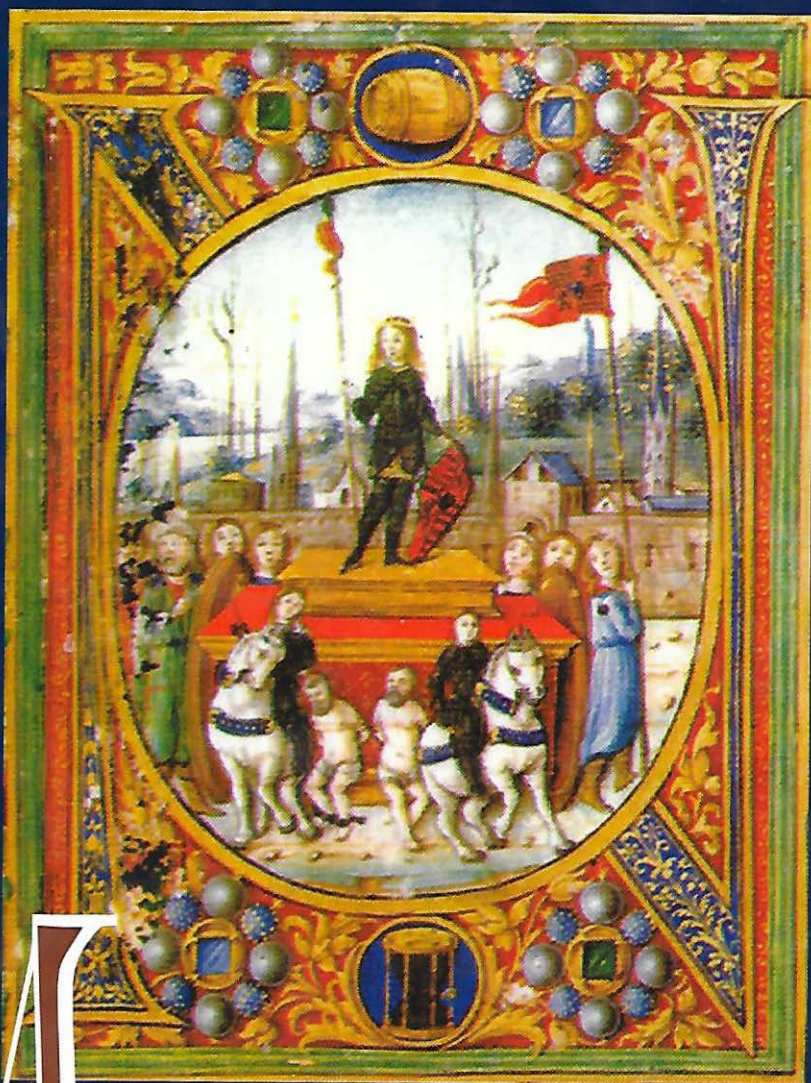

Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1301–1526

OSIRIS

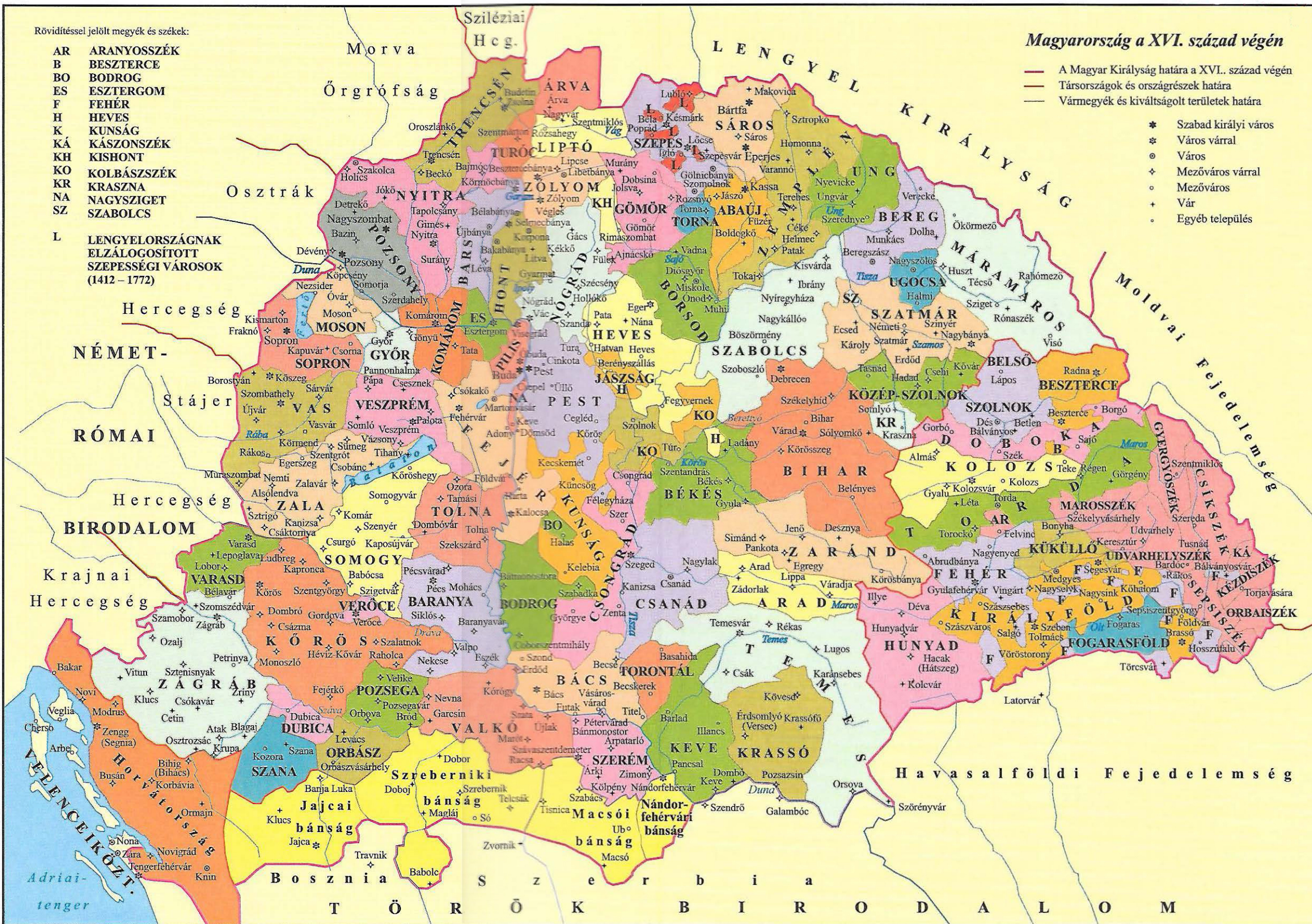
Rövidítéssel jelölt megyék és székek:

AR ARANYOSSZÉK
B BESZTERCE
BO BODROG
ES ESZTERGOM
F FEHÉR
H HEVES
K KUNSÁG
KÁ KÁSZONSZÉK
KH KISHONT
KO KOLBÁSZSZÉK
KR KRASZNA
NA NAGYSZIGET
SZ SZABOLCS
L LENGYELORSZÁGNAK
ELZÁLOGOSÍTOTT
SZEPESSÉGI VÁROSOK
(1412 – 1772)

Magyarország a XVI. század végén

— A Magyar Királyság határa a XVI. század végén
— Társországok és országrészek határa
— Vármegyék és kiváltásolt területek határa

* Szabad királyi város
* Város várral
* Város
* Mezőváros várral
* Mezőváros
+ Vár
• Egyéb település

Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1301–1526

OSIRIS TANKÖNYVEK

Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1301–1526

Osiris Kiadó • Budapest, 1998

© Engel Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András, 1998
© Osiris Kiadó, 1998

Tartalom

MAGYARORSZÁG HELYE A KÉSŐ KÖZÉPKORI EURÓPÁBAN	11
<i>(Engel Pál)</i>	
GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A XIV. SZÁZADBAN	25
<i>(Kristó Gyula)</i>	
Mezőgazdaság és jobbágyság	25
Népességszám	25
Földművelés	25
Állattartás	26
Jobbágytelek	27
A jogilag egységes jobbágyság	28
Adóterhek	29
Kézművesség és iparúzők	30
A kézműipar átalakulása	30
Céhek előtti szervezkedések	31
Céhek	32
Város, falu, mezőváros	33
Város	33
Falu	35
Mezőváros	36

ANJOU-KOR

(Kristó Gyula)

A TARTOMÁNYI MEGOSZTOTSÁG (1301–1323)	41 – 78
A tartományúri hatalom jellemzői	41
László és Ottó „királysága”	45
Károly Róbert hatalomra kerülése	48
A tartományurak leverése	51

KÁROLY RÓBERT KONSZOLIDÁCIÓJA (1323–1342)	56
Kormányzati reformok	56
Hadszervezet, lovagság	59
Károly Róbert ellenzéke	61
Az új arisztokrácia	65
Gazdasági reformok	69
Külkereskedelem, külpolitika	74

I. LAJOS KÜLPOLITIKÁJA (1342–1382)	78
Harc a Nápolyi Királyságért	78
Háború Horvátországban, Dalmáciában és Velencével	82
Déli és keleti irányú hódítások	84
Lengyel kapcsolatok, litván hadjáratok	88
Nyugati politika	90

I. LAJOS BELPOLITIKÁJA (1342–1382)	94
Kormányzati reformok	94
Egyháziak és bárók	96
Az 1351. évi törvény	101
A nemesi megye	104
Várospolitikai, kereskedelem	107
A „lovagkirály” korának és udvarának kultúrája	111
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	117

ZSIGMOND KORA

(Engel Pál)

A KIRÁLYI HATALOM VÁLSÁGA (1382–1403)	123
A bárók uralma	123
A török veszély jelentkezése	129
A hatalmi válság kiéleződése és az 1403. évi felkelés	131
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	135

A KIRÁLYI HATALOM MEGSZILÁRDÍTÁSA (1403–1437)	136
A királyi hatalom támaszai	136
Zsigmond kormányzati reformjai	139
Zsigmond katonai reformjai	<u>144</u>
Zsigmond pénzügyei	148
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	152

ZSIGMOND KÜLPOLITIKÁJA (1403–1437)	154
A törökkérdés és a déli ütközőállamok	154
Zsigmond nyugati politikája	158
Dalmácia és Velence	158
A Német-római Birodalom	159
Az egyházszakadás	161
A konstanzi zsinat	161
A huszitizmus	163
A császári korona megszerzése	166
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	168
 TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK A ZSIGMOND-KORBAN	169
A nemesség; a birtokszerkezet átalakulása	169
A polgárság; a városi rend kialakulása	175
A jobbágyság; a mezővárosi fejlődés és az erdélyi parasztháború	180
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	185
 A ZSIGMOND-KOR KULTÚRÁJA	186
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	190
 A HUNYADIAK KORA	
 A RENDI ERŐK GYŐZELME. HUNYADI JÁNOS KORA (1437–1457)	193
<i>(Engel Pál)</i>	
A rendek és a rendi állam	193
A rendi állam kezdetei. Hunyadi János felemelkedése	197
Hunyadi kormányzósága (1446–1452)	204
V. László és a Hunyadi-párt (1452–1457)	208
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	213
 MÁTYÁS TRÓNRA KERÜLÉSE ÉS HATALMÁNAK MEGSZILÁRDULÁSA	214
<i>(Kubinyi András)</i>	
A királyválasztás és következményei	214
A királyi hatalom helyreállítása	217
Az 1464. évi koronázás és a reformok	221
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	224

BELPOLITIKA MÁTYÁS KORÁBAN	225
A hatalmasok: főpapok és bárók	225
A rendek: nemesek és polgárok	228
A társadalmi erők részvétele a kormányzásban: a királyi tanács és az országgyűlés	231
Az 1467. évi lázadás és az 1471. évi Vitéz-féle összeesküvés	232
Udvartartás és kancellária	236
Pénzügy-igazgatási reform és Mátyás jövedelmei	238
Katonai reformok	240
Törvényhozás és belpolitika (1471–1490)	246
A trónöröklés problémája	250
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	251
 MÁTYÁS KÜLPOLITIKÁJA	253
A cseh háborúk	253
Az osztrák háborúk	255
A török–magyar viszony	258
Külpolitikai koncepció és a trónöröklés kérdése	261
Központosítás? Rendiség? Mátyás politikájának értékelése	263
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	267
 A KULTÚRA MÁTYÁS KORÁBAN	268
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	274
 GAZDASÁGI ÉLET ÉS TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS A KÖZÉPKOR VÉGÉN	
 GAZDASÁGI ÉLET A MÁTYÁS- ÉS A JAGELLÓ-KORBAN	277
<i>(Kubinyi András)</i>	
Történeti demográfiai bevezetés	277
A városfejlődés	280
Városfejlődés a késő középkorban	281
A polgárság megélhetési forrásai	282
Külkereskedelem	282
Réztermelés és -kivitel. A Thurzó–Fugger cég	285
Belkereskedelem	286
A kézművesség	289
Céhfejlődés a késő középkorban	291
Szőlőtermelés a városban, a mezővárosban és a falvakban	293

Gabonatermelés, kertészet, halászat-vadászat	295
Állattenyésztés	295
Bányászat	296
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	298

TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS A KÖZÉPKOR VÉGÉN	299
Az egyházi rend: A prelátusok	299
Az egyházi középrétegek és az alsópapság	303
A szerzetesség	304
A nemesi rend	307
Az arisztokrácia elkülönülése: a mágnások	307
A mágnás és familiárisai. A familiaritás átalakulása	309
A nemesség rétegződése	311
A nemesi rétegek közötti átmenet megmerevedése	312
A nemesi atyafiság	314
Egytelkes és nem teljes jogú nemesek	315
A városi polgárság rétegződése: városi vezető réteg	316
Középpolgárság	318
A városi alsóbb néprétegek. A zsidóság	319
A jobbagyság rétegződése	320
A pusztásodás	322
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	323

A JAGELLÓK URALKODÁSA 1490–1526

(Kubinyi András)

A KIRÁLYVÁLASZTÁSTÓL II. ULÁSZLÓ HATALMÁNAK MEGSZILÁRDÍTÁSÁIG	327
Mátyás halála és a trónjelöltek	327
A királyválasztó országgyűlés és a csontmezei csata	328
Háborúk a trónigénylőkkel	330
A pozsonyi béke és az 1492. évi országgyűlés	332
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	333

A KÜLPOLITIKA II. ULÁSZLÓ KORÁBAN	334
Európa a XV–XVI. század fordulóján	334
A Jagelló-Európa gondolata	335
Magyarország és a Habsburgok	337
Kapcsolatok az itáliai államokkal	338

Magyarország és a törökök II. Ulászló idején	339
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	341
BELPOLITIKAI VÁLTOZÁSOK, 1490–1516	342
A központi kormányzat: kancellária és kincstár	342
A királyi jövedelmek	344
Hadügyi reform	346
Az országgyűlések	349
Erdély és a melléktartományok a Jagelló-korban	353
Belpolitikai harcok II. Ulászló korában	356
AZ 1514-ES PARASZTHÁBORÚ	361
A háború kitörése és lefolyása	361
A megtorlás	364
Werbőczy és a <i>Hármaskönyv</i>	365
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	366
II. LAJOS ÉS A MOHÁCSI KATASZTRÓFA	
KÜLPOLITIKAI ELŐZMÉNYEI	367
Európai külpolitika és Magyarország: 1516–1526	367
Magyarország és az Oszmán Birodalom a mohácsi hadjáratig	370
Diplomáciai akciók a segítségszerzésre	372
A BELPOLITIKA II. LAJOS URALKODÁSA IDEJÉN	375
A központi kormányzat szervei	375
Az országgyűlések	377
A csehországi közjáték. Mária önálló politikájának kezdetei	379
Az egymással szemben álló belpolitikai erők Mohács előtt	382
Az 1525. évi rákosi és hatvani országgyűlések	386
Werbőczy nádorsága és bukása	389
Mohács	390
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	394
A JAGELLÓ-KORI KULTÚRA. A REFORMÁCIÓ KEZDETEI	396
A műveltség terjedése	396
Az irodalom	397
A művészetek	400
A reformáció kezdetei	402
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	404
IDŐRENDI TÁBLÁZAT	405

MAGYARORSZÁG HELYE A KÉSŐ KÖZÉPKORI EURÓPÁBAN

Kötetünk a magyar történelem 1301 és 1526 közötti időszakát öleli át. Régebbi történetírásunkban ezt a 226 évet „a vegyes házakbeli királyok” korának nevezték, mert a trónon ekkoriban – szemben a megelőző Árpád- és a következő Habsburg-korral – különböző dinasztiák, az Anjouk, Luxemburgok, Habsburgok, Hunyadiak és Jagellók tagjai váltották egymást. Ma, amikor a dinasztiáknak már nem tulajdonítunk akkora jelentőséget, ez a kifejezés divatjamúlt. Helyette késő középkorról szoktunk beszélni.

A *középkor* (ma használatos latin nevén *mediūm aevum*) fogalma a XV. század közepén itáliai humanistáknál bukkant fel először, de csak az 1600-as évek végétől terjedt el egész Európában. Eredetileg megbélyegző jelentése volt: az elnevezésen a humanisták azt a „köztes kort” értették, amely saját koruk és az általuk oly nagyra értékelt görög-római antikvitás közé esett. Számukra ez, szemben a művelt rómaiak idejével, a „barbárság” kora volt. Ebből a felfogásukból született a középkor két nagy képzőművészeti stílusirányzatának mai neve is: a romanika és a gótika. A kettő közül az elsőről, persze tévesen, úgy hitték, hogy az antik római (Romanus, „román”) kor hagyatéka. Csak a másodikat vélték a megvetett „köztes kor” sajátos művészetének, ezért nevezték el a barbár népek legismertebbjeiről, a magát Rómát is elpusztító gótokról. Manapság a középkor elnevezés természetesen már nem pejoratív jelentésű. A modern történettudományban egyfajta konvencióként szolgál: megszokásból mindmáig így nevezik azt az évezredet, amely a Római Birodalom és az antik kultúra pusztulását követte. Amikor középkort mondunk, mindenki nagyjából a V–XV. századra gondol, függetlenül attól, hogy e századoknak milyen fejleményeit tartja jellemzőnek vagy kiemelkedőnek. Ezt a hosszú időszakot, hogy könnyebben lehessen tárgyalni, további három rövidebb szakaszra is tagolják: a „korai”, az „érett” és a „késő” középkorra. Késő középkoron nagyjából a XIV–XV. századot értik, vagyis az e kötetben tárgyalt korszakot.

Fontos hangsúlyozni, hogy a középkor fogalmát – már csak eredetéből következően is – kizárólag az európai történelmen belül lehet értelmezni. Itt az 1500 körüli évtizedekben egy sor olyan jelentős változás következett be, amelyek külön vagy együttesen alkalmasak arra, hogy egy nagy történelmi korszak végének és egy új korszak, az „újkor” kezdetének tekintsük őket. Ilyenek például a könyvnyomtatás feltalálása (1450 k.), a nagy földrajzi felfedezések kezdete (1492), vagy a lutheri reformáció (1517), de éppúgy lehet más alkalmas dátumot is találni. A magyar történetírásban a mohácsi csata (1526) lett a középkor hagyományos záródátuma, mert magyar szempontból az 1500 körüli évtizedeknek kétségkívül ez volt a legna-

gyobb horderejű eseménye. Nyilvánvaló viszont, hogy mindezek az időpontok csakis valamely európai szemszögből nézve tekinthetők fordulópontnak. Az iszlám, India vagy Kína népei számára nincs különösebb jelentőségük. Ezek történetét más, helyi szempontok – Kínáét például a császári dinasztiák – szerint szokás korszakokra osztani, ezért az Európán kívüli történelem tárgyalásában a középkor szó használata meglehetősen történetietlen.

A XIV–XV. században Európa alatt valamivel kisebb területet értettek, mint ma, mivel keleti határának akkor még nem az Urált, hanem a Don folyót (az ókori Tanaist) tekintették. A fogalom nagyon szorosan kötődött a keresztény valláshoz és kultúrához, és annak mintegy szinonimájaként használták. Ez a földrész volt a késő középkor óta a kereszténység sajátlagos hazája. Ha a kicsiny örmény és grúz királyságokat – és a távoli, jóformán ismeretlen Etiópiát – nem számítjuk, Európán kívül keresztényekkel csak szórványokban és csak idegen (iszlám vagy egyéb) uralom alatt lehetett találkozni. Másfelől a kontinens legnagyobb részén ekkor már valóban keresztények éltek keresztény fejedelmek kormányzása alatt. A pogányság utolsó maradványai épp ekkoriban tűntek el. Legutoljára a litvánok tértek meg 1386-ban, amikor nagyfejedelmük, Jagelló – a róla nevezett dinasztia őse – nőül vette Nagy Lajos leányát, és II. Ulászló néven elfoglalta a lengyel trónt.

Amikor tehát az alábbiakban Európáról lesz szó, ezalatt mindig a kontinensnek azt a részét kell értenünk, amely a keresztényeké volt. A földrajzi értelemben vett Európa egyes peremvidékeit ugyanis a muszlimok birtokolták. Ilyen vidék volt 1300 körül a spanyolországi Granada környéke és a mai Ukrajna, illetve Dél-Oroszország nagy része, 1500 tájára pedig muszlim lett a Balkán-félsziget csaknem egésze is.

A kicsiny granadai emirátus a hajdani mór uralom maradványa volt a Pireneusi-félsziget délkeleti sarkában a XIII. századi keresztény *reconquista* („visszahódítás”) nagy diadalai után. A muszlimoknak ezt az utolsó nyugat-európai bástyáját csak igen sokára, 1492-ben sikerült a spanyoloknak bekebelezniük. A dátum különben is emlékezetes, mert Kolumbusz a Granada eleste feletti örömmámorban kapta meg Izabella kasztíliai királynőtől azokat a hajókat, amelyekkel elindult az Újvilág felé.

Keleten az iszlámot a Batu kán alapította mongol utódállam, az Arany Horda nomád tatár kánsága képviselte. Ez egy évszázadon át a Fekete-tenger melléki sztyepp nagyhatalma volt, 1359 után azonban végzetesen meggyengült az állandósuló belháborúk folytán. A mai Ukrajna nagy részét Kijevvel együtt az 1360-as években a litvánok foglalták el, és ennek következtében a XV. századtól a Jagelló-ház lengyel–litván birodalma volt három évszázadon át Európa legnagyobb kiterjedésű országa. 1380-tól kezdve az orosz fejedelemségek fokozatosan függetlenedtek a tatár fennhatóságtól. Végleg 1480 táján, amikor élükön már a moszkvai nagyfejedelem állt, és az ő vezetése alatt kezdtek kibontakozni az újkori Oroszország körvonalai. Ekkorra az Arany Horda már szétesett, és utódállamai közül csak a Krími kánság maradt továbbra is viszonylag jelentős hatalom.

Délkeleten, Kis-Ázsiában és a Balkán-félszigeten a XIV. században született meg az új iszlám nagyhatalom, az oszmán-törökök birodalma. Mivel ez a fejlemény a magyar történelemhez is szorosan kapcsolódik, a maga helyén jelentőségének megfelelően szólunk róla. Itt elsősorban azt érdemes kiemelni, hogy a törökök balkáni megjelenése (1354) és rohamos terjeszkedése az egész kereszténység számára merőben új és

aggasztó fejlemény volt. Már a Szentföld végleges elvesztésébe (1291) sem volt könnyű beletörődni, az azonban évszázadok óta most fordult elő először, hogy a halálos ellenségnek tekintett muszlimok magában a legszűkebb értelemben vett Európában vetették meg a lábukat. A keresztény hatalmak összefogásának kérdése, a török terjeszkedés megállítása, az ellenük indítandó kereszties háború gondolata ezután újra és újra a nemzetközi politika napirendjén szerepelt, különösen azután, hogy a törökök 1390-ben Magyarországot is elérték. Az érintetteken kívül elsősorban természetesen a pápaság szorgalmazta az ellenük való fellépést, de érdemi megmozdulásra, mint látni fogjuk, csak ritkán került sor, akkor is csekély eredménnyel.

Európában a muszlimokat csak mint „istentelen pogányokat”, „a keresztény hit üldözőit” emlegették. A Közel-Keleten, főképp az oszmánoknál a „hitetlen, istentelen” jelentésű perzsa *gāvūr* (ejtsd: gyávur, „gyaur”) szó vált a keresztények közkeletű nevévé. A középkor végére már óriási különbség volt a két vallás megítélésében. Európában a XIII. század óta egyetlen országban sem tűrtek meg muszlimokat, kivéve a Pireneusi-félszigetet, ahol a meghódított mórok, az ún. *mudejárok* még egy darabig bántatlanul élhettek. Ezzel szemben az iszlám legtöbb országában mindig is voltak más hitű, köztük keresztény alattvalók. Jogállásuk és helyzetük természetesen több tekintetben hátrányos volt az uralkodó valláshoz képest, saját vallásukat azonban szabadon gyakorolhatták, és üldöztetésnek legfeljebb kivételképpen voltak kitéve. Az iszlám hívei ugyanis a Koránon kívül a Bibliát is szent könyvnek tekintették, ennek követőit pedig olyanoknak, akik, ha tökéletlenül is, de részesei az isteni kinyilatkoztatásnak. Jellemző, hogy a keresztények félelmes ellenfele, a nikápolyi győző, I. Bajezid szultán fiai közül hárman Mózes, Salamon és Jézus arab nevét (Músza, Szulejmán, Ísza) viselték, jelezve, mekkora tiszteletnek örvendtek a zsidó-keresztény hagyomány e személyiségei az iszlám világban. Fordítva ezt nem lehet elmondani. Mohamednek és a Koránnak természetesen nem lehetett helye a keresztény tradícióban.

A vallások közötti határokat nem véletlenül tárgyaltuk első helyen. A felekezeti különbség egyben mély kulturális választóvonalat is jelentett. Végso fokon mind a keresztény, mind a muszlim vallás igényt formált arra, hogy híveinek életkereteit és életformáját részletekbe menően szabályozza. A kereszténységben azonban ennek határt szabott egy olyan jelenség, amit az iszlám nem ismert: a világi és egyházi szféra meglehetősen éles elkülönülése. Egyház és állam következetes szétválasztása ugyan itt is csak a felvilágosodás hatására, a XIX–XX. században következett be, de bizonyos fokig már a középkorban is elkülönültek egymástól. Legvilágosabban a jogrendszerben nyilvánult ez meg. Európában külön jogszabályok vonatkoztak az egyházi személyekre (az ún. kánonjog), míg a világi hívők számára az egyházi előírásoktól független jogrendszerek voltak irányadók: Dél-Európa országaiban a római (polgári) jog, másutt (mint Magyarországon vagy Angliában) valamilyen helyi szokásjog. A vallás gyakorlásán és az oktatáson túl viszonylag kevés olyan kérdés volt, ahol az egyházi bíróságok beleszólhattak a hívők magánéletébe: ezek közé tartozott például a házasság intézménye vagy a kamatszedés tilalma. Az iszlám ebben a tekintetben más világ volt, és a kereszténységtől talán ebben különbözött a legjobban. A muszlimoknál nem volt egyházi és világi rend. Számukra csak egyetlen, közös törvény létezett: a *sariá*, amely voltaképp az iszlám előírásainak összességét jelentette. Ez azonban messze több volt, mint vallási parancsok és tilalmak gyűjteménye. Elvben minden olyan kérdésre választ

kellett adnia, amellyel a hívő élete során szembekerülhetett, tehát mindazt magában foglalta, amit a keresztények a jog, a szokás, az erkölcs vagy az illem kategóriáiába soroltak. Az iszlám, ellentétben a kereszténységgel, a hívők egész életét áthatotta, a magánéletet csakúgy, mint a közéletet.

A kereszténység és az iszlám között tehát igen éles vallási és kulturális választóvonal húzódott. A kereszténység azonban maga is megosztott volt, és csakis az iszlámmal szembeállítva tárgyalható valamelyest is egységes vallásként vagy kultúraként. Valójában két külön világból állt, amelyek között majdnem olyan mély szakadék tátongott, mint amilyen a muszlimoktól őket választotta el. A nagy egyházszakadásról (*schisma*, szkizma) van szó, amely 1054-ben következett be a kereszténység nyugati és keleti fele között, és ez az ellentét az idők folyamán egyre csak mélyült. Az ortodoxnak is nevezett keleti (görög, bizánci) egyházhoz tartoztak a balkáni államok és az orosz fejedelemségek, míg a katolikus nyugati (latin, római) egyház peremét kelet felé a Német Lovagrend baltikumi állama, a lengyel és a magyar királyság jelentették. Magyarország tehát a latin egyház része volt, de annak határvidékén terült el, és az itteni fejlődés sajátosságainak megértéséhez kiváltképp fontos, hogy tisztán lássuk a két egyház és híveik kapcsolatát, ellentéteit és különbségeit.

A különbségek a késő középkorban már olyan mélyrehatóak és annyira átfogó jellegűek voltak, hogy nyugodtan beszélhetünk két különböző civilizációról. A kortársak elsősorban a napjainkig meglévő vallási ellentétet érzékelték, mindenekelőtt az egyházi hierarchia és joghatóság kérdésében. A római egyházat a pápa teljhatalommal kormányozza, amelyet Róma első püspökétől, Szent Pétertől és rajta keresztül magától Krisztustól eredeztetnek. Az ortodoxiának nincs ehhez fogható hierarchikus rendje, ehelyett önálló egyházak együtteséből áll. Az egyházfők sorában a konstantinápolyi pátriárkát illetve meg mindig a legelőkelőbb hely, de ő is csak elsőnek számított az egyenlők között. Mi sem állt tehát távolabb tőlük, mint az a gondolat, hogy a pápa uralkodjék valamennyiük felett. A másik legfontosabbnak ítélt nézetkülönbség dogmatikai természetű volt. Az ortodoxia a niceai hitvallás (a „Hiszekegy”) eredeti szövegéhez ragaszkodott, míg a nyugati egyházban ezt a XI. század óta a *filioque* szóval toldották meg. (Értsd: a Szentlélek nem egyedül az Atyától való, hanem az Atyától és a Fiútól.) Végül ott volt a legszembetűnőbb különbség: a nyelv. A nyugati egyház bevett nyelve a latin volt, míg az eredetileg görög nyelvű ortodoxia természetesnek vette a helyi nyelvek használatát. Ennek folytán a Balkánon és Oroszországban egyaránt az ún. egyházi szláv vált a liturgia közös nyelvévé. Pusztán a nyelv eltérő volta is elegendő lett volna, hogy a keleti és nyugati egyház ellenségesen szemlélje egymást, hiszen egyiknek a papjai sem értették a másikat. Ehhez és a két fő vitakérdéshez azonban számos egyéb szokásbeli eltérés járult, amelyek tovább növelték az idegenség érzetét, mint például az ortodox papok házassága (szemben a nyugaton a XI. században bevezetett cölibátussal), vagy áldozáskor a kovásztalt kenyér használata (a kovásztalan kenyér, az ostya helyett). Mindehhez hozzájárul az a közismert tény, hogy nyugaton a latin, keleten a görög és a belőle származott cirill írás volt használatban.

Természetes, hogy mindkét fél a saját felekezetét tekintette az egyedüli „helyes/igaz tanításnak” (*orthodoxia*), illetve az „egyetemes” (*catholicus*) keresztény hagyomány egyedüli őrzőjének. A másikat ennek megfelelően szakadárnak (*schismaticus*), sőt eretneknek (*haereticus*) bélyegezte. A régóta kölcsönös ellenszenv és megvetés 1204-ben vált

kibékíthetetlené, amikor a nyugati keresztetek feldúlták az ortodoxia székhelyét, Konstantinápolyt. Ettől fogva a görögök ellenérzése a latinokkal szemben oly nagy volt, hogy az iszlám fenyegető terjeszkedése sem tudott ezen enyhíteni. A török hódítással szemben az ortodoxok egyedül a Nyugattól remélhettek védelmet, ezért többször felmerült a két egyház egyesítésének, *uniójának* terve. 1439-ben VIII. János bizánci császár és a konstantinápolyi pátriárka a firenzei zsinaton el is fogadták a csatlakozás feltételeit. Ez azonban mind otthon, mind a szláv egyházaknál oly heves ellenállásba ütközött, hogy megvalósításáról szó sem lehetett. Az ortodoxok számára még mindig elviselhetőbbnek látszott az oszmán uralom, mint a türelmetlen római egyház fennhatósága.

Mindezek ellenére azt kell mondanunk, hogy a kereszténység két fele között történelmi távlatból nézve nem a vallási ellentétek voltak a legfontosabbak, hanem mindaz, ami ebből következett. A XIII–XV. század folyamán nyugaton, de csak ott, egy sor olyan változás ment végbe, amelyek végső fokon a modern Európa születését készítették elő. Olyan fontos fejleményekről van szó, mint a rendi képviselet és a rendi monarchiák kialakulása, a területi és városi autonómiák, a paraszti „szabadságok” térhódítása, a skolasztikus gondolkodás, az egyetemek és a koldulórendek, a vallásosság új, modern formái, az egyházi reform gondolata vagy a humanizmus. Nyilvánvalóan nem mindegyikről mondható el, hogy közvetlen kapcsolatban lett volna a római kereszténységgel. Ennek ellenére tény, hogy mindezek a forradalmnak nevezhető jelenségek Európának kizárólag azon a részén észlelhetők, ahol a közös nyelv a latin volt, vagyis a római pápaság alá tartozó részén. Épp ennyire fontos, hogy ott viszont, *valaminő formában, mindenütt megtalálhatók voltak*, a Pireneusi-félszigettől Svédorszáig és Skóciától Magyarorszáig. Következésképp a latin szertartású Európa a középkor végére nagyon sok tekintetben különbözött a világ többi részétől, beleértve az ortodoxia országait is. Egy sajátosan homogén *nyugati keresztény* kultúrává alakult, amelyet nagyon éles kontúrok választottak el környezetétől. A határokat szemmel is érzékeltetni lehetett, mert Európának ezt a részét a XIII. századtól fogva a legújabb korig a művészeti ízlés egysége is jellemezte. A késő középkorban a gótika volt a látható ismerv: a latin Európa, vagyis a „Nyugat” (*Occidens*) pontosan odáig terjedt, ameddig a templomok, várak és polgárházak gótikus stílusban épültek. A mi térségünkben ez a határvonal a magyar királyság keleti és déli határával esett egybe.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a latin Nyugatnak ezt a kulturális egységét. Ebből adódtak ugyanis a középkori magyar kultúrának azok az alapvonásai, amelyek a lehető legvilágosabban elkülönítették a szomszédos ortodox vallású balkáni országoktól: Boszniától, Szerbiától, Bulgáriától és a román fejedelemségektől, míg ugyanakkor számtalan szállal fűzték a nyugati országokhoz. A magyar rendi országgyűlés, a megyei autonómiák (a nemesi megye) kiépülése, a királyi városok és „szabad falvak” önkormányzata, a késő középkori jobbágyság szabad költözési joga megannyi jelenség, amelynek párhuzamaival nyugaton mindenütt, de a Balkánon sehol sem találkozunk. Ezeket a sajátos jegyeket kívül három további lényeges különbséget szükséges még kiemelni.

Mindenekelőtt szembevetendő az eltérő politikai berendezkedés. Magyarország, a *regnum Hungariae*, szilárd késő középkori politikai képződmény volt, világosan körül-

írható és változatlan határokkal. Állandó létét a szent korona szimbolizálta, amely 1300 körül már nem kötődött egyetlen dinasztiahoz, ezért volt képes a királyság túlélni az Árpádok kihalását. Ami határait illeti: évszázadokon át pontosan megmondható volt, akárcsak másutt Európában, mely falvak vagy városok tartoznak az országhoz, és melyek esnek azon kívül. A balkáni államalakulatok egyike sem mutatott hasonló képet. Az, amit szerb királyságnak szoktunk nevezni, voltaképp a Nemanjida-dinasztia országa volt, és egyszerűen megszűnt, amikor a dinasztia 1371-ben kihalt. A Balkánon országhatárok sem léteztek abban az értelemben, mint a latin világban, hanem attól függően változtak, hogy egy-egy dinasztianak éppen milyen területeket sikerült a hatalma alatt tartania. Mindezen okoknál fogva a középkorban sem Szerbiáról, sem Bulgáriáról nem beszélhetünk abban a konkrét értelemben, mint a magyar királyságról.

Az egyházi intézmények is merőben más szerepet töltöttek be a latin, illetve a görög–szláv világban. Elég egyetlen fontos különbségre utalni: a püspöki kar politikai szerepére. Nyugaton, tehát Magyarországon is, a püspök egyházfejedelem volt, azaz a politikai vezető réteg tagja, a világi nagyokkal egyenrangú, sőt, mivel „Isten országához” (az egyházi rendhez) tartozott, rangban meg is előzte őket. Hatalmas uradalmi, várai, városai voltak, ott ült az országtanácsban, kancellári vagy más kormányzati funkciót töltött be, vazallusai élén hadba vonult, egyszóval félig a világi intézményrendszer tagja volt, és részese a politikai irányításnak. Az ortodoxiában nem volt olyan személy, akinek ehhez fogható szerepe lett volna. Ott az egyházszervezet a kolostorokon nyugodott, a püspök a szerzetesség tagja volt és kolostorban székelt, nem forgott az udvarban, világi befolyása elhanyagolható volt. Egy mégoly gazdag szerb kolostor vagyonát sem lehetett összevetni egy magyar érsekével vagy püspökével. Ha egy ortodox főpap mégis hallatta szavát a politikában, ami nem volt ritka sem Bizáncban, sem a Balkánon vagy Oroszországban, akkor ezt csakis speciális, hitet érintő kérdésekben tette (például az egyházi unió tárgyában). Azaz ilyenkor sem mint egyházfejedelem lépett fel, hanem mint az ortodoxia hivatott képviselője, lelki, nem pedig világi hatalmánál fogva.

Végül fontos kiemelni az írásbeliség merőben eltérő jellegét. A késő középkori Magyarországon és Lengyelországban, akárcsak Európa többi latin nyelvű országában, viszonylag fejlett kormányzati és bírósági szervezet épült ki, amely különösen a XIV. századtól, az olcsóbb papír elterjedése után, valósággal ontotta a hivatalos iratokat. Mind a nemesség, mind a polgárság körében szokássá vált a szerződések írásba foglalása, emellett terjedőben volt, eleinte főképp az udvari körökben, a magánlevelezés is. Egészen más jellegű és mennyiségű volt a balkáni országok és Oroszország írásbelisége. Lényegében a korai Árpád-kor magyarországi állapotaira emlékeztetett, azaz oklevelet csak elvétele, ünnepélyes alkalmakkor és leginkább egyházi intézmények részére volt szokás kibocsátani. Elsősorban ennek, és nem az iratok pusztulásának, következménye, hogy a balkáni országok fennmaradt iratanyaga legfeljebb százakban számolható, míg a középkori Magyarországról (1526-ig) még a török kor súlyos veszteségei után is ennek közel ezerszerese, kereken 300 ezer dokumentum maradt ránk.

Az eddigiekben megpróbáltuk világosan elhatárolni a nyugati kultúrát, amelynek a középkori magyar királyság is része volt, ama két másiktól, amellyel a középkor végéig

közvetlen kapcsolatba került. Európáról szólva a továbbiakban csak a nyugati kultúra területét fogjuk érteni. Most rátérünk azokra a szintén nem csekély, de más jellegű különbségekre, amelyek magán Európán belül mutatkoztak. Ennek megértéséhez előbb röviden át kell tekinteni a politikai kereteket.

A késő középkori Európa politikai viszonyai korántsem írhatók le olyan világosan, mint a maiak. A földrész elvben szuverén „királyság”-okból vagy „ország”-okból állt (a latin *regnum* szó mindkettőt jelenti), élén uralkodójukkal, a királlyal. Az állam és a szuverenitás modern fogalmai azonban még nem léteztek, vagy legfeljebb formálódóban voltak. Ténylegesen különböző politikai alakulatokról beszélhetünk, amelyeket csak az egyszerűség miatt szokás országnak, sőt államnak nevezni. A valóságos helyzet sokkal bonyolultabb volt.

Példa rá a magyar királyság, amely elvben két ország, Magyar- és Horvátország perszonáluniójából állt. Az utóbbi sok szempontból megőrizte különállását, és sohasem tekintették a voltaképpeni Magyarország részének. Külön koronája azonban nem volt, hanem a magyar korona állandó tartozékának számított, és ténylegesen a magyar királyok uralkodtak felette. Hasonlóak voltak az Ibériai-félsziget viszonyai: Kasztília koronája például nyolc „országból”, *regnum*ból tevődött össze, amelyeknek közös uralkodója volt; az aragóniai korona országait a szoros értelemben vett Aragónián kívül Valencia, a Baleárok, Szardínia és Szicília királyságai alkották. II. Ferdinánd aragóniai király (1479–1506) és Izabella kasztíliai királynő (1474–1504), a „katolikus királyok” házassága által a két korona tartósan egyesült, ebből az unióból született meg a XVI. században az újkori Spanyolország. A skandináv országokat a középkor végén szintén perszonálunió kötötte össze. Miután fiágon kihalt a dán (1375) és a svéd–norvég (1387) királyi ház, a három ország Margit dán királynő uralma alatt egyesült (kalmari unió, 1397). Ettől kezdve Norvégia tartósan a dán koronával volt összekapcsolva, Svédország pedig, vonakodva és megszakításokkal, 1523-ig szintén dán uralom alatt állt. 1386 óta a Jagelló-dinasztia kötötte össze Lengyelországot a hatalmas kiterjedésű, nagyrészt ortodox oroszok lakta Litvániával. 1447 óta (rövid megszakítással) közös volt az uralkodó személye is, noha a két ország formális unióját csak jóval később (1569) mondták ki.

A legnagyobb politikai tarkaságot a Német-római Birodalom területén találjuk. Ebbe Németországon kívül Észak-Itáliát és a Rhône völgyét (a hajdani arelati királyságot) is beleértették, így látszatra Európa leghatalmasabb országa volt. Ténylegesen nem volt egyéb, mint megszámlálhatatlan nagyobb és kisebb politikai képződmény – hercegségek, grófságok, városállamok stb. – laza együttese, amelyet a császár névleges fennhatóságán kívül már szinte semmi sem fűzött össze. Olyan jelentős hatalmakat is találunk a területén, mint Csehország, Burgundia vagy az északnémet Hanza-városok szövetsége.

A cseh királyság példája különösen jól szemlélteti a politikai viszonyok bonyolultságát. A cseh uralkodó, királyi címe ellenére, nem volt szuverén, mivel, a birodalmi fejedelmek egyike lévén, névleg a császár alattvalója volt. A politikai viszonyok leírásakor mégsem lehet Csehországot számításon kívül hagyni. A cseh korona ténylegesen független volt, fennhatósága pedig jóval nagyobb területre terjedt ki, mint a mai Csehország, mert Szilézia nagy részét is magába foglalta. A Luxemburgok uralkodása

idején (1310–1437) a cseh király Európa vezető hatalmai közé számított, kiváltképp akkor, amikor (1346 óta) egyben a birodalom császára is lett.

Még jellemzőbb Burgundia példája. Azt lehetne mondani, hogy ilyen ország volt-képp nem is létezett, mert Burgundia hercege a francia királyi család tagja és egyben a császár vazallusa volt. *Tartományai részben a birodalom, részben a francia királyság földjén terültek el, még csak nem is összefüggő darabban. De ezek a tartományok együtt mégis igen jelentősek voltak, ide tartozott Európa egyik legfejlettebb vidéke, Németalföld (a mai Belgium és Hollandia) is. Ennek uraként Burgundia hercegei, noha a királyi címet hiába próbálták megszerezni, a kontinens leggazdagabb fejedelmei közé számítottak, és 1477-ig, amikor az utolsó herceg, Merész Károly elesett, úgyszólván nagyhatalmi szerepet játszottak a politikában.*

A középkor végére a Habsburg-dinasztia vált a legerősebb német uralkodóházzá. Eredetileg (1282 óta) Ausztria és Stájerország hercegei voltak, ehhez 1335-ben megszerezték Karintiát és Krajnát (a mai Szlovéniát), majd 1363-ban Tirolt. Hatalmukat sokáig gyengítette a német fejedelmeknek az a szokása, hogy a családi vagyonból – az „örökös tartományokból” – minden fiúnak egyenlő részt juttattak. A dinasztia európai jelentőségre akkor tett szert először, amikor a hercegek egyike, a Bécsben uralkodó V. Albert a *Luxemburgok örökébe* lépett. Mint Zsigmond császár vejét, 1437–38-ban Magyarország, Csehország és a Német Birodalom uralkodójává választották. A Habsburgoknak ez az ága 1457-ben fiával, aki V. László néven magyar király is volt, kihalt. Egy másik ág ekkorra még nagyobb tekintélyre jutott. Albert távoli unokatestvére, III. Frigyes 1440-ben megszerezte a császári koronát, amely ettől fogva 1470-ig a Habsburgok fején maradt. Utódai nemsokára három jól sikerült házassággal Európa legnagyobb hatalmává váltak. Frigyes fia, I. Miksa (1493–1519) nőül vette Merész Károly leányát, és ezzel megszerezte Németalföldet. Unokája, Fülöp (megh. 1506) a „katolikus” házaspár leányát kapta meg feleségül, és így idősebb fiuk, Károly (1519-től V. Károly néven császár) 1516-ban Spanyolország koronáit örökölte. Végül Károly öccse, Ferdinánd II. Lajos magyar és cseh király nővérét vette el, ami által 1526-ban ez a két ország is a Habsburg-dinasztiára szállt. Mivel ekkor már folyt az amerikai és távol-keleti spanyol gyarmatbirodalom kiépítése, joggal mondhatták a kortársak, hogy V. Károly birodalmában „nem nyugszik le a nap”.

A Habsburg-hatalommal egy időben, a XV. század végére erősödött meg a francia királyság is. Franciaország a középkor folyamán jóval egységesebb volt, mint Itália vagy a Német-római Birodalom, de jóval kisebb is, mint ma, és a XV. századig még őrizte a hűbéri eredetű széttagoltság számos maradványát. A névleg hozzá tartozó Burgundián kívül, amelyről már szó volt, több más tartomány (Bretagne, Anjou, Provence stb.) is fejedelmek fennhatósága alatt állt, akiknek földjén a francia király hatalma erősen korlátozott volt. Délnyugaton Guyenne hercegség 1154 óta az angol koronához tartozott, és a százéves háborúban (1337–1453) további területek kerültek angol uralom alá. Csak VII. Károlynak (1422–1461) sikerült az angolokat kiűzve a királyi hatalmat újjászervezni. Fia, XI. Lajos (1461–1483) pedig a nagyhűberek legtöbbjét bekebelezve addig nem ismert mértékben megnövelte a monarchia hatalmát. A XV. század végén Franciaország már Európa egyik legerősebb országa volt. VIII. Károly 1494-ben háborút kezdett Miksa császárral és a spanyolokkal az Itália feletti uralomért, és noha ezt I. Ferenc végül elvesztette (paviai csata, 1525), a XVI. század folyamán a

francia királyoknak mindvégig sikerült többé-kevésbé ellensúlyozniuk a Habsburg-ház növekvő hatalmát.

Itália politikai viszonyait legfeljebb Németországhoz képest nevezhetjük áttekinthetőnek. Déli felében, amely nem tartozott a birodalomhoz, a pápaság világi országa (az ún. Egyházi állam) és a nápolyi királyság terült el. Ez utóbbi sem volt szuverén ország, mert a pápa volt a hűbérura. 1435-ig az Anjouk, azon túl az aragón dinasztia egyik oldalága uralkodott felette. Közép- és Észak-Itália 1300 körül még nagyszámú városállamra oszlott, ezek közül négy emelkedett ki az idők folyamán: a velencei, a genovai és a firenzei köztársaság, valamint a milánói hercegség, amely a Visconti, majd (1450-től) a Sforza család uralma alatt állt. Velence kivételével elvben a birodalom alattvalói voltak, és a német fejedelmekhez hasonlóan 1395-ben a Viscontiak is a császártól, mint hűbéruruktól kapták meg a hercegi címet. Valójában a birodalom a XIII. században jóformán minden befolyását elvesztette Itália ügyei felett, és a késő középkorban csak néhányszor fordult elő, hogy egy-egy császár odavetődött. Velence és Genova, a Földközi-tenger két nagy tengeri hatalma a XIV. században a kereskedelmi utak birtoklásáért folytatott élethalálharcot, mialatt Firenze az európai pénzügyek központjává nőtte ki magát. Milánó urai Lombardia gazdag városait próbálták meghódítani, ami csak részben sikerült, mert a keleten fekvőket 1387 és 1428 között Velence kebelezte be. A XIV–XVI. század háborúiban folyvást újabb államocskák tűntek el, köztük a Scaligeri (della Scala) család veronai és a Carrarák padovai fejedelemsége, de 1500 körül még mindig szép számmal akadtak olyan városok, amelyeknek saját fejedelmük volt.

A keresztény Európa tehát a középkorban éppoly kevésbé volt egynemű, mint manapság. A legfontosabb eltérések mindazonáltal nem a politikai berendezkedésben mutatkoztak, hanem akkor is, mint ma is, elsősorban az egyes régiók eltérő fejlettségi szintjében. Ezzel is számot kell vetnünk, mert a kép, amelyet a középkori Magyarországról rajzolunk, enélkül nem lesz teljes.

Fejlettségen a középkorról szólva is nagyjából ugyanazt értjük, amit ma, azzal a különbséggel, hogy nincsenek róla pontos mutatóink. Az újkori népszámlálások kezdete előtt még a népesség számáról, sűrűségéről és megoszlásáról is csak hozzávetőleges becsléseket tehetünk. Az, amit fejlettségnek nevezhetünk, elsősorban az *urbanizáció* színvonalával függ össze. Mind a gazdasági, mind a kulturális fejlődésben Európának azok a régiói jártak élen, ahol a legsűrűbb városhálózatot és a legnépesebb településeket találjuk; ahol tehát a lakosság legnagyobb hányada városlakó volt. Ebből a szempontból két terület emelkedett ki: Itália északi és Németalföld déli része. Itáliában Velence, Genova, Firenze és Milánó éppúgy az akkori Európa tíz-tizenöt legnépesebb és leggazdagabb városa közé számított, mint a kicsiny Dél-Németalföldön (a mai Belgiumban) Brugge, Gent és Antwerpen. Ezeken a vidékeken a városiasodás szintje, kivált a fejletlen régiókhoz képest, rendkívül magas volt. Észak-Itáliában (Sienától az Alpokig) a középkor végén legalább húsz olyan települést találunk, amelyek mindegyike népesebb volt Budánál, nem is szólva gazdasági erejükről. A közepes nagyságú Verona vagy Párma falai között is elfért volna a magyar királyság három-négy legnagyobb városa, nem is szólva a kor olyan igazi metropolisairól, mint Firenze, Velence, Genova vagy Milánó.

A városiasodás olyan fokát, amelyet Toscana, Lombardia és Belgium mutatott, Európa egyetlen más része sem érte el. Egyedül a Német-római Birodalom nyugati fele közelítette meg valamelyest. Itt kevés volt ugyan a nagyváros, de annál több a kicsi. A Rajna-vidéken Köln és Strassburg, középen Nürnberg és délen Augsburg voltak azok, amelyek európai viszonylatban is kiemelkedő központoknak számítottak. Közöttük pedig százával sorakoztak az apróbb és nagyobbacska települések, amelyek a városi lét minden lényeges ismervével rendelkeztek: falakkal voltak körülvéve, saját önkormányzatuk volt, és lakosaik elsősorban nem a mezőgazdaságból éltek, hanem a kézműiparból és a kereskedelemről. Ebből a viszonylag szerényebb urbanizációból született az északnémet városok nevezetes szövetsége, a Hanza, amely épp a XIV–XV. században élte fénykorát. Tagjai közül csak Lübeck és még egy-kettő volt nagyvárosnak mondható, a mintegy száz város együttese azonban mégis hatalmas gazdasági és politikai erőt képviselt. Flottájuknak nem volt ellenfele a Balti-tenger térségében, monopolizálták az ottani kereskedelmet és feltételeket diktáltak a dán, svéd és norvég királyoknak.

A Német-római Birodalomhoz képest Európa más vidékei ez idő tájt szinte elmaradottnak tűnnek, még az aránylag legfejlettebb Franciaország és az angol királyság is. Párizs ugyan az akkori Európa legnagyobb városa volt, és London is egyike a legnépesebbeknek, de maga a francia és angol városhálózat a németországihoz képest gyengének mondható. Az Atlanti-régió nagy gazdasági fellendülése későbbi fejlemény, az újkor földrajzi felfedezéscinek következménye. A késő középkorban még a Földközi-tenger partvidéke járt a fejlődés élén, Itálián és Dél-Franciaországon kívül különösen Aragónia, bár Barcelonát és Valenciát leszámítva ott is csak apró városok voltak. Európa keleti és északi országai messze a többi mögött kullogtak. Németország szívéből kelet felé haladva a városok egyre ritkábbak, egyre kisebbek és egyre szegényebbek. Danzig (Gdańsk), Prága és Bécs még európai nagyvárosok voltak, de Magyarországon és Lengyelországban már nem akadt hozzájuk hasonló (még a térség legnagyobb települése, Krakkó sem), nem is szólva Skandináviáról, amely még jó ideig Európa egyik legelmaradottabb szeglete maradt.

A városiasodás, amely az egyes régiók fejlettségét meghatározta, a tőkeképződés függvénye volt, ez pedig a kereskedelmen és a kézműiparon alapult. Európa középkori urbanizációja ennek megfelelően két hosszú szakaszban ment végbe: az elsőben csaknem kizárólag a kereskedelem játszott szerepet, a másodikban viszont már a helyi kézműipar vált a fejlődés mozgatójává. Igen fontos a két szakasz megkülönböztetése. A késő középkorban Európa elmaradottabb régiói, köztük Magyarország, csak az első szintet érték el, azaz városaik egyedül a kereskedelemről éltek. A fejlettebb régiókban ezzel szemben már a XII. század óta jelentős kézműipari ágazatok alakultak ki. Ez volt a feltétele annak, hogy nagyarányú tőkekoncentráció keletkezzék, mert a helyi kereskedőtőke csak a helyi ipar termékeiből tudott megerősödni. Ezért a késő középkorban Európának már azok a régiói jártak a fejlődés élén, amelyek saját ipari termékeikkel jelentek meg a világpiacon.

Középkori kereskedelemről szólva elsősorban az ún. *távolsági kereskedelemre* kell gondolnunk. Ezen a nemzetközi árucserének azt az idejétmúlt formáját értjük, amely megelőzte az újkori iparosodást és az ezzel járó tömegfogyasztást. A modern kereskedelemben a forgalom zöme olcsó árucikkekből áll, amelyek nagy tömegben kerülnek

piacra. Az, amit távolsági kereskedelemnek nevezünk, éppen fordított elv szerint működött. Nem tömeg-, hanem fényűzési cikkek játszották benne a legnagyobb szerepet, vagyis olyan áruk, amelyeknek a fajlagos (a súlyukhoz viszonyított) értéke igen nagy volt. A luxuscikkeket kis mennyiségben forgalmazták, kevés, de fizetőképessé fogyasztó számára. Az árukínálatban persze akkor is minden szerepelt, ami eladható volt, és ha a forgalom tömegét nézzük, igen nagy volt benne az olyan közönséges árufajták részaránya, mint a gabona, bor, hal, réz, vas vagy az épületfa. Minthogy azonban ezek viszonylag olcsók voltak, az adásvételükből ritkán képződtek jelentős vagyonok, tehát a tőkefelhalmozásban csak korlátozott és másodlagos szerephez jutottak. Döntő jelentőségük e téren a luxuscikkeknek volt, a nagy haszon belőlük származott.

A távolsági kereskedelem szálai Japántól és a Molukki-szigetektől az Atlanti-óceánig, illetve Skandináviától Mozambik partjaiig és a Niger folyóig terjedtek. Átszöttek az egész világot, kivéve azt a részét, amely még nem volt ismert: Afrika déli részét, Amerikát, Ausztráliát és Óceániát. Európa ennek a világnak a nyugati peremén feküdt, ahonnan tovább már nem vezettek utak. Ez a körülmény az egész középkoron át meghatározta a kereskedelemben elfoglalt helyét. A távolsági kereskedelem gerincét azok a kelet–nyugati irányú főútvonalak alkották, amelyek részint tengeren (az Indiai-óceánon), részint szárazföldön (Belső-Ázsián keresztül) a Földközi-tenger térségét kötötték össze a Távol-Kelettel. Mindazok a cikkek, amelyeket Ázsia vagy Afrika kínálni tudott, ezeken az utakon jutottak el Egyiptomba, Konstantinápolyba és a szíriai tengerpartra. Innen elsősorban az itáliai városok közvetítésével a Földközi-tengeren át haladtak tovább Európába. Itália ennek köszönhette, hogy a korszakban Európán belül mindvégig a legdinamikusabban fejlődő régió maradt.

A távolsági kereskedelem jelentős részben keleti eredetű nyertermékekből, valamint iparcikkekből állt. Az első csoportba a drágakő, igazgyöngy, elefántcsont mellett elsősorban a fűszerek és illatszerek tartoztak. Ez a két árucsoport – különösen nagy fajlagos értékénél fogva – elsőrendű szerepet játszott a középkori világkereskedelemben. Fogyasztásuk eleve státusszimbólum volt, és kelendőségüket még fokozta, hogy általában gyógyhatást tulajdonítottak nekik. Az ókor óta Európában a legdrágább fűszerfélének a sáfrány számított, annak ellenére, hogy a Földközi-tenger vidékén is termesztették. A forgalomban azonban, tömegüket és értéküket tekintve, a távol-keleti fűszereknek volt a legnagyobb szerepük, mindenekelőtt a borsnak, amely India nyugati partjairól származott. Mellette a fahéj (Ceylonból és Kínából), a szegfűszeg és a szerecsendió (mindkettő Indonéziából, a „Fűszer-szigetek”-nek is nevezett Molukki-szigetektől), a gyömbér, a kámfor és a szantálfa (mind Délkelet-Ázsiából) voltak a legkedveltebb cikkek. A luxusáruk másik fő csoportja értékes kézműipari termékekből állt, mindenekelőtt különleges minőségű textíliákból. A középkori gazdaságban egyedül a textiliparnak volt a fűszerkereskedelemhez hasonlítható szerepe, jelentőségével semmilyen más iparág nem vetekedhetett. A tőkeképződésben a drága posztófajták gyártása és a selyemszövés játszotta mindvégig a vezető szerepet. Fontosak voltak más luxusipari ágazatok, így a fegyver- és ékszerkészítés is, de a textiliparhoz egyik sem volt mérhető.

Éppen ezért a textilgyártás váratlan fellendülése döntően megváltoztatta Európa helyét a világgazdaságban. A XII. századig a kontinens mindenfajta luxuscikkből

importra szorult, és ezért elsősorban ezüsttel, rabszolgával, állatprémiummal és épületfával fizetett. A XII–XIII. században Európa nyugati felén új textilipari központok alakultak ki, amelyek valósággal ontották az elsőrendű textíliákat: a posztót és a selyemszövetet. Korábban ezen a téren is a keleti termékek voltak a legkiválóbbak, aminek emlékét ma is őrzi a *damaszt* és a *muszlin*, amelyek Damaszkuszról, illetve Moszulról kapták a nevüket. A XIV–XV. században a világ legjobb gyapjúszövegeteit már Firenzében és egyes németalföldi városokban (Ypres, Brugge) gyártották. Luxusmínőségű volt az itáliai (luccai) selyem is, és olyan új találmányok születtek belőle, mint a velencei eredetű bársony, egy újfajta selyemszövet. Viszonylag egyszerűbb kelméket más vidékeken is nagy mennyiségben termeltek, így Németországban (posztót és lenvásznat) és Angliában (posztót). Létezett tömegcikknek szánt olcsó „szürke” posztó is, amit a késő középkorban főleg Cseh- és Morvaországban állítottak elő.

Fontos hangsúlyozni, hogy a középkori kézműipar még nem volt gyáripar. A posztót kisiparosok ezrei állították elő saját takácsműhelyeikben, ahol mindössze néhány fő dolgozott. A termelés azzal nyert nagyipari jelleget, hogy az irányítás mindenütt a helyi kereskedőházak kezében volt. Az árut ők rendelték meg, ők biztosították hozzá a nyersanyagot, ők vásárolták fel a terméket és ők is forgalmazták. A tőke tehát nem az iparban képződött, hanem a kereskedelembe, ott azonban olyan méreteket ért el, amilyenre korábban nem volt példa.

Az iparosodási folyamat öngerjesztőnek bizonyult, és a késő középkorra gyökeresen átformálta Európa gazdasági, politikai és kulturális viszonyait. Az egyik legfontosabb változás a széles körű munkamegosztás és ezzel együtt a pénz térhódítása volt. A kézműipari központok kialakulása megnövelte a városlakók arányát, ez pedig fellendítette a mezőgazdaságot, mert a városokat élelmezni kellett. Megnőtt a falusi árutermelés, és az élelmiszerek forgalmának, jelentősége. A falu addig főleg önellátásra volt berendezkedve, ezentúl egyre többet termelt eladásra. Ezzel viszont a parasztság maga is felvevőpiacot jelentett. A kereskedelmi tőkeképződésben a luxuscikkek mellett egyre nagyobb szerep jutott az olcsó áruknak, amelyekre a városi szegények körében és falun volt kereslet.

A pénzforgalom terjedése a politikai viszonyokat is átalakította. A háborúkban a lovag szerepét a *zsoldos* vette át. A lovag még hűbéri kötelezettségként harcolt, a *zsoldos* már kizárólag pénzért. A XIV–XV. század háborúit már elsősorban hivatásos *zsoldos*seregek, ún. *kompániák* vívták. Ezek egy-egy vezér (olaszul: *condottiere*) köré szerveződtek, és országról országra vándorolva oda szegődtek el harcolni, ahol éppen szükség volt rájuk, illetve ahol jobban megfizették őket. Szerepüket megnövelte a tűzfegyverek elterjedése, majd a gyalogság növekvő szerepe (a XV. század folyamán). A *zsoldosok* felfogadása addig ismeretlen terheket rótt az uralkodókra, és megnövelte a pénz politikai szerepét. A lovagkor hadviselése sem volt ingyenes, elsősorban ettől fogva mondható el, hogy a háború mindenekelőtt pénzbe kerül. Ennek folyamányaként a tőke és a pénzemberek megjelentek a politikában is, ami merőben új jelenség volt. A francia és angol királyok ún. százéves háborúját már nem kis részben itáliai bankházak kölcsöneiből finanszírozták. Az uralkodók azon voltak, hogy növeljék kincstáruk bevételeit, ehhez azonban szükségük volt alattvalóik, a rendek hozzájárulására, ami a rendek politikai befolyását erősítette. A XIV. század nem egy pápája vált hírhedtté

azért, mert minden eszközzel új pénzforrásokra igyekezett szert tenni, ami nem csekély mértékben járult hozzá a nyugati kereszténység kibontakozó válságához.

Mind a gazdasági életben, mind a kultúrában Európának azok a régiói kerültek előnybe, amelyekben az új iparágak megvetették a lábukat. Firenze példája mutatja legjobban ezt. A középkor végéig itt gyártották a legtöbb és a legfinomabb posztót. A kicsiny városköztársaság katonailag gyenge volt, fennhatósága még Toscanának is csak egy részére terjedt ki. Bankárházai azonban – 1380 után köztük is a Medici-család – vezető szerepet játszottak a nyugat-európai pénzpiacon, nekik köszönhető a bankműveletek különböző formáinak elterjedése. Emellett Firenze volt az a hely, ahol megszületett a modern Európa világi kultúrája. A város szülőtte volt már az a három személyiség is, akiket az új műveltség megteremtőiként tartunk számon: Dante (1265–1321), Petrarca (1304–1374) és Boccaccio (1313–1375). A XV. századra itt bontakozott ki az az új szellemi irányzat, amelyet *humanizmus* néven ismerünk, és szintén Firenzében vette kezdetét a középkori művészet „újjaszületése”, a *reneszánsz*.

Mindez sok megrázkódtatással járt. A pénzforgalom és a polgári életforma terjedése felforgatta azt a hagyományos társadalmi rendet, amelyben csak lovagoknak, papoknak és parasztoknak volt helyük. A gyökeres átalakulásnak megannyi jele volt: a nemesség viszonylagos elszegényedése, az egyház tekintélyének csökkenése és a paraszti tömegek olyan fegyveres megmozdulásai, mint a franciaországi Jacquerie (1358), a nagy angliai parasztfelkelés (1381) vagy a cseh huszita mozgalom (1419–1434). Ehhez járult, hogy a XIV. század elejére a legfejlettebb területeken túlnépesedés következett be, amely 1315-től súlyos éhínségeket eredményezett, és végül demográfiai katasztrófában tetőzött. Ennek csúcspontját jelentette az 1347–1352 között dühöngő pestisjárvány, a „Fekete Halál”, amely néhol a lakosság 30-40%-át ragadta el. Európa népessége oly mértékben lecsökkent, hogy a veszteséget csak a XVI. századra tudta pótolni. Mindezek alapján divat lett egy időben a kontinens általános válságáról beszélni. Ma már világos, hogy a válságtünetek ellenére a XIV–XV. század a nagy gazdasági és kulturális fellendülés időszaka volt, amely előkészítette az európai országoknak az újkorban kialakult és a XX. századig tartó világhuralmát.

Európa peremterületeit: Dél-Itáliát, a Pireneusi-félszigetet és Skandináviát, valamint Lengyel- és Magyarországot nem érte el az ipari fellendülés. Itt a XII–XIII. században még épp csak elkezdődött a városiasodás, ezért a kézműipar fejlődésének nem volt talaja. Később pedig már nem is lehetett, mert megakadályozta az importárak tömege. A gazdasági elmaradottság következtében itt leginkább a királyi udvar és az előkelők voltak fizetőképesek, az ő köreikben viszont csak luxuscikkek iránt volt komoly kereslet. Mivel ezt csakis külföldi kereskedők elégíthették ki, kevés kilátás volt rá, hogy a helyi tőke megerősödjék és helyi kézműipar bontakozzék ki. A peremvidékek gazdasága ily módon sajátos függésbe került az idegen tőkétől. A városiasodásban továbbra is a távolsági kereskedelem volt a meghatározó, az új városok a távolsági úthálózat metszéspontjain keletkeztek. A behozatal zöme luxuscikkekből állt, a kivétel élelmiszerből és nyersanyagból. A forgalmat azonban nem helyi, hanem itáliai, flamand és német kereskedők tartották kézben, és főképp ők fölőzték le a hasznát. A helyi gazdaság ilyen körülmények között képtelen volt kibontakozni, stagnálásra volt kárhóztatva.

Magyarország különösen jó példa erre a folyamatra. Ha a fellendüléshez nem tőke kellett volna, hanem pusztán pénz, akkor a magyar királyság sorsa másként alakul. Az 1320-as évek óta Magyarország volt ugyanis Európa legnagyobb aranytermelője. A földrész aranykészletének nagyobb része innen származott, és a magyar aranykivitel jelentősége felbecsülhetetlen Dél- és Nyugat-Európa gazdasági fejlődésében. A magyar királyság ebben az időben bizonyos értelemben a földrész leggazdagabb országának nevezhető. Ez a gazdagság azonban nem vált tőkévé. Éppoly nyomtalanul átfolyt rajta, mint később az Újvilág aranya és ezüstje Spanyolországon, sőt nem is mondható, hogy nyomtalanul, mert az, ha lehet, még szegényebbé és elmaradottabbá tette.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A XIV. SZÁZADBAN

MEZŐGAZDASÁG ÉS JOBBÁGYOK

Népességszám

A XIV. századi Nyugat-Európában mély agrárválság bontakozott ki. Ennek kiindulópontja – ha nem is előidézője – az 1347–1349. évi nagy pestisjárvány volt. Ez számos európai országban a lakosság 30–50%-át elpusztította. A népesség jelentős csökkenésével együtt járt a mezőgazdasági termékek iránti kereslet lanyhulása. Sok, korábban megművelt föld feleslegessé vált. Erősen estek a gabonaárak. Magyarországon az agrárválság mérsékeltebb formában jelentkezett. Igaz, a gabonaárak itt is alacsony szintre estek vissza, a lakosság száma szintén csökkent a fekete halált követő években, de éppen a népességszám tekintetében Magyarország gyorsan felszálló ágba került.

Az Anjou-kor elején, 1300 táján – bizonytalan becsléseken alapuló számítások szerint – az ország népessége 1,4–1,6 millió körül volt. E szám a század végére jelentékenyen nőtt, részint természetes szaporodás, részint bevándorlás (főleg román népességűek) következtében. A pestisjárvány pusztításait nem tudjuk számszerűsíteni, de nem a nyugat-európai mértékkel kell számolni. Sokkal kevésbé jellemző Magyarországra, mint Nyugat-Európára, a megművelt terület összeszűkülése. Itt is megfigyelhető, éppen a XIV–XV. században, az erőteljes falupusztulás (ennek százalékos aránya az erdélyi 1–10%-tól az alföldi 20–36%-ig terjedt), de, elsősorban irtás révén, változatlan intenzitással folyt ekkor is az újabb területek mezőgazdasági termelés alá vonása. Az ország peremvidégein (így például a Szepességben, Máramarosban, illetve a Kárpátok más vidékein) a XIV. században is terjeszkedett a mezőgazdasági kultúra. Ezeken az irtásos területeken a század folyamán erőteljes telepítő tevékenység folyt. A telepítést soltészok végezték, a földesurak pedig különböző kedvezményekkel segítették elő ennek sikerét. Így az egyfajta szabadságot élvező telepített falvakban (a nyugati Felvidéken lehetáknak, Dél-Magyarországon és Dél-Erdélyben ohábáknak hívták ezeket) átmenetileg kedvezőbbé vált a jobbágyok helyzete.

Földművelés

A mezőgazdasági termelés növekedését eredményezte a termőterület kiterjedésén túl a technológia és a termelési szervezet fejlődése is. Folytatódott a században csak néhány évtizedes múltra visszatekintő trágyázás. A trágyás földek (*terra firmata*) az ott legelő állatok révén jutottak trágyához, de még a XIV. században sem jelent meg Magyarországon a mesterséges trágyázás, vagyis a ráhordott trágyával javított föld.

Elterjedt a szabályozott talajváltó rendszer. A XIV. század első felében felbukkantak a két- és háromnyomásos művelési rendszer első írott nyomai, majd a század második felében gyarapodnak az erre utaló adatok. A kétnyomásos rendszerben az egyik nyomás vetetlen maradt (illetve eltérő időpontokban, tavasszal és ősszel vezették be a két nyomást). A háromnyomásos művelésben már rendszeresen alkalmazták az őszi és a tavaszi vetést, a harmadik nyomást pedig ugarnak hagyták. Miután az egyes nyomások felhasználását váltogatták, így a vetésforgó alkalmazása a nyomásos gazdálkodás meglétére is utalhat.

A földművelés vezető ága a gabonatermesztés volt, a talaj- és az éghajlati adottságoktól függően búzát, rozst, árpát és zabot termesztettek. A hegyes peremvidékek völgyeiben legfeljebb csak zabot tudtak termelni (kenyeret is sütöttek belőle, de elsősorban mégis lovak eledeléül szolgált), míg az Alföld napsütötte, jó földjein elsősorban búzát vetettek. Takarmányként (ritkán emberi táplálékként) hasznosították a kölest. A rizs a XIV. században jelent meg Európában, de Magyarországra ekkor még aligha jutott el. A földművelés termelési technikája lassan fejlődött. A XIV. század második felétől kezdve a mezőgazdasági munkában sor került az ökör mellett a ló felhasználására is. Terjedt az aszimmetrikus eke használata, de a felületesebb talajmegmunkálást biztosító könnyű (szimmetrikus) ekét nem szorította ki. A gabona mellett nagy szerep jutott a táplálkozásban a hüvelyeseknek (borsó, lencse, bab), valamint a zöldségféléknek (főleg káposzta). Gyümölcsöseik elsősorban a nemeseknek voltak. A XIV. században virágkorát élte a szőlőtermesztés. Földesúr, jobbágy, polgár egyaránt termesztette. Síkvidéki városok polgárai bortermő vidékeken szőlővel rendelkeztek. A XIV. században is elterjedt kereskedelmi cikk volt a bor.

Állattartás

A XIV. századi magyarországi állattartásról összefoglaló képet adott Villani Máté. Kiemelte a magyarok nagy méneseit; vitatható az a megállapítása, hogy az ökröket és teheneket nem a földműveléshez használják, hanem a legelőkön felhizlalva levágják. Bár igen korán elterjedt a lófogatolás is, a földművelésben mégis elsősorban ökröket használtak. Az állatokat, miként Európa-szerte, így Magyarországon is, az év nagy részében a szabad ég alatt tartották, de nemritkán még télen is. Az állatok téli takarmányozását szintén a szabadban végezték. Persze ismerték és széles körben alkalmazták az állattenyésztésben az istállót, illetve az alkalmi telelőt. A széna fontos árucikk volt, érthető tehát, hogy nagy gondot fordítottak a rétek kezelésére, területének növelésére. Lovat elsősorban a nemesi birtokokon tartottak (szerepet játszott ebben katonai célú hasznosítása is), míg a jobbágyháztartásban leginkább szarvasmarhát. Ez utóbbi tejet, húst adott, sőt már a XIV. századtól nem kis mennyiségben külkereskedelmi cikk is volt. A táplálkozás szempontjából nagy jelentősége volt a halászatnak és a vadászatnak. A falusi iparosok közül a kovácsok és a molnárok a mezőgazdasági termelés igényeit elégítették ki, utóbbiak az országban általánosan elterjedt vízimalmokat kezelték.

Jobbágytelek

A mezőgazdasági termelés alapvető kerete a jobbágytelek (*sessio*) volt, miután a földesúri robotoltató „üzem”, a prédiun a XIII. században felbomlott. A XIV. század folyamán megszilárdult telekrendszer magában foglalta a falusi házat a hozzá tartozó belsőséggel (ez voltaképpen a kertet jelentette, ahová a jobbágy a hüvelyeseket és a zöldségféléket vetette), a határban található szántót és rétet, amelyek egyéni használatban voltak, valamint a falu osztatlan birtokához tartozó legelőt, erdőt, vizeket, amelyeket a jobbágy – mint a faluközösség tagja – használhatott. A jobbágytelek általánossá válását jelezte, hogy Károly Róbert ezt tette meg adóalapnak. A XIV. század közepe után kezdtek megsokasodni az adatok a telkek megosztásáról, ami a telek aprózódását vonta maga után. Nem feltétlenül került sor a gyakorlatban a telek tényleges megosztására, de lényegében ilyennek tekinthető az, amikor egy telken több ház épült, és ebben több család lakott. Károly Róbert kapudója is számításba vette, hogy a kapu mögötti telken hány jobbágycsalád élt. A jobbágytelek szántóföldi tartozéka széles határok között mozgott az ország különböző részein (10–60 hold között), egy-egy egész telek átlagos mennyiségű szántóföldtartozéka 20–30 holdban jelölhető meg. A telekaprozódás előrehaladtával egy féltelkes jobbágycsalád 10–15, a negyedtelkes 5–7,5 holdon folytathatott szántóföldi gazdálkodást. A két-, illetve a háromnyomásos rendszerben a ténylegesen hasznosítható föld azonban ennek csak a fele vagy kétharmada volt.

A fenti körülmény arra bírta a jobbágyság tömegeit, hogy különböző módokon növeljék a rendelkezésükre álló megművelhető föld mennyiségét. Ennek egyik módja volt az irtás. Itt elsősorban a saját falu határain belüli vagy a szomszédos falvak területén végzett irtásra kell gondolni. Az irtás révén termővé tett föld a telekszervezeten kívül maradt, a jobbágy nagyobb szabadsággal rendelkezett vele, mint a telki állománnyal. Kisebb földesúri terheket vont maga után, esetenként az irtásos rétet vagy szőlőt a jobbágy sajátjaként el is idegeníthette. A jobbágy által művelt föld gyarapításának másik módja a bérlet volt. Földeket mind saját földesurától, mind másoktól szerződéssel vett bérbe. Így kerülhettek jobbágysági bérletbe előbb a felbomlott prédiunok, utóbb pedig az elpusztasodott falvak földjei. Mivel a földesúr nem kívánta saját kezelésébe vonni a puszta telkeket, tág tere nyílt itt a jobbágyok vagy bérlők megjelenésének. A földbérlet fejében természetbeni vagy pénzbeli szolgáltatás járt.

A jobbágytelek általában képes volt bizonyos, bár nem számottevő felesleg megtermelésére is, rossz termés esetén azonban a megtermelt mennyiség még az önellátás igényeit is alig-alig fedezhette. Felesleges gabonát a jobbágyok egy hányada tudott rendszeresen termelni, ők ezt a piacon értékesítették. Rendszeres vevőkör alakult ki a kenyérgabonára: a városiak, a föld nélküli vagy töredéktelkes jobbágyok (zsellérek), a zsoldosok. A jobbágyháztartás pénzbeli bevételei nem is elsősorban a gabona, hanem az állatállomány értékesítéséből származtak, a jobbágyok ugyanis elsősorban állataikkal keresték fel a vásárokat. Mivel az egytelkes nemesek gazdaságukat tekintve lényegében azonos kategóriát képeztek a telkes jobbágyokkal (ti. saját maguk végezték a termelőmunkát), ők is állatokból termeltek felesleget.

A jogilag egységes jobbágyság

A jogilag egységes jobbágyság kialakulása a XIV. században fejeződött be, miután az egységesülésben a XIII. század második felében megtörtént az áttörés. A XIV. századra inkább csak a kisebb népelemeket magukban foglaló töredékek sorsának rendezése, illetve a szóhasználat megszilárdulása, véglegesülése maradt. A szolgálkkal (*servus*) folytatott gazdálkodás lehanyaglása a nagybirtokon már a XIII. század folyamán (közvetlenül a tatárjárás után), a kishirtokon azonban csak évtizedekkel később következett be. A XIV. század közepére a világi birtok mindkét részében minimálisra csökkent a szolgák száma: a földesúr „saját ekéjéhez” (ritkán előforduló és nem nagy kiterjedésű allodiumához) visszatartott, robotot teljesítő földművelők háziszolgája lett belőlük. A mezőgazdasági tevékenységet folytató szolgákat is *kondicionáriusoknak* nevezték a XIV. században, lassan házuk mellé telek került, vagyis önállóan gazdálkodtak. A XIV. század első felében számos esetben szabadítottak fel szolgákat. A század közepétől nem szerepel a forrásokban a *libertinus* terminus, ez arra utal, hogy utolsó képviselői beolvadtak a már egységes jobbágyságba. A világi nagybirtok népei közül legkönnyebben a szabad jogállású *liberek* váltak az egységes jobbágysági réteg tagjaivá. A magyar jogalkotás keltezetlen, III. András korából vagy a XIV. század elejéről származó, emléke csak a világi birtok (a nemesek) parasztjainak vagy jobbágyságainak a számára biztosította a szabad költözés jogát.

A királyi birtok népei bonyolult utat jártak be a jogilag egységesülő jobbágyság felé. Alsóbb rétegeiket még a XIV. században is szolgálhelyzetüként kezelték a királyok. 1318-ban Károly Róbert azzal indokolta a IV. Béla halála óta történt adományok visszavételét, hogy azokat „a kondicionáriusokat, akik kondíciójukból kifolyólag a király napi élelmezését tartoznak biztosítani, az ország szokása szerint a királyoknak, valamint az ország báróinak és nemeseinek a határozatából elidegeníteni és kondíciójukból elvonni nem szabad és nem lehet”. A kondicionáriusokat I. Lajos alatt is szolgáknak tekintették, így 1351-ben mentesítették őket a kamarahaszna fizetése alól. Számuk a század folyamán egyre fogyott, mivel az uralkodók a királyi birtok jobbágyságai (azaz a várnépeket várjobbággyá) tették őket, illetve ritkán egyenesen nemessé emelték. A királyi birtok jobbágyságainak (köztük a várjobbágyságoknak) csak egy része – azok, akik a kondicionárius népekhez hasonlóan nemességet nyertek a királyoktól – jutott be a köznemességbe. Más csoportjaik nem kerültek be az országos nemességbe, hanem csak a feltételes, *partikuláris* nemesek szintjéig emelkedtek, és utóbb egytelkes, adófizető nemessékként bukkantak fel. A többi várjobbágy és más királyi jobbágy a nemességen kívül maradt, megfosztották őket régtől fogva birtokolt ingatlanaiktól, vagy ha a királyi földtől független birtokuk volt, akkor is a nemtelen birtokosok (*homo possessionatus*) számát gyarapították. Ezek útja a jobbágyállapot felé vezetett.

A királyi népekhez hasonlóan az egyházi szolgáltatók útja hosszú volt az egységes jobbágyságba tagozódásig. Jogi szempontból még a XIV. század folyamán is szolgálállapotúakként kezelték őket az egyházi földesurak (például a század közepe táján egyházi birtokok népeikkel együtt cseréltek gazdát). 1351-ben I. Lajos király mint az egyház patrónusa megtiltotta a pannonhalmi apátnak, hogy kondicionáriusait felszabadítsa, és királyi engedély nélkül kondíciójukból kivéve szabaddá tegye őket, nehogy „az egyházak jogai szolgálk révén veszendőbe menjenek”. Ez megerősíti azt az értelmezést, hogy a XIII–XIV. század fordulója tájáról származó, keltezetlen királyi tanácsi

határozat valóban csak a nemes parasztja vagy jobbágya – azaz a világi birtok alávetett népeleme – számára biztosította a szabad költözést, és ez hosszú időn át nem vonatkozott sem a királyi, sem az egyházi birtok népeire. Az, hogy a XIV. század végére ezek a népek is elnyerték a szabad költözés jogát, az nagymértékben a *hospesek* megjelenésének tulajdonítható. A XIV. századi telepítéspolitika sikerének záloga az volt, hogy *hospeseket* (szabad kondíciójú népeket) fogadtak be a királyi, illetve egyházi birtokokra. Ezek hatására lassan a kondicionárius népek is elnyerték a *hospeseket* megillető kiváltságot: a szabad jogállást, ami elsősorban a szabad költözés jogának gyakorlásában merült ki. A jobbágyság egészére (tehát a királyi és egyházi jobbágyságokra is) vonatkozó költözési jogot első ízben az 1397., illetve az 1405. évi törvények biztosították. Ez lehetett a jogilag egységes jobbágyság évszázados kialakulásának a záró mozzanata.

Adóterhek

Persze a XIV. század folyamán már 1397-et megelőzően más jelek is megbízhatóan utalnak arra, hogy a folyamat előrehalad, lezárulásához közeledik. Még mentesült a kamarahaszna fizetése alól a szolgajogállású elem, de a kilencedet már nem a jogi helyzet figyelembevételével, hanem a jobbágyságra egyetemlegesen vetették ki (a fallal körülvett városok kivételével), tehát például a szolgahelyzetben lévő udvarnok, illetve kondicionárius is fizette. Az egységes elbírálás alapja az volt, hogy a különböző jogállású parasztok önálló gazdasága biztosította a kilencedfizetési kötelezettség teljesítését. Ezt pedig a jobbágyságrendszer általánossá válása tette lehetővé, ami azt mutatja, hogy a még meglévő jogi különbségek immár gazdasági különbségeket nem – vagy nem feltétlenül – tükröztek.

I. Lajos korára a jobbágyságot sújtó adóterhek is egységesültek. A rendszeres állami adó a kapuadó (vagy 18 dénáros adó), a legfőbb földesúri illeték a kilenced, míg az egyházhoz befolyó adóteher a tized volt. Alkalmilag más szolgáltatások is terhelték a jobbágyságot. A királyi rendkívüli adó (*collecta*) a század folyamán lassan földesúri adóvá módosult. A kilenced mellett terményadóval és robotterhekkkel is tartozott a jobbágyság földesurának. A földesúrral szembeni jobbágysági kötelezettségeket a XIV. században megjelenő urbáriumok rögzítették. A költöző jobbágnak földbért kellett fizetnie.

A század folyamán megnőtt a pénzbeli adók súlya mind a terményadókhoz, mind az egyébként csekély súlyú robothoz viszonyítva. Hiába eszközölte ki a nemesség a királytól 1351-ben azt, hogy a jobbágyságnak a tizedet ne pénzben, hanem természetben kelljen lerónia, valójában a tizedjövedelemhez az egyház pénz formájában jutott a későbbiek folyamán is. I. Lajos már 1352-ben, a törvény kibocsátását követő évben, engedélyezte az *erdélyi püspöknek a tized pénzben való szedését. Számos adatot ismerünk a jobbágyság tizedmegtagadásáról. A XIV. században előrehaladt az ország területén élő kun és román népesség feudalizálása; a földművelésre áttérő, lesüllyedő, kiváltságaikat vesztő kun és román népelemek lassan betagozódtak a jogilag egységes magyarországi jobbágyságba.*

A jobbágyság jogi egységének megteremtése nem jelentette gazdasági egységesülést. Éppen a XIV. században következett be jelentős differenciálódás a jobbágyság gazdasági helyzetében. A töredék- (fél-, harmad-, negyed-) telkek gyakori felbukkanása a forrásanyagban nem egyszerűen a parasztsalád osztódását jelentette, hanem a

gazdasági teherbírási csökkenését is. A résztelkes parasztoktól arányosan kevesebb adót követeltek, rájuk kisebb terheket raktak. A telekvesztés eredménye volt a zsellérség (*inquilinus*) megjelenése a XIV. században, nagyobb számban a század utolsó harmadában. Belőlük verbuválódtak a napszámosok. A jobbágytársadalom rétegződésének másik pólusán megjelentek a több telekkel bíró (valamint pusztatelkeket bérlő) gazdag parasztok. Elsősorban ők lehettek azok, akik a század folyamán feudális tehertől mentes (korábban nemesi kézen volt) tulajdont, jobbára szőlőt szereztek. Ártermelésre is főleg ilyen, saját birtokkal rendelkező gazdag parasztok voltak képesek.

A XIV. század meghozta a jogi egységet a magyarországi jobbágyság történetében, egyetemlegesen biztosította a szabad költözést, a korábbi, archaikus viszonyokban gyökerező megannyi kötöttség felszámolását, ugyanakkor el is indította a szabad parasztságot a társadalmi rétegződés felé.

KÉZMŰVESSÉG ÉS IPARÚZÓK

A kézműipar átalakulása

A XIII. század gazdasági és társadalmi változásai megszabták a kézművesség fejlődésének irányát is. Ezek közül a legfontosabb az, hogy felbomlott a földesúri majorsági gazdálkodás, a prédiúra épülő gazdasági „üzemszerkezet”, amely sokáig első helyen adott otthont a kézműveseknek. A kézművesek által lakott – és gyakran a kézművesek nevével illetett – települések a tatárjárást követően elnéptelenedtek. A kézműipar tehát a prédiúra keretében nem fejlődhetett tovább, működéséhez új színteret kellett keresnie. Ez pedig a város volt. Rendkívül nagy ütemben folyt, főleg a XIV. században, a különböző népelemek városba áramlása. Ennek lehetőségét a szabad költözési jog kivívása, majd általánossá válása teremtette meg. A mezőgazdaság és a kézműipar szétválása a városokban ment végbe és teljesedett ki.

A XIV. századi városi kézművesek a városlakók igényeit elégítették ki. A speciális iparágakat leszámítva a kézművesek nagyobb hányada a ruházati, az élelmezési, a fém- és a faiparban tevékenykedett. A kézműves egyre inkább szakmájához kötődött, lassan felhagyott a mezőgazdasági – elsősorban a gabonatermeléssel kapcsolatos – tevékenységgel, vagyis az önellátással, legfeljebb szőlőtermesztéssel foglalkozott. A bort nem csupán saját hasznára készítette, hanem megfelelő termés esetén piacra is vitte. A kézművesség specializálódása kihatott a piaci viszonyok fejlődésére is, hiszen nem csupán a kézműipari cikkek eladójaként, hanem mezőgazdasági termékek vevőjeként is megjelentek a piacon. A mezőgazdaság és a kézműipar szétválásának folyamata az egész XIV. századon át tartott, de nagyobb ütemet csak a század végén ért el.

A piaci viszonyokról, és ennek fényében a kézműves termékekről, a temesvári ispán 1372. évi számadása ad érdekes tájékoztatást. Az ispáni háztartás húst, bort, gyógyfűveket, a lovaknak takarmányt, lószerszámot, nyerget, kengyelt, a textíliák közül cseh posztót, gyapjúszövetet, finom selymet, kölni posztót vásárolt. Nyilván fizetett az ispán áruikért a halászoknak, a madarászoknak, az ácsoknak, egy közelebbről meg nem határozható mesterembernek (kőtelekért vagy csipkéért), a malomban pénzért gabonát őrletett, a szabónál pedig ruhát varratott.

Céhek előtti szervezkedések

A városi iparúzők körében hamar kialakult együvé tartozásuk, közös érdekeik felismerése. Ez magyarázza, hogy bizonyos települések kézművesei már a XIII. század folyamán testület jellegű szervezkedésekbe kezdtek. A szorosan vett magyarországi városok közül ez figyelhető meg Esztergomban a pénzverők és a mészárosok, Óbudán szintén a mészárosok, valamint Pesten a hajósok körében. Az esztergomi pénzverők sajátos foglalkozást űztek, amely mentesítette őket a termékek eladásáért folyó versenytől, a konkurenciától. Külön faluban éltek Esztergom szomszédságában, amelyet latin terminológiában hol kovácsok, hol pénzverők falujaként (*villa fabrorum*, *villa monethariorum*), magyarul pedig Kovácsi néven neveztek. A XII. században mintegy félszáz család élt itt, a XIII. században ismerjük saját falusi előljárójukat (*villicus*). E század végén településük összeépült Esztergommal, 1326-ban pedig Károly Róbert a városhoz csatolta. Egészen más volt az Esztergomban élő mészárosok helyzete. Részt vettek azokban a harcokban, amelyeket az esztergomi királyi *hospesek* az esztergomi egyház és annak népei ellen folytattak. Az esztergomi mészárosok az összetűzések során többször megverték az egyházi mészárosokat. Ez világosan mutatja részint azt, hogy megelégtették az egyház beleszólását az ügyeikbe, részint pedig azt, hogy konkurenciaharcot folytattak az egyház hasonló foglalkozású (pontosabban: hasonló szolgáltatásra kötelezett) népeivel. E harc eredményeképpen megtagadták természetbeni (ökörbőrben kifejezett) szolgáltatásukat az egyház számára.

Sajátos megítélésben részesülhettek a pesti hajósok és az óbudai mészárosok. A pesti hajósok területi elkülönültsége sok rokonságot mutat az esztergomi pénzverőkével. A pesti hajósok is önálló szervezettel rendelkeztek, a szomszédos jenői révészekkel együtt saját előljárójuk (*villicus* vagy *rector*) volt. A pesti hajósok a XIII. században a budai káptalannal pereskedtek. Régi kiváltsággként a révpenz harmadrésze a káptalant illette, a hajósok azonban megtagadták annak megfizetését. Ugyan rendre elvesztették a pert, de kereskedő tevékenységüket tovább folytathatták. 1326-ban megállapodásra jutottak a káptalannal (itt bírójuk – *iudex* – képviselte őket), és pontosan rögzítették fizetési kötelezettségüket. A pesti hajósok forgalma jelentős volt: ezen a révén bonyolódott le a két országrész áruforgalmának legnagyobb része, elsősorban itt jutott át a Dunántúlra az erdélyi só is. Ebből a XIV. századi pesti kereskedőtársaságból (amely vízi szállítás mellett alkalmasint közvetítő kereskedelmet is folytatott) alakult ki a pesti hajós céh. Itt a céhalakulást megelőző szervezkedésben nem kifejezett iparúzők, hanem a szolgáltatást végző révészek vettek részt.

Közvetlenül a céhszervezet kialakulása előtti állapotot tükrözte az Erzsébet anyakirályné által az óbudai mészárosmesterek számára kibocsátott 1369. évi kiváltságlevél. Óbuda a XIV. századra vesztett korábbi jelentőségéből (amikor egy ideig az ország egyik központjának is számított), de nem süllyedt a jelentéktelen települések közé. Északi része az itt székelő budai káptalan (illetve a prépost) kezén volt, déli része felett viszont, ahol korábban a Kovács nevet viselő kereskedő és iparos utca vagy település (*vicus*) létezett, a királyné gyakorolt földesúri jogokat. 1355-ben formálisan is megosztotta Lajos király Óbudát a két tulajdonos között. Erzsébet 1355 után több intézkedéssel segítette az óbudai kereskedők és iparúzők helyzetét. Ezek sorába tartozott az 1369. évi kiváltságlevél. Ebben a királyné saját jobbágysai, a házzal és mészárszékkal rendelkező óbudai mészárosmesterek kérésére, azt a szabadságot biztosította számukra, hogy

a város piacán a csütörtöki napot kivéve (ami a szokásos heti vásárnap volt) egyetlen más mészáros vagy húskereskedő sem árulhatott, csak ők. Ugyanakkor arra kötelezte az óbudai mészárosokat, hogy mint földesuruknak évente három, az óbudai várnagynak pedig egy mázsa faggyút adjanak. Az óbudai mészárosok eredményesen védekeztek más mészárosok konkurenciájával szemben, és ez a céhszervezkedésre utaló biztos nyomot jelenti. Ennek érvényén az sem változtat, hogy a kiváltságot nem valamely várostól mint szabad testület kapták, hanem egy magánföldesúrtól (történetesen a királynétől) nyerték el azt.

Céhek

A XIV. századi Magyarországon – elsősorban német etnikumú kézművesek jóvoltából – megszülettek az első, kifejezetten céhnek minősíthető kézműves társulások. Az az 1307. évi német nyelvű oklevél, amelyet a bíró, az esküdt polgárok és Kassa város egész közönsége (*dy gancze Gemeyne der Stadt Casscha*) adott ki, XV. századi hamisítvány. 1346-ból ismert Ábel festőmester céhcímeres sírköve Budáról, ez az első halvány utalás egy magyar céhre. Egy másik síremlék felirata János mesterről szól. Mindketten királyi familiárisok lehettek, céhszervezkedésük, tekintettel foglalkozásuk és társadalmi helyzetük sajátágos voltára, különleges elbírálást igényel. Magyarországi céhet első ízben 1369-ben említettek. Ekkor Kolozsvár bírāja, esküdtői és szeniorai a város szűccséhének érdekeit védtek idegen (illetve céhen kívüli) szűcsökkel szemben azzal, hogy a céh tagjai kis tételben vásárolhattak állatbőröket. Kialakult céhszervezet bukkan előnk 1376-ban az erdélyi szász városokban, valamint Pozsonyban. Ez utóbbi helyen mészárosok, pékek, cipészek, szűcsök, posztónyírók, ácsok, halászok szervezkedéséről van tudomásunk. Pozsonyban megfigyelhető az azonos foglalkozást űzők lakásának területi közelsége, valamint az, hogy vásáron is egy helyütt csoportosulnak. Pozsonyban például halászok szigetével, pékek utcájával találkozunk, és a pozsonyi piactéren is egymás mellett álltak a kenyeret, zsemlet, illetve hústerméket kínáló iparosok bódéi. Temesvárott az 1370-es években az ácsok szerveződtek céhbe, 1395-ben pedig – immár bizonyosan magyar etnikumú közegben – a debreceni szürkeposztósok céhe jött létre.

A céhek működésének e szakaszára még nem volt jellemző az elzárkózás. A céh elsősorban a falusi iparosok konkurenciája ellen szerveződött; a városban lakó, az azonos foglalkozást űző kézművesek felé még nyitott volt. A kezdeti időszakban a céhszervezet kevésbé volt hierarchikus. Igaz, a mesterek már ekkor is tarthattak alkalmazottakat (legényeket és inasokat), de elsősorban a mesterek munkája teremtetette meg gazdagodásuk alapját. A még csak gyermekkorát élő céhszervezet nagy előrelépést jelentett a társadalmi munkamegosztásban. A céhmester kézműipari tevékenységre szakosodott, a legtöbb esetben mentesült a földesúri szolgáltatások alól, elvben tehát felhagyhatott a mezőgazdasági tevékenységgel. A nagy iparágak differenciálódása, a kisebb foglalkozási kört átfogó iparágak, illetve ennek alapján a céhszervezetek kialakulása az iparon belüli munkamegosztás előrehaladtát jelezte. A fémiparban például megkülönböztettek szegkovácsokat, lakatosokat, kardgyártókat, zablakészítőket stb., a bőriparban tímárokat, vargákat, cipészeket, kesztyűkészítőket stb. A XIV. század végén a magyarországi fejlődés élvonalát jelentő városokban (Pozsonyban, Sopronban, az erdélyi szász városokban) 25–30 körül mozgott az iparágak száma.

Nyugat- és Közép-Európában ekkor már ennél sokkal előbbre tartott az iparágak közti differenciálódás, a szakmák száma három-négyszerese volt a magyarországinak (például a morvaországi Brűnnben 1365-ben 72 szakma volt képviselve). Az iparúzők számáról becses adatokat hagyományoztak ránk az egyaránt 1379-ből származó pozsonyi és soproni adójegyzékek. Eszerint az adózók 20-25%-a minősíthető iparúzőnek (ez megint csak fele-harmada volt a nagy nyugat-európai városok kézművesei arányának). Mindez arra mutat, hogy a magyarországi kézművesség a XIV. században elért nem lebecsülendő eredmények ellenére is lemaradásban volt a nyugat-európai, valamint a közép-európai kézműiparhoz képest.

VÁROS, FALU, MEZŐVÁROS

Város

A XIV. században a kézműipar és a mezőgazdaság fokozódó szétválásában megnyilvánuló társadalmi munkamegosztás a foglalkozási ágak sajátos településformáit hozta létre: a várost és a falut. Természetesen egyik típus sem volt új jelenség Magyarországon, de míg korábban mindkét településformán belül meghatározó jellegű volt a természeti gazdálkodás, addig a XIV. században a város már egyértelműen a kézműipart, a falu pedig a mezőgazdaságot jelentette. Ebben a települési megosztásban semmiféle kizárólagosság nem figyelhető meg. Annál kevésbé lehetett erről szó, mivel a XIV. századi városok adózóinak csak alig negyede minősülhet iparúzőnek, illetve a természeti gazdálkodás keretében elsősorban mezőgazdasági tevékenységet folytató faluban is képviselve volt bizonyosfajta kézműipar. Inkább irányultságában érvényesült ez az elkülönülés: azok az iparúzők, akik szabadulni akartak a földesúri szolgáltatásoktól, és ebből a tevékenységből kívántak megélni, lakóhelyül a várost választották. Ezáltal a falu jobbára azoknak volt a településformája, akik megmaradtak az önellátás keretei között, és ennek kapcsán elsősorban mezőgazdasági munkát végeztek, bár szükség esetén az egyszerű kézműves tevékenységtől sem riadtak vissza, és földesuruknak meghatározott szolgáltatással tartoztak.

Nincs olyan forrásunk, amely pontosan felsorolná a XIV. századi magyarországi városokat. Egy franciaországi domonkos szerzetes Közép-Európában tett utazása kapcsán 1308-ban az ország jelentős helységei között említette meg Budát, Esztergomot, Győrt, Zágrábot, Veszprémet, Pécsét, Gyulafehérvárt, Nagyszombatot, Pozsonyt és feltehetően Nagybányát (vagy esetleg Moldvabányát). Ezt követően így folytatta: „Van azonban ebben az országban sok kisebb város, vár és kastély meg számtalan falu, de ennek ellenére a királyság, nagysága miatt, valósággal üresnek látszik.” Ami a városokról adott felsorolását illeti, feltűnő, hogy a tíz település közül hat egyházi központ, érseki-püspöki székhely. Ennek magyarázata az lehet, hogy a magyarországi latinságban egyaránt *civitas* minősítés járt a valódi (tényleges) városoknak, valamint a püspöki székvárosoknak, jöllehet a városfejlődésben elért szintjük alapján jelentős különbség van közöttük.

Igen nehéz meghatározni, hogy a XIV. században mely városok tartoztak a *civitas*nak nevezett valódi városok csoportjába. Ha túlságosan szigorú, valamint kizárólag csak az iparúzés városon belüli arányára ügyelő szempontokat alkalmaznánk, a magyarországi

városok aligha tennének eleget ezeknek a kíváncsalmaknak (annak például, hogy lakóinak nagy többsége alapvetően iparüzésből éljen). A magyarországi városok csoportját képezték a bányavárosok, ám ezek más megfontolások alapján is önálló kategóriát kellett hogy alkossanak. A bányavárost az ásványi kincsek megszerzésének igénye, tehát fontos ipari tevékenység hozta létre. Többségük nem szervesen, nem hosszas fejlődés eredményeképpen kialakult település, hanem alapított város, amely azonnal kiváltságához jutott. Ami a valódi városok másik, a bányavárosoktól eltérő csoportját illeti, várossá minősítésük fontos kritériuma – és ebben a magyarországi városfejlődés sajátosságai is tükröződtek –, hogy a kézműipar mellett nagyon jelentős volt a kereskedelmük. A magyar városfejlődésben a kereskedelmi szempontok nagyobb szerepet kaptak, mint a kézműipar. A városi kiváltságlevelek elsősorban kereskedelmi kiváltságokat biztosítottak: vásártartási jogot, vámmentességet, esetenként árumegállító jogot. Alig ismeretes olyan privilégium, amely a kiváltságos várostól meghatározott távolságra tilalmazta volna az iparüzést, vagyis védte volna a városi kézműipart a versenytől.

A valódi városok a király fennhatósága alatt álltak, évente egy összegben adóztak az uralkodónak. Az a tény, hogy a király alá tartoztak, széles körű jogi kiváltságokat biztosított számukra: a városok különálló testet alkottak a megyétől, a megyésispánnak nem volt joghatósága a városi polgárok felett. A város vezetői a bíró és az esküdtek voltak, akiket a polgárok maguk választottak. A bíró ítélte minden peres ügyben. A polgárok szabad végrendekezési joggal rendelkeztek. Miközben a városból is kollektív földesúr válhatott, számos adat tanúskodik arról, hogy a jelentősebb városok vezető polgárai birtokokat szereztek (elsősorban szőlőt, de szántót, olykor egész falut is). Főleg a XIV. század utolsó harmadáig érvényes e megállapítás, amikor a városok élén olyan régi típusú patriciusréteg állt, amelynek tagjai – éppen úgy, mint a nemesek – *comesnek* címeztették magukat, elsősorban nemesekkel építettek ki családi kapcsolatokat, és tőkéjüket földek vásárlásába fektették. Egyes városokban a várost vezető polgároknak egész dinasztiajuk alakult ki. E patriciátus a legtöbb településen német etnikumú volt, vagy utóbb elnémetesedett. Az 1360–1370-es években a városok irányítását új típusú, részben hazai eredetű, részben idegen származású patriciátus foglalta el. Ennek tagjai már nem földeket vásároltak, tőkéjüket a távolsági kereskedelembe és a pénzügyletekbe kamatoztatták. Nem törekedtek kapcsolattartásra a nemességgel; vezetésük alatt kiterelbényesedtek a városok külkapcsolatai, a külkereskedelem. A városi tisztviselőket szélesebb – bár továbbra is viszonylag zárt – körben osztották el egymás között. A XIV. század folyamán kézművesek szinte egyáltalán nem kerültek be a városi tanácsba. A valódi városok fokozatosan megkapták a pallosjogot is. A városlakók új polgárok felvételével gyarapíthatták soraikat. A valódi városok rendelkeztek a szabad plébánosválasztás jogával is.

A valódi városok hierarchiájának feltárására csak közvetett utalások vannak. Bizonyosra vehető, hogy az illető település lélekszáma nem volt meghatározó tényező abban, hogy meddig jutott a város a fejlődésben. Hozzávetőleges számítások szerint a valódi városok lélekszáma még a XV. század végén is 2–12 ezer körül mozgott, a XIV. században pedig ennél bizonyára csak kevesebb lehetett. Ez európai mércével mérve egy közepes nagyságú város népességének felelt meg. Az sem minősít egyértelműen, hogy városfal övezte-e a települést, avagy sem. Ismeretes, hogy az 1351. évi törvény a

kilencedfizetési kötelezettséget egyedül a fallal övezett városok lakóinak nem írta elő. Buda városfalai már a XIII. században kiépültek. A XIV. században kerítették körül például Pozsonyt, Sopront, Kassát. Lajos király szorgalmazta, hogy Eperjes városfalat építsen, de ez csak Zsigmond király alatt készült el. A XV. századra az erdélyi városok közül Nagyszeben, Brassó, Kolozsvár rendelkezett fallal, Besztercebánya csak a XVI. században kapott városfalat, Szeged pedig egyáltalán nem. A magyar városfejlődés mutatójának tekintették azt is, hogy hány kolduló rendi (domonkos és ferences) kolostor volt egy-egy településen. Erre az adott alapot, hogy a mendikánsok szívesen telepedtek meg a népesebb, fejlettebb, „urbánus” jellegű településeken. A XIV. század első évtizedeiben Budán és Pécsen három-három, Pesten, Szegeden és Debrecenben két-két, Pozsonyban, Sopronban és Kassán egy-egy kolduló rendi kolostor volt. Ugyancsak az urbanitás fokmérőjének minősíthető az, hogy egy-egy település hány tanuló küldött külföldi egyetemekre. A külföldi iskoláztatásban általában a gazdagabb, fejlettebb helységek jártak élen. Segít a valódi városok körülhatárolásában a terminológia is, amennyiben egyre inkább (bár korántsem teljes következetességgel) a *civitas* megjelölést kapta a valódi város.

Falu

Az agrártermelés központja, a jobbágyság tömegeinek lakóhelye a falu (*villa*) volt. A XIV. századi Magyarországon a falvak száma bizonyosan megközelítette a 14–15 ezret. A század elején Magyarországon járt domonkos rendi szerzetes is számtalan falut említett az országban, ám mégis szinte üresnek látta, azaz alacsony népsűrűségűnek minősítette Magyarországot. Ennek magyarázata az, hogy igen kis lélekszámúak lehettek a falvak. A részletes statisztikai vizsgálat szerint a háztartások (családok) falvankénti átlaga 23,7 volt. Öttagú családdal számolva a lakosok száma falvanként átlagosan 118-at tett ki. Mivel a XI. században egy faluban átlagosan még 179 fő élt (a XV. században pedig már csak 86), szembeötlő a falvak lélekszámának – ha nem is megszakítás nélkül és nem is századonként azonos arányban – csökkenése. A statisztika szintén felhívta a figyelmet arra, hogy a XIV. században a falvaknak mindössze 10%-ában élt 40 családnál, azaz 200 főnél több lakos. Miközben tehát Magyarország lakossága a középkor folyamán többszörösére nőtt, ez a számbeli gyarapodás nem a falvak lélekszámának felduzzadásában mutatkozott meg, hanem új falvak létesítésében még a XIV. században is.

A várbirtok felbomlása, valamint a nemzeti jogon birtokolt földek megosztása pezdítőleg hatott új falvak létrejöttére. Turóc megyében a XIV. században az új falvak száma megegyezett a XIII. századi jobbágyfői (lényegében várjobbágyi) családok számával. Mindezek a családok önálló földbirtokhoz jutottak, s e megosztással mennyi falunak vetették meg az alapját. A XIII. században még egységes és osztatlan Gömör megyei Bátka nevű földön a családi osztozások következtében hét falu alakult ki. A XIV. században az új falvak születését igen nagy mértékben segítették a telepítési akciók: Köcski Sándor országbíró, a Károly Róbert-kori új arisztokrácia tagja, egy telepítő oklevelében nem véletlenül vont szoros párhuzamot a fejedelem dicsősége és a népek sokasága között. Minden birtokos jobbágyságának növelésére törekedett. Új jobbágyságok szerzése, új falvak alapítása más földesurak rovására történt, s nem volt

ritkaság az erőszak alkalmazása sem. Nem véletlenül emelt szót az 1351. évi törvény a jobbágyság elvitele (*abductio*) ellen. Az új falvak telepítését megkönnyítette a jobbágyság nagy tömegeit éppen a XIV. században megillető szabad költözési jog. Sokszor előfordult a jobbágyság engedély nélküli távozása, szökése is. Helyváltoztatásra csábíthatták a jobbágyságot a telepítő földesurak, illetve a soltszok által ígért kedvezmények is. A lakhelyet változtató jobbágyság a földesúri terhek alól időlegesen (1–24 év közötti időre szóló) mentességet kaptak. Miközben a XIV. században új falvak keletkeztek, mások elnéptelenedtek, elpusztásodtak. Ennek számos oka volt: ilyen lehetett a kisszámú népesség elköltözése, erőszakos elköltöztetése, két szomszédos falu egybeolvadása (ilyen például a Szatmár megyei Máté és Szalka esete). Pusztították a falut és népét a feudális „magánháborúk”, a hatalmaskodások, a helyenként elviselhetetlenné váló terhek, a gyakori tűzvészek, árvizek, valamint a járványok, a XIV. század során elsősorban az 1349. évi pestisjárvány. A XIV. századi faluszerkezet tehát állandó mozgásban, változásban volt.

Mezőváros

Ezek a változások egy új településforma, a mezőváros (*libera villa*, majd a XV. századtól elterjedt terminus szerint *oppidum*) kialakulását eredményezték. A XIV. századi falut – az alávetett népek korábbi tarkaságát felváltva – szinte kivétel nélkül önálló, agrártermelést folytató jobbágyság lakták. Bizonyos alapvető ipari tevékenység elvégzésére azonban már a falvakban is akadtak jobbágyságok (kovácsok, molnárok), akik még nem szakadtak el a mezőgazdaságtól, de idejük egy részében kézműipari munkát végeztek. A falvak közül több kedvező földrajzi helyzetű volt, határszéli, fontos utak, révek melletti fekvésük arra bátorította az ott élő jobbágyságot, hogy bekapcsolódjon a kereskedelembe. A mezővárosok – szemben a valódi városokkal – általában ritkán nyertek vámmentességet, az is szinte kivétel nélkül részleges vámmentesség volt. Más falvak a köröttük fekvő települések természetes központjaivá váltak akár földrajzi helyzetük miatt, akár azért, mert a földesúrnak ott udvarháza, kastélya, vára, esetleg csekély kiterjedésű házi gazdasága (majorsága) volt. A nagyjából kézműves jellegű foglalatosságot űző jobbágyság szívesen húzódtak be az uradalmi központokba és a centrális fekvésű településekre. A legtöbb mezőváros megkapta a vásártartás jogát (ilyen joggal a mezővárosokon kívül számos falu is rendelkezett). Elsősorban hetivásárt, ritkábban országos vásárt is tartottak a mezővárosokban; azaz a mezővárosokban bizonyos mértékű árucseré bonyolódott. A mezővárosok egyik, népesebb csoportja tehát a fejlettebb falvakból alakult ki.

A mezővárosok másik, szűkebb csoportját azon helységek alkották, amelyek nem a lentről felfelé, hanem a fentről lefelé történő mozgásuk révén váltak mezővárossá. Ide tartoztak mindenekelőtt a püspöki székvárosok. Az egyházfők régi törekvése volt, hogy királyi adományként szerezzék meg az ispáni várat, s ott alakítsák ki saját lakhelyüket. Legelőbb az esztergomi, majd sorban egymás után a nyitrai, a veszprémi, a pécsi, a gyulafehérvári ispáni várakból lettek püspöki erődítmények. A várral együtt a főpapok elnyerték a hozzá tartozó népek feletti fennhatóságot is. A nyitrai püspök 1288-ban szerezte meg IV. László királytól a nyitrai *hospesek* birtokait, a veszprémi püspök pedig 1324-ben valamennyi predialistája, *hospese*, kondicionáriusa felett teljes bírói jogkör

kapott Károly Róberttől. Kézművesek persze továbbra is éltek Veszprémben, de nem szabad földön, hanem káptalani és püspöki tulajdonú telkeken. Az egyházi földesúr kezén lévő települések a XIV. században nem tudtak helyzetükön javítani, sőt többségük fokozatosan hanyatlott. Ugyancsak megrekedt vagy kifejezetten visszaesett a fejlődésben számos, korábban nagy fontosságú (nem egyházi központul szolgáló) ispánsági székhely, amely típus a XII. század folyamán a magyar városfejlődés élmezőnyét képezte. Közülük mezővárosi szintet ért el például Heves, Nógrád, Ungvár, Békés (ugyanakkor számos egykori megyeszékhely változott faluvá, mint például Borsod és Szabolcs).

A mezőváros tehát egyaránt jelentett felemelkedő falut és lesüllyedő hajdani várost. Nem tekinthető zárt kategóriának, határvonalai mind felfelé, mind lefelé meglehetősen nyitottak voltak. Valódi várossá is válhatott a mezőváros, de visszaeshetett a falvak ezrei közé is. A mezőváros településtípus kialakulása a XV. század közepére tehető. Legfontosabb ismérve éppen a közbülső állapot: fejletlenebb a valódi városhoz és fejlettebb a falunál. A mezőváros a városhoz hasonlított abban, hogy piaca, többkevesebb kézműves lakosa volt, ám falusi jellemvonás, hogy tágas, széles határral rendelkezett. A mezővárosokban megkezdődött a társadalmi munkamegosztás (a mezőgazdaság és a kézműipar szétválása), de korántsem fejeződött be, hanem viszonylag alacsony szinten konzerválódott.

A mezővárosok általában az egyházi és világi földesurak (olykor a király vagy a királyné) joghatósága alatt álltak. A továbblépés lehetősége elsősorban a királyi mezőváros számára volt biztosított, mivel az uralkodótól olyan kedvezményekre számíthatott (vám- vagy ritkán harmincadmentességre), amilyent magánbirtokos nem adhatott. Ezentúl a dinamikusan fejlődő királyi mezővárosnak nem kellett megküzdenie egy olyan földesúrral, aki mindenáron saját birtokában kívánta tartani a települést. Jogi értelemben a mezővárosok lakói földesuraik jobbágysága voltak, földesuruk számára adózniuk kellett. A falvakkal szembeni kiváltságos helyzetük abban nyilvánult meg, hogy a mezővárosokra a *collectát* általában egyetemlegesen (azaz nem fejenként vagy házanként) vetették ki. Ennek lefizetése fejében viszont számos teher és adó (például várszolgálat, gabonatized, kamarahaszna) alól mentesültek. A mezővárosok elemi érdeke volt, hogy növeljék polgáraik számát (lehetőleg vagyonosabb jobbágyságokat láttak szívesen), ezért könnyítették a beköltözést.

A mezővárosok élén a bíró és az esküdtek álltak. Vagy választották, vagy földesuruk jelölte ki őket. A mezőváros bíróját fontosabb ügyekben csak a földesúr vagy megbízottja társaságában ítélezhetett, tehát korlátozott hatáskörrel rendelkezett. A valódi városokkal ellentétben jobbára nem 12, hanem kevesebb tagból álló tanács irányította a mezővárosokat. Mivel földesúri tulajdonban voltak, szabad ingatlanforgalom és végrendekezési jog nem jellemzi őket. A mezővárosokkal sajátos, az európai városfejlődésben párhuzamos településtípus jelent meg Magyarországon. A mezőváros a faluban élő jobbágyság széles tömegei számára kilépési lehetőséget jelentett az önállóság viszonyai közül egy olyan létforma felé, amely a foglalkozásbeli szakosodás, a kedvezmények bizonyos szintje révén immár városias vonásokat is hordozott.

ANJOU-KOR

A TARTOMÁNYI MEGOSZTOTSÁG (1301–1323)

A TARTOMÁNYÚRI HATALOM JELLEMZŐI

A királyi hercegség, a Szlavóniára és Erdélyre kiterjedő báni és vajdai különkormányzat nem jelentette a tartományúri hatalom kialakulásának alapját. Még Kán László tartománya sem értelmezhető úgy, hogy az erdélyi vajdaság magánkézbe került. Földrajzi szempontból éppen ebben az esetben a legnagyobb a megfelelés a korábbi széttagoltság és a tartományuraság között. Kán László tényleges hatalma túlnyúlt az Árpád-kori erdélyi vajdaság határain. Ez azt jelenti, hogy a tartományi különkormányzattal kapcsolatos, nagy múltra visszatekintő címek (erdélyi vajda, szlavón bán) birtoklása, utóbb a király szándékától független bitorlása, a jogszerűség, a törvényesség látszatát kölcsönözte egy-egy tartományúr számára (ezért viselte Kán László közel húsz éven át az erdélyi vajda és a szolnoki ispán címet), vagyis nem a korábbi széttagolódási formák éltek tovább a tartományuraságokban. Mindenesetre a talán legerősebb tartományúri hatalom, Csák Máté hatalma, éppen olyan területen jött létre, amelynek nem volt tartományi jellegű különállása a nyitrai hercegség 1107. évi megszűnése óta. Aba Amadé hatalma pedig olyan területre terjedt ki, amely korábban semmiféle feudális különállással nem rendelkezett. Ők ketten, valamint Ákos István és Borsa Kopasz korábbi – tényleges királyi megbízáson alapuló – nádori címüket használták fel uralmuk jogszerűségének kinyilvánítására. A Kőszegiek közül Henrik a szlavón bán, Iván a nádor címet tulajdonította magának. Babonics István és János a szlavón báni, Subics Pál és Mladen a horvát báni címet viselte.

A XIV. század első évtizedeiben Magyarországon létrejött tartományuraság egyszerű volt óriásira nőtt nagybirtok és függetlenségre vágyó részállam. A korai feudalizmusban a feudális birtok valami keveset mindig is magán viselt a miniatűr államiság ismérvei közül (pl. saját népeik feletti igazságszolgáltatási jog), de az államra nézve ez igazán veszélyessé akkor vált, amikor a birtokos immár tudatosan – és nem pusztán a természeti gazdálkodás körülményeiből adódóan, mintegy spontán módon – törekedett arra, hogy minél több állami ismérvet biztosítson a maga számára, s a hatalmasra nőtt birtok ehhez kellő gazdasági és katonai fedezetet teremtett. A tartományurak mind a királytól, mind más földbirtokostól függetlenedve önálló, szuverén hatalmat igyekeztek kialakítani. Hatalmukat királyi mintára akarták kiépíteni. A királyi udvar mintájára saját udvartartás szerveződött a tartományúr köré: volt udvarbírája, a tartományurak tisztségviselői között pedig tárnokmesterrel, asztalnokmesterrel, pohárnokmesterrel, kancellárral, jegyzőkkel találkozunk. Székhelyükül megerősített helyen épült várak szolgáltak, pl. Csák Máté Trencsénben, Aba Amadé Göncön, Borsa Kopasz

Adorjánban, Kán László Déván rendezte be központját. Történelmileg rövid volt az idő ahhoz, hogy a tartományurak a királyi koronáért nyújtsák ki a kezüket, de a kortárs krónikások és alattvalóik nemegyszer fejedelemlennek (*princeps*), hercegnek (*dux*) nevezték őket. A tartományurak hatalmuk legalizálása érdekében címükként a valaha elért legmagasabb közjogi méltóságukat szerepeltették okleveleikben. A Kőszegiek és a Subicsok (utóbb a Frangepánok is) szuverén uralkodók módjára önálló pénzt verettek.

A legtöbb tartományúr saját külpolitikát folytatott. Ez a dinasztikus kapcsolatok kialakításában és a fegyveres összecsapásokban egyaránt megnyilvánult. Ákos István fia a bajor herceg leányával kötött házasságot, Kán László leánya István szerb király fiához ment feleségül, Csák Máté leányát az osztrák herceggel kívánta összeházasítani. A Babonicsok a görzi grófokkal, a velencei Morosini családdal (III. András magyar király anyjának családjával), a Subicsok II. Károly nápolyi királlyal (Károly Róbert magyar király családjával) álltak rokoni kapcsolatban. A Kőszegiek 1289-ben Albert osztrák herceggel, Csák Máté 1315-ben János cseh királlyal, a Subicsok 1319-ben Milutin szerb királlyal hadakoztak. Aba Amadé szerepet játszott a lengyel trón betöltése körüli harcokban, a Babonicsok a Német-római Császárság keleti tartományaival (Stájerországgal és Karintiával), a Frangepánok és a Subicsok Velencével tartottak szoros kapcsolatot.

A tartományurak ugyan nem változtattak a fennhatóságuk alá került terület megyeservezetén, de megakasztották az ország legtöbb pontján megindult és a nemesi vármegye kialakulásának irányába mutató folyamatokat. Az oligarchák maguk is a tartományi terület egy vagy több (fontosabb, központi fekvésű) megyéjének ispánjai voltak, bár gyakran familiárisaikat állították erre a posztra. A tartományokban nagy szerepet kaptak a várak. A tartományúri hatalmat létrehozó családok derekasan kivették részüket a XIII. század második felében egész Magyarországon fellendült várépítésből, sok új kővár építése fűződik e családok nevéhez, így pl. a zempléni Borostyánt Petenye fia Péter, a borsodi Dédeskőt és Diósgyőrt az Akosok, az abaúji Göncöt és az ungi Nyeickét Aba Amadé, a bihari Körösszeget a Borsák, a nyitrai Tapolcsányt a Csákok, a vasi Rohoncot és Szalónakot a Kőszegiek, a zágrábi Osztrózsácot és Ozalt a Babonicsok építették. Az állandósult belháborús viszonyok közepette a váraknak elsősorban katonai jelentősége volt. Élükön várnagyok álltak, akik gyakran a vármegye alispáni tisztét is betöltötték. Természetesen a várnagy-alispánok is a tartományurak magán szervizei voltak. Halvány utalások vannak arra, hogy egyik-másik tartományúr a megyeservezet mellett várszervezetet is létrehozott. Ez esetben a vár a megyénél jóval kisebb terület székhelyeként – katonai feladatköre mellett – az adóbehajtás központja is volt.

A tartományúr hatalmát mindenekelőtt birtokai biztosították, így a tartományuraság – azon igyekezete ellenére, hogy formai vonatkozásokban a királyi hatalom gyakorlásának módzatait utánozza – a világi nagybirtok évszázados hagyományait folytatta. Az egyes oligarchák eltérő nagyságú birtokok felett rendelkeztek. A leggazdagabbaknak (és így a leghatalmasabbaknak is) Csák Máté és a Kőszegiek számítottak: ha nem is egyazon időpontban, de néhány évtized alatt legalább ötven-ötven vár és fél-félezer magánbirtok volt a kezükön, megközelítőleg húsz-húsz megyében. Csak a Subicsok tartományurasága mérhető hozzájuk, bár a sajátos dalmát és a magyarétól

eltérő horvát és boszniai viszonyok miatt az ő erejük nem a várak és a birtokok számával mérhető. Az a körülmény viszont, hogy kezükben tartották a gazdag dalmát városokat, igen megnövelte pozíciójukat. Az oligarchák következő csoportját a négy-nyolc vármegyére kiterjedően 10-15 várral és 100-150 birtokkal rendelkezők alkotják. Ebbe a kategóriába Aba Amadé, Borsa Kopasz, Kán László, a Babonics család, valamint – más ismérvek alapján – a Frangepán család sorolható. Végezetül a tartományurak legszerényebb javadalmakkal rendelkező csoportjának tagjai: Ákos István, Petenye fia Péter és Vejtehi Teodor. Legfeljebb öt váruk és 50 birtokuk volt egy-két (esetleg három) megyében szétszórva. Ezekhez a birtokokhoz a tartományurak változatos módon (királyi adomány, adásvétel, csere, hatalmaskodás útján) jutottak. A birtokok megszerzésében az az elv vezérelte az oligarchákat, hogy a kezükön lévő ingatlanok lehetőség szerint összefüggő birtoktömböket alkossanak. Ez a birtokszerkezet megkönnyítette számukra mind az adó behajtását, mind a közigazgatási jogkör gyakorlását.

A XIII–XIV. század fordulóján Magyarországon egymás mellett létezett az előretörő árutermelés és pénzgazdálkodás, valamint a természeti gazdálkodás. Az oligarchák tartományainak gazdasági alapját a természeti gazdálkodás jelentette. A tartományurak az árutermelés és pénzgazdálkodás folyamatával ellentétes belpolitikát folytattak, s az állandósult belháborúk eleve nem kedveztek a kereskedelemnek. A tartományurak és familiárisaik rendszeresen zaklatták, fosztogatták a tartományukban megfordult kereskedőket. Az is akadályozta a kereskedelmet, hogy a tartományurak elfoglalták a korábbi vámokat (s ott maguk hajtották be a jövedelmet), vagy új vámokat létesítettek. Az oligarchák tartományaiban tehát számottevően romlottak a kereskedés feltételei.

Várospolitikájukra is a rövidlátás, a mielőbbi haszonszerzés volt a jellemző. Olyan jelentős városok szenvedtek sérelmeket, mint Pozsony, Nyitra, Nagyszombat, Kassa, Sárospatak, Sopron és Győr. A Subicsok fokozatosan kiterjesztették fennhatóságukat a dalmát tengerpart városaira, s gyakoriak voltak a sűrűlódások, az összeütközések. Sebenico városa 1324-ben, már a Subicsok uralma elmúltával, így tekintett vissza a Subics-fennhatóság évtizedeire: „Sebenico hosszú ideig Pál és Mladen egykori bánok átkos zsarnoksága alatt és alávétésükben volt, a városban a zsarnokok ellenében senki nem mert szólni a másik érdekében vagy a város javára, s így a város folyamatosan a legrosszabb helyzetben volt.” A tartományurak városellenes politikája természetszerűleg nem kímélte a városok piacait sem. Az oligarchák nem nyitottak új bányákat, a már működő bányák tervszerű műveléséről sem gondoskodtak, viszont annál többet garázdálkodtak a jobbára királyi kézen lévő bányák és a bányajövedelmek rovására. A tartományurak „gazdaságpolitikáját” egyértelműen a rablógazdálkodás, mindenféle javadalom azonnali és bármilyen áron való megszerzésének vágya szabta meg.

Általánosságban negatív minősítést érdemel a tartományurak társadalompolitikája. A nemesség széles köre számára reális veszélyé vált, hogy magánfamiliáris válik belőle. A tartományurak semmiféle eszköztől sem riadtak vissza familiájuk bővítése, erősítése érdekében. Bár kétségtelenül szép számmal voltak olyan nemesek, akik önként csatlakoztak egy-egy nagyúrhoz, nem kis hányadukat azonban csak erőszakkal (megfélemlítéssel, börtönnel, hatalmaskodással) lehetett familiájukba kényszeríteni. Nem véletlen, hogy mind az 1298. évi törvény, mind a Károly Róbertet királyuknak elfogadó

bárók 1307. évi oklevele – legalábbis papíron – biztosította a nemesek természetes szabadságát, azaz hogy önkéntes akaratukból annak szolgálhatnak, akinek akarnak. Mivel a magyarországi magánfamília intézménye csak viszonylag későn, a XIII. század közepén alakult ki, ennél fogva ritkaságszámba ment az a szerviens, akinek apja vagy netán nagyapja is már a hűbérúr elődeinek szolgálatában állt volna. A magánfamiliárisok túlnyomó többsége valamelyik nagyúr első generációs szerviense volt; ennél fogva a magánfamília intézménye – amely pedig a tartományurasság társadalmi alapját jelentette – még nem vált a magyarországi viszonyok meghatározó jelenségévé. Ezért igazi familiárisi birtokjog sem jött létre, azaz a magánfamíliába lépés előtt szerzett ingatlanok felett a hűbérúrnak nem volt fennhatósága.

● A tartományurak egyházpolitikáját is a teljes behódolást követelő magatartás jellemezte. Sok adat maradt fenn arról, hogy durva támadásokat intéztek olyan püspöki székhelyek, egyházi testületek és egyházmegyéik ellen, amelyek vezetői ellenálltak az alávetésükre irányuló tartományúri törekvéseknek. Az oligarchák dúlásaitól, hatalmaskodásaitól súlyos kárt szenvedett pl. Esztergom, Kalocsa, Nyitra, Pécs, Veszprém, Zágráb, illetve ezek egyházmegyéi, továbbá Garamszentbenedek, Pannonhalma, Borsmonostor, Bakonybél apátsága. Az egyházak meghódítására irányuló cselekményeiket akkor tekintették sikeresnek a tartományurak, ha az egyházmegye főpapját behódoltatták, vagy pedig olyan főpapot állítottak az egyházmegye élére, aki az emberüknek számított. Törekvéseik viszonylag csekély eredménnyel jártak. Csak Mihály zágrábi püspök hódolt meg a Babonicsoknak; egy 1300-ban kötött megállapodásban a főpap kötelezte magát, hogy minden jóval ellátja a Babonicsokat, nem okoz nekik károkat, szolgálni fogja őket, a királyellenes fellépésektől eltekintve egyháza erőit bármikor kiállítja, még a Babonicsokat érő királyi támadás esetén is titokban pénzzel támogatja őket, továbbá két, a káptalan birtokában lévő kikötőt ad át nekik. Kőszegi Henrik a XIV. század elején önhatalmán saját emberét állította a pécsi püspökség élére, aki nyíltan vállalta a függőségi viszonyt; a főpap majd félszáz fegyverrel segítette a tartományurat. Kán László úgy akarta uralma alá vetni az erdélyi püspökséget, hogy a főpapi székbe saját fiát kívánta ültetni. Amikor ez nem sikerült, annyit mégis elért, hogy emberét választották a püspökség élére. A magyarországi egyházi társadalom túlnyomó többsége azonban nem hódolt be az oligarcháknak, és nem egyezett ki velük, hanem szembenállást tanúsítva vállalta a kemény megpróbáltatásokat. A harc egyenlőtlen volt: mivel az egyház viszonylag későn kezdett a magánhadsereg kialakításához, így nem versenyezhetett a nagy katonai erővel rendelkező tartományurakkal.

A tartományurak politikáját nem jellemezte a jobbágyság védelme, a parasztok pártolása. Az oligarcháknak a nemesek és az egyházak elleni vandál támadásai első sorban a jobbágyságnak okoztak súlyos károkat. Tervszerűen törték le a jobbágyság árutermelést is azzal, hogy rendszeresen kifosztották az áruikat piacra vivő jobbágyokat. Súlyos terhet jelentett a parasztságnak az oligarchák adóztatása. A földesúri adókat pénzben szedették be, ily módon maguk fölőzték le a paraszti árutermelés pénzben jelentkező hasznát. Rendre ők hajtották be a királyi adókat, s kinyújtották kezüket az egyházi tized után is. Legkülönbözőbb alkalmakat használták fel arra, hogy rendkívüli adókat rójanak ki tartományuk egészére vagy bizonyos részeire. Csák Máté például adózási alkalomnak tekintette a leánya és az osztrák herceg között tervezett házasságot,

a Babonicsok pedig Németországban fennálló tartozásuk visszafizetése céljából vetettek ki collectát Szana megyére. Megfigyelhető, hogy a robot szerepe megnövekedett a tartományokban. Azok a jogok, amelyeket a XIII. század második felében a parasztság a szabad költözés terén kivívott, a mindennapok gyakorlatában nagyrészt elvesztek. A paraszti szabad költözés helyett a tartományúr kénye-kedve szerint költöztette át birtokára a jobbágyságot. Ez az erőszakosság érvényesült telepítéscikkekben is: nem arra törekedtek, hogy az áttelepített (vagy áttelepült) jobbágyság tartósan kedvezőbb körülmények közé kerüljenek – még ha az áttelepülők bizonyos időleges kedvezményekben részesültek is –, hanem céljuk az volt, hogy elegendő munkáskezet biztosítsanak a várak kiszolgálásához, élelemmel való ellátásához, azaz végső soron terület- és hatalomnövelő terveik sikerre viteléhez.

LÁSZLÓ ÉS OTTÓ „KIRÁLYSÁGA”

A tartományúri hatalom csúcspontja éppen arra az időre, a XIV. század első évtizedére, esett, amikor kormányzati anarchia dúlt Magyarországon. III. András halálával (1301. január) megürült a magyar királyi trón, betöltése fiági Árpád-házi leszármazott híján újabb viszályok okozója volt. Ákos István nádor – maga is tartományúr – 1303. évi oklevelében így jellemezte a helyzetet: „miután meghalt András, Magyarország jeles királya, az utolsó aranyágacska, amely atyai ágon Szent István királynak, a magyarok első királyának nemzetségéből, törzséből és véréből sarjadt. Halálát mint Rachelét siratván meg, az ország népei azon gondolkodtak: hogyan és miképpen találhatnának maguknak az isteni kegyelem gondoskodása folytán a szent király véréből származó új uralkodót.”

Az interregnum idején Károly Róbert – elsősorban délvidéki – párthívei cselekedtek gyorsabban. A tizenkét éves ifjút sietve Esztergomba vitték, ahol Bicskei Gergely választott esztergomi érsek még május 13-a előtt királlyá koronázta. (Károly később ettől az 1301. évi koronázástól számította uralkodási éveit.) A királlyá emelés azonban nem a Magyarországon megszokott feltételek között zajlott. Egyrészt a színhely nem a székesfehérvári bazilika volt, másrészt pedig, mivel a Szent Korona nem volt az „Anjou-párt” híveinek birtokában, Bicskei Gergely egy alkalmi, talán erre a célra készült diadémmal végezte el a koronázás szertartását. III. András halála után VIII. Bonifác pápa nyíltan Károly Róbert, a nápolyi király unokája mellé állt a magyar trónbetöltés kérdésében, és 1301 májusában úgy döntött: az országba küldi legátusát, Niccolò Boccasinit. A pápa aktivizálódása egyelőre azonban nem megkönnyítette, hanem megnehezítette Károly helyzetét. A magyar krónika világos megfogalmazása szerint egyházi és világi előkelők attól féltek, hogy „ha az egyház adta királyt fogadják el, az ország szabad lakosai elveszítik szabadságukat”.

1301 nyarán népes és díszes küldöttség indult Csehországba, hogy Magyarország királyi trónját a gyermek Vencelnek, II. Vencel cseh király fiának ajánlják fel. A küldöttséget János kalocsai érsek vezette, tagjai között számos püspök, továbbá jó néhány világi hatalmasság volt. Köztük található Rátót nembeli Domokos (III. András tárnokmestere), Kőszegi Henrik, valamint a Balassa családbeli Miklós fia Demeter.

Egy cseh krónika (*Chronicon aule regie*) még Csák Mátét és Aba Amadét is a Vencselért induló követség tagjaiként említi. A cseh trónörökös személyének kiválasztásában szerepe volt annak, hogy Vencel leányágon Árpád-házi leszármazott, IV. Béla király ükunokája, valamint annak, hogy eljegyezte III. András leányát, Erzsébetet. A magyar előkelők óvakodtak attól, hogy az ország kormányzását magának II. Vencel királynak ajánlják fel, aki ekkor a cseh mellett a lengyel királyi címet is viselte, mert esetében joggal tartottak attól, hogy az ország megszerzésével létrejövő, Közép-Európára kiterjedő hatalma korlátozza a magyarok függetlenségét. Az alig tizenkét éves Vencelnél ilyen veszélytől nem kellett tartaniuk. Így hát az ifjú cseh trónörökösöt hozták be az országba, és 1301. augusztus 27-én János kalocsai érsek Székesfehérvárott a Szent Koronával királlyá koronázta. Az új király Magyarországon nem a Vencel, hanem a László nevet használta. Koronázásának jogszerűségét kétséssé tette az a körülmény, hogy királlyá emelését a kalocsai és nem az esztergomi érsek végezte. VIII. Bonifác pápa 1301 végén több levelében hangoztatta, hogy a kalocsai érseket nem illeti meg a királykoronázás joga, az esztergomi főpap pedig már korábban Károly Róbertet avatta királlyá. Még ugyancsak 1301 augusztusában Kőszegi Iván elfoglalta Esztergomot, ahonnan mind Károly Róbertnek, mind az Anjou-trónjelölt ügyét támogató Bicskei Gergely választott érseknek távoznia kellett. 1301-ben immár két királya is volt az országnak, de valójában a hatalmat a tartományurak tartották a kezükben. A magyar krónika arról ír, hogy a bárók László királynak „egyetlen várat, semmi hatalmat vagy tisztséget, egyetlen királyi jogot sem adtak vissza, éppen úgy, mint a gyermek Károlynak sem; az ország egyik része Károlyt, a másik Lászlót nevezte királynak, de csak név szerint; nem pedig valósággal vagy tettel a királyi felség hatalma szerint”.

Újabb és újabb adományokkal mindkét király igyekezett híveket szerezni magának. 1302-ben László király Csák Máténak adományozta Nyitra és Trencsén megyét, Károly Róbert pedig az őt támogató János püspöknek, illetve a nyitrai egyháznak ajándékozta Nyitra megyét. 1302 folyamán valamelyest javultak Károly pozíciói. Még az előző évben meghalt a Vencelt pártoló János kalocsai érsek, a helyébe lépő István az „Anjou-párt” hívének számított. 1301 őszén Magyarországra érkezett a pápai legátus, aki a budai zsinaton határozottan fellépett az egyházi javak jogtalan megtartóztatói ellen, majd VIII. Bonifác felhatalmazásából a Szentszék elé idézte a két magyar királyt; a pápa tehát a trónbetöltés kérdésében magának tartotta fenn a döntőbírói tisztelet.

1302 őszén Károly Róbert előkészítetlen támadást intézett Buda ellen, ahol László király időzött. A katonai akció nem sikerült. Kőszegi Iván felmentette az ostromlott várost, így Károly katonái feldúlták a környéket. A Károly Róbert uralmát elismerni nem akaró Budát a pápai legátus egyházi átok alá vetette. Válaszul az „álpapok” (feltehetően eretnekséggel kacérkodó egyháziak) Lajos pap vezetésével fittyet hánytak az egyházi tilalomra, és kiszolgáltatták a szentségeket, sőt kiközösítették a pápát, valamint a magyarországi főpapokat és nyilván azokat, akik Károly pártján álltak.

A katonai kudarc ellenére VIII. Bonifác kitartóan támogatta Károly Róbert ügyét. Az 1303. május 31-én kibocsátott bullájában ítéletet hirdetett a magyarországi trónviszály kérdésében; Károly Róbert jogigényét elismerte a magyar koronára, míg Lászlótól megvonta e cím használatát, és eltiltotta őt attól, hogy Magyarország királyaként járjon el. A pápa Károly támogatására akarta rábírní Habsburg Albert német királyt.

(Károly Róbert anyai ágon maga is Habsburg volt, ugyanis Martell Károlynak Habsburg Klemenciával kötött házasságából született.) Az 1303. év folyamán mind VIII. Bonifác, mind Bicskei Gergely meghalt, ám a személycserék nem változtattak Károly Róbert helyzetén. Az új pápa XI. Benedek néven a korábban pápai legátusként Magyarországon járt Niccolò Boccasini lett, a Bicskei Gergely után következő esztergomi érsek is Károly Róbert trónigényét támogatták. Károly ezekben az években elsősorban az ország – feltehetően déli – határvidékén tartózkodott. Van adatunk arra, hogy a szerémségi bélakúti (pétervárad) cisztercita monostorban is időzött. A források szerint 1304 májusában a Torontál vagy Heves megyei Hasznos látta vendégül. Ugyancsak ekkortájt élvezte az Abaúj megyei Gönc várában Aba Amadé vendégszeretetét. Ezek szerint Károly Róbertnek a déli országrész mellett az ország más vidékein is sikerült hívekre lelnie. Táborának lassú növekedése bírhatta rá II. Vencel cseh királyt, hogy 1304 nyarán Magyarországra jöjjön, és miután azt tapasztalta, hogy fia nincs biztonságban itt, hazavitte magával. Vencellel együtt hagyták el az országot a koronázási jelvények is. A távozó cseh uralkodó az őt támogató Kőszegi Ivánra bízta az ország kormányzását. Ugyanakkor Csák Máté már elfordult a cseh László „pártjától”, megkísérelte elzárni a Magyarországról kivonuló Vencelék útját, akik csak Szenic vár ostromát követően tudták útjukat Csehországba folytatni. Tüszként magukkal vitték Werner fia László budai rektort, aki helyett Peturmann személyében hozzájuk hű vezetőt hagytak Buda élén.

Jelentős sikernek számított Károly Róbert számára, hogy 1304. augusztus 24-én – VIII. Bonifác korábbi munkálkodásának eredményeképpen – sikerült szövetségre lépnie Habsburg Rudolf osztrák herceggel. Az aláírt szerződés – amely kimondta egymás kölcsönös megsegítését, valamint egymás ellenségeinek kölcsönös üldözését – II. Vencel Csehországa ellen irányult. A Pozsonyban aláírt szerződés szerint ekkor már Károly Róbert oldalán állt a magyar püspöki kar nagy része, valamint számos világi előkelő, többek között a délvidéken birtokos Csák Ugrin (aki Károly legelső magyarországi párthívei közé tartozott), Aba Amadé nádor, Rátót Loránd nádor, valamint Borsa Kopasz. Csák Máté külön megegyezést kötött Rudolf herceggel. E megállapodások értelmében 1304 őszén Rudolf, Károly Róbert és Csák Máté hadai betörték Csehországba, de számottevő eredmény nélkül. 1305 nyarán meghalt II. Vencel, a cseh és a lengyel trónon alig egyévi időtartamra Magyarországot megjárta fia követte III. Vencel néven, aki rövidesen lemondott a magyar királyi címről, és ígéretet tett a koronázási jelvények visszaszolgáltatására.

III. Venceltől a Szent Korona azonban nem Károly Róbert, hanem saját szövetségese, Wittelsbach Ottó bajor herceg kezére jutott, aki anyai ágon maga is az Árpád-ház sarja volt, IV. Béla király unokája. Ottó a koronázási jelvények birtokában igényt formált a magyar trónra, és 1305 végén megérkezett Magyarországra, ahol elsősorban a Kőszegiek – korábban László király hívei – támogatták. Ez év december 6-án két, a veszprémi és a csanádi, püspök Székesfehérvárott a Szent Koronával Magyarország királyává koronázta. Királlyá avatása, mivel a koronázást nem az esztergomi érsek végezte, nem számított jogérvényesnek. Károly Róbert támogatói 1305–1306-ban is tovább munkálkodtak pártfogoltjuk ügyének előmozdításán. II. Károly nápolyi király, Károly Róbert nagyapja, unokája támogatására újabb kölcsönöket vett fel a firenzei bankároktól. Nem szakadt meg a közvetlen kapcsolat sem a Károly Róbertet támogató

délvidéki urak és Nápoly között. 1305-ben – mint már korábban több ízben is – Subics Pál bán követte, 1306-ban pedig a délvidéki tartományurak, Frangepán Duim és Babonics Radoszláv jártak személyesen Nápolyban. Tamás választott esztergomi érsek az esztergomi várat Vencel megbízásából birtokló Kőszegi Ivánt és Henriket 1305 nyarán kiközösítette az egyházból. A kiközösítés oka: hűtlenek Mária királynéhoz (II. Károly nápolyi király felesége, V. István magyar király leánya), valamint Károly Róbert-hez, és sok kegyetlenséget követtek el. Károly Róbert 1306 tavaszán elfoglalta a Kőszegiek kezén lévő esztergomi várat, majd tovább vonulva észak felé, sorra támadta meg a Balassák (Miklós fia Demeter és Doncs mester) zólyomi várait. A hadjárat befejezésekképpen a csehektől Szepes megszerezte várát.

Károly Róbert hadi sikerei azonban nem ingatták meg Ottó magyarországi királyságát. Szilárdan kezében tartotta Budát, hívei közé számíthatta a Tiszántúlon tartományúri hatalmat kiépített Borsákat, Kopaszt és Bekét. Valószínűleg hatalmát akarta erősíteni, amikor 1307 elején Erdélybe indult, hogy felkeresse az őt támogató beszercei szászokat. Kán László erdélyi vajda, aki fennhatóságát ki akarta terjeszteni a szintén Ottó híveinek számító szebeni szászokra, 1307 nyarán elfogta a bajor herceget a Szent Koronával együtt. Ottó néhány havi fogság után kiszabadult Kán László börtönéből. Az egyik változat szerint Erdélyből Oroszországon át távozva jutott vissza Bajorországba. A másik változat szerint Szegeden maga László vajda adta át – valószínűleg 1308-ban – a herceget Csák Ugrinnak, Károly Róbert rendíthetetlen hívének, és így az „Anjou-párt” űzte ki Ottót az országból. Noha a bajor herceg 1312-ben bekövetkezett haláláig viselte magyar királyi címét, tényleges magyarországi uralma 1307 nyarán, amikor Kán László fogságába került, véget ért. A trónkövetelők, vagyis a különböző „szépséghibákkal” megkoronázott királyok, közül egyedül Károly Róbert maradt immár a küzdőtérén, ám ez a körülmény még nem biztosította, hogy Magyarország törvényes királyának ismerjék el.

KÁROLY RÓBERT HATALOMRA KERÜLÉSE

1307 tavaszától mind több jel mutatott arra, hogy megnövekedett Károly Róbert híveinek száma az országban. Tamás esztergomi érsek 1307 májusában a Komárom megyei Udvardon tartományi zsinatot tartott, és egyházi fenyték terhe mellett intett mindenkit a Károly Róbert iránti engedelmségre és királyként való elismerésére. 1307. június 1-jén a csehországi fogságból megszökött egykori budai rektor, Werner fia László egy előkelő magyar nemes (Csák Máté rokona, Csák fia János) segítségével elfoglalta Budát, s ezzel az akcióval a város Károly Róbert hűségére tért. Peturmann elmenekült, a Károly Róbert iránt hűtlen esküdteket eretnekek módjára kivégezték (lófarkon vonszolták végig őket a városon, s csontjaikat tűzre vették), a pápát is kiátkozó hitszegő („ál-”) papokat Tamás esztergomi érsek kezére adták. Az első avignoni pápa, V. Kelemen 1307 nyarán határozta el, hogy Gentilis bíborost pápai legátusként Magyarországra küldi Károly Róbert érdekében. Károly eddigi sikereinek elismerését jelentette, hogy 1307. október 10-én hívei a Pest melletti Rákoson országos gyűlésre sereglettek össze, ahol őt és utódait Magyarország királyának ismerték el. A

világi előkelők közül megjelent Csák Ugrin, Rátót Domokos, továbbá négy nádor: Aba Amadé, Borsa Kopasz, Ákos István és Rátót Loránd. A rákosi gyűlés résztvevői mindenkit felszólítottak, hogy a törvénytelenül elvett birtokokat, vámkokat haladéktalanul adják vissza. Előírták, hogy az ország nemesei, akiket idáig méltatlan szolgálattal nyomtak el, természetes szabadságuk szerint annak és ott szolgálhassanak, akinek és ahol akarnak. Végezetül a hűtlennel szembeni kiközösítési ítélet kimondásával a püspöki kart ruházták fel, és az ország ellenségeit javaik elkobzásával fenyegették meg.

Gentilis bíboros 1308 tavaszán érkezett Magyarországra. Mivel a rákosi országos gyűlésről éppen a leghatalmasabb tartományurak – Csák Máté, Kőszegi Henrik, Kán László – maradtak távol, ezzel megtagadva a Károly Róbert iránti hűséget, a pápai legátus aligha tehetett mást, mint hogy az ellenszegülő tartományurak egyenkénti megnyerésére tett kísérletet. Csák Mátéval kezdte a sort. 1308. november 10-én a Pilis megyei Kékesen egyezsége lépett a trencsényi oligarchával. Máté kinyilvánította, hogy engedelmeskedni fog V. Kelemen pápa és a legátusa parancsainak, Károly Róbertet elismerte királyként és uraként, és kötelezte magát arra, hogy az ország nyugalma és békéje érdekében cselekedjék. Ennek fejében Gentilis bíboros Mátét – az oklevél szavait idézve – az országban „elsővé, zászlótartóvá, igazgatóvá és előharcossá” tette, Károly Róbert pedig tárnokmesterré emelte, amely cím az ország első világi méltóságának számított. Tárnokmesterként az elragadott egyházi és királyi javakat vissza kellett juttatnia jogos tulajdonosainak, de a bitorlóktól visszavett királyi javakból tetemes pénzt megtarthatott magának.

A kékesi siker bátoríthatta fel Gentilist arra, hogy 1308. november 27-én Pestre országos gyűlést hívjon össze. Károly Róberten és a püspöki kar tagjain kívül személyesen megjelent számos előkelő a Kőszegi családból (köztük Henrik szlavón bán), Aba Amadé nádor, több Rátót nembeli báró, valamint Borsa Kopasz. Követekkel képviseltette magát Csák Ugrin tárnokmester, Kán László erdélyi vajda és Csák Máté nádor. A pesti domonkos kolostorban tartott gyűlés résztvevői megesküdték a kereszt-re, hogy királyuknak Károly Róbertet fogadják el, s ígéretet tettek arra, hogy természetes uruknak hűséges vazallusként szolgálnak és engedelmeskednek majd. A pesti gyűlést követő budai zsinat 1308 decemberében olyan végzéseket hozott, amelyek tovább erősítették Károly Róbert hatalmi pozícióját. A zsinat kimondta a király személyének sérthetetlenségét, intézkedett az idegen kézre került királyi javak visszaszerzéséről, valamint gondoskodni kívánt arról, hogy a Kán László birtokába jutott Szent Korona visszakerüljön. Az események fontos láncszeme volt, hogy 1309 júniusában Gentilis és a főpapok jelenlétében Kőszegi Henrik kinyilvánította a maga, valamint családja nevében: ha Károly Róbert koronázásán nem is tudna részt venni, a királynak mindenben engedelmeskedni fog, s erre esküt is tett.

Az „Anjou-párt” ugyanis – és mindenekelőtt Gentilis – napirendre tűzte Károly újbóli megkoronázását. Ezzel maguk Károly hívei ismerték el az 1301. évi koronázás jogszerűtlenségét. A másodszori koronázásra 1309. június 15-én a budai Nagyboldogasszony-templomban került sor. Még e hónap elején is az a hír járta, hogy a koronázás színhelye az ősi koronázó székváros, Fehérvár lesz, s nem tudjuk, mi indokolta a helyszín megváltoztatását. Ráadásul a koronázást egy erre az alkalomra készített koronával végezhetnék csak el, mivel a Szent Korona még mindig Kán Lászlónál volt. Tehát a magyar jogszokások alapján a budai koronázás sem bizonyult törvényesnek.

A nagy hatalmú tartományurak és bárók közül viszonylag kevesen jelentek meg személyesen: Aba Amadé nádor, Rátót Domokos, Balassa családbeli Miklós fia Demeter, Borsa Beke (testvérei nevében is). Követek révén képviseltette magát Csák Máté nádor, Subics Pál horvát és boszniai bán, valamint a Kőszegi és Babonics család. Ugyanakkor Ákos István és Kán László még meghatalmazottakat sem küldött.

Károly Róbert hatalma elismertetésének elengedhetetlen feltétele volt a Szent Korona visszaszerzése Kán Lászlótól. Gentilis radikális eszközhöz nyúlt a makacs erdélyi vajdával szemben: 1309 karácsonyán kiközösítette az egyházból. A korona visszaadásának elmulasztása mellett az egyházi fenyték kimondásának okaként azt is megjelöltette a pápai legátus, hogy a budai zsinati határozatokkal ellentétes módon eljegyezték Kán László katolikus leányát II. Uros István szerb király schismaticus hitet valló fiával, továbbá hogy a megjelölt határidőn belül László nem adta vissza az általa elfoglalt királyi javakat. A korona visszaszolgáltatásának határidejét 1310. február 2-ában szabta meg Gentilis. Ezt a vajda nem teljesítette, de 1310. április 8-án Szegeden törvényes urául fogadta el Károly Róbertet, megesküdt, hogy tiszteletet tanúsít ura, a király iránt, és a koronát visszajuttatja július 1-jéig. Arra is ígéretet tett, hogy visszaadja az elfoglalt királyi javakat (vármegyéket, a radnai ezüstmányát, a dési, kolozsi és széki kamarai hivatalokat). Ugyanezekben a hetekben Károly Róbert Barson állított ki oklevelet, vagyis felkereste Csák Máté tartományát. Hamarosan Kán László visszaadta a jogtalanul magánál tartott Szent Koronát, így nem volt akadálya annak, hogy törvényes keretek között kerüljön sor Károly Róbert harmadik koronázására. 1310. augusztus 27-én Fehérvárott – mint a magyar krónika írja – „ünnepélyesen és örvendezve megkoronázták a Szent Koronával, amelyet László vajda visszaadott”.

Nem tudjuk, hogy kik vettek részt a fehérvári királyavatáson, mindenesetre az bizonyos, hogy Csák Máté nem. Ez előre vetítette a király és a trencsényi oligarcha közötti szakítás árnyékát. Miközben javult valamelyest Károly Róbert és Kán László kapcsolata (ugyanis 1310 végén a király felkereste Erdélyt), Mátét mind Gentilis, mind az uralkodó hiába intette engedelmességre. Ígéretével ellentétben a király ellenfeleitől elvett javakból semmit sem juttatott vissza Károlynak, sőt a király híveitől még birtokokat is rabolt. Károly Róbert augusztusi koronázását követően is dúlta a király és híveinek területét. Tartományától messze merészkedve a Vác és a Tisza közti, jobbára királyi szerviensek által lakott földet pusztította. Visegrádot azért erősítette meg, hogy onnan zaklassa a királyhű Budát. 1311. június 25-én egészen Buda kapujáig hatolt előre, ez időben a király és felesége is itt tartózkodott. Gentilis válaszul 1311. július 6-án kiközösítette Mátét. Ez a fejlemény világosan tanúsította: a kudarcot vallott pápai legátusnak az a taktikája, hogy külön-külön egyezzen meg a tartományurakkal, és ismertesse el velük Károly Róbert uralmát. Ugyanakkor az is egyértelművé vált: hiába jutott törvényesen a hatalom birtokába Károly Róbert, az ország igazi urai a tartományurak. Annak érdekében, hogy a király a hatalom törvény szerinti birtokosából annak tényleges birtokosává válhasson, nem békés úton, megegyezésekkel, hanem fegyveresen kell leszámolni velük.

A TARTOMÁNYURAK LEVERÉSE

A XIV. század második évtizedében a magyar társadalom széles körei számára vált világossá, hogy a tartományurakkal szemben a trónkövetelők közül egyedülként maradt és a királyi hatalmat képviselő Károly Róbert oldalán kell felsorakozniuk. A társadalmi erők mindegyike saját érdekeitől vezérelve jutott el Károly Róbert táborába. Kulcsszerepe itt a nemességnek volt. A későn és igen gyorsan kialakult magánfamiliáris rendszer, amely a tartományuraság társadalmi bázisát alkotta, a tartományúri hatalom egyik sűrűsödésévé is vált. Az a magánszerviens, akit még nem kötöttek urához a hűbéri kötelék erős szálai (sőt nemritkán pusztán az erőszak láncolt oda), viszonylag könnyen ki tudott szakadni belőle (még ha eme lépését a tartományúr személyes bosszúja követte is). A tartományúri berendezkedés felszámolásában az egyház is érdekelt volt, amelynek működését az oligarchiák szinte lehetetlenné tették. A városok és a jobbágság érdeke is azt kívánta, hogy szűnjön meg az állandó létbizonytalanságot kiváltó tartományúri hatalom.

A tartományúri rendszer gazdasági alapja, a természeti gazdálkodás felett eljárt az idő. Ettől a gazdálkodási formától idegen volt az árutermelés, a pénzgazdálkodás, a kereskedelem, a városi fejlődés, ezért mindezzel szembefordult. Felszámolása mindazoknak érdekük volt, akik bekapcsolódtak az árutermelésbe és pénzgazdálkodásba, a kereskedelembe, akik előnyben részesítették a városi életformát; vagyis a jobbágyoknak és a városlakóknak egyaránt. A részállamként működő tartományúri berendezkedés az állammal szemben támasztott követelményeknek sem tudott teljes mértékben megfelelni: nem biztosította a régió zavartalan működését. Az anarchikus viszonyok lehetőséget adtak arra, hogy az alávetettek beszüremkedjenek az állami intézményekbe, hogy megnövekedjenek a jobbágyi szolgálat- és tizedmegtagadások, hogy megkezdődjenek a paraszti földfoglalások. Végső fokon széles egységfront alakult ki a XIV. század második évtizedében a társadalom különböző vagyoni helyzetű és jogállású elemei részvételével, akik egyformán a tartományúri hatalom bukását kívánták. Alapvetően ez a társadalmi bázis biztosította annak a sok színtéren folyó harcnak a sikerét, amelynek során alig egy évtized alatt – 1311-től 1323-ig – Károly Róbert katonailag legyőzte az oligarchákat.

Károly Róbert első olyan támadása, amely egyértelműen egy tartományúr, nevezetesen Csák Máté ellen indult, 1311-ben zajlott, és még eredménytelenül zárult. A rákövetkező év azonban mindjárt országos jelentőségű győzelmet hozott a királynak. Miután 1311 szeptemberében a kassaiak megölték Aba Amadét, a város és a tartományúr fiai perében az uralkodó Kassa oldalára állt, és olyan feltételeket írt elő az Amadé-fiaknak, amelyek teljesülése megszüntette volna az Abák tartományuraságát. A nehéz helyzetbe került Amadé-fiak elfogadták Csák Máté hűbéruraságát annak fejében, hogy katonai támogatást kapnak Mátétól. (Más felfogás szerint egyenlő félként léptek szövetségre Csák Mátéval.) 1312 kora tavaszán az Amadé-fiak nyílt ellenségeskedést kezdtek Károly Róbert ellen. A király ekkor ostrom alá vettette a felvidéki Sáros és Lubló várát. Mivel időközben Csák Máté segédcsapatai megérkeztek Sáros vár alá, az uralkodó felhagyott a vár ostromával, és a Szepességbe, Lőcsére vonult vissza. Csák Máté seregei, valamint az Amadé-fiaknak a sárosi ostromgyűrűből kiszabadult csapatai nem a Szepességre rontottak, hanem Amadé megöléséért bosszút lihegve Kassa ellen fordultak. Károly Róbert is Kassa felé vette útját, és 1312. június

- ◇ Csák Máté és szöv. várai 1310 körül
- Aba Amadé és szöv. várai 1310 körül
- △ Borsa Kopasz és szöv. várai 1310 körül
- Kán László és szöv. várai 1310 körül
- Kőszegi Miklós és szöv. várai 1310 körül
- Kőszegi Henrik és szöv. várai 1310 körül
- ▲ Babonics István és szöv. várai 1310 körül
- ◆ Csák Ugrin és szöv. várai 1310 körül (feltevés szerűen)
- P Peternye fia Péter várai 1317 körül

- ☆ Fallal kerített város
- + Vár
- † Püspöki, érseki székhely
- 1317x Ütközet éve, helye
- 1317 Károly területszerzésének éve
- A tartományurak által gyakorolt ispáni joghatóság feltételezett határa

15-én a Kassához közeli Rozgonynál összezsaptak az ellenséges erők. A csata Károly győzelmével végződött.

Történelmi jelentőségű siker volt ez, mert a Károly Róbert körül kikristályosodó egységfront első komoly eredményét jelentette. Rozgonynál a király, a hozzá hű nemesség, az egyház (mindenekelőtt a johannita lovagrend), a szepešségi – elsősorban szász etnikumú – népesség aratott győzelmet. A rozgonyi csata bizonyította, hogy a mind szélesebb hazai alapokra támaszkodó uralkodó sikerrel veheti fel a harcot a tartományurakkal szemben. Mindamellett a rozgonyi csata még Északkelet-Magyarországon sem biztosította azonnal a király uralmát. Az Amadé-fiak két, központi fekvésű vármegyéje, Abaúj és Sáros is csak 1314-ben került véglegesen az uralkodó kezére. Károly közvetlen összeköttetést tudott kiépíteni Lengyelországgal, és így sikerült kitörnie elszigeteltségéből, amelynek az volt az oka, hogy a tartományuraságok az ország periferiáin helyezkedtek el. A rozgonyi csata nem törte meg Csák Máté hatalmát, és a többi tartományúra sem gyakorolt közvetlen hatást. Ezzel szemben az uralkodó számára megerősítette annak az elképzelésnek a helyességét, hogy sorjában meg kell mérkőznie az egyes tartományurakkal. Szerencse, hogy az oligarchák általában nem kötöttek egymással szövetséget (mert egyként hatalomra törtek), megkönnyítették Károly Róbert helyzetét.

1314-től kezdve Károly Róbertnek a tartományurak elleni akciói megszorodtak. Legkésőbb 1315-ben, az oligarcha halálával szétesett Kán László erdélyi tartományurasága, 1315 nyarán jelent meg ugyanis Erdély élén az új, Károly Róberthez feltétlenül hű vajda. 1315-ben Károly Róbert szövetkezett János cseh királlyal, s ez utóbbi a Morva menti Veseli várát visszafoglalta Mátétól. Ugyancsak 1315 táján szabadult fel Máté fennhatósága alól – a Balassa családbeli Doncs pártváltoztatása következtében – Liptó, Zólyom és Árva vidéke. 1314–1315-ben, majd 1317-ben a király a Borsa Kopasz-féle tartomány ellen vezetett hadat, ütközetekre Debrecen mellett, valamint Adorján váránál került sor. Ákos István halálát követően fiai vették fel a harcot az uralkodóval, de Károly bevette Dédes várát, és ekkor került kezére az Ákosok tartományának központja, Diósgyőr vára is. 1314-től 1317-ig évente hadat viselt Szlavóniában, Tolnában, Baranyában, majd ismét Szlavóniában a Kőszegiek ellen, az uralkodó személyesen vezette a baranyai Kőszeg vár ostromát. Lehetséges, hogy 1316-ban győzte le a király Vejthei Teodort, Miháld vára pedig vagy ekkor, vagy csak az 1320-as évek elején került vissza a fennhatósága alá. 1317-ben hozzákezdett Petenye fia Péter tartományának felszámolásához is, aki azon mesterkedett, hogy Károly ellenében a halicsi fejedelmet ültesse a magyar trónra.

1317-ben ismét Csák Máté került sorra. Némileg megkönnyítette az uralkodó helyzetét az, hogy 1316-ban Csák Máté tartományában komoly belső nehézségek támadtak az oligarcha vezető szervieneseinek lázadása miatt. Csák Mátétól elfoglalta Visegrádot, majd ez év őszén, hosszas ostrom után sikerült visszaszereznie Komárom várát. Ugyancsak 1317-ben lázadtak fel Aba Amadé fiai, akik – a rozgonyi csatát követően kiszorultak Abaúj és Sáros megyéből – színleg meghódoltak a királynak, de Ungba visszahúzódva újabb királyellenes akcióra készültek. Károly sorra ostromolta Ung megyei váraikat, Nyevíkét és Ungvárt. Szintén egy 1317. évi oklevél tudósít arról, hogy Kán László fiai és Ákos István fiai ellen Károly Róbert Déva váránál csatát nyert. Ezek a sikerek útját állták annak, hogy a nagy hatalmú oligarchák halála után fiaik

megtarthassák a tartományuraságokat. 1318-ban Debreceni Dózsa erdélyi vajda a Kolozsvár környéki Topánál győzelmet aratott a király erdélyi ellenfeleivel szemben; 1319-ben a német segítségre támaszkodó Kőszegieket a Dunántúl nyugati részén, Szalafőnél és a Vas megyei Kőszegnél győzte le Károly Róbert. 1320–1321-ben zavarások törtek ki Erdélyben, amelyek mögött Kán László fiait, Petenye fia Pétert és Borsa Kopasz vejét, Mojsot sejtethetjük. Mojsot 1320-ban, a bonchidai csatában, Dózsa vajda, a Kánokat 1321-ben Szécsényi Tamás vajda győzte le, és foglalta el utolsó várakat, Csicsót. A szorosan vett Magyarország tartományurai közül utoljára talán a leghatalmasabb, Csák Máté maradt. 1321-ig Károly Róbert csak kisebb sikereket ért el vele szemben, a tartományát megosztó belső ellentétek ellenére Máté még 1321 elején is területe nagyobb része felett tényleges uralmat gyakorolt. A véletlen Károly Róbert segítségére sietett. 1321. március 18-án meghalt Csák Máté, és a király ezt az alkalmat kihasználva sereget indított a tartomány elfoglalására. A katonai akció gyors sikerrel járt, néhány hónap alatt Máté egykori tartománya teljes egészében a király uralma alá került.

Károly Róbertnek olyan tartományurakkal kellett megvívnia, akik időlegesen, politikai megfontolásokból álltak mellette, de előbb-utóbb fegyveresen szembefordultak vele. A tágabb értelemben vett Magyarország délnyugati részén még három olyan tartományurasság létezett, amelyeknek vezetői Károly Róbertet évtizedek óta támogatták. Ha a király egész Magyarország ura kívánt lenni, akkor velük is le kellett számolnia. 1322 elején Sebenico és Trau szövetséget kötött és hadat indított a Subicsok ellen, akiket familiárisaik cserbenhagytak. A rivális tartományúr, Babonics János is fegyverrel támadt a Subicsokra, akik reménytelen helyzetbe kerültek, ezért a Horvátországban tartózkodó magyar király segítségét kérték, Károly azonban nem támogatta őket, ellenkezőleg, Subics Mladent, a Subics-tartomány Pál halála utáni urát elfogatta és fogolyként Magyarországra vitette. Ezzel összeomlott a Subicsok tartományurassága. Az uralkodó hamarosan szembefordult a túlzottan nagy hatalomra szert tett Babonics Jánossal is. 1323-ban megfosztotta szlavón báni méltóságától, majd az új bán Szlavóniába érkező seregei megverték Babonics János haderejét, megadva ezzel a kegyelemdőfést a Babonicsok tartományurasságának. Egyedül a Frangepánok nem kerültek nyílt összeütközésbe Károssal, ők színleg meghódoltak a magyar királynak, de egyúttal a velencei dózsát is szolgálták.

Az 1323. évvel lényegében lezárult a tartományúri hatalom felszámolása. Egyes tartományurak és családtagjaik zendüléseikkel még legalább két évtizedig megpróbálták zavart kelteni, de már számottevő eredmény nélkül. A tartományúri hatalom bukásával egy idejétmúlt, gazdasági alapját veszített politikai berendezkedés tűnt el, amelyet a nagybirtok „állam az államban” jellege éltetett. Mivel ez a vonás a természeti gazdálkodás (azaz az egész feudalizmus) alatt jelen volt, a XIV. század elejét követően sem hiányoztak a magyar történelemből az anarchikus jelenségek, illetve az állam szétdarabolására irányuló nagyúri törekvések. Számos oka van annak, hogy többé nem voltak képesek olyan mély és tartós hatást gyakorolni az ország történetére, mint a XIV. század első évtizedeiben. A természeti gazdálkodás visszaszorult, a királyi hatalom gazdasági alapja a regále jövedelmekre helyeződött. A király számos új módon közelített a társadalmi kérdésekhez, és előretörték, megerősödtek a nagybirtokokkal szemben álló társadalmi tényezők.

A tartományurak leverését követően Károly Róbert uralkodásából mintegy két évtized maradt a konszolidáció véghezvitelére.

KÁROLY RÓBERT KONSZOLIDÁCIÓJA (1323–1342)

KORMÁNYZATI REFORMOK

Károly Róbertnek döntenie kellett a kormányzati formát illetően. Mivel az Anjou-ki-
rályok – főleg Károly Róbert fia, I. Lajos – erőteljesen hangoztatták szoros kapcsoló-
dásukat az Árpádokhoz, s mivel a magyar politikai hagyományok behatárolták a
választási lehetőségeket, nem került sor gyökeres változásra az Árpád-korhoz képest,
szóba sem jöhetett a nápolyi minta átültetése. A legfőbb politikai hatalom változatla-
nul a király, a királyi család tagjai, valamint a királyi tanács kezében volt. A tanácsot a
püspökök és a bárók alkották, vagyis az egyházi és világi méltóságok (*prelati et barones*).
Az az előkelő, aki elvesztette méltóságát, a királyi tanácsból is kikerült, és helyét a
funkció új birtokosa foglalta el. A tanács döntött a külpolitikai ügyekben, valamint a
belpolitika fontosabb kérdéseiben is. Ezek sorába tartozott a tisztségviselők elmozdítá-
sa, az új kinevezések. A király nem véletlenül hivatkozott minden fontosabb dönté-
sénél „a főpapok és bárók tanácsára”, vagyis annak egyetértésére. A királyi tanács
működése és hatásköre tehát Károly Róbert alatt sem változott lényegesen az Árpád-
házi uralkodók gyakorlatához képest. A konszolidáció biztos jele, hogy 1323 tavaszán
Károly király székhelyét Temesvárról Visegrádra helyezte át, ahol néhány évvel később
a vár alján felépült a királyi palota.

A XIII. század közepe óta bekövetkezett változások kormányzati reform bevezetését
tették indokoltá a területi igazgatásban. A királyi vármegye, amelynek alapja a királyi
birtok túlsúlya, valamint a megyésispán engedelmsége volt, elvesztette létalapját. A
legtöbb megyében erőteljesen megfogyatkoztak a királyi birtokok, a XIII. század végén
és a XIV. század elején az ispánok gyakran a király érdekeivel ellentétes politikát
folytattak. Némileg módosult a helyzet, amikor egy-egy tartomány elfoglalásakor
Károly Róbert magának ítélte meg a legyőzött várait és birtokait. A XIV. század elején,
a korábbi évtizedekhez képest hirtelen – alig tíz év leforgása alatt – megnőtt a király
kezén levő erősségek és birtokok száma. Ezek egy részét az uralkodó közvetlenül a
győzelem után eladományozta a hadi siker kivívásában érdemeket szerzett híveinek,
egyes várak pedig az ostromoknak áldozatul estek (esetleg politikai megfontolásokból
maga a király romboltatta le azokat), de a korábbi évtizedekhez képest még így is
tekintélyes mennyiségű föld és vár jutott a király birtokába. Továbbra is fennmaradt
a megye, noha hatalmi szerepét már évtizedek óta a vár vette át. Fel-feltűnt a királyi
megye is, amennyiben a megyében még voltak (vagy éppen a tartományúri hatalom
leverésével lettek) királyi birtokai, olyanok, amelyek nem a király magánbirtokának,
hanem egy-egy vár tartozékának számítottak. A megye már a XIV. század első felében

is, de különösen I. Lajostól kezdve immár nemesi megye, amelyben a megyésispán mellett a nemeseket képviselő szolgabírák szerepe is megnőtt. Ez a megváltozott megyeszervezet, valamint a megyésispáni méltóság kapcsolta a megyékben élő nemeseket a királyhoz.

A kormányzati reform nem is ebben a – Károly Róbert alatt jobbára spontán módon előrehaladó – folyamatban ragadható meg, hanem abban, ahogyan a tartományuraktól visszafoglalt megyékben berendezte hatalmát Károly Róbert. A hatalmat jelentő vár vezetését összekapcsolta a hatalmát veszített megyésispáni funkcióval: az ispáni tisztelet elnyert hívét egyszersmind valamelyik megyebeli vár várnagyává is kinevezte. Ahol a megyében (pl. Arad, Heves, Sopron) csak egyetlen királyi vár volt, ott ezt kapta meg tisztsége fejében (*honor*ként) az ispán. Ahol a megyében több vár is volt, ott kezdetben csak egy jutott az ispánnak, a többi élére királytól függő várnagyokat állított. Azokban a megyékben, ahol a királynak nem volt vára (pl. Bodrog, Gömör, Szabolcs), ott az ispán egy szomszédos megyebeli várat nyert el. Mindez a hatalom jelentékeny decentralizálását, megosztását eredményezte. Pl. a Borsa Kopasztól és testvéreitől Károly Róbert kezébe került Bihar megyében az ispán Solyomkő várat kapta meg tisztsége fejében, míg a többi vár – Adorján, Sebesvár és Körösszeg – élére az ispántól független várnagyokat állított az uralkodó.

Ezek a reformok elsősorban a tartományuraktól visszafoglalt területeken alkalmazott kényszerszülte intézkedések voltak. Az 1320-as évektől kezdve más típusú kormányzati formát is bevezetett Károly Róbert. Ez alapelvét tekintve, hogy ti. területi (azaz) elven nyugodott, Árpád-kori kormányzati módszerre vezethető vissza. Ez az elv elsőként Erdélyben és Szlavóniában, a vajda és a bán kormányozta országrészekben érvényesült. Ezt az új kormányzati formát Erdélyben Szécsényi Tamás vajda (1321–1342), Szlavóniában Mikcs bán (1325–1343) vezette be. Ezeknek a régóta külön kormányzatot élvező tartományoknak a várai a vajda és a bán tisztéhez (*honor*) tartoztak. A várak élén azonban már nem a király által kinevezett várnagyok álltak, hanem a vajda és a bán familiárisai. Legtöbbször ezekből a várnagyokból kerültek ki a tartományok megyéinek ispánjai is. Ez a kormányzati forma kedvezőbb volt a király számára, hiszen itt csak egy-egy főméltóság (vajda, bán) függött közvetlenül a királytól, míg amott várnagyok egész sora. Ugyanakkor az Erdélyben és Szlavóniában alkalmazott kormányzati módszer megkövetelte, hogy a főméltóság betöltője feltétlen híve legyen a királynak. Mivel Károly Róbert új arisztokráciát hozott létre, amelynek hűségéről meg volt győződve, érthető, ha az erdélyi és szlavóniai példát fokozatosan meghonosította a szűkebb értelemben vett Magyarországon is.

Károly Róbert idején egyetlen olyan tartományyszerű képződmény jött létre, amely kiterjedésében és politikai súlyában vetélkedhetett az erdélyi vajdáéval vagy a szlavón bánéval. Ez a Drugetek nevéhez fűződött; a család tagjai 1323–1342 között megszakítás nélkül viselték a nádori tisztelet. Tartományuk királyi adományok révén azon a területen jött létre, ahol néhány évvel korábban még Aba Amadé, majd fiai territóriumuk volt. 1333-tól kezdve csaknem egy évtizeden át Druget Vilmos egymaga kormányozta Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Abaúj, Torna, Borsod, Gömör, majd Heves megyét, amelyek ispáni tiszteletet viselte. Tisztsége fejében ő birtokolta-használta a hatalmas, összefüggő terület valamennyi királyi várát és a várakhoz tartozó földet. Ténylegesen nem maga irányította ezeket a megyéket, élükre familiárisai köréből helyetteseket

állított, ugyanúgy, ahogy a vajda vagy a bán tette a maga tartományában. Az 1330-as években húsznál több vár és az ezekhez tartozó birtok volt Druget Vilmos kezén, többségét *honorként* használta, néhányat pedig sajátjaként birtokolt. A gyakorlatban a hivatali és a magánbirtokokat közel egységes módon bírálták el. A Drugetek tartományi méretű fennhatósági körzete Vilmos 1342. évi halálával széthullott. Ez csak egy szélsőséges eset kudarcát jelentette. Maga az elv (egy-egy főméltóság kezén lehetőleg több megye és vár feletti fennhatóság összpontosuljon, amelyet tisztsége fejében és tisztségviselése időtartama alatt használ) már Károly Róbert alatt számos esetben érvényesült, I. Lajos alatt pedig győzedelmeskedett.

Károly Róbertnek a királyi udvart érintő kormányzatigazgatási reformjai Árpád-kori előzményekhez kapcsolódtak. Az országbíró független bírói hatósága a XIII. század második felére alakult ki, bírósága a királyi személyes jelenlétben (*presentia regia*) nyugodott. Kivételt III. András uralkodásának időszaka képezett, amikor az alországbíró vált a király személyes bíraskodásának képviselőjévé, és meglazult az országbíróhoz fűződő hűbéresi kapcsolata. A XIII. század végén az év egészében működő alországbíró lett az ország legfontosabb jogszolgáltató szerve, a központi királyi akarat végrehajtója. Károly Róbert alatt megtorpant e fejlődés, ismét az országbíró vált a királyi udvar főbíróságának vezetőjévé. Károly országbírói az uralkodó feltétlen hívei, az új arisztokrácia tagjai voltak. Főtisztviselőinek esetleges engedetlensége, hűtlensége esetére biztosítani kívánta magát, s ezért már az 1310-es évek végétől kezdve folyamatos kormányzati-államszervezeti reformokat hajtott végre.

A királyi kápolna udvari hiteles helyi tevékenységét 1317 táján a kápolnaispán (*comes capelle regie*), az udvari papság vezetője alá rendelték, és a király rábízta az újonnan rendszeresített királyi középpecsét (*sigillum mediocre*) használatát. Ily módon a királyi kápolnaispánság önálló, a kancelláriától független oklevéladó szervvé vált. A kápolnaispánság vezetője az 1320-as évektől kezdve egészen 1374-ig a titkos kancellár (*secretarius cancellarius*) címet viselte (anélkül, hogy ebből a titkos kancellária akkori léteire következtetni lehetne). A kancellária különleges jegyzője (*specialis notarius*) őrizte a királyi gyűrűspecsétet. Az a kancelláriai tagozat (osztály), amely gyűrűspecséttel ellátott okleveleket adott ki, elsősorban a király legszemélyesebb, bizalmas ügyeit intézte. 1329-től kezdve kancelláriai jegyzetekkel látták el a királyi okleveleket, és ekkor vette kezdetét a királyi oklevelek regisztrumokba (királyi könyvekbe) vezetése. Talán az 1320-as évektől kezdve a király bevonta a nevében történő bíraskodásba az alkancellárt. Tatamér, aki 1331–1351 között viselte az alkancellárságot – s akinek nevéhez a vázolt kancelláriai reformok (jegyzetek oklevélre írása, regisztrumok vezetése) fűződtek – 1337-ben már mint „a királyi különös jelenlét helyett eljáró bíró” (*index vice specialis presentie*) szerepelt. Az alkancellár a király bizalmas emberének számított, ítéleteit nem a saját nevében, hanem királyi oklevélben és királyi pecsét alatt adta ki, ám – miközben a kancellária tényleges vezetője volt, az ítélezésben a királyt helyettesítette – nem volt az udvar rendes bírása. Mindenesetre Károly Róbert kezdeményezéséből alakult ki I. Lajos korában a királyi különös jelenlét (*specialis presentia regia*) rendes bírósága. 1331-től használta Károly Róbert a titkos pecsétet, majd nem sokkal később külön kancelláriai tagozat feladata lett a titkos-pecséttel ellátott oklevelek kiadása. Ennek a kancelláriai osztálynak a *protonotarius* volt a vezetője. Változás következett be a nádori bíraskodásban is. A nádor a XIV. század 40-es éveigi elsősorban

vidéken és nem a királyi udvarban bíraskodott, gyakran országszerte, egy vagy több megye számára tartott törvénykezéseket (*congregatio generalis*). Kevéssel Károly Róbert halála után, 1342 őszén elhunyt Druget Vilmos nádor, s ezzel megszűnt a nádor vidéki bíraskodása. I. Lajos nevéhez fűződött a nádor bíraskodásának a királyi udvarba helyezése. Ezzel az udvar vált az országos főbíróságok működési helyévé és központjává.

HADSZERVEZET, LOVAGSÁG

Magyarország hadügyei a XIII. század közepe óta a királyi hatalom rovására alakultak át. A királyi várbirtokok gyors eladományozásának az volt a következménye, hogy erősen megfogyatkozott a királyi várszervezetben élő és a király hívására hadba szólítható haderő (a várjobbágyok és a hadjáratokban alkalmilag szintén részt vevő várnépek tábora). A magánbirtokosok térnyerése, valamint a familiaritás elterjedése és viszonylag széles körű kiépülése nyomán magánhadseregek jöttek létre. Csak a magánfamilia ura rendelkezett felettük kizárólagos jogkörrel, aki a XIII–XIV. század fordulója körül csak ritkán és rövid időre számított a királyi hatalom támogatójának. Vagyis a valóságban a feudális magánhadseregek az uralkodótól függetlenek voltak. Az oligarchák elleni katonai sikereit Károly Róbert vegyes összetételű fegyveresekkel érte el, akik között királyhoz pártolt nemesek (nemritkán maguk is magánfamilia urai), városi elemek, kardot forgató egyháziak egyaránt voltak.

A tartományurak leverését követően Károly Róbert új alapokra helyezte a magyar hadügyet. Ezt a rendszert bandieriális hadrendnek szokták nevezni, és Károly Róbertet tartják magyarországi meghonosítójának. Az elnevezés arra a hadszervezeti formára utalt, amely szerint Károly Róbert haderejét az urak saját zászlajuk alatt hadba vonuló csapataira (az ún. zászlósurak seregeire) építette. Maga az elnevezés az olasz *bandiera*, illetve a középlelatin *banerium* szóból származik, jelentése: „címeres zászló”. (Maga a címeres zászló nem az Anjou-kor terméke, hiszen a XIII. század végén már Kézai Simon a hun korba visszavetítve említette Attila turulus *baneriumát*.) Az eddigi feltevésekkel szemben úgy tűnik, az Anjou-kori hadszervezet nem a bandieriális hadrenden épült fel. Annak kétségtelenül újszerű alapjai más területeken keresendők: a *honorok*ban, a zsoldos intézményben és a lovagi kultúrában.

Az Anjou-kori hadszervezet alapja a *honor*-birtok volt. Károly Róbertnek az 1328-ban, az osztrákokkal a Lajta menti Bruckban megkötött békéjét 32 magyar úr írta alá, az egyházi és világi főméltóságokon kívül csupa nyugat-magyarországi megyésispán és várnagy, vagyis a magyar király a nyugat-magyarországi *honorok* katonaságával vonult hadba a Habsburgok ellen. Sokkal több adatunk van I. Lajos korából. A *honor*-birtokosok katonáskodási kötelezettségéről egy kortárs olasz forrás ad áttekintést. Leírja, hogy 1356-os sikertelen itáliai ostroma után Lajos király hazatért, „tanácsot tartott, kiválasztotta harminc főemberét, s valamennyit ötezer lovas magyar kapitányává tette, s elrendelte, hogy mindenikük hűbéri tartozása fejében három hónapig szolgáljon”.

Lajos háborúi megerősítik ezt a gyakorlatot. 1345-ben az erdélyi határvidékeket és a székelyeket nyugtalanító tatárok ellen indult sereg, élére az uralkodó Lackfi András

székely ispánt állította, s a had döntő mértékben székelyekből állt. Vagyis Lackfi András a mindenkori székely ispán alá vetett várak hadakozó népével, azaz *honorjának* katonaságával vonult hadba. Az északi irányba indított hadjárat élén felvidéki *honorokat* birtokló urakat találunk, a horvátországi katonai akcióban megint csak a területileg közel eső *honorok* birtokosai vettek részt. A területi szempontnál is fontosabb volt az, hogy a hadjáratra megbízást nyert előkelő a király bizalmi embere, *honor-birtokosa* legyen. 1372–1373-ban Itáliában éppen a hadszíntértől távoli *honorok* urai, Lackfi István erdélyi vajda és Himfi Benedek temesi ispán vezérkedtek.

Más volt a helyzet, ha a király személyesen vonult hadba. Ez esetben az egyházi főméltóságok is csatába indultak, továbbá szükség szerint az uralkodó a nemeseket is igénybe vette. 1367-ben Lajos király az erdélyi nemeseket készenlétre szólította fel, hogy megérkezése esetén azonnal hadba indulhassanak. A XIV. századi Magyarország *honor-rendszeren* felépülő haderejét hadakozásra kötelezett nem magyar népek egészítették ki: ilyenek voltak a nádor zászlaja alatt felvonuló kunok, a besenyők és a határvédelemben jelentős szerepet betöltő székelyek. Nagy részük még a XIV. században is könnyűlovas katona volt. Tömör leírásában Matteo Villani itáliai krónikás érdekes képet vázolt fel a XIV. század közepi Magyarország hadi viszonyairól: „Régi szokásuk megállapítja, minden főúr és község (*comune*) hány lovas köteles kiállítani, ha a király hadat vezet vagy indít, úgyhogy a lovasok számát és a szolgálat idejét illetőleg mindenki tudja, mi a kötelessége. És ezért az urak felszólítására rögtön, halogatás és huzavona nélkül, mindjárt meg is indulnak, azért, mert a község vagy a főúr előre készen tartja azokat, kik szolgálni tartoznak.” Ez az idézet arra enged következtetni, hogy a *honor-birtokokon* alapuló magyar hadrendszer 1350 táján Itáliában is ismert volt.

Hódító, országhatárokon túli és huzamosabb ideig tartó hadviseléshez – márpedig főleg ilyenek voltak az I. Lajos-kori hadakozások – zsoldos seregekre volt szükség. A zsoldos intézmény nem a XIV. század találmánya; Magyarországon is több évszázados múltra tekintett vissza. Károly Róbert még csak alkalmyszerűen élt vele, Lajos már rendszeresen igénybe vette a zsoldosokat. A zsoldosok zöme a szomszédos Német Birodalom területéről verbuválódott, mindazokkal a közismert erényekkel és hátrányokkal, amelyek általában a zsoldos seregeket jellemzik (megfelelő zsold ellenében alkalmasak hosszan tartó és kemény katonai feladatok megoldására, viszont állhatatlank, megvesztegethetők).

A tartományurak leverése után újra megjelent Magyarországon – távolabbi időkre visszanyúló előzmények után – a lovagi kultúra. Az előkelők gyermekei már a XIII. század eleje óta a királyi, királynéi vagy valamelyik hercegi udvarban (*aula*) nőttek fel, s apródként (*parvulus*) készültek fel a lovagi életre. Az udvari ifjak (*aule regie iuvenes*) rangban az udvari lovagnál alacsonyabb, de azzal azonos szerepet betöltő személyek voltak. Az 1320-as években bukannak fel az oklevelekben a királyi udvar vitézei (*aule regie milites*), akik Károly Róbert első udvari lovagjainak tekinthetők, az uralkodó üttette lovaggá őket. Többnyire Károly külföldi híveiből, valamint előkelő családokból verbuválódtak. Az Anjou-kor báróinak legtöbbször az udvari lovagokból került ki. A lovagok a királyt szolgálták, az ifjakkal együtt annak testőrségét, fegyveres kíséretét alkották, és általában várnagyi kinevezést kaptak. 1326-ban Károly Róbert létrehozott egy világi lovagrendet – a Szent György lovagrendet –, de ennek tényleges működéséről nincsenek adatok.

Az egész XIV. század folyamán igen csekély számú udvari lovagról (összesen 130) van adat, az ifjak és az apródok még ennél is kevesebben lehettek. Mivel a lovagi (illetve az udvari) szolgálat utat nyitott magasabb hivatalok felé, ezért nem véletlen, hogy olykor egész családok álltak a király szolgálatába. A szeri monostor kegyurának, Pósnak összesen hat leszármazottja volt a XIV. században lovag vagy udvari ifjú. Számos adat szól arról, hogy a királyi udvar lovagjai és ifjai részt vettek a király parancsára indított hadjáratokon. Udvari lovag volt pl. Vásári Miklós esztergomi érsek testvére, a Lajos király több hadjáratában is kitűnt Vásári Tamás. A lovagi réteg életmódja és kultúrája, csekély számuk ellenére, sem maradt hatástalan Magyarországon. Pompakedvelésük megnövelte a luxustárgyak iránti igényüket: váraikat, kastélyaikat vagy egyszerű udvarházaikat textiliákkal díszítették, jellemző volt ruházódásukra a nemesfémek viselete.

A XIII. század óta terjedt el Magyarországon a lovagi fegyverzet és harcmodor, jöllehet az Anjou-kori hadi viszonyok összességükben nem öltöttek lovagi jelleget. Megsokasodtak a lovagi tornák is. Károly Róbert temetésén az egyik lovagot olyan fegyverzetbe öltöztették, amilyent az elhunyt uralkodó életében a „dárdaökleléshez” szokott viselni, vagyis a lovagi tornákon maga Károly király is részt vett. A sisakviseletet a lovagi torna tette népszerűvé. A legkorábbi magyar címeradományozások, amelyek okleveles bizonyítékok alapján Károly Róbert korára tehetők, tulajdonképpen sisakdíszadományok voltak. 1326-ból való az első, amikor Károly Róbert egyik hívének sisakdíszként egy kiterjesztett szárnyú sólyommadár viseletét engedélyezte. Az oklevélben előfordul a sisakdísz magyar neve (*cymér*), amely világosan vall a szó francia eredetére (*cimière*). Az oklevél záradéka azt sejteti, mintha már Károly Róbert valamelyik elődje adományozott volna címet. A következő évben, 1327-ben az uralkodó egyik vezető arisztokratája, a Balassa családbeli Doncs mester sisakmázadományt nyert (hogy ti. a pajzsát, sisakdíszét és zászlaját aranymázzal vonhatta be). Benyomult a címer a pecsétekbe is. A főméltóságok pecsétjei a családi címet ábrázolták. Az 1330-as évek óta egyre gyakoribbá vált a pecséteken a teljes címerábrázolás, vagyis a pajzs, sisak és sisakdísz együttes bemutatása. Szerepe volt a lovagságnak a nemesi erények (*fidelitas* „hűség”, *fama* „hírnév” stb.) terjesztésében is. A XIV. századi magyar „lovagkor” a szentek közül elsősorban Szent György, valamint Szent László magyar király kultuszát ápolta.

KÁROLY RÓBERT ELLENZÉKE

Közel tucatnyi nagybirtokos (közöttük számos, Magyarországon nagy műltra visszatekintő családból származó előkelő) vált tartományúrrá a XIII. század második felében, s szembekerültek a királyi hatalmat erősíteni akaró uralkodóval. A régi arisztokrácia kiemelkedő képviselői alkották tehát Károly Róbert ellenzékét. Katonai és politikai vereségük következtében többen elhagyták az országot: az Amadé-fiak Lengyelországba menekültek, egyikük alapította a Homodey családot; a Kőszegiektől eredeztethető az osztrák Pernstein család; Kán László fiai Szerbiában vagy Havasalföldön találtak menedéket; Csák Máté unokái Sziléziában leltek otthonra. A Magyarországon maradt tartományurakkal, illetve családtagjaikkal Károly király meg-megújuló küzdelmeket

vívott (sőt még I. Lajos is). 1326-ban az egymással rokoni kapcsolatban álló Kőszegiek és Babonicsok lázadást robbantottak ki Károly Róbert ellen. A királyi sereg – Ákos nembeli Mikcs szlavón bán és Köcski Sándor országbíró vezetésével – a Kőszegiek több szlavóniai és Vas megyei várát fegyveresen megvívta. Német határszéli birtokaik fejében a Kőszegiek az ország belsejében, Baranya, Tolna és Bodrog megyében nyertek csereképpen javakat az uralkodótól, hogy távolabbra kerüljenek német birodalmi szövetségeseiktől. A Babonicsok megmozdulását több váruk elfoglalásával Ákos Mikcs verte le. Kán László fiai folytonosan lázítottak Erdélyben, és pusztították a királyi javakat legalábbis 1329-ig. 1336-ban a Kőszegiek és a Babonicsok azzal hívták fel magukra a figyelmet, hogy nem engedelmeskedtek a magyar királynak, hanem Albert és Ottó osztrák, stájer és karantán hercegek szolgálatába álltak. Az Adria vidékén lázadó horvát urakat (a Subicsokat és egykori familiárisaikat) csak I. Lajos 1345. évi hadjárata törte meg, s kényszerítette a magyar uralkodó iránti engedelmességre.

Nem volt társadalmi indítéka annak a merényletnek, amelyet 1330-ban Záh Felicián követett el a királyi család ellen. Felicián a Nógrád megyében előkelő birtokos Záh nemzetség tagja volt, és a XIV. század első évtizedében Csák Máté familiárisa lett. 1308-ban a Gentilisszel folytatott kékesi tanácskozáson a trencsényi oligarcha egyik tanácsosa volt. A magyar krónika egyenesen arról ír, hogy Máté emelte fel Feliciánt. Nem tartott ki Máté oldalán, hanem 1318 táján Károly Róbert táborába állt. Ennek köszönhetően büntetlenséget élvezett, javait megtarthatta, sőt 1321-ben a felvidéki Sempte várnagyává lépett elő. A krónika szerint „a király megkedvelte, szabad bejárást engedett neki, és ajtaja mindig nyitva állt előtte”. Leánya, Klára, Károly Róbert negyedik feleségének, Erzsébetnek az udvarhölgyei közé került. (A király első felesége, Mária, a halicsi fejedelem leánya volt. Második felesége, Mária, beutheni és tescheni hercegnő, aki ugyancsak gyermektelenül halt meg 1317-ben. A következő évben Károly a cseh király, Luxemburgi János húgával, Beatrixszal kötött házasságot, de alig egyévi házasság után Beatrix szintén gyermektelenül elhalálozott. Így lépett a király újabb, immár negyedik házasságra 1320-ban.) Negyedik felesége, Erzsébet lengyel hercegnő, a lengyel egységet megteremtő és 1320-ban lengyel királlyá koronázott Lokietek Ulászló leánya, anyai ágon IV. Béla magyar király dédunokája. E házasság révén lengyelek gyakran megfordultak a magyar királyi udvarban, így Kázmér herceg is, Erzsébet testvére. Kázmér elcsábította Záh Klárát, s a leányát ért sérelem miatt 1330. április 17-én a visegrádi palotában merényletet kísérelt meg a bosszút lihegő apa. A király lényegében sértetlen maradt, de a királyné négy ujját Felicián éles kardja levágta. A merénylet „a királyi bajvivó vitézek rémes kardjaikkalizenként vagdalták össze”. A király Felicián közvetlen családtagjait kivégeztette, röviddel a merénylet után összeült, előkelőkből álló országos bíróság Felicián rokonságát harmadízíglén halálra ítélte, valamint határozatot hozott összes vagyonuk elkobzásáról. A király bosszúján még a hívének számítható magyar krónikás is megütközött: „Károly király eddig kedvező szelekkel hajózott, és szerencséjének sajkája tetszésére hasogatta a tenger tarajos hullámain, de már a forgandó szerencse elfordította tőle az arcát, hátat fordított neki, mindenfelől háborúság támadt, seregét legyőzték, kezét-lábát is nagy fájdalommal hasogatták.”

Károly Róbert uralkodásának több szakaszában is belső ellenzékét alkotott a püspöki kar, illetve annak tagjai. Ez azért meglepő, mert a főpapok (valamint a pápaság)

Károly Róbert legfontosabb belső (és külső) támaszai voltak a magyar trónért vívott harcok során. A püspökök egységes véleményének kialakítását megkönnyítette, hogy a XIV. század első felében több alkalommal is sort kerítettek – mint egy, 1313. november 1-jén V. Kelemen pápához intézett levelük írja – „összejövetelre és közös megbeszélésre”. 1313-ban a „szerencsétlen sorsú Magyar Királyság bajai s a helyreállítására legszükségesebb teendő” képezték a budai püspöki értekezlet tárgyát. Csák Máté a királyhű esztergomi érsek birtokait támadta, ezért a főpapok a pápához fordultak, és levelükben „a mi... magyar király urunk, a ti hódoló fiatok árulói” és „az egyházak lerontói” egyazon megítélés alá estek. A püspökök arra kérték a pápát: Károly Róbert gondoskodjék a sok kárt szenvedett esztergomi egyházzal, és Csák Máté „javaiból és vagyonából adandó alkalommal teljesen kártalanítsa majd az említett esztergomi egyházat és a többi neki alávetett egyházakat is”. Az 1310-es évek végén Károly Róbert kétszínű játékot űzött az esztergomi érsekkel. 1315-ben, majd 1317-ben, amikor még a megye túlnyomó része Csák Máté hatalmában volt, az érsek birtokába jutott Komárom megye, de a terület felszabadulása után a főpap nem nyerte el Komárom irányítását. 1320-ban le is mondott – aligha önszántából – Komárom megyéről, és „cserébe” a Csák Máté kezén lévő Bars megyét nyerte el a királytól. Bars megye Máté halála után sem jutott az esztergomi érsek joghatósága alá.

A püspökök következő összejövetelüket 1318 februárjában Kalocsán tartották. Határozatot hoztak az egyházi javak és tizedek bármilyen jogállású elfoglalói, megtartói, továbbá azok ellen, akik az egyházak népeire bármiféle adót, collectát vagy vármunkát rónak ki. Ez a határozat az egyházak jogos önvédelmét jelentette az egyházi javakat prédáló tartományurakkal szemben. Rajtuk kívül Károly Róbert is egyházi javadalmakhoz nyúlt. A győri püspökséget lefoglalta, a győri egyház vagyonából nemeseknek is juttatott. Károly Róbert eljárása miatt az esztergomi és a kalocsai érsek a pápához fordult, aki arra intette a királyt, hogy a győri püspök teljes vagyonát adja vissza. A kalocsai püspöki gyűlés azt követelte, hogy a király tartson országgyűlést.

Károly 1318 márciusában meg is hirdette az országgyűlést a Pest melletti Rákosra, ahová országa valamennyi lakóját, nemeseket és nemteleneket egyaránt meghívott. Az egyházi javak sértetlenségét ígérte, de a vitás vagy peres egyházi tulajdonok ügyében vizsgálatot rendelt el. Az országgyűlés lefolyásáról nincsenek híreink, de az bizonyos, hogy nem elégitette ki az egyházi követeléseket, vagyis nem juttatott vissza minden elfoglalt egyházi javadalmat. Ezt bizonyítja, hogy a győri püspök javait éppen ezekben a hónapokban tartotta kezében Károly Róbert.

Ugyancsak a kalocsai püspöki gyűlés követelte az 1222. évi Aranybulla – de nem az 1231. évi megújítás – megerősítését. Négy magyar főpap (Tamás esztergomi, László kalocsai érsek, János nyitrai püspök, a negyedik ismeretlen) pecsétjével is ellátta a szóról szóra lemásolt 1222. évi szöveget, és megerősítését kérték az uralkodótól. Károly Róbert azonban nem újította meg az Aranybullát. 1320-ban a főpapok újra kezdeményezték az országgyűlés megtartását. 1320 novemberében a püspöki kar és a nemesek részvételével Székesfehérvárott gyűlést tartottak, de ez nem alakult át törvényhozó gyűléssé, és a király sem jelent meg.

Számos ok játszott szerepet abban, hogy Károly Róbert és a magyar vezető klérus (valamint a pápaság) között kiéleződött az ellentét. Károly megakadályozta, hogy megyésispánok legyenek a püspökök. Az esztergomi érseket Komáromban és Barsban

érték kudarcok, és az 1320-as évek után a veszprémi püspök sem tudta korábbi veszprémi ispáni tisztségét megtartani. Rövid életűnek bizonyult János nyitrai püspök örökös nyitrai ispánsága is. Amint Nyitra megye Csák Máté kezéből Károly Róbert fennhatósága alá jutott, világi ispánok kerültek élére. Károly Róbert uralkodása idején többször is jártak pápai adószedők Magyarországon (1308–1311, 1317–1320, 1332–1337, 1338–1342), akik pápai tized címén a magyar tizedjövedelem tizedét hajtották be pénzben. Erről vezetett számadáskönyvük hecses forrása a magyar egyházszervezetnek és egyházi jövedelmek (ennek tükrében a magyar települési és gazdasági viszonyok) kérdéskörének. Károly Róbert utóbb megadóztatta a pápai jövedelmeket, a befolyt összeg harmada a királyi kincstárat illette meg. Ugyancsak adót vetett ki az egyháziak saját jövedelmeire is. Az érsekektől és püspököktől újravetett ajándékokat követelt. Fokozatosan érvényesítette beleszólását a püspöki székek betöltésébe, ami nem ment a káptalani választás vagy a pápai megerősítés sérelme nélkül. Szívesen emelte főpapi székbe közeli rokonait. 1321-ben sógora, a lengyel Boleszló – alacsony egyházi fokozata ellenére is – elnyerte az esztergomi érseki méltóságot. Másik sógora, Boleszló testvére, Mjeskó káptalani választás nélkül került 1328-ban a nyitrai egyház élére, majd 1334-ben Veszprém püspöke lett. Törvénytelen fiának, Kálmánnak a győri püspöki székbe kerülését minden lehetséges eszközzel támogatta, amit 1337-ben el is ért. (Az alacsony egyházi fokozattal rendelkező Kálmán ekkor csak 21 éves volt.) Ezt szolgálta az a lépése is, hogy 1335-ben újra lefoglalta a győri egyház javait.

A főpapok panaszaikkal 1338-ban egy terjedelmes levélben XII. Benedek pápához fordultak. A levél bevezetőjében elmondták, hogy a magyar „egyházak állapota, jogai és kiváltságai, úgyszintén az ország szabadságai vagy már teljesen meg vannak semmisítve, vagy pedig válságos enyészet szélére jutottak”. Számos sérelmet vetettek fel, így egyebek között azt, hogy egy-egy főpap elhunytával mind egyházi, mind családi javait a király foglalja le, a megüresedett egyházi javakkal rablógazdálkodást folytatnak, az újonnan tisztségbe lépő főpapot a király egyik világi udvari embere vezeti be, akinek a hivatalba lépő főpap száz márkát köteles fizetni. Szóvá tette a levél a káptalani választás semmibevételét: „huszonhárom esztendő óta világi és szerzetes főpapok választás mellőzésével mozdítottak elő; ha csak a választók a királynak inkább fenyegető nyilatkozata, mint tanácsadó ajánlása előtt meghajolni nem voltak hajlandók. Több főpap, erőszak és megvesztegetés közbejöttével, kánonellenes módon, Isten sérelmére és közbotrányra nyerte el és foglalta el székét.” A levél arról is szól, hogy a király a kegyúri jogot az egyházak „súlyos kárára és hátrányára” adományozza el, „mivel azok, kik ily módon megadóományoztatnak, inkább rablók, mint védnők módjára járnak el”. Kifogásolták, hogy „a világi és szerzetes főpapok, káptalanok és konventek évenként egyszer, néha többször is kénytelenek táborba szállani, az egyház jövedelmeit meghaladó számban fegyvereket vezetni vagy küldeni, noha csak akkor volnának kötelesek fegyvert fogni, amikor pogányok vagy szakadárok támadnak az országra”. Nagy sérelme volt a klérusnak, hogy „főpapok és más egyházi férfiak, rangkülönbség nélkül, a papi kiváltságok mellőzésével világi törvényszékek elé idéztetnek”. Bizonyos nemesi sérelmeknek is hangot adtak a főpapok: trónra lépte óta egyetlenegyszer sem ült nyilvánosan törvényt a király, a főpapokat, a főurakat és a nemeseket pedig eltiltotta a szokott gyűlések megtartásától. „A nemeseket ok nélkül méltóságaiktól és örökségüktől megfosztja; sőt úgyszólván az összes szabadságoktól és szokásoktól, melyekkel

őket Szent István, Szent László és más királyok megajándékozták, megfosztotta és folytonosan megfosztja.” A levél kézhezvétele után a pápa követelte, hogy Károly Róbert változtasson egyházpolitikáján, de a pápai közbelépésnek nem volt foganatja. A megüresedett kalocsai érseki szék jövedelmeit a király továbbra is maga használta.

A nemességet illető vádak nem voltak igazak. Károly Róbert egyik támaszának tekintette a XIV. század első felében lassan egységesülő köznemességet. Uralma alatt az ország mind több területén bukkantak fel nemesi megye meglétére utaló adatok, támogatta a megyei közigazgatás és jogszolgáltatás átalakulását, nemesi kézbe kerülését. 1324-ben intézkedett, hogy az erdélyi nemesség mentes legyen a rendkívüli adók, az élelmiszeradó és a szállásadás alól. Ezzel nagy lépést tett abban az irányban, hogy az egyik nagy magyarországi tartomány nemessége országos nemességhez jusson, s a magyar köznemesség részévé váljon. Sok igazság volt abban, hogy az egyházfők sérelmezték Károly Róbert egyházpolitikáját. A király érdekei hatalma megerősítésekor ütköztek az egyház törekvéseivel. Az egyház is minél szélesebb körben kívánta érvényesíteni saját fennhatóságát. A király nem engedte meg, hogy akár a magyar egyházfők, akár a pápa korlátozzák politikai terveit. Ezért látott szívesen hozzá feltétlenül hű személyeket (pl. saját családjának tagjait) az egyházak élén, s ezzel magyarázható, hogy általában tartózkodott az arisztokraták főpapi kinevezésétől, inkább kolduló rendi szerzetesekre (ferencesekre és domonkosokra) bízta egy-egy egyházmegye kormányzását.

Számos adat tükrözi, hogy a királyi család vonzódott a kolduló rendi szerzetesekhez. Nagybátyja, az 1317-ben kanonizált Szent Lajos toulouse-i püspök tiszteletére ferences kolostort építtetett Károly a Maros menti Lippán. Felesége, Erzsébet királyné gyóntatója szintén ferences rendi szerzetes volt. Egyházpolitikájában Károly Róbert nem egyházellenességének adott hangot. A klérus számára érthetővé akarta tenni, hogy még az őt támogató egyházi személyekkel sem kívánja hatalmát megosztani. Az egyházi vezetők családodtak voltak, hűségükért jelentős politikai befolyást reméltek az uralkodótól.

AZ ÚJ ARISZTOKRÁCIA

Mind kormányzati, mind katonai reformját csak oly módon vihette véghez Károly Róbert, egyházpolitikáját is csak abban az esetben alakíthatta a vázolt módon, ha szilárd nagyúri bázist tudhatott maga mögött. A magyar arisztokrácia jó része a XIII. század végén tartományúri hatalmat épített ki, és fegyveresen is szembekerült Károly Róberttel. Nem támaszkodhatott rájuk az uralkodó, ezért új arisztokráciát kellett a helyükre állítania. A XIV. század első két évtizedében fokozatosan kristályosodott ki az a tábor, amelynek tagjai az 1320-as évektől kezdve hűségük jutalmaként az ország vezető világi méltóságait nyerték el. Kevés itáliai támogatója közül legnagyobb hatalma Magyarországon a Drugeteknek volt. Druget Fülöp kivette a részét a tartományurak elleni harcokból. Fülöp akadályozta meg, hogy a Szepességbe betört Csák Máté sikereket érhesen el. 1315-ben szepesi és újvári ispánként, 1316-ban szepesi várnagyként szerepelt. A szintén az új arisztokráciába tartozó Debreceni Dózsa mellett 1320-ban Druget Fülöp is részt vett Csák Máté nógrádi és hevesi várainak (Sirok és

Fülek) ostromában. Nem véletlen, hogy a Drugetek uralmi központja Északkelet-Magyarországon jött létre, ott, ahol korábban Amadé és fiai tartományurasága volt. Fülöp és rokonsága sorban nyerte el az itteni megyék (legelőször Szepes, 1317-ben Abaújtúr, 1321-ben Gömör, 1328 körül Ung, Zemplén, Sáros és Borsod, majd az 1330-as évek vége felé Heves) ispánságát. Bírói székhelyüket ugyanott tartották, ahol Aba Amadé is ítélkezett, az abaúji Vizsolyban. A hatalom további csúcsának meghódítását jelentette, hogy Debreceni Dózsa nádor halála után, 1322–1323 fordulóján Druget Fülöp lett Magyarország nádora. Ettől kezdve majdnem húsz éven át a Drugetek nem adták ki kezükből a nádori tiszteletet. Fülöp 1327. évi halála után testvére, János, majd 1334-től kezdve egészen 1342-ig János fia, Vilmos töltötte be a nádori méltóságot. A Drugeteknek nagy szerepük volt a lovagi kultúra magyarországi meghonosításában és terjesztésében.

Az 1310-es évek közepétől Károly Róbert uralkodásának végéig három előkelő osztozott az országbírói tiszten. Időrendben az első Hermány nembeli Lampért; nemzetsége német (nürnbergi) származású, a XIII. század második felében Ákos mester krónikája még a nemzetségtagok szerény vagyoni helyzetét említette. Lampért az országbírói méltóságot attól a Csák fia Jánostól vette át, aki hűtlen lett Károly Róberthez, és rokonával, Csák Mátéval terveket szőtt az uralkodó meggyilkolására. Lampértet már 1313-ban az országbírói tisztségbe emelte Károly Róbert, s azt egészen 1324-ben bekövetkezett haláláig betöltötte. Országbírósága idején *honorként* több megye (Csanád, Nyitra, Zala) ispánságát viselte, és feltétlen hűséget tanúsított Károly Róbert iránt. A Hermány nembeliek Anjou-kori nagy karrierjének Lampért országbírósága csak a szerény kezdetet jelentette. Ugyanebből a nemzetségből származott Lack, aki másfél évtizeden át volt székely ispán (1328–1344). Fiai az I. Lajos-kori arisztokrácia kiemelkedő tagjai közé tartoztak: Lackfi István a tárnokmesterségig és az erdélyi vajdaságig vitte, András székely ispán, macsói bán, erdélyi vajda lett, Dénes pedig a kalocsai érseki székhelyre emelkedett. Lack unokái közül I. Lajos és Zsigmond uralkodása alatt ketten is a nádori tisztelet birtokolták.

Lampértet a Héder nembeli Köcski Sándor követte az országbíróságban. Noha a tartományúri hatalmat kiépítő Kőszegiek nemzetségéből származott, mégis sokkal szerényebb társadalmi ranggal és vagyonnal rendelkezett. Könnyen lehet, hogy Köcski Sándor apja is azok között a Köcsk falubeli vasvári katonák között volt, akiket „a szent király jobbágysági fiainak” mondtak, és akiket IV. László király 1273-ban a királyi szervisek közé helyezett át, és kivette őket Vasvár ispánjának hatalma alól. Amikor a Kőszegiek tartományurasága kiépült, a Köcskiek familiárisaikká váltak. Az 1310-es évek közepén Sándor kivált a Kőszegiek családjából, és Károly Róbert hűségére tért. Bosszúból a Kőszegiek feldúlták a birtokát, meggyilkolták rokonait, és távoznia kellett Vasból. Károly Róbert mellé szegődve 1319-ben részt vett abban a királyi hadjáratban, amely Szalafőnél legyőzte a Kőszegiek seregét, és több dunántúli várukat elfoglalta. 1324-ben nyerte el az országbírói méltóságot, és 1328-ban bekövetkezett haláláig meg is tartotta azt. Észak-Trencsénben Beszterce és más Vág menti várak várnagyi tisztelet *honorként* nyerte el (ami évtizedeken át állandó országbírói *honorrá* vált), majd – nyilván nagy személyes elégtételként – Vas megye ispánja és Sárvár várnagya lett. 1326-ban vezető szerepet játszott a Károly Róbert ellen lázadt Kőszegiek leverésében. Nagymartoni Simon leányát vette feleségül, aki hivatali utódának, Nagymartoni Pálnak testvére volt.

Nagymartoni Pál 1328-ban, Köcski Sándor halálát követően nyerte el az országbírói tisztséget, és 1349-ig, azaz 21 éven át viselte. Családja a XIII. század elején Aragóniából került Magyarországra, és ide érkezésük után már néhány évtizeddel nagy szerepet játszottak az ország irányításában. Nemzetségnévvel nem illették magukat. A család XIV. század eleji tagjai, köztük Pál is, szembefordultak a tartományurakkal. Pál Csák Máté ellen harcolt, testvére pedig a Kőszegiek ellen. Bosszúból a Kőszegiek felégették a Dunántúlon Nagymarton és Bajót körül elterülő birtokaikat. Pál karrierjében nagy szerepet játszott pártállásán kívül az is, hogy Köcski Sándor sógora volt. Hosszú hivatalnokoskodásának idejére esett az országbírói intézmény állandósulása.

Károly Róbert tárnokmesteri hivatalt kapott hívei közül Csák Ugrin és Nekcsei Dömötör neve említhető. Ugrin ugyanabból a Csák nemzetségből származott, mint a tartományúr Csák Máté. Míg azonban Máté birtokai a nyugati Felvidéken összpontosultak, Ugrin az ország másik részén, a Szerémségben és a Száva mellett volt otthon. 1301–1311 között talán Ugrin volt leghatalmasabb támasza az ifjú Károly Róbertnek. A még gyermek trónjelölt Zágrábra érkezésétől kezdve egy évtizeden át gyámjaként és őrzőjeként állt mellette. Rendszeresen első helyen szerepelt azokban az iratokban, amelyek Károly Róbert híveit, támogatóit sorolták fel (így 1304-ben a Habsburg Rudolffal szövethető magyar urak, valamint az 1307. évi rákosi országgyűlés résztvevői sorában). A Pozsonyi Krónika szerint az első javadalmat, Pozsega várát, ő juttatta Károly fennhatósága alá. Bizalmi feladatokat látott el: egyik forrásunk szerint a fogságába került Ottó bajor herceget neki adta át Kán László. Hűségese szolgálataiért az uralkodó a tárnokmesterséggel jutalmazta.

Néhány év múlva Nekcsei Dömötör foglalta el a tárnokmesteri hivatalt (1315–1338). Ugyanannak az Aba nemzék volt a tagja, mint Amadé. A tartományúr a keleti Felvidéken volt birtokos, Dömötör családja pedig Sáros megye mellett az ország déli részében, a Dráván túli Baranya és Pozsega megyékben rendelkezett földekkel; itt feküdt a családi nevet adó Nekcse is. Dömötör testvére, Sándor Károly Róbert oldalán részt vett a rozgonyi csatában, ahol annyira kitüntette magát, hogy az uralkodó több ingatlannal megjutalmazta. A tárnokmesterség mellé *honorként* Bács és Trencsén ispánságát nyerte el. Tárnokmesterként nagy szerepet játszott Károly Róbert új gazdaságpolitikájának kidolgozásában és végrehajtásában. 1338-at megelőzően ismeretlen bolognai festő készítette el a kétkötetes ún. Nekcsei Bibliát, amelynek illusztrációi rangos művészt sejtetnek. A biblia feltehetően a Dömötör által létesített csatári pálos kolostor alapítására vagy javadalmazása alkalmából készült, mivel a művész az alapítót és feleségét is ábrázolta, templommodellt tartva. Dömötörnek nem voltak fiai. Leányai közül az egyik Garai Pálnak, Erzsébet királyné országbírájának, majd tárnokmesterének lett a felesége, a másik pedig Gilétfi Miklósnak, aki Druget Vilmos halála után 1342–1356 között töltötte be a nádorságot.

Kácsik nembeli Tamás 1321–1342 között vajdaként állt Erdély élén. Nógrád megyei birtokos család sarja volt. Osztályostársai a XIV. század elején Csák Mátehoz csatlakoztak. Egyedül a fiatal Tamás jelentett kivételt, aki – feltehetően azért, mert a szécsényi uradalom birtoklása miatt apjával együtt gyakran viszálykodott a rokonokkal – nemzetsége tagjaitól eltérő politikai irányt követett, már a század elején elhagyta nógrádi otthonát, és Károly Róberthez állt. Részt vett a rozgonyi csatában, ahol derekasan harcolt és megsebesült. Utóbb a király számos adománnyal ismerte el Tamás rozgonyi

érdemeit. 1313-ban a királytól adományként megkapta a vele szemben álló nemzetségtársak egyik nógrádi várát, Hollóköt. Tamás a továbbiakban is hűségesen harcolt a királyért, oroszlánrésze volt abban, hogy 1317-ben Visegrád várát Csák Mátétól Károly Róbert vissza tudta foglalni. Erdélyben, ahol 1321-ben éppen csak elcsitultak egy Károly Róbert-ellenes pártütés hullámai, feltétlen királyhű vajdára volt szüksége az uralkodónak. Ezt Kácsik nembeli Szécsényi Tamás személyében találta meg. Nekcsei Dömötör halála után néhány évig tárnokmester volt, majd I. Lajos uralkodásának idején (1349–1354 között) – az erdélyi vajdaságtól megválva – országbíróvá lett. E méltóságban Nagymartoni Pált váltotta fel. Második felesége révén, aki Erzsébet királyné rokona volt, családi kapcsolatba került a magyar királyi házzal.

A szlavón bánságot 1325-ben Ákos nembeli Mikcs nyerte el, és 1343-ig viselte. Ugyanannak a nemzetségnek volt a tagja, mint Ákos István, a borsodi tartományúr. Mikcs végigharcolta a tartományurak elleni hadjáratokat. Részt vett a rozgonyi csatában, majd harcolt Csák Máté, az Amadé-fiak és Petenye fia Péter ellen. Közel egy évtizeden át töltötte be Sáros és Zemplén megye ispáni tisztét. Alighogy átvette a szlavón bánság irányítását, mindjárt 1326-ban, a Babonicsok és a Kőszegiek lázadását kellett levernie. Szlavón bánként, mint a király feltétlen híve, biztosította a tartományban az uralkodói akarat érvényesülését.

Az ország további fontos posztjaira is az új arisztokrácia tagjait állította Károly Róbert. Balog nembeli Dénes, a Szécsi család őse – nemzetségtársai többségével ellentétben – nem lépett Csák Máté familiájába, hanem Károly Róberthez csatlakozott, és az 1330-as években a Baszaráb havasalföldi vajdától visszavett Szörény bánja lett. A Tomaj nembeli Tamás – a Losonciak őse – testvéreivel együtt, szembeszállva Kán Lászlóval, a király mellett sorakozott fel. Hűsége jutalmaként a székelyek ispánja, vasi ispán lett. Egyik testvére szintén a vasi ispáni tisztet, majd – már I. Lajos alatt – a szörényi bánságot nyerte el. Osl nembeli Lőrinc, akitől a Kanizsaiak származtak, szakított egykori uraival, a Kőszegiekkel, és Károly Róbert pártjára állt. Az 1320-as években megkapta a zalai ispánságot, fia pedig I. Lajos korában a zágrábi püspöki székhelyre vitte. Gutkeled nembeli Bereck, akitől a Bátoriak származtak, ugyanannak a nemzetségnek volt a tagja, mint a IV. László király alatt nagy hatalomra szert tett Joachim. A Joachim halálát követő belháborúban tekintélyes rokona seregében harcolt. Bereck gazdag rokonával ellentétben szerény vagyonú Szatmár megyei nemes volt. Fiai Borsa Kopasszal szemben Károly Róbert oldalára álltak. Egyikük, János, részt vett a rozgonyi és a debreceni csatában, majd testvéreivel együtt szerepet vállalt az erdélyi zavargások lecsillapításában. János a szatmári és az erdélyi ispánságig vitte, két további testvére közül az egyik váradi püspök lett, a másik csongrádi ispán. A Balassa családbeli Doncs mester Csák Máté familiájából vált ki, és évtizedeken át a nagy kiterjedésű zólyomi királyi uradalom (erdőispánság) élén állt, amely 1339-ben négy megyére (Zólyom, Túróc, Liptó és Árva) bomlott. Doncs mester címe – a három lilium – az 1327-es sisakmázadomány után teljesen azonos lett a királyi címerrel.

Károly Róbert új arisztokráciája a tartományúri hatalom kárvallottja volt. Többségük hiába származott nagy múltú nemzetségekből, ez a szűk tartományúri réteg elzárta az érvényesülést előlük. Hiába voltak patinás családok leszármazottai, igazi felemelkedésüket Károly Róbertnek köszönhették. Még inkább ez volt a helyzet a szegény közne-mesi sorból származóknál, akik szinte egy csapásra magas méltóságra jutottak. Ez az

új arisztokrácia mindenét (hivatalát, birtokait, presztízsét) Károly királynak köszönhetette, érthető, ha az uralkodó minden kezdeményezésénél és reformnál biztos számíthatott támogatásukra. A középkori Magyarország XIV–XV. századi történetének nagy hatalmú előkelői – a Szécsényiek, Szécsick, Kanizsaiak, Lackfiak, Garaiak, Nagymartoniak, Balassák, Bátoriak, Gilétfiak stb. – úgyszólván kivétel nélkül Károly Róberttől nyerték hatalmukat.

GAZDASÁGI REFORMOK

A XIV. század első két évtizedében lépten-nyomon tapasztalnia kellett Károly Róbertnek, hogy az országot nemcsak politikai, de gazdasági széthullás is fenyegeti: kiürült a királyi kincstár. A tartományúri berendezkedés nem kedvezett a pénzgazdálkodás térnyerésének. A tartományurak hatalmának alapja a természeti gazdálkodás volt, nem ismerték fel az árutermelés és pénzgazdálkodás jelentőségét, azt legfeljebb arra használták, hogy mások hasznát erőszakosan megkaparintsák. Minderre bizonyíték, hogy nem nyitottak új bányákat, jóllehet a magyar bányagazdaság nagy előretörése a tatárjárást követő évtizedekben szinte szemük előtt, saját korukban játszódott le. Annál inkább értesülünk visszaéléseikről, erőszakos foglalásaikról. Csák Máté szervienze bitorolta az egyik Hont megyei ezüsthánya jövedelmét. Aba Amadé elfoglalta Gölnichányát, Kán László a radnai ezüsthányát, továbbá Dés, Kolozs és Szék falvakat, az ottani kamarával egyetemben. 1320 táján Magyarországon 35 hazai és külföldi pénzfajta, valamint veretlen ezüst volt forgalomban, ami nem kedvezett az árucserének. A nagyszámú külföldi pénz, mivel azok nem estek kényszerbevéltás alá, a királyi kincstár bevételeit apasztotta.

Károly Róbert gazdasági reformjaihoz csak a tartományurak leverésével egy időben foghatott hozzá. Szimbolikus jelentőségű, hogy az utolsó oligarcha, Babonics János legyőzésének évében, 1323-ban indította el gazdasági reformjait. Az alapelképzelés az volt, hogy a birtokairól befolyó (ún. *domaniális*) jövedelmek mellett elsősorban királyi bevételekhez kell jutni. A királyi joron szerzett bevételeket regále-jövedelmeknek nevezzük. Már II. András is törekedett arra, hogy az államháztartást regále alapokra helyezze, ám ehhez a XIII. század elején még nem voltak meg a feltételek. A XIV. század 20-as éveire – a tartományurak ellenére is – az országban előretört az árutermelés és a pénzgazdálkodás, nem minősült többé álomnak az sem, hogy a kincstár jövedelmeit elsősorban a regále-jogon szedett bevételek biztosítsák.

Nem mondott le az uralkodó a *domaniális* jövedelmekről sem. A tartományurak óriási kiterjedésű birtoktestei utóbb a királyi vagyont növelték, s ha ezekből eszközölt is Károly Róbert örökadományokat, jelentős részük a király kezén maradt, s ezek alkották a meghatározott tisztségek fejében elnyerhető *honor*-birtokokat. A *honor* haszonélvezője jövedelmeiből bizonyos mennyiséget átengedett a királynak. Az 1320-as évektől kezdve az uralkodó akciókat szervezett a jogtalanul idegen kézre került királyi (elsősorban udvarnoki és vár-) földek visszaszerzésére. Külön királyi megbízottak, Károly Róbert feltétlen hívei, járták az országot, és vizsgálódtak a királyi földek visszavétele érdekében. A köznemesi származású Magyar Pál gimesi várnagy is több ízben királyi megbízottként járt el ilyen ügyekben. Olykor hasonló feladattal bízta meg

a megyéspánokat is. Arra is van példa, hogy a szolgabírák segítségét igényelte Károly Róbert. 1342-ig sok földet sikerült visszaszerezni, de a kiürült kincstárát a regále-jövedelmekkel lehetett megtölteni.

Károly Róbertnek 1323. január 6-án az erdélyi káptalanhoz intézett parancsleveléből értesülünk arról, hogy a főpapok, bárók és nemesek kérésére, „mivel kamaránk silány pénze országunk lakosságát igen sújtja, országunk egykori jólétének helyreállítására s a közérdek javára maradandó értékű és egész országunkban mindenütt forgó új, jó pénz” verését határozta el az uralkodó. Ennek érdekében a főpapok, bárók és nemesek vállalták, hogy jobbágyaik és népeik minden egyes telek után (a városi és mezővárosi telkek után is) ezüstben vagy ezüst értékű pénzben évente egyenként 1/2 fertót fizettek. A pénzverő kamarákat – összesen négy volt – öt hívének adta bérbe a király, és jó minőségű dénárok verésére kötelezte őket. Mintaként az a báni dénár szolgált, amelyet Gutkeled nembeli István szlavón herceg 1255-ben kezdett verni. A régi és külföldi pénzek kötelező beváltásának árfolyamát is előírta Károly Róbert. A kamaraispánok két régi báni dénárt egy újra cseréltek. Minden egyes kapu vagy telek után ugyancsak a kamaraispánok hajtották be a fél fertó adót. Segítségükre volt Miklós királyi *dispensator*. Végezetül előírta a pontos adófizetést. 1323-ban tehát Károly Róbert szakított – mint rövidesen kiderült: egyelőre csak időlegesen – az évi kötelező pénz-beváltás negyed évezredes (I. Géza 1077. évi halála óta tartó) gyakorlatával, és olyan új pénz verését ígérte, amely nem esik majd kényszerbeváltás alá. Ezzel elvesztette a magyar királyok állandó jövedelemforrását, a kamarahasznát (*lucrum camere*), amely a pénz évenkénti cseréje – a pénz rendszeres évi rontása – következtében folyt be a királyi kincstárba. Ennek a pótlására írta elő egyenes adóként a kapuadó behajtását. Az új dénár színsúlya 0,81846 g volt, 6300 új dénár tette ki a 245,537 g-os 1 budai márkát. Ez a XIV. század legjobb minőségű királyi dénárjának tekinthető. 1330 előtt a kamara áttért az alacsonyabb ezüstfínomságú, bécsi típusú dénárok verésére. 1 budai márkából 400-at vertek, színsúlya (0,40923 g) az 1323. évi báni dénárnak éppen a fele volt. Arra nincsenek adatok, hogy 1324-ben életbe léptették-e a kapuadót.

1325-ben a firenzei aranyforint mintájára magyar aranyforint verését rendelte el Károly Róbert. Az ezüstdenárok csak a váltópénz szerepét töltötték be, így 1325-ben az aranyvaluta-rendszerre tért át Magyarország. Az új magyar pénztől való félelmében a fejlett ezüstmányászattal rendelkező Csehország az aranyforint verésére tért át. Nyugat-Európában először Firenzében és Genovában (1252), Károly Róbert szülőhazájában, Nápolyban (1278) vertek aranyforintot (*fiorino d'oro*), Velencében aranydukátnak (*ducato d'oro*) nevezték (1284). A nemzetközi kereskedelem elterjedt fizetési eszköze a firenzei aranyforint lett. Amikor 1325-ben Károly Róbert aranyforintok veretésébe kezdett, pénzügyileg országát a fejlettebb Nyugat-Európához kívánta kapcsolni.

Az aranyforint verésével egy időben bevezette a nemesérc-monopóliumot. Ez azt jelentette, hogy a kibányászott nemesérc beváltásának joga kizárólagosan a királyi pénzverő kamarákat illette; eltörölte a veretlen arany és ezüst szabad kereskedelmi forgalmát. A nemesércekre már évtizedekkel korábban, II. Vencel alatt kiviteli tilalmat léptetett életbe Csehország. A nemesérccel kapcsolatos rendelkezés királyi monopóliummá tette a veretlen aranyat és ezüstöt. Alacsonyan szabták meg a nemesércek

kényszerbevéltási árfolyamát, ezáltal a kamara tekintélyes – ezüsthöz kb. 35, aranyhoz 40%-os – haszonhoz jutott.

Károly Róbert a nemesérc-monopóliummal, vagyis a nemesérc kiviteli tilalmával meghosszabbította az 1295 óta jelentkező ún. aranyválságot. Az ezüst és az arany értékaránya hosszú évszázadokon át 1:10 volt. A XIV. század első évtizedeiben ez az értékarány több európai régióban 1:20-ra módosult. (Ennek oka részben az volt, hogy megnövekedett az arany iránti kereslet, csökkent a kínálat, így pl. az iszlám hódítások következtében eldugult az afrikai arany Európába áramlása.)

A bányászat fellendítése érdekében 1327-ben Károly Róbert intézkedést hozott. A régi gyakorlat szerint – a bányaregále alapján – minden bánya egyedüli birtokosa a király volt. Ez a szokásjog arra az időre ment vissza, amikor még az ország területének legnagyobb része királyi tulajdonnak számított, s így a bányák is a király kezében voltak. A XIII. századi birtokadományozások következtében a bányák többsége kikerült a királyi birtokállományból, és magánosok kezére jutott. IV. Béla a királyi bányászoknak azt a kiváltságot adta, hogy birtokán mindenki szabadon kutathatott érc után. A bányászok szolgáltatással egyedül a királynak tartoztak: a kitermelt arany esetén annak tizedét, ezüst esetén nyolcadát fizették bányabér (*urbura*) címén, a többi szabadon értékesíthették. 1325 után a nemesércet be kellett váltaniuk. Ha a bányát nem királyi földön nyitották, akkor az ércet rejtő föld tulajdonosát arra kötelezték, hogy cserebirtokért vagy pénzért a király javára mondjon le földje tulajdonjogáról. Ez azt eredményezte, hogy a magánbirtokosok nem új bányák nyitásában, hanem a lelőhelyek eltitkolásában voltak érdekelve. Ezt megváltoztatandó, 1327. május 17-én cseh mintára Károly Róbert olyan intézkedést hozott, amely érdekelte a birtok tulajdonosát a földben rejlő nemesérc kiaknázásában. Megengedte, hogy az ingatlan továbbra is eredeti tulajdonosáé maradjon, aki a királyt illető *urbura* egyharmadát is megkapta. A magyar nemesérbányászat adta ekkor a világ évi aranytermelésének egyharmadát (nem megbízható becslés szerint kb. évi ezer vagy kétezer kg-ot), ezüsttermelésének pedig negyedét (hozzávetőlegesen évi tízezer kg-ot). Az arany kitermelése elsősorban Erdélyben (Aranyosbányán), az Erdéllyel határos részeken (Asszony-patakán, a későbbi Nagybányán, továbbá Felsőbányán), valamint a felvidéki Körmöcbányán folyt (1328). Az ezüsthányászat központjai a Felvidéken Selmechánya, Gölnichánya, Besztercebánya, Erdélyben pedig Radna voltak.

Az 1325. évi valutareform megbukott. Az aranyforinttal Magyarország megjelent a nemzetközi piacon, a liliomos magyar aranypénz hamarosan népszerű fizetési eszköz lett külföldön (sőt a királyi nemesérc-monopólium 1325. évi bevezetését követően külföldi kereskedők csak úgy juthattak magyar aranyhoz – és ezüsthöz –, ha áruikat királyi pénzért adták el), de a hazai forgalomban továbbra is a cseh ezüstgaras volt a meghatározó. Nagy értéke miatt ugyanis az aranyforint alkalmatlan volt a kis tételekben bonyolódó belföldi forgalom kielégítésére, ezért – Csehországgal való előzetes egyeztetés után – Magyarország és Csehország is áttért a kettős (arany-ezüst) pénznemre. Vagyis a Csehországból behívott pénzverők 1329-ben cseh mintára elkezdték az ezüstgarasok verését. Az aranyforint és az ezüstgaras állandó, kényszerbevéltás alá nem eső pénzek voltak. Váltópénzként továbbra is forgalomban maradt a korábbi ezüsthőnár (az ún. apródénár). Ez évi kényszerbevéltás alá esett. Az új valutareform tovább javított az anarchikus pénzviszonyokon. Az állandó pénzérték elvén nyugvó új pénz-

rendszer az apródénárok kényszerbevételezésével megingott. Az évi pénzűjtés miatt értéke állandóan csökkent.

Ennek kiküszöbölésére 1336-ban a falvakban megszüntette Károly Róbert a pénzűjtést. A kamaraispánnak kellett kapunként három garast behajtania. Nem kötelezték pénzváltásra azokat, akik a három garast megfizették. Továbbra is megmaradt a kényszerbevételezés ott, ahol az adózás nem kapunként (azaz házanként, telkenként) történt, vagyis a királyi és királynéi városokban. A négy régi kamara mellé még az 1320-as években Károly Róbert hat új kamarát szervezett, ezek egyszerre voltak pénzverő- és bányakamarák. Élükön kamaraispánok állottak, akik egy évre bérelték a kamarákat. Később az ispánok a polgárok közül kerültek ki. A kamaraispánokat illette az összes kamarai jövedelem, így megnőtt a hatalmuk. Ellenőrzésük a tárnokmester és az esztergomi érsek feladata volt. Első ízben 1340-ben bukkan fel a kincstartó (*thesaurarius*) tisztsége, aki a tárnokmester alárendeltjeként látta el a királyi kincsek őrzését. Az első kincstartó Károly Róbert rendíthetetlen híve, a *homo novus* Magyar Pál gimesi várnagy volt.

Rövidesen kiderült, hogy az 1336. évi pénzrendszer sem bizonyult maradandónak. Ezt az okozta, hogy 1337-ben az arany az ezüsthöz viszonyítva erősen felértékelődött. Hogy a kettős pénznemet használó Magyarország elkerülje a kincstár jelentős károsodását, a király 1338-ban megszüntette az ezüstgarasok verését – ezzel a magyar valuta elvált a cseh valutától –, és az ország áttért aranyvalutára. Ehhez kellő fedezetet biztosított a magyarországi aranybőség. 1338 után az egyedüli értékpénz a Budán, Körmöcbányán és Erdélyben vert aranyforint (későbbi nevén körmöci arany) volt. A garasok és az apródénárok helyett új, állandó értékű ezüstdénárt vertek. Ezeket már állandó (örök-) érvényűeknek nyilvánították. Ezzel az évenkénti kötelező pénzcserre negyed évezredes gyakorlata véget ért. Elvben önkéntessé tették a bevételezést. Az új pénzen kívül más fizetőeszközt nem ismertek el. Károly Róbert újra megtiltotta a nemesfémek kivitelét, szigorúan tilalmazta a veretlen érc, valamint bármiféle külföldi és régi pénz kereskedelmi használatát, és előírta bevételezésüket. Emiatt egy évre felfüggesztették a háromgarasos portális adó behajtását, amelyet 1339-től – a pénznemek változása miatt – mint 18 dénáros egyenesadót szedtek a jobbágytelkek után. Az 1338. évi reform Károly Róbert gyakori reformjai befejezését jelentette. Sikertelen elérnie, hogy a törvényes pénz forgalma kizárólagossá vált Magyarországon, és ez jótékonyan hatott a kereskedelemre. Az 1338. évi reform mégis megbukott, csak a nemesérc-monopólium maradt fenn. Az adózásban visszaállt az 1336. évi rend. A falvak portális adóként, a városok pedig az eddig megszokott módon fizették a kamara-hasznát.

A kincstári bevételek jelentős részét az adók tették ki. Ezeket Károly Róbert nem mint földesúr, hanem mint uralkodó szedette. A régi, a természeti gazdálkodás viszonyaiban gyökerező adók – nyestadó (*marturina*), szállásadás (*descensus*), élelmiszeradó (*victualia*) – visszaszorultak, de teljes mértékben nem tűntek el. Átváltásuk (*kommutáció*) eredményeképpen már pénzbeli és nem természetbeni tehernek számítottak. A rendkívüli adót (*collecta*, *subsidium*), amelyet II. András király vezetett be, alkalmanként (pl. hadjáratok esetén) Károly Róbert is kivetette. A királynak évi egy összegben adóztak a városok és a zsidók. Az ajándék fejében pénzjuttatást követelt az egyházi vezetőktől, bizonyos egyházi jövedelmeket (pl. a pápai tizedet) megadóztatott. A királyi adó gerincét az 1/2 fertős adó helyére lépő és a kamara-hasznára pótlására

szolgáló kapuadó (*lucrum camere*) képezte, amely portánként 1/5 aranyforintot jelentett. Korán megkezdődött ennek az adónemnek földesúri adóvá alakítása. Az adók kérdésére I. Lajos 1351. évi dekrétuma is kitért.

A vámregáléból származó jövedelmek a királyi kincstár nagyon jelentős bevételeit alkották. A belső vámok zöme, amelyek száma a tartományurak kereskedelmet gátló intézkedéseinek következtében aránytalanul megnövekedett, Károly Róbert uralkodásának második felében is magánosok kezén volt. Ők élvezték a régi típusú közlekedési (út-, híd- és rév-) vámok hasznát is. 1321-től új vámszedőhelyek létesítése a király kizárólagos joga volt. Vámbevételeit az 1210-es évektől szereplő harmincad (*tricesima*) biztosította, amely később magába olvasztotta a régi határvámost, a nyolcvanadot. Ezt a fontosabb útvonalakon fekvő nagyobb városokban szedték, és így az ország belsejében szedett határvámnak minősíthető. A harmincadot sokáig szó szerint harmincad részként értelmezték (az érték 3,33%-át tette ki). Jóval később huszad lett belőle, akkor a külkereskedelmi értékvám 5%-os vámkulcsot jelentett. Az adóregálékat Károly Róbert saját emberei kezelték, az egyes városok harmincadhivatalait a harmincadispánság fogta össze, amelynek élén – a pénzverő- és bányakamarákhoz hasonlóan – bérlő állt.

Károly Róbert széles körben érvényesítette uralkodói (regále-) jogait a pénzverés, a bányászat, az adózás és a vámok területén. Gyakori reformjai az optimális megoldást keresték. Nem riadt vissza a megváltozott tartalomhoz igazodó új szervezeti formák kialakításától sem. Gazdaságpolitikája eredményeképpen bámulatosan rövid idő alatt kiemelkedett Magyarország a gazdasági anarchiából. Újra megtelt a királyi kincstár, gazdasági vonatkozásban is megnőtt az ország ereje és tekintélye.

KÜLKERESKEDELEM, KÜLPOLITIKA

A XIV. század első két évtizedében – az oligarchák politikájának köszönhetően – az ország gazdasági kapcsolatai a mélypontra süllyedtek. Károly király már 1316-ban védlevelet adott „az országunkban közlekedő kereskedőknek”. Ebben kijelentette, hogy „dolgozatokkal és áruikat jöve, ha elődeink által jóváhagyott régi szokás szerint a köteles vámost megfizetitek, s a szávai rév mellett épített várunk alatt a harmincadot megadjátok, egész országunkban szabadon és biztonságban jöhetnek-mehettek embe-reitekkel királyi hitűnkre”. A Száva-rév említése, továbbá az, hogy ez a védlevél a velencei államkönyvben maradt fenn, arra enged következtetni: elsősorban a velencei, valamint a Velencében működő német kereskedőkre vonatkozott. A védlevélnek kevés fogantatja lehetett, 1318-ban Károly Róbert ismételtén az utak biztonságáról intézkedett, és arra vállalt kötelezettséget, hogy a velenceiek által elszenvedett károkat megtéríti. 1319-ben a dözse ezt elfogadta, de I. Lajos koráig alig van adatunk a velencei–magyar külkereskedelem újraindulásáról. Másik fontos nyugatra menő kereskedelmi út az árumegállító joggal (*ius stapuli*) régóta rendelkező Bécsen át vezetett, így nem véletlen, hogy, ugyancsak 1318-ban, a magyar uralkodó támogatást ígért az országot felkereső bécsi kereskedőknek. Északi irányba a külkereskedelem elsősorban Kassán és Zsolnán keresztül bonyolódott. 1321-ben Zsolna vámmentességet kapott a

Szilézia felé vezető út magyarországi szakaszára. A Kassa–Krakkó útvonal forgalmát jelzi, hogy 1306-ban Krakkó árumegállító jogot nyert.

A XIV. század első negyedében a meghatározó kiviteli áru a nemesfém volt. Nagy részét Bécsen keresztül Magyarországra érkező német és vallon kereskedők vitték Nyugat-Európába, Kisebbik része Lengyelországon át jutott el a keleti-tengeri kikötőkbe, majd Flandriába. A szepességi réz szintén ezen az útvonalon került Flandriába. A nemesérc-monopólium egy időre lehetetlenné tette az arany és ezüst kiáramlását az országból (kivéve, ha az királyi pénz formáját öltötte). A mezőgazdasági termékek közül a bor, a gabona, a birka, a sertés és az ökör képezték a legfőbb kiviteli cikket. A behozatalt a luxuscikkek (ékszerek, ruhadíszek, fűszerek, hadi felszerelések), valamint a textilárúk (bíborszövetek, posztó, vászon) alkották. Ezenkívül ólmot, sőt talán még vasat is hoztak be.

A külkereskedelem jelentőségét mutatja az is, hogy gyakran kereskedelmi szempontok határozták meg a külpolitikát. Jól tükröződött ez Károly Róbert közép-európai külpolitikájában is. Természetesen más tényezőknek is szerepük volt. A tartományúri korszak óta Magyarország bizonyos területei (Pozsony megye, valamint a Muraköz) osztrák uralom alatt álltak, és a magyar király ellen lázadó tartományurak gyakran osztrák segítséget vettek igénybe. Ezek az események beárnyékolják Károly Róbert és a Habsburg-hercegek közötti még felhőtlen viszonyt. Ugyanakkor rokoni kapcsolatai miatt (Károly Róbert anyja Habsburg-leány volt) a magyar uralkodó, főleg az 1310-es években, a közép-európai fejedelmek közül elsősorban unokafivérére, Habsburg Frigyes osztrák hercegre (1314-től német királyra) számíthatott. 1314-ben Bécsben Károly Róbert szövetségre lépett Frigyesel. 1317-ben Frigyes fegyveresen segítette Komáromot Csák Mátétól elfoglalni. Az újabb közeledés jele, hogy 1321-ben Károly Róbert ismét egyezsége lépett Frigyesel. Ez a szövetség IV. (Bajor) Lajos német király és Frigyes herceg viszáltyában az utóbbi oldalán jelölte ki Magyarország helyét. 1322-ben Köcski Sándor vezetésével magyar sereg vett részt Frigyes oldalán a Lajos ellen Mühldorfnál vívott csatában. Az ütközet Lajos győzelmével végződött, aki élvezte Luxemburgi János cseh király támogatását. 1323 elején Károly Róbert megújította szövetségét a Habsburgokkal, de az év vége felé átrendeződött a korábbi szövetségi rendszer. A cseh uralkodó békét kötött I. (Habsburg) Lipót herceggel, és ezzel kivált IV. Lajos támogatói sorából. A békét Károly Róbert közvetítette, így ez a lépés a magyar–cseh közeledés első jelének tekinthető.

Ez is elősegítette, hogy a jelentős mennyiségű nemesércet termelő két ország, Magyar- és Csehország nagy szerepet játsszon az európai gazdasági életben. Az európai ezüsttermelés felét, aranytermelésének pedig több mint 90%-át a két ország bányái adták. 1325-ben még inkább egymással versengve tértek át az aranyvalutára. Csehország ezüstben, Magyarország aranyban volt gazdagabb. A gazdasági egymásrautaltság felismerése mellett politikai szempont is siettette a magyar–cseh megbékélést. A Kőszegieket és a Babonicsok 1326. évi lázadását osztrákok támogatták, ami hozzájárult a magyar–osztrák elhidegüléshez. 1327. február 13-án Nagyszombatban találkozott a cseh és a magyar uralkodó, és Habsburg-ellenes szövetséget kötöttek. 1328-ban a Lajta folyónál a szövetséges magyar és cseh seregek győzelmet arattak az osztrák herceg csapatai felett. A brucki béke értelmében a Habsburgok Magyarországnak visszaadták Pozsony megyét. Ezekben az esztendőekben teljesedett ki a magyar–cseh szövetség.

1327-ben Károly Róbert cseh mintára léptette életbe a bányászat fellendülését elősegítő intézkedéseit. A körmöcbányaiak a kiváltságaikat a csehországi Kuttenberg (Kutná Hora) mintájára kapták, valószínű, hogy a telepések zöme is onnan érkezett. 1329-ben a Csehországból behívott pénzverők ottani mintára kezdték el az ezüstgarasokat verni.

A magyar–cseh szövetséget beárnyékolta, hogy János király Lengyelország megszerzésére törekedett, márpedig Károly Róbertnek nem állt érdekében, hogy északnyugati határainál egy túlzottan erős Csehország jöjjön létre. Dinasztikus kapocs fűzte Lengyelországhoz, negyedik felesége, gyermekeinek (Lajosnak, Andrásnak, Istvánnak) az anyja, Erzsébet, a lengyel király, Lokietek Ulászló leánya volt. Alig néhány hónappal a nagyszombati találkozót követően, 1327 tavaszán, fellépett apósa, Ulászló védelmében. János nem állt el eredeti szándékától, és Lengyelország másik nagy ellenfelével, a Német Lovagrenddel szövetséget kötött. 1330-ban János király beavatkozott a Német Lovagrend és Lengyelország harcába, és Lengyelországra támadt. Károly Róbert fegyveres segítséget nyújtott apósának. Druget Vilmos vezetésével magyar sereg harcolt Lengyelországban, majd a II. (Habsburg) Albert osztrák herceget maga mögött tudó Károly Róbert felvonult a cseh határra.

Újabb fordulat következett a magyar külpolitikában. 1331-ben csehellenes magyar–osztrák szövetség jött létre. Az ellenségeskedésnek az 1332-es béke vetett véget. 1335-ben Trencsénben gyűltek össze a három szomszédos ország (Lengyel-, Cseh- és Magyarország) követei, hogy előkészítsék a visegrádi találkozót. Korábban Károly Róbert szövetségre lépett János királlyal. Az 1335. november 1-je körül Visegrádon megrendezett királytalálkozó, amelyen Károly magyar és János cseh király mellett III. (Nagy) Kázmér lengyel király vett részt, ezt a szövetséget hármas szövetséggé bővítette.

János király lemondott lengyelországi igényeiről, Kázmér Sziléziát átengedte Csehországnak. Lengyelország és a Német Lovagrend vitájában Károly Róbert és János döntőbíróként lépett fel: Pomeránia a lovagrend uralma alatt maradt. Gazdasági és kereskedelmi kérdésekben is fontos döntéseket hoztak Visegrádon. Bécs árumegállító joga miatt új kereskedelmi útvonalat állapítottak meg, amely Morva-, Cseh- és Magyarországon át vezetett Nyugat-Európába. Ez az út Holicsnál lépett magyarországi területre, és Sempte, valamint Esztergom érintésével jutott el Budára. Ugyancsak a visegrádi királytalálkozó eredményeképpen lendült fel a Magyarországról Kassán és a Szepességen át Krakkóba, illetve a Zsolnából Brünnbe (Brno) tartó út forgalma, amely további szálakkal kapcsolta Magyarországot az európai kereskedelem vérkeringésébe.

A három király szövetsége Ausztria ellen irányult. Ebben a helyzetben nyílt felségárulásnak tekinthető, hogy 1336 elején a Babonicsok és a Kőszegiek az osztrák hercegekkel kapcsolatba léptek, és vállalták a hűbérességet. 1336 februárjában János király Ausztria ellen vonult, majd a magyar és a lengyel seregek is megjelentek. 1337-ben Károly Róbert Ausztria ellen támadt, visszafoglalta a Muraközt, és leverte az osztrák segítséget élvező Babonicsokat és Kőszegieket. A következő években a magyar–cseh–lengyel szövetséget újabb megállapodásokkal egészítették ki. 1338-ban Károly Róbert szerződést kötött Károly morva őrgróffal (a későbbi IV. Károly cseh királlyal). Ez a szerződés már felvetette a magyar uralkodó lengyel trónigényét.

Kázmér 1339. évi visegrádi látogatása alkalmával kikötötték: ha Kázmér örökös nélkül halna meg, Lengyelországot Károly valamelyik fia kapja meg.

Délen a gyorsan erősödő Szerbiát találta veszélyesnek Károly Róbert. 1317-ben elfoglalta Macsó várát, majd egy újabb szerbiai hadjáratot (1319) követően helyreállította a macsói bánságot. 1320-ban Kotromanics Istvánt boszniai bánná nevezte ki, ő képviselte Délvidéken a magyar érdekeket. 1324-ben István elnyerte a sói és az ozorai bánságot is, ezáltal nagy kiterjedésű területet kormányzott. 1339-ben Dusán István szerb király, akinek anyja Kán László erdélyi vajda leánya, apja pedig III. Uros István szerb uralkodó volt, újra elfoglalta a macsói bánságot (birtokába vette a kucsói bánságot). Dusán István nyíltan magyarellenes politikát folytatott, a bolgár fejedelemmel és Baszaráb havasalföldi vajdával szövetekezett. Baszaráb is Károly Róbert ellenfelének számított. 1324-ben még csak rövid időre foglalta el a magyar fennhatóság alatt álló Szörénységet, és hódolnia kellett Károly Róbertnek. 1330-ban Károly Róbert hadat vezetett Havasalföldre, Baszaráb serege ellenállt, és az Argyeshez közeli Poszadánál súlyos vereséget mért a magyar haderőre. Maga a király is alig menekült meg a többnapos ütközetből. A poszadai csata következménye volt, hogy Havasalföld kivált a hűbéri függésben lévő tartományok sorából. Ugyancsak komoly veszteséget szenvedett Károly Róbert az Adrián, ahol a dalmát városok az 1320-as években egymás után Velence hűségére tértek. Talán a délvidéki kudarcok is arra sarkallták Károly Róbertet, hogy érvényesítse családja jogát a nápolyi trón betöltésében. 1333–1334-ben Nápolyba utazott, András fiát nagybátyja, Róbert nápolyi király unokájával, Johannával jegyezte el, és András számára szerződésben biztosította a nápolyi trónt.

A katonai kudarcok és a területi veszteségek ellenére is elmondható, amikor Károly Róbert 1342. július 16-án meghalt, konszolidált országot hagyott fiára, Lajosra. Székesfehérvárott temették el, sírjánál Telegdi Csanád esztergomi érsek mondott gyászbeszédet.

I. LAJOS KÜLPOLITIKÁJA (1342–1382)

HARC A NÁPOLYI KIRÁLYSÁGÉRT

I. Lajost öt nappal apja halála után, 1342. július 21-én Székesfehérvárott az esztergomi érsek koronázta meg. Az új uralkodó érdeklődésének homlokterébe hamarosan a nápolyi ügyek kerültek. 1343 elején elhunyt Róbert nápolyi király, akivel Károly Róbert 1333-ban megegyezett Róbert unokájának, Johannának, és Károly Róbert fiának, Andrásnak az eljegyzéséről, valamint arról, hogy a családi kötelék révén András Nápoly trónjára kerül. Róbert nem tartotta magát az egyezményhez, hanem halála előtt egyedül Johannát nyilvánította örököséül. Johanna és András házasságot kötött, de míg Johanna a királynő címét viselte, András továbbra is megmaradt az 1333 óta elnyert calabriai hercegi méltóságban. Lajos közvetlenül Róbert király halála után követet küldött a pápához öccse megkoronázása ügyében, maga pedig Luxemburgi Károly morva őrgrófot (a későbbi IV. Károly császárt, majdani apósát) kereste fel, és András érdekében kérte közbenjárását a pápánál.

Károly Róbert özvegye, Erzsébet anyakirályné fia érdekében 1343-ban útra kelt Nápolyba. Küküllei János, Lajos király életrajzírója jegyezte fel Erzsébetről: „Díszes háznépkel és az úrasszonyok, nemes leányok, bárók, lovagok és kísérei sokaságával, sok és nagy pompával indult el és vonult tova, királyi felséghez illően. A kiadásokra huszonzétezer márka tiszta ezüstöt és tizenhétezer márka legfinomabb aranyat vitt magával. Fia, Lajos úr, Magyarország királya pedig még utánaküldött négyezer márka válogatott aranyat.” Az Avignonba küldött ezüsttel együtt óriási mennyiségű – Magyarország több évi termelésének megfelelő – nemesfém került így Nyugat-Európába András híveinek megjutalmazására és az ellentábor megvesztegetésére. Ennek következtében, valamint az Európába irányuló afrikai aranykereskedelem újjáéledésének köszönhetően, 1344-ben véget ért a hosszabb ideje tartó aranyválság, és kezdett visszaállni az arany és ezüst hagyományos értékarányának egyensúlya. Erzsébet nem fukarkodott a kincsekkel. Amikor Nápolyból „átruccant” Rómába, „Szent Péter apostol oltárán és ereklyéi fölött elhelyezte felajánlásként ünnepélyes ajándékait: kelyheket, papi díszruhákat és forintpénzt királynéi fenségéhez illően. Még számos monostort, templomot és szent helyet meglátogatott, és mindezeket bőséges ajándékokkal és kegyes adományaival tisztelte meg.” Erzsébetnek látnia kellett Nápolyban, hogy „menye, Johanna, gőgös és nagyravágyó, a világi hatalmat a szokásos emberi mértéken felül sóvárogva jár-ke, és férjének, András királynak, nem adja meg a királyt megillető tiszteletet”. Avignonban, a pápai udvarban is eredménytelenül tárgyaltak a magyar király követei. Erzsébet 1344-ben eredmények nélkül tért vissza Nápolyból.

A temérdek pénz, valamint a gyakori avignoni követjárások hatására VI. Kelemen pápa végül hajlandónak mutatkozott arra, hogy elrendelje András megkoronázását. Még ezzel a lépéssel sem lett volna András Nápoly egyeduralkodója. A pápa csak arra adott engedélyt, hogy Andrást mint Johanna férjét a királynővel együtt koronázzák meg, és ennek időpontját 1345 szeptemberére tűzte ki.

A pápának a magyarországi Anjouk nápolyi igényét elutasító álláspontját két körülmény magyarázta. Egyrészt nem nézte jó szemmel, hogy az Anjouk magyarországi ága az Adriai-tenger túlsó partjára, Itáliára is kiterjessze hatalmát, Dél- és Közép-Európában igen nagy befolyáshoz jusson. Másrészt az Avignonban székelő pápának tekintettel kellett lennie gyámolítója, a francia király, VI. Fülöp álláspontjára is, aki közeli rokonságban állt a nápolyi Anjoukkal (Fülöp testvére volt Johanna anyja). András megkoronázására azonban nem került sor, mert a 18 éves ifjú herceget 1345. szeptember 18-án éjjel Aversában megfojtották. A gyilkosságot a nápolyi udvar Johanna-barát kegyencei készítették elő, és arról maga a 19 esztendő (egyébként Andrástól éppen gyermeket váró) királynő, Johanna is tudott. A merénylet hátterében elsősorban VI. Fülöp francia király másik testvére, Katalin címzetes konstantinápolyi császárnő állt. Katalin Róbert nápolyi király fivéréhez, Fülöp tarantói herceghez ment feleségül, és saját fiait (Róbertet, Lajost és Fülöpöt) szívesebben látta volna Nápoly trónján. Johanna 1345 karácsonyán világra hozta gyermekét, akit Martell Károlynak neveztek el.

Az 1346. év a diplomáciai csatározások jegyében telt el. A Magyarországra küldött pápai követség azt próbálta elfogadtatni, hogy az éppen megszületett Martell Károlyt minősítsék a nápolyi trón örökösévé. Lajos is követséget menesztett Avignonba, és követelte, hogy András gyilkosait a pápa fossa meg a nápolyi trónra támasztott igényeiktől (beleértve magát Johannát, Katalin fiait, valamint Károly durazzói herceget, Róbert másik fivérének, Jánosnak a fiát), és őt tekintse a pápára visszaszállott nápolyi hűbér jogos várományosának. VI. Kelemen válaszában nem zárkozott el a bűnösök megbüntetésétől, de úgy vélte: amíg Johanna bűnrészességét nem látja igazoltnak, addig nem mozdítja el a Nápolyi Királyság éléről. A pápa 1346. februári bullájának hatására (amelyben kiátkozta a gyilkosságban részt vevőket) az egyik Anjou-herceg, Durazzói Károly közreműködésével elfogták és kivégezték az András megölésében vétkes udvari kegyenceket. A merénylet értelmi szerzői azonban sértetlenek maradtak.

Miután Lajos király látta, hogy igényének diplomáciai úton nem képes érvényt szerezni, fegyveres akció előkészítésébe kezdett. A francia királyra támaszkodó pápa ellen a pápa által kiátkozott IV. (Bajor) Lajos császárral, valamint III. Edvárd angol királlyal lépett szövetségre. Lajos háborús előkészületeit nem zavarta meg a Velencével szemben 1346-ban Záránál elszenvedett katonai kudarc sem. Készültek a várható magyar támadásra Nápolyban is. Mindenekelőtt a megosztott nápolyi Anjouk fogtak össze. Károly durazzói hercegnek, aki nemrégén még maga hívta Lajos királyt Nápolyba, a trónörökösi címet jelentő calabriai hercegséget adták. Hamarosan Johanna mégis saját fiát, Martell Károlyt minősítette örökösének, és a csecsemőre ruházta a calabriai hercegséget, Durazzói Károly leányát pedig a csecsemő trónörökössel jegyezték el. VI. Kelemen pápa diplomáciai blokádot kívánt a Nápoly megtámadására készülő magyar király köré vonni.

Lajos első nápolyi hadjárata 1347 júniusában kezdődött. Az Itáliába érkezett magyar csapatok felmentették a magyarbarát Lallo Campanesco lovag védelme alatt álló és Durazzói Károly által ostromolt Aquila várát. Nyáron és ősszel kisebb csapatokban magyar egységek érkeztek a Nápolyi Királyság területére. November elején Gilétfi Miklós nádor, majd a hónap közepén Lajos király indult Nápolyba. Az uralkodó Stájerországon, Udinén, Bolognán át karácsonyra ért Aquilába. Az útjába eső és őt tisztelettel fogadó városok urai közül néhányat a magyar király lovagi címmel és lovagi övvel tüntetett ki. Míg Lajos Nápoly felé tartott, Johanna házasságra lépett unokatestvérével, Katalin császárnő fiával, Lajos tarantói herceggel. Amint hírért vették, hogy a magyar király a Nápolyi Királyság földjére lépett, és hadai Capuánál megfutamították a nápolyi sereget, tengeri úton francia területre, Marseille-be, majd Avignonba menekültek. Lajos király előbb Beneventóban fogadta Nápoly hódoló küldöttségét, majd továbbvonult Aversába. Durazzói Károly elhagyta Johanna pártját, és Aversában megjelent Lajos előtt. A magyar király a többi nápolyi Anjou-herceget is ide hívta, majd valamennyiüket bíróság elé állította. Az ítélszék Durazzói Károlyt – mivel 1346-ban elpártolt Lajostól, sőt állítólag még az életére is tört – halálra ítélte, és abban a városban fejezték le, ahol alig 28 hónappal korábban András herceget megfojtották. A többi Anjou-herceg tiszsként Magyarországra került. Lajos Magyarországra vitette a kisgyermek Martell Károlyt, öccsének fiát is, aki néhány hónappal később, 1348 nyarán meghalt. 1348 februárjában a magyar király bevonult Nápolyba, és felvette uralkodói titulusai közé a Szicília és Jeruzsálem királya, Apulia hercege és Capua fejedelme címet.

Lajos nápolyi berendezkedése nem sértette meg a Nápolyi Királyság jogrendjét, a főméltóságokat itáliai hívei közül állította, de a várakba magyar lovagokat és német zsoldosokat küldött. Mivel Velencével ellenséges viszonyban volt, annak megkerülésével állandó tengeri összeköttetést kívánt létesíteni Magyarország és Nápoly között. 1348 tavaszán azonban Nápolyt is elérte a keletről behurcolt pestisjárvány, és Lajos király sietve elhagyta friss hódítása színterét. Nápolyi helytartóul Wolfhardtl Ulrik német zsoldosvezért állította. Alighogy távozott Lajos Itáliából, nápolyi uralma megrendült. Már 1348 júniusában elveszett Nápoly városa, majd a magyar csapatok sorra szorultak ki a várakból is. A nyár folyamán VI. Kelemen pápa királyi címet adományozott Johanna férjének, Tarantói Lajosnak. Szeptemberben Johanna és királyi férje visszatért Nápolyba.

A Nápolyi Királyság teljes elvesztésének megakadályozására az év vége felé Lackfi István erdélyi vajda vezetésével sereg indult Magyarországról az Adriai-tenger keleti partvidékére szorult magyar csapatok megsegítésére. Lackfi serege kezdetben sikereket ért el, 1349 júniusában Aversa és Nápoly között legyőzte Tarantói Lajos csapatait, majd Magyarország és Nápoly pápai közvetítéssel egyéves fegyverszünetet kötött. A magyarok nápolyi pozícióit gyengítette a német zsoldosok lázadása. Ismét a diplomáciai megoldás került előtérbe. Amikor Lackfi ügyei jól álltak a Nápolyi Királyságban, a pápa engedékenyebbnek bizonyult, és nem tartotta kizártnak, hogy Lajos öccse, István kapja meg Nápolyt, ha házasságra lép Johanna húgával, a kivégzett Durazzói Károly özvegyével. Ám amikor Lackfi helyzete rosszabbra fordult, a terv lekerült a napirendről.

Lajos újra a fegyverekhez nyúlt. Második nápolyi hadjáratát, amelyben személyesen részt vett, 1350 áprilisában indította el. Mivel Velence szabad utat biztosított számára

a tengeren, így ezt az utat választotta. Az Adriai-tenger partján fekvő itáliai városok hódoltatása után a király két alkalommal is megsebesült, Canosa di Puglia, valamint Aversa ostrománál. Utóbbi helyen súlyosan. Ismeretlen okból a magyar sereg vezetését a hadi események közepette elvette Lackfi István erdélyi vajdától, és Kont Miklósról, az Újlaki család őseire bízta. A Nápoly felé közeledő magyar had hírére Johanna és férje elmenekült a városból, de Lajos ezúttal nem vonult be Nápolyba. Itáliában még egy kísérletet tett, hogy házassági kötelék létesítésével biztosítsa magának a nápolyi trónt. Tárgyalni kezdett Durazzói Károly özvegyével, hogy elnyerje a kezét, s így kerüljön közelebb a hőn áhítozott célhoz. (Lajos első felesége, Luxemburgi Margit, aki Károly morva örgrófnak – ekkor már IV. Károly császárnak – a leánya volt, 1349-ben a magyarországi pestisjárvány során életét vesztette.) A házassági terv megghiúsult, ráadásul Nápoly népe is berzenkedett a magyar uralom ellen. Lajos Lackfi Andrást kinevezte helytartónak, zarándokutatót tett Rómába, majd szárazföldi úton visszatért Magyarországra.

Az 1350. év végén pápai közvetítéssel fegyverszünet jött létre Lajos király és Johanna királynő között. A fegyverszünetet 1352-ben béke követte. Lajos csak ekkor vonta vissza csapatait a Nápolyi Királyság területéről. Nápolyi híveinek sértetlenségét biztosították, ő is elbocsátotta a túszként Magyarországon tartott Anjou-hercegeket. Tudomásul vette, hogy a pápa a kezébe visszakerült Nápolyi Királyság urául Johannát ismerte el, de a trónigényről továbbra sem mondott le. Mindenesetre az 1350. évi hadjárat gyors lezárulása, az 1352. évi béke hallgatólagos lemondást jelentett Lajos részéről nápolyi uralmi terveiről. Két költséges háború után tudatosult benne: a magyarországi Anjouk a pápai hatalom ellenében nem juthatnak Nápoly trónjára.

A nápolyi ügyekre továbbra is odafigyelt. Johanna fokozatosan ellentétbe került Anjou rokonaival, a durazzói és a tarantói hercegekkel. Amikor 1361-ben Lajos ellenében cseh–(német)–osztrák–velencei szövetség kezdett kialakulni, a magyar király nápolyi rokonaival, előbb a durazzói, majd a tarantói hercegekkel próbált kapcsolatot létesíteni, akik 1348-tól néhány évet túszként Magyarországon töltöttek. Most a szövetség megkötése érdekében meghívta őket Budára, de látogatásukra és a kapcsolat kiépítésére végül is nem került sor. Ebben az időben számos magyar zsoldoscsapat harcolt Itáliában, olyan is, amelyet a pápa kérésére küldött Lajos, egy másik sereg pedig Tarantói Lajos zsoldját élvezve avatkozott be a nápolyi belviszályokba. Nevezetes itáliai zsoldosvezér volt az utóbb Magyarországon ispánságra jutó Toldi Miklós. Lajos nápolyi ügyek iránti érdeklődését mutatta, hogy 1364-ben Nápolyból Magyarországra hozatta egyik Anjou rokonát, a tízéves Durazzói (Kis) Károly herceget, akinek nagyapja, János durazzói herceg Róbert nápolyi király testvére volt. Károly a horvát és szlavón hercegi címet nyerte el Lajostól, amelyet korábban a király testvére, István herceg viselt.

Új reményt jelentett Lajos számára, amikor Katalin császárnő fia, Tarantói Fülöp 1370-ben feleségül vette Erzsébetet, Lajos testvérének, István hercegnek a leányát. Lajos király Erzsébet révén a házaspárt tekintette a nápolyi trón örököseinek. Ugyanakkor Johanna kezdeményezésére szintén 1370-ben Kis Károly Johanna testvérének, Máriának és a meggyilkolt Durazzói Károlynak leányával, Margittal lépett házasságra, akit Johanna saját örökösének nyilvánított. Lajos tervei ezúttal is füstbe mentek, mivel Tarantói Fülöp és Erzsébet rövidesen gyermektelenül meghalt. Még egy kísérletet tett

Lajos arra, hogy dinasztikus összeköttetés létesítésével szerezze meg Nápolyt a családja számára. Legidősebb leányát, a négyéves Katalint 1374-ben eljegyezte V. Károly francia király fiával, Lajos orléans-i herceggel. A terv az volt, s ezt az utolsó avignoni pápa, XI. Gergely is támogatta, hogy majd ők foglalják el Nápoly trónját. E cél érdekében I. Lajos és V. Károly szövetséget kötött egymással. A további lépéseket Katalin hercegnő 1378-ban bekövetkezett halála akadályozta meg.

1377-ben XI. Gergely pápa Rómába helyezte vissza a pápaság székhelyét, s amikor 1378-ban meghalt, a bíborosi kollégium VI. Orbán személyében itáliai főpapot választott pápának. A francia bíborosok ellenpápát állítottak vele szemben, aki Avignonban maradt. Mivel Johanna az ellenpápát ismerte el, VI. Orbán 1380-ban Johannát megfosztotta nápolyi trónjától, és Nápolyba hívta I. Lajos királyt. A magyar uralkodó azonban már nem mozdult meg Nápolyért. Az udvarában nevelkedett Kis Károlyra és annak feleségére ruházta nápolyi jogait, és magyar sereget adott melléjük, hogy birtokba vehessék Nápolyt. 1381-ben Kis Károly III. Károly néven nápolyi király lett. Johanna börtönbe került, és még Lajos király életében III. Károly megfojtatta. Ha a magyar uralkodó a Nápolyi Királyságot nem is tudta a maga számára biztosítani (noha kétszer vezetett hadat Nápoly ellen), de végül némi elégtételt kapott: az öccse meggyilkolásában vétkes Johanna is erőszakos halállal halt meg, és a nápolyi trónt az udvarában nevelkedett Károly foglalta el. Szerény eredménye volt ez Lajos több évtizedes fáradozásának.

HÁBORÚ HORVÁTORSZÁGBAN, DALMÁCIÁBAN ÉS VELENCEVEL

A magyarországi tartományurak ellenállásának utolsó góca Horvátország volt. Igaz, Subics Mladent, miután leghatalmasabb horvát szerviensei – a Kurjakovicsok, a Sztepanicsok és a Mihajlovicsok – elhagyták, Károly Róbert már 1322-ben fegyveresen leverte, de a horvát főuraknak a magyar uralkodók elleni lázadásai még csaknem negyed századig tartottak. Megmozdulásaik hátterében gyakran a Magyarországgal ellenséges viszonyban levő Velence húzódott meg. 1344-ben Alsólendvai Miklós szlavón bán hadra kelt a Nelipicsek ellen, de Knin várát hasztalan ostromolta. 1345-ben már a Nelipicsek mellett a Subicsok és a Kurjakovicsok is lázadtak Lajos ellen. E horvát urak – Küküllei János szerint – „Horvátországot, Dalmáciát és Szlavónia nagy részét bitorolva, a Szent Korona sérelmére hatalmuk alatt tartották”. Ekkor Lajos személyesen állt a magyar sereg élére, amely Bihács váráig nyomult előre. A lázongó horvát hatalmasok meghódoltak a király előtt, az immár két évtizede velencei uralom alatt álló dalmát városok is elküldték hódoló követségüket Lajoshoz. A Lajosnak magukat alávetni hajlandó dalmát városok sorában ott volt Zára is.

Válaszul Velence 1345. augusztus 12-én ostrom alá vette a tőle hűtlenül elpártolt adriai várost. Alig néhány nappal a velencei ostrom megkezdése után Lajos az alábbi levéllel akart bátorságot önteni a zaráiakba: „egész erőnkkel megindultunk a ti megsegítésetekre, és gyors menetben igyekeztünk segítségetekre; ezért bátran viseljétek és tartsátok magatokat”. Röviddel ezután azonban Aversában meggyilkolták And-

rás herceget, így Lajos politikájának homlokterébe a nápolyi kérdés került. Lajos elhagyta Horvátországot, miközben Kotromanics István boszniai és Alsólendvai Miklós szlavón bán vezetésével egy sereg indult Zára felmentésére. Zára hónapokig derekasan ellenállt a velencei ostromnak. Lajos újabb, 1346. március elején kelt levelében kitarást kért a záraiaktól, s előző levelére hivatkozva közeli segítséget helyezett kilátásba: „egész erőnkkel készek vagyunk, minden késlekedés nélkül, személyesen sietünk, és titeket szorultságtokból és sanyarúságtokból meg fogunk szabadítani”. Néhány hónappal később, 1346 júniusában Lajos személyes vezetésével el is indult a had Zára felmentésére. Amint azt egy kortárs szerző *Libri duo obsidionis Iadrensis* (A zárai ostrom két könyve) című munkájából pontosan ismerjük, Lajos serege nem járt eredménnyel. A záraiakkal összehangolt támadásuk július 1-jén a velencei ostrom kiindulópontjául szolgáló favár ellen kudarcot vallott. A magyar király vegyes összetételű (magyarokat, horvátokat, boszniaiakat, jászokat, kunokat, valamint német és cseh zsoldosokat egyesítő) hada járatlan volt a várostromban. Meglepetés erejével hatott a velencei hajóhad legénységének partraszállása is, ráadásul a magyar sereg egyes vezéreit állítólag a velenceiek pénzzel megvesztegették. Lajos a súlyos katonai vereség nyomán felhagyott az ostrommal. Mivel Zára külső támasz nélkül maradt, az 1346. év vége felé feltétel nélkül megadta magát. Lajosnak Velencével folytatott tárgyalásai sem vezettek eredményre. Velence megmaradt a dalmáciai városok urának.

Velence és Magyarország ellentétének alapja nem csupán a két állam közti évszázados vita, Dalmácia hovatartozása volt, hanem éppen ezekben az években új tartalmat is nyert. Velencének nem tetszett Magyarország uralkodójának az a törekvése, hogy megszerezze a Nápolyi Királyságot, mert az Adriai-tenger két partjának egy kézbe kerülése korlátozta volna Velence kereskedelmét, beszorította volna Velencét az adriai „tóba”. A magyar–velencei ellentét nem tette lehetővé, hogy a Dalmáciából kiszorított magyar király vízi úton indítsa el seregét 1347-ben az első nápolyi hadjáratra. Viszont Lajos is tudta, ha nem teremt tengeri összeköttetést Nápolyal, az visszahat Dél-Itáliával kapcsolatos terveire. 1348-ban nyolcévi fegyverszünetet kötött Velencével. Dalmáciára formált jogát nem adta fel, de a tényleges helyzetet tudomásul véve, már az is sikernek számított, hogy a magyar király elérte: Velence szabad átvonulást biztosított a magyar hadaknak szárazon és vízen. Lajos már a fegyverszünet évében az újabb megmérettetésre készült Velencével. Előbb 1348-ban, majd 1352-ben szövetségre lépett Velence nagy itáliai ellenlábasával, Genovával.

Lajos betartotta a fegyverszünetet, nem avatkozott be a közben kitört velencei–genovai háborúba. Amint azonban letelt a nyolc esztendő, 1356-ban, azonnal támadásba lendült Velence ellen. Friaul irányából, a szárazföld felől támadt a magyar sereg, és ostromolni kezdte Trevisót. A hadi cselekmények mellett diplomáciai akciók is zajlottak. Magyar követség járt Avignonban, hogy Lajos számára megszerezze a pápai támogatást katonai fellépéséhez. Itáliában Lajos Padova szövetségét nyerte el. Az év vége felé a harcoló felek fegyverszünetet kötöttek, majd megkezdődtek a magyar–velencei tárgyalások. Mivel ezek nem vezettek eredményre, a néhány hónapos fegyverszünet lejártával, 1357 tavaszán, ismét megindultak a fegyveres csatározások. Lajos újból személyesen állt hada élére. A háború magyar sikereket hozott. A dalmát városok meghódoltak a magyar királynak, Zárát pedig ostrommal szereztek vissza Velencétől. Az ellenségeskedésnek az 1358. február 18-án Zárában megkötött béke vetett véget.

Ebben a magyar király elnyerte a fennhatóságot egész Dalmácia felett, még a dél-adriai Ragusa (Dubrovnik) is magyar fennhatóság alá került. A zárai béke biztosította a dalmát városok szabad kereskedését.

Közel másfél évtizedig béke honolt Magyarország és Velence között. Az újabb ellenségeskedést az váltotta ki, hogy Velence 1372-ben háborút kezdett Lajos itáliai szövetségese, Padova ellen. Már ekkor magyar csapatok támogatták Velence ellen Padovát, majd 1373-ban Magyarország hivatalosan is hadba lépett Padova oldalán. A küzdelemben Velence bizonyult erősebbnek, és győzelme után Padova súlyos feltételek mellett kényszerült békét kötni. 1378-ban széles szövetségi rendszer alakult ki Velence ellen. Ennek meghatározó tényezője Genova volt, amelyet a keleti (levantei) kereskedelemért folyt vetélkedés állított tartósan szembe Velencével. Genova oldalán sorakoztak fel az osztrák hercegek, Padova, az aquileiai pátriárka és Lajos király. Velencét Milánó és Ciprus segítette. Az itáliai háború Dalmáciára is áterjedt, Velence 1378 tavaszán elfoglalta a magyar király uralma alatti adriai városokat. 1379-ben azonban Genova kerekedett felül, az Isztriai-félszigethez közeli tengeri csatában vereséget mért Velencére. Ebben az ütközetben a már 1358 óta létező magyar tengeri haderő is részt vett, élén királyi tengernaggyal. Velence a vereség hatására végveszélybe került, de az ellene szövetséget kötő tábor tagjainak eltérő érdekei nem teremtették meg az egységes fellépés lehetőségét. Velence elhárította a súlyos fenyegetést, de az 1381-ben megkötött torinói békében a közel negyed századdal korábbi zárai béke feltételeit ismételte meg Lajos király és Velence: Dalmácia továbbra is magyar uralom alatt maradt, ami kedvezett az adriai városok kereskedésének. A torinói béke Velencét évi 7 ezer arany adó fizetésére kötelezte.

DÉLI ÉS KELETI IRÁNYÚ HÓDÍTÁSOK

I. Lajos uralkodásának negyven éve alatt Magyarország határai mentén a legtöbb változás délen és keleten következett be. Délen a megerősödött Szerbia jelentett kihívást. Az anyai ágon magyar, pontosabban erdélyi származású szerb király, a cári címet magának adományozó Dusan István még Károly Róbert alatt, 1339-ben elfoglalta a macsói és a kucsói bánságot. Feltehető, hogy Lajos legelső külpolitikai céljai közé tartozott a Dunától délre fekvő területek visszaszerzése. Mindenesetre ezek a bánságok már 1342 végén újra magyar kézen voltak. Lajos király apjához hasonlóan arra törekedett, hogy az erős Szerbiával szemben Boszniára támaszkodjék, és a Balkánon boszniai szövetséggel egyensúlyozza ki Szerbia túlsúlyát. Lajos attól is félt, hogy Velencének sikerül Kotromanics István boszniai bánt eltántorítania a magyar szövetségtől. Nem kizárt, hogy Kotromanics István már 1346-ban a Zárát felmenteni igyekvő magyar sereg azon vezetői közé tartozott, akiket Velence pénzzel megvesztegetett. 1350-ben Lajos eljegyezte, majd 1353-ban feleségül vette István bán leányát, Erzsébetet. Házassági kötelék létesítésével kapcsolta szorosan családjához a Kotromanicsokat, országához pedig Boszniát. Apósa 1354-ben meghalt, a szövetséges Bosznia pedig hamarosan ellenséggé vált. Ekkor arra gondolt Lajos, hogy Genova szövetségében Velence ellen támad, de végül is nem sértette meg az 1348-ban nyolc évre kötött

fegyverszünetet. Velence helyett Szerbia ellen vonult, legyőzte Dusán Istvánt, és az elfoglalt Hulmot (Hercegovinát) felesége hozományának nyilvánította. 1355-ben Dusán cár meghalt, a Szerbia elleni újabb hadjárat ugyanebben az évben megint eredménnyel járt, a dalmáciai Klissza került magyar fennhatóság alá.

Dusán István 1355. évi halála a középkori szerb állam viharos gyorsaságú hanyatlásának lett a kezdete. Fia, az ifjú IV. Uros István alatt a nagy kiterjedésű Szerbia részekre hullott, egyes alkotórészeit önálló fejedelmek kormányozták. A macsói bánsággal határos észak-szerbiai területet Lázár kenéz tartotta uralma alatt, aki a dél-szerbiai Rigómező (Kosovo polje) vidékét uraló Brankovicsokkal szövetségbe kötött. 1358-ban ellentét robbant ki Uros cár és Lázár kenéz között, és ebben a viszályban Lázár a magyar király segítségét kérte hűbéri hódolata viszonzásaként. Lajos megadta a támogatást, majd 1359-ben maga állt egy újabb szerbiai hadjárat élére. A király vezette magyar sereg mélyen behatolt Szerbiába, és Krusevác mellett vereséget mért Uros cár és gyámja, Vukasin despota hadára. Lajos egészen Rigómezőig hatolt előre. E hadjárat révén a király magához láncolta Lázárt (illetve utódait, a Lazarevicseket), valamint Brankó fiait, a dél-szerbiai Brankovicsokat. Lázár leányát Garai Miklós macsói bán fia vette feleségül.

Kotromanics István boszniai bán halála után az ifjú Tvrtko elfordult nagybátyjától, aki a magyarokkal jó viszonyt kialakító politikát folytatott. Visszatartotta Hulmot, mely a magyar királyt boszniai felesége jogán illette meg, akadályozta a katolikus egyház működését, erősítette kapcsolatait a bogumil (patarén) tanokat valló főemberekkel. Hamarosan azonban a boszniai urak kiszámíthatatlansága miatt meghódolt Lajos előtt, ígéretet tett politikája megváltoztatására, de ebből vajmi keveset teljesített. Mivel a magyar király továbbra sem jutott hozzá Hulmhoz, és nem javult a katolikus egyház boszniai helyzete sem, 1363-ban Lajos két hadsereget is indított Bosznia ellen. Az egyiket maga vezette, de a hadjárat nem járt eredménnyel. Mivel a boszniai belvillongások továbbra sem szüneteltek, 1365-ben Tvrtko kénytelen volt fejedelemsége visszaszerzéséhez Lajos segítségét kérni, amit a magyar király nem tagadott meg. Ezzel ismét a hívei közé került Bosznia feje.

Szerbia megerősödésének és balkáni térnyerésének nagy vesztese Bulgária volt. Dusán István uralkodása alatt Makedónia szerb fennhatóság alá került. Makedónia Dusán halálát követően sem lett Bulgáriáé, hanem helyi hatalmasságok kormányozták. Bulgária feltartóztathatatlanul haladt a szétagyolódás felé. Sándor bolgár cár hatalmi körzetéből kiesett a Duna alsó folyása és a Fekete-tenger közötti terület (amelyet később részfejedelme neve után Dobrudzsának kezdtek hívni). A bolgár állam még megmaradt területét Sándor cár osztotta két részre: a Vidini és a Tirnovói Cárságra. Ezek kormányzását két fiára bízta; a Magyarországgal közvetlenül határos Vidinit Sztracimir Jánosra, a tirnovóit pedig az örökösének tekintett Sismán Jánosra. Sztracimir rokoni kapcsolatban állott Lajk (Vlajku) havasalföldi vajdával és IV. Uros szerb cár gyámjával, Vukasin despotával. Vukasin 1365-ben félreállította IV. Urost, és megkaparintotta a főhatalmat a részekre szakadó Szerbia felett. Így házassági kapcsolatokkal megerősített szerb–havasalföldi–bolgár szövetség jött létre. A szövethozó hatalmak olyan vidékeken feküdtek, amelyeket Lajos saját hűbéri fennhatósága alatti területeknek tekintett.

Lajost nyugtalanította a havasalföldi vajdák függetlenségi törekvése. Baszaráb 1330-ban fegyveresen vívta ki függőségi viszonyának megszüntetését Károly Róberttel szem-

ben. Az ő politikáját folytatta fia és utóda, Sándor vajda is. Amikor 1344-ben Lajos nagyobb sereggel megjelent Erdélyben, hogy innen támadjon a hűtlen Sándor vajdára, az nem várta meg a magyar király katonai akcióját, hanem Brassóban Lajos elé járulva elismerte hűbérurának. 1364-ben Sándor vajdát fia, Lajk követte, aki belépett a Lajos (illetve a Magyarország részéről hangoztatott hűbéri igény) ellen fellépő szerb–havasalföldi–bolgár szövetségbe. A magyar király 1365 elején összegyűjtötte hadait Temesváron, mivel Lajk „az atyai rossz szokásokat utánozva” vonakodott őt hűbérurának elismerni. A király hadjárata végül nem Lajk, hanem Sztracimir ellen irányult. 1365 tavaszán Lajos elfoglalta bolgár ellenfele fejedelmi székhelyét, Vidint, és a fogságába került Sztracimirt Magyarországra küldte. Lajos Vidin központtal új politikai képződményt hozott létre – lehet, hogy már előzetes törökellenes céllal –, és élére magyar főembereket állított, elsőként Lackfi Dénest és Imrét. A bolgár báni titulus (*banus Bulgariae*) 1366 végén fordult elő első ízben. Lajk havasalföldi vajda talán még a bulgáriai hadjárat előtt meghódolt (ez magyarázhatná azt, hogy az eredetileg vele szemben indult hadjárat Sztracimir ellen fordult). Más nézet szerint azonban erre a meghódolásra csak Sztracimir legyőzését követően került sor. Mindenesetre a magyar király bulgáriai hadjáratát követően Lajk számos kitüntető címet kapott Lajostól. Így 1368. évi oklevele szerint Isten és a magyar király kegyéből havasalföldi vajdának és szörényi bánnak nevezte magát, az oklevél pecsétjén olvasható fogarasi hercegi (*dux de Fogrus*) cím pedig azt jelezte, hogy elnyerte Lajostól Fogaras és Omlás vidékét.

Lajk hűsége nem tartott sokáig. Terveit sokban keresztezte a magyar uralom alatt álló bolgár bánság, amelyben csak igen nagy nehézségek árán sikerült ideig-óráig fenntartani a magyar fennhatóságot. Lajk Sismánnal, a tirnovói bolgár cárral szövetekezett a vidini bánság megdöntésére. 1368 őszén Lajos személyesen vezetett hadai eredetileg Vidin vára ellen indultak, de mivel az erdélyi vajda vezette seregrész Lajktól vereséget szenvedett, Lajos sem folytatta útját Vidin felé. Szörény vára ellen fordult, a románok heves ellenállását legyűrve átkelt a Dunán, és elfoglalta Szörényvárt. Az újabb bolgár bán, Himfi Benedek még megvédte Vidint Sismánnal szemben, de amikor Lajk 1369 februárjában bevonult Vidinbe, összeomlott a magyarok felállította bolgár (vidini) bánság. Ebből a kedvezőtlen helyzetből Lajos mégsem teljesen vesztesként került ki. Lajk rövidesen meghódolt neki, s már 1369 végén használta szörényi báni és fogarasi hercegi címeit. Feltehető, hogy Szörény és Fogaras visszanyerése fejében Lajos újra Lajk kezére juttatta Vidint. Lajos belátta, hogy a nagy távolság és a bonyolult balkáni hatalmi viszonyok miatt magyarországi urakkal nem tudja kormányozni Északnyugat-Bulgáriát, ezért 1369 nyarán kiengedte magyarországi fogságából Sztracimirt, aki magyar hűbérként kapta meg Vidint.

A balkáni események már 1354 óta az oszmán-törökök európai jelenlétében folytak. A balkáni államok azonban – talán Bizáncot leszámítva – nem figyeltek fel a fenyegető török veszedelemre. V. (Palaiologosz) János bizánci császár 1366-ban Budán járt, és Lajos királlyal folytatott tárgyalásokat a török fenyegetés elhárítására. Nyugat-Európa (és mindenekelőtt a pápaság) megnyerése érdekében ekkor és a későbbiek során is gyakran vetődött fel az egyházi unió kérdése. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. Már az 1360-as években a török adófizetőjévé vált Sismán tirnovói cár, aki fegyveresen is együttműködött a törökökkel. Így 1368–1369-ben a tirnovói cár

akciója a vidini bánság ellen török támogatással folyt. A részekre szakadt, szétagolt balkáni államok politikai játéklehetőségeik bővülését – és nem az őket fenyegető veszélyt – látták a török európai megjelenésében. 1371-ben I. Murád szultán a Marica folyó mellett fegyveresen győzte le a szerb fejedelmek és részuralkodók egyesített seregét. Vukasin is holtan maradt a csatatéren. A dél-szerb részfejedelmek a török adófizetőivé váltak. A töröktől független Szerbia területe a korábbi észak-szerb vidékre korlátozódott. Ennek keleti részén Lázár kenéz, nyugati részén Tvrtko gyakorolta a főhatalmat. A Kotromanics családbeli Tvrtko bán 1377-ben mint I. Tvrtko István Szerbia és Bosznia királyává koronáztatta magát.

A pápa lépéseket tett egy törökellenes liga létrehozására, de ez nem járt eredménnyel. Keresztes hadjáratot hirdetett, és Lajost is felszólította, hogy vegyen részt az 1373. évi thébai találkozón. Lajos azonban törökellenes hadjáratot egyet sem indított, és a thébai találkozón sem vett részt (ez évben Velencével hadakozott, és Krakkóban lengyel ügyeket tárgyalt). A magukra maradt balkáni fejedelmek sorra hullottak a török karjaiba. Lajk havasalföldi vajda már 1373-ban törökbarát politikát folytatott. Sztracimir és Lázár is török adófizetőkké váltak az 1370-es években. Lajos élete utolsó évtizedében már csak egy balkáni hadjáratot vezetett. 1375-ben indult a törökökhöz pártolt Radu, az új havasalföldi vajda, valamint annak szövetségesei, I. Murád török szultán és Sismán bolgár cár ellen. A katonai akció felemás eredménnyel zárult: megállította a török előnyomulását, illetve megfosztotta a szörényi bánságtól és erdélyi birtokaitól a hozzá hűtlenné lett Radut, de Havasalföldet nem sikerült hűbéri függésbe vonni. Lajos tehát nem nézte tétlenül a törökök balkáni térnyerését. De nem kísérelte meg az egykor Nápolyt elfoglaló, Velencével hadakozó, Lengyelországot birtokló király, nem is kísérelhette meg, hogy a balkáni fejedelmeket egyenrangú partnereként fogja össze a török ellen. A balkáni kis fejedelemségek problémáit Lajos nem érezte magáénak, hiszen a török egyelőre még messze volt Magyarország valódi határaitól. A Balkán kis fejedelemségei szinte csak egymásban bízhattak. Tvrtko, a frissen megkoronázott szerbiai és boszniai király kísérletet tett arra, hogy a többé-kevésbé török hűbéressé vált balkáni fejedelmekből törökellenes egységfrontot alakítson. Ennek tagjai Radu, Sztracimir, Sismán, Lázár és Brankovics Vuk voltak.

Magyarország keleti határai mentén Moldva területét az 1340-es években még a tatárok tartották hatalmukban. A moldvai tatárok 1345-ben betörték Erdélybe, a határvidéket és a székelyeket pusztították. Lajos király Lackfi András székely ispánt küldte székely csapatokkal a tatárok ellen. A székelyek – mint Kükküllei írja – „leverték a szembeszegülőket, fejedelmüket lefejezték, és sok zászlót és tatár foglyot küldtek a királyi felségnek Visegrádra”. A monda ehhez kapcsolta azt a történetet, amikor – a Lajos uralkodásának 1345–1355 közötti éveiről beszámoló Névtelen Minorita közlése szerint – „a Jézus Krisztus hitéért harcoló székelyeket maga a Boldogságos Szűz Mária és Szent László király segítette meg a pogányok ellen”. A tatárok földjére vezetett hadjáratukat a székelyek 1346-ban megismételték, és újra „sok nagy értékű fegyvert, töméntelen zsákmányt hoztak onnan barmokban, gyöngyökben, drágakövekben”. A Moldva földjén tartózkodó tatárok elleni sorozatos és eredményes székely támadások oda vezettek, hogy a tatárok onnan „a távol fekvő (Fekete-) tengerparti részekre menekültek a többi tatárokhoz”. Amikor 1354-ben Lajos befejezte (harmadik) litván hadjáratát, a tatár határon békét kötött a kipcsaki tatár kánnal, akinek népe korábban

gyakran a litvánokkal szövetkezve vezetett portyázó hadjáratokat. A békekötéssel Magyarország a tatárokkal szemben biztosította határai sértetlenségét.

A magyar és a német elem a tatárok fokozatos kiszorulásával erősödött meg Moldva nyugati sávjában. A Kárpátok külső lejtőin magyar – elsősorban katonai feladatot ellátó – telepek jelentek meg. Moldva északi részén már román népesség is élhetett. 1345-ben a Lackfi András vezette moldvai tatárelles hadjáráshoz kapcsolódott Dragos máramarosi román vajda vezetésével román népesség is átkelt a Kárpátokon, és megtelepedett Moldva földjén. Dragos Moldvában is Lajos király alattvalója volt. Dragos fia, Szász követte a magyar hűbérnek számító moldvai vajdaságban. Egy 1365. évi adatból tudjuk, hogy a Lajos iránt már régóta hűtlen Bogdán máramarosi vajda és fiai titokban elmentek Moldvába, és Szász vajda fiainak elűzése után hatalmukba kerítették a vajdaságot. Kükkülei János ekként foglalta össze az eseményeket: „a máramarosi oláhok (románok) vajdája, Bogdán, maga köré gyűjtve e vidék oláhjait, visszatért titokban a magyar korona alá tartozó Moldva földjére, amely a tatárok szomszédsága miatt már hosszú idő óta lakatlan volt. És bár a király gyakran támadt rá haddal, az e területen lakó oláhok száma nagyra nőtt, országgá gyarapodtak. A vajdák pedig, akiket az ország oláhjai választanak, a magyar király hűbéreseinek vallják magukat, és a szokásos időben megfizetik az adójukat Magyarországnak.” Moldvából tehát Lajos alatt románok lakta és vezette ország lett, ahol – egyelőre még laza szálakkal Magyarországhoz fűzve – önálló román vajdaság (fejedelemség) jött létre.

LENGYEL KAPCSOLATOK, LITVÁN HADJÁRATOK

Lajos király Lengyelországhoz fűződő viszonyát dinasztikus kapcsolatok és családi érdekek határozták meg. Lengyelország trónján 1370-ig Lajos nagybátyja, III. Kázmér ült, akivel még Károly Róbert kötött trónörökösödési szerződést 1339-ben. A szerződés értelmében, ha Kázmérnak nem lenne fiú örököse, a Lengyelország feletti uralmat Károly valamelyik fia nyerné el. Lajos lengyelországi politikájának formálásában fontos szerepet játszott az a körülmény, hogy anyja, III. Kázmér testvére, Erzsébet anyakirályné 1380-ig élt, és aktívan részt vett a magyarországi politika alakításában. III. Kázmér egyike volt a legjelentősebb középkori lengyel uralkodóknak, aki megerősítette a szétagyosodás évszázadai után csak nemrégiben egyesített lengyel államot, és növelte a királyi hatalmat. Külpolitikai vonatkozásban Lengyelország számára szomszédai közül a tenger melléket birtokló Német Lovagrend, a Sziléziát kézben tartó Luxemburgi János király vezette Csehország, valamint a hirtelen megerősödött Litvánia okozott gondot. Ezekben az ellentétekben a lengyel uralkodó szilárdan számíthatott I. Lajos támogatására.

Litvánia az északi keleti lengyel határok mentén a XIII. század második felében emelkedett fel. A litvánok feje még a XIII. században ugyan rövid időre felvette a keresztiséget, de mivel az új vallást elsősorban a Német Lovagrend terjesztette, és ennek politikai következményei lettek volna, az ország visszatért a pogányságra. Ezzel viszont állandó beavatkozási lehetőséget biztosított a nyugati keresztény államok számára. A XIV. század elején Gedimin litván fejedelem kezdte el az orosz területek

meghódítását, amelyben kezére játszott a hajdani kijevi állam utódainak teljes széthullása, szétaprózottsága. Ezt a politikát folytatta Kestutis fejedelem, aki a nyugati orosz területekre – Halics kivételével – a Balti-tengertől egészen a Fekete-tengerig kiterjesztette uralmát, és gyakran a tatárokkal is alkalmi szövetséget kötött. Halics az 1340-es években fegyveres hódítással Lengyelország birtokába került. Lengyelországot és Litvániát elsősorban Halics (és Lodomeria) birtoklásának kérdése állította szembe egymással. Litvánia a Balti-tenger, valamint a hitbeli különbözőség miatt ellenséges viszonyban volt a Német Lovagrenddel is. Lengyelország és a Német Lovagrend kapcsolata némileg javult, és 1343-ban cseh közvetítéssel békét kötöttek egymással. Ennek kapcsán a lovagrend visszaadott Kázmérnak bizonyos lengyel területeket. 1344-ben keresztes had indult a pogány litvánok ellen, amelyben – francia és német méltóságok mellett – Lajos magyar, János cseh király, Károly morva őrgróf és a Német Lovagrend vett részt. A hadjárat nem ért el eredményt, viszont hazafelé incidensre került sor János király fia, Károly morva őrgróf (a későbbi IV. Károly császár), valamint Kázmér között, ami 1345-ben jó ürügyet jelentett a csehek számára, hogy haddal vonuljanak Lengyelország ellen. Már Kázmér székvárosát, Krakkót ostromolta a cseh had, amikor megérkezett Lajos felmentő serege, és sikerrel védte meg a várost. A csehek és a lengyelek ellenségeskedése hamarosan békekötéssel zárult.

Lajos király 1351 és 1354 között három litván hadjáratban vett részt. 1351-ben az orosz tartományokat elfoglaló és Lengyelországot fenyegető litvánok ellen Kázmér hívására kelt hadra. A litván–lengyel határon Kázmér betegsége miatt Lajosnak kellett átvennie a hadjárat vezetését. A magyar király litvániai betörésének hatására Kestutis békét kért. A litván fejedelem a keresztség felvétele után ígéretet tett (amennyiben Lajos a pápától királyi koronát szerez neki) érsekség, püspökségek és monostorok alapítására. Ha Lajos és Kázmér visszaadják neki a német lovagok által elfoglalt litván földeket, készenek mutatkoztak mindenkor csatlakozni a magyar király seregéhez. Lajos a békében elérte azt is, hogy „Litvánia, Lengyelország és Magyarország egymással örökké a béke nyugalmaiban éljenek; a magyarok minden adózás nélkül mehessenek Litvániába, ott addig időzhessenek, amíg akarnak”. Kestutis azonban nem gondolta komolyan, hogy betartja az ígéreteket. A visszaúton egy darabig még kísérte Lajost, de miután öccse kiszabadult a lengyel király börtönéből, leszakadt Lajos kíséretéről, és visszatért Litvániába. Ez a békeszegés szolgáltatott okot az újabb litván hadjárat indítására a következő évben, 1352-ben. Kázmér és Lajos seregei hosszadalmasan és nagy embervesztéssel ostromolták Belz várát, ahol Lajos megsebesült. Már éppen az elvonulást fontolgatták, amikor a belzi várnagy meghódolt az ostromlóknak, és két évre fegyverszünetet kötöttek. A sovány eredmény után Lajos kalandos utazás után tért haza Magyarországra. E hadjárat kapcsán Lajos Halicsot és Lodomeriát – amelyre régi magyar igény alapján formált jogot – átadta Kázmérnak, de kikötötte, hogy ha Kázmérnak fia születik, és Lajos elesik a lengyel tróntól, a két tartományt a magyar király visszaválthatja. Lajos harmadik litván hadjáratára a fegyverszünet lejártá után, 1354-ben került sor. Halicsban győzelmet aratott a litvánokon, majd békét kötött a magyar király fennhatósága alatti területeket nyugtalanító tatárokkal.

Miután III. Kázmér király – fiágon az utolsó Piast – 1370-ben meghalt, az 1339. évi örökösödési szerződés szerint Lajos követte a lengyel trónon. 1370. november 17-én

Krakkóban Lengyelország királyává koronázták, ezzel perszonálunió létesült a két ország között. Lengyel- és Magyarországot az uralkodó személyének azonossága kötötte össze. Lajos tizenkét évig tartó lengyel királysága alatt igen keveset foglalkozott a lengyel ügyekkel. Lengyelországot már 1370-ben anyja, a lengyel származású Erzsébet kormányzására bízta, akit magyar tanácsosok vettek körül, és így uralma a lengyelek számára idegen uralomnak tűnt. Sem Lajos, sem Erzsébet nem tudta letörni az elégedetlenkedő, szeparatizmusra hajló lengyel urak mozgolódásait. Újra litván támadások érték Lengyelországot, rövid időre litván uralom alá került Halics és Lodomeria is. Lajos kiszorította onnan a litvánokat, és a fennhatósága alá jutott orosz tartományokban (amelyek korábban évtizedekig lengyel uralom alatt álltak) sajátos magyar közigazgatási egységet szervezett. Rokonát, Opuliai Lászlót 1372-ben felmentette a nádorság alól, és orosz vajdaként kinevezte Halics és Lodomeria kormányzójának. 1376-ban a litvánok támadása már-már a székvárost, Krakkót fenyegette, ezért 1377-ben Lajos megtorló hadjáratot vezetett a litvánok ellen. Elfoglalta Lodomer (Vlagyimir), Belz és Helm várakat, új orosz vajdát nevezett ki a tartományok élére, míg a korábbi orosz vajda, a lengyel származású Opuliai László átvette Erzsébet anyakirálynétől Lengyelország kormányzását. Ezt megelőzően 1376-ban ugyanis Krakkóban véres incidens robbant ki krakkói lengyelek és az Erzsébet kíséretéhez tartozó magyarok között. A magyarokat leölték, Erzsébet pedig elhagyta Lengyelországot.

Lajost elsősorban az foglalkoztatta Lengyelországgal kapcsolatban, hogy biztosítsa saját családjá, azaz leányai örökösödését. Lajosnak boszniai származású feleségétől, Erzsébettől 17 éven át nem születtek gyermekei, majd a királyné 1370 és 1373 között három leánynak adott életet. 1370-ben született Katalin, 1371-ben Mária, 1373-ban pedig Hedvig. Az 1373-ban Kassára összehívott lengyel rendi gyűlésen Lajos fő célja leányági örökösödésének biztosítása volt. Ennek érdekében nagy engedményeket tett a lengyel nemességnek. Hallatlanul alacsony összegben állapították meg a nemesi kézen levő jobbágytelkek királyi adóját, ami meggyengítette a Kázmér alatt megszilárdult királyi hatalom gazdasági alapját. A lengyel urak azonban még így is vonakodtak Lajos leányági utódait királyukként elfogadni. Miután a legidősebb leány, Katalin – V. Károly francia király fiának, Lajos orléans-i hercegnek a jegyese – 1378-ban meghalt, a másodszülött Máriára várt a lengyel trónörököség. 1379-ben Lajosnak újra Kassán sikerült elismertetnie Mária jogát a lengyel trónra. Ugyanebben az évben, a lengyelek kérésére, elmozdította az ország éléről Opuliai Lászlót, és ismét Erzsébet anyakirálynéra hárult Lengyelország kormányzása. Miután az anyakirályné 1380-ban meghalt, a magyar király helyett a krakkói püspök vezetésével egy szűk körű régenstanács vitte az ügyeket Lengyelországban.

NYUGATI POLITIKA

Lajos uralkodása alatt a nyugati irányú külpolitika általában alárendelt szerepet játszott a nápolyi, a lengyel és a velencei ügyekhez képest. Bizonyos időszakokban persze a nyugati kapcsolatok alakítása is fontos volt. Az első években Lajos csehországi

politikáját az a szerződés határozta meg, amelyet Károly Róbert 1338-ban kötött Károly morva őrgróffal. Ebben Károly őrgróf elismerte a magyar király igényét a lengyel trónra, viszont Károly király is biztosította a cseh érdekek tiszteletben tartását Sziléziában. A megegyezést dinasztikus kapcsolat létesítése erősítette meg: Károly Róbert trónörököse, Lajos herceg (a későbbi I. Lajos király) eljegyezte Károly őrgróf leányát, Margitot. Lajos trónra lépése utáni első diplomáciai útja Károly őrgrófhoz, leendő apósához vezetett, hogy megnyerje őt nápolyi terveikhez. Károly lépéseket tett a pápánál András herceg nápolyi megkoronázása érdekében. 1344-ben Károly őrgróf hívta Lajos királyt a pogány litvánok elleni keresztes hadba, amelyben – másokkal együtt – közösen vettek részt. 1345-ben Lajos házasságot kötött jegyesével, Luxemburgi Margittal. Ugyanebben az évben már ellentét is mutatkozott Lajos és a csehek között. János cseh király és Károly őrgróf lengyelországi (krakkói) katonai akciójában Lajos nagybátyját, III. Kázmért támogatta Károllyal szemben. 1345-ben Lajos az osztrák hercegekkel, a Habsburgokkal is szövetséget kötött.

Az Anjou- és a Luxemburgi-ház közti dinasztikus összeköttetés azáltal szakadt meg, hogy Lajos első felesége, Margit 1349-ben meghalt a pestisjárvány áldozataként, és a magyar király Boszniából hozta második feleségét, Erzsébetet. De még ebben az évben szerződést kötött egymással Lajos, valamint az időközben cseh királlyá és német-római császárrá emelt IV. Károly. Eszerint születendő gyermekeik eljegyzéséről tájékoztatják egymást.

Lajos a Habsburgokkal továbbra is szívélyes viszonyt tartott fenn. 1355-ben II. Albert osztrák herceg kérte Lajos segítségét a Zürich környékén lázadó svábok ellen. A Lackfi Pál vezette csekély számú magyar íjászcsoport oly derekasan verekedett, hogy Albert herceg ekként köszönte meg Lajos támogatását: „amit mi ötezer fegyveressel s egész esztendei fáradozással meg nem cselekedhettünk, azt Lackfi Pál dicsőségesen véghezvitte négyszáz magyarjával”. Ezt követően 1356-ban Lajos szövetségre lépett Habsburg Alberttel. Károly császár 1353-ban még hajlott Velence kérésére, és visszatartotta Lajost, hogy hadba lépjen Velence ellen Genova oldalán, de amikor 1356-ban letelt a nyolc évre kötött magyar–velencei fegyverszünet, és Lajos háborút kezdett Velencével szemben, Károly vele együtt üzent hadat az adriai városnak.

1360-ban még találkozott Nagyszombatban egymással Károly császár, Lajos király és IV. (Habsburg) Rudolf, az új osztrák herceg, de a következő években Lajosnak mind a császárral, mind a herceggel megromlott a viszonya. Sértette Lajos érdekeit, hogy az osztrák herceg Friault kívánta megszerezni, mert az osztrák–velencei szövetség kialakulásával fenyegetett. Az aquileiai pátriárka Lajos király segítségét kérte a várható osztrák támadással szemben. A császár és az osztrák herceg 1361-ben megkötött szövetsége Lajos király és az aquileiai pátriárka ellen irányult. Ugyancsak 1361-ben az osztrákok elfoglalták Friault, a pátriárkát fogolyként Bécsbe vitték. Immár cseh–(német)–osztrák–velencei szövetség körvonalai rajzolódtak ki. Lajos nem maradt tétlen, s háborúra készülődött szövetségese, az osztrák herceg ellen. De fegyveres összecsapásra nem került sor, mert Rudolf herceg gyorsan táborot váltott, és a császárt elhagyva (akinél nem tudta elérni, hogy az 1356. évi német Aranybullában elősorolt hét választófejedelem közé ő is bekerüljön) Lajoshoz közeledett. A magyar király összehívította Rudolfot és az aquileiai pátriárkát, és Friaul az utóbbi maradt. Lajos és Rudolf újólapon szövetséget kötött egymással. Az elmaradt osztrák háború helyett Lajos a

következő évben, 1362-ben Károly császár ellen készülődött hadra, mert az megsértette Lajos anyját. Lajos a morva határ felé vonult és Trencsénig jutott, de Károly békét kezdeményezett, és így háború helyett békétető tárgyalás indult meg. A békét 1364-ben Brünnben (Brno) kötötték meg.

Károly császár mesterkedéseivel szétbomlasztotta a magyar–osztrák szövetséget, és maga lépett szövetségre a Habsburgokkal. Mivel a császár és osztrák szövetségese olyan irányokban kívánt hódítani (Tirol, Brandenburg, Friaul), ami sértette a bajor Wittelsbachok, Lajos király, illetve Kázmér lengyel király érdekeit, 1369-ben e három uralkodó család tagjai találkoztak Pozsonyban, és szövetséget kötöttek IV. Károly és a Habsburgok ellen. Más frontokon hadi cselekményekre is sor került, de Magyarország kívül maradt a háborún. Kisebbségi határ menti csetepaték voltak Ausztriával, valamint 1371-ben egy magyar sereg betört Morvaországba. Rövidesen megszűntek Magyarország ellenségeskedései mind Ausztriával, mind a császárral. Lajos 1371-ben egyezséget kötött a Habsburgokkal az egymást sújtó katonai akciók beszüntetéséről. IV. Károly pedig, aki a fegyverek helyett szívesebben támaszkodott a diplomáciára, 1372-ben házassági ajánlattal fordult Lajoshoz, és másodszülött fia, Zsigmond számára megkérte Lajos másodszülött leányának, Máriának a kezét. Későbbi tárgyalásaik során az uralkodók megerősítették e szándékukat. Lajos harmadszülött leányát, Hedviget az osztrák herceg, III. Lipót elsőszülött fiával, Vilmostal jegyezték el. Miután Lajos elsőszülött gyermeke, Katalin a francia király másodszülött fiának volt a jegyese, megállapítható, hogy Lajos király gyermekeinek kivétel nélkül nyugati (francia, cseh-német és osztrák) dinasztiák sarjait nyerte meg jegyesül. Katalin és Lajos orléansi hercege jegyessége a magyar királyleány korai halála miatt, Hedvig és Vilmos jegyessége pedig a lengyel előkelők ellenállása miatt bomlott fel, míg Mária és Zsigmond házasságot kötött.

Lajos igen aktív külpolitikát folytatott. Uralkodásának negyven éve alatt 16 alkalommal személyesen vezetett hadat, 13 (vagy 14) alkalommal hadvezérei irányítottak külföldi katonai akciót. Külpolitikája nem szorítkozott a hadi eseményekre, igen kiterjedt volt diplomáciai tevékenysége is, követei megfordultak Európa nagyobb részében. Lajos külpolitikájának szálai a szélrózsza minden irányába futottak. A külpolitika tengelyében a dinasztikus kapcsolatok álltak. Nápolyi és lengyelországi akcióit egyértelműen a dinasztikus szempontok határozták meg: a Nápolyi Királyságot családi örökségként kívánta birtokba venni, Lengyelországban pedig, miután trónját elnyerte, saját családja örökösödését kívánta biztosítani. Nápolyi politikájához kapcsolódott egész életét átfogó ellentéte Velencével. Lajos nyugati kapcsolatai többnyire a nápolyi és a lengyel (illetve a velencei) politika függvényében bizonyultak másodlagosnak, és csak elvétve nyertek nagyobb fontosságot.

Déli irányú lépései vegyes indítékúak. Volt közöttük dinasztikus jellegű (pl. érdeklődése Bosznia iránt, amely feleségének hazája volt), vallási okok (a bogumil eretnek, a szizmatikus görögkeletiek elleni fellépései), sok esetben nagyhatalmi törekvések és egykori (Árpád-kori) jogigények feltámasztása miatt is hadba lépett. E nagyszabású külpolitika Lajost Európa tekintélyes, jelentős hatalommal rendelkező uralkodói közé emelte, bár az Adrián kívül más tenger Lajos alatt sem mosta a Magyar Királyság határait. A Dél-Adrián, illetve a Balkánon teret nyert, máshol (Moldvában) visszaszorult. 1370 után csak Lajos tekinthette magáénak Lengyelországot, Magyarország nem.

Nem lehet Lajostól számon kérni, hogy miért nem állt a balkáni népek törökellenes harcának élére. Lajos nem tekinthette vele egyenrangúnak a kis balkáni államok uralkodóit, akik egymás és Lajos ellen gyakran éppen maguk keresték a törökök szövetségét és védelmét. Lajos nem ismerhette fel az oszmán-törökökben a magyar állam későbbi sírásóit, hiszen azok uralma alatt Magyarországot közvetlenül nem is fenyegették, s ekkor a valóságban még alig látszottak többnek, mint egy újabb, hatalmi szempontból nem túl jelentős birodalomnak az amúgy is kusza balkáni tablón.

I. LAJOS BELPOLITIKÁJA (1342–1382)

KORMÁNYZATI REFORMOK

I. Lajos igazgatási reformjai az 1350-es évek első felében indultak el egy szerény kezdeményezéssel. Az 1351. évi dekrétumban eltörölte a törpekonventek pecséthasználatát, mivel a nagybirtokosok elsősorban ezeket a kisebb jelentőségű hiteles helyeket vonták befolyásuk alá. 1353-ban felülvizsgáltatta valamennyi hiteles hely pecsétjét, és a kisebbeket megsemmisíttette. Az 1370-es években szétválasztotta a kamarahasznadó, valamint a pénzverő- és bányakamarák adminisztrációját.

Az uralkodó nagy jelentőségű és széles körű kancelláriai reformjait az 1370-es években hajtotta végre. 1371-ig két, egymástól független szervezet működött a kancellária tagozataiként (osztályaiként): az egyik a királyi titkos pecséttel, a másik a gyűrűs-pecséttel hitelesítette az általa kiadott királyi okleveleket. 1371-ben a különleges jegyző (*specialis notarius*) vezette gyűrűspecsétet kezelő tagozat megszűnt. 1374 végén a titkos pecsétet használó és a titkos jegyző (*notarius secretarius*) által vezetett osztályból titkos kancellária (*cancellaria secreta*) lett, vezetője pedig megkapta azt a titkos kancellári (*secretarius cancellarius*) címet, amely eddig a kápolnaispánt illette. 1375-ben az a Demeter püspök (volt kincstartó) lett a titkos kancellár, aki a későbbiekben is nagy szerepet vállalt a kancelláriai reformok megvalósításában. A titkos kancellária lett a király bizalmas ügyeinek intézője. Ennek kifejeződése, hogy a szervezeti reformmal egyidejűleg a titkos pecsét közhitelűvé (autentikussá) vált. A fentiekkel összefüggésben átalakult a királyi kápolnaispánság is. 1375-ben Lajos az udvarban állandó igazságügyi panaszfelvevő hivatalt (*audientia*) állított fel; ennek élén a középpecsétet kezelő kápolnaispán állt. E hivatal feladata volt a panaszok meghallgatása és a peres ügyekben eljáró bíró kijelölése. A király az *audientián* keresztül tudta irányítani az egyes bíróságokat.

A továbbra is működő nagyobb – vagy nagy – kancellária (*cancellaria maior*) a királyi nagypecsétet használta. Ennek a hivatalnak a vezetése 1377-ben az alkancellártól a kancellár kezébe került: ekkor lett Demeter püspök főkancellárként a kancellária feje, és e tisztséggel együtt átvette az immár rendes bírósággá átalakult királyi különös jelenlét (*specialis presentia regia*) vezetését. Ugyanekkor a (fő)kancellár alkotmányjogi szerephez is jutott. 1375–1376 táján Erzsébet anyakirályné magához vette a nagypecsét hátlapját, míg mellső lapját a királyi tanács számára engedte át az uralkodó. Mindenestre az 1377. évi adat már ezt az állapotot mutatta. Ezzel megszűnt a nagypecsét királyi jellege, maga a pecsét a tanács akaratát fejezte ki. A tanács bizalmi embereként ezt az akaratot testesítette meg a pecsétet kezelő kancellár. A nagypecsét „megosztása”

azt jelentette, hogy alkotmányjogi értelemben (egyelőre inkább csak elvileg) a hatalom gyakorlásában a tanács a királlyal egyenrangú szerephez jutott. A forrásanyagok szerint I. Lajos utolsó éveiben (1379–1380-ban) a királyi tanácsot bizonyos új jogkörrrel ruházta fel (így a külpolitika, konkrétan a Velencével való viszony alakításában avagy a jogszolgáltató tevékenységben).

1375-től megnőtt az országbírói tiszt súlya. Ebben az időben a jómódú középnemes, Szepesi Jakab volt az országbíró, így hatáskörének növelése bátorítást jelentett a köznemesség tömegei számára. Az még az országbírók régi jogosítványa volt, hogy az esetek döntő többségében – a XIV. század folyamán 80–85%-ban – ők álltak a királyi személyes jelenlét bíróságának (*presentia regia*) élén. Új fejlemény viszont, hogy Szepesi Jakab személye döntő jelentőségűvé vált az országos reformok kivitelezésében, és elnyerte a zsidók bírása tisztet is. A királyi kápolnaispántól fokozatosan átvette hiteles helyi tevékenységének egy részét, nőtt az olyan ügyek száma, amelyek korábban a kápolnaispánhoz tartoztak, de most az udvarbíró elé kerültek. Az ügyek szaporodása nyomán az országbíróság 1375–1378 között szinte folyamatosan működő ítélőszékké alakult.

Az országbírói tiszt hatáskörének megnövekedéséhez kapcsolódott eredetileg I. Lajosnak az a reformja, amely a városok feletti bíraskodás új rendjét szabta meg. A reformot az motiválta, hogy a városokat a királyi hatalom szövetségeseinek nyerje meg. Szepesi Jakab országbíró 1375-ben megkapta a „Lajos király összes városainak bírása” (*iudex universarum civitatum Lodovici regis*) címet, Jakab ténylegesen eljár e funkciójában, ítélőszéke a városok főbírósága volt, ítélkezése az országos jogon alapult. Működése e téren mégis inkább egy további, immár véglegesnek szánt reform előkészítésének tekinthető: a városbíróságot ugyanis 1378-ban átadta a tárnokmesternek. Ez azt jelentette, hogy a városok feletti joghatóság kérdésében a polgárok számára a legkedvezőbb eljárás érvényesült: külön jogon saját bíróság ítélkezett felettük. Ha korábban volt is rá példa, hogy a tárnokmester egy-egy város felett ítél, most a tárnokmester lett a városok főbírája, s a következő évtizedekben fokozatosan ez a gyakorlat érvényesült. Szentgyörgyi Tamás, aki szintén szerepet játszott Lajos reformjainak kidolgozásában, 1380-ban magát királyi tárnokmesternek és az összes magyarországi szabad város bírójának (*iudex universarum civitatum liberarum in regno Hungarie existentium*) címezte. Már I. Lajos uralkodásának utolsó éveiben bevonták a polgári bírótársakat a tárnoki ítélőszék munkájába, vagyis a tárnokmester feltehetően külön jog, a városi jog szerint ítélkezett.

Ami a területi kormányzás rendszerét illeti, e téren – a kezdeti más irányú reform után – már Károly Róbert arra törekedett, hogy egy-egy főméltóság kezén lehetőleg több megye és vár feletti fennhatóság összpontosuljon. Ez az elv I. Lajos alatt a kormányzatot illetően meghatározó jelleggel ment át a gyakorlatba. Érthető, ha így I. Lajos nádorai tisztségük fejében tekintélyes nagyságú területeket használtak. Károly Róbert, majd I. Lajos korában jól megfigyelhető a nagyobb szervezeti egységek kialakulása, a *honor* méretének növekedése a macsói bánság és a székely ispánság példáján. A macsói bán hatalma eredetileg a Szávától délre eső területre terjedt, de már Károly Róbert idejében fokozatosan a macsói bán irányítása alá került számos délvidéki megye (Valkó, Bodrog, Baranya, Szerém, Bács). A macsói bán *honorjába* tehát I. Lajos korában öt megye ispánsága és e terület királyi várai tartoztak. A vajdától

független székely ispán *honor*jához több száz terület ispánsága (Beszterce, Radna, Medgyes és Brassó) tartozott, valamint néhány erdélyi királyi vár. Míg Erdélyben és Szlavóniában a vajda és a bán *honorja* állandó volt, a szorosabb értelemben vett Magyarország tisztségviselőinek *honorja* a tisztség betöltőjének változásával együtt rendre megváltozott. Lényegében – a macsói báné mellett – az országbírói *honor* jelentett kivételt, ez Észak-Trencsén királyi kézen levő váraira terjedt ki.

Az Anjou-királyok (mindenekelőtt I. Lajos) területi kormányzati rendszere a *honor* elvén működött. Ez azt jelentette, hogy a király bizonyos javakat (ispánságokat, illetve várakat) nem örökadományul ajándékozott el, hanem csak meghatározott időre, a tisztség betöltése idejére juttatta a méltóságviselőnek. A tulajdonjogban ez nem jelentett változást, vagyis a vár, illetve tartozékai királyi tulajdonban maradtak, viszont az egyes bárók (a méltóságok betöltői) használták. A *honor* tehát egyszerre hivatal és hivatali birtok. A hivatalt az – önmagában vagy országos főméltósághoz kapcsoltan betöltött – ispáni tisztt jelentette (amelyben a bárót familiárisai ispáni vagy alispáni címmel helyettesítették), a hivatali birtokokat pedig a királyi várak és azok tartozékai testesítették meg (ezek élén várnagyi vagy alvárnagyi címmel szintén a báró familiárisai álltak). A *honor* két összetevőjének egybekapcsolódására mutat, hogy az ispánnak és a várnagynak nem volt külön apparátusa. I. Lajos időszakában általános gyakorlattként az alispán egyszersmind várnagy is volt.

A *honor*-rendszernek köszönhető, hogy az Anjou-királyok hosszú évtizedeken át szilárdan kezükben tartották az ország politikai kormányzatát. Matteo Villani firenzei krónikairó a XIV. század közepén a lényegre tapintott a magyarországi *honor*-rendszerrel kapcsolatban. „A magyarok csaknem valamennyien báróságok (*baronaggi*) kormányzása alatt állnak, de a magyarországi báróságok (*baronie*) nem öröklődnek, nem is élethossziglan szólnak, hanem mindet az uralkodó tetszése szerint osztják szét és veszik el.”

EGYHÁZIAK ÉS BÁRÓK

I. Lajos király számos oklevelében hivatkozott arra, hogy döntéseit a főpapjaival és báróival (*cum prelatibus et baronibus nostris*) tartott tanácskozás alapján hozta meg. Lajos korában is a főpapok és a bárók alkották a királyi tanácsot. A főpapok között megnőtt a magyarországi nagybirtokos családokban születettek száma. Lajos főpapjai közül mindössze tíz volt idegen – elsősorban itáliai – származású, három középbirtokos család sarja, 25 pedig nagybirtokos családból származott. Egyházfői méltósághoz jutott a Lackfiak, Bebekék, Czudarok, Bánfiak, Gilétfiek, Horvátiak, Szécsiek, Szécsényiek, Bátoriak családjának egy vagy több tagja. Az esztergomi érseki szék betöltői I. Lajos korában kevés kivétellel egyazon család leszármazottai, I. István-kori Csanád nemzetségéből származott Telegdi Csanád családjának tagjai voltak, vagyis szinte dinasztikus jelleggel viselték az ország első egyházi méltóságát. Telegdi Csanád 1330–1349 között, egyik unokaöccse, Vásári Miklós 1350–1358 között, másik unokaöccse, Telegdi Tamás 1367–1376 között töltötte be az esztergomi érseki méltóságot. Csanád érsek rokonságába tartozott Demeter esztergomi érsek (1378–1387), bíboros is. 58 év alatt mindössze tíz év kivételével egyazon rokonság tartotta kezében az esztergomi érseki tiszte-

Az esztergomi érsekség szinte állam volt az államban. Az érsek Esztergom megyének örökös ispánja volt; az érsek alávetettjei önálló szervezetet alkottak, függetlenek voltak a megyei közigazgatástól. Az érsek saját nádorral, udvarbíróval, saját hadakozó nemes-séggel (*prédiálisokkal*) rendelkezett, ez utóbbiaknak ő volt a szolgabírájuk. A XIV. század végére a kalocsai érsek is örökös ispáni címet nyert, a veszprémi püspöknek pedig újra sikerült megszereznie a veszprémi ispáni méltóságot. I. Lajos főpapjai, a jobbára nagy hatalmú arisztokrata családok sarjai kezében is tekintélyes hatalom összpontosult, ám 1382-ig nem fordultak az uralkodó ellen. Lajos időszakából egyetlen olyan esetet ismerünk, amikor egy püspök felségsértés bűnébe esett. 1349-ben Szécsi András erdélyi püspök nem engedte be az uralkodót egyik várába. Lajos azonnal parancsot adott az engedetlen püspök elfogására, birtokai és várai lefoglalására.

A szerzetesrendek, a világi papság befolyása, anyagi hatalma is nőtt az Anjouk, elsősorban I. Lajos alatt. Visszaszerezték elvesztett birtokaikat, új adományok révén gyarapították ingatlanaikat a bencések, a premonstreiek és a ciszterciek. Míg a kolduló rendek közül a domonkosok a XIV. században csak mérsékelten növelték magyarországi kolostoraik számát (a század eleji 35-ről a század második felére 38-ra), nagyobb ütemben nőtt a ferences kolostorok száma (az 1300. évi 41-ről fél évszázad alatt 51-re, majd további másfél század alatt 115-re). Megnövelte a kolduló rendek politikai szerepét a XIV. századi Magyarországon több helyen jelentkező eretnokség. Az 1320-as évek végén ismeretlen eredetű eretnokség jelent meg főleg Erdélyben, a pestisjárvány hatására flagellánsok léptek fel, a század közepén, a század második felében pedig az ország több pontján a valdensék és bogumilok eretnoksége ütötte fel a fejét. Ezek többségének letörésében kolduló rendiek (elsősorban domonkosok) játszottak szerepet. Ennek következtében az ország határvidékein, valamint a térítésbe bevont területeken levő egyházmegyék (Kalocsa, Szerém, Nándorfehérvár) élére olykor kolduló rendi püspökök kerültek. Nem kizárt, hogy az eretnekek elleni fellépéssel függött össze a pécsi egyetem létesítése 1367-ben. Mindenesetre szervesen illett a közép-európai egyetemalapítások sorába, amely Prágával (1348) vette kezdetét, és Krakkóval (1364), Béccsel (1365) folytatódott. A XIV. században a legnagyobb mértékben a remeterendi pálosok kolostorhálózata bővült Magyarországon. Míg 1300-ban 17 kolostoruk volt, számuk a XIV. század végére 78-ra emelkedett. A pálos rendi kolostorok alapításából egyaránt kivették részüket az Anjou-uralkodók (I. Lajos alapította pl. Nosztrát és Pálosremetét), valamint az arisztokrata családok (a Drugetek, a Lackfiak, a Bebekék, a Kanizsaiak stb.). 1381-ben Velencéből Magyarországra hozták Szent Pál első remete testét, és – mint Küküllei János lejegyezte – a „Buda mellett Szentlőrincen, a remeték klastromában, a hegytetőn helyezték el ünnepélyesen. E helyen... nagy néptömeg szokott... összegyűlni Isten dicséretére.” Az ugyancsak remeterendi karthauziak számára Lajos király – írja Küküllei – „Lövdön, a Bakonyban építtetett kolostort, és bőségesen ellátta javakkal”.

I. Lajos korában a báró (*baro*) szó több jelentésű volt. Legszerűbb értelemben az ún. igazi bárókat (*veri barones regni*) illették e címmel. Ők voltak az országos főméltóságok viselői. A XIV. század közepe óta használták a báró megnevezést az ország alig tucatnyi főméltóságának jelölésére. A szó korábbi jelentése szerint szintén báróknak minősültek az ispáni tisztet viselők. Nem kizárt, hogy a korszak egyik-másik forrása a báró szóba beleértette az egyházi főméltóságokat (érsekeket, püspököket) is. E méltóságok

- Érseki tartomány határa
- Egyházmegye határa
- ✚ Érsekség székhelye
- ✚ Püspökség székhelye
- Vác Székeskáptalan
- ✚ Társaskáptalan

Megjegyzések:

1. A Zágrábi Püspökség a Bács- Kalocsai Érseki Tartományhoz tartozik.
2. A Boszniai Püspökség székhelye (Diakóvár) a Pécsi Egyházmegye területén volt.
3. A Szerémi (Szenternye-i) Püspökség főesperessége felett a Bács-Kalocsai Érsek felügyeleti joggal rendelkezett.

Monasztikus rendek:

- Bencések
- Ciszterciék
- Premontreiek
- Ágoston-rendi kanonokok

Kolduló rendek:

- ⊙ Ferencesek
- ⊙ Domonkosok
- ⊙ Ágoston-rendi remeték

Remete rendek:

- ▲ Kartauziak
- ▲ Pálosok
- ✕ Ortodox (bazilita) monostor
- Az apácarendek jele ugyanaz, csak színük más
- * Perjeliségek

betöltői *honorjaik* okán az ország legnagyobb földbirtokosai voltak. Utóbb, a XV. század második harmadától kezdve immár a tisztséget nem viselő nagybirtokost is megillette a báró elnevezés. I. Lajos bárói túlnyomórészt abból az új arisztokráciából származtak, amely Károly Róbert korában alakult ki. Ennek az arisztokráciának I. Lajos-kori tagjai még egy-, legfeljebb kétnemzedéknyi távolságra voltak családjuk felemelkedésétől. Az apák (esetleg nagyapák) Károly Róbert iránti hálája és feltétlen hűsége jellemző volt az utódok Lajos királyhoz fűződő kapcsolatára is.

I. Lajos negyvenéves országlása alatt öten töltötték be a nádori méltóságot. Gilétfi (Zsámboki) Miklós 14 éven át (1342–1356 között) volt nádor. Bár bizonyára kiterjedtebb *honorjai* voltak, de mindössze trencsényi ispánságáról vannak adataink, és hivatali birtokként kétségtelenül csak a Trencsénhez tartozó várakat tartotta kezében. Utóda a nádori méltóságban Kont Miklós, az Újlaki család őse, aki 11 évig (1356–1367 között) látta el e tisztséget, legalább öt (de lehet, hogy hét) megyének volt ispánja. A *honorjához* tartozó várak száma kilenc, esetleg tizennégy volt. E megyék és várak azonban nem az ország egyazon régiójában terültek el, hanem legalább három tájegység területén (a Nyugat-Felvidéken Trencsén, az Észak-Felvidéken Szepes és Sáros, míg a Dunántúlon Vas és Sopron tartozott hozzá), így olyan tartományszerű fennhatósági körzete nem alakult ki, mint amelyet alig két évtizeddel korábban Druget Vilmos tartott a kezében. Kont halála után Opuliai László herceg következett a nádorságban (1367–1372), aki a lengyel királyi család tagjaként I. Lajos közeli rokona volt. László herceg öt évig töltötte be a nádori tisztelet, és ezután csupa nagy hatalmú báró birtokolta I. Lajos haláláig a nádori széket Lackfi Imre (1372–1375) és Garai Miklós (1375–1385) személyében.

I. Lajos korában a legfényesebb bárói karriert a Lackfiak futották be. A Lackfi család őse, a Hermány nembeli Lack pályája Károly Róbert alatt a székely ispánsággal indult (majd több más ispánságot is bírt). Számos fia közül főleg István, András és Dénes jutott a hatalom magasabb csúcsaira. István 1326-ban elnyerte a királyi lovászmester címet, s ezt az udvari tisztséget 1395-ig a Lackfi család tagjai töltötték be. Lackfi István I. Lajos alatt rövid ideig tárnokmester, majd az 1340-es évek nápolyi hadjáratainak idején erdélyi vajda, utóbb szlavón és horvát bán volt. Lackfi András az 1350-es években a macsói bánságig, a királynéi tárnokmesterségig és az erdélyi vajdaságig vitte. Dénes kalocsai érsek lett. A Lackfi család fénykora a harmadik generáció idejére esett. István mind a négy fia (Dénes, Miklós, Imre, István) erdélyi vajda volt, és 1359–1376 között egymás kezébe adták Erdély kormánypalcáját. Lackfi István említett fiai közül ketten negyed századon át lovászmesterek, ketten pedig közel tíz éven át horvát bánok voltak. Másik két fia több éven át szörényi bán, egy rövid ideig pedig bolgár bán volt. Lackfi Imre a lovászmesterség és az erdélyi vajdaság „előiskolája” után nyerte el a nádorságot.

Az országbírói tiszt I. Lajos-kori birtokosainak áttekintése jól érzékelteti a méltóságok betöltésében megnyilvánuló politikát. Amikor 1349-ben Nagymártoni Pál megvált az országbíróiságtól, közel negyed századon át, 1372-ig olyanok léptek a helyére, akik nagybirtokosok voltak, és más fontos tisztségből kerültek az országbírói méltóságba. Szécsényi Tamás kivételével a Károly Róbert által felemelt új arisztokrácia második generációjához tartoztak, Lajos király feltétlen hívei voltak. Szécsényi Tamás 1349–1354, Druget Miklós (Druget János nádor fia) 1354–1355, Szécsi Miklós 1355–1358, majd 1369–1372 között, a Csák nembeli Újlaki Miklós (Csák Ugrin tárnokmester fia)

1359-ben, míg Bebek István 1360–1369 között töltötte be az országbírói tisztséget. 1372-ben viszont nem arisztokratát, hanem Szepesi Jakab személyében középbirtokos család sarját tette Lajos király országbíróvá; ezzel az uralkodó bizonyosságát adta, hogy a Károly Róbert által felemelt arisztokrácia második-harmadik nemzedékével való harmonikus együttműködése mellett az új arisztokrácia bővítésére is törekedett. Szepesi Jakab rövid megszakítással 1372–1380 között volt országbíró, fia, János pedig már kalocsai érsekségre emelkedett. A tárnokmesteri méltóságot Lajos korában szintén az új arisztokrácia tagjai viselték. Tót Lőrinc (Kont Miklós nádor apja), Gilétfi János, Dunajeci (Berzevici) János is betöltötték e tisztséget. Rövid ideig Szepesi Jakab országbíró egyszersmind tárnokmester is volt.

Lajos király nem tékozolta el az apja által nagy erőfeszítések árán összegyűjtött királyi vagyont. Adományreformot vezetett be, amelynek lényege, hogy a királyi birtokjuttatások többé nem az osztatlanul közösen birtokló valamennyi családtagnak, hanem pontosan meghatározott személy(ek)nek szóltak. Sok birtokot és jogot adott egyháziaknak és világiaknak, az első várat (a Heves megyei Sirok vára) Lajos zálogosította el, de óvatos volt éppen a várak eladományozásában. A XIV. századi Magyarországon elsősorban a várak (és tartozékaik) birtoklása testesítette meg a hatalmat. Hosszú országlása során összesen 18 várat ajándékozott el. Az országnak nádort adó arisztokraták a Lackfiak és az Újlakiak e 18 várból hármat-hármat kaptak. Lajos ügyelt arra, hogy az elidegenített várak a megadományozottak családi birtokaitól távol legyenek, illetve hogy azok, akik két várat nyertek adományul, ne egymás melletti erősségek birtokosaivá váljanak. Bárói tartományok kialakulásától ezért sem kellett tartania. I. Lajos halálakor, 1382 táján a Magyarország területén akkor létezett mintegy 300 várnak a fele királyi vár volt, amelynek tulajdonjoga – a tartozékokkal együtt – a királyt, használatra pedig azt a bárót illette, aki a király iránti hűsége miatt kaphatott szerepet a királyi várak igazgatásában. 150 királyi vár birtoklása óriási hatalmat jelentett az uralkodónak, és ez biztosította az ország irányításában megnyilvánuló hatalmi túlsúlyát, erejét. Lajos nem csupán a prelátusok és bárók támogatását, hűségét élvezte, hanem maga mögött érezhette a köznemesi tömegeket is. Az uralkodó a köznemesség problémáira is érzékeny volt, ezt az 1351. évi dekrétum kibocsátása igazolja.

AZ 1351. ÉVI TÖRVÉNY

Az 1351. évi dekrétum megszületésében két körülmény játszott fontos szerepet. Egyrészt az 1350-ben befejeződött nápolyi háborúk jó alkalmat adtak a társadalom vezető rétegeinek arra, hogy szolgálataik fejében további szabadságjogokat kényszerítsenek ki az uralkodótól. Amikor I. Lajos „országunk báróinak, előkelőinek és nemeseinek” kezdeményező szerepét emelte ki a törvény megszületésében, érdemeikként maga hivatkozott arra, hogy „velünk együtt Szicíliának... országába menvén,... rettenthetetlenül a sors nem sejtett csapásainak és különféle szeszélyes veszedelmeknek tették ki magukat”. Másrészt 1347–1349 között nagy pestisjárvány pusztított az országban. Ennek következtében erősen megfogytakozott a jobbágyok száma, országos méretű volt a munkaerőhiány. Az így kialakult helyzet kiélezte az uralkodó réteg

különböző csoportjai közti ellentéteket. Maga a pestisjárvány közvetlenül nem, de a társadalomra gyakorolt hatásaiban közvetve tükröződött a dekrétumban.

Az 1351. évi törvény a november és december hónapban, a közel egy hónapig tartott budai országgyűlés eredménye. A gyűlésen bárók, előkelők és nemesek vettek részt, és Lajos az ő kérésükre adta ki a dekrétumot. Feltűnő, hogy a források nem említik külön a főpapokat, de ebből még nem lehet arra következtetni, hogy a főpapok távol maradtak a gyűléstől, vagy hogy nem értettek volna egyet a törvény kibocsátásával. Valószínű, hogy e helyütt a báró terminus a világi tisztségviselőkön kívül a püspöki kar tagjaira is vonatkozott. A résztvevők azt kérték a királytól, hogy erősítse meg II. András 1222. évi Aranybulláját, amelynek szövegét szóról szóra átiratták az uralkodóval. Lajos egyetlen cikkelyt módosított dekrétumában, amely így rendelkezett: „az örökösök hátrahagyása nélkül elhaló nemeseknek jogukban és szabadságukban áll birtokaikat még életükben és haláluk esetére az egyháznak vagy másoknak, akiknek akarják, átadni vagy hagyományozni, eladni vagy elidegeníteni”. Ehelyett azt cikkelyezte be a király, hogy „éppen ellenkezőleg: egyáltalán ne legyen joguk azt megtenni, hanem birtokaik a jog szerint és törvényesen, tisztán és egyszerűen minden ellentmondás nélkül legközelebbi atyafiaikra, nemzetségeikre háramoljanak”. Eltörölte tehát az Aranybulla által a királyi szerviensek számára biztosított szabad végrendelezési jogot, és helyébe a nemesi birtok elidegeníthetetlenségét állította. Ezen a ponton a törvény az Aranybulla holt tartalma helyett az élő szokásjogot kodifikálta, amely elsősorban a köznemesség érdekeit védte, hogy ti. a nemesi birtok ne fogyjon, ne aprózódjon szét, hanem együtt maradjon. Így került be az ösiség a magyar feudális jogba (*aviticitas*).

Az a körülmény, hogy az 1351. évi országgyűlés résztvevői az 1222. évi Aranybullát, a szervienzi (a későbbi köznemesi) szabadságjogok legteljesebb körét nyújtották be megerősítésre a királynak, jelzi, hogy az országgyűlés alaphangját a nemesek adhatták meg. Az országgyűlésen az Aranybulla megerősítésén kívül még további 25 új cikkelyt is alkottak. Ezek legtöbbje a köznemesi igényeknek adott hangot, s elfogadásuk azt bizonyította, hogy az uralkodó felfigyelt a köznemesi követelések jogosságára, és késznek mutatkozott – esetenként más társadalmi rétegek rovására is – azokat törvénybe iktatni. A törvény fontos cikkelye az, amely a délidéki (a Dráva–Száva közén, valamint Pozsega és Valkó megyében lakó) nemeseket azonos helyzetbe hozta az ország többi nemesével. Így rendelkezett, hogy e nemesek, akik kamarahasznát „országunk más valódi nemesével együtt egyformán tartoznak fizetni”, mentesek legyenek a bán zsolozsmájának nevezett nyestbóradó (*marturina*) fizetése alól, s „miként országunk más részeinek többi nemesei, ők is teljességgel kivételezettek és mentesek legyenek bármiféle más, eddig fizetni szokott adónak mindennemű szolgáltatása alól” (12.). Általános megfogalmazásban is bekerült a törvénybe, hogy „mind az országunk határai között lakó valódi nemesek, mind pedig azok is, akik országunk határain belül fekvő hercegi tartományokban élnek (Szlavóniában és Erdélyben), egy és ugyanazon szabadságot élvezzék” (11.).

A köznemesi érdekeltséget tanúsítja a törvény megszületésében az a cikkely, amely a kilenced (*nona*) fizetéséről és behajtásáról intézkedett (6.). Ez minden termény és bor kilencedrészének földesúri adóként való beszedését rendelte el „minden szabad faluban, sőt még az udvarnoki és királynéi falvakban élő valamennyi szántóvető és szőlőbirtokos jobbágyunktól is, kivéve a fallal övezett városokat”. A kilenced fizetésé-

nek kötelezettségét nem az 1351. évi törvény alkotta meg, már 1351 előtt voltak földesúri törekvések a kilenced kivetésére. A „nagy halálnak” nevezett pestisjárványt követően – amikor megnőtt a munkaerő értéke – a nagy hatalmú előkelők tudtak leginkább eltekinteni a kilencedtől. Ha ők nem követelték volna meg jobbágyaiktól a kilencedet, a szabadon költöző parasztság tömegei hagyták volna el a köznemesi birtokokat, és telepedtek volna át a nagyurakhoz. A kilenced kötelező beszédésének előírása tehát a köznemeseket védte attól, hogy jobbágyaikat ne csábítsák el mások (a tehetősebbek). A törvény szövege nem véletlenül helyezte kilátásba büntetést az ellenálló (*rebellis*) földesurakkal szemben: akik elmulasztanák a kilenced beszédését, azoknál saját céljaira a király fogja behajtani.

A törvény egy további cikkelye is a világi uralkodó eliten belüli rétegellentétekre világít rá. Ez kimondta, hogy a jobbágyokat – legyenek azok a király, a királyné, a főpapok vagy a főurak jobbágjai is – „erőszakkal, ugyanazon jobbágyok urainak önként adott engedélye nélkül nem szabad elköltöztetni” (16.). A jobbágyok erőszakos elhurcolása (*abductio*) másik birtokra a feudalizmus gyakori jelenségének számított. Mivel a nagy hatalmú előkelőnek több lehetősége volt hatalmaskodásra, a jobbágyi költöztetés tilalmának törvénybe foglalása elsősorban a köznemesek érdekeit szolgálta, az ő védelmüket kívánta biztosítani a nagybirtokosokkal szemben. De jobbágya erőszakos elhurcolása ellen egyetlen feudális birtokos sem volt biztosítva, a dekrétum szövegébe beiktatták a király, a királyné, a prelátusok és a főurak jobbágjai *abductiójának* tilalmát is.

Az 1351. évi dekrétum egy másik, sokat vitatott cikkelye a földesúri bíráskodást törvényesítette. Eltiltani törekedett azt a széles körben érvényesülő gyakorlatot, hogy a birtokosok mások jobbágyait, ha azok különböző okokból földjére léptek (piacra, malomhoz igyekeztek, fuvarrobotot teljesítettek, templomba mentek), régi vétségeik okán vagy anélkül bírói székük elé hozták és elítélték. Ezzel szemben kívánatosnak és követendőnek azt minősítette a törvény, hogy ha a jobbágyok „nyilvánvalóan sebet, sérülést, emberölést, gyújtogatást és más, ezekhez hasonló szörnyűségeket követnek el, akkor... az ítéletet és megfelelő igazságot minden panaszos [a jobbágy] ura előtt keresse” (18.). Ez az úriszék (a földesúri bíráskodás) intézményének törvénybe foglalását jelentette. A földesúr saját bíráskodása mélyen a természeti gazdálkodás viszonyáig nyúlt vissza, s egyik tipikus esete volt annak, hogy a birtokos saját ingatlanán állami feladatokat látott el. Eppen ezért a földesúri jogszolgáltatás külön kiváltságolás nélkül is kialakult. 1328-ban született az első királyi felhatalmazás, amely úriszék tartását engedélyezte. Károly Róbert a Szepes megyei nemeseknek elrendelte, hogy a jobbágyok felett – a lopást, rablást, hatalmaskodást és gyújtogatást kivéve – csak saját földesuruk ítéelkezhetett. Sajátos módon a jobbágy feletti földesúri bíráskodást már 1331-ben az ország régi szokásának nevezték, de 1378-ig a földesúri bírói jogot még királyi kiváltsággéppen is adományozták, amely a jog kialakulatlanságát mutatja.

Az 1351. évi törvényben a földbirtokosok – köztük a köznemesek – nem csupán a kisebb ügyekben nyerték el a bíráskodás jogát jobbágyaik felett, hanem az ún. közbűntettek (emberölés, gyújtogatás, megsebesítés stb.) ügyében is. Ezek az ügyek 1328-ban még nem tartoztak az úriszék hatáskörébe. Köznemesi érdek fejeződött ki az 1351. évi törvény által biztosított széles úriszéki jogkörben. Ebben az időben vette kezdetét a pallosjog adományozása is. Az első írásbeli kiváltságot 1341-ben Károly

Róbert egyik leghívebb embere, Magyar Pál gimesi várnagy nyerte el. E jog birtokosa saját földjén minden közbűntettet (köztük a jobbágyokat is) elítélhetett és kivégeztethetett. A köznemesség a pallosjog kialakulásának időszakában az úriszéki illetékeség maximális biztosítására törekedett, vagyis arra: ne csorbuljon saját bírói hatásköre által, hogy közbűntettek esetében csak a pallosjoggal rendelkező nagyurak ítéelhetnek. E jogot a király által köznemesek is biztosították a maguk számára. E törvénycikk ebben a formában nem valósult meg: a kisebb nemesek jobbágysága felett a nemesi megye, a szolgabírák ítéeltek, utóbb pedig úriszéket is pallosjoggal rendelkező nagybirtokosok tartottak.

Vannak nyomok arra, hogy bizonyos kérdésekben az egyház engedni kényszerült, és rá nézve sérelmes cikkelyek kerültek be az 1351. évi dekrétumba. Eltiltotta az egyháziakat attól, hogy a velük perben álló nemesek ellen a per alatt álló ügyben – eddigi szokásukkal ellentétben – egyházi fenytést alkalmazzanak, és a kiközösítés eszközéhez nyúljanak (1.). Megszigorította az egyház birtokjogának igazolását. Eszerint egyházi birtokjog megállapítására a közönséges vizsgálati levelek (amelyek más esetekben birtokjogot igazoltak) nem voltak elegendők. Ilyen tárgykörben csak a király, a királyné vagy a királyt helyettesítő bírák adhattak ki kiváltságlevelet (20.). A törvény ama rendelkezése, hogy a jövőben a törpekonventek nem bocsáthattak ki birtokok előrkítésével kapcsolatos okleveleket, illetve hogy „pecsétjeik híjával legyenek minden megerősítő erőnek” (3.), nem kifejezetten az egyházak ellen irányult, legalább ilyen mértékben a nagybirtokosok ellen is, akik birtokügyeleteikhez leginkább a törpekonventeket vonhatták befolyásuk alá.

Az 1351. évi törvény jól tükrözte azt, hogy a köznemesség immár nem elégedett meg az 1222. évi Aranybullában foglalt (szerviensi) szabadságjogokkal, hanem újabb kiváltságokat, kedvezményeket biztosított magának. Ha ezek egy része papíron maradt is, magának a szándéknak a kifejezésre juttatása, törvénybe iktatása a köznemesség szervezettségének erősödésére, egységes társadalmi csoportként való fellépésére utal. Az 1351. évi dekrétum méröldkő a jogilag egységesülő és határozott körvonalakat öltő köznemesség renddé válása útján. A köznemesség szervezkedésének színtere a nemesi megye volt.

A NEMESI MEGYE

A nemesi megye természetesen nem I. Lajos korának terméke, első nyomai a zalai szerviensek 1232. évi ítéletleveléig vezethetők vissza. A nemesi megye kialakulásának folyamatát a XIII. század végén megakasztották a tartományurak. Azokban a megyékben, ahol a tartományok létrejötte előtti időben még nem formálódott ki a nemesi megye, az oligarchák leverése utáni időkben alakult ki. Számos erdélyi megye (Szolnok, Küküllő, Hunyad) szolgabírái csak a Kán László halálát követő időben bukkantak fel. Csák Máté tartományúr halála után az 1320-as évekből maradt ránk több felvidéki megye (Bars, Trencsén) nemesi megyei létét igazoló oklevél. A nemesi megye – amelynek kialakulása egyenetlen területi megoszlásban évszázados folyamat volt – éppen I. Lajos korában nyerte el oly jellemző és hosszú ideig fennálló formáját. A *honor*-rendszer ismeretében külön elbírálság alá esnek azok a megyék, ahol nem volt

királyi vár, jelentős királyi vagy királynéi birtok, s amelyeknek ispánsága így nem minősült *honornak*. Ezekben a megyékben – ide sorolható pl. Bodrog, Gömör, Szabolcs, Győr és Zala – tisztábban érvényesült a nemesi vezetés. A magyarországi vármegyék többségének ispánsága *honorként* jutott egy-egy báró kezébe, ez azonban nem jelentett akadályt a nemesi megye kialakulásában. Külön kategóriát képezett Erdély és Szlavónia, ahol e területek ispánjai nem a királytól, hanem a vajdától, illetve a bántól függtek, tőlük nyerték el megbízásukat, és területükön korlátozott autonómiájú nemesi megyék jöttek létre.

A nemesi megye közigazgatási szervezet és egyben igazságszolgáltatási fórum volt. A megyei szervezet nem fogta át az ország egészét, a régebbi idők kiváltságainak következtében számos népelem megőrizte különállását a megyei szervezettől, s így biztosította saját önkormányzatát. Ilyen kiváltsággal rendelkeztek a szászok a Felvidéken, valamint Észak- és Dél-Erdélyben, továbbá Erdélyben a székelyek, az ország több pontján egy tömbben élő kunok, valamint a jászok. Saját ispánjuk (*comes Byssenorum*) alá tartoztak a besenyők, míg a zsidók továbbra is királyi tulajdonban voltak, s éppen I. Lajos óta ismerjük a felettük főhatóságot gyakorló országos zsidóbíró (*iudex Iudeorum totius regni*) tiszteit.

A megyékben is számos olyan terület vagy személy létezett, amelyek, illetve akik mentességet élveztek a megyei joghatóság alól. Ilyenek voltak mindenekelőtt a kiváltságolt városok, némi megszorítással a királyi várak. A városok autonómiája megnőtt I. Lajos uralkodásának végére, önálló ítélőszékük jött létre, és esetükben nem az országos jog, hanem a városi jog érvényesült. A királyi vár és tartozékai felett – a *honor* alapján – az ispán, illetve a várnagy (vagy alispán), tehát a nemesi megye tisztségviselője rendelkezett joghatósággal, de ebbe a folyamatba a nemesi megye „lelkét” jelentő szolgabírának nem volt beleszólásuk. Mentések voltak a megyei ítélkezés alól azok a személyek is, akiket a király egyedi kiváltságok alapján az udvar bírói joghatósága alá helyezett. A XIV. századi Magyarországot mind a közigazgatás, mind pedig az ezzel szorosan összefüggő igazságszolgáltatás területén nagyfokú tarkaság jellemezte.

Ennek ellenére a nemesi megye joghatósága széles körben érvényesült. A megye területén ez a jog egyformán kiterjedt a nemesekre, a nem kiváltságolt városok lakóira és a jobbágyokra. Ez a körülmény megkövetelte, hogy a XIV. századra a megyéknek szilárdan kialakult határaik legyenek. A rendszeres közélet állandó megyeközpontot igényelt. Ez a folyamat I. Lajos korára még korántsem zárult le, de számos esetben a megye már ekkor „meglelte” végleges székhelyét, ahol rendszeresen ülésezett a megyei hatóság. Ez ritkán esett egybe az egykori királyi vármegye székhelyével (mint pl. Pozsony esetében), a nemesi megye gyakran olyan helyet keresett magának, ahol bárói vagy egyéb nyomástól függetlenül fejthette ki tevékenységét. Szabolcs megye gyűléseit immár nagy rendszerességgel Kállón tartotta, de Zala esetében még ingadozott a megyeszékhely Kehida, Kapornak, Mándhida, Tapolca (sőt még más települések) között.

A nemesi megye tisztikarát az ispán (a XV. századtól olykor főispánnak nevezve), az alispán, a szolgabírák és a megyei jegyző alkották. Az ispánt (*comes*, majd *supremus comes*) a király állította a megye élére „tetszése tartamára”, vagyis bármikor elmozdíthatta onnan. Az ispáni tiszte a szorosabb értelemben vett Magyarországon – egyetlen kivételtől eltekintve – I. Lajos korában mindig világiak töltötték be. A kivételt Eszter-

gom megye jelentette, ahol V. István óta a mindenkori esztergomi érsek viselte a megye örökös főispáni tisztét. (Szlavóniai megyék esetében olykor előfordult, hogy az ispáni tiszteet egyházi személy tartotta kezében.) Gyakori volt, hogy egy báró több megye ispáni tisztét viselte, ráadásul nemritkán országos főméltóságot is betöltött. Az ispánnak nem állt módjában, hogy személyesen irányítsa a megyét. A báró *honorként* kapta az ispánságot, élte és használta jövedelmét (ennek fő forrásait a bírságok és a vámok alkották), ám irányítását familiárisaira bízta. A XIV. század folyamán a tényleges megyevezetés az ispán kezéből fokozatosan az alispánéba (*vicecomes*) került, megnövelve annak hatalmát. Az alispán az ispán bizalmi embere, familiárisa volt. Amikor 1317-ben Pető mester szatmári ispán a szolgálatába állt Mihály mestert alispánjává tette, egyúttal megadományozta két vámszedőhellyel, bizonyos megyei tisztséggel (tárnokmesterséggel), 20 márkával, ruhaneműkkel, továbbá majdan egy faluval, ha az uralkodó Petőnek falut adományoz. Minden megyének külön alispánja volt, de arra is akadt példa I. Lajos korában, hogy egy megye élén két ispán állt (rendre testvérek), és néha egy megyében két alispán is felbukkant.

A nemesi megye legsajátosabb tisztét a szolgabírák (*iudices nobilium*) töltötték be. A szolgabírákat a megyegyűlésen választották, de a XIII–XIV. század fordulójáról vannak olyan adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy ekkor a király nevezte ki őket. Számuk a szorosabban vett Magyarországon, valamint Szlavóniában megyénként mindig 4, míg Erdélyben csak 2 volt. Törvényszéket az alispán társaságában együtt alkottak, külön bírói székük nem volt. Peren kívüli eseteket viszont önállóan is elláttak: birtokokat iktattak, határjárást végeztek. Nagy szerepük volt az adó behajtásánál és a tizedszedésnél. A rövök kíséretében mindig jelen volt szolgabíró is. A szolgabírák tisztségéhez tartozott a jobbágyügyek intézése (jobbágyok erőszakos költöztetése, visszatartása stb.). Képviseltették magukat az úriszéken is. Jövedelmük elsősorban bírságokból, valamint a peren kívüli cselekményekben, illetve az adó- és tizedbehajtásban való részvételükért kapott díjakból tevődött össze. A nemesi megye adminisztrációját a megyei jegyző végezte.

A nemesi megye testületi szervei közül a közygyűlés és a törvényszék említhető. A megyei közgyűléseken (*congregatio generalis*) minden nemes, a nemesi közösség (*universitas nobilium*) minden tagja személyesen megjelenhetett, szavazhatott vagyoni helyzetére való tekintet nélkül. Számos oklevél, valamint egy XIV. századi formuláskönyv (*Ars notaria*) is bizonyítja, hogy a megyei gyűléseken ekkor még a nemesek is részt vettek, illetve meghívást kaptak. 1342-ig a megyei közgyűlések a nádor vagy az ispán elnöklete alatt üléseztek, azután I. Lajos a nádori bíraskodást a kúriába helyezte át; a nádor tiszténél fogva rendszeresen tartott bírósági közgyűléseket. Károly Róbert korában gyakori volt, hogy több (olykor öt-hét) megye számára együttesen hirdettek meg közgyűlést. I. Lajos időszakában azonban minden megye külön ülésezett, legfeljebb két kisebb megye számára tartottak együttes ülést. A nádor 1342 után is tartott közgyűléseket, de ekkor már királyi parancsra. A nádori közgyűlések feladata volt a gonosztevők kiirtása, megbélyegzése (*proscriptio*), valamint az igazságszolgáltatás. A nádori közgyűlésektől nem különböztek azok a megyei gyűlések sem, amelyeken az ispán elnökölt. A közgyűlések ez esetben is királyi parancsra, a király nevében ültek össze.

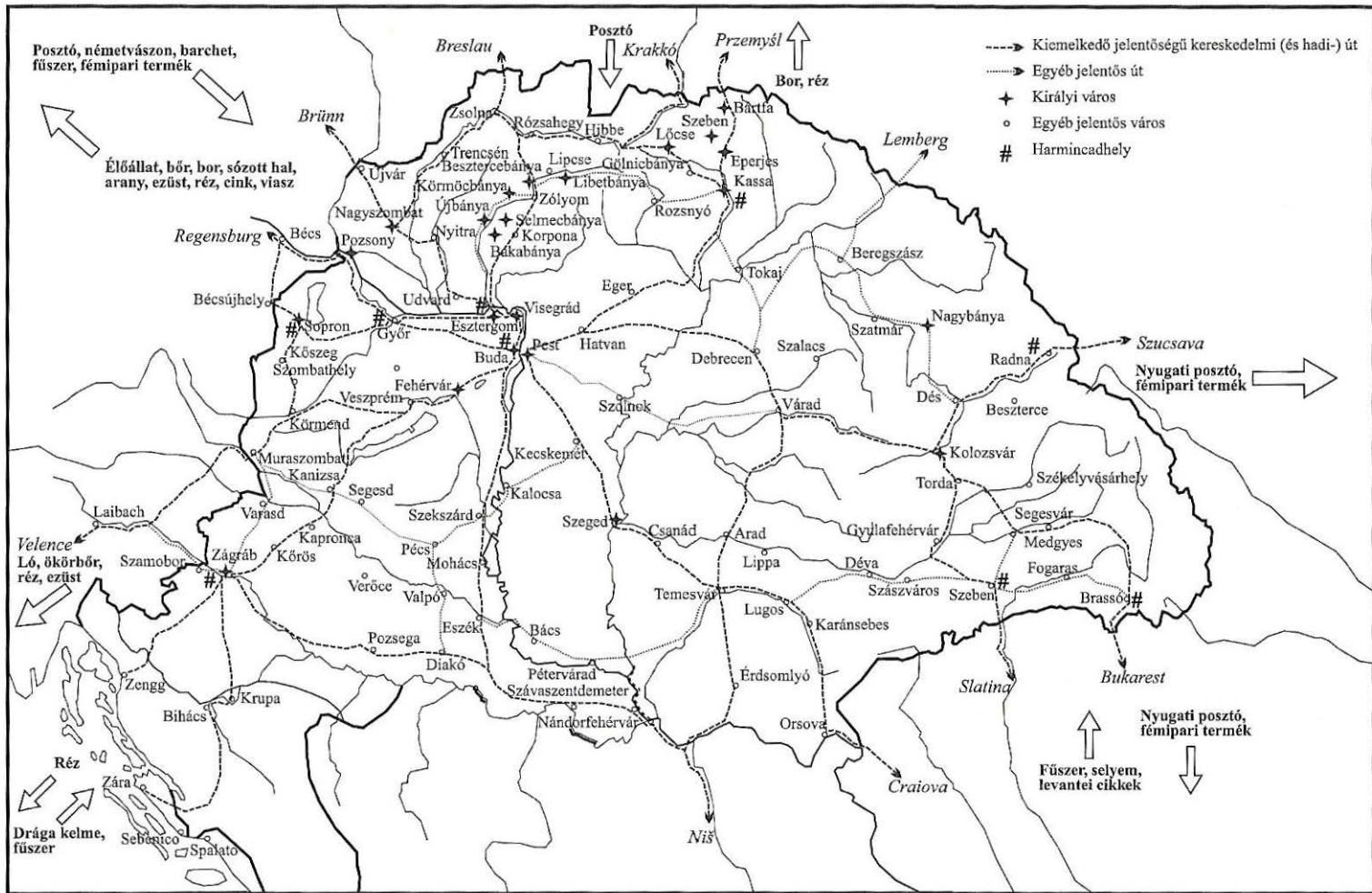
I. Lajos támaszkodott a nemesi megyére. 1342-ben első utasítása éppen azt tartalmazta, hogy minden megyében tartsanak gyűlést, síriák össze és juttassák el hozzá a

rablók, tolvajok, hatalmaskodók nevét. A megye autonóm bírói joghatóságát a megyei törvényszék (*sedes iudiciaria*, röviden: *sedria*) jelentette. Itt az ispán vagy az alispán elnöklete alatt a szolgabírák és a bírótársakként választott nemesek ítéleztek. Joghatósága kiterjedt a megye nemes és nem nemes lakóira, kivéve azokat, akik mentességet szereztek. A földesúri népek ügyeit nem a megyei törvényszéken, hanem az úriszéken, a földesúri bíraskodás keretében tárgyalták. Bizonyos nemesek, illetve nagybirtokosok pedig a királytól szereztek olyan jogokat, hogy ügyükben csak a királyi udvarban ítélezhettek.

A nemesi megye a XIII. század első harmada óta jelentős fejlődésen ment át. I. Lajos korában egész Magyarország meghatározó jellegű közigazgatási alapintézményévé, az egyik legfontosabb igazságszolgáltató fórummá vált. A király az ország kormányzásában igénybe vette a nemesi megyék segítségét, élő és eleven volt a kapcsolat közte és a megyék között. A megyei élet rendszeressé válása, a megyegyűlések, megyei törvényszékek, továbbá a nemesi megye tisztikara – főleg az alispáni tiszt – számos köznemesnek kínált szereplési lehetőséget, biztosított politikai gyakorlatot. Ravasz István Esztergom megyei birtokos Kont Miklós nádor kedvelt familiárisának számított. Előbb a királyi udvar lovagja, majd urát helyettesítve barsi, pozsonyi alispán, alvajda, végül pedig vasi alispán volt. A nemesi megye átszervezte a megyei nemességet korábbi elszigeteltségén, hozzájárult öntudatának és az egymásra utaltság érzésének kialakulásához. A nemesi megye nélkül nem kerülhetett volna sor a nemesek rendi jellegű szervezkedéseire.

VÁROSPOLITIKA, KERESKEDELEM

Az Anjou-királyok támogatták a városokat. A XV. századi német nyelvű, polgári szerzőségű Szepesszombati Krónika így minősítette az Anjouk várospolitikáját: „ez a király [Lajos] és az apja nagyon szerették a magyarországi városokat, és felemelték őket és javították [állapotukat]”. Károly Róbert és a városok jó kapcsolata az 1310-es években kezdődött, amikor a városok fegyveresen nyújtottak segítséget az uralkodónak a tartományurak elleni harcához. A szepességiek Aba Amadé, a debreceniek pedig Borsa Kopasz ellenében támogatták Károlyt. Nem véletlen, hogy az uralkodó egy-egy oligarcha leverését követően hamarosan kiváltságokat biztosított az adott tartomány városai számára. Kán László 1315. évi halálát követően Károly Róbert 1316-ban városi kiváltságokat adott a kolozsvári *hospeseknek*, akik javaik és személyük nem csekély veszteségével hűségesen kitartottak az uralkodó mellett ellenfeleivel szemben. Kolozsvár tekintélyes kereskedőnépességének bizonyítéka, hogy a városi kiváltságok (szabad bíró- és plébánosválasztás) mellett Erdély területére szóló vámmentességet is kapott. Miután Károly Róbert sikerrel harcolt a Kőszegiek ellen, 1317-ben megerősítette a soproni polgárok kiváltságait. A király indokolásként – azon túl, hogy privilégiumuk elégett – a soproni polgárok iránta kinyilvánított hűségét említette. A tartományurak elleni jó szolgálatok olykor még évtizedekkel később is feltűntek az oklevelekben. I. Lajos pl. 1361-ben Debrecennek adományozott kiváltságokat a polgárok egykor Károly királynak tett hű szolgálataiért.

Kereskedelem és városhálózat a XIV. századi Magyarországon

A politikai szempontokon túl a városok a királynak gazdasági támaszt is jelentettek. Adóztak (még hozzá egy összegben) és katonákat adtak számára. Az Anjou-királyok – szemben a szűk látókörű tartományurakkal, akik a városokból azonnali hasznot kívántak húzni – előrelátó és türelmes módon engedték boldogulni a városokat, s ehhez segítséget is nyújtottak. Bártfa pl. 1320-ban telepítési kiváltságot nyert. Károly Róbert számos település *hospeseinek* biztosított vámmentességet (így a Felvidéken Zsolnának, a Duna mentén Nagymarosnak és Pozsonynak, ez utóbbi 1328-ban került vissza Magyarországhoz stb.). A király megkülönböztetett figyelemmel kísérte a bányavárosok sorsát: az erdélyi Aranyosbányának kiváltságokat adott, Körmöcbánya pedig Károly Róbert alapításának köszönhetette létét. A fejlettebb magyarországi városok joga szolgált mintául a nyomukba lépő települések számára. Így pl. a budai városi jogot nyerte el Károly Róbert alatt Nagymaros, Szécsény, Rimaszombat; Korpona jogát a Zólyom megyei Lipcse, továbbá Pelsőc, Csetnek és Turócszentmárton; Sopronét Kőszeg; Selmechányáét Szomolnok.

A Károly Róbert által megalapozott várospolitikát folytatta I. Lajos. Városi kiváltságokat adományozott pl. Podolinak, Kassának, Debrecennek. A bányavárosok közül újra biztosította bányászati szabadságait Nagybányának, a bányavárosok közé emelte az erdélyi Zalatnát. Egy 1345. évi adat szerint a pénzverő kamarák bérbeadásában is apja gyakorlatát folytatta, viszont az aranyvalutáról visszatért a kettős valuta rendszerére. A privilégiumok hozzájárultak a városok lélekszámának gyarapodásához. Sárvár kiváltságlevelében előírta, hogy a földesurak ne gátolják a jobbágyok városba költözését. A legtöbbször továbbra is kereskedelmi kiváltságokat adományozott, és ez azt jelzi, hogy a város eredendően a kereskedelemmel foglalkozók lakóhelye volt. A király Nagyszében kereskedőinek 1351-ben vámfizetés ellenében az egész ország területén szabad közlekedést biztosított, 1367-ben pedig Buda kereskedelmi kiváltságait nyerte el. Ez szabad kereskedelmet biztosított számukra a Magyarországgal szomszédos országok nagyvárosai felé, s még Buda árumegállító joga sem volt érvényes velük szemben. Lajos alatt számos város árumegállító jogot nyert el (így pl. Kassa és Brassó). Nem egy esetben mezővárosok (Kapronca, Modor) kaptak városi kiváltságot. Ezek más, fejlettebb városok jogrendjét vették át. Kapronca Zágrábét, Modor pedig ügyei-ben Nagyszombathoz és Pozsonyhoz fellebbezhetett. Zsolna anyavárosa (fellebbviteli fóruma) a sziléziai Teschen volt. Lajos alatt Zsolna – hogy ne idegen országbeli városhoz igazodjék – Korpona jogát vette át.

Lajos és a városok is sokat tettek azért, hogy Magyarország komolyan bekapcsolódjon a külkereskedelmi forgalomba. Az uralkodó sok nyugat- és közép-európai város – Bécs, Nürnberg, Regensburg, Köln, Aachen, a flandriai Huy, a csehországi Cheb (Eger), Prága stb. – kereskedői számára adott véd- és kiváltságleveleket. A kereskedelmi kapcsolatok hatására számos nürnbergi, kölni és más városból származó kereskedő telepedett meg a magyarországi városokban, ott felvették a polgárjogot, és továbbra is szoros kapcsolatot tartottak fenn szülővárosukkal. Az 1360-as években valóságos kereskedelmi „háború” dúlt Krakkó és Kassa között: Kassa 1361-ben elnyert árumegállító joga válasz volt Krakkó hasonló korábbi kiváltságolására. Krakkó árumegállító joga ugyan elsősorban a poroszországi Thorn (Toruń) kereskedői ellen irányult, de sértette a kassaiak érdekeit, akik a lengyel piacra állatokkal, borral, rézzel akartak bejutni. A viszályt végül is Lajos és Kázmér lengyel király 1368. évi budai kereskedelmi

egyezménye simította el. A magyar uralkodó biztosította a lengyel kereskedők magyarországi forgalmát (miután Kassán áruikat eladásra kellett kirakni), és Kázmér is engedte, hogy a magyar kereskedők Lengyelországban áruljanak. Lajos lengyel királyként lehetővé tette a kassaiak lengyelországi kereskedését.

Az 1358. évi zárai béke után Lajos gazdaságpolitikájának középpontjába Dalmácia került. Az uralkodó sorozatban adott ki a Dalmáciával folytatandó kereskedelem szabadságára vonatkozó okleveleket, így Nagyszeben mellett Pozsonynak is. Célja az volt, hogy Velencével szemben a dalmát városok, kiváltképpen Zára, lássák el az országot levantei árukkal. A Nagyszebennek 1367-ben adott kereskedelmi kiváltságlevél hangsúlyozta a Zára felé történő szabad kereskedést. 1370-ben a szorosan vett Magyarország kereskedői számára vámmentes kereskedést engedélyezett Horvátországgal és Dalmáciával. Ez új kereskedelmi útvonal megnyitását tette szükségessé Zára és Zágráb között, amelyen ugyan megindulhatott bizonyos „tengeri” forgalom Magyarország belseje felé, de a levantei áruk nagy része nem ezen az úton jutott be az országba. Velence ugyanis éberrel őrködött, hogy a tengeri kereskedelem révén keletről származó cikkek ne közvetlenül, hanem csak velencei közvetítéssel juthassanak el a dalmát városokba. A zárai békét követően Velence egymás után hozott határozatokat, amelyek tilalmazták a kereskedést Zárával, Raguzával, majd 1378-ban egész Dalmáciával.

Magyarország a levantei árukhoz jobbra kelet felől jutott. Az erdélyi Brassó és Nagyszeben árumegállító joga részben külföldi (lengyel és német), részben az első sorban posztóval kereskedő magyar (kassai) kereskedőkre vonatkozott. Brassó és Nagyszeben jogot szereztek arra, hogy Erdélyben, valamint Havasalföldön ők bonyolíthassák le a kereskedelmi forgalmat. Ugyanakkor – mint I. Lajos egy 1382. évi oklevele mutatja – a keletről jövő és Erdélyen áthaladó kereskedelem kapcsán Nagyszeben elnyerte azt a kiváltságot, hogy az ide érkező árukat (borsot, sáfrányt és más fűszereket) ők közvetíthették Erdélybe és azon túl, Magyarországra. Brassó és Nagyszeben kiváltságai érzékenyen érintették Kassa kereskedő polgárait. Az 1370-es évektől kezdve évtizedeken át kereskedelmi „háború” dúlt Kassa és a dél-erdélyi szász városok között. E harc egyik állomásaként a szebeniek olyan kiváltságot nyertek Lajostól, amely a lengyelországi kereskedelembe Krakóhoz, Kassához és Lőcséhez hasonló kiváltságokat biztosított számukra. Brassó keleti kereskedelmét bizonyítja, hogy 1358-ban magyar, 1368-ban pedig román részről nyert kedvezményeket a havasalföldi kereskedelemre. 1358-ban Lajos biztosította a brassói kereskedők számára, hogy a Havasalföldön egészen a Szeret és a Jalomica folyók dunai torkolatáig (azaz csaknem a Fekete-tengerig) szabadon járhasanak áruikkal. Más adat szerint a brassóiak kereskedelme kiterjeszkedett Brailán túli területre, eljutottak a Duna torkolatánál levő Kiliáig, illetve a Fekete-tenger partján fekvő nevezetes kereskedelmi telepig, Kaffáig. A brassóiak a Dunától délre is kereskedtek. 1369-ben a vidini Bulgária cárijától nyertek kiváltságot. A Moldvával folyó kereskedelembe Brassón kívül egy másik szász város, az észak-erdélyi Beszterce is bekapcsolódott. Nem a Havasalföldön és Moldván át Erdély felé haladó, majd Váradon keresztül Kassa felé tartó szárazföldi útvonal volt a levantei kereskedelem fő útvonala, de Magyarország mégis első sorban ennek révén jutott hozzá keleti fűszerekhez, gyapjúhoz, gyapothoz és bőrhöz.

A magyarországi városok betagozódtak a feudális rendbe. Bártfa városa pl. ugyanúgy pallosjogot nyert el I. Lajostól, mint az 1341 után megszokott dologgá vált a nagybir-

tokosok körében. Elterjedt a városok címerhasználata is, első nyomai talán még a XIII. század első harmadából (de feltétlenül a XIII. századból) bukkantak elő; városi címet Magyarországon legkorábban a városfejlődés élén járó Esztergom és Buda alkalmazhatott. Mivel Tata címerében Anjou-liliom látható, feltehető, hogy e város címere Anjou-kori eredetű. Az első ismert magyarországi városi címeradományozás feltételezés szerint 1365-ben történt, és Temesvárt illette: Temesvár lángokádó aransárcányt ábrázoló címet kapott. A következő címet 1369-ben Kassa nyerte el, ez az első ránk maradt városi armális (címereslevél), amely még csak szavakkal írta le, de képileg nem ábrázolta a címet. Kassa címerében a három liliom – s erre az armális szövege is utal – Lajos király címeréből származott.

A király éberrel vigyázott a saját uralma alatti városokra. A Lajos-kori formuláskönyv (*Ars notaria*) fiktív városi levél formájában fogalmazta meg az alapelvet: „egyetlen egy királyi vagy királynéi város se legyen alávetve bármely várnagy hatalmának”. A királyi város hasonló elbírálásban részesült, mint a várnagytól kapott nemesség, illetve a nemesi megye. Az 1370-es években megszorodtak Lajos városbaráti intézkedései. Ekkor engedélyezte jobbágyok beköltözését Kolozsvárra, illetve Tordára. A tűzvész szenvedett Pozsony több kiváltságban is részesült: mentesítette a pozsonyi polgárokat a kilenced, illetve élelmiszer-szállítmányaik után a harmincad fizetése alól. A király saját kamarájából egyenlített ki a kárt szenvedett kassaiak veszteségeit. 1374-ben Eperjes nyerte el Buda kereskedelmi szabadságát. 1376-ban a király Bártfát Buda és Kassa mellé a királyi városok sorába emelte.

Lajos városokat támogató politikájának maradandó eredménye, hogy a városok fölé országos főbírószéket állított. A tárnokmester korábban is ítélte egy-egy város felett, de ezt a jogot királyi megbízás alapján több tisztségviselő (így pl. az országbíró is) gyakorolta. A városbírószéket 1378-ban a tárnokmester kapta meg, aki ezzel a reformmal minden királyi város bírójává lett. A tárnokmester polgári bírótársakra támaszkodhatott, és feltehetően külön, városi jog szerint ítélt. Ez az intézkedés méltó befejezése volt Lajos várospártoló politikájának.

A „LOVAGKIRÁLY” KORÁNAK ÉS UDVARÁNAK KULTÚRÁJA

I. Lajos számos jelből következtethetően lovagkirálynak tartotta magát. Arra törekedett, hogy a lovagi erények megtestesítője legyen. Számos csatában adta tanújelét, hogy rendelkezett az *audacia* (a merészség, a halált megvető bátorság) lovagi erényével. Az 1350. évi nápolyi hadjáratban kétszer sebesült meg. Aversa ostromában maga is részt vett, és Küküllői János közlése szerint: „egy számszerű nyilatól életveszélyesen megsebesült a lábán, és Isten segítségével bízva és az orvosok kezelése jóvoltából is alig menekült meg a haláltól”. Néhány héttel korábban Canosa di Puglia várának ostromakor szenvedett sérülést. Itt olyan vakmerőségre ragadtatta magát, amelyet – Küküllői szerint – még saját harcostársai sem hagytak szórtanul: „itt, amikor fegyveresen igyekezett felmászni egy létrán, kődobásoktól súlyosan találva lezuhant a várárokból, és testén súlyos sérülést szenvedett. Emiatt a bárók és lovagok szerfölött megszid-

- Román stílusú templom, kápolna
- Román stílusú vár, kastély
- Bizánci stílusú épület
- Kora gótikus templom, kápolna
- Kora gótikus vár, kastély
- Kora gótikus lakóház, középület

Román stílus, kora gótika Magyarországon

ták, hogy olyasmibe avatkozott, ami nem illik a királyi méltósághoz.” A *miles christianus* (a keresztény lovag) eszméje a litvánok elleni keresztes hadjárat egyik célja lehetett. Amikor Küküllei azt írta Lajosról, hogy „jámbor volt a katolikus hitben, a szegényeknek szívesen adott, tiszteletben tartotta az egyház jogait, és nagyra becsülte az egyház szolgálatait”, ezzel a lovagkirály keresztényi erényei közül a gyengék gyámolítását, az egyház védelmét emelte ki.

Lovagkirályként jelent meg Lajos az uralkodásáról szóló, illetve országlása alatt keletkezett irodalmi alkotásokban. Feltételezhető, hogy a XII. század végén görögből magyarra fordított Nagy Sándor-regényt Lajos korában átdolgozták. A magyar szöveg ugyan nem maradt ránk, de a magyarból készült délszláv fordítások szövegei olyan részleteket őriztek meg, amelyek a görög eredetiből hiányoznak, viszont Lajos-kori magyar eseményekhez kapcsolódnak. Az átdolgozás nyilvánvaló oka az lehetett, hogy Nagy Sándor alakja hasonlítson Lajoshoz. Lajos korában keletkezett az a – csak töredékesen fennmaradt – gesta, amely az 1345–1355 közötti évek történetéről adott képet. Nem kétséges, hogy a szerző ferences (minorita) volt, ám kiléte bizonytalan. Egyesek ezért Névtelen Minoritának nevezik, mások viszont úgy vélik, hogy azonos a köznemesi származású, Abaúj megyei Kétyi család János nevű tagjával, aki az egri kolostori iskola vezetőjéből lett az 1350-es évek végén Lajos anyjának, Erzsébet királynénak káplánja és gyóntatója, utóbb ferences rendfőnök, majd Lajos gyóntatója. Királyát elkísérte hadjáratokba, járt követségben Avignonban a pápánál. Gestáját novellisztikus előadásmód jellemzi, munkáját számos érdekes epizód fűzi össze. A lovagi epika elemei a ferences hitszónok anekdotizáló hajlamával keveredtek. A számos valószínűtlen és csodás elem mellett a magyar lovagkor is megjelenik művében. Amikor az 1350. évi nápolyi hadjárat alkalmából Johanna férje, Tarantói Lajos párviadalt ajánlott Lajos királynak, ő ezt „örömmel elfogadta, s megígérte, hogy az Úr 1351. évében január 13-án Perugiában a francia és az angol királyok jelenlétében kiáll arra a mérkőzésre”. A Lajos uralkodását átszövő Szent László-kultusz egyik érdekes epizódját is megörökítette a ferences szerző. 1345-ben a pogány tatárok ellen Szent László segítette meg a székelyeket és a magyarokat. Öreg tatárok vallották, hogy a székelyek előtt „valami nagy lovag járt, magas paripán ült, fején aranykorona, kezében csatabárd, mely hatalmas csapásokkal és vágásokkal pusztította mindnyájukat”. A csoda bizonyossága volt a minorita gestaíró szerint az, hogy a csata alatt a váradi egyházból eltűnt Szent László király feje, majd utóbb visszakerült, „de úgy átizzadva, mintha élne, s nagy munkából, kihevülve tért volna meg valahonnan”.

Lajos korának teljes történetét feldolgozta Küküllei János Lajosról szóló életirata (*vita*). Nemcsak a mű lovagi fogantatása, hanem a szerzőnek az életpályája is sajátosan XIV. századi. A Sáros megyei köznemesi családból származó Tótsolymosi Apród János (ez volt eredeti neve) a családi birtok elvesztését követően lépett értelmiségi pályára. Először a nagyobb kancelláriában tevékenykedett, 1349-ig diáknak (*literatus*) nevezett udvari jegyző, majd 1350-ben ugyancsak jegyzői szolgálatot teljesített a királyi titkos pecsétese kancelláriai osztályon. 1343-ban Erzsébet királynét, 1350-ben Lajos királyt kísérte el itáliai útjára. Az 1350-es évek elején egyházi pályára lépett: kanonokságra jutott, 1355-ben nyerte el a küküllei főesperességet. Innen származott a közkeletű Küküllei János név. Az 1360-as évektől közel negyed századon át esztergomi érseki helynök (*vicarius*), az érsek közvetlen munkatársa, az érseki szentszéki bíraskodás

vezetője volt. Vikáriusságával egyidejűleg a király különleges káplánja lett, de még ez idő alatt is vezető jegyzőként működött a nagyobbik kancellárián. Életútja tehát világi indulása ellenére egyházi pályán teljesedett ki.

Munkáját két részletben írta. Az első 25 fejezetet az 1360-as évek közepén, a többi 30-at pedig évtizedekkel később, Lajos halála után. A *vita* előszavában a lovagkirály legfontosabb ismervének a hírnevet, a dicsőséget tekintette. Nagyon fontos „a jó hírnév illata”, „a kormányzásban a földolog tehát a hírnév maga”, hogy a király „magasztos nevének híre a földön elterjedve s dicséretre méltó tettei jóvoltából az égis a magasba szárnyalva dicséretet nyerjen az Isten előtt, s dicsérettel magasztalják a különböző népek”. A jó hírnév elnyerésében Nagy Sándort állította Lajos elé példaként, és az Arisztotelésznek tulajdonított „Titkok titka” (*Secreta Secretorum*) című könyvre hivatkozott. Az antik Vegetiusból Lajos számára „a katonáskodást és a háborúban való serénykedést” ajánlotta. Lajos vég nélküli háborúit a lovagivá minősült harci eszmények alapján tárgyalta, nagy gondot fordítva arra, hogy elhárítsa a céltalanság vádját a gyakori katonai akcióktól. A nápolyi hadjáratok Küküllei írása révén váltak a magyar lovagság heroikus hadi vállalkozásaivá. Így Küküllei szerint az 1350-ben Rómába bevonult Lajost maga Cola di Rienzo, Róma tribunusa fogadta. A tribunus Róma előkelőivel egyforma bíbor-bársony ruhába öltözött, trombitákkal és különböző zeneszerszámokkal felszerelt száz ember társaságában vonult eléje, Róma utcáit pedig „szőnyegekkel gyönyörűen beborították és feldíszítették”. Cola di Rienzo azonban már 1347-ben megbukott, így 1350-ben nem találkozhatott Lajossal Rómában.

Lajos korában véget ért a krónikaírói tevékenység, amely az ősgestával vette kezdetét, és számos Árpád-kori uralkodó országlása alatt folytatódott. Ennek a magyar krónikának Károly Róbert korában, 1332–1333-ban készült el rövid változata egy budai ferences (minorita) szerzetes munkájának eredményeképpen. Egy másik krónikás (talán Kálti Márk, a királyi kápolna őre, székesfehérvári örkanonok) 1358-ban kezdett hozzá a magyar krónikák újraserkesztéséhez. Meglelte azt a korai anyagot, amelyet előző szerkesztők kihagytak a krónikából, s amely elsősorban a XI. század második és a XII. század első felére vonatkozó anyagot tartalmazott. Kálti Márk helyére illesztette (interpolálta) ezt a részt, s a kezéből kikerült krónikás alkotás középpontjába Salamon és a Béla-fiak (Géza, László, Lampert) harca és története, valamint Szent László uralkodása került. Ez aligha volt független a Lajos-kori László-kultusztól. Ugyanakkor Kálti Márk új bevezetést írt a krónikához, melyben a lovagkirály Lajosról mintázott eszményképét vázolta fel. Felidézte a magyar királyok hadi diadalait, nevezetesen háborúit: „Az isteni tekintély által bátorítva karddal vívó hadsorokat nagy hatalommal megszakasztottak, felforgatták királyok és császárok táborait; erősek lettek a háborúban, hatalom ellenük nem állhatott a harcban.” A középkori uralkodó biblikus vonásokkal megrajzolt ideája kapott hangot, amikor arról írt, hogy a királyokban megvan „az igazság méltányossága, a bölcsesség világossága, nyugalma, a türelmesség és irgalmasság kegyessége”. Amikor azonban arról tett említést, hogy a magyar királyok „legyőzték mind a tirannusokat, Magyarország népeit békesség gyönyörűségében, bőséges nyugalomban megőrizték”, ismét az Anjou-királyok példája lebegett az író szeme előtt.

A Kálti Márk által készített eredeti kézirat elveszett, de krónikaszerkesztését – amelyet XIV. századi krónikakompozíciónak neveznek – számos másolat megőrizte.

Ezek sorából a legbecsesebb a Képes Krónika kódexe, amelyet miniatűrűi a korabeli európai művészet élvonalába emelnek. Felmerült, hogy a Képes Krónika festője talán a Károly Róbert korában Nápolyból jött Hertul fia, a Fertő tó melléki Meggyesről származó Miklós volt. Nagyfokú rokonságot mutat a Képes Krónikával egy másik kéziratos emlék, a Pseudo-Arisztotelész-féle *Secreta Secretorum*, amelynek festője vagy azonos volt a Képes Krónikáéval, vagy egy műhelyben dolgozott vele. Nem véletlen, hogy Küküllei *vitájában* éppen erre a Lajos udvarában keletkezett műre utalt. A magyarországi könyvfestészet azonban nem előzmények nélkül virágzott fel Lajos udvarában. Károly Róbert megrendelésére készült Itáliában a Magyar Anjou Legendárium. Ugyancsak itáliai munka Neksei Dömötör kétkötetes bibliája. De már Károly Róbertnek is volt saját udvari festője.

A XIV. századi kulturális fejlődés legfontosabb mozzanatának kétségtelenül az számít, hogy megtört az egyház addig élvezett monopóliuma a kultúra, az írásbeliség terén. Igaz, a Lajos-kori történétírók mindegyike klerikus volt, de Tótsolymosi Apród János pályája világi emberként a kancelláriából indult. A XIV. században éles különbség alakult ki a királyi kápolna és a kancellária között. A királyi kápolna az Itáliában egyetemet végzett klerikusok gyűjtőhelye, a kancelláriában (valamint a kúriában) az 1320-as évektől kezdve kevés kivételtől eltekintve világiak dolgoztak. Ekkor váltotta fel az egyházhoz kapcsolódó *clericus* kifejezést a *literatus*, amit magyarul diáknak (deáknak) mondtak. A diák ugyanúgy írástudó volt, mint a klerikus, ám képzettségét hazai iskolákban szerezte. A XIV. században ebből a diákságból került ki a magyar jogtudó értelmiség nagyobbik része. A kancelláriában működő világiak, a jegyzők (*notarius*) köznemesi származású, szerény anyagiakkal bíró családok leszármazottai voltak, a vagyonos családok sarjai viszont nem a kancelláriát, hanem a királyi kápolnát választották érvényesülésük színteréül.

A XIV. században növekedett az anyanyelvi szövegek száma is. 1350 tájáról maradt ránk a Königsbergi Töredék és Szalagjai című nyelvemlékünk (még ha a benne levő szöveg eredetibb nyelvállapotot tükröz is), 1370 körül keletkezett Assisi Szent Ferenc latin nyelvű legendájának magyar szövege, amelyet másolatban az 1440 körüli Jókai-kódex őrzött meg.

Lajos korának művészete más szálakon is kapcsolódott az Árpád-házi szent királyok kultuszához. Váradon, Szent László temetkezési helyén, Lajos alatt nagy egyházi építkezések folytak. Itt helyezték el a Kolozsvári testvérek (Márton és György) ma már csak leírásokból ismert alkotásait, Szent István, Szent Imre és Szent László bronzból készült életnagyságú szobraikat. Témaválasztásával a lovagkorra vall a Kolozsvári testvérek Prágában található Szent György-szobra, a XIV. századi magyarországi szobrászat európai jelentőségű alkotása.

Az országban számos más helyen folytak Lajos alatt építkezések. Kiemelkednek a két főváros, Visegrád és Buda építkezései. Lajos uralkodásának negyven évéből harminckét éven át (1342–1347, 1355–1382) Visegrádon, nyolc éven keresztül (1347–1355) pedig Budán tartotta udvarát. A kornak fontos építészeti emlékei az 1340 körül leégett, majd újjáépített visegrádi palota és a díszkutak, a budai Várhegyen az István-torony, valamint az ehhez kapcsolódó palotaszárnyak, a csarnokká alakított Nagyboldogasszony- (a mai Mátyás-) templom. Lajos korában terjedt el az a várkastélytípus, amelynek legszebb emlékei Diósgyőrött és Zólyomban találhatók. Elsősor-

ban a diósgyőri vár tükrözi a négytornyos vár sajátosságait, itt hatalmas boltozott lovagterem is volt. A Lajos-kori építészet a gótika jegyében fogant. Ez a stílus szabta meg a városi polgárság építkezését is (Budán, Sopronban és másutt).

Az építkezések kísérő jelensége volt a gazdag faliképfestészet. A Lajos-kori faliképfestészet egyenes folytatása a Károly Róbert-korinak, amely a királykoronázást ábrázoló 1317. évi szepeshelyi freskóval kezdődött. A királyi és főpapi központok (Esztergom, Várad, Zágráb) faliképdíszai mellett az ország peremterületein is nagy számban jelent meg a gótikus faliképfestészet. A szepességi Zsegra plébániatemplomában a próféták mellett Szent Istvánt és Szent Lászlót is ábrázolták, az erdélyi Gelence templomában a Szent László-legendát (Lászlónak a leányrabló kunnal vívott harcát) örökítették meg. Lajos korának egyetlen, névről ismert faliképfestője a stájer származású Aquila János, aki a Vas megyei Velemér templomát díszítette képekkel. Az 1380-as évekből származó keszthelyi freskókat ifjabb Lackfi István rendelte meg. A lovagkirály pompakedvelésének bizonyítékai a királyi ötvösműhely termékei. Legszebb darabjai a Lajos király által Aachenben alapított zárándokkápolna egyes berendezési tárgyai (ereklyetartók, gyertyatartók), valamint a Bécsben őrzött Lajos-féle kettős kereszt.

I. Lajos az egyetlen olyan magyar király, akit az utókor a Nagy melléknévvel illetett, és ez a jelző szinte elválaszthatatlanul összeforrott nevével. Uralkodásának negyven éve alatt jól sáfárkodott Károly Róbert konszolidációs politikájának eredményeivel. Szilárd maradt a királyi hatalom, egyensúlyt tudott kialakítani a különböző, olykor egymással ellentétes érdekű társadalmi csoportok között, béke honolt az országban. Amikor 1382. szeptember 10-én meghalt, stabil, erős országot hagyott hátra. Szeptember 16-án Székesfehérvárott, a bazilika általa alapított sírkápolnájában temették el. Mivel fiú utóda nem maradt, a temetését követő napon, Demeter bíboros, esztergomi érsek Mária nevű leányát koronázta Magyarország királyává.

Tájékoztató irodalom

a) Források

- ✕ Blazovich László – Kristó Gyula – Makk Ferenc: SZENT ISTVÁNTÓL MOHÁCSIG. FORRÁSOK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGRÓL. Szeged, 1994.
- Dóry, Franciscus – Bónis, Georgius – Bácskai, Vera: DECRETA REGNI HUNGARIAE 1301–1457. Budapest, 1976.
- KÉPES KRÓNIKA. Ford.: Bellus Ibolya, Budapest, 1986.
- Kristó Gyula (főszerk.): ANJOU-KORI OKLEVÉLTÁR. I–IV. (Kristó Gyula munkája), VII. (Blazovich László – Géczy Lajos), VIII. (Blazovich László), XI. (Almási Tibor). Budapest–Szeged, 1990–1996.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Marosi Ernő: KÁROLYRÓBERT EMLÉKEZETE. Budapest, 1988.
- Kumorovitz L. Bernát: VESZPRÉMI REGESZTÁK (1301–1387). Budapest, 1953.
- KÜKÜLLEI JÁNOS ÉS A NÉVTELEN MINORITA KRÓNIKÁJA. Ford.: Geréb László, Budapest, 1960.
- ✓ Lederer Emma (szerk.): SZÖVEGYŰJTEMÉNY MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK TANULMÁNYOZÁSÁHOZ. I. 1000-TÓL. 1526-IG. Budapest, 1964.

- ✕ Makkai László – Mezey László: ÁRPÁD-KORI ÉS ANJOU-KORI LEVELEK. Budapest, 1960.
- Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula: ANJOU-KORI OKMÁNYTÁR. I–VII. Budapest, 1878–1920.
- Thuróczy János: A MAGYAROK KRÓNIKÁJA. Ford.: Horváth János, Budapest, 1978.
- ✕ Wenzel Gusztáv: MAGYAR DIPLOMÁCIÁI EMLÉKEK AZ ANJOU-KORBÓL. I–III. Budapest, 1874–1876.

b) Összefoglaló munkák

- Bertényi Iván: MAGYARORSZÁG AZ ANJOUK KORÁBAN. Budapest, 1987.
- Hóman Bálint – Szekfü Gyula: MAGYARTÖRTÉNET. II. Budapest, 1936. (A vonatkozó rész – 41–310. o. – Hóman Bálint munkája.)
- Miskolczy István: MAGYARORSZÁG AZ ANJOUK KORÁBAN. Budapest, 1923.
- Pór Antal – Schönherr Gyula: Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439). In A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE. III. Szerk.: Szilágyi Sándor, Budapest, 1895. (A vonatkozó rész – 1–350. o. – Pór Antal munkája.)

c) Monográfiák, tanulmányok

- Bak, J.: KÖNIGTUM UND STÄNDE IN UNGARN IM 14–16. JAHRHUNDERT. Wiesbaden, 1973.
- Baumgarten Ferenc: Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence viszonya történetéhez. SZÁZADOK, 36 (1902) 1–20., 112–130., 326–346., 428–443.
- ✕ Bellér Béla: MAGYAROK NÁPOLYBAN. Budapest, 1986.
- Bertényi Iván: AZ ORSZÁGBÍRÓI INTÉZMÉNY TÖRTÉNETE A XIV. SZÁZADBAN. Budapest, 1976.
- Bertényi Iván: NAGY LAJOS KIRÁLY. Budapest, 1989.
- Bolla Ilona: A JOGILAG EGYSÉGES JOBBÁGYOSZTÁLY KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1983.
- Bónis György: HÜBÉRISÉG ÉS RENDISÉG A KÖZÉPKORI MAGYAR JOGBAN. Kolozsvár, é. n. [1947]
- Bónis György: A JOGTUDÓ ÉRTELMSÉG A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1971.
- ✕ Dercsényi Dezső: NAGY LAJOS KORA. Budapest, é. n. [1940]
- Dümmerth Dezső: AZ ANJOU-HÁZ NYOMÁBAN. Budapest, 1982.
- Engel Pál: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. TÖRTÉNELMI SZEMLE, 24 (1981) 1–19.
- Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. SZÁZADOK, 116 (1982) 880–922.
- Engel Pál: Nagy Lajos bárói. TÖRTÉNELMI SZEMLE, 28 (1985) 393–413.
- Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). SZÁZADOK, 122 (1988) 89–146.
- Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. SZÁZADOK, 124 (1990) 25–93.
- Fekete Nagy Antal: A MAGYAR-DALMÁT KERESKEDELEM. Budapest, 1926.
- Fügedi Erik: A 15. SZÁZADI MAGYAR ARISZTOKRÁCIA MOBILITÁSA. Budapest, 1970.
- Fügedi Erik: VÁR ÉS TÁRSADALOM A 13–14. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1977.
- Fügedi Erik: KOLDULÓ BARÁTOK, POLGÁROK, NEMESEK. TANULMÁNYOK A MAGYAR KÖZÉPKORRÓL. Budapest, 1981.
- Fügedi Erik: Királyi tisztség vagy hűbér? TÖRTÉNELMI SZEMLE, 25 (1982) 483–509.
- Fügedi Erik: ISPÁNOK, BÁRÓK, KISKIRÁLYOK. A KÖZÉPKORI MAGYAR ARISZTOKRÁCIA FEJLŐDÉSE. Budapest, 1986.
- Gábor Gyula: A MEGYEI INTÉZMÉNY ALAKULÁSA ÉS MŰKÖDÉSE NAGY LAJOS ALATT. Budapest, 1908.
- Gericz József: EGYHÁZ, ÁLLAM ÉS GONDOLKODÁS MAGYARORSZÁGON A KÖZÉPKORBAN. Budapest, 1995.
- Granasztói György: A KÖZÉPKORI MAGYAR VÁROS. Budapest, 1980.
- Györffy György: AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA. I–III. Budapest, 1963–1987.
- Hajnik Imre: A MAGYAR BÍRÓSÁGI SZERVEZET ÉS PERJOG AZ ÁRPÁD- ÉS VEGYES-HÁZI KIRÁLYOK ALATT. Budapest, 1899.

- Holub József: A főispán és alispán viszonyának jogi természete (Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez). In *FEJÉRPATAKY-EMLEKKÖNYV*. Budapest, 1917. 186–211.
- Hóman Bálint: *MAGYAR PÉNZTÖRTÉNET 1000–1325*. Budapest, 1916.
- Hóman Bálint: *A MAGYAR KIRÁLYSÁG PÉNZÜGYEI ÉS GAZDASÁGPOLITIKÁJA KÁROLY RÓBERT KORÁBAN*. Budapest, 1921.
- Horváth János: *ÁRPÁD-KORI LATIN NYELVŰ IRODALMUNK STÍLUSPROBLÉMÁI*. Budapest, 1954.
- Illés József: *AZ ANJOU-KORI TÁRSADALOM ÉS AZ ADÓZÁS*. Budapest, 1900.
- Karácsonyi János: *A MAGYAR NEMZETSEGEK A XIV. SZÁZAD KÖZEPÉIG. I–III/1*. Budapest, 1900–1901.
- Kerékgyártó Béla: *A MAGYAR HADÜGY ÁLLAPOTA AZ ANJOU-KIRÁLYOK ALATT*. Budapest, 1880.
- Kováts Ferenc: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a nyugattal a középkorban. *TÖRTÉNELMI SZEMLE*, 11 (1922) 104–143.
- ✕ Kristó Gyula: Anjou-kori krónikáink. *SZÁZADOK*, 101 (1967) 457–504.
- Kristó Gyula: *CSÁK MÁTÉ TARTOMÁNYÚRI HATALMA*. Budapest, 1973.
- Kristó Gyula: *A ROZGONYI CSATA*. Budapest, 1978.
- Kristó Gyula: *A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS MAGYARORSZÁGON*. Budapest, 1979.
- Kristó Gyula: *AZ ANJOU-KOR HÁBORÚI*. Budapest, 1988.
- Kristó Gyula (főszerk.): *KORAI MAGYAR TÖRTÉNETI LEXIKON (9–14. SZÁZAD)*. Szerk.: Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- Kubinyi András: *A MAGYARORSZÁGI VÁROSHÁLÓZAT XIV–XV. SZÁZADI FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNYKÉRDÉSE. TANULMÁNYOK BUDAPEST, MÚLTJÁBÓL. XIX*. Budapest, 1972. 39–56.
- Kubinyi András: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetések tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK*, 42 (1973) 203–264.
- Kubinyi András: *BUDAPEST, TÖRTÉNETE A KÉSŐBBI KÖZÉPKORBAN BUDA ELESTÉIG (1541-IG)*. BUDAPEST, TÖRTÉNETE. II. Budapest, 1975. 7–245.
- Kumorovitz L. Bernát: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján). *REGNUM* 5 (1943) 455–497.
- Kumorovitz L. Bernát: Tótsolymosi Apród János mester külföldi főesperes kancelláriai működése. *LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK*, 40–50 (1980–1981) 5–29.
- Kumorovitz L. Bernát: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja. *SZÁZADOK*, 117 (1983) 919–982.
- Kumorovitz L. Bernát: Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában. In *ESZMETÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A MAGYAR KÖZÉPKORRÓL*. Szerk.: Székely György. Budapest, 1984. 293–330.
- Kurcz Ágnes: Anjou-kori történetíróink kérdéséhez. *IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK*, 68 (1964) 358–368.
- Kurcz Ágnes: *LOVAGI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON A 13–14. SZÁZADBAN*. Budapest, 1988.
- Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *TÖRTÉNELMI SZEMLE*, 23 (1980) 450–477.
- Léderer Emma: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. *SZÁZADOK*, 61–62 (1927–1928) 492–528., 633–645.
- Maksay Ferenc: *A MAGYAR FALU KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSRENDJE*. Budapest, 1971.
- Mályusz Elemér: A Toldi-monda. In *AGRÓFLEBELSBERG KUNO MAGYAR TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET ÉVKÖNYVE* 4 (1934) 126–149.
- Mályusz Elemér: *EGYHÁZI TÁRSADALOM A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON*. Budapest, 1971.
- Mályusz, Elemér: *JOHANNES DE THUROCZ, CHRONICA HUNGARORUM. II. COMMENTARI. 2. AB ANNO 1301 USQUE AD ANNUM 1487. Adiuvante Julio Kristó*. Budapest, 1988.
- Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia (szerk.): *MŰVÉSZET I. LAJOS KIRÁLY KORÁBAN 1342–1382*. Katalógus. Budapest, 1982.

- Marosi Ernő (szerk.): MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET 1300–1470 KÖRÜL. I–II. Budapest, 1987.
- Miskolczy István: Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok. SZÁZADOK, 66 (1932) 306–322., 393–407.
- Miskolczy István: Nagy Lajos nápolyi hadjáratai. HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK, 34 (1933) 46–70., 123–146.
- Miskolczy István: Nagy Lajos második nápolyi hadjárata (1350). HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK, 35 (1934) 41–57.
- Moór, Elemér: Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. In UNGARISCHE JAHRBÜCHER, 17 (1937) 57–86.
- Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. SZÁZADOK, 109 (1975) 3–32.
- Pach Zsigmond Pál: „A HARMINCADVÁM EREDETE”. Budapest, 1990.
- Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejtett feudalizmus korszakában (1000–1526) (Gazdag föld – szegény ország). SZÁZADOK, 106 (1972) 561–608.
- Pataki József: ANJOU-KIRÁLYAINK ÉS A KÉT ROMÁN VAJDASÁG. Kolozsvár 1944.
- Pór Antal: TRENCSENYI CSÁK MÁTÉ 1260–1321. Budapest, 1888.
- Pór Antal: NAGYLAJOS 1326–1382. Budapest, 1892.
- Rácz Gyula: A zsoldosintézmény kezdetei Magyarországon. HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK, (1960) 2. szám 107–143.
- Rokay, Petar: Prilog istoriji Bugarske banovine. GODISNJAK FILOZOFSKOG FAKULTETA U NOVOM SADU, 13 (1970) 1. szám 81–86.
- Solymosi László: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. AGRÁR-TÖRTÉNETI SZEMLE, 14 (1972) 1–40.
- Solymosi László (szerk.): MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI KRONOLÓGIÁJA. I. A KEZDETEKTŐL 1526-IG. Budapest, 1981.
- Szabó István: A FALURENDSZER KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON (X–XV. SZÁZAD). Budapest, 1966.
- Szabó István: A KÖZÉPKORI MAGYAR FALU. Budapest, 1971.
- Szabó István: A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG TÖRTÉNETE A XIV. SZÁZADTÓL AZ 1530-AS ÉVEKIG. Budapest, 1975.
- Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In MOHÁCS. TANULMÁNYOK A MOHÁCSI CSATA 450. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL. Szerk.: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 11–57.
- Székely György (szerk.): TANULMÁNYOK A PARASZTSÁG TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON A 14. SZÁZADBAN. Budapest, 1953.
- Szekfű Gyula: SERVIENSEK ÉS FAMILIARISOK. Budapest, 1912.
- Szűcs Jenő: VÁROSOK ÉS KÉZMŰVÉSSÉG A XV. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1955.
- Szűcs Jenő: Szlavóniai báni dénárok Erdélyben: kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében (1318–1336). SZÁZADOK, 120 (1986) 591–640.
- Vardy, S. B. – Grosschmid, Géza – Domonkos, Leslie S. (szerk.): LOUIS THE GREAT, KING OF HUNGARY AND POLAND. New York 1986.
- Wertner Mór: Nagy Lajos király hadjáratai (1342–1382). HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK, 19 (1918) 59–97., 202–271. 4 5

ZSIGMOND KORA

A KIRÁLYI HATALOM VÁLSÁGA

(1382–1403)

A BÁRÓK URALMA

I. Lajosnak nem maradt fia, csak két kiskorú leánya. Trónját – végakarátának megfelelően – az idősebbik, a tizenegy éves Mária örökölte (1382–1387), anyja, a boszniai Erzsébet gyámsága alatt. A trónváltás hamarosan maga után vonta a rövid életű lengyel–magyar perszonálunió felbomlását. Lajos Lengyelország trónját is Máriának szánta, a lengyel urak azonban ragaszkodtak hozzá, hogy uralkodójuk az országban tartsa székhelyét. Erzsébet megkísérelte ugyan, hogy fegyverrel érvényesítse Mária jogait, de végül kénytelen volt engedni. 1384-ben kisebbik leányát, Hedviget koronázták meg lengyel királynővé, és ezzel a perszonálunió megszűnt. Hedvig 1386-ban férjhez ment Jagelló (Jagiello) litván nagyfejedelemhez, aki II. Ulászló néven a lengyel trónt is elfoglalta. (Tőle ered a Jagelló-dinasztia, amely utóbb két ízben is – 1440, 1490 – a magyar trónra került.) Így módon az Anjou-ház uralma Lengyelországban véget ért, és helyébe lengyel–litván unió lépett.

Míg azonban Lengyelország hamar kilábalt az átmeneti anarchiából, Magyarországon a trónváltás súlyos és tartós következményekkel járt. Mária megkoronázása korántsem jelentett végleges megoldást a trónutódlás kérdésében. Első ízben fordult elő, hogy a koronát nő viselte, és mind az udvar, mind a nemesség számára kezdettől fogva magától értetődött, hogy Mária uralkodása csak ideiglenes lesz. Tartós nőuralomról nem lehetett szó olyan országban, ahol az alattvalók szokásjoga a patriarchális nemzetségi hagyományokra épült (gondoljunk az ősiség elvére!), és ahol a nemesség megszokta és el is várta, hogy királya személyesen vezesse hadba. A korona tehát még várta igazi gazdáját, és mivel a leendő király személyét illetően több lehetőség is felmerült, az ország hamarosan a pártküzdelmek anarchiájába süllyedt.

Az utódlás kérdésében az ország három táborra szakadt. Az udvari arisztokrácia zöme – I. Lajos elképzeléséhez híven – a gyermek királynő leendő férjét kívánta a trónon látni, abban azonban már nem értett egyet, hogy a férj ki legyen. Az első számú jelölt az 1368-ban született – Máriánál három évvel idősebb – Zsigmond brandenburgi örgróf volt, a cseh és a német trónon uralkodó Luxemburgi-dinasztia sarja, IV. Károly császár ifjabb fia. Zsigmondot még I. Lajos jegyeztette el Máriával, és a fiatal örgróf 1379 óta a magyar udvarban nevelkedett. Így tehát őt lehetett a trón természetes várományosának tekinteni, és hozzá húzott a bárók tekintélyes csoportja, élén a Lackfiakkal és Szécsi Miklós országbíróval.

Egy másik csoport, amely a nádor, Garai Miklós híveiből állt, saját trónjelöltet keresett a francia király öccse, Lajos orléans-i herceg személyében, és őket támogatta

Erzsébet anyakirályné is, aki mindenben Garai szavára hallgatott. Garaiék, miközben halogatták Zsigmond és Mária egybekelését, titokban kapcsolatba léptek a francia udvarral, és Lajosnak ígérték oda a királynő kezét. Amikor ez kitudódott, az ellenpárt 1384-ben nyíltan fellázadt, és az anyakirálynőtől Garai menesztését követelte. Az ország a polgárháború küszöbén állt.

Időközben megalakult a harmadik párt is, amely kezdetben Garai ellenzékével működött együtt. Ez a párt a nőági öröklés elvével szemben - amit Mária uralkodása képviselt - a fiági örökösödés elvét vallotta, és a trónt III. („Kis” vagy Durazzói) Károly nápolyi királynak szánta, aki I. Lajos oldalági rokona (másod-unokatestvére) és az Anjou-ház egyetlen élő férfi tagja volt. Személye mellett szólt az is, hogy nem számított idegennek. Lajos udvarában nőtt fel, éveken át kormányozta Horvátországot és Dalmáciát, népszerű volt a délvidéki urak körében, és a nápolyi trónt is magyar támogatással szerezte meg kevéssel I. Lajos halála előtt. Károly pártjának élén Horváti Pál zágrábi püspök és testvére, János macsói bán állt.

Károlyt az udvarból kevesen támogatták, viszont a vidéki nemesség túlnyomó része vele rokonszenvezett. Ezért a pártok küzdelméből az első menetben ő került ki győztesen. Mialatt Garai az ellenfeleivel alkudozott, Zsigmond támogatására pedig cseh és morva csapatok törtek az országba, Horvátiék meghívták Károlyt a magyar trónra, és a nápolyi király 1385 szeptemberében partra szállt Dalmáciában. Az udvari pártok a veszély láttán megpróbálták összefogni: elejtették a francia házasság tervét, megtartották Mária és Zsigmond esküvőjét, és Garai is átadta a nádori méltóságot ellenfelének, Szécsi Miklósnak. Mindez azonban már későn történt. A válsághelyzetben összehívott országgyűlés Károly mellé állt, és a nemesi közhangulat oly hevesen fordult szembe a „nőuralommal”, hogy az udvarnak engednie kellett. Zsigmond Csehországba menekült, Mária pedig lemondott a trónról Károly javára, akit 1385. december 31-én királlyá koronáztak.

A nápolyi párt sikere azonban nem volt hosszú életű. II. Károly (1385–1386) uralkodása mindössze 39 napig tartott. Itáliából nem hozott magával számottevő haderőt, és így védtelen maradt, mihelyt nemesi hívei hazaszéledtek. Az anyakirályné hívei nem is vesztegették sokáig az időt. 1386. február 7-én a budai palotában megrohanták a gyanútlan királyt, súlyosan megsebesítve hatalmukba ejtették és Visegrádra szállították, ahol rövidesen meghalt. Az uralmat ismét Erzsébet királyné vette át Mária nevében, és első teendőjeként gazdagon megjutalmazta mindazokat, akik közreműködtek a merényletben. Forgách Balázs pohárnokmester, aki a halálos csapást mérte a királyra, a Nyitra megyei Gimes váruradalmát kapta meg.

Károly meggyilkolásával a válság kiéleződött és polgárháborúba csapott át. Párthívei, élükön a Horvátiakkal, nem hódoltak meg Máriának, hanem Károly kiskorú fiát, a Nápolyban maradt Lászlót nyilvánították a trón jog szerinti birtokosának, és a nevében nyíltan szembeszálltak az udvarral. Hatalmuk bázisa a déli országrészben volt, amely ekkor az ő kormányzásuk alá tartozott, és amelynek nemessége nagy számban állt melléjük. Súlyosbította a helyzetet, hogy időközben területi veszteségek is érték az országot. 1386 tavaszán Zsigmond bátyja, Vencel német és cseh király cseh és morva seregek élén megjelent Magyarországon, és Győrött fegyverszünetre kényszerítette a királynékat. Zsigmond, akit magával hozott, királlyá koronázásáig Mária férjeként részt kapott az ország kormányzásából, rokonai, a morva őrgrófok pedig zálogjogon

megtartották azt a területet (a Morva és Vág folyók közét, Pozsonnyal együtt), amelyet az 1385–1386. évi harcok során foglaltak el. Vencel távozása után az udvar kísérletet tett a Horvátiak felkelésének elfojtására, ez azonban váratlan katasztrófához vezetett. Erzsébet és Garai valószínűleg arra számított, hogy a lázadókat a gyermek királyné pusztá megjelenése hódolatra fogja bírni. Azonban nem így történt. Amikor a csekély királyi sereg átkelt a Dráván, Horvátiék 1386. július 25-én Gara közelében rajtaütöttek, Garait és a királygyilkosság más részeseit lekasabolták, Erzsébetet és Máriát pedig foglyul ejtették. Az ország uralkodó nélkül maradt.

Az országnagyok ekkor Zsigmondra ruházták a régensséget, aki a „Magyarország kapitánya” (*capitaneus*) címet kapta. Harc helyett előbb egyezkedni próbáltak a felkelőkkel, és az 1386. augusztusi székesfehérvári országgyűlésen olyan szerződéstervezetet hagytak jóvá, amelyben a lázadóknak meghódolásuk esetére nemcsak amnesztiát, hanem „rangjukhoz illő” hivatalokat is ígértek. Horvátiék azonban nem tették le a fegyvert, és így a pártok között a harcnak kellett döntenie. Zsigmond 1386–1387 telén Szlavóniába nyomult, hogy megpróbálja kiszabadítani a királynékat. (Arról még nem volt tudomása, hogy Erzsébetet 1387 januárjában megfojtották börtönében.) A kísérlet kudarccal végződött, és most már nem volt értelme halogatni Zsigmond trónra emelését. 1387. március 31-én Székesfehérvárott királlyá koronázták, miután elfogadta az országnagyok által elébe terjesztett feltételeket. A koronázást rangidős főpapként a veszprémi püspök végezte, mivel az esztergomi érseki szék nem volt betöltve, a kalocsai érsek pedig külföldön tartózkodott.

Az új királynak mindenekelőtt két súlyos feladattal kellett szembenéznie. Az egyik a Horvátiak felkelésének elfojtása volt, a másik a morva uralom alá került országrész visszaszerzése. Évekbe telt, amíg mindkettővel megbirkózott, és addigra további gondok merültek fel, közöttük is a legsúlyosabb: az oszmán terjeszkedés feltartóztatása.

A Horvátiak mozgalmának teljes felszámolása 1394-ig eltartott. A déli megyéket és Szlavóniát még 1387 folyamán sikerült pacifikálni, és Mária királynő is kiszabadult fogságából egy velencei flotta közreműködésével. A lázadók azonban hatalmas segítőre találtak I. Tvrtko bosnyák király (1377–1391) személyében, aki megszállta Dalmáciát és Horvátország nagy részét, országába fogadta a menekülő lázadókat, és ellentámadásaikhoz segítséget nyújtott. Ezért a Horvátország visszaszerzésére indított hadműveletek rendre kudarcha fulladtak, és fordulat csak Tvrtko halála után következett be. Utóda, Dabiša István király 1394-ben kibékült Zsigmonddal, aki még ebben az évben helyreállította a magyar uralmat egész Horvátország és Dalmácia felett. Fogságba esett a Boszniában bujkáló Horváti János is, és Mária, hogy anyjáért bosszút álljon, kegyetlen halállal végeztette ki Pécsen. Párthívei közül a legtöbben már korábban hasonló sorsra jutottak.

A morvák által megszállt terület visszaszerzése könnyebbnek bizonyult, de komoly áldozatokat kívánt. 1388-ban Zsigmond kénytelen volt elzalogosítani hatalmas németországi örökségét, Brandenburgot Jodok morva örgrófnak, aki ennek fejében visszaadta Pozsonyt és a kezén levő többi várat. Azokat a várakat, amelyeket Jodok öccse, Prokop tartott megszállva, a király 1390-ben hódította vissza, ez azonban a továbbiakban állandó háborúság forrása lett kettejük között.

A morvák kiűzésével és a Horváti-párt leverésével helyreállt az ország politikai egysége, de ez korántsem jelentette azt, hogy a válság elmúlt. Az anarchia évei

mélyreható változásokat idéztek elő az uralmi rendszerben, mindenekelőtt azzal, hogy megnövelték a bárók hatalmát a királyi hatalom rovására. Zsigmondnak, ha maga kívánt uralkodni, előbb-utóbb összeütközésbe kellett kerülnie az országnagyokkal, akik királyukká tették.

Az 1382 utáni évek legfontosabb politikai fejleménye a bárók hatalmának megnövekedése volt. Jogilag ez abban nyilvánult meg, hogy az országnagyok uralkodó hiányában, sőt az uralkodóval szemben is önálló politikai testületként léptek fel a maguk és valamennyi „országglakos” nevében. Ezt a fejleményt az Anjou-ház fiágának kihalása és a trónutódlás megoldatlansága váltotta ki. Amíg I. Lajos élt, a főpapok és a bárók osztatlanul támogatták a király politikáját, és nem került sor konfrontációra. Mihelyt azonban meghalt, egyszerűen elszakadtak a lojalitás szálai, amelyek az ország nagyjait a dinasztiahoz fűzték. Lajos személyét ebben a tekintetben sem özvegye, sem leánya nem helyettesíthette. A hatalom igazi letéteményese a főpapok és bárók gyülekezete, a királyi tanács lett, és természetesen ennek kellett döntenie a trónutódlás kérdésében is. Láttuk, hogy ez a kérdés miként állította egymással szembe a bárók csoportjait.

Az országnagyok csoporturalma legtisztább formában 1386-ban valósult meg, amikor Mária fogságba jutásával az ország király nélkül maradt. Ekkor mindazok, akik nem csatlakoztak közülük a Horvátiakhoz, formális szövetségre, ligára léptek egymással, és testületileg vették kezükbe az ország irányítását. „Az országglakosok pecsétje” (*sigillum regnicolarum*) körirattal pecsétet is készítettek, ami jelzi, hogy a hatalmat az egész ország – vagyis az egész nemesség – nevében kívánták gyakorolni. Ők döntöttek végül a korona sorsáról is, és Zsigmondnak, akit királlyá választottak, egyelőre tudomásul kellett vennie, hogy a hatalmat csak velük együtt gyakorolhatja. Gyökeresen megváltozott tehát a király és a bárók viszonya I. Lajos halálától Zsigmond trónra lépétségéig. Erről tanúskodnak azok a feltételek, amelyeket Zsigmondnak 1387-ben, megkoronázása előtt el kellett fogadnia. Egyebek között vállalt, hogy király léteére csatlakozik ahhoz a ligához, amely a trónra emelte, és kénytelen volt a liga tagjait arra is felhatalmazni, hogy szükség esetén erővel kényszeríthessék ígéretei teljesítésére.

A pártharcok és a ligauralom legnagyobb horderejű következménye az ország birtokviszonyainak gyökeres átalakulása lett. I. Lajos halálakor az ország váruradalmainak mintegy a fele, 150 vár királyi vagy királynéi kézen volt, tehát az uralkodó rendelkezése alatt állt. Túlnyomó részüket persze a bárók tartották a kezükben, azonban nem családi örökbirtokként, hanem a tisztségeikkel, *honorjaikkal* együtt járó – és így bármikor visszavonható – szolgálati javadalomként. Hatalmuk ezeken a *honor-birtokokon* alapult, nem pedig családjuk vagyonán, ennél fogva az uralkodó kegyétől függött. A legnagyobb bárók: a nádor, az országbíró, az erdélyi vajda, a szlavón, horvát-dalmát és macsói bánok egyenként 8-10 vagy még több vártartomány urai voltak hivatalból, és hasonlóképpen jelentős – olykor 6-8 várat is magában foglaló – *honorok* jövedelmét élvezték az udvar többi bárói is. Ezekhez a szolgálati birtokokhoz képest a bárók családi vagyona ekkor még nem volt számottevő. A birtokos társadalom élén a Lackfiak álltak kivételesen nagy vagyonukkal (7 vár), de rajtuk kívül csupán néhány családnak volt ehhez mérhető birtoka, így az Újlakiaknak és Mikcs bán utódainak 5-5, a Szécsényieknek 4, a Garaiaknak, a Drugeteknek és a Bebekeknek 3-3

váruk. Az Anjou-kori udvari arisztokrácia többi családjai általában egy-egy, ritkábban két várat mondhattak a sajátjuknak.

Azáltal, hogy az ország feletti uralmat 1382 után a bárói csoportok ragadták magukhoz, a helyzet alapvetően megváltozott. A bárók nemcsak arra törekedtek, hogy minél nagyobb *honorokat* kaparintsanak meg, hanem elsősorban arra, hogy a kedvező politikai viszonyokat kihasználva családi hatalmukat növeljék. Már Mária kénytelen volt 1386 előtt számos királyi várat elzálogosítani nekik, részint azért, hogy pénzhez jusson, főként azonban, hogy lekenyerezze őket. Zsigmond még örgrófsága idején számos birtokot elígért nekik ugyanebből a célból. Amikor elfoglalta a trónt, a bárói liga tagjai sorra benyújtották a számlát, és az eredmény a királyi birtokállomány katasztrofális arányú összezsugorodása lett. Alig tíz év alatt, 1387 és 1396 között az Anjouk királyi várainak több mint a fele, hozzávetőleg 80 váruradalom jutott magánkézre részint örökadomány, részint zálogbirtok gyanánt. Természetesen nemcsak várbirtokok estek áldozatul a bárók földéhségének. Jelentős számban szereztek meg gazdag mezővárosokat és kiváltságos királyi falvakat (*libera villa*), amelyek nem tartoztak a váruradalom kötelékébe, és adójuk korábban a királyi kincstárba folyt be. Ilyenek voltak, hogy csak az egy-két legismertebbet említsük, Sárospatak, Sátoraljaúj hely, Sárvár, Kőszeg, Körmend, amelyek most rendre főúri családok földesurasága alá jutottak.

A nagyarányú birtokadományok és zálogosítások megváltoztatták a királyság belső erőviszonyait. Egyfelől végzetesen meggyengült a *honor-rendszer*, amelyre az Anjouk szilárd királyi hatalma épült, másfelől ugyanilyen mértékben megnőtt a bárói familiák hatalma és öntudata. A változást Vas megye birtokviszonyainak alakulásán lehet szemléltetni. 1382-ben hét királyi vár tartozott a király által kinevezett vasi ispán kormányzása alá, és ennél fogva az ispánság egyike volt a jelentősebb bárói *honoroknak*. 1392-ben Zsigmond már egyik várral sem rendelkezhetett: öt közülük örökjogú adományként, kettő pedig zálogképpen a bárók kezére jutott, túlnyomó részben a liga tagjainak (a Kanizsai, Szécsi, Garai családoknak) a birtokába. A hajdani *honor-birtokok* helyébe hatalmas, korábban ismeretlen méretű főúri vagyonok léptek. 1396 körül az ország várainak körülbelül a fele alig harminc bárói család kezén halmozódott fel, és közülük is messze kiemelkedett a liga élén álló családok vagyona: a Lackfiaké 10, a Garaiaké, a Kanizsaiaké és a lengyel származású Stiboriciaké egyenként 9-9, a Bebeké, a Jolsvaiaké és a Losonciaké 7-7 váruradalommal, falvak tucatjaival és a nekik adózó jobbágyselkekre.

Ez az új bárói arisztokrácia nemcsak abban különbözött az Anjou-koritól, hogy sokkal gazdagabb és hatalmasabb volt. Abban is, hogy vagyonát nem az uralkodó kegyének köszönhette, mint korábban, hanem saját hatalmi pozíciójának. Zsigmond a bárói liga támogatásával jutott a trónra, és kénytelen volt ezt bőséges adományokkal viszonzni. Így tehát az új bárók valósággal jogot formáltak a hatalomban való részvételre, diktálni kívánták a király politikáját, és amennyiben Zsigmondnak az volt a szándéka, hogy megerősíti a központi hatalmat, és saját akaratát juttatja érvényre, szükségképpen szembe kellett kerülnie egykori támogatóinak többségével. Ez újabb súlyos helpolitikai válság formájában be is következett, a válság kirobbanását azonban egyelőre késleltette egy addig ismeretlen külső fenyegetés: az oszmán-törökök támadása.

A TÖRÖK VESZÉLY JELENTKEZÉSE

Zsigmond uralkodásának első évtizedére, az 1390-es évekre esik az a külpolitikai fordulat, amely alapjában és végérvényesen megváltoztatta a királyság és szomszédai viszonyát. E fordulat lényege, hogy egy idegen kultúrájú, hódító nagyhatalom: az oszmán-törökök birodalma rendkívül gyors terjeszkedése során elérte Magyarország déli határát, és a királyságot hosszú idő óta először védekező politikára kényszerítette. Ettől fogva egészen a mohácsi katasztrófaig az ország jóformán megszakítás nélkül a török támadás veszélyének légkörében élt, ami nemcsak gazdasági és katonai erejét tette próbára, hanem újabb belső feszültségek forrásává vált. Mindenekelőtt azért, mert a külpolitikai agresszióhoz szokott nemesi társadalom számára hosszú ideig elfogadhatatlan volt a védekező politika kényszere. A közvélemény az Oszmán Birodalommal szemben ugyanúgy támadó háborút kívánt, mint I. Lajos idején a gyenge balkáni államokkal szemben, és az elkerülhetetlen kudarcokért a mindenkori vezetést tette felelőssé.

Zsigmond trónra léptekor az oszmán-török nagyhatalom alig negyedszázados múlt-ra tekintett vissza. Magja egy jelentéktelen kis-ázsiai fejedelemség volt, amely az 1350-es évektől kezdve viharos gyorsasággal növekedett birodalomná. A XIII. század folyamán Belső-Ázsia felől iszlám hitű nomád török törzsek vándoroltak Kis-Ázsiába a Mongol Birodalom nyomása elől, és ott 1300 körül számos kezdetleges államalakulatot hoztak létre. Ezek egyikét az 1326-ig uralkodó Oszmán szervezte meg, és tőle származott az a dinasztia, amely az Oszmán Birodalom felett fennállása alatt mindvégig uralkodott. Oszmánról kapta a nevét mind az uralkodóház, mind pedig török alattvalói, az „oszmán-törökök” (oszmánok).

Oszmán törzsszövetsége rövid idő alatt kiemelkedett a félsziget török államalakulatai közül. Ezt kedvező fekvése tette lehetővé. Az oszmánok Kis-Ázsia északnyugati sarkában, a bizánci állam szomszédságában telepedtek meg, és így egyedül nekik volt lehetőségük arra, hogy a keresztények lakta területek felé terjeszkedjenek. A terjeszkedést pedig csábítóvá és könnyűvé tette a Balkán zilált politikai állapota. Az oszmánok számba jövő ellenfelei közül Bizáncot belső harc gyengítette meg, Bulgária két fejedelemségre szakadt (Tirnovó és Vidin központokkal), a legerősebb balkáni állam, Szerbia pedig Dusan István cár halálával (1355) darabokra hullott.

Az oszmánok 1354-ben vetették meg a lábukat Európában, amikor a bizánci császár zsoldosaiként megszállták és maguknak tartották meg a Dardanellák kulcsát, Gallipolit (Gelibolu). Balkáni hódításuk Oszmán unokája, I. Murád (1362–1389) trónra lépésével kezdődött el. Gyors egymásutánban birtokba vették Drinápolyt (Edirne, 1362?), Philippopoliszt (Plovdiv, 1363), Makedóniát (1371–1373), Szófiát (1385), Niőt (1386) és Szalonikét (Thesszaloniké, 1387), miközben 1371-ben a Marica folyó mellett legyőzték a szerb fejedelmek koalícióját, és adófizetésre kényszerítették a bizánci császárt. 1389-ben Murád azzal koronázta meg diadalait, hogy a Rigómezőn (Kosovo Polje) döntő győzelmet aratott Észak-Szerbia uralkodója, Lázár kenéz és szövetségesei fölött. Lázár fia (Lazarević) István fejedelem elismerte a törökök fennhatóságát, váraiba török őrseget fogadott, és így az Al-Dunánál az Oszmán Birodalom szomszédos lett a magyar királysággal. Murád fia és utóda, I. Bajezid (1389–1402) tovább folytatta a hódító politikát. Kis-Ázsiában a török emirátusokat megsemmisítve az Eufráteszig

terjesztette ki uralmát, Európában pedig Skopje (1392), majd Tirnovo és Thesszália (1393) bekebelezése következett. 1394-ben a havasalföldi román fejedelemség is a törökök vazallusa lett.

Magyarország meghódítására az oszmánok még hosszú ideig nem tettek kísérletet. Szemben a könnyen letiporható balkáni államokkal, a magyar királyság a XV. században mindvégig a birodalom egyenrangú ellenfele maradt. Az ország politikai létét tehát egyelőre nem veszélyeztette a török terjeszkedés. Ennek ellenére a törökök elleni harc kérdése az 1390-es évektől kezdve állandóan középponti helyet kapott a királyság külpolitikájában és a nemesi közvéleményben. Az Oszmán Birodalom szomszédsága ugyanis Magyarország számára két tekintetben is kihívást jelentett.

Egyrészt kérdésessé tette azt a hűbérúri státust, amelyet a XIV. század folyamán a balkáni népekkel szemben kivívott. Bármily csekély kézzelfogható eredménnyel jártak is az Anjouk állandó balkáni háborúi, mindenesetre azt bizonyították, hogy ebben az irányban mindig Magyarország a kezdeményező fél, és a déli szomszédok a királyság hatalmi szférájába tartoznak. A Balkán északi területeit, a tényleges politikai helyzetétől függetlenül, a korona „melléktartományainak” tekintették, és a fölöttük való uralomra a magyar király címe szerint is – mint egyebek között „Ráma (Bosznia), Szerbia, Kumország (Havasalföld) és Bulgária királya” – igényt formált. Az oszmán hódítással a királyság nemcsak ezt a hatalmi pozícióját veszítette el, hanem a támadás helyett egyszerűen védekezésre kényszerült. Ez a tény önmagában is súlyos megrázkódtatást jelentett a magyar nemesség számára.

Másrészt jelentős volt az oszmán betörések pszichológiai és gazdasági hatása is. A XIII. századi tatárdúlásoktól a törökök megjelenéséig Magyarországot nem pusztították idegen seregek. 1390-ben azonban – a rigómezei csatát követő évben – megkezdődtek a török hadak magyarországi portyái, és ettől fogva úgyszólván évről évre megisméltődtek. Célpontjuk természetesen a Szerbiával határos vidék volt, az akkori Krassó, Keve, Temes és Torontál megyék területe, valamint a Dráva és Száva köze: Valkó megye és különösen a Szerémség. A rendszeres rabló hadjáratok – amelyeknek egyik fő célja a rabszolgaszerzés volt – katasztrofális hatással voltak a vidék termelőerőire. A déli határvidék néhány évtized alatt úgyszólván sivataggá változott, mezővárosai és falvai elnéptelenedtek, a lakosság – amely eredetileg zömében magyar ajkú volt – vagy áldozatul esett a pusztításoknak, vagy az ország más tájaira vándorolt. A helyükre már a XV. század folyamán a Balkánról menekülő szerb csoportok költöztek, s így a táj etnikuma fokozatosan kicserélődött. Az oszmán terjeszkedéssel párhuzamosan veszélybe kerültek az ország más határterületei is. 1394-től kezdve Erdélyt is látogatták a török seregek, majd 1414-ben megjelentek Szlavóniában.

Zsigmond és kormányzata az első pillanattól kezdve komolyan vette az új politikai helyzetet, és eleinte a hagyományoknak megfelelően támadó háborúval válaszolt. A király már a rigómezei csata évében, 1389 őszén benyomult Szerbiába, és az akciót számos további követte. 1390-ben, 1391-ben és 1392-ben személyesen szállt hadba a törökök ellen, 1393-ban az országnagyok serege vonult fel a déli végeken, 1394-ben ismét a királyé, végül 1395-ben két havasalföldi hadjárat következett. A másodikat Zsigmond maga vezette, és sikerült Havasalföld trónjára védencét, Mircsét (Mircea cel Bătrîn) visszajuttatnia. Egyébként a háborúk egy-két vár megvívásán kívül nem hoztak eredményt, és döntő összecsapásra sem került sor.

A tapasztalatokon okulva Zsigmond új megoldást keresett. Azt tűzte ki célul, hogy nemzetközi segítséggel egyszer s mindenkorra elejét veszi a török kérdésnek, és az oszmánokat kiűzi Európából. Ennek érdekében 1395 folyamán nagyarányú diplomáciai tevékenységbe fogott, és követei nemcsak a nyugat-európai udvarokat járták be, hanem valószínűleg a kairói mameluk szultánt is felkeresték. Sikerült elérnie, hogy a tervezett vállalkozást a pápa keresztes háborúnak nyilvánítsa, és a szervezkedés az akkori zavaros nemzetközi helyzethez képest, meglepően jó eredménnyel zárult. 1396 tavaszán jelentős létszámú idegen lovagereg gyűlt össze, amelynek gerincét franciák alkották, a burgundiai trónörökös az élen, de részt vettek benne német, cseh, olasz, sőt angol egységek is. Augusztusban a keresztes had Zsigmond vezetésével török földre nyomult, és ostrom alá vette a bulgáriai Nikápoly várát. Bajezid maga sietett a vár felmentésére, és az oszmánok itt kerültek szembe először számottevő európai haderővel. 1396. szeptember 28-án ment végbe a döntő ütközet, amely hosszú időre meghatározta a török–magyar viszony alakulását. A keresztes had – elsősorban a francia lovagság által kicőszakolt hibás haditerv miatt – teljes vereséget szenvedett, és gyakorlatilag megsemmisült. Több magyar országnagy életét veszítette, Jolsvai Leusták nádor és a burgundiai trónörökös fogságba esett, Zsigmondnak is csak ügygel-bajjal sikerült Konstantinápoly felé elmenekülnie, és a Balkán-félsziget megkerülésével tengeri úton hazatérnie.

A nikápolyi katasztrófa végérvényesen tisztázta a nemzetközi erőviszonyokat. Kitűnt, hogy az Oszmán Birodalom olyan erőt képvisel, amellyel szemben Magyarország még nemzetközi támogatással sem léphet fel támadóan. Szertefoszlott a remény, hogy az oszmán támadások gondja gyökeresen megoldható, és ettől fogva a támadó háborúk helyett az ország védelme került előtérbe. Meg kellett tanulni „együtt élni” a török betörések szüntelen fenyegetésével.

A HATALMI VÁLSÁG KIÉLEZŐDÉSE ÉS AZ 1403. ÉVI FELKELÉS

A nikápolyi vereséget követően mindjobban kiéleződött a már korábban érlelődő belpolitikai válság, amely végül az 1401. és 1403. évi bárói mozgalmakban érte el csúcspontját. Zsigmond, hogy politikai céljait akadálytalanul megvalósíthassa, a királyi hatalom erősítésére törekedett, a bárók többsége viszont azon volt, hogy megőrizze az 1382 utáni években kivívott hatalmi pozícióját, és ellenőrzése alatt tartsa a királyi hatalmat. Az ellentétes érdekeknek előbb-utóbb nyílt összecsapáshoz kellett vezetniük, amelynek tétje nem kevesebb volt, mint a központi hatalom jövője. A harcban a bárói párt számíthatott a nemesség túlnyomó részének támogatására, mert Zsigmond uralma az ország előtt kezdettől fogva népszerűtlen volt, a nikápolyi kudarc pedig felháborodást váltott ki és megrendítette a tekintélyét.

Az első nyílt párttűzésben, amelyet Lackfi István vezetett, még csak egy kis bárói csoport vett részt. Lackfi annak idején egyik vezére volt a Zsigmondot trónra emelő főúri ligának, ő lett Zsigmond első nádora, a király azonban 1392-ben leváltotta hivatalából. A nikápolyi vereség hírére fellázadt, és kapcsolatba lépett a Horvátiak

egykori trónjelöltjével, László nápolyi királlyal. Mozgalmát azonban Zsigmond ekkor még könnyedén elfojtotta, mivel a bárók zöme egyelőre mellette állt. 1397 februárjában Lackfit az udvarba csalva meggyilkolták, családjának és párthíveinek vagyonát elkobozták.

Zsigmond ettől kezdve mind nyíltabban mutatta ki azt a szándékát, hogy maga kíván uralkodni. Elsősorban abban jutott ez kifejezésre, hogy híveiből új arisztokráciát igyekezett kialakítani, és nemcsak nagy birtokadományokkal ruházta fel őket, hanem az ország kormányzásából is egyre nagyobb részt juttatott nekik. Egy részük köznemes volt, akiket az udvar alsóbb rangú tagjai közül emelt fel, mint a Perényieket, Sárói Lászlót (a Lévaiai őst), Maróti Jánost, a Csákiakat és Marcaliakat, akik valamennyien báróivá lettek, és fontos méltóságokat töltöttek be. Voltak azonban idegen származásúak is, és a legnagyobb kegyekben éppen ők részesültek, ami érthető, hiszen az ő hűségükre lehetett a legbiztosabban számítani. Ily módon lett I. Lajos egykori lengyel lovagjából, Stiborici Stiborból erdélyi vajda, pozsonyi ispán és az ország egyik legnagyobb földesura. Róla már 1395-ben azt jelentette a mantovai követ, hogy Zsigmondnak egyik legbefolyásosabb tanácsadója. 1397-ben, a Lackfiak leverésekor egy stájer főúr, Cillei Hermann (Cilli grófja) is Zsigmond szolgálatába állt, és örökbirtokként megkapta majdnem egész Varasd megyét tíz várával egyetemben. A király délnémet származású bizalmasa, Eberhard ugyanekkor zágrábi püspök lett, és az ő rokonai, az Albeniek is jelentős vagyonhoz jutottak. A király idegen kegyenceinek gazdagodása természetesen a régi bárók megrövidítését jelentette, és különösen azért szűrt szemet, mert Zsigmond más urakkal szemben már nagyon is takarékosan bánt az adományokkal, és különösen nagyobb birtokokat nem szívesen adott ki a kezéből.

Zsigmond új, önálló politikai irányvonalát mutatták reformtörekvései is. A nikápolyi vereség hatására 1397 őszén országgyűlést hívott össze Temesvárra, programjaként elsősorban a törökök elleni védelem megszervezését jelölve meg. A gyűlésen több olyan törvényt fogadtattat el, amelyek erősen megnyirbálták az Aranybulla alapján igényelt és a XIV. század folyamán többször megerősített nemesi szabadságjogokat. † A ország kivételes állapotára hivatkozva felfüggesztette az Aranybullának azt a pontját, amely szerint a nemesek csak belföldön és csak a király személyes vezetése alatt kötelesek katonáskodni. Ehelyett minden birtokost arra kötelezett, hogy „a jelen háború tartamára” – azaz a török veszély elmúltáig – „személyesen és bármikor” a végekre vonuljon, szükség esetén az országhatáron túlra is, mégpedig a király távollétében a nádor parancsnoksága alatt. Másik fontos intézkedés egy új intézmény, az ún. telekkatonaság bevezetése volt. Hogy a hadviselés terhére legalább részben a birtokosokra X hárítsa át, elrendelte, hogy hadjárat alkalmával kötelesek minden húsz jobbágynak egy íjászt kiállítani. (A törvény nem határozta meg egyértelműen, hogy a kiállítandó fegyveres maga is jobbágynak legyen-e vagy sem.) Annak érdekében, hogy a rendeletet végrehajthassák, előírta, hogy minden egyes megyében írják össze a birtokosokat és jobbágaik számát. 1398-ból már van adat arra, hogy a telekkatonaság intézménye működött, és ugyanebből az évből fennmaradt Ung megye jobbágytelkeinek összeírása is. Mindezen felül a király a háború idejére lefoglalta az egyházi jövedelmek felét, és – nem először – rendkívüli adót is kirótt az országra. Továbbá arra való hivatkozással, hogy uralkodása elején gyakran kellett engednie a főurak politikai zsarolásának, törvénybe iktattatta azt a kivételes jogát, hogy visszaveheti mindazokat a

királyi birtokokat, amelyeket annak idején érdemteleneknek adományozott vagy zálogosított el. (Régi és új híveit utóbb külön kiváltságlevéllel mentesítette a törvény eme pontja alól.) A nemesség a reformok fejében csak látszatengedményeket kapott. Az Aranybullát Zsigmond csak a nevezetes ellenállási záradék kihagyásával volt hajlandó megerősíteni, és megígérte ugyan, hogy az idegen származású tisztségviselőket leváltja, ámde Stibort és Eberhard püspököt – a két leghatalmasabbat – eleve kivette a törvény hatálya alól.

Bár a temesvári törvények kiváltó oka a török veszély volt, Zsigmondnak ekkorra már kedvét szegte a török probléma megoldhatatlansága. Figyelmét egyre inkább családjá, a Luxemburgi-ház ügyei kötötték le. Bátyja, Vencel cseh és német király gyermektelen volt, ennél fogva jó kilátásai voltak mindkét korona megszerzésére. Vencel azonban a cseh bárói ligák harcai között hanyódott, és egyre gyakrabban fordult öccséhez tanácsért, közvetítésért vagy segítségért. A zilált cseh belügyek többször megkívánták tehát Zsigmond beavatkozását, 1399-től pedig huzamos jelenlétét. 1397 óta heves harcokat folytatott régi ellenségével, Prokop morva őrgróffal, és a harcok 1399 végén Morvaországba tevődtek át. Amikor innen 1401 elején, több mint egyévi távollét után hazatért, a válság már megérlelődött.

1401. április 28-án az országnagyok, élükön Bebek Detre nádorral és Kanizsai János esztergomi érsekkel, a főkancellárral, a budai várban letartóztatták a királyt. Azt követelték tőle, hogy „idegen” híveit távolítsa el az országból, s miután Zsigmond erre nem volt hajlandó, hiszen ez újból báróinak bábjává tette volna, fogollyá nyilvánították. A hatalmat a főpapok és bárók tanácsa vette át, nem Zsigmond, hanem az immár uratlannak nyilvánított „szent korona” nevében. Kanizsai a „szent korona kancellárja” címet vette föl, a tanács pedig a „szent korona pecsétje” alatt bocsátotta ki intézkedéseit. Egyúttal tárgyalások indultak a trón betöltéséről is, jelöltként II. Ulászló lengyel király, Vilmos osztrák herceg és természetesen a nápolyi király, László jött szóba. Zsigmond fogsága azonban nem tartott sokáig. Az országnagyok nem tudtak megállapodni a leendő király személyében, ezért hamarosan alkuba bocsátkoztak foglyukkal. Garai Miklós horvát-szlavón bán, aki a régi főnemességből szinte egyedül tartott ki Zsigmond oldalán, kiváltotta urát a fogságból, öccsét és fiát adva helyette tüzsul, majd 1401 októberében létrehozta az egyezséget a király és bárói között. Zsigmond visszakapta trónját, megígérve, hogy büntetlenséget biztosít a lázadóknak, és idegen híveit Stibor kivételével elbocsátja.

Zsigmond a feltételek ellenére győztesen került ki az összecsapásból, sőt a cseh király úgy ítélte meg, hogy „nagyobb és hatalmasabb, mint valaha”. Olybá vette, mintha a fogság epizódja meg sem történt volna, és nyomban hozzálátott hatalma további szilárdításához. Az idegeneket nem küldte el, sőt eljegyezte Cillei Hermann leányát, Borbálát. (Cillei másik leánya Garai felesége lett, aki ekképp sógorságba került az uralkodóval.) Amikor 1402 elején újból Csehországba ment, hogy dinasztikus ügyeivel foglalkozzék, fontos biztonsági intézkedéseket tett. Az ellenzék több tagját megfosztotta méltóságától, a királyi várak többségét pedig megbízható emberei kezére adta. 1402 szeptemberében, amikor rövid időre visszatért Pozsonyba, kölcsönös örökösödési szerződést kötött IV. Albert osztrák herceggel. Távolléte esetére a herceget jelölte ki az ország kormányzójává, és az egybegyűlt nagyokkal és nemesekkel megfogadtatta, hogy fiú utód nélküli halála esetén Albertet fogják királlyá koronázni. Egyúttal

leváltotta a nádorságról az ellenzék egyik vezérét, Bebek Detrét, és utódává Garait nevezte ki. Más személycserékre is sor került, úgyhogy ellenfelei jóformán minden befolyásukat elvesztették.

Mindezek a fejlemények arra készítették a bárókat, hogy a trónt a Horváti-párt hajdani jelöltjének, Nápolyi Lászlónak ajánlják fel. 1402 vége felé Nagyváradon ünnepélyesen hűséget fogadtak neki, és 1403 elején táborba szálltak. László, aki már előzőleg csapatokat küldött Dalmáciába, júliusban maga is megérkezett, és augusztus 5-én Kanizsai érsek Zarában egy alkalmi koronával magyar királlyá koronázta. A felkelőknek minden reményük meglehetett a győzelemre. Mozgalmuk országos jellegű volt, a városok kivételével mellettük állt a birtokos társadalom zöme. Élükön, akárcsak 1401-ben, Kanizsai érsek és a volt nádor, Bebek Detre állt, és oldalukon sorakozott a kalocsai érsek, a főpapok többsége, továbbá – Garai és néhány rokona kivételével – a Anjouk báróinak csaknem minden leszármazottja. A vidék köznemesége is nagy számban sereglett a felkelők zászlói alá, sőt a közhangulat még a király kipróbált híveit is megszédítette. A keleti országrészben gyülekező felkelő hadakat a két vajda, Csáki Miklós és Marcali Miklós vezette, pedig a király éppen a bárók megfélekezése végett állította őket egy évvel korábban Erdély élére.

A kedvezőtlen erőviszonyok ellenére Zsigmondé lett a győzelem. Az udvari lovagok és az új bárók legtöbbje hű maradt hozzá, a városok egységesen őt támogatták, a legfontosabb várakat: Budát, Visegrádot és Pozsonyt pedig megbízható idegen zsoldosai őrizték. A lázadók sokfeji vezetése képtelen volt összehangoltan fellépni, a király vezérei viszont – Stibor, a Garaiak, Maróti János, Perényi Péter, Szécsényi Simon és mások – gyorsan és határozottan cselekedtek. Mozgósították bandériumaikat, és a kényelmesen gyülekező ellenséges hadak jó részét hetek alatt szétszórták. Július végén Zsigmond is visszaérkezett Csehországból, és mire a két vajda vezette felkelő sereg átkelt a Tiszán, ő már Pestig nyomult előre. Ostrom alá fogta Kanizsai érsek székhelyét, Esztergomot, Visegrádon pedig felmutatta és a fejére tétette az ott őrzött szent koronát, hogy az országhoz való jogát mindenki számára kétségtelenné tegye.

A báróknak ezután nem maradt más kiút, mint a meghódolás. Elsőként Csáki és Marcali tették le a fegyvert, és ők közvetítették azt az egyezséget, amely október 8-án jött létre Budán. A király közkegyelemben részesítette mindazokat, akik az előírt határidőn belül meghódolnak előtte, megígérte, hogy valamennyi birtokukat meghagyja, illetve visszaadja, és érvényteleníti azokat a birtokadományokat, amelyeket a felkelés folyamán a terhükre tett. Megkegyelmezett Bebeknek és Kanizsainak is, jöllehet a határidőt túllépve tették csak le a fegyvert, de váraik egy részét elkobozta, és egy időre Esztergomot is királyi kezelésbe vette. Kevesen maradtak, akik még ezután is ellenálltak; az ő sorsuk, amennyiben túléltek a harcokat, a teljes jószágvesztés és egy-két esetben a száműzetés lett. Halálos ítéletet nem hoztak senki ellen. Az ország teljes pacifikálása 1404 tavaszára ért véget, bár egy-két vár ellenállt még egy darabig. Nápolyi László még 1403 novemberében hazatért Itáliába, miután boszniai hívét, Hervója vajdát kinevezte Spalató hercegévé, és rábízta Dalmácia kormányzását. Ez volt az egyetlen országrész, ahol nem állt helyre Zsigmond uralma, és a felkelés legvégül Dalmácia elvesztését eredményezte.

Az uralomért folyó harc a központi hatalom teljes győzelmével ért véget. Zsigmondnak haláláig, 34 éven át, nem okozott többé gondot magyarországi uralmának fenn-

tartása. Noha később több ízben volt éveken át távol az országtól, egyetlen ellenzéki megmozdulásra sem került sor. Nem mintha népszerűbbé vált volna, mint annak előtte, de ellenfelei meggyengülve és demoralizálva kerültek ki a küzdelemből. Bele kellett törődniük, hogy minden hatalom és befolyás kicsúszott a kezükből, és más nem tehetek, mint hogy várták a király halálát. Ő pedig immár akadálytalanul láthatott hozzá nagyszabású reformtervei és külpolitikai elgondolásai megvalósításához.

Tájékoztató irodalom

1. Engel Pál: MAGYARORSZÁG ÉS A TÖRÖK VESZÉLY ZSIGMOND KORÁBAN (1387–1437). In: Századok, 1994. 273–286.
2. Engel Pál: ZSIGMOND BÁRÓI. In: MŰVÉSZET ZSIGMOND KIRÁLYKORÁBAN 1387–1437. I. TANULMÁNYOK. Budapest, 1987. 114–129.
3. Fügedi Erik: „KÖNYÖRÜLJ, BÁNOM, KÖNYÖRÜLJ...” Budapest, 1986.
4. Mályusz Elemér: ZSIGMOND KIRÁLY URALMA MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1984.
5. Miskolczy István: NÁPOLYI LÁSZLÓ. Századok, 1921–1922. 330–350., 499–523.
6. Rázsó Gyula: A ZSIGMOND-KORI MAGYARORSZÁG ÉS A TÖRÖK VESZÉLY (1393–1437). Hadtörténelmi Közlemények, 1973. 403–444.
7. Thuróczy János: A MAGYAROK KRÓNIKÁJA. Ford. Horváth János. Budapest, 1978. Bibliotheca Historica.
8. ZSIGMOND-KORI OKLEVÉLTÁR I–IV. Összeáll. Mályusz Elemér, Borsa Iván. Budapest, 1951–1994.

A KIRÁLYI HATALOM MEGSZILÁRDÍTÁSA (1403–1437)

A KIRÁLYI HATALOM TÁMASZAI

A győzelem következményeként a királyság hatalmi helyzete megerősödött, ezt az eredményt azonban meg is kellett szilárdítani. Azok az okok, amelyek a válságot előidézték, változatlanul fennálltak: az 1387 utáni birtokadományozások következtében megszűnt a királyi birtok túlsúlya, amire az Anjouk állama épült. Az Anjou-kori tisztségviselő arisztokrácia mágnáscsaládok arisztokráciájává alakult át, amely a királyság számára többé nem támaszt, hanem veszélyt jelentett. Ilyen körülmények között Zsigmondnak új alapokra kellett építenie a királyi hatalmat. Legfőbb támogatója a híveiből toborzott új arisztokrácia volt, mellette azonban szerepet kaptak egyéb tényezők is: az „idegenek”, az egyház és a városok.

Zsigmond uralmának legfőbb bázisa az arisztokráciának az a része volt, amely nem elődeinek, hanem neki köszönhette felemelkedését. Tagjai ugyanúgy óriási magánvagyonnal rendelkeztek, mint a király ellen lázadó társaik, ezt a vagyont azonban Zsigmondtól kapták, és ezért hűséggel viseltettek iránta. Politikáját feltétel nélkül a magukévá tették, és a király mindvégig bizton számíthatott a támogatásukra. 1408-ban, a Bosznia feletti győzelem alkalmából formálisan is szövetségre lépett velük, és azokból, akik a legnagyobb érdemeket szerezték az 1403. évi felkelés elfojtásában, megalapította a Sárkányrend lovagi társaságát. Az új lovagrendnek, amely jelvényéről kapta a nevét, tagja lett ő maga, a királyné és 22 báró, akik valamennyien esküvel fogadtak egymásnak örök szövetséget. A rendbe Zsigmond később új tagokat is felvett.

A szövetség oszlopai Garai nádor, Cillei Hermann, Stibor vajda és Ozorai Pipo voltak. Garai Miklós, az azonos nevű, 1386-ban meggyilkolt nádor fia az Anjou-kori főnemességből származott, de szívvel-lélekkel Zsigmondot szolgálta. Haláláig viselte a nádori méltóságot (1402–1433), és törhetetlen hűségéért hatalmas birtokadományokban részesült, főleg a Dunántúlon (Pápa, Csesznek, Kőszeg, Siklós stb.) és a Délvidéken. Halálakor 13 várával ő volt az ország legnagyobb földesura. Apósa, Cillei Hermann, a dél-stájerországi Cilli grófja 1397-ben állt Zsigmond szolgálatába, és Szlavóniában kapott nagy adományokat (Varasd megye nagy része, a Muraköz stb.)

Cillei és Garai voltak a király legmeghittebb bizalmasai és tanácsadói. Nincs azonban szó arról, hogy Zsigmond 1403 után a „Garai–Cillei-liga” befolyása alá került volna, vagy annak bábjává lett. A király mindvégig bizonyíthatóan önálló politikát követett, amelynek irányát ő, és nem tanácsadói szabták meg. Kormányzásában nemcsak Garaira és Cilleire támaszkodott, hanem sok más olyan hívére is, akik e kettővel sem rokoní, sem szövetségesi viszonyban nem álltak. Egyik ilyen híve, Stiborici Stibor

lengyel volt, I. Lajos alatt került a magyar udvarba, és 1414-ben bekövetkezett haláláig Zsigmond kormányzatának egyik vezetője maradt. Az északnyugati országrészben 12 nagy váruradalmat kapott örökbe a királytól, és 1404-től a „Vág folyó urának” címezte magát. Székhelyévé a Trencsénhez közeli Bolondócot tette meg. Két ízben kormányozta Erdélyt mint vajda (1395–1401, 1409–1414), a felkelés után pedig évekig ő igazgatta az esztergomi érsekség és az egri püspökség birtokait. Ozorai Pipo (eredeti nevén Filippo Scolari) olasz volt, és egy firenzei bankház alkalmazottjaként került Magyarországra. Zsigmond 1401-ben a sókamarák élére állította, 1404-ben pedig rábízta a délkeleti megyék kormányzását. Temesi ispánként haláláig (1426) töltötte be ezt a funkciót, és 1415 után a pénzügyigazgatás egésze felett is felügyeletet gyakorolt. Hét-nyolc megye és mintegy 15–20 királyi vár tartozott fennhatósága alá, magánvagyonra viszont ehhez képest nem volt számottevő.

A többi új báró jobbára az udvari nemességből emelkedett fel. Pályájukat mint a királyi udvar lovagai vagy „ifjai” kezdték, és ebben a minőségükben szerzett kivételes érdemeikért lettek Zsigmond báróivá és nagy vagyonok uraivá. Említést érdemel közülük Perényi Imre titkos kancellár, Perényi Péter országbíró, a felkelés után az északkeleti megyék kormányzója, Maróti János macsói bán, Lévai „Cseh” Péter lovászmester, Tamási János erdélyi vajda, akik valamennyien tagjává lettek a Sárkányrendnek. Rajtuk kívül a későbbiekben, 1409 után a Kompolti, Pálóci és Rozgonyi családok jutottak nagy befolyáshoz. Megtartották pozíciójukat a Csákiak és Marcaliak is, annak ellenére, hogy részt vettek az 1403. évi felkelésben. Zsigmond, miután kipróbált híveit a Sárkányrendbe tömörítette, 1409–1410-ben kibékült az ellenzékkel is, és vezéreinek némi részt juttatott a hatalomból. A Bebekek, Kanizsaiak és Újlakiak ismét méltóságokhoz juthattak, régi befolyásukat azonban nem nyerték vissza. Az irányítás többé nem az ő kezükben volt, hanem az új bárókéban.

A királyi hatalom megszilárdításában igen jelentős szerep jutott Zsigmond idegen híveinek. Cillein, Stiboron és Ozorain kívül, részben az ő csatlósaiaként, még számos cseh, lengyel, német és dalmát főúrral és lovaggal találkozunk Zsigmond és a királyné, Cillei Borbála környezetében. Nem egy közülük fontos pozíciót töltött be, királyi várakat, megyéket igazgatott, katonai vagy diplomáciai megbízásokat teljesített. Különösen kiemelkedő szerepet kapott a már említett Eberhard zágrábi püspök és rokonsága, az Albeni (szlavóniai várukról elnevezve Medvei) család. Kanizsai helyett 1404-ben Eberhard lett Zsigmond főkancellárja, majd egyik unokaöccse, Albeni János püspök követte ebben a tisztségben. 1423-tól tíz éven át a király egész oklevél-kibocsátó tevékenysége Albeni felügyelete alá volt rendelve. 1429-től kezdve egy dalmát família, a raguzai eredetű Tallóciak váltak Zsigmond kivételezett kegyeltjeivé, ők a déli határvidék kormányzását és a pénzügyek irányítását látták el.

Az egyház is fontos bázisul szolgált a királyi hatalom megerősítéséhez; egyrészt politikailag, vagyis azért, hogy Zsigmond a saját híveit juttatta egyházi javadalmakhoz, másrészt gazdaságilag, oly módon, hogy a király az egyházak jövedelmeit részben vagy egészben saját céljaira fordította. A legnagyobb jelentőségük természetesen mindkét vonatkozásban a gazdag főpapi javadalmaknak volt, elsősorban a püspökségeknek, a két érsekségnek és a vránai johannita perjelségnek, kisebb részben a királyi kegyuraság alá tartozó bencés és cisztercita apátságoknak, premontrei prépostságoknak és a fontosabb társas- és székeskáptalanok préposti javadalmainak.

Magyarországon, sok más európai országtól eltérően, a királyság a XIV. században is kezében tartotta a főpapi méltóságok feletti ellenőrzést. Formailag – a kánonjog előírásai szerint – a püspököket mindenütt a székeskáptalan választotta, a választás megerősítésének joga pedig a pápát illette. A gyakorlatban azonban az uralkodónak rendszerint módja volt rá, hogy saját jelöltjét választassa meg, és így a pápai megerősítést formálissá tegye. Ennek ellenére a század végére meglazult a király ellenőrzése az egyház fölött, és ennek tudható be, hogy 1403-ban mindkét érsek és számos püspök a lázadás útjára lépett. Kétségtelenül hozzájárult ehhez a pápa magatartása is, aki a nápolyi trónkövetelőt támogatta, és pápai legátusként egy bíborosát rendelte mellé segítségül. Zsigmondnak győzelme után első dolga volt, hogy a pápai befolyást felszámolja. 1404-ben elrendelte, hogy hozzájárulása nélkül, pápai bulla alapján senki sem kaphat magyarországi egyházi javadalmat, ezek betöltésének jogát magának tartotta fenn, és megtiltotta a papságnak, hogy királyi jóváhagyás (*placetum regium*) nélkül elfogadják és kihirdessék a római kúriából küldött pápai és egyéb okleveleket. Valószínűleg azt is megtiltotta, hogy a pápai kamarának járó adókat beszolgáltassák, erre vonatkozólag azonban csak 1403. évi csehországi rendeletét ismerjük, amelyet cseh helytartói minőségében adott ki. 1410-ben kibékült a pápával, de a magyar egyház irányítására formált jogáról nem mondott le. 1417-ben, amikor a pápai szék üresedésben volt, a konstanzi zsinaton sikerült elérnie, hogy a bíborosi kollégium ünnepélyesen és örök időkre megerősítette a magyar királyoknak egyházuk feletti hatalmát, az ún. főkegyúri jogot. Ennek értelmében a főpapi javadalmakat kinevezés útján a király töltheti be, a pápát csak a jelölt formális megerősítésének joga illeti meg. Ezt a jogot ettől fogva évszázadokon át gyakorolták a magyar királyok.

Zsigmond már a felkelés óta zavartalanul élt főkegyúri jogával. A lázadó főpapokat elmozdította, és vagyonuk kezelésére világi kormányzót rendelt, aki a jövedelmeket természetesen a király számára hajtotta be. Az esztergomi érsekség és az egri püspökség kormányzója Stibor lett, a kalocsai érsekségé Maróti János macsói bán, a győri püspökségé Özdögei Besenyő Pál horvát-szlavón bán, a vácié Korbáviai Károly visegrádi várnagy, a vránai perjelség birtokait a szlavón bánok kezelték. Amikor a megüresedett főpapi székeket betöltötte, a jelölteket megbízható hívei közül válogatta. Mivel ezek között nagy számban voltak idegenek, a püspökségek is gyakran kerültek idegenek birtokába. Stibor unoköccse egri püspök lett, Ozorai Pipo egyik rokona váradi püspök, két másik kalocsai érsek; Eberhard főkancellár unokaöccsei, az Albeniek zágrábi, pécsi és egy ideig veszprémi püspökök voltak, de cseh születésű volt Hinko nyitrai és talán Fülöp váci püspök is. A főpapok másik csoportja az új arisztokráciából került ki: közéjük sorolható Pálóci György erdélyi püspök, majd (1423-tól) esztergomi érsek, Rozgonyi Péter és Simon veszprémi, majd egri püspök, Szántai Lack Benedek boszniai püspök. Uralkodása utolsó éveiben Zsigmond ismét nagymértékben élt azzal a lehetőséggel, hogy a főpapi székeket üresedésben hagyta, és jövedelmüket teljes egészében saját hasznára fordította. Ennek most nem politikai okai voltak, mint 1403 után, hanem gazdaságiak: a bevételekre a déli határ védelméhez, a törökök elleni harchoz volt szükség. 1437-ben, Zsigmond halálakor négy nagy javadalom állt üresen: a kalocsai érsekség, a zágrábi és csanádi püspökség, valamint a vránai perjelség. Valamennyit a király dalmát hívei, a Tallóci testvérek kezelték, és részben ebből fizették a rájuk bízott déli végvárok őrését.

Járulékos, de nem lebecsülendő szerepet játszottak a politikai stabilizációban a királyi városok. Azáltal, hogy 1387 után radikálisan csökkent a királyi várak száma, az ország feletti ellenőrzés szempontjából megnövekedett a fallal körülvett (falazott) városok jelentősége. Ez megmutatkozott a bárók felkelésekor is: a király győzelmében nem kis szerepe volt annak, hogy a polgárság őt támogatta, és ellenfeleit nem engedte be a városok falai közé. A király és a polgárság szövetsége több okból is szükségszerű volt: egyrészt a városok vezető rétege túlnyomó többségében német, tehát idegen volt, és az idegengyűlölő nemességgel szemben csakis a királytól remélhetett hathatós védelmet; másrészt joggal félhetett attól, hogy a központi hatalom meggyengülése esetén elveszíti kiváltságos helyzetét, és magánföldesúri vagy egyházi fennhatóság alá kerül.

A városok jelentőségét csupán az csökkentette, hogy kevés volt belőlük. 1400 körül mintegy húszra lehet becsülni a falazott királyi városok számát, míg a várak száma meghaladta a háromezretet. 1403 után Zsigmond egyik legsürgősebb teendője volt, hogy megpróbálja megnövelni a városok politikai súlyát. Ekkor épültek fel a király anyagi támogatásával Kolozsvár, Késmárk és Igló városfalai, ekkor fejeződött be Eperjes és Bártfa falainak építése, és rajtuk kívül Zsigmond még több más kiváltságos mezőváros megerősítését is tervbe vette. Nem rajta múlt, hogy ezek a tervek elegendő anyagi erőforrás híján megfeneklettek. A városok számának növelésén kívül Zsigmond arra is törekedett, hogy a legfontosabb királyi városok katonai vezetését saját hívei útján irányítsa. Ezért 1403 után a legfontosabb városok – Pozsony, Kassa, Sopron, Székesfehérvár – élére cseh, morva és lengyel kapitányokat (*capitaneus*) nevezett ki, Budát pedig az akkoriban épült királyi várral együtt dalmát várnagyokra bízta. Sokat tett, mint még szó lesz róla, a városok gazdasági súlyának növeléséért is.

Annak ellenére tehát, hogy Zsigmond uralkodásának első éveiben összedőltek azok az alapok, amelyekre az Anjouk monarchiája épült, a királynak sikerült új alapokra fektetnie az uralmát, és így megszilárdítania a központi hatalmat. 1403 után a királyi várak száma 60–70 között mozgott, alig ötöde volt az ország összes várainak. Mellettük azonban további nagy politikai erők biztosították Zsigmond uralmát: a királyhíű arisztokrácia óriási magánbirtokai, a királyi főkegyuraság alatt álló egyházi vagyon és kisebb, de nem jelentéktelen részben a megnövekedett súlyú királyi városok. Ezek az erők tették lehetővé, hogy Zsigmond mind belső reformpolitikájában, mind külpolitikai terveiben önállóan járjon el, tekintet nélkül a nemesség elvárásaira.

ZSIGMOND KORMÁNYZATI REFORMJAI

A reformok között az egyik legfontosabb a királyi tanács átszervezése, azaz az ország irányítási módjának megváltoztatása volt. Az Anjou-korban a tanács a főpapok és a bárók gyűlekezete volt, tehát a leghatalmasabb egyházi és világi tisztségviselőké. Másnak, mint a főpapoknak és báróknak nem volt beleszólása az ország irányításába. Hatalmuk a királytól kapott *honorok* birtoklásán alapult, és kizárólagos volt, mivel a királyi *honorokkal* összemérhető politikai erő nem létezett. Zsigmond trónra lépte után is ilyen maradt a kormányzás jellege, minthogy azonban a bárók hatalma mind

nagyobb mértékben épült magánvagyonukra, a király a nagybirtokos arisztokrácia függőségébe került.

1403 után Zsigmond gyökeresen átalakította a királyi tanácsot. Mindenekelőtt megszüntette azt az ősi szokást, hogy az ország várait a fő méltóságviselők kapják meg hivatali javadalomként. A nádor, azelőtt mindenkor az ország legnagyobb *honor*-birtokosa, már 1402-től kezdve nem részesült *honor*okban. Megszűnt az országbírói *honor* is, valószínűleg már az 1390-es években. A macsói bánok birtokait 1411-ben a szerb fejedelem kapta meg, a volt szlavón báni birtokokat pedig 1409-ben Cillei Borbála királyné ellátására utalták ki. A nagy bárói *honor*ok közül egyedül az erdélyi vajdáé és a székelyek ispánjáé maradt fenn továbbra is (a vajdáé erősen megcsappanva az 1387–1392 közötti birtokadományozások következtében), továbbá a dalmát-horvát báné. Ezzel a fő méltóságviselők, akik hivatalból tagjai voltak a királyi tanácsnak, pusztá tanácsadókká váltak, és területiális hatalmi bázisukat elvesztették.

Egyidejűleg véget ért a bárói tanácsosok monopolhelyzete is. 1403 után már nemcsak nekik volt beleszólásuk az ügyek intézésébe, hanem másoknak is, olyanoknak, akik nem tartoztak a bárók közé, nem viseltek országos hivatalt és többnyire nem is voltak nagybirtokosok. Ezeket legtöbbször a király „különös tanácsosainak” (*consiliarius specialis*) nevezték, és részben idegenek vagy köznemesi származásúak voltak, részben pedig klerikusok. Többen közülük később a bárók közé emelkedtek, így Pálóci Máté utóbb országbíró, sőt nádor lett, Rozgonyi János és Berzevici Péter pedig tárnokmester. Ők nem szakértelműeknek, hanem hivataluknak köszönhették tanácsosi rangjukat: Pálóci diósgyőri várnagy volt, Rozgonyi főkincstartó és sárosi ispán, Berzevici szepesi várnagy és ispán. Voltak azonban Zsigmondnak befolyásos szaktanácsadói is, akiknek szerepe már a központosított államhatalom irányába mutat: jogászok, mint Makrai Benedek és Aranyi István és pénzügyi-gazdasági szakemberek, mint Nürnbergi Márk és Noffri Lénárd. Aranyinak tulajdonítható az 1432–33-ban elkészült hadügyi reformtervezet elkészítése, Nürnbergi Márkról pedig biztosan tudni, hogy kezdeményezője és kidolgozója volt az 1405. évi városi reformnak. Tevékenységük abban is emlékeztet a majdani állami hivatalnokokéra, hogy munkájukért általában nem birtokokat kaptak, hanem feltehetőleg pénzbeli fizetséget.

A királyi tanács átalakulásával párhuzamosan megváltozott a királyi várak és birtokok kormányzásának módja. Zsigmond már 1402-ben, közvetlenül fogsága után, a várak egy részét kivonta az országbárók fennhatósága alól, és közvetlenül tőle függő királyi várnagyok igazgatása alá rendelte. A bárók közül a mindenkori vajdákon kívül csak Stibor és Ozorai Pipo kaptak komoly szerepet a birtokkormányzatban, haláluk után pedig az ő helyüket is várnagyok vették át. A királyi várnagyokat az 1410-es évektől egyre gyakrabban „kapitány”-nak nevezték, feltehetőleg annak jeleként, hogy nem *honor*-birtokosoknak, hanem katonai feladattal megbízott királyi tisztviselőknek tekintették őket. A kapitányok olykor igen nagy hatalmat egyesítettek a kezükben; így például a Rozgonyiak (az idősebb és ifjabb István) az 1430-as években 13 várat tartottak a kezükben, köztük Temesvárt, Pozsonyt, Komáromot, Tatát és Csókakőt. Gúti Ország János ugyanekkor Szeged, Világosvár és más várak kapitánya volt. Őket azonban Zsigmond nem tanácsosainak, hanem végrehajtó közegeinek tekintette. Feladatuk abban állt, hogy a királyi parancsokat teljesítsék, az ország ügyeinek irányításába nem volt beleszólásuk.

Az Anjou-korhoz képest alapvetően átalakult tehát az ország irányításának módja. Azok, akik a politikai döntéseket hozták, vagy legalábbis közreműködtek e döntések meghozatalában, többé nem rendelkeztek területiális hatalommal. Azok pedig, akikre a király ilyen hatalmat bízott, általában nem voltak befolyással a politika irányítására. A személyileg korábban egységes vezető réteg elkülönült egyfelől az udvari tanácsadókra (Garai, Cillei, illetve a szaktanácsadók), másfelől a katonai és igazgatási feladatokat ellátó „katonabárókra” (Rozgonyiak, Tallóciak). Zsigmond halála után az udvar és a „katonabárók” politikailag is szembekerültek egymással, amíg azonban élt, tekintélye biztosította az arisztokrácia királyhű pártjának egységét.

Fontos, bár részleteiben még nem tisztázott szerepet kapott a királyné és udvara is az ország vezetésében. Zsigmond első felesége, Mária még 1395-ben meghalt. A király 1401-ben Cillei Hermann egyik leányát, Borbálát jegyezte el, és 1405-ben nőül vette. A házasság szilárd kapcsolatot jelentett nemcsak a hatalmas Cillei-dinasztiával, hanem a Garaiakkal is, mert Cillei másik leánya, Anna 1401 óta Garai Miklós felesége volt. Magyarországi szokás szerint a királyné a királyi birtokok egy részét kapta meg „tartásul”, azaz udvarának költségeire. Ez a rész az Anjouk idején aránylag jelentéktelen volt az óriási királyi birtokállományhoz képest, most azonban a politikai súlya megnövekedett. Borbála királyné 1409-ben egyebek mellett a szlavón báni javakat kapta meg kormányzásra, később pedig még nagyobb hatalomhoz jutott. Zsigmond Szlavónia helyett 1424-ben felvidéki birtokokat adott neki, és lassanként – adományul vagy zálogban – a királyné kezére vándoroltak az északi országrész legfontosabb királyi uradalmai. Zsigmond halálakor Borbála birtokában voltak Trencsén, Liptó, Zólyom és Borsod megyék királyi birtokai a bányavárosokkal és összesen 24 várral. A királyné, akárcsak korábban, külön udvart tartott, volt saját ajtónállómestere, asztalnok, pohárnok- és lovászmestere, sőt tárnokmestere is, akiket – éppúgy, mint várainak kapitányait – jobbára köznemesi származású lovagokból és idegenekből válogatott. A királyné kormányzati apparátusának később, a Zsigmond halálát követő pártküzdelmekben fontos politikai szerep jutott Borbála leánya, Erzsébet oldalán.

A reformok a kancelláriák szervezetét sem hagyták érintetlenül. Ezek feladata a király és a királyi tanács döntéseinek írásba foglalása volt, és ilyenképpen lényeges szerepet játszottak a politikai döntések végrehajtásában. Irataikat a király nevében bocsátották ki és a király pecsétjével látták el. Élükön a kancellár állt, aki a pecsét felett rendelkezett, és így különös bizalmi állást töltött be, mivel ő volt felelős a király nevében kibocsátott oklevelek és iratok tartalmáért. A kancelláriai irodák munkáját azonban személy szerint nem a kancellár, hanem alsóbb rangú helyettese, az alkancellár irányította.

Zsigmond mindvégig két uralkodói pecsétet használt, és ennek megfelelően két kancellárja volt. Az ún. nagypecsét (*sigillum maius*) a király és az országnagyok közös pecsétje volt, és elsősorban a királyi tanács örökérvényű döntéseinek megerősítésére szolgált. Végleges és megtámadhatatlan birtokadományt a király csak olyan oklevélben tehetett, amelyre – az ő és nagyjai közös akaratának jelképeként – rá volt függesztve a nagypecsét mindkét oldala, az ún. kettős pecsét (*sigillum duplex*). A pecsét előlapja kormányzati rutinügyek intézésére is szolgált, ezt a főkancellár tartotta magánál, és az uralkodó nevében intézkedett vele. A király személyes akaratát másik, kisebb pecsétje, az ún. titkos vagy kispecsét (*sigillum secretum, sigillum minus*) közvetítette. Ezt vala-

mennyi útján – külföldön is – állandóan magánál tartotta, és a titkos kancellár volt felelős érte. A napi politikában természetesen a titkos pecsétnek jutott nagyobb szerep. Zsigmond nevében 1430 tájáig egy harmadik pecsét, az ún. középpecsét (*sigillum mediocre*) alatt is bocsátottak ki iratokat. Ez azonban nem kormányzati, hanem bírósági pecsét volt, és kizárólag politikai szempontból lényegtelen ügyek – bevallások, bírói vizsgálatok, idézések, perhalasztások – lebonyolítására szolgált. A király nevében működő központi bíróság, az ún. különös jelenlét bíróságának személyzete használta, és 1406-ig Visegrádon, azon túl Budán őrizték.

Zsigmond kancelláriai reformjai az irányítás módját illették. A kancellárok és alkancellárok korábban egyházi személyek voltak. Ő a titkos kancelláriát 1405-től kezdve világiakra bízta egészen 1423-ig, előbb Perényi Imrére, majd Pálóci Máté és Imre diósgyőri várnagyokra (1419–1423), akik valamennyien bizalmas hívei és az új arisztokrácia tagjai voltak. A nagypecsét kancelláriája (a „nagyobb kancellária”) élére főkancellárként 1404-ben német híve, Eberhard zágrábi püspök került, őt pedig halála (1419) után unokaöccse, Albeni János pécsi, majd zágrábi püspök követte. 1423-ban Zsigmond valamennyi pecsétjét Albenire bízta: ő lett haláláig (1433) egy személyben a magyar fő- és titkos kancellár, továbbá a birodalom és a királyné kancellárja is. Albeni azonban valójában csak névleg irányította a kancelláriákat. A király a korábbinál sokkal közvetlenebb kapcsolatot létesített helyetteseivel, az alkancellárokkal, akik ennél fogva viszonylag alacsony rangú irodai tisztviselők közül a napi politika letéteményeseivé, mintegy a király tanácsosaivá léptek elő. Többségük világi személy volt, ennél fogva a kormányzatban jelentősen megnőtt a világi értelmiség szerepe. Az Albeni mellett működő egyik alkancellár, Gatalóci Mátyás 1433-ban éppenséggel utóda lett főnökének a fő- és titkos kancellár egyesített hivatalában, és azt Zsigmond haláláig megtartotta. Ő már, elődeitől eltérően, nem feudális úr, hanem hivatalnok volt: a vezetése alá került kancelláriák munkáját nem alkancellárok útján, hanem személyesen irányította.

A kancelláriák nem tekinthetők újkori értelemben államigazgatási szerveknek. A dolguk Zsigmond alatt is csupán a királyi rendelkezések írásba foglalása volt, nem pedig azok végrehajtása. A királyi akarat érvényesítésének legfőbb eszköze, a központi hatalom „végrehajtó szerve” továbbra is – mint az Anjouk idején – a királyi udvar (*aula*) személyzete maradt. Részletes kutatások híján is valószínű, hogy az *aula* jellege az Anjou-korhoz képest nem változott meg számottevően. Magvát továbbra is az „udvari lovagok” (*aule regie milites*), valamint a náluk valamelyest alacsonyabb rangú „udvari ifjak” (*aule regie iuvenes*) alkották. Az utóbbiak ebben az időben már egyre gyakrabban „udvari familiáris” megjelöléssel fordulnak elő, és feltűnik a királyi *aulicus* („udvaronc”) elnevezés is. Legtöbbjük idegen vagy köznemesi származású volt, és elsősorban rájuk, mint az uralkodó állandó kíséretére hárult az a feladat, hogy uruk parancsait az ország egész területén személyesen kézbesítsék, és végrehajtásukról gondoskodjanak. Ennek következtében gyakran jutottak fontos politikai küldetéshez, és – a király bizalmát elnyerve – nemegyszer magas pozícióba is. Az új arisztokrácia túlnyomó többsége ebből a körből, ezen az úton emelkedett fel.

A kancelláriákhoz hasonlóan a központi bíraskodás szervezete is fontos reformok színhelye lett, amelyek célja a szakszerűség és a hatékonyság növelése volt. A központi bíróságok a királyi kúria (*curia regia*) keretében működtek. A helyük 1406–1408 tájáig

Visegrádon volt, ekkor Zsigmond a székhelyéül kiszemelt Budára telepítette át őket. A kiria bíróságain forma szerint az ország „rendes bírái” (*iudices ordinarii*): a nádor, az országbíró, a főkancellár és a tárnokmester ítéleztek, a valóságban azonban rendszerint nem ők maguk, hanem helyetteseik folytatták le a pereket ülnöktársak bevonásával, akik az udvar éppen jelen levő tagjaiból kerültek ki. A nádort és az országbírót egy-egy ítélőmester (*protonotarius*) helyettesítette, mindegyikük bírósága országos hatáskörű volt. Hasonlóan az egész országra kiterjedő hatáskörrel működött az a bíróság is, amely a főkancellár felügyelete alá tartozott. Ez azonban nem a kancellár, hanem maga az uralkodó nevében hozta meg ítéleteit, és ezért „a király úr különös jelenlétének” (*specialis presentia domini regis*) nevezték. Ez a bíróság még I. Lajos idején létesült, de nagyobb jelentőségre Zsigmond korában jutott, amikor is lassanként a többi országos hatáskörű bíróság fellebbviteli fórumává vált. Élén egy polgári származású jogász, Jakab „mester” állt, aki évtizedeken át (1395–1428) a főkancellár változó személyétől gyakorlatilag függetlenül vezette a „különös jelenlét” pereit mint annak „ítélőmestere”, vagy másként *diffinitora*.

A legmagasabb bírói fórumot természetesen továbbra is a király „személyes jelenléte” (*personalis presentia*) jelentette, amelyen az uralkodó valóban a saját személyében, bárói és főpapjai közreműködésével ítélezett. Ez a fórum nem volt helyhez kötve, mint a többi központi bíróság, hanem ott ült össze, ahol a király és udvara éppen időzött. A „személyes jelenlét” elé egyrészt a politikailag is fontos ügyek kerültek (pl. örökös nélkül elhunyt főurak hagyatéki pere), másrészt mindazok a jelentéktlenebb ügyek, amelyekben a király – rendszerint valamely bizalmas hívének kérésére – személyesen kívánt dönteni. Ide tartoztak még a hűtlenségi perek, továbbá itt ítéleztek a legsúlyosabb hatalmaskodások ügyében.

Ebben az Anjouktól örökölt bíróági szervezetben Zsigmond uralkodásának végére fontos változások következtek be. 1428-ban, Jakab mester halálával megszűnt a „különös jelenlét” bírósága, 1430-ban pedig a király hosszabb időre külföldre távozott, és távollétében helytartóira, az országbárok közül kijelölt vikáriusokra bízta „személyes jelenlétének” vezetését. Ennek következtében a király két jelenléti bírósága „személyes jelenlét” néven egybeolvadt, és immár a király személyétől elkülönülten működő központi bírósággá vált, élén a főkancellárral. Tevékenységében – miként a többi központi bíróság munkájában is – egyre nagyobb szerep jutott a hazai szokásjogban jártas szakembereknek.

Ebbe az irányba fejlődött a negyedik központi bíróság, a tárnokmester ítélőszéke, a „tárnokszék” is. Illetékessége alá az Anjouk óta a királyi városok ügyei tartoztak, amelyek rendes fellebbviteli fórumává vált. Ülésén eredetileg ugyanúgy az udvar nemesi származású tagjai vettek részt ülnökként, mint a többi központi bíróságon, mellettük azonban már az 1380-as évek első felében feltűnnek polgári bírótársak is. Arányuk a korszak folyamán egyre nőtt, és különösen Buda polgárai jutottak benne szóhoz. Zsigmond uralmának végére azok a szabad királyi városok, amelyek a budai jogot használták peres ügyekben (Budán kívül Kassa, Bártfa, Eperjes, Pozsony, Nagyszombat és Sopron), a tárnoki ítélőszékről teljesen kiszorították a nemesi ülnököket. Helyükre a saját küldötteiket juttatták be, akik a „hét város” fellebbviteli ügyeiben a városok törvényei alapján ítéleztek. Ez a joggyűjtemény volt az ún. tárnoki jog, amely a XV. század első felében kodifikált budai jogból alakult ki.

Fontos programja volt Zsigmond kormányzásának a közrend megszilárdítása, évégett szükséges volt növelni a helyi – vagyis a megyei – bíróságok hatáskörét és hatékonyságát. A megyei törvényszékek élén a király által kinevezett megyésispán (*comes parochianus*) helyettese, az alispán (*vicecomes*) állt, aki a megye nemesi közönségét képviselő szolgabírákkal (*iudices nobilem*) együtt ítélkezett. A megyék tekintélyesebb birtokosai azonban a XIV. század folyamán rendre megszerezték azt a kiváltságot, hogy felettük és népeik felett kizárólag a központi bíróságok ítélhetnek. Ennek folytán a megyei hatóság folyvást vesztett a tekintélyéből, és alkalmatlanná vált a közrend fenntartására. Zsigmond már 1397-ben a temesvári országgyűlésen elrendelte, hogy hatalmaskodási ügyekben (rablás, birtokfoglalás stb.) az alispán és a szolgabírák szolgáltatassanak igazságot, és ilyen esetekre nézve érvénytelennek nyilvánított minden, a megyei hatóság illetékességét csorbító királyi kiváltságlevelet. Az 1410-es évekre valóban szokásba jött, hogy a megyék saját hatáskörben jártak el hatalmaskodási ügyekben, és nemcsak a vizsgálatot folytatták le, mint korábban, hanem a sértett félnek azonnal elégtételt szolgáltatottak. Az eljárás eszköze egy új intézmény, a „kikiáltott közgyűlés” (*proclamata congregatio*) volt, amelyre a megye közönsége külön avégett gyűlt össze, hogy egy-egy súlyosabb hatalmaskodás tárgyában intézkedjék.

Zsigmond bírósági reformjait az 1435. évi pozsonyi országgyűlésen kihirdetett „nagyobb törvénykönyv” (*decretum maius*) foglalta össze és egészítette ki. (Mégkülönböztetésül nevezték így az ugyanekkor kiadott és hadügyi kérdéseket tárgyaló „kisebb dekrétumtól”.) Ebben a király többek között elrendelte, hogy hivatalba lépésekor minden bírónak esküt kell tennie; szentesítette a megyei hatóság illetékességét a hatalmaskodások kivizsgálásában és azonnali megtorlásában; a hatalmaskodási perek végső döntését a királyi személyes jelenlét, a nádor és az országbíró hatáskörébe utalta; szabályozta továbbá a vizsgálati eljárás módját és a kiszabható bírság összegét. Arra is kísérletet tett, hogy a szolgabírói hivatal tekintélyét emelje, ezért úgy rendelkezett, hogy a szolgabírákat mindenkor a megye módosabb nemesei közül kell választani, a választást pedig a jelölt nem utasíthatja vissza. A rendelkezés azonban nem hozta meg a kívánt eredményt: a szolgabírák a XIV. század közepe óta a nemesség legszegényebb rétegeiből kerültek ki, és ez a későbbiekben sem változott meg.

ZSIGMOND KATONAI REFORMJAI

Zsigmond reformtevékenységében különös hely illeti meg a hadszervezeti újításokat, annak ellenére, hogy ezek egy része halálával veszendőbe ment. Reformjai így is új alapokra fektették a magyar hadszerkezetet, és nagymértékben meghatározták annak további fejlődését. A hadszervezet megújítását az 1390-es években előállott új külpolitikai helyzet, a török támadások tették elodázhatatlanná. Míhelyt a védelem megszervezésének feladata került előtérbe a támadó háborúk helyett, egyszerűen kitűnt az Anjou-kori hadrendszer korszerűtlensége. Ez még az országhatáron túli (támadó) és azon belüli (védekező) háború éles megkülönböztetésére épült. A külföldre vezetett hadjárat a XIII–XIV. századi felfogás szerint a király „magánügye” volt, ezért azt saját anyagi erejéből kellett finanszíroznia. Országos üggyé a háború akkor vált, ha az ország

földjét idegen támadás érte. Ebben az esetben minden nemes egyetemlegesen köteles volt „felkelni”, azaz hadba szállni az ellenség kiűzésére, mégpedig az uralkodó személyes vezetése alatt. A nemesség eme „általános felkelését” (*generalis exercitus*) azonban csak végső eszköznek tekintették az ellenség leküzdésére. Arról, hogy erre ne kerüljön sor, a királynak kellett gondoskodnia az országhatár, a „végek” (*confinia*) megfelelő védelmével, azaz őt terhelte a határt őrző ún. „végvárak” fenntartási költsége is.

Az 1390-ben meginduló és gyakorlatilag állandósuló török háború időszertelemmé tette a védekezésnek ezt a módját. Egyrészt a betörések elhárításához a korábbinál jóval hatékonyabb és költségesebb határvédelemre volt szükség, másrészt a támadó és védekező háború fogalma egybemosódott. Hamarosan kitűnt, hogy a királyság meglévő erőforrásai nem elégségesek a veszély leküzdésére, és új bevételi forrásokra, illetve a nemesi felkelés alapvető reformjára van szükség. Zsigmond már 1392-ben meghirdette az általános felkelést, és ezt a következő években megismételte. Mivel azonban a felkelt nemesi had katonailag majdnem értéktelen volt, hamarosan más reformtervek kerültek előtérbe. Így került sor a már tárgyalt temesvári végzésekre és a telektonaság bevezetésére. Később, az 1430-as években a király ismét visszatért a hadügyi reform gondolatához, elsősorban a török és a huszita támadások kettős fenyegetése miatt. Ennek eredménye volt az a reformtervezet, amely itáliai (sienai) tartózkodása idején, 1432–1433-ban készült, és amelyet megvitatásra hazaküldött a megyéknek. E tervezet alapján született meg az 1435. évi pozsonyi dekrétum, amely a javaslat legtöbb elemét törvénybe iktatta.

A reformok érintetlenül hagyták az ország fő katonai erejét, a királyi hadsereget. Ez azokból a csapatokból állt, amelyeket a király, a királyné, a főpapok és a tisztségviselő bárók állítottak ki a kincstárból e célra kiutalt összegekből, illetve saját rendes jövedelmükből. Állományát túlnyomórészt olyan nemesek alkották, akik fegyverforgatásból éltek, és többnyire familiáris kötelékben álltak valamely egyházi vagy világi nagybirtokkal. Háború idején meghatározott időre és megszabott zsoldért vonultak hadba uruk oldalán. (A korabeli nyugat-európai „kompániák” hivatásos zsoldosaitól elsősorban személyhez kötött és ideiglenes szolgálatuk különböztette meg őket.) A sereg felállítására toborzás útján történt: hadjárat esetén az udvar tagjai – elsősorban a bárók és az udvari lovagok – megbízást kaptak meghatározott létszámú csapat toborzására, és a kiállított egység után ők kapták meg és osztották szét a zsoldot. A toborzás és a zsoldfizetés egysége – mint máshol Európában – a „lándzsa” (*lancea*) volt, amely egy nehéz fegyverzetű (páncélos) lovast és 2-3 lovas íjászt foglalt magába. Egy lándzsa havi zsoldja kb. 10 aranyforint volt, de nem aranyban fizették, hanem ezüstpénzben vagy még gyakrabban természetben (sóban vagy posztóban). Ellátásáról a zsoldosnak magának kellett gondoskodnia, és egy 1427. évi törvény még az alapvető élelmiszerek árát is szabályozta számukra. A valóságban a seregek igen gyakran rablással és önkényes rekvirálással tartották fenn magukat, nemcsak külföldön, hanem belföldi felvonulásukon is.

Az ekképpen kiállított királyi sereg szervezeti egysége a „zászló” (*vexillum* vagy *banderium*) volt, amely azonban csupán közös vezetés alatt álló csapattestet jelentett, nem pedig meghatározott létszámú egységet. A zászló a püspökök és országbárók saját címerükkel ékesített lobogója volt, amely alatt az általuk toborzott egységeket hadba vezették. Másnak rajtuk kívül ekkor még nem volt joga saját zászlót használni, azaz

önállóan vezérkedni. Azok a főurak és nemesek, akik nem számítottak az országbárok (a „zászlósurak”) közé, a király zászlaja alatt vonultak hadba. Zsigmond, amikor itthon tartózkodott, legtöbbször maga vezette a királyi sereget, de előfordult, hogy valamely báróját nevezte ki maga helyett a sereg „főkapitányává” (*capitaneus generalis*). Hadjárat idején a királyi sereggel együtt felkeltek a kunok, a jászok és a székelyek is, ők elsősorban a portyázó könnyűlovasság szerepét töltötték be a nehéz fegyverzetű főserg mellett.

Zsigmond reformtörekvései nem a királyi hadak, hanem az általános nemesi felkelés átalakítását célozták. Fő programja az volt, hogy a török (és később a huszita) háborúk terhé legalább részben a birtokosokra hárítsa át. Evégett iktatta törvénybe 1397-ben a telekkatonaság intézményét, amely szerint általános felkelés idején a nemesek nemcsak személyesen tartoztak hadba szállni, hanem birtokuk arányában további haderőt is ki kellett állítaniuk, nevezetesen minden 20 jobbágytelek után egy-egy könnyűfegyverzetű lovas íjászt. A rendelet végrehajtása és az új egységek megszervezése a megyékre hárult, maguk az egységek vezetésével pedig a megyék által kijelölendő kapitányokat bízta meg. Az 1435. évi hadügyi reform ezt az elgondolást fejlesztette tovább. Csökkentette a birtokosok terheit, ezúttal minden 33 jobbágy után írva elő egy (azaz 100 jobbágy után három) íjász felszerelését. Egyszerűsödött a szervezés, mert a megyésispán lett a megyei egységek vezére. Megszületett a későbbi megyei bandérium magva, és sikerült áttörni azt az ősi elvet, amely szerint nemesember kizárólag az uralkodó személyes vezetése alatt vonul hadba. Zsigmond voltaképpen a telekkatonaság elvén alapuló megyei bandériumokat kívánta az elavult és hasznavehetetlen fejenkénti felkelés helyébe állítani. 1432–1433-i reformjavaslaiba az azt sugalmazta a megyéknek, hogy régi formájában töröljék ezt el, és a szegényebb nemeseket (különösen a jobbággal nem rendelkező parasztnemeseket, ún. „egytelkeseket”) mentesítsék a hadba szállás alól. Azt remélte, hogy elgondolásait maguk az érintettek is támogatni fogják, ezért súlyt helyezett arra, hogy a reformjavaslatokat a megyék a legszegényebb körben, a legszegényebb birtokosok bevonásával vitassák meg. Célját azonban nem sikerült elérnie, valószínűleg éppen a kismanesesség ellenállása miatt, hiszen a fejenkénti felkelés elvének feladása előbb-utóbb nemesi állapotukat is kérdésessé tette volna. Az 1435. évi törvény érintetlenül hagyta a nemesi felkelés korábbi formáját, és az egytelkes nemesek számára azt írta elő, hogy vagy familiárisként, vagy – ha nem állnak szolgálatban – a megyésispán alatt vonuljanak hadba.

Igazgatási szempontból fontos mellékterméke volt a hadügyi reformoknak a jobbágnépesség országos összeírása. Zsigmond már 1397-ben, a temesvári törvények kapcsán elrendelte, hogy minden megye készítsen részletes kimutatást, *registrumot* a területén lakó birtokosokról és jobbágyaik számáról, és ugyanígy intézkedett az 1435. évi törvény is. E rendeletek nyomán első ízben készült teljes számbavétel az ország jobbágytelkeiről, és valószínűleg ezzel függ össze, hogy a pénzügyigazgatásban is szokássá vált megyei összeírásokat készíteni. A legkorábbi, amely ránk maradt, katonai célú volt, 1398-ból, Ung megyéből származik, és a temesvári reform végrehajtásának egyetlen ebbeli bizonyítéka. A kamarahaszna megyénkénti beszédéről 1427-ből valók az első részletes kimutatások (Ung, Sáros, Abaúj, Torna és Gömör megyék adóajstromai), és föltehető, hogy korábban nem is készültek ilyenek.

A hadügyi reformok végül is diadalra juttatták azt az elvet, hogy az ország védelméből a nemességnek is részt kell vállalnia birtoka arányában, az ország katonai erejét azonban nem növelték meg számottevően. Zsigmond hiába törekedett rá, hogy a telekkatonaságot legalább a török végeken korlátlanul igénybe vehesse, és így hadseregének szerves részévé tegye. Az 1432–1433-i reformtervezetben igyekezett kiszélesíteni az „országhatár” fogalmát, és azt kívánta, hogy Magyarország területébe, amelyen belül a nemesi felkelés igénybe vehető, értsék bele a korona melléktartományait (Boszniát, Szerbiát, Havasalföldet) is. Másrészt azon volt, hogy lehetőleg korlátlanul kiterjeszthesse a felkelés hagyományos, kétheti időtartamát. Az 1435. évi törvénybe azonban egyik javaslatát sem sikerült felvételnie, így a megyei hadakat – azon túl, hogy nehézkesen voltak mozgósíthatók – igen korlátozottan lehetett csak igénybe venni külső támadás esetén. Az 1435-i törvény le is szögezte, hogy az ország védelme továbbra is a király feladata, és a megyék hadserege csak végső esetben hívható hadba.

Az ország védelmének kérdése Zsigmond idején egy új, addig ebben a formában ismeretlen gondot vetett fel: a törököktől fenyegetett déli határ megerősítését. „Végvárak” – vagyis olyan várak, amelyek kifejezetten határvédő céllal létesültek – voltak természetesen korábban is, és nem egy éppen az Anjouk alatt épült (pl. Szarvókő a Lajta mellett, Erdélyben Töröcsvár és Talmács a déli szorosok őrzésére). Ezeknek azonban nem kellett komoly fenyegetéssel szembenéznük, és így fenntartásuk csekély őrseget és kevés pénzt igényelt. Az oszmán betörések kezdetétől (1390) a helyzet megváltozott. A nyomukban járó súlyos pusztítások arra kényszerítették a kormányzatot, hogy hatékony lépéseket tegyen a betörések elhárítására, és ennek egyik módja nyilvánvalóan a leginkább fenyegetett határszakasz, az Al-Duma Belgrád és Szörény közé eső részének megerősítése volt. Itt 1390 előtt összesen négy végvár állt: Orsova, Haram, Keve és a túlsó parton Galambóc, ez azonban már 1388 táján szerb, majd török kézre jutott. A határ hosszú darabjai voltak tehát védtelenek, és a feladat ezeknek a réseknek a betömése volt. Ezt Ozorai Pipo oldotta meg, aki temesi ispánként 1404–1426 között kormányozta az országnak ezt a részét. Majdnem biztosan az ő érdeme, hogy az 1420-as évek végére tizenegy új végvár emelkedett a Duma északi partján Belgrádtól Szörényig. Az utolsót, a Galambóccal szemközti Szentlászlóvárat maga Zsigmond húzatta fel 1428-ban.

Az új végvárvonal nem állta ugyan teljesen útját a török martalócok portyáinak, de megnehezítette behatolásukat. Együttal azonban a kincstárra is addig ismeretlen nagyságú terheket rótt. Végeredményben azt jelentette, hogy Magyarországnak már a XV. század elejétől jelentős létszámú állandó katonaságot kellett – mint helyőrséget – a déli végeken állomásoztatnia; vagyis be kellett vezetnie az állandó hadsereg egy sajátos formáját. Ez pedig olyan súlyos kiadásokkal járt, amelyek az ország gazdasági teljesítőképességét messze meghaladták. (A sokkal gazdagabb francia királyság csak az 1440-es években állította fel az első állandó – azaz egész éven át szolgálatban levő és fizetett – zászlóaljakat.) Egy 1429-ben készült tervezet szerint a déli végvárak megfelelő őrzése kb. évi 100 ezer forintot emésztett volna fel, azaz a királyság bevételeinek hozzávetőleg egyharmadát. Egy másik, költségesebb változat szerint a feladat több mint 300 ezer aranyat igényelt volna.

ZSIGMOND PÉNZÜGYEI

A korszak pénzügyeiről nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok, ezért csupán hozzávetőleg mérhetjük fel azokat a pénzforrásokat, amelyek Zsigmond politikájának anyagi fedezetét szolgáltatták. Némi támpontul szolgál ehhez egy valamivel későbbi, 1454-ben készült felmérés a korona jövedelmeiről. Ez természetesen már megváltozott viszonyok között, másfél évtizedes anarchia után született, és biztos, hogy Zsigmond jövedelmei lényegesen magasabbak voltak, mint a benne megadott összegek. Abban azonban segít, hogy számba vegyük, egyáltalán milyen forrásokból kerültek pénzek a királyi kincstárba.

A legjelentősebb bevétel a sóregáléból származott. A sóbányák, néhány jelentéktelen hozamú bányától eltekintve, mindenkor a kincstár tulajdonában voltak, és bér-munkásokkal műveltették őket. A legjelentősebbek Erdélyben (Dés, Szék, Kolozs, Torda, Vízakna) és Máramarosban voltak. A kibányászott sót raktárakba, az ún. sókamarákba (*camera salium*) szállították, és vagy közvetlenül használták fel kincstári fizetőeszközként (pl. gyakran a katonák zsoldjaként), vagy kiárusították. Mivel a só királyi monopólium volt, árát a kincstár szabta meg. Ez a bányáktól való távolságtól függött, a nyugati határvidéken például ötször magasabb volt, mint a bányák környékén. A sógazdálkodást nagyfokú pazarlás jellemezte. A sót különböző méretű kockákban hozták forgalomba, de a kockák ára azonos volt, a bányászat melléktermékeként jelentkező törmeléksót pedig lényegében hulladéknak tekintették. Ezen az ősi gyakorlaton sem Zsigmond, sem utódai nem voltak képesek változtatni, pedig 1454-ben úgy becsülték, hogy a sóregále szokásos 100 ezer aranyforintnyi bevételét 20–25%-kal lehetne megnövelni az ésszerűbb, súly szerinti kiárusítással.

A kincstár rendes bevételei között valószínűleg a „kamarahaszna” (*lucrum camere*) foglalta el a második helyet. Ezt az adót Károly Róbert vezette be az egész ország területén, Szlavóniát kivéve. Hagyományos tarifája évente és jobbágyportánként egy-ötöd aranyforint volt, amit minden érvényes pénznemben le lehetett róni. Végző összege tehát az adóztatható porták számától függött. A Zsigmond-kori Magyarország portáinak számát 1454-ben kereken 400 ezerre becsülték, ennek megfelelően a kamarahasznából származó bevétel átlagban évi 80 ezer aranyforintra rúgott. Egyes falvak (így a hajdani udvarnokfalvak) és egyes birtokosok mentesek voltak a fizetéséről, de a mentességek száma országos viszonylatban nem volt jelentős. Az adót a kamarahaszna „ispánjai” hajtották be adószedőik, a dikátorok (*dicatores, exactores*) útján a megyei hatóság közreműködésével és annak ellenőrzése alatt. A megyéket ekkor vált szokássá „járásokra” (*reambulatio*, későbbi nevükön *processus*) osztani. Mivel ez voltaképp a megyének egy szolgabíróra eső része volt, a járások száma minden megyében megegyezett a szolgabírákéval, vagyis általában négy volt, néhol kettő. (Járásokkal 1427-ben, a legkorábbi kamarahaszna-jegyzékekben találkozunk először. Ung megye 1398. évi összeírásában még nincs nyomuk.)

Szlavóniában és Pozsega megyében a kamarahaszna helyett az ún. nyestbőradót (*marturina*) szedték a jobbágyoktól. Itt a mentességek száma jóval nagyobb volt, de az adó összege 1427 körül így is 8000 aranyat tett ki. Ugyancsak külön adója volt az erdélyi román népességnek: a juhötvened (*quinguagesima*), amelyből az 1454-i becslés szerint „legkevesebb 2000” arany bevétel volt várható. A jászok és kunok, mivel nem számí-

tottak a jobbágynépeség sorába, külön adóztak pénzben és terményben. Pénzadójuk a század közepén 10 ezer aranyforintot tett ki. Nem fizették a kamarahasznát a királyi városok és a hozzájuk hasonló kiváltságokkal rendelkező erdélyi és szepességi szászok sem. A szászok egy összegben adóztak, nevezetesen az erdélyiek (Beszterce és Brassó nélkül) összesen 13 ezer aranyforint értékű ezüstöt, a tizenegy szepesi szász „város” (voltaképp parasztközség) pedig 700 aranyat. A királyi városok évi rendes adója (*census*) szintén nagyjából állandó összeg volt, így például Buda és Pest együtt 4600, Kassa 2000, Szeged 1000, Székesfehérvár 600, Esztergom és Temesvár 400–400 aranyat fizetett. A szászok és a királyi városok adójából befolyó jövedelmet hozzávetőleg évi 30 ezer aranyra lehet becsülni. Ehhez járult még a „zsidóadó”, a városokban élő zsidó közösségek külön királyi adója, amelyet 1454-ben 4000 forintra taksáltak.

A sóregále és az adóbevételek mellett a harmadik legjelentősebb királyi pénzbevétel a nemesfémhányászatból és a pénzverésből származott. A középkorban Magyarország volt Európa egyetlen számottevő aranytermelő országa, s emellett ezüstművelés is igen jelentős volt. A bányák zöme a Felvidéken és Erdélyben feküdt, a legjelentősebbeket mindenkor királyi kézben találjuk, bár voltak lelőhelyek egyházi és világi magánbirtokon is. A nemesérc forgalomba hozatala királyi monopólium volt: Az ország területén bányászott nemesfémeket a pénzügyigazgatás helyi szervei, a kamarák vásárolták fel, és abból pénzt egyedül az uralkodó verethetett. A lelőhelyek négy kamara: a kőrmöci, a kassai, a nagybányai és a nagyszebeni fennhatósága alá tartoztak. A legfontosabb közülük a kőrmöci volt, ennek területén feküdtek a később alsó-magyarországinak nevezett nagy bányavárosok: Kőrmöcbányán kívül Selmechánya, Újbánya, Besztercebánya, Libetbánya, Bakabánya és Fejérbánya (későbbi nevén Bélabánya). Az északkelet-magyarországi, jóval kevésbé jelentékeny bányászatot a kassai kamara fogta össze. Ehhez Gölnichánya, Szomolnok, Rudabánya, Telkibánya tartozott, amelyek másokkal együtt később az ún. felső-magyarországi bányavárosok csoportját alkották. Külön egységet formált Nagybánya a szomszédos Felsőbányával. Végül az erdélyi bányák – Offenbánya, Zalatna stb. – a nagyszebeni kamara alá tartoztak.

A kincstár nemesfém-jövedelme több forrásból keletkezett. Egyfelől a bányákat művelő bányavárosi nagy- és kisvállalkozóktól, akik a kitermelt fém arányában illetéket (*urburát*) fizettek a kamarának. (Magánbirtokon fekvő bánya után az *urbura* egyharmada a földesúrnak járt.) További haszon származott abból, hogy a kamara kényszerárfolyamon vásárolta fel a termelőktől a kibányászott ércet. Végül külön jövedelemforrást jelentett a nemesfém pénzzé verése.

Az aranyforintot Károly Róbert ideje óta az egész középkorban – tehát Zsigmond alatt is – változatlan súlyban és finomságban verték. (Egy aranyforint 3,57 g súlyú és 23 2/3 karát, azaz 0,984 finomságú volt, tehát gyakorlatilag színarany.) Az ezüsből vert dénárok súlya és finomsága azonban elég sűrűn változott, és értéküket mindenkor a változatlan értékű aranyforinthez viszonyítva határozták meg. A dénár finomságát, azaz ezüsttartalmát a hozzáadott réz mennyiségével lehetett befolyásolni, névértékét pedig a kincstár szabályozta. Haszon főleg abból származott, hogy a dénár ezüsttartalma lényegesen kisebb volt, mint deklarált értéke. Ez a rendszer mindaddig elég jól működött, amíg a dénár minősége nem romlott feltűnően, és a bizalom iránta meg nem ingott.

Zsigmond legfontosabb újtása kétféle dénár bevezetése volt. Kb. 1392 óta vertek kétféle pénzt: a viszonylag magas ezüsttartalmú „új” dénárokat, valamint az ezek egyharmadát érő „kis” dénárokat. Eleinte, 1402-ig 100 új (és 300 kis) dénár ért egy aranyforintot, ettől kezdve azonban ez a stabilnak szánt értékviszony felborult, és a kincstár rátért a fokozatos pénzrontás politikájára. Az aranyforint 1403-ban 132, 1407-ben 160, 1421-ben 200, 1423-ban 225, 1426-ban már 320 új dénárt ért, míg a kis dénárok verése lassan megszűnt. 1427-ben a király kénytelen volt a folyamatot megállítani, mert a pénz romlása súlyosan érintette a földesúri pénzjövedelmeket is. Ezóta ismét kétféle váltópénz volt forgalomban: az „új nagyobb pénz”, amelyből ismét 100 ért egy aranyat, és amelynek értékállóságát a továbbiakban sikerült megőrizni; továbbá egy aprópénz, amelyet előbb dukát, majd (1430-tól) *quarting* (vagy *fyrling*) néven hoztak forgalomba. A pénzrontásban rejlő lehetőségeket a kincstár ez utóbbin próbálta ki: eredetileg egynegyed új dénár értékben bocsátották ki (innen a neve is), a finomságát azonban oly mértékben lecsökkentették, hogy a végén már jóformán csak rezeset tartalmazott. Az eredmény gazdasági anarchia és infláció lett. A bizalom az aprópénz iránt végérvényesen megrendült, és jöllehet a kormány többször is hivatalosan leértékelte a *quarting*ot, a piacon tovább zuhant az értéke, és Zsigmond utolsó éveiben már 6–8 ezret számítottak belőle egy aranyforintra. A pénzrontási politika természetesen nemcsak a földesúri, hanem a dénárban befolyó kincstári jövedelmeket is megcsapolta, így végső fokon nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

A bánya- és pénzverő kamarákból befolyó összbevétel adatok híján még hozzávetőleg is nehezen becsülhető fel. 1454-ben mindössze 24 ezer aranyra tették, amiből a fele a körmöci kamara bevételeire, egynegyede a nagybányai kamarára, a többi pedig a nagyszombati kamarára, valamint a budai és kassai pénzverdékre esett. Kétségtelen, hogy Zsigmond idején az éves bevétel ennél sokkal magasabb volt. 1427-ben egyedül a körmöci kamara évi 28 ezer aranyat jövedelmezett, és ha a többi kamara hozama is arányosan ennyivel volt magasabb, akkor a nemesfém-monopóliumból származó kincstári bevételt legalábbis 50–60 ezer aranyforintra tehetjük. (Zsigmond 1429-ben egyedül a nagyszombati és brassói pénzverésből évi 150 ezer forintot ígért a Német Lovagrendnek, ezt az adatot azonban aligha lehet komolyan venni.)

Nem elhanyagolható tétel volt a kincstári bevételek sorában az ún. harmincad (*tricesima*), a bel- és külkereskedelmi forgalomra kirótt értékvám, amelyet éppen ebben az időben (Mária és Zsigmond idején) kezdtek egyharmincad (az áru értékének harmincada) értékben szedetni. Erdélyben a huszad felelt meg neki. Beszedéséről a harmincadispánok és emberei, a harmincadosok gondoskodtak. A belőle származó évi bevétel az 1420-as években 20 ezer aranyat tett ki, míg 1454-ben ennek csak a felét.

A hiányos adatokból úgy tűnik tehát, hogy Zsigmond uralkodása idején a kincstár lényegesen nagyobb anyagi erőforrásokkal rendelkezett, mint az 1454. évi becsléskor, és egyes ágazatokban kétszerte nagyobb összeget tudott behajtani. Ez a szilárd királyi hatalomnak és a viszonylag rendezett belviszonyoknak tudható be. 1454-ben a kincstár bevételeiből mindössze 218 ezer forintot lehetett remélni. Zsigmond évi jövedelmét sokkal többre kell taksálnunk, legkevesebb 300 ezer aranyforintra, de talán ennél is jóval többre.

Ezek voltak a korona ún. rendes évi bevételei. Zsigmond azonban korántsem érte be velük. Ennél sokkal több pénzre volt szüksége, egyrészt nagyszabású külpolitikai

terveihez, másrészt a velük arányban álló fényes udvartartáshoz, végül, de nem utolsósorban, a déli határvédelem fenntartásához. Így tehát uralkodása kezdetétől arra kényszerült, hogy rendkívüli pénzforrásokat tárjon fel, elsősorban rendkívüli adókból, aztán a királyi birtokok zálogba bocsátásából vagy eladásából, végül az egyházi javadalmak adóztatása vagy ideiglenes lefoglalása révén.

E különleges források közül a legfontosabbak a rendkívüli adók voltak, amelyek egyre rendszeresebben sújtották mind a jobbágynépséget, mind a birtokosokat, de leginkább a királyi városokat és az egyházakat. Zsigmond már uralma első napjaiban, 1387-ben egyszeri jövedelemadót (az ún. hetedadót) vetett ki az egész országra, később pedig többször rótt ki a szokásos portális adón (a kamarahasznán) felül rendkívüli kapuadót is, olykor igen magas összegben. 1435-ben ismét a jövedelemadó eszközához nyúlt: a bázeli zsinat által törökellenes célra elrendelt ötvenedadót hajtatta be. A királyi városoktól a szokásos évi adón, a *censuson* felül gyakorta követelt kisebb-nagyobb összegeket hol a törökök, hol a husziták elleni háborúkra, a polgároknak pedig nemigen állt módjukban kibújni e követelések alól.

Zsigmond adópolitikája mindamellett az egyházakat sújtotta a legkeményebben. Már 1393-ban rendkívüli adót vetett ki rájuk, a temesvári országgyűlésen (1397) pedig törvénybe iktattatta, hogy amíg a török háború tart, az egyházi birtokosok évi jövedelmük felét tartoznak beszolgáltatni ennek céljára. Úgy látszik, hogy ezt az adót – amely a legnagyobb és a kisebb egyházi javadalmakra egyaránt nehezedett – Zsigmond egész uralkodása alatt rendszeresen behajtották. Az évi végösszeg tetemes lehetett, hiszen az aránylag szegény leleszi premontrei prépost is évi 215 aranyat fizetett, az esztergomi érsek (a leggazdagabb egyházi birtokos) jövedelme pedig 1419-ben 23 500 forintba rúgott. A király azonban ezzel sem érte be, hanem számos püspökséget éveken át betöltetlenül hagyott, hogy a bevételüket maga használhassa fel.

Zsigmond pénzügyi manőverei sorában fontos szerepet kaptak a birtokzálogosítási ügyletek. Az első évek kényszerből tett birtokadományozásai után egyre takarékosabban bánt a királyi uradalmakkal. Nagy ritkán még rászánta magát, hogy legjobb híveit megjutalmazza általuk, de főként jövedelmet próbált belőlük kicsiholni. A legjobb módszer a birtokok elzálogosítása volt. Így azonnal készpénzhez jutott anélkül, hogy a tulajdonjogát végleg feladta volna, emellett gyakran nyílt lehetősége arra is, hogy a már egyszer elzálogosított jószágot további kölcsön felvételével terhelje meg. Mintegy félmillió forintba tehető az az összeg, amelyet Zsigmond magyarországi birtokügyletei során zálog címen felvett. Ezek után érthető, hogy a birtokszerzési lehetőségeknek mindvégig különös figyelmet szentelt, és kíméletlen szigorral – nemegyszer jogellenesen és önkényesen – foglaltatta le az uratlanná vált főúri vagyonokat. Egyik zálogügyletének messze ható következménye lett. 1412-ben a Velence elleni háborúhoz 37 ezer *schockért** (kerekén 100 ezer aranyforint) kölcsönt vett föl II. Ulászló lengyel királytól. A kölcsön fejében elzálogosította neki a Szepesség egy részét (Lubló, Podolin és Gnédza városokat, a lublói váruradalmat és további 13 szász mezővárost, köztük Iglót). Ez a terület 1772-ig maradt lengyel uralom alatt, és csak Mária Terézia váltotta vissza.

* *Schock* (latinul *sexagena*): a cseh ezüstgaras számítási egysége (= 60 garas). Ebben az időben kb. 22 garas ért egy aranyforintot.

A királyság rendkívül szerteágazó pénzügyeinek Zsigmond idején nem volt még egységes irányítása. A pénzjövödelmek kezelése hagyományosan az uralkodó magánügyei közé tartozott, és abba nemcsak az ország nemeseinek, de a főpapoknak és báróknak sem volt beleszólásuk. Ennek megfelelően a pénzügyek élére állított hivatalnokok sem számítottak az országnagyok közé, hanem a király magánalkalmazottainak tekintették őket, ezért közvetlen politikai befolyással sem rendelkeztek. Ezen a téren Zsigmond alatt következett be némi változás, mert első ízben fordult elő, hogy pénzügyi szakemberek, mint az olasz Noffriak vagy a német Nürnbergi Márk, politikai ügyekben is szóhoz jutottak, sőt olykor rendkívüli befolyásra tettek szert, mint Ozorai vagy később a dalmát Tallóci fivérek. Az országbárók közül a királyi főkincstartó (*summus thesaurarius*) állt szorosabb kapcsolatban a pénzügyekkel, nevéhez híven az ő felügyelete alá tartozott a királyi kincstár (a budai „tárnoki ház”), és esetenként más jövedelmeket is ő kezelt. Egyébként azonban mind a sókamarák, mind az urbura- és pénzverő kamarák, valamint a harmincadhivatalok külön kamaraispánok (*comes camararum*) irányítása alatt álltak, akik többnyire firenzei és müncheni pénzügyi szakemberek vagy magyarországi (főleg budai) polgárok voltak, és gyakran idegen bankházak vagy kereskedőtársaságok szolgálatában álltak. Az 1410-es években Zsigmond kísérletet tett a pénzügyek központosítására, ezért valamennyi kamara élére Ozorait állította, a pénzügyigazgatás központjául pedig Budát jelölte ki. Ozorai halála (1426) után azonban a pénzügyek kezelése ismét szétaprózódott, majd az 1430-as évekre főleg a Tallóciak és a firenzei Noffri testvérek kezében összpontosult.

Tájékoztató irodalom

1. Baranyai Béla: ZSIGMOND KIRÁLY ÚN. SÁRKÁNYRENDJE. Századok, 1925–1926. 561–591., 681–719.
2. Bónis György: A JOGTUDÓ ÉRTELMSÉG A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1971.
3. Borosy András: A TELEKKATONASÁG ÉS A PARASZTSÁG SZEREPE A FEUDÁLIS MAGYAR HADSZERVEZETBEN. ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL. Új sorozat, 60. Budapest, 1971.
4. Deér József: ZSIGMOND KIRÁLY HONVÉDELMI POLITIKÁJA. Pécs, 1936.
5. Engel Pál: KIRÁLYI HATALOM ÉS ARISZTOKRÁCIA VISZONYA A ZSIGMOND-KORBAN (1387–1437). ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL. Új sorozat, 83. Budapest, 1977.
6. Engel Pál: A MAGYAR KIRÁLYSÁG JÖVÖDELMEI ZSIGMOND KORÁBAN. In: A TUDOMÁNY SZOLGÁLATÁBAN. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 27–31.
7. Huszár Lajos: A BUDAI PÉNZVERÉS TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN. Budapest, 1958.
8. Kumoróvitz Lajos Bernát: A MAGYAR KIRÁLYI EGYSZERŰ ÉS TITKOS PECSÉT HASZNÁLATÁNAK ALAKULÁSA A KÖZÉPKORBAN. In: A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, VII. Budapest, 1937. 69–112.
9. Lederer Emma: A KÖZÉPKORI PÉNZÜZLETEK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON (1000–1458). Budapest, 1932.
10. Mályusz Elemér: A KONSTANZI ZSINAT ÉS A MAGYAR FŐKEGYÚRI JOG. ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL. Új sorozat, 9. Budapest, 1958.

11. Mályusz Elemér: ZSIGMOND KIRÁLY KÖZPONTOSÍTÁSI TÖREKVÉSEI MAGYARORSZÁGON. In: Történelmi Szemle, 1960. 162–192.
12. Rázsó Gyula: A ZSOLDOSSÁG GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI ELŐFELTÉTELEI ÉS TÍPUSAI MAGYARORSZÁGON A XIV–XV. SZÁZADBAN. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1962. 160–217.
13. Szentpétery Imre, ifj.: A TÁRNOKI ÍTÉLŐSZÉK KIALAKULÁSA. In: Századok, 1934. 510–590.
14. ZSIGMOND-KORI OKLEVÉLTÁR. I–IV. Összeáll. Mályusz Elemér, Borsa Iván. Budapest, 1951–1994.

ZSIGMOND KÜLPOLITIKÁJA (1403–1437)

A TÖRÖKKÉRDÉS ÉS A DÉLI ÜTKÖZŐÁLLAMOK

Zsigmond 1403 utáni külpolitikája nagyjából a következő szakaszokra bontható: a boszniai háborúk (1404–1410), az első velencei háború (1411–1413), a konstanzi zsinat (1414–1418), a huszitakérdés (1420–1436) és ezzel párhuzamosan a déli határ problémája (1426–1428), az egyházi reform és a császárkoronázás kérdése (1430–1434), valamint a cseh trón elfoglalása (1436–1437).

Zsigmond külpolitikájáról szólva előbb a törökkérdéssel kapcsolatos fejleményeket tekintjük át, a többi a nyugati politika címszó alatt foglaljuk össze.

A bárók felkelésének elfojtása után megszilárdult a királyi hatalom, és egészen Zsigmond haláláig biztos alapokon nyugodott. A belső stabilitás, megfelelő jövedelmekkel párosulva, lehetővé tette a királynak, hogy külpolitikai terveit valóra váltsa. Ezek ekkor már merőben különböztek a magyar királyok hagyományos külpolitikai elképzeléseitől, sőt magának Zsigmondnak első éveiben folytatott politikájától is. A nikápolyi vereség kilátástalanná tette a reményt, hogy az Oszmán Birodalom európai hatalmát fel lehet számolni. A törökökkel szemben a védekezés vált programmá a támadás helyett, és ez akkor sem módosult alapvetően, amikor az Oszmán Birodalom a XV. század elején átmenetileg válságba került.

I. Bajezid, a nikápolyi győző hamarosan méltó ellenfélre akadt a rettegett belső-ázsiai hódító, Timur Lenk személyében, aki Dzsingisz kán nyomdokaiba lépve ki akarta terjeszteni uralmát a Közel-Kelet országaira is. A két nagyhatalom 1402-ben a kis-ázsiai Ankaránál mérte össze erejét, és az oszmánok bizonyultak gyengébbnek. Bajezid Timur fogságában halt meg, kis-ázsiai hódításai elvesztek, a megmaradt tartományok feletti egyeduralomért pedig éveken keresztül fiai viaskodtak egymással. 1413-ig tartott ez az állapot, amikor is egyikük, I. Mehmed (1413–1421) egyedül maradt a porondon, és hozzáfoghatott az oszmánok megfogyatkozott tekintélyének helyreállításához. Új hódításokról egyelőre nem volt szó, csupán a megmaradt területek biztosításáról. Az oszmán terjeszkedés újabb hullámát Mehmed utóda, II. Murád (1421–1451) uralkodása hozta meg, és ez a magyar határon is új helyzetet teremtett. Addigra azonban a magyar királynak már jutott rá ideje, hogy balkáni pozícióit valamelyest megszilárdítsa. A válság következtében meglazultak azok a szálak, amelyek a balkáni fejedelmeket addig az oszmánokhoz fűzték, és a pillanatnyilag meggyengült török hatalommal szemben többen is Magyarországtól reméltek hathatós védelmet. Ez lehetőséget nyújtott Zsigmondnak arra, hogy a fenyegetett déli határon a védekezés új módszerét alakítsa ki.

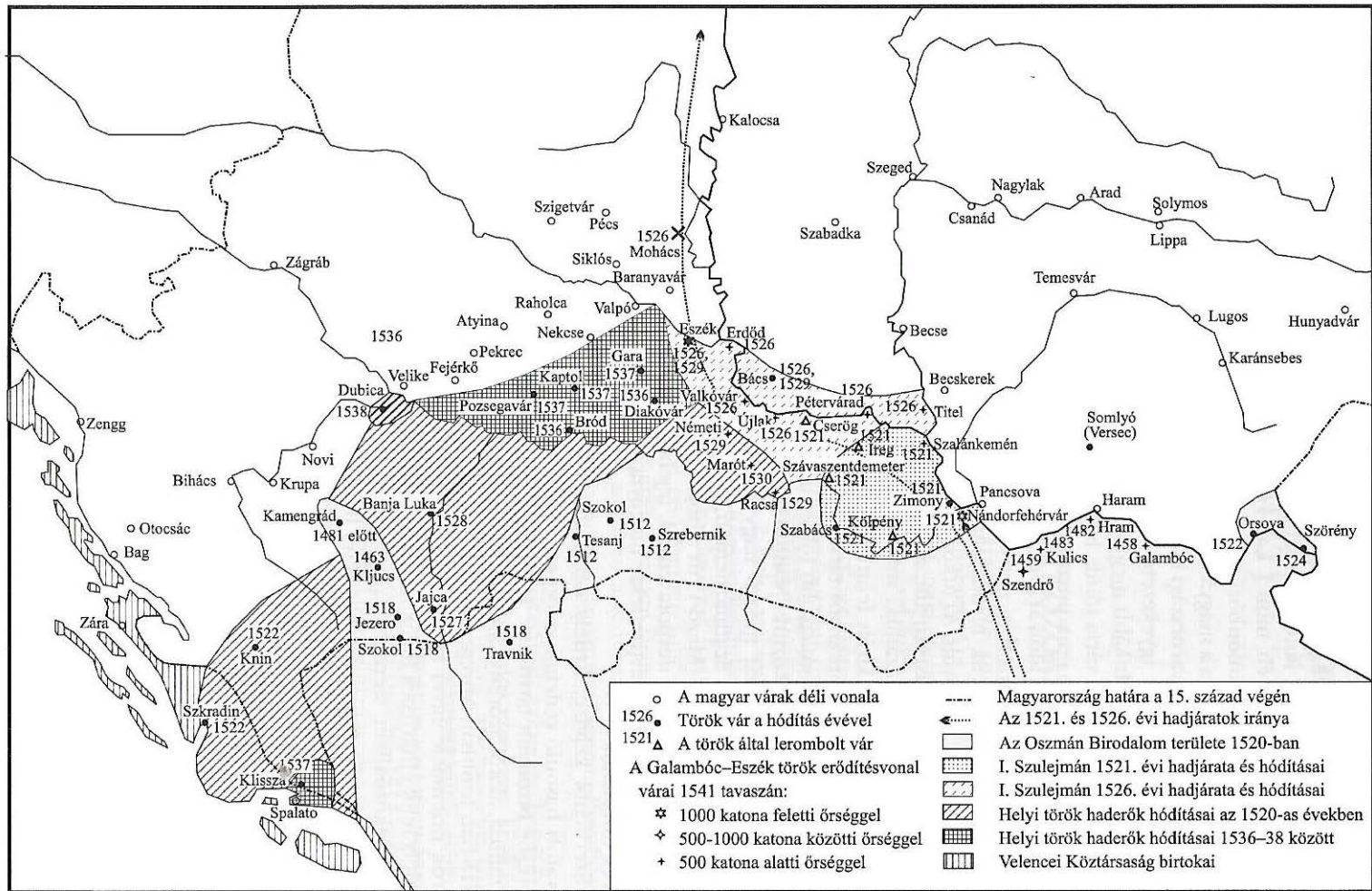
A módszer abban állt, hogy a magyar király minden eszközzel igyekezett függőségébe vonni és magához láncolni a szomszédos balkáni uralkodókat. Ebbeli törekvése látszólag nem volt egyéb, mint I. Lajos hatalmi politikájának felújítása, attól azonban két lényeges ponton különbözött. Míg Lajos ellenszolgáltatás nélkül próbálta ráerőltetni déli szomszédaira a magyar fennhatóságot, Zsigmond azon volt, hogy uralkodókat – elsősorban magyarországi birtokok adományozásával – érdekeltté tegye uralma elismerésében. Ez az igyekezete nem öncélú volt, és nem is a vazallus államok kifosztására irányult. Inkább megbízható szövetségesekre kívánt szert tenni, és adományaiért cserébe azt várta tőlük, hogy ütközőállamok módjára ők fogják fel a török támadások erejét, a maguk pusztulása árán mentesítve Magyarország déli határvidékeit. 1403 után hosszú időn át ezek a szempontok vezérelték Zsigmond déli politikáját mind Havasalföld és Szerbia, mind Bosznia irányában, bár nem egyforma sikerrel.

Eleinte, amíg a török birodalom belső válsággal küszködött, ez a politika elég eredményesnek bizonyult. Az ütközőállam mintája Szerbia lett. Élén a rigómezei csata (1389) óta Lazarević István állt, aki 1402 óta a bizánci eredetű *despota* címet viselte. Eredetileg a szultán vazallusa volt, de Bajezid ankarai veresége után, 1403-ban vagy 1404 elején a magyar király fennhatósága alá helyezkedett. Tagja lett a Zsigmond fő támaszait tömörítő Sárkányos társaságnak (1408), 1411-től pedig a király kegyéből Magyarország egyik legnagyobb földesurává vált. Nemcsak a Száván túl megmaradt magyar birtokokat (köztük Nándorfehérvárt) kapta meg, hanem az övé lett a Szerémség és Torontál megye nagy része, Érsemlyő (a mai Versec), Debrecen, (Hajdú-)Böszörmény, Szatmárnémeti, Nagybánya, Munkács, Beregszász, Tállya, Tokaj, Boldogkő, Regéc, (Mező-)Túr a hozzájuk tartozó uradalmakkal és más kisebb-nagyobb birtokokkal. A despota ennek fejében haláláig (1427) hű maradt a magyar szövetséghez, és ezzel évtizedekre megóvta a Szerbiával határos déli megyéket a török sereg dúlásaitól.

Szerbiától keletre, Erdély déli határán a havasalföldi román fejedelemség volt hivatott hasonló védelmi szerepet betölteni, itt azonban a magyar függőségi viszony kevésbé bizonyult tartósnak. Havasalföld uralkodója, Mircse 1395 óta volt Zsigmond vazallusa, akitől Szörény várát, Törösvárt és a fogarasi román kerületet kapta jutalmul. 1418-ban azonban Mircse meghalt, és az utódlásért belháború tört ki a magyar és a török orientáció hívei között. Ettől fogva Havasalföld nem volt alkalmas rá, hogy Erdély felől elhárítsa a török fenyegetést.

Az ütközőállam szerepét a legkevésbé Szerbia nyugati szomszédjára, Boszniára sikerült ráerőltetni, annak ellenére, hogy ennek a problémának Zsigmond különös figyelmet szentelt. A legfőbb gondot az okozta, hogy Boszniában nem volt központi hatalom, amellyel tartós szövetségi viszonyt lehetett volna kiépíteni. Az 1390-es évek óta a bosnyák király csak névleges fennhatóságot gyakorolt országa fölött, a tényleges hatalom több tartományúr között oszlott meg, s közöttük mindig akadtak hívei a magyarellenes, azaz törökbarát politikának. Előnytelen volt magyar szempontból a kis ország vallási megosztottsága is. Boszniában a XII. század óta erős befolyása volt a bogumilok (patarénusok) eretnekmozgalmának, akik fő ellenségüket nem az oszmánokban, hanem a magyar katolikus egyházban látták.

Zsigmond nem csekély erőfeszítést tett Bosznia meghódítására, és 1403 után ez a probléma került politikájának középpontjába. 1405 és 1410 között öt hadjáratot

A déli végek 1541 tavaszáig

vezetett a bosnyákok ellen, míg végül, legalábbis látszólag, sikerült őket térdre kényszerítenie. A fordulatot a legerősebb tartományúr, Hervoja „nagyvajda” meghódolása (1409) hozta meg. Ő is tagja lett a Sárkányrendnek, számos magyarországi birtokot kapott, és elismertette Zsigmonddal még Nápolyi Lászlótól kapott hercegi címét. Hervoja nyomában a bosnyák urak is királyukkal együtt Zsigmond híveiül szegődtek. Mindez az eredmény azonban végül is igen rövid életűnek bizonyult, mert Hervoja már 1413-ban fellázadt, és a törökök védelme alá helyezkedett. A boszniai háborúk csupán abban a tekintetben bizonyultak eredményesnek, hogy a Szávától délre fekvő (észak-boszniai) területek egy része közvetlenül magyar uralom alá került, és így az országhatár délebbre tolódott.

Zsigmond 1412–1419 között külföldön tartózkodott, és mire hazatért, a korábban kiépített „szövetségi” rendszeren itt is, ott is repedések mutatkoztak. Az oszmán támadások 1413 után újrakezdődtek, és ez rögtön érezette hatását a déli végeken is. 1414-től török seregek portyáztak Szlavóniában, és 1415-ben a boszniai Doboj vára alatt megsemmisítették a Hervoja megfenyítésére felvonult nagy magyar hadat. Vezetői – köztük Garai János, a nádor öccse, és Maróti János bán – fogságba estek, ahonnan csak évek múlva szabadultak ki. (A kormányzat 1416-ban rendkívüli adót vetett ki, hogy előteremtse a fogoly bárók 60 ezer aranyforintnyi váltságdíját.) Bosznia a továbbiakban is nehezen pacifikálható terület maradt. Királya, II. Tvrtko (1421–1443) 1425-ben elismerte Zsigmondot urának, de emiatt többször is meggyűlt a baja mind a törökökkel, mind saját nagyjaival, úgyhogy állandó támogatásra szorult. Ezért nagy jelentősége volt annak, hogy Észak-Bosznia Szrebernik várával 1404 óta magyar kormányzás alatt állt, Zsigmond vezére, Tallóci Matkó pedig 1435-ben Jajcát is magyar uralom alá helyezte. Ezáltal a magyar végvidék Bosznia belsejében húzódott, és ez némi védelmet nyújtott a fenyegetett Szlavóniának.

Míg a boszniai végeket a súlyos doboji vereség ellenére úgy-ahogy sikerült biztosítani, az ország keleti végében másként alakult a helyzet. Mircse halálával (1418) a havasalföldi fejedelemség váratlanul kihullott a magyar védelmi rendszerből, és többé nem sikerült abba tartósan bekapcsolni, noha erre az 1420-as években számos kísérlet történt. Akárcsak Boszniában, Havasalföldön is a magyar és a török párt hívei kerültek szembe egymással, de hosszú távon az utóbbiak bizonyultak erősebbnek. Zsigmondnak 1419-ben, nyugatról hazatérve, első dolga egy al-dunai hadjárat és Szörény visszavétele volt, 1423–1426 között pedig a temesi végek kormányzója, Ozorai Pipo vezetett három ízben is hadjáratot Havasalföldre. 1427-ben maga Zsigmond vette át a hadműveletek irányítását, és néhány évre sikerült is biztosítani a magyar párti trónjelölt, II. Dan vajda uralmát. 1432-ben azonban ismét a török befolyás kerekedett felül, és az új vajda az oszmánok adófizetője lett. E fejleményeknek súlyos következményei voltak, mert Erdélyben ezóta egymást érték a pusztító török betörések. 1420-ban magát az erdélyi vajdát verték meg nyílt csatában, 1421-ben Brassót, 1432-ben a Barcaságot, 1438-ban Szászsebest prédálták fel.

1427-től, Lazarević István despota halálától Szerbia sem nyújtott többé tökéletes védelmet a magyar végeknek. Egy évvel előbb, 1426-ban Zsigmond és a despota a tatai szerződésben úgy rendezték Szerbia jövőjét, hogy Istvánt unokaöccse, Brankovics György követi majd a trónon és magyarországi jószágaiban, ellenben néhány kulcs-erősség, köztük Nándorfehérvár (Belgrád) és Galambóc magyar fennhatóság alá

kerül. A szerződésnek azonban csak részben sikerült érvényt szerezni. 1427-ben Brankovics csakugyan elfoglalta a szerb trónt, Zsigmond pedig birtokba vette Nándorfehérvárt, de Galambócot a vár szerb kapitánya török kézre adta. Így – Magyarország történetében először – az ország határán a szultán uralkodott, immár nem vazallusa révén, mint az 1390-es években, hanem közvetlenül. A magyar királyság szomszédos lett az Oszmán Birodalommal. Zsigmond, aki 1426 vége óta egyfolytában a déli végeken időzött, azonnal megpróbálta betömni a védelmi falon támadt rést, és 1428 tavaszán hozzáfogott Galambóc vívásához. Itt szenvedte el második nagy vereségét a törököktől. A vár felmentésére maga a szultán érkezett meg, és a magyar király súlyos veszteségeket szenvedett, amikor csapatait visszavonva átkelt a Dunán. Ettől fogva a temesi végek, sőt a Szerémség is védtelenek voltak a török portyákkal szemben.

Galambóc elcsévével ismét napirendre került a déli országhatár védelmének ügye. Zsigmond először olyan kísérlethez folyamodott, amely siker esetén hosszú távon jelentett volna megoldást. Tárgyalásokba bocsátkozott a Német Lovagrenddel, és már 1429-ben sikerült elérnie, hogy a lovagok magukra vállalták a Szörény és Haram közti magyar végvárak védelmét. Cserébe megkapták az itteni királyi uradalmak földesuraságát, vezetőjük szörényi báni címmel a magyar országnagyok közé lépett, és kiadásai fedezésére Zsigmond különböző királyi bevételeket kötött le számukra, többek között a nagyszebeni kamara teljes jövedelmét. A kísérlet kudarcba fulladt. A lovagok birtokba vették ugyan a Bánságot, de 1432 végén a törökök olyan súlyos vereséget mértek rájuk, hogy a rend nagymestere visszavonta megmaradt vitézeit, és Zsigmond kénytelen volt újból magára vállalni a végek védelmét.

Az új megoldást a király az egész védelmi rendszer centralizált irányításában találta meg. 1429 és 1437 között fokozatosan egy kézben összpontosította a Szörénytől az Adriáig terjedő végvárrendszert, és fenntartására mind rendes, mind rendkívüli királyi jövedelmeket kötött le. Élükre a raguzai (dubrovniki) születésű Tallóci Matkó került, aki – akárcsak elődje, Ozorai Pipo – pénzember és katona volt egy személyben. 1429-ben Nándorfehérvár és Keve kapitánya lett, és testvéreivel együtt hamarosan ő kormányozta a boszniai Szreberniket (1430-tól), Jajcát (1435), a szlavón (1435), dalmát-horvát (1436) és szörényi (1436) bánságot, mindezt Zsigmond halálakor összesen negyvennégy végvárral. Az óriási feladat ellátására a Tallóciak kezelték a királyi sójövédelmet, időnként a kamarahasznát is, továbbá a szándékosan betöltetlenül hagyott délvidéki főpapi javadalmak – a kalocsai érsekség, a zágrábi és csanádi püspökség, a vránai johannita perjelség – összes bevételeit. Zsigmond halála után a Tallóciak ragyogó fegyverténnyel, Nándorfehérvár megvédésével bizonyították be, hogy nem voltak méltatlanok a király bizalmára.

ZSIGMOND NYUGATI POLITIKÁJA

Dalmácia és Velence

Az egyetlen súlyos területi veszteség, amely Magyarországot Zsigmond alatt érte, Dalmácia elvesztése volt. A dalmát tengerpart 1358-ban, a zárai békével jutott magyar uralom alá, és a Horvátiak felkelése nyomán átmenetileg megingott magyar fennha-

tóságot Zsigmondnak sikerült 1394-ben helyreállítania. Az 1401-ben kirobbant magyarországi válság azonban már olyan következményekkel járt, amelyek végső kihatásukban a magyar uralom megszűnéséhez vezettek. A magyar trónkövetelő, Nápolyi László 1402-ben megszállta a dalmát városokat, és egy részüket, köztük Zárát az 1403. évi felkelés leverése után is meg tudta tartani. Helytartójukká Hervoját tette meg, majd 1409-ben, amikor Hervoja Zsigmond híve lett, felszámolta dalmáciai uralmát, és 100 ezer arany ellenében minden itteni birtokát és jogát átruházta a Velencei Köztársaságra. Velence még ebben az évben birtokba vette Zára és Nona városokat, Pago, Cherso, Ossero és Arbe szigeteiket, továbbá Vrána és Novigrád várakat. A városok közül mindössze Spalato, Trau és Sebenico maradt meg a magyar király hűségén. Az utóbbi kettőt a velenceiek már 1410 elején ostrom alá fogták, és ezzel kirobbant a jó ideje esedékes magyar–velencei háború.

Zsigmond és Velence viszonya már korábban is feszült volt. A köztársaság az 1390-es évekre magához tért az I. Lajostól elszenvedett vereségekből, és 1399 után többé nem volt hajlandó megfizetni azt a 7000 arany évi adót, amelyre Magyarországgal szemben az 1381. évi torinói béke kötelezte. Egyúttal nagyarányú terjeszkedésbe fogott az itáliai szárazföldön és az Adria balkáni partvidékén. Dalmácia megszerzése (pontosabban visszaszerzése) ennek az új, terjeszkedő velencei politikának volt egyik láncszeme. Az első magyar–velencei összecsapás (1411–1413) a köztársaság javára dőlt el. Zsigmond a szárazföldön, Friaulban próbálta megtörni a velenceiek erejét, és vezérei kezdetben jelentős sikereket értek el. 1412-ben azonban fordult a kocka: Marcali Miklós az isztriai Mottánál vereséget szenvedett, és a két éve ostromlott Sebenico is megadta magát Velencének. 1413 elején maga Zsigmond nyomult be Friaulba, de a harc kimenetelét ő sem tudta megfordítani. 1413 áprilisában kénytelen volt öt évre fegyverszünetet kötni és Velence foglalásait tudomásul venni. A király figyelmét ekkor már további tervei – az egyetemes zsinat és az egyházszakadás megszüntetése – kötötték le. A fegyverszünet lejártával, 1418-ban kiújult a háború, de ekkor Zsigmond már beletörődött Dalmácia elvesztésébe, és nem tett komolyabb kísérletet jogai megvédésére. A török veszély kiújulásával és a csehországi huszita felkelés kitörésével (1419) a dalmáciai hadszíntér végképp harmadlagos fontosságúvá vált számára. 1420-ban a magyar uralom utolsó támaszpontjai, Spalato és Trau is meghódoltak a köztársaságnak, és ezzel mindörökre véget ért a dalmáciai magyar fennhatóság. A forma szerinti hadiállapot 1433-ig tartott, amikor Zsigmond újból ötévi fegyverszünetre lépett Velencével, és ebben tudomásul vette Dalmácia elvesztését.

A Német-római Birodalom

A Velence elleni háború kezdetén döntő fordulat következett be Zsigmond pályáján és politikájában. 1410. szeptember 20-án három német választófejedelem – egyikük ő maga volt mint brandenburgi örgróf – őt választotta „római”, azaz német királlyá, 1411 júliusában pedig mind a hét választó csatlakozott a döntéshez. Zsigmond ettől fogva nem csupán Magyarország királya volt, hanem a Német-római Birodalom uralkodója is. Magyarország perszonálunióba került a birodalommal, aminek messzeható következményei nem maradhattak el. A magyar király lett az európai kereszténység legnagyobb tekintélyű uralkodója, de helyzetéből következően ezentúl olyan gondok há-

rultak rá, amelyeknek kevés közük volt a magyar királysághoz. Gyakran kellett másutt jelen lennie, így már a velencei háborút követően hat évig maradt külföldön, és csak 1419 elején tért haza.

Zsigmond ekkori és későbbi külföldi útjai és tevékenysége szigorúan véve nem részei a magyar történelemnek, mégis ismernünk kell ahhoz, hogy itthoni szerepét, főképp pedig egyéniségét megítélhessük. Egyrészt így kerülhető el, hogy továbbra is azt a jelentéktelen figurát lássuk benne, amilyennek a magyar történetírás oly sokáig ábrázolta. Másrészt politikájában ettől fogva szorosan, olykor kibogozhatatlanul fonódtak össze Magyarország, a Német-római Birodalom, sőt az egyetemes kereszténység problémái. Végül, ami a legfontosabb, mindvégig elsősorban magyar király volt, még ha gyakran volt is távol országától, egyszerűen azért, mert országai közül ez volt az egyetlen, amelynek ténylegesen uralkodója volt.

A birodalommal más volt a kapcsolata. Itteni megválasztása nem csökkentette, inkább növelte számára a magyar trón jelentőségét. A mindenkori német (a kortársak megnevezése szerint: „római”) király névleg az akkori Európa legnagyobb országának, a Német-római „Szent Birodalomnak” állt az élén (Itália északi fele is ehhez tartozott), de kevés hatalommal és még kevesebb jövedelemmel rendelkezett. A XIII. század közepe óta a birodalom több száz kisebb-nagyobb egyházi és világi fejedelemségre bomlott, amelyek gyakorlatilag mind önálló politikát folytattak, hadakoztak és szöveteztek egymással anélkül, hogy tekintettel kellett volna lenniük bármiféle felsőbb hatalomra. A mindenkori német uralkodó maga is a fejedelmek egyike volt, és királyi tekintélye főképp attól függött, mekkora erőt tudott meríteni a saját tartományából. Ezenkívül csupán szövetségesül megnyert fejedelmi társaira vagy az ún. birodalmi városokra számíthatott. Ezek valójában önálló városállamok voltak, de az uralkodó megszállhatott bennük utazásai során, és még némi adót is szedhetett tőlük. Zsigmond magyar királyként jóval nagyobb függetlenséget élvezett, mint a német uralkodók általában. Háterszága, a magyar királyság nem volt a birodalom része, és összehasonlíthatatlanul erősebb volt bármely német fejedelemségnél. Zsigmond német királyként ottthont és biztos támaszt talált benne, ahonnan a pénzt és a katonai erőt meríthette immár európai távlatú terveikhez.

Hosszabb távon nézve Zsigmond egyik legfontosabb célja szükségképp a császári cím megszerzése volt. A német uralkodót a X. század óta hagyományosan megillette az a jog, hogy a pápával „római királyból”, amivé megválasztották, *imperator*rá koronáztassa magát. Ez csak látszólag volt formáság, valójában óriási presztízsnövekedéssel járt. A koronázás a német uralkodót német-római császárrá avatta, vagyis rangban a kereszténység első fejedelmévé. Ehhez azonban el kellett jutnia Rómába, ami az idők folyamán egyre veszélyesebb és költségesebb vállalkozás lett, és egyre ritkábban került rá sor. Zsigmond elődei közül apja, IV. Károly még járt Itáliában, de sem a fia, Vencel (1378–1400), sem az őt követő Pfalzi Ruprecht (1400–1410) nem jutott el oda. Zsigmond ambíciói között tehát kiemelt helyen szerepelt a római út és a császári korona megszerzése, ahhoz azonban, hogy ezt elérje, előbb magát a római pápaságot kellett helyreállítania, ami viszont összefüggött a keresztény egyház általános reformjával.

Az egyházszakadás

Mind a pápai szék, mind a kereszténység egésze évtizedek óta súlyos válságban volt, ami mindenekelőtt a nyugati egyház kettészakadásában, a *szkizmában* (*schisma*) nyilvánult meg. 1378-ban kettős pápaválasztásra került sor, az egyik pápa Rómában, a másik a korábbi székhelyen, Avignonban rendezte be udvarát. Ettől fogva a két pápa és utódaik elkeseredett harcot vívtak egymással, és a küzdelem idővel egész Európát megosztotta, mivel az uralkodók sem kerülhették meg, hogy állást foglaljanak benne. Nyugaton inkább az avignoni, Közép-Európában inkább a római egyházfőt ismerték el a jog szerinti pápának.

A lassan állandósuló szakadásnak 1409-ben a bíborosok egy csoportja azzal próbált véget vetni, hogy Pisába „egyetemes” zsinatot hívott össze, ezen mindkét pápát megfosztotta méltóságától, és helyettük egy harmadikat választott meg. Az egyház válsága ezáltal tovább súlyosbodott, mert a zsinat – szándéka ellenére – nem volt egyetemes. Illetékességét az uralkodók és nemzeti egyházaik közül csak néhányan ismerték el (köztük volt Zsigmond is), a többiek kitartottak a maguk pápája mellett. A fejedelmek „engedelmessége” (*oboedientia*) ennek folytán immár nem két, hanem három pápa között oszlott meg, tehát a nyugati egyház is három táborra szakadt.

A másik, voltaképp még súlyosabb gond magának a kereszténységnek a válsága volt, amit az egyház elvilágiasodása idézett elő, és aminek csak egyik tünete volt az egyházszakadás. A XIV. század eleje óta egyre többen hangoztatták, mégpedig magán az egyházon belül, hogy a papság távol került a krisztusi ideáloktól, és nem képes többé betölteni azt a hivatását, amelyre született: a lelkek gondozását. A legtöbb bírálat eleinte az avignoni pápák és udvaruk közmondásos „kapzsiságát” és világias életmódját érte, de idővel kiterjedt az egyház egészére, elsősorban a főpapságra és a hagyományos szerzetesrendekre. Egyesek csak a meglevő intézmények „megreformálását” (*reformatio*), vagyis újjáalakítását sürgették, mások azonban eljutottak odáig, hogy magát a katolikus intézményrendszer létjogosultságát vonják kétségbe. Felmerült, hogy a keresztényi életmódhoz szükség van-e egyáltalán pápára, püspökre, kolostorokra, sőt akár papokra is. Kezdetben, amíg mindezen csak a teológusok töprengtek, válságról nem lehetett beszélni. 1400 táján azonban már jóval többről volt szó. Ekkor már számos helyen a templomban, a szószékről hangoztattak el ugyanezek a nézetek, és tudatosították a hívők tömegeiben, amit maguk is láthattak nap mint nap: hogy az egyház dolgai nincsenek rendben. A *reformatio* vagyis az egyházi reform kérdése most már azok számára is sürgetővé vált, akik nem törekedtek gyökeres változtatásra. Valamit mindenképp tenni kellett, ha útját akarták állni a radikális nézetek terjedésének.

A konstanzi zsinat

Ilyen körülmények között egyre erősebb lett a meggyőződés, hogy a válság megoldása egy egyetemes zsinat feladata. Ezt nemcsak a válság ténye ébresztette, hanem összefüggött a rendiség eszméjének terjedésével is. A XIV. századi Nyugat-Európa politikai gondolkodásában már megkérdőjelezhetetlen tételnek számított, hogy az uralkodók és tanácsosaik nem egyedül hivatottak dönteni országaik sorsáról, hanem közösen annak „lakosaival”, a rendekkel. Őket gyűlekezetük, az országgyűlés reprezentálja,

ahol a legelőkelőbbek személyesen hallathatják szavukat, a többiek pedig választott küldötteik útján. A gondolat előbb-utóbb beszivárgott a katolikus egyházba is. Ott már régi felfogás volt, hogy Isten „földi országát” a keresztény hívek összessége alkotja, élén az egyetemes egyházzal, a papsággal, mint közvetítővel a világi hívek és Isten között. E tétel rendi értelmezéséből az következett, hogy a kereszténység ügyeiben a pápa sem dönthet egyedül, mint korábban, a kereszténység ügyeiben, hanem csak a papság egészének egyetértésével. A papságot pedig képviselőinek gyűlése, az egyetemes zsinat reprezentálja, amely ekképpen a világiak rendi gyűlésének megfelelője az egyházon belül.

Zsigmond megválasztásakor már nyilvánvaló volt, hogy csak a zsinattól lehet remélni a válság megoldását: az egyházi reformot csakúgy, mint a szakadás felszámolását. Különösen a pisai zsinat tapasztalatai után lett fontos kíváncsi, hogy a zsinat ne csak nevében, hanem ténylegesen is egyetemes legyen. Olyan gyűlés tehát, amelyen a nyugati kereszténység minden országa képviselteti magát; amely a döntéseit közös egyetértéssel hozza meg, és azok ennél fogva minden résztvevőre nézve kötelezőek. Zsigmondra, mint a császári cím várományosára hárult, hogy a zsinatot megszervezze és irányítsa. Maga a feladat azonban majdnem reménytelennek tűnt. Egyfelől olyan halálos ellenségeket kellett tárgyalóasztalhoz ültetni, mint a franciákat és az angolokat, akiket nemzedékek óta szembeállított a százéves háború. Másfelől a leendő résztvevőket eleve mély ellentétek osztották meg: a három pápa személyén kívül maga a reform, amit nem mindenki kívánt, és aki kívánta, az is mind mást értett rajta.

Zsigmond legnagyobb, egyetemes történeti jelentőségű diadala, hogy a zsinat összeült, és a legfontosabb kérdésben eredménnyel zárult. Összehívására a velencei háború után, 1413 végén bírta rá fenyegetésekkel az általa elismert „pisai” pápát, XXIII. Jánost, majd különböző diplomáciai manőverekkel elérte, hogy a francia és angol főpapok is részt vegyenek rajta. A gyűlés 1414 novemberében nyílt meg Konstanz birodalmi városban, a Bodeni-tó partján, és három és fél évi, csaknem szakadatlan ülésezés után 1418. április 19-én oszlott fel. Gyakorlatilag egész Európa képviseltette magát rajta; több ezer főpap, fejedelem és lovag mellett jelen voltak és szót kaptak az egyetemek küldöttségei is. (A Zsigmond által alapított óbudai egyetemet kéttagú delegáció képviselte.) Létszámát és döntései horderejét tekintve a konstanzi zsinat a középkori és újkori Európa legjelentősebb kongresszusa volt. Ülésein Zsigmond elnökölt, és tekintélyével mindvégig kézben tartotta a tárgyalások irányítását. Minden alkalommal képes volt megtalálni a zsákutcából kivezető utat, és kizárólag az ő szívósságának és kivételes diplomáciai talentumának köszönhető, hogy a zsinat végül eredményt tudott felmutatni.

Addig azonban, amíg ezt elérte, sok tárgyalásra és egy hosszú diplomáciai körútra volt szükség. Két pápát aránylag könnyen sikerült lemondatnia, a harmadiktól azonban csak fáradságos utazás árán szabadult meg. Ez utóbbit a Pireneusi-félsziget uralkodói és Skócia támogatták, és egyházaik kezdetben meg sem jelentek a zsinaton. Zsigmond ezért 1415-ben Narbonne-ba, majd onnan Perpignanba látogatott, és személyes tárgyaláson bírta rá az aragóniai királyt, hogy védencét, az avignoni pápát ejtse el. A kész helyzetet a kasztíliai és portugál udvarok is tudomásul vették. Innen 1416 folyamán előbb Párizsba, s onnan Londonba utazott, hogy megpróbálja közvetíteni a franciák és az angolok között a kiújult százéves háborúban. Miután ez még

neki sem sikerült, 1416 augusztusában Canterburyben az angol királlyal lépett szövetségre. Másfél évi távollét után, 1417 elején érkezett vissza Konstanzba, ahol végül learathatta fáradozásainak gyümölcsét. Időközben a spanyol főpapság is bekapcsolódott a zsinat munkájába, amely kimondta a makacsul vonakodó avignoni pápa letételét, és 1417. november 11-én a bíborosok egyhangúlag megválasztották az új pápát V. Márton személyében. A nagy egyházszakadás véget ért.

Nem sikerült viszont dűlőre juttatni a másik nagy kérdést, az egyház átfogó reformját, noha Zsigmond ezt nem kevésbé tekintette szívügyének, mint a szkizma megszüntetését. Párthíveivel együtt mindvégig azon volt, hogy a reformra a pápaválasztás előtt kerüljön sor, mert attól tartott, hogy az új pápa majd akadályokat gördít elé. Így is történt. A zsinat, miközben könyörtelenül fellépett a radikális reformtörekvésekkel szemben, anélkül oszlott fel, hogy bármi érdemlegeset tett volna az egyház belső megújulásáért. Mindez nagy hatással volt Zsigmond további sorsára. Bátyja, Vencel halála esetén ő volt a cseh trón várományosa, a radikális mozgalmak fészke pedig éppen Csehország volt. Belőlük nőtt ki az 1410-es évek végére a középkori Európa legnagyobb méretű népi megmozdulása, a huszitizmus.

A huszitizmus

A huszita ideológia legfőbb forrásául a XIV. századi angol teológus, John Wyclif (Wycliffe, Wiklef) tanításai szolgáltak. Eredetileg ő is az avignoni pápák hatalmi túlkapásai ellen lépett fel, később azonban eljutott odáig, hogy elvetette a katolikus egyház számos alaptételét és intézményét: a papi nőtlenséget, a szerzetességet, a gyónást, az átlényegülés tanát, nem utolsósorban az egyházi vagyont és magát a pápaság intézményét. Tanításait a Szentírásból mint egyedüli forrásból vezette le, és angolra fordította az Újszövetséget, hogy laikus követői is megismerhessék. Tanainak magában Angliában nem volt maradandó hatása, a XIV. század végén azonban eljutottak Csehországba, és ott termékeny talajra hullottak. Legnagyobb hatású szószólójuk Husz János (Jan Hus) prágai teológiatanár és prédikátor volt, követőit kezdetben wiklefítáknak, később huszitáknak nevezték. Husz továbbfejlesztette és a csehországi viszonyokhoz idomította Wyclif tanításait. Nagy hangsúlyt fektetett a cseh nyelv használatára, az egyházi gyakorlatban a latinnal, az egyetemi oktatásban a német nyelvvel szemben. Igen élesen fordult szembe a fennálló egyházi szervezettel, és a papi kiváltságok megszüntetését, a kolostorok eltörlését kívánta. Követelései között mindamellett a „két szín alatt” történő áldozás volt a legnevezetesebb. Ezen a látszólag formális változtatáson múlt ugyanis a papi rend létjogosultsága. Az áldozás két „színét” (*species*) a Krisztus testét és vérének misztikusan magába foglaló megszentelt kenyér (ostya) és bor jelenti. A katolikus gyakorlatban csak a pap áldoz „két szín alatt”, vagyis mind az ostyával, mind a borral telt kehellyel, míg a laikus hívő csupán az ostyát veheti magához. Husz tanítása, hogy minden hívő „mindkét szín alatt” (*sub utraque specie*) áldozhat, a papi hivatal különleges voltát kérdőjelezte meg, és ezzel az egyház egyik fundamentumát vette célba. Érthető, hogy ez a követelése és annak jelképe, a kehely (*calix*), szimbolikus jelentőségűvé vált a mozgalom számára, és követőit – vagy egyes csoportjaikat – gyakran nevezték „kelyheseknek” (*calixtinusoknak*), illetve *utraquistáknak* (az *utraque*, „mindkét” szóból).

Az 1410-es években Husz tanai nemcsak Csehországban találtak visszhangra a társadalom minden rétegében, hanem terjedni kezdtek a szomszéd országokban is. A mozgalom elsősorban az egyházi intézmények ellen irányult, Csehországban ezenfelül a városok német polgársága és általában a német politikai és kulturális befolyás ellen. Vencel cseh király és udvara Husszal és követőivel szemben a jóindulatú semlegesség álláspontjára helyezkedett, míg a hivatalos egyház szigorúan fellépett ellenük. A pápa 1411-ben kiátkozta Huszt, és amikor Zsigmond menlevelével megjelent Konstanzban, hogy hitvitában győzze meg ellenfeleit tanainak helyességéről, a zsinat eretneknek nyilvánította, és 1415-ben máglyán elégettette. 1416-ban harcostársa, Prágai Jeromos is ugyanerre a sorsra jutott.

Husz vértanúsága forradalmi hangulatot teremtett Csehországban, és amikor 1419-ben Vencel király fiú utód nélkül meghalt, az országban a hatalom már gyakorlatilag a husziták kezében volt. Vencel örököse öccse, Zsigmond volt, aki kísérletet tett rá, hogy a cseh trónt elfoglalja, a cseh rendek azonban csak azzal a feltétellel voltak hajlandók hódolni neki, ha engedélyezi a huszita vallásgyakorlatot. Zsigmond alábecsülte a mozgalom erejét, és nem kívánt alkudozni. Kinyilvánította, hogy a felkelést fegyverrel tiporja el, és 1420. március 17-én a sziléziai Boroszlóban a kíséretében levő pápai legátus által közzététette a pápa bulláját, amely keresztes háborút hirdetett a husziták leverésére. Ezzel kezdetét vette a Közép-Európát másfél évtizeden át (1420–1436) lángba borító huszita háborúk időszaka.

A huszitizmus nemzeti mozgalom volt, és a cseh társadalom túlnyomó része, a papságot is beleértve, követte, vagy legalábbis rokonszenvezett vele. A katolicizmushoz kevesen maradtak hűek: a főurak egy csoportja, a papság egy része, és a jobbra német etnikumú városi patriciátus. A városok zömében a huszita érzelmű cseh polgárság jutott hatalomra, és a főnemesség jelentős része is kénytelen volt meghajolni a mozgalom tömeghatása előtt. Maga a mozgalom azonban korántsem volt egységes. Mind az előkelők, mind a módosabb polgárság jóval mérsékeltebb vallási nézeteket vallottak, mint a kisnemesi, paraszti és városi tömegek. Az utóbbiak Husz tanait továbbfejlesztve nemcsak az egyházi intézményekkel fordultak szembe, hanem egyre inkább a világi hatalom intézményrendszerével is, és egyes csoportjaik a hatalom és a tulajdon tagadásáig jutottak el. Végeredményben a huszita mozgalmon belül mind élesebben körvonalazódtak két párt kontúrjai: a mérsékelt „kelyheseké” (*utraquisták*), és a radikális érzelmű „taboritáké”. (Utóbbiak az 1419-ben általuk alapított Tabor városról, pártjuk központjáról kapták a nevüket.) A kelyhesek bizonyos feltételek mellett hajlottak arra, hogy kiegyezzenek a katolikus egyházzal és a cseh trónt követelő Zsigmonddal, míg a taboriták minden egyezkedést kilátástalannak ítélték, és Zsigmond trónigényének is mereven ellenszegültek.

A még radikálisabb mozgalmakkal, valamint a fegyveres külföldi beavatkozással azonban egységesen fordult szembe mindkét párt. A közös platformot az 1420-ban közzétett ún. prágai pontok jelentették, amelyekben megfogalmazták Zsigmonddal szemben támasztott követeléseiket. Ezek a következők voltak:

1. Papjaik az egész ország területén szabadon és akadálytalanul prédikálhassanak.
2. Mindenkinek álljon jogában az úrvacsorát két szín alatt magához venni.
3. A papoknak ne legyen vagyonuk és ne foglalkozzanak világi ügyekkel.
4. A halálos bűnöket ugyanúgy torolják meg az egyházi személyeken, mint a világiakon.

A kelyhesek beérték volna ennyivel, míg a taboríták számára ez volt a minimum. Mindaddig azonban, amíg a külföld fegyverrel igyekezett a mozgalmat elfojtani, a huszita politikában a taboríták befolyása érvényesült, minthogy a fő katonai ütőerőt az ő seregeik jelentették. Élükön 1419 óta Zsiska János (Jan Žižka) állt, aki haláláig (1424) valósággal diktátori hatalmat gyakorolt. Ő szervezte meg a rettegett huszita sereget, amely forradalmasította a közép-európai hadviselést.

A huszita alakulatok elsősorban gyalogságból álltak, és a lovassággal szemben új harci eszközt, a szekeret alkalmazták. A szekerekkel körülvett tábor (szekérvár) biztos védelmet nyújtott a lovasság rohama ellen, támadáskor pedig a lovagok közé nyomuló szekérsorok szétzilálták az ellenséges hadrendet, és a velük közrefogott kisebb lovag-csapatokkal a huszita gyalogság végzett. Zsiska halála után megszűnt az egységes vezetés, az őt követő huszita vezérek közül „Nagy” Prokop (Prokop Holy), valamint „Kis” Prokop (Prokoupek) voltak a legtekintélyesebbek.

Zsigmond jelentős erőket mozgósított a husziták leverésére, de az ellenfél lelkesedésével és taktikai fölényével szemben minden próbálkozása kudarcot vallott. Először 1420 tavaszán nyomult be Csehországba, és július 28-án a prágai várban – amely ekkor még hívei kezén volt – sikerült királlyá koronáztatnia magát, de november 1-jén súlyos vereséget szenvedett a Prága melletti Vyöehradnál. 1422. januárban Németbródnál (Havlíčkův Brod) érte újabb kudarc. Igyekezete ettől kezdve főképp arra szorítkozott, hogy a hűségén megmaradt Morvaországot megvédje a huszita támadásoktól, az ellenük való küzdelemre pedig a Német-római Birodalom rendjeit próbálta mozgósítani. A husziták elleni háború ügye tíz éven át állandóan szerepelt a birodalmi gyűlések napirendjén, de a német fejedelmek erőfeszítéseit végül is nem koronázta siker. A csehek előbb 1426-ban, majd 1431-ben arattak döntő győzelmeket az ellenük felvonuló birodalmi hadakon, és ezek eredményeként a hadszíntér mindinkább áttevődött a Csehországgal szomszédos területekre.

A taboríták és a velük szövetséges huszita csoportok az 1420-as évek eleje óta rendszeresen indítottak pusztító és zsákmányoló hadjáratokat Morvaországba, Sziléziába, a közeli német tartományokba, sőt Alsó-Ausztriába is. Magyarországot a támadásaik 1428-ban érték el. Ekkor csak Pozsonyig hatoltak, de 1430-ban Nagyszombatnál legyőzték az ifjabb Stibor (Stibor vajda fia) és Maróti János bán vezetése alatt ellenük küldött magyar hadakat. 1431-ben a Vág völgyét dúlták végig, 1432-ben pedig tartósan megvetették a lábukat több megerősített helyen, köztük Nagyszombatban. 1433-ban eljutottak a Szepességig, és felprédálták a magyar pénzverés központját, Körmöcbányát. A magyar országvezetés éppúgy tehetetlennek bizonyult a huszita támadásokkal szemben, mint a német fejedelmek, mert a nehézkes, lassan mozgósítható országos felkelés alkalmatlan volt a gyorsan végigszárguldo cseh csapatok megállítására. Így Magyarország számára az 1430-as évek elején már egyenrangú problémát jelentett a déli török és az északnyugati huszita veszedelem, és mindkettőnek egyformán szerepe volt az 1432–1433. évi hadügyi reformtervezet és az 1435. évi törvény megalkotásában.

A husziták sorozatos katonai sikerei végül nyilvánvalóvá tették, hogy mozgalmuk erőszakos letörésére a Német Birodalom és Magyarország együttes hadereje sem képes. Zsigmond már az 1420-as években hajlandóságot mutatott a kelyhesekkel való kiegyezésre, és politikáját az 1431 márciusában Bázelen összeült új egyetemes zsinat

is magáévá tette, miután augusztusban az újabb német támadás is összeomlott a Domažlice (Taus) melletti ütközetben. Hosszadalmas tárgyalások indultak meg a felek között, amelyek során a zsinat követéinek sikerült kiéleznük a kelyhesek és taboriták között mindig is meglevő ellentétet. Végül 1433 novemberében Prágában létrejött az egyezés a kelyhesek és a katolikus egyház képviselői között (az ún. prágai kompaktáták). A pápa és a zsinat bizonyos módosításokkal elfogadta Csehország számára a prágai négy pontot, a kelyhesek pedig elismerték a pápai fennhatóságot a huszita egyház fölött. A taboriták nem csatlakoztak az egyezéshez, és ezzel bekövetkezett a végleges szakadás a mozgalmon belül. A kelyhesek immár a katolikusokkal léptek szövetségre, és 1434. május 30-án a Prágától keletre fekvő Lipanynál megsemmisítő csapást mértek a taboritákra. Az ütközetben elesett Nagy Prokop és Prokoupek, és rövidesen szétszóródtak megmaradt híveik is. Az országban kelyhesekből és katolikusokból álló kormány alakult, amely 1436-ban kiegyezett Zsigmonddal és átadta neki az uralmat, habár ezt súlyos feltételekkel szorította rendi korlátok közé. Zsigmond 1436. augusztus 23-án vonult be Prágába, fogadva a cseh rendek hódolatát. Magyarországon még 1434-ben sikerült helytartóinak felszámolni a taboriták bázisait, miután Nagyszombatot és más helyeket visszaváltottak tőlük. A huszita kérdés végére egyelőre pont került.

A császári korona megszerzése

Zsigmondot uralkodása utolsó éveiben a cseh kérdés megoldásán kívül főképp a császári korona és az egyházi reform foglalkoztatta. 1430 nyarán eltávozott Magyarországról, és ezután már csak másfél évet (1434. október–1436. május) töltött újból itthon. Az 1431. augusztusi csehországi vereség után Itáliába ment, ahol novemberben Milánóban megkoronáztatta magát a lombard (italiai) koronával. Eljutott Rómába is, csak nehezen, mert az egyházi reform ügyében ellentétbe került a pápával, emellett újabb háborúba sodródott Velencével és a vele szövetséges firenzei köztársasággal. Kilenc hónapot volt kénytelen emiatt ellenségtől körülvéve Sienában vesztegelni, és csak 1433. május 21-én vonulhatott be Rómába, ahol IV. Jenő pápa tíz nappal később fejére helyezte az oly régóta áhított császári koronát. Ugyanott június 4-én megkötötte a békét Velencével is, amely lezárta a velencei–magyar összecsapások több évszázados sorozatát. A köztársaság megtartotta valamennyi foglalását, és csupán ahhoz kellett hozzájárulnia, hogy a császár és hadai átvonulhassanak a területén. Dalmácia végleg elveszett a magyar korona számára.

A császári korona megszerzésével Zsigmondnak sikerült élete alkonyán elérnie egyik fő célját, füstbe mentek viszont az egyház reformjára vonatkozó elképzelései. Az V. Márton által 1431 elején összehívott bázeli zsinat feladata lett volna, hogy ehhez hozzáfogjon. A pápa és a zsinat azonban igen hamar szembekerültek egymással, mert a zsinati főpapok a reformot a Szentszéken akarták kezdeni, azaz a pápai befolyás visszaszorítására törekedtek mind saját országukban, mind a katolikus egyház egészén belül. A gyűlés ekképpen a két tábor erőpróbájának színtere lett. Az új pápa, IV. Jenő (1431–1447) feloszlatta a zsinatot pápaellenes hangulata miatt, a résztvevők azonban folytatták üléseiket, hangoztatva azt a – már Konstanzban kimondott – tételt, hogy a zsinat az egyetemes egyház testülete és mint ilyen, fölötte áll a pápa személyének.

Miután eleinte Zsigmond is a zsinat pártján állt, a pápa kénytelen volt engedni, és 1433-ban hozzájárult az ülések folytatásához. A konfliktus azonban rövidesen kiújult, és átmenetileg új egyházszakadáshoz is vezetett. Midőn IV. Jenő 1437-ben Bázeltől Ferrarába helyezte át a zsinat színhelyét, a zsinati atyák fellázadtak, kimondták a pápa trónfosztását, és 1439-ben új pápát választottak. A hatalmi harc közepette elsikkadt a reform kérdése, és részben ez volt az oka, hogy uralma utolsó éveiben Zsigmond már a pápa mellé állt a zsinattal szemben.

Zsigmond 1434 őszén tért vissza itáliai és németországi útjáról Magyarországra. Az 1435. márciusi pozsonyi országgyűlésen törvénybe iktattatta az igazságszolgáltatás reformjáról szóló dekrétumát és kibocsátotta a hadszervezet reformját tárgyaló rendeletét. 1436. januárban Székesfehérvárott végső megállapodásra jutott a cseh rendek követivel, és 1436 tavaszán Csehországba távozott új királysága átvételére. Többé már nem tért haza. Utolsó hónapjaiban Csehország belső ügyeivel foglalkozott, és mindezekelött a katolikus befolyás és a királyi hatalom megerősítésén munkálkodott. Emiatt annyira megromlott a viszonya a cseh rendekkel, hogy jobbnak látta Morvaországba távozni. Útban hazafelé, Znojmban halt meg 1437. december 9-én, közel hetvenéves korában, több mint fél évszázados uralkodás után.

Országglása nem hagyott jó emléket a magyar történelmi tudatban. Zsigmond sohasem szerepelt nagy uralkodóink sorában, a legújabb kori magyar történetírás pedig a leggyengébbek között emlegette. Értékelése azonban a legutolsó évtizedekig nem a forrásokra, hanem az elbeszélő kútfőkre épült, amelyek a nemesség érzéseit és benyomásait örökítették meg. A városokról tudni lehet, hogy ragaszkodtak hozzá, arról pedig, hogy a parasztság hogyan vélekedett róla, nem maradt híradás. A magyar nemességnek viszont több oka is volt rá, hogy Zsigmond uralmáról kedvezőtlen emléket őrizzen meg.

Zsigmondot a kortársak nyájas és egyben fenséges megjelenésű, tiszteletet parancsoló személyiségként rajzolják meg. Számos nyelven – köztük latinul is – kitűnően beszélt, kedvelte a művelt társalgást, és képes volt figyelemmel kísérni, sőt olykor irányítani a zsinatok teológiai vitáit. Elsőrangú diplomata volt, még a legreménytelenebbnek látszó helyzetben is képes volt megtalálni a megegyezés lehetőségét. A tárgyalásokkal járó intenzív szellemi erőfeszítést annyira kedvelte, hogy gyakran vállalt döntőbírói szerepet idegen államok vagy uralkodók viszályaiban. A magyar nemesség zömét mindez hidegen hagyta. Számukra Zsigmond olyan uralkodó volt, aki elhanyagolja a törökkérdést, és az ország erejét tőle idegen célokra fecserli el. Politikai látókörükön messze kívül estek azok a súlyos, de nem itthoni problémák, amelyek uralkodójukat ezekben az évtizedekben foglalkoztatták. Ők azt a királyt látták benne, aki megfutamodott Nikápolynál és Galambócnál, Dalmáciát pedig elvesztette.

Ellenszenvük végső oka mindamellett Zsigmond kormányzási stílusa lehetett. Döntéseibe nem tűrt beleszólást, a rendeket évtizedeken át nem hallgatta meg, és hajlott az önkényeskedésre. Reformjaival számos ponton csorbította a nemesség ősi szabadságait, ráadásul gyűlölt idegenek és más jötméntek hada vette körül, akiket még láthatóan kedvelt is. Mindent egybevetve messze volt attól, hogy a harcias, írástudatlan, idegengyűlölő és kiváltságaira büszke magyar nemesség eszményképe legyen.

Zsigmond nem is elsősorban a magyar, inkább az európai történelem kimagasló egyénisége. Így értékelték nyugati kortársai is. Politikáját nem sajátosan magyar – azaz

a hazai nemesség érdekeihez igazodó –, hanem részint személyes, részint dinasztikus célok vezérelték. E célok elérésében Magyarország a biztos háterszág, a pénzt és haderőt szolgáltató hatalmi bázis szerepét játszotta. Mivel azonban terveihez innen merítette az erőt, Zsigmond mindvégig elsősorban magyar királynak tekintette magát. Állandó udvarát itt tartotta, és mint látni fogjuk, mindent megtett azért, hogy ez az udvar méltó legyen személyes nagyságához.

Tájékoztató irodalom

1. Áldásy Antal: ZSIGMOND KIRÁLY RÓMAI CSÁSZÁRI KORONÁZÁSA. In: Századok, 1993. 481–501., 563–576.
2. Macek, J.: A HUSZITA FORRADALMI MOZGALOM. Budapest, 1954.
3. Mályusz Elemér: A NÉGY TALLÓCI FIVÉR. In: Történelmi Szemle, 1980. 531–576.
4. Mályusz Elemér: ZSIGMOND KIRÁLY URALMA MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1984.
5. Szilágyi Loránd: A NÉMET BIRODALOM ÉS MAGYARORSZÁG PERSONÁLIS UNIÓJA 1410–1439. A gróf Klebelsberg Kunó. Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, IV. Budapest, 1934. 159–203.
6. Thuróczy János: A MAGYAROK KRÓNIKÁJA. Ford. Horváth János. Bibliotheca Historica. Magyar Helikon 1978.
7. Tóth-Szabó Pál: A CSEH HUSZITA MOZGALMAK ÉS URALOM TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1917.

TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK A ZSIGMOND-KORBAN

A NEMESSÉG: A BIRTOKSZERKEZET ÁTALAKULÁSA

Zsigmond uralmának legmesszebb ható következménye a világi nagybirtok rendkívüli mértékű megnövekedése volt. Igazából ekkor – és nem korábban – kezdődik a magyar történelemnek az a hosszú korszaka, amelyre a nagy mágnásvagyonok társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális hegemoniája nyomja rá a bélyegét. Ettől fogva lesz Magyarország évszázadokra a nagybirtok országává.

A magánvagyonok előretörése főképp az Anjou-kori királyi birtok rovására következett be. Ezt a legvilágosabban a váruradalmak birtokosainak változásán lehet szemléltetni: míg I. Lajos halálakor, 1382-ben a váraknak mintegy a fele (150) volt királyi (királynéi) kézben, 1437-ben már csupán egyötödük (60). A volt királyi várbirtokok zöme ekkorra már néhány dúsgazdag nagyúr kezén halmozódott fel. Az átalakulás elsősorban Zsigmond uralkodásának első éveiben zajlott le, és közvetlen okai politikai természetűek voltak. Az Anjouk alatt hatalomra jutott udvari arisztokrácia 1382 után magához ragadta az irányító szerepet, és helyzeti előnyét arra használta fel, hogy az 1387-ben trónra ültetett új királytól óriási birtokadományokat csikarjon ki. Zsigmondnak sikerült idővel gátat vetnie ennek a folyamatnak, és új, maga választotta híveire támaszkodva képes volt a királyi hatalmat helyreállítani. Mivel azonban új híveit is megfelelő vagyonnal kellett felruházni, a folyamat nem állt meg, csupán új mederbe terelődött. Az 1392 után keletkezett új vagyonok ugyan Zsigmond uralmának szilárd támaszaivá lettek, de a távlatokat nézve szintén a nagybirtok erősödését eredményezték.

Politikai tekintetben a birtokviszonyok átrendeződése azt jelentette, hogy a nagy bárói *honorok* helyébe most a nagy magánvagyonok léptek. Ahol korábban az Anjou-királyok parancsoltak báróik és várnagyaik közvetítésével, most a nagybirtokosok és azok familiárisai lettek az urak. Egész országrészek kerültek ki ily módon a központi hatalom közvetlen ellenőrzése alól. A Dunántúlon például – Buda és Visegrád környékét kivéve – 1439 után nem maradt királyi vár, a maradékot Zsigmond utóda, Albert adományozta vagy zálogosította el. Majdnem ugyanez volt a helyzet az északkeleti megyékben és a Tiszántúlon (itt 1439-ben Diósgyőr és Gölnic, illetve Huszt maradt királyi kézen), Szlavóniában pedig az 1420-as évek óta az uralkodónak egyáltalán nem maradt támaszpontja. Mindezekon a tájakon – és másutt is, ahol még maradtak királyi várak – új jelenség tűnik fel: a rendszerint területileg koncentrált, több váruradalomra tagolt főnemesi vagyon.

Az ilyen típusú vagyonok kialakulása I. Lajos és főleg Zsigmond korának fejleménye. Korábban az előkelők nem igen törekedtek rá, hogy uradalmaik egy országrészben

csoportosuljanak. Inkább a királyt próbálták utánozni, akinek szerte az országban mindenütt voltak földjei. Még a XV. században is akadt egy-két régi eredetű főúri vagyon, amely szórtságában ezekre az időkre emlékeztetett, a Meggyesi Móroc családnak például a Tiszántúltól Győr megyéig és Szlavóniáig többfelé voltak jószágai. A XIV. század közepétől válik szokássá, hogy a főnemesi családok birtokaik koncentrálására töreksenek. Részint úgy, hogy távoli birtokaikat igyekeznek kedvezőbb fekvésűekre cserélni, főként pedig úgy, hogy birtokszerzéseiket eleve egy vidékre összpontosítják. E céltudatos építőmunka eredményeként születtek meg a XV. század nagy főnemesi birtokkomplexumai, amelyek 1440 körül már nagymértékben meghatározták az ország politikai arculatát.

Másik új vonása a korszaknak a nagybirtok váruradalmi szervezetének kiépítése. A családi vagyonok nagyon sokféle, kisebb-nagyobb darabból alakultak ki, amelyeket eredetileg sem jogi, sem gazdasági kapcsolat nem fűzött össze. Magvuk legtöbbször egy vagy több királyi vár volt, amelyek „tartozékaikkal” - a hozzá tartozó falvakkal - együtt adományul jutottak a család birtokába. Hozzájuk azonban rendszerint sok egyéb szerzemény járult: falvak vagy falurészek, amelyeket a család az idők folyamán örökölt, kapott, vásárolt, esetleg más módon szerzett. Ahhoz, hogy a vagyon ésszerűen igazgatható legyen, fel kellett számolni az egyes szerzemények jogi és gazdasági különállását, és be kellett tagolni őket a vagyon kialakuló új egységeibe: az uradalmakba. Ezt a munkát a nagybirtokosok Zsigmond-kori nemzedéke végezte el. Hogy miként, arra jó példa a Nyugat-Dunántúlon birtokos Kanizsai család.

A Kanizsai-vagyon alapja a XIV. században keletkezett, eredeti központjai a Zala megyei (Nagy-)Kanizsa és a Sopron megyei, a ma Ausztriához tartozó Szarvkő vára voltak. Kezdetben mindkettő igen kicsiny uradalom volt, egyenként mindössze négy-öt faluval, és a családi birtokok zömét olyan falvak tették ki, amelyeket a Kanizsaiak a XIV. században egyenként szedegettek össze a legkülönbözőbb módon. Ezt a heterogén, viszonylag szerény birtoktömeget 1387 után Kanizsai János főkancellár és testvérei növelték hirtelen óriásira, amikor Zsigmondtól egymás után megszerezték a nyugati határvidék számos királyi várát: a Sopron megyei Kapuvárt (1387), a Vas megyei Borostyánkőt (1392) és Lékát (1397), továbbá a Tolna megyei Simontornyát (1397). A nagyszabású gyűjtőmunka mellett továbbra sem vetették meg az apróbb falatokat, és szorgalmasan kerekítgették jószágaikat mind délen, Kanizsa körül, mind pedig Sopron és Vas megyékben. Birtoképítésüket 1424-ben azzal koronázták meg, hogy a távoli Simontornyát elcserélték Ozorai Pipóval a Vas megyei Sárvárra (akinek mellesleg éppen az Ozorával szomszédos Simontornyára volt szüksége).

A sokszínű birtokhalmazt a család a Zsigmond-kor végére hét nagy váruradalomba szervezte. A központok közül Kanizsához csatolták valamennyi Zala és Somogy megyei jószágukat, Kapuvárhoz a rábaközi és Győr megyei falvakat, míg Sárvárhoz a Fertőtől délre fekvő Sopron megyei birtokokat (a később „Sárvár-felsővidéknek” nevezett kerületet), amelyek közül néhány eredetileg Kapuvár tartozéka volt. Az innen nyugatra fekvő falvak mind Lékához kerültek, kivéve egy külön csoportot Soprontól északra, amelyeket Szarvkő és az újonnan felépített kismartoni vár tartománya között osztottak meg. Délnyugaton a Kanizsai-birodalmat a szintügy kikerekített borostyánkői uradalom zárta le. Két feleslegessé vált várakat királyi engedéllyel lerontatták: 1409-ben a Szarvkőtól nem messze eső Rov várat, egy-két évtized múlva az ehhez közeli Zaszlopot.

A Kanizsaiak szervező munkájának hosszú távú hatása volt: kihalásuk (1532) után a vidék jobbágysága még évszázadokig élte életét az általuk kijelölt uradalmi keretek között, a Nádasdy, Esterházy, Széchenyi és más famíliák uralma alatt.

A Kanizsaiakéhoz hasonló módon folyt ezekben az évtizedekben a többi nagy családi vagyon megszervezése is az ország más tájain. Voltak közöttük jóval nagyobbak, mint a Kanizsaiaké: a Garaiak nádori ágának 1437 körül tizenöt nagy és több kisebb uradalma terült el az ország délnyugati felében, a Pozsony melletti Dévénytől Kőszegen, Pápán, Simontornyán, Siklóson át Arad és Temes megyéig. A Cillei grófoknak Szlavóniában és a Muraközben sikerült egy tizenhat váruradalomból álló, területileg majdnem összefüggő „fejedelemséget” kiépíteniük, amely jól kiegészítette szomszédos stájerországi birtokaikat. Hasonló méretű volt az északnyugati megyékben Stibor vajda vagyona, ez azonban a fiáról, aki 1434-ben örökös nélkül halt meg, visszaszállt a királyra.

A Zsigmond-kor végén körülbelül negyven olyan családi vagyon volt, amely a közönséges nemesi birtokot messze meghaladva országos jelentőségre tett szert. Kiterjedésük hozzávetőleg 60 és 300 ezer hektár között mozgott, és az óriási domíniumokon jobbágycsaládok ezrei éltek. Az alsólendvai Bánfiak Zala megyei uradalmának csupán a felében mintegy 1100 jobbágyot írtak össze 1389-ben. A Garaiak „szegény” rokonainak, a garai Bánfiaknak 2000 jobbágyuk volt a Dráván túl. Pontosan ismerjük a Homonnai Drugetek Anjou-kori eredetű vagyonának a méreteit: 1437-ben 106 mezővárost és falut jelentett (Zemplén és Ung megyékben), amelyekben kereken 3100 jobbágycsalád élt, három nagy váruradalomba (Barkó, Jeszenő, Nevicek) szervezve.

Az Anjouk kihalását követő fél évszázadban gyökeresen átrendeződött tehát az ország birtokszerkezete: a királyi várbirtok és az azon alapuló *honor*-rendszer helyébe a *honorok*hoz hasonló kiterjedésű és politikai súlyú magánvagyonok léptek. Jól lemérhető ez a fordulat négy északkeleti megye 1427. évi portaösszeírásainak adatain. E megyékben 1382-ben összesen kilenc királyi vár volt, amelyekhez a jobbágytelkek 15%-a tartozott. 1427-ben már mindössze a porták 1%-át (182) találjuk a király és a királyné birtokában, és várak közül már csak Sáros és Ajnácskő volt az övük, e kettő is csak 1439-ig.

A birtokszerkezet átalakulása nem hagyta érintetlenül a társadalmi viszonyokat sem. A Zsigmond-kor végére a nemesség tömegéből elkülönült egy vékony réteg, amely a legtekintélyesebb vagyonok uraiból állt. A XV. század végére belőlük alakul majd ki a főnemesség intézményesen körülhatárolt rendje.

Zsigmond koráig a nemességen belüli rangkülönbségek nem a vagyonon, hanem a hivatalon alapultak. A nemesek legelőkelőbbjeinek az ország főméltóságai, a „bárók” (*barones*) számítottak, akik egyben a legnagyobb *honorok* birtokosai voltak. Egyedül nekik járt ki a megkülönböztető „nagyaságos” (*magnificus*) címzés, illetve az „úr” (*dominus*) megjelölés. Az udvari hierarchia második rétegét – a várnagyokat, alispánokat, az udvar lovagjait és „ifjait” – a „mester” (*magister*) titulus illette meg. A többiek egyszerűen csak „nemések” (*nobiles*) voltak, mert főnemesi rend ekkor még nem létezett. Szokás volt ugyan jobb híján „mester”-nek címezni azokat a nagy vagyonú előkelőket, akiknek nem volt hivataluk, de ez csak egyes személyek címe volt, a családok között nem tettek különbséget. A dúsgazdag Druget familia tagjai egyenként

mind „mesterek” voltak, de amikor a családról esett szó, őket is csak „nemeseknek” nevezték, mint bárki más.

Zsigmond korában vált divattá, hogy a legelőkelőbb családokat, a legnagyobb vagyonok urait valami módon megkülönböztetik. Ez volt a főnemesség renddé alakulásának első jele. 1397-ben a temesvári törvényekben „bárofi” (*filii baronum*) a nevük, ezután egy darabig „hatalmasabb nemesek” (*potiores* vagy *potentiores nobiles*), „mágnások” (*magnates*) néven emlegetik őket. Az 1430-as évektől egyre gyakrabban adták meg nekik a bárókat megillető *magnificus* címzést, akkor is, ha nem viseltek országos méltóságot. Végül, a XV. század közepétől szokás lett „báró”-nak nevezni őket. A szó jelentése ezzel kibővült. Ezentúl már nem csak a főméltóságokat értették rajta, hanem a főúri családok tagjait is. A szó jelentésének megváltozása mögött fontos változás állt: a tisztségviselő bárók társadalmi helyét és szerepét a XV. században egy új réteg, az örökletes vagyonon alapuló főnemesség vette át.

A főnemesség megjelenése sajátos, új életformát hozott magával. Azelőtt az előkelők életének fő színtere az udvar volt. Ott juthattak tisztségekhez és vagyonhoz, ott született döntés minden olyan kérdésről, amely a számukra fontos volt. Aki érvényesülni akart, annak tartósan a közelben kellett élnie, saját birtokán szinte csak az lakott, akit száműztek. A XV. századi főnemesi családok élete már nem a királyi udvarban, hanem otthon zajlik. Tagjai jobbra birtokaikon élnek, országos ügyekben is nem egyszer ott tárgyalnak egymással, és onnan látogatnak az udvarba vagy az országgyűlésre, amikor az események menete úgy kívánja. Életcéljuk sem az uralkodó szolgálata többé, hanem a családi hatalom gyarapítása.

Ekkor, a XV. században válik a vár is főnemesi lakóhellyé a korábbi mezővárosi udvarház vagy palota helyett. Az urakat, akár csak a királyt, udvar és tisztségviselők veszik körül, uradalmait udvarbírájuk és várnagyaik útján kormányozzák, és familiárisaikkól kisebb-nagyobb magánhadsereget tartanak fegyverben. A várnagyok, és részben a fegyveres familiárisok is, a kisebb birtokú nemesekből verbuválódnak, s ily módon a nemesség jelentős rétegei kerülnek mindenhol a nagybirtok vonzásába. A főúri székhely egy-egy vidék természetes társadalmi és politikai központjává válik, és a környékbeli nemes mindinkább itt keresi a boldogulását, nem a királyi udvarban.

A főnemesség kiválásával megszületik a „köznemesség” fogalma. Azok a nemesek ezrei értendők ezen, akiknek nem volt akkora vagyonuk, hogy bejussanak a maroknyi főnemesség soraiba. Ők ezentúl közönséges nemesnek, azaz köznemesnek számítottak. A vagyoni különbségek azonban köztük is jelentősek voltak, ami státusukat, életcéljaikat és életmódjukat is befolyásolta. A köznemességen belül elég világosan elkülönül három réteg, amelyek mindegyike másként élte meg a korszakban folyó társadalmi és politikai átalakulást.

A változások azt a réteget érintették a legérzékenyebben, amely közvetlenül a mágnások után következett: a néhány száz jobbággyal bíró, nagybirtokosnak minősülő köznemeseket. Országosan mintegy 200-300 család számítható ide, többségükben igen előkelő familiák, a nagy Árpád-kori nemzetségek (Gútkeled, Hontpázmány, Győr, Aba, Ákos stb.) leszármazottai. Ők korábban a királyi hatalom szolgálatában találták meg élethivatásukat: belőlük került ki a királyi udvar lovagjainak legtöbbször, általában ők viselték a királyi várnagyságokat és a kisebb ispánságokat. Zsigmond nagymértékben támaszkodott rájuk, és az új főnemesi családok zömmel ebből a

rétegből emelkedtek ki. A *honor*-rendszer összeomlása és a nagy magánvagyonok létrejötte elzárta előttük a felemelkedés korábbi útjait. Az új viszonyok között nehezen találták meg a helyüket: ahhoz túl előkelők voltak, hogy egy főúr „cselédjének” csapjanak fel, ahhoz viszont nem elég hatalmasak, hogy az ország vezetésében szavuk legyen. Zsigmond halála után visszahúzódtak birtokaikra, és éberren figyeltek minden olyan kezdeményezésre, amely az udvar korábbi vezető szerepének visszaállításával és saját régebbi pozíciójuk visszaszerzésével kecsegtetett. Később, különösen a keleti országrészben, sokan váltak közülük emiatt a Hunyadiak lelkes hívévé.

Merőben más útja és lehetőségei voltak annak a rétegnek, amely a „nagybirtokos köznemesek” alatt helyezkedett el, s amelyet „megyei köznemességnek” nevezhetünk. Ebbe a rétegbe már családok százai sorolhatók, nagyjából azok, amelyek vagyona 20–200 jobbágytelek között mozgott. Ez a népes réteg a *honor*-rendszer idején aránylag keveset remélhetett, és már akkor elsősorban a nagybirtokosok magánháztartásában hasznosította magát. Előttük a magánvagyonok súlyának megnövekedése új lehetőségeket nyitott meg. A nagyurak vezető magánfamiliarisai továbbra is ebből a rétegből kerültek ki, és a mágnások politikai súlyának gyarapodásával várnagyai és tisztjeik jelentősége is megnőtt. Az 1437 utáni új rendszerben egyre több hatalom jutott nekik: ők vezették a nagyúri zászlóaljakat, a polgárháborús években ők védték a főúri várakat és birtokokat, és amikor a főnemesség kisajátította a közhatalmat, ők is kisebb közhatalmakban részesültek. A nagybirtok árnyékában a megyék nemesi tömegeinek élére kerültek, és uraik akaratából ők képviselték követként megyéjüket az országgyűlésben.

A nemesség alsó, legnépesebb rétegét a 15–20 jobbágyteleknél kevesebbel rendelkező kisnemesek alkották. Jelentős részüknek egy jobbágya sem volt és saját nemesi telkén lakott, őket „egytelkes”, majd az újkorban „kuriális” nemes néven emlegették. A lakosságnak mintegy 3–4%-át kitevő, sokezres kisnemesi tömeg túlnyomó része valószínűleg paraszti, sőt olykor szegényparaszti színvonalon élt, és ott keresett megélhetést, ahol tudott. Belőlük került ki a megyék tisztikara a szolgabírákkal együtt, ők adták a magánhadseregek névtelen zsoldosait, a kisebb nagybirtokosok fegyveres cselédeit, ők kényszerültek arra, hogy tanuljanak, és választottak „deák”-pályát jegyzőként vagy ügyvédként.

Az elmondottak nagyjából jellemzik az egyes köznemesi rétegek lehetőségeit, de természetesen akadtak kivételek. Hunyadi János eredetileg „nagybirtokos köznemes” volt, aki az ország első emberévé küzdötte fel magát. A maga szintjén hasonlóan sikeres karriert könyvelhetett el az az egytelkes nemes, akit az ura várnaggyá tett és egy falu birtokával jutalmazott.

A nemesi birtok általában fiágon öröklődött, és a fiúgyermek egyenlő arányban örökölték. Hosszú távon ezért minden nemesi családra vagy a kihalás várt, vagy az ősi vagyon szétagrozódása. Előbbi a család megszűnéséhez, utóbbi pedig elszegényedéséhez vezetett. A birtokaprozódás a kisnemességet sújtotta a legjobban: a XV. század folyamán országszerte megfigyelhető jelenség a kisnemesi jobbágyfalvak számának csökkenése, és az egytelkes nemesség ennek megfelelő számbeli növekedése.

Ha a nagy vagyoni különbségektől eltekintünk, a nemesség a XV. század közepéig nagyjából zárt kaszt maradt a magyar társadalmon belül. A nemesi státusz az öröklött nemesi föld birtoklásától függött: azt tekintették nemesnek, akinek legalább egy saját

nemesi telke volt. Lényegében az Árpád-kor végére eldőlt, hogy ebbe a körbe ki jut be, és ettől kezdve két-három évszázadon át keveset változott a birtokos társadalom összetétele. A nemesi birtoknak a XIV. században bevezetett elidegeníthetatlensége (az „ösiség” elve) oly mértékben kasztszerűvé változtatta ezt a társadalmat, hogy a falvak nemzedékeken át ugyanabban a családban öröklődtek tovább. Kivétellel csak két esetben találkozunk. Ritkán, de előfordult, hogy polgárcsaládok jutottak nemesi birtokhoz az uralkodó adományából, és ezzel lehetőségük nyílt a társadalmi emelkedésre. Meg kell azonban jegyezni, hogy a módosabb nemesek közt még a Zsigmond-korban is csak elvétve akadt polgári származású, a nagybirtokosok között pedig egy sem. A másik eset gyakoribb lehetett, de csak a nemesség alsó rétegeit érintette. A szokásjog lehetővé tette, hogy ha egy nemes leány „nemtelenhez”, azaz birtoktalan emberhez - paraszthoz, esetleg polgárhoz - ment nőül, az őt illető vagyónrészt, az ún. leánynegyedét (*ius quartale, quartalicium*) földben kapja meg. (A leányok egyébként csak ingóságokat örököltek.) Ilyen eset gyakran fordult elő kisnemesek körében, így olykor jobbjogvadások is bejuthattak a kiváltságosok társadalmába. A nemes leány fiági utódai, ha földdel rendelkeztek, már nemesnek számítottak.

A Zsigmond-kor folyamán a fő- és köznemesség lett a magyar birtokos társadalom messze legnagyobb súlyú tényezője. A jobbjogporták birtokosok szerinti megoszlását nem ismerjük, de a földterületét - néhány déli megyét leszámítva - igen. 1382-ben a nemesség részesedése nem érte el az 50%-ot, 1439-ben az ország földjének már 64,5%-a volt fő- és köznemesi családok tulajdonában. Ebből 28,4% jutott a 33 leggazdagabb famíliára (1382-ben csak 15%), 8,25% volt kisebb vagyonú nagybirtokosoké (további 62 családé), és 27,8% a megyei köz- és kisnemességé. A földbirtoklásnak ekkor kialakakult arányai, és ezen belül a főnemesi birtok nyomasztó túlsúlya hosszú időre meghatározták a magyar társadalmi és politikai berendezkedés jellegét.

Az egyházi földbirtok aránya keveset változott az idők folyamán. A késő középkorban 12%-ra tehető, viszonylag alacsony volt tehát mind európai összehasonlításban, mind a nemességéhez képest. Ez a körülmény magyarázza, hogy kisebb volt az egyház politikai befolyása is, mint másutt. Csupán a főpapság (*praelati*) kicsinyke csoportja rendelkezett akkora vagyonnal, hogy versenyre kelhetett a nagy mágnáscsaládokkal. Alig több, mint 15 fő: a két érsek, a 12 megyéspüspök és a vránai johannita perjel számítható közéjük. Ők kezdettől fogva részt kaptak az ország kormányzásából, és ez a helyzetük a XV. században is fennmaradt. Ezenkívül hatvan-hetven tekintélyes egyházi javadalom létezett még - székeskáptalanok, jómódú társaskáptalanok, bencés és ciszterci apátságok illetve premontrei prépostságok -, ezek fejei azonban már nem a mágnásokkal, hanem inkább a „nagybirtokos köznemességgel” álltak egy szinten. Fejeiket már nem sorolták a prelátusok közé, nem is szólva a számtalan kisebb egyházi birtokosról. Jelentős politikai erőt az egyház legfeljebb összességében, mint rend jelentett volna, ilyen egység azonban sohasem jött létre. A főpapinál kisebb egyházi javadalmakat mind a király, mind később a bárók arra használták fel, hogy jutalomképpen kedvelt híveikre, familiárisaikra és azok rokonaira bízzák. Az 1440-es években például Újlaki Miklós kreatúrája volt a székesfehérvári, veszprémi, titeli prépost, a szekszárdi, pétervárad, tihanyi apát, és az ő emberei kormányozták a bátaszéki és a pannonhalmi apátságot, sőt a veszprémi püspökséget is.

A POLGÁRSÁG, A VÁROSI REND KIALAKULÁSA

A XV. századi Magyarország társadalmi és politikai fejlődését a birtokos nemesség – ezen belül is elsősorban a mágnásdinasztiák – túlsúlya és az egyház viszonylagos gyengesége jellemezte. Különösen alárendelt szerep jutott ebben fejlődésben annak a tényezőnek, amely a középkori Európában rendszerint a rendi társadalom harmadik elemét alkotta: a városoknak és polgárságuknak. A városok szempontjából Zsigmond korát kitüntetett hely illeti meg. Ekkor dőlt el, hogy mely városok rendelkeznek majd politikai jogokkal és tagozódnak be a rendi társadalomba, és melyek azok, amelyekre földesúri alávetettség vár; hogy mely települések lakosságából válik polgár s melyekéből kiváltságolt jobbágy. Ekkor dőlt el az is, hogy a városi fejlődés hiányosságai folytán a polgárság évszázadokon át jelentéktelen politikai és társadalmi tényező marad. Ez végső fokon a magyar gazdaság viszonylagos elmaradottságából következett, amelynek világ gazdasági okairól a kötet bevezetőjében esett szó.

A városi lét jogi és politikai kritériumai a XV. század első felében formálódtak ki. Az Anjou-kor végéig még sok településnek volt esélye arra, hogy teljes jogú királyi várossá legyen. Jelentős számú királyi falu rendelkezett önkormányzattal és különböző bíraskodási, gazdasági és egyéb kiváltságokkal. Ki voltak véve a várak fennhatósága alól, azaz egyetlen bárónak vagy *honor*-birtokosnak sem voltak alávetve. Adójukat többnyire közvetlenül a királyi kincstárnak fizették, nem telkenként, mint a jobbágyfalvak, hanem egy összegben. Nevük „város” (*civitas*) vagy „szabad falu” (*libera villa*) volt, lakosaik pedig „polgároknak” vagy vendégeknek (*cives*, *hospites*) nevezték magukat. A királyi birtok legnépesebb, gazdaságilag legértékesebb települései tartoztak ebbe a kategóriába.

A XIV. század végének nagyarányú birtokmozgásai e városkezdemények legtöbbjét a nagybirtok függésébe vonták. Jó részük még 1392 előtt, a többi a következő évtizedek folyamán magánbirtokosok kezére jutott. Kiváltságait részben megtartották, de beépültek a nagybirtok uradalmi szervezetébe. Hogy ez a folyamat milyen mértékű volt, azt egyetlen példa illusztrálhatja. A XIV. században Vas megye területén hat kiváltságolt királyi „várost”, illetve falut találunk. Egyik sem tartozott váruradalomhoz, földesuruk a király, illetve a királyné volt, akiket helyenként tisztartójuk képviselt. Mindegyiknek volt választott bírása és tanácsa, amely a „polgárok” ügyeiben ítélkezett. Főhatóságuk legtöbbször az illetékes (királyi vagy királynéi) tárnokmester volt. Kőszeg, a legjelentősebb közülük, Sopron privilégiumaival rendelkezett, és hozzá hasonlóan fallal volt körülrítve. A legkevésbé városias helység Vép volt, de ennek élén is, mint a városokban, szabályszerű tanács állt „falunaggyal” (*villicus*) és tizenkét esküdt „polgárral”. Zsigmond uralkodása alatt mind a hat település nagybirtokos kezébe került: Vép 1387-ben, Nemetújvár 1391-ben, Kőszeg 1392-ben, Kőrmend 1394-ben, Sárvár 1411-ben, végül Vasvár 1423-ban. A birtokosváltás nem járt szükségképpen együtt gazdasági hanyatlással. A Garaiak továbbra is gondját viselték Kőszegnek, a Sopron megyei Kismarton pedig számos kiváltságot köszönhetett földesurainak, a Kanizsaiaknak. A várossá fejlődés útja politikailag zárult le előttük, mert nem kerülhettek a királyi városok közé.

A királyi város státusát csak a legnépesebb és gazdaságilag is legerősebb településeknek sikerült kiharcolniuk. Ezekből a XV. században különböző rangú csoportok

formálódtak. A legelőkelőbbeknek azokat tekintették, amelyek fallal voltak körülvéve, ezek egy részét később „szabad királyi városnak” nevezték. Ebbe a csoportba azok a városok tartoztak, amelyek Buda jogi státusára emelkedtek: Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes, és később (Mátyás idején) Pest. Mindnyájan Buda szokásjogát használták, amelyet az 1405 után összeállított Budai Jogkönyv rögzített, és peres ügyekben maguk bíraskodtak ennek alapján saját fellebbviteli törvényszékükön, a tárnokszéken. Polgáraik sajátos társadalmi státussal rendelkeztek: személy szerint nem számítottak ugyan a nemesek közé, de a város mint testület a nemesekkel egyenrangú földesúr volt, és rendszerint több jobbágyfalu felett gyakorolt fennhatóságot.

II. A királyi városok egy másik csoportja nem tartozott a tárnokszéki városok közé, de szintén kiváltságos helyzetű volt. Székesfehérvár, Lőcse, Zágráb, Visegrád, Késmárk, Trencsén, Szeged és még néhány más város számított ide, közülük csak Szegednek nem voltak falai. Ide tartozott egy darabig Esztergom és Győr ama része is, amely a királyé volt, de a győri polgárok 1447-ben, az esztergomiak pedig a XVI. század elején a püspökök, illetve az érsek fennhatósága alá kerültek. Hasonló veszély más, náluk jelentősebb városokat is fenyegetett, különösen Zsigmond halála után. Az 1440-es években Nagyszombat királyi kapitányai, a Rozgonyiak úgy kezelték a várost, mintha egyik családi uradalmuk lenne. Székesfehérvárt pedig ugyanebben az időben Újlaki Miklós tartotta átmenetileg az uralma alatt.

II. Külön csoportot képviseltek az erdélyi szászok közösségei. A legjelentősebb közülük a Nagyszeben vezetése alatt álló hét „szék” (*sedes*), azaz kerület volt. Ők II. Andrásról kapták kiváltságukat és egyenrangúnak tekintették őket a szabad királyi városokkal. Hasonló jogállásra tett szert Brassó, Beszterce, majd 1402-ben Medgyes is, miután felszabadult a székely ispán fennhatósága alól. Sajátos utat jártak be a más összefüggésben már számba vett bányavárosok. Kiváltságaikat erősen korlátozta, hogy a királyi kamarák felügyelete alatt maradtak, a legjelentősebbek pedig (élükön Körmöcbányával) 1424-ben a királyné uralma alá kerültek. Nagybánya, a bányászat egy másik centruma 1411-től a szerb fejedelmek, 1445-től pedig Hunyadi János magánvagyonához tartozott.

Nyugati mértékkel mérve a magyarországi városhálózat ritka volt. Amikor a mantuai fejedelem követe 1395-ben Zsigmond udvarában járt, úgy emlékezett, hogy Zágráb és Buda között csak erdőségeket látott. (Székesfehérvárt nyilván elkerülte.) A kor fogalmai szerint nagyvárosok sem voltak. Budának mindössze 7500–8000 lakosa volt a Zsigmond-kor végén. Ezt a számot a jelentős városok közül egyedül Kassa lakossága közelítette meg, míg a többieké lényegesen alatta maradt (Pozsony 4500, Sopron 4000, Bártfa 3500 fő körül).

Magyarország a középkorban Európa kevésbé fejlett régióihoz tartozott. Főleg élő állatot (lovat és szarvasmarhát), állatbőrt, bort és halat exportált, a gabonakivitel ellenben elenyésző volt. További jelentőségét kivételesen gazdag bányakincseinek köszönhette: európai viszonylatban egyedülálló aranybányáinak, a csehországiakkal vetekedő ezüstbányáinak, továbbá a XIV. század végétől egyre jelentősebb rézbányászatának. Az import zöme iparcikkekből állt, elsősorban textil- és vasárukból, továbbá fűszerből. A textiltermékek nagyobb részét luxusfogyasztásra szánt finomszövetek tették ki, de jelentős mennyiség áramlott be közrendűeknek való, gyengébb minőségű

posztóból is. A behozatal nagyobb része nyugat felől, Bécsből és Itáliából érkezett, de a fűszereket elsősorban valószínűleg a fekete-tengeri kikötőkből, Erdélyen át szállították az országba.

A külkereskedelem számszerű összetételére egyetlen forrásunk van, a pozsonyi harmincadvám 1457–1458. évi naplója, amely a Duna-völgyi (Ausztriába és Csehországba irányuló) forgalom volumenéről és szerkezetéről nyújt adatokat. Pozsonyban az évi összeforgalom 89%-a irányult belföldre, és csupán 11%-a külföldre. Az áruforgalom passzív egyenlege tehát hatalmas volt, az összeforgalom 79%-a. Jobb híján ebből volt szokás következtetni a gazdaság korabeli struktúrájára, és feltételezték, hogy a különbözetet Magyarország nemesfémben egyenlítette ki. Az újabb kutatások nem támogatják ezt a feltevést. Kitént, hogy Pozsony elsősorban behozatali vámhely volt, vámnaplójának adatai tehát nem általánosíthatók, és nem tekinthetők jellemzőnek a magyar külkereskedelem egészére.

A belső piac viszonylagos fejletlenségével és a külkereskedelem döntő szerepével magyarázható, hogy a nagyobb városok zöme a határvidékeken jött létre, ott, ahol a távolsági kereskedelem legfontosabb útvonalai elérték Magyarországot. Sopron, Pozsony és Nagyszombat a Németországba vezető utak mentén feküdt, Kassa, Bártfa és Eperjes a lengyel határ közelében, az erdélyi szász városok a Déli-Kárpátok hágóinak bejáratánál (amelyeken át a fekete-tengeri kikötőkbe vitt az út). Buda különleges jelentősége abból fakadt, hogy itt volt az ország közepe és legnagyobb felvevőpiaca: a királyi udvar, ezért az említett útvonalak itt futottak össze, illetve itt keresztezték egymást.

Mindezek a városok elsősorban a távolsági forgalomból éltek, és erősen függtek az azt irányító itáliai és délnémet kereskedővárosoktól. Szerepük a nemzetközi kereskedelemben passzív volt: nem ők keresték fel áruikkal a nyugati piacokat, hanem az olasz és német kereskedőházak képviselői jelentek meg a magyar piacon, és igyekeztek azt birtokba venni. Elsősorban a nemesfémtermelés hasznát igyekeztek lefőlni, amire a kamarabérlet nyújtott lehetőséget. Az uralkodók tőkeerős külföldi vállalkozóknak adták bérbe a bánya- és pénzverőkamarákat és gyakran a harmincadvámok bevételeit is. I. Lajos idején a vállalkozók itáliaiak voltak: a padovai Szercesen Jakab és János, a firenzei Bernardi Ferenc és mások. Egy firenzei kereskedőház alkalmazottjaként került Magyarországra Filippo Scolari, azaz Ozorai Pipo is. Az 1390-es években az olaszok helyébe német, elsősorban nürnbergi kereskedőházak léptek. 1394-től a nürnbergi Kamerer Ulrik állt a harmincadok és pénzverőkamarák élén. Utóda, Márk, akit itthon egyszerűen „Nürnbergi” Márknak neveztek, 1415 tájáig vezető szerepet töltött be a pénzügyek irányításában és Zsigmond gazdasági intézkedéseinek kidolgozásában. Ezután ismét az olasz – elsősorban firenzei – hatás érvényesült. Az 1430-as években a pénzügyeket, immár a sókamarákat is beleértve, részben a firenzei Bardiak, részben az olasz (firenzei, padovai) segédekkel dolgozó dalmát Tallóci fivérek kezelték.

A magyar piac meghódítása együtt járt a külföldi kereskedők letelepedésével, elsősorban Budán, ahol értékes politikai összeköttetésekre is szert lehetett tenni. Sokan polgárjogot szereztek vagy hazai polgárcsaládokkal építettek ki rokoni kapcsolatot. A német kereskedők számára előnyt jelentett, hogy a magyar városok vezető rétege csaknem kizárólag német eredetű és nyelvű volt. Pozsony és Sopron írásbelisé-

ge németül folyt, és német nyelven íródott a *Budai Jogkönyv* is. Képviselőik révén a német kereskedőházak biztos pozíciókat szereztek a magyar piacon, és üzleti vállalkozásaikba gyakorta bevonták a magyar polgárokat is. Zsigmond 1405. évi rendelete és a *Budai Jogkönyv* ugyan tiltotta a külföldi kereskedőkkel való társulást, de nem teljes sikerrel.

A kézműipar fejlődésének nem kedvezett a hazai gazdaság állapota. A legnagyobb kereslet luxusminőségű textiliák iránt volt, ilyeneket pedig a kezdetleges magyar ipar nem tudott előállítani. Abban pedig, hogy kibontakozzék, egyformán akadályozta a külföldi áruk versenye és a tőkehiány. A XV. század első feléből származó adatok mind Pozsonyban, mind Sopronban a termelés jelentős visszaeséséről tanúskodnak. Zsigmond 1411-ben kísérletet tett rá, hogy Kassát hatalmi szóval a hazai barhentszövés központjává avassa, és elrendelte, hogy az iparág ismerői települjenek a városba. A próbálkozás nem járt sikerrel, és a XV. században egyedül Bártfa vászontermelése fejlődött exportképes iparrá.

A gazdasági viszonyok annak a jómódú városi vezető rétegnek kedveztek, amely idegen, esetleg saját tőkével ki tudta használni a bányászatban, a pénzügyigazgatásban és a távolsági kereskedelembe rejlő lehetőségeket. Ebből következően a városok vezetését is a gazdag kereskedőcsaládok ragadták magukhoz. A kézműves céhek befolyása, Nyugat-Európától eltérően, elenyésző volt, és nem került rá sor, hogy képviselőik helyet kapjanak a városi tanácsban. Csupán arról tudunk – Pozsonyban és Sopronban –, hogy a szegényebb polgárság „felbolydulásának” eredményeképpen 1414-től, illetve 1427-től egy új szerv, a „külső tanács” ellenőrizte a város pénzügyeit, és ebbe a szervbe kézművesek is bejutottak. Ez azonban sehol sem ingatta meg a kereskedő polgárság hagyományos vezető szerepét.

Buda volt az egyetlen város, ahol a XV. század első felében két ízben is heves mozgalmakra került sor. Mindkét mozgalomnak volt politikai háttere is, és bár a gazdag kereskedőréteg egyeduralma ellen irányultak, ideológiájukban az „idegen”, illetve „német”-ellenesség is hangot kapott.

Az első mozgalom 1402-ben, közvetlenül a bárók felkelését megelőzően robbant ki, tehát abban az időben, amikor a nemesség közhangulata országszerte a király idegen hívei ellen fordult. Vezetői jómódú céhpolgárok voltak: Frigyes fia András mészáros, Lőrinc szűcs és Rigolinus. Nemzetiségi hovatartozásuk nem állapítható meg, de az kétségtelen, hogy elsősorban a városi kézművesek és a szegénynép mozgalmáról volt szó, amely az uralom fennálló formája ellen irányult. A hivatalban lévő 12 tagú tanácsot elcsapták, helyette a népgyűlés új, 36 tagú testületet választott, amelyben a birtoktalan városlakók is képviselthez jutottak. Feltehető, hogy támogatást kaptak az olasz kereskedőktől is, és a küzdelemben a német–olasz gazdasági ellentétek is kifejezésre jutottak. A mozgalom 1403 őszén, Zsigmond seregeinek győzelmével bukott el. A király elrendelte az olasz „boltos urak” vagyonának elkobzását, száműzetésbe küldte a nép által választott tanács tagjait, és visszaállította a város korábbi alkotmányát. Az ezt követően összeállított *Budai Jogkönyv* még azt is előírta, hogy városbíró csak olyan személy lehet, akinek mind a négy nagyszülője német volt, a tanács tizenkét tagja közé pedig csak két magyart lehetett választani.

A második népi mozgalomra 1439-ben került sor, éppen akkor, amikor összeült az Alberttel szemben rendi és „nemzeti” jelszavakat hangoztató országgyűlés. A városon

belül ekkor már évek óta elmélyült az ellentét a hatalmon levő „német” és az uralomból nagyobb szeletet követelő „magyar” patriciátus között. A városi tanács titokban elfogatta és megölette az ellenpárt vezetőjét, János ötvöst, de amikor holttestét a Duna partra vetette, a gyilkosság kitudódott. A csöcselék megrohanta az idegenek házeit, és nemsokára válogatás nélkül fosztogatni kezdett. A zendülés leverése után a két párt kiegyezett: a 12 tagú tanácsot ezentúl egy száztagú testületnek kellett választania, amely egyenlő arányban németekből és magyarokból állt. Kikötötték, hogy a tanácstagok fele mindig magyar legyen, a bíró pedig évente váltakozva német és magyar. A vezetés továbbra is a kereskedők kezében maradt, de a németek egyeduralkodása megtört.

A budai népi mozgalmak is megmutatták, hogy a városi patriciátus legfőbb támasza a királyi hatalom, mind a városi néptömegekkel, mind a nemességgel szemben. A királyság számára szintén fontos volt a városok gazdasági ereje, sőt a XV. század elejétől politikai jelentőségük is megnőtt. Magyarországon tehát király és városok között hasonló szövetségi viszony jött létre, mint Európa fejlettebb országaiban, csupán a szövetség politikai jelentősége volt kisebb. A városok csekély számuk és gazdasági erejük miatt nem válhattak a központi hatalom olyan szilárd támaszaivá, mint másutt.

A királyi hatalom és a városok szövetsége azzal is járt, hogy a városok gazdasági céljaik elérésében számíthattak az udvar támogatására. Különösen szilárd volt ez a szövetség a XV. század első éveiben, Zsigmond és a főnemesség ellentétének kiéleződésekor. 1402-ben, közvetlenül kiszabadulása után a király árumegállító joggal ruházta fel Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Bártfa és Lőcse városokat, kifejezetten jutalmul a „szorongattatása idején” tanúsított hűségükért, és polgáraiknak az egész országban szabad kereskedést engedélyezett. Az intézkedés Budát is sújtotta, mert megfosztotta a többi város rovására élvezett árumegállító jogától. Elsősorban azonban az idegen kereskedők ellen irányult, akik ezentúl az országhatár közelében voltak kénytelenek áruba bocsátani szállítmányaikat, vagyis a hasznon osztozniuk kellett a belföldi kereskedőkkel.

~~1405-ben~~ 1405-ben, a „bárók” felkelésének leverése után, Zsigmond átfogó intézkedésekkel kívánta megnövelni a városok politikai súlyát és gazdasági lehetőségeit. Köveiket tanácskozássra hívta össze, és javaslataik alapján – figyelembe véve a királyi kincstár érdekeit is – részletes törvényt bocsátott ki. A cikkelyek egy része a királyi nemesfém-monopólium tárgyában intézkedett, de a legfontosabbak a hazai kereskedő polgárság érdekeit tükrözték, és a királyi városok gazdasági pozícióit próbálták erősíteni. Végleg hatálytalanították Buda árumegállító jogát nemcsak az 1402-ben kiváltságolt öt város, hanem az ország összes kereskedői javára. Egyúttal megszüntették azt a kötelezettségüket, hogy az ország belsejében a királyi vámhelyeken vámot kelljen fizetniük. A kereskedőket ezentúl – a magánkézen levő vámokon kívül – csak a kivitt és a behozott áruk után fizetendő királyi harmincad terhelte. A törvény megtiltotta, hogy a külföldi kereskedők kis tételben árusítsák a posztót, ez a belföldiek kiváltsága lett. Vagyonelezést helyezett kilátásba mindazoknak, akik külföldi kereskedőkkel társulnak, és azok árui a sajátjukként próbálják értékesíteni. A kereskedelem érdekeit szolgálta az a messze tekintő – de végül jórészt hatástalan – rendelkezés is, amely az egész országra kötelezően előírta Buda város mértékeinek használatát.

Nagy teret szentelt a törvény a városokkal kapcsolatos jogi és bíraskodási kérdéseknek. Szentesítette a városoknak azt a jogát, hogy népeik felett maguk ítélik meg, vagyis

a nemesek és az egyházak polgárokkal szembeni keresetét is első fokon a városi bíróságok hatáskörébe utalta. Fellebbviteli fórumként a királyi tárnokmester bíróságát jelölte ki, egyúttal azt is lehetővé tette, hogy a polgárok az anyaváros bíróságához fordulhassanak jogorvoslatért. A városok presztízse szempontjából nagyon jelentős volt az a cikkely, amely valamennyi város és „szabad falu” bíróját a legmagasabb törvénykezési kiváltsággal ruházta fel: az elítélt gonosztevők kivégzésének vagy megcsonkításának jogával. Ez a privilégium, amelyet ekkoriban „szabadispánságnak”, később „pallosjognak” neveztek, egyelőre viszonylag keveseket illetett meg rajtuk kívül: az ország báróit, a megyéspánokat, továbbá azokat a birtokosokat, akik a király „különös kegyéből” kivételképpen részesültek benne.

Az 1405. évi törvény kibocsátásával egyidejűleg Zsigmond más intézkedésekkel is erősíteni igyekezett a városok helyzetét. Számuk gyarapítása végett egész sor királyi „szabad falut” ruházott fel Buda, Kassa, illetve más városok jogával. Feltételül szabta azonban fallal történő megerősítésüket, és szándékai végül, mint Debrecen példája mutatja, ezen feneklettek meg. A város 1405 tavaszán Buda jogaiiban részesült, és a királyi városok első sorába emelkedett volna, ha a privilégiumban előírt falai felépülnek. Ez azonban elmaradt, talán a polgárság szegénysége vagy érdektelensége miatt, és Zsigmond Debrecen 1411-ben a szerb despotának ajándékozta oda. Törekvései mégsem maradtak teljesen hatástalanok. Az 1400-as évektől kezdve nagy ütemben indult meg más helyeken a városfalak építése, és a falazott városok száma a korszak végére jelentősen emelkedett.

A városi fejlődés szempontjából Zsigmond uralkodásának évtizedei sorsdöntőeknek tekinthetők. Ekkor vált el egyértelműen a királyi városok és földesúri mezővárosok útja. Az előbbieket a kisszámú polgárság életkereteit adták, míg az utóbbiak lakossága jogi és politikai tekintetben az ország népességének zömét, több mint kilenctizedét kitevő jobbágyságra tagolódt be.

A JOBBÁGYSÁG: A MEZŐVÁROSI FEJLŐDÉS ÉS AZ ERDÉLYI PARASZTHÁBORÚ

A jobbágyság történetében Zsigmond kora nem jellemezhető markáns vonásokkal, legalábbis nem a jobbágytársadalom és a paraszti gazdálkodás alakulása tekintetében. A középkori magyar parasztság sorsában két ízben állt be sorsdöntő változás: a XIII–XIV. század fordulóján, amikor kialakult az egységes jobbágyosztály, és két évszázad múlva, a XVI. század elején, amikor a „röghöz kötés”, azaz a jobbágy szabad költözési jogának megszűnése új fejezetet nyitott a parasztság történetében. A két nagy sorsforduló közötti időszak, a XIV–XV. század paraszti társadalmában nem zajlott le minőségi változás. Az Anjou-kori jobbágyság és a XIV. századi mezőgazdasági termelés jellemzői nagyjából a XV. század első felére is érvényesek.

Mindez nem jelenti azt, hogy a falusi társadalom állóvíz lett volna, amelyben nem észlelhető semmiféle határozott irányú változás. Ellenkezőleg, két évszázad alatt sok minden megváltozott, csakhogy ezek a változások lassú, mennyiségi változások voltak, amelyek a paraszti társadalom szerkezetét és gazdálkodásmódját csak fokozatosan, alig

észrevehetően alakították át. A változásokat előidéző folyamatok csírájukban már a XIV. század közepétől kimutathatók, de általánossá csak a XV. század végére válnak. Középkori forrásanyagunk természetéből következik, hogy inkább csak az 1450 utáni évtizedekből rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek e lassú folyamatok eredményét valamelyest számszerűleg is megfoghatóvá teszik. Ezért e helyütt csak a folyamatok irányaira utalunk röviden.

A változás egyik motorja az agrárnépesség lassú, de feltehetően állandó növekedése volt. Ez a közép-európai és ezen belül a magyar fejlődés sajátos vonása. Európa gazdaságilag fejlettebb vidékei a XIV. század első évtizedeitől kezdve mintegy száz éven át súlyos demográfiai és termelési válságot éltek át, a lakosság mindenütt jelentősen csökkent. Magyarországon ennek semmi nyomát sem tapasztaljuk. Itt a XIV. századra még nem következett be az viszonylagos túlnépesedés, amely másutt a válság fő kiváltó oka volt. A mezőgazdaság extenzív fejlődésének az a lehetősége, amely Nyugat-Európában a XIII. század vége felé bezárult, itt még a XV. században is fennállt. Az ország peremterületein, elsősorban az északi és keleti hegyvidékek erdőségeiben, bőven volt még hely új jövevények számára, és korszakunkban is tanúi lehetünk addig lakatlan vidékek fokozatos benépesülésének. A telepítésben a nagybirtokosok jártak az élen, és az új telepesek zöme román és rutén volt. A telepítés ütemére jellemző, hogy a Druget család nevickei uradalmának hegyvidéki részén 1398-ban 393 jobbágyot írtak össze, 1437-ben pedig már 622-t. Ezalatt a falvak száma 20-ról 29-re gyarapodott, tehát alig négy évtized alatt kilenc új falu települt. A telepítés további lehetőségeit jelzi, hogy a terület népsűrűsége még 1437-ben is messze 1 fő/km² alatt maradt, és a későbbiekben még falvak tucatjai települtek ezen a vidéken.

Az ország hozzávetőleges lélekszámára és népsűrűségére csupán egyetlen számadatból próbálhatunk meg következtetni. A királyi jövedelmekről 1454-ben készített összeírás szerint Zsigmond idejében 400 ezer jobbágyporta volt az országban. Valószínű, hogy ez a szám azokon a megyei összeírásokon alapult, amelyeket a kamarahaszna behajtása során készítettek, és a helyességét nincs okunk kétségbe vonni. Sajnos, ez kevés a népesség számának megállapításához. Nem tudjuk, hogy egy jobbágyporta hány főnek felelt meg, és azt sem, hogy a lakosság mekkora hányadát tették ki azok, akik nem számítottak jobbágyoknak. A nemeseken és egyháziakon kívül ide sorolandók a királyi városok lakói, egyes sajátos helyzetű társadalmi csoportok (jászkunok, székelyek, szászok, román pástorok), továbbá a paraszti népességnek az a része, amely valamilyen okból nem fizette a kamarahasznát. Ilyen volt a mezőgazdasági cselédség, a telekkel nem rendelkező parasztok, a zsellérek, valamint egy kisszámú réteg, amely adómentességet élvezett (például a falusi bírák). Az adólajstromok azonban ismeretlen okokból a telkes jobbágyok egy részét is figyelmen kívül hagyták. A Druget-birtokok hegyvidéki részén 1398-ban 20 falut és 393 jobbágyot, a portaösszeíráskor mindössze 7 falut és 195 portát vettek számba. Ungvárott és nyolc másik síkvidéki faluban 1398-ban 426 jobbágy volt, 1437-ben 501 népes ház (*mansio*), az 1427. évi összeírás viszont ugyanitt csak 368 portáról tud. Ebből arra következtethetünk, hogy a jobbágyháztartások száma jóval, talán 30%-kal nagyobb volt, mint a portáké, és elérhette akár az 550 ezret is.

Mindezekkel a fenntartásokkal valamelyest felbecsülhető az ország össznépességének alsó határa. Egy középkori háztartásra átlagban öt főt szokás számítani, tehát a

jobbágynépesség hozzávetőleg 2,8 millió fő lehetett. Hozzávéve a portális összeírásokban figyelmen kívül hagyott csoportokat, legkevesebb 3 millióra, de inkább többre tehető Magyarország lélekszáma a Zsigmond-kor végén. Ez kerekén $10 \text{ fő}/\text{km}^2$ nép-sűrűségnek felel meg, de természetesen igen nagy szórással, hiszen voltak olyan területek, ahol ez a szám az $1 \text{ fő}/\text{km}^2$ -t sem érte el, másutt meghaladta a 20-at.

A paraszti társadalom belső mozgásának másik hajtóereje a pénzgazdálkodás kiszélesedése és a belső piac bővülése volt. A parasztok a földesúri szolgáltatások mind nagyobb hányadát rótták le pénzben, ami arról tanúskodik, hogy terményeik iránt fokozatosan növekedett a kereslet. A növekvő piaci forgalmat jelzi a vásároshelyek állandó szaporodása és a mezővárosok kialakulása.

A középkori kereskedelem színhelye a vásár volt, amelynek két fajtája létezett: az országos vásár és a hetipiac. Országos vagy „szabad” vásárok eredetileg csak a nagyobb városokban voltak, Zsigmond korától már egyes falvakban is. Minden évben meghatározott ünnepnap körül tartották őket, rendszerint két héten át. A hivatásos kereskedők ezeket látogatták, itt voltak kaphatók a távolsági kereskedelem áruai. A belső kereskedelem színhelye a hetipiac volt, amelyből több száz volt az országban. Általában egy-egy uradalom vagy kisebb körzet központjai voltak, ahol a helyi kézműipar és a mezőgazdaság termékei cseréltek gazdát, és elsősorban a vidék parasztsága látogatta őket. Új vásárhelyekre az uralkodó adhatott engedélyt külön kiváltságlevéllel. Zsigmondtól 1387 és 1410 között 27 település kapott hetipiacot, 28 pedig országos vásárt.

A forgalmasabb, városiasodó piachelyeket és a korábbi „szabad falvakat” (*libera villa*) a XIV. század második felétől „mezőváros”-nak (*oppidum*) kezdték nevezni. A név egyfelől arra utalt, hogy város jellegű településeknek tekintették őket, másfelől arra, hogy a nyílt „mezőn” épültek, azaz nem voltak falakkal kerítve, mint az „igazi” városok. A megjelölésnek nem volt pontos kritériuma. Nem határozták meg, hogy mely települések tekintendők mezővárosnak és melyek nem. Egyes jelentősebb falvak hol *oppidum*ként, hol faluként (*villa*, *possessio*) szerepelnek a forrásokban. Egy dolog kétségtelen: eredetileg mind vásárhelyek voltak, tehát legalább hetipiacuk volt. A mezővárosi lét legáltalánosabb feltételének a vásártartás jogát tekinthetjük.

Nem minden vásárhelyet neveztek azonban *oppidum*nak, és nem is minden *oppidum* tekinthető városnak, még a szó legtágabb értelmében sem. 1440-ig mintegy 300, 1526-ig további 470 helység tűnik fel – rendszeresen vagy csak alkalmanként – ezen a néven, de ezek jó része csupán népesebb falu volt. Az „igazi” mezővárosok száma sokkal kisebb volt, országosan talán 2–300. Ezeket a piactartáson kívül más, fontosabb vonások is jellemezték, elsősorban az, hogy lélekszámukat tekintve messze kiemelkedtek a környező vidék falvai közül. Abaúj megyében 1427-ben négy ilyen hely volt: Gönc 191, Abaújszántó 109 portával, Szepsi, amely 200 portának megfelelő adót fizetett, végül Szikszó, amelynek jobbágjai adómentesek voltak. Az átlagos jobbágfalvakban ugyanitt 20–30 porta volt. Ung megyében két helység emelkedett ki a falvak közül: Kapos 129 és Ungvár 110 portával. Ez utóbbiban 1437-ben 210 lakott házat vettek számba. A továbbiakban mezővárosokról szólva főleg a hozzájuk hasonló településekre gondolunk.

Mezőváros és falu között bizonyos munkamegosztás alakult ki. A falvak lakossága mezőgazdaságból élt, és kézműparral hivatásszerűen nem foglalkozott. A mezővárosok ezzel szemben az igénytelenebb vidéki kézműipar központjai. Lakóik közt növekvő

számban találunk olyanokat, akik nem mezőgazdasági tevékenységet folytattak, hanem iparukból éltek. Ez azzal járt, hogy az iparúzó népesség mindinkább a mezővárosokban tömörült. Az alsólendvai uradalom 1389. évi összeírásában 136 helységben összesen 89 kézművest vettek számba (ide sorolták az egyetlen „kereskedőt” is), és közülük egyharmad rész (28 fő) az uradalom nyolc mezővárosában élt, míg 90 faluban egyetlen iparost sem jegyeztek fel.

A pénzgazdálkodás elterjedése meggyorsította a parasztság vagyoni differenciálódását, és pedig elsősorban a mezővárosokban. Kialakult egy vékony gazdagparaszti réteg, amely már nem csupán terményei értékesítésével szerezte vagyonát, hanem vállalkozásokba is kezdett. A XV. század első felében kezd fellendülni a nyugatra irányuló állatkevítel (elsősorban a szarvasmarháé), amelyben kezdettől fogva döntő szerephez jutottak az alföldi mezővárosok kereskedővé váló nagygazdái. A mezőváros azonban nemcsak a meggazdagodáshoz nyújtott lehetőségeket. A legszegényebb parasztok aránya is itt volt a legmagasabb; a földdel már alig vagy egyáltalán nem rendelkező törpebirtokosoké, a zselléréké és a napszámosoké.

Érthető, hogy a társadalmi feszültségek is a mezővárosokban voltak a legnagyobbak, és lakosságuk mutatkozott leginkább fogékonnak a kor radikális eszméi iránt. A huszitizmus ideológiája, amely az 1410-es évektől kezdve Csehországon túlra is elterjedt, Magyarországon főleg a Dél-Alföldön talált visszhangra, ott is elsősorban a Szerémségben, ahol gazdag bortermelő mezővárosok sorakoztak egymás mellett. Közvetítői paraszti származású papok voltak, akik a prágai egyetemen, a huszitizmus bölcsőjében végezték tanulmányaikat, majd hazatérve a hivatalos egyházi tanok ellen prédikáltak. Nekik köszönhetjük az 1430-as években készült első magyar bibliafordítást, amely két szerémségi klerikus, Tamás és Bálint diák munkája volt, és részben fennmaradt a Bécsi-, a Müncheni- és az Aporkódexben.

Az egyház még idejében gondoskodott arról, hogy a magyarországi huszitizmus ne alakuljon forradalmi mozgalommá. IV. Jenő pápa 1436-ban az itáliai Marchiai Jakabot (Giacomo della Marca), a ferences rend boszniai vikáriusát bízta meg a terjedő eretnokség kiirtásával. Jakab, aki 1434 óta inkvizítorként működött a csanádi, majd a pécsi egyházmegyében, ekkor a mozgalom fészkebe, a Pétervárad közelében levő Kamancra tette át székhelyét, és feladatának sikerrel tett eleget. A vezetők egy részét börtönbe vagy máglyára juttatta, a többiek kivándoroltak. Így tett a két bibliafordító is, akiket 1439-ben híveik népes csoportja követett Moldvába. A huszitizmus magyarországi fejezete lezárult.

A korszak paraszti társadalmára jellemző lassú folyamatok egy ízben gyorsultak fel drámaian: az 1437. évi erdélyi felkelés idején. Ez a mozgalom, amelyet a köztudat Budai Nagy Antal nevéhez kapcsol, a magyarországi jobbágyság legnagyobb fegyveres megmozdulása volt az 1514. évi parasztháborúig.

A felkelés egyik előzménye úgy látszik a szabad költözés korlátozása volt. Ez a jog Szlavóniát leszámítva mindenütt megillette a jobbágyokat a XIV. század első fele óta, érvényesítését azonban a földesurak, főleg a kisebb birtokosok, nem egyszer akadályozták. Elsősorban ez utóbbiakat fenyegette az a veszély, hogy jobbágyaik elhagyják őket, mivel a nagybirtok a jobbágy számára kedvezőbb feltételeket tudott kínálni. Zsigmond több ízben is szükségesnek tartotta, hogy írásba foglalja a jobbágyok jogát a költözéshez, először 1391-ben (Erdély számára), majd a temesvári országgyűlésen

(1397) és az 1405. évi dekrétumban, végül 1407-ben és 1409-ben. A rendelet sürű megújítása azt jelzi, hogy a költözés helyenként valóban akadályokba ütközött. Ilyen terület lehetett Észak-Erdély, ahol a középbirtokos nemesség különösen erős volt.

A felkelés kirobbanását mégsem ez a probléma, hanem a tizeddel kapcsolatos visszaélések idézték elő. A parasztok szerint Lépes György erdélyi püspök három éven át nem szedett tőlük tizedet, mert rossz pénz volt forgalomban, majd az egész hátralékot egyszerre, jó pénzben követelte. Amikor a kívánságát nem teljesítették, kiközösítette őket, mire a parasztok 1437 júniusában fegyverhez nyúltak.

A felkelés góca Erdély északi részén volt, ahonnan később áttérjedt Szatmárra és a Nyírségre is. A parasztsereg először Alparét falu mellett, a Bábolna-hegyen sáncolta el magát, de a mozgalom központja hamarosan Kolozsvár lett, amely – bizonyára a városi szegények nyomására – a felkelőkhöz állt. Résztevői az erdélyi magyar és román „országlakosok közösségének” (*universitas regnicolarum*) címezték magukat. Hat kapitány állt az élükön: egy Kolozs megyei kisnemes: Budai Nagy Antal, három magyar és egy (valószínűleg) román jobbágy, valamint egy kolozsvári polgár. Csáki László erdélyi vajda, akihez panaszaiakkal fordultak, kivégeztette követeket, de aztán, hogy időt nyerjen, egyezsége lépett velük. A Kolozsmonostoron július 6-án kötött szerződésben jelentősen mérsékeltek az egyházi tizedet, végleg eltörölték a földesúrnak járó bor- és gabonakilencedet, és rögzítették a jobbágyok jogát a szabad költözéshez és a végrendekezéshez. A pontok megtartását a parasztok gyűlése volt hivatott ellenőrizni, amely évente ült volna össze a Bábolna-hegyen az érintett mezővárosok és falvak képviselőiből. A megállapodást megszegő nemcesekkel szemben szankciókat helyeztek kilátásba.

A nemesek egy pillanatig sem gondoltak arra, hogy mindezt megtartsák. Szeptember 16-án Kápolnán unióra, azaz szövetségre léptek a szászok és székelyek képviselőivel, s ebben a felek kölcsönös segítségnyújtásra kötelezték magukat a parasztokkal szemben. A felkelőkkel október 6-án a Doboka megyei Apátiban új megállapodást kötöttek, amelyben a végleges döntést a királyra bízta. Ez elsősorban a parasztok kívánsága volt, akik szentül hitték, hogy kiváltságaik Szent Istvántól származnak, és a király levéltárában megtalálhatók. Addig is, amíg a hozzá küldött követek vissza nem térnek, a felek ideiglenesen szabályozták a jobbágyok szolgáltatásait. A pénzterheket valamelyest megnövelték, és nem esett többé szó az évenkénti parasztyűlés tervéről.

Zsigmond közbeavatkozására már nem került sor. Halálának hírére, 1437. decemberében a nemesi hadak ellentámadást indítottak, és ostrom alá fogták Kolozsvárt. A város 1438. január végén elesett, megtorlasként elveszítette kiváltságait, és lakóit jobbággyi állapotba süllyesztették. (Jogaikat I. Ulászló állította vissza 1444-ben.) A parasztok is vereséget szenvedtek, elfogott vezéreiket Tordán kivégezték, a közembereket csonkítással büntették. A nemesség uralma helyreállt.

Tájékoztató irodalom

1. A MAGYAR PARASZTHÁBORÚK IRODALMA 1437–1514. Összeáll. Geréb László. A bevezetőt írta Székely György. Budapest, 1950. (Az 1437. évi erdélyi parasztfelkelés fontosabb forrásainak magyar fordítása.)
2. Bácskai Vera: MAGYAR MEZŐVÁROSOK A XV. SZÁZADBAN. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 37. Budapest, 1965.
3. Bónis György: HÜBÉRISÉG ÉS RENDISÉG A KÖZÉPKORI MAGYAR JOGBAN. Kolozsvár, é. n. (1947).
4. Demény Lajos: AZ 1437–38-AS BÁBOLNAI NÉPI FELKELES. Bukarest, 1960.
5. Engel Pál: UNG MEGYE TELEPÜLÉSVISZONYAI ÉS NÉPESSÉGE A ZSIGMOND-KORBAN. (Adatok Magyarország középkori demográfiájához.) In: Századok, 1985. 942–1005.
6. Engel Pál: A MAGYARORSZÁGI BIRTOKSZERKEZET ÁTALAKULÁSA A ZSIGMOND-KORBAN. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 141–159.
7. Fügedi Erik: URAM, KIRÁLYOM... A XV. SZÁZADI MAGYARORSZÁG HATÁLMASAI. Budapest, 1974.
8. Kováts Ferenc: NYUGAT-MAGYARORSZÁG ÁRUFORGALMA A XV. SZÁZADBAN, A POZSONYI HARMINCADKÖNYV ALAPJÁN. Budapest, 1902.
9. Kováts Ferenc: A MAGYAR ARANY VILÁGTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE ÉS KERESKEDELMi ÖSSZEKÖTTETÉSEINK A NYUGATTAL A KÖZÉPKORBAN. In: Történeti Szemle, 1922. 104–143.
10. Kubinyi András: A MAGYARORSZÁGI VÁROSIÁLÓZAT XIV–XV. SZÁZADI FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE. Tanulmányok Budapest múltjából XIX. Budapest, 1972. 39–56.
11. Kubinyi András: BUDAPEST TÖRTÉNETE A KÉSŐBBI KÖZÉPKORBAN BUDA ELESTÉIG, 1541-IG. BUDAPEST TÖRTÉNETE II. (Főszerk. Gerevich László) Budapest, 1973. 9–240.
12. Mályusz Elemér: EGYILÁZI TÁRSADALOM A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1971.
13. Pach Zsigmond Pál: A LEVANTE-KERESKEDELEM ERDÉLYI ÚTVONALA I. LAJOS ÉS ZSIGMOND KORÁBAN. In: Századok, 1975. 3–32.
14. Paulinyi Oszkár: NEMESFÉMTERMELÉSÜNK ÉS ORSZÁGOS GAZDASÁGUNK ÁLTALÁNOS ALAKULÁSA A BONTAKOZÓ ÉS FEJLETT FEUDALIZMUS KORÁBAN (1000–1526). In: Századok, 1972. 561–602.
15. Szabó István: A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG TÖRTÉNETE A XIV. SZÁZADTÓL AZ 1530-AS ÉVEKIG. Budapest, 1975.
16. Székely György: A HUSZITIZMUS ÉS A MAGYAR NÉP. In: Századok, 1956. 331–367., 556–590.
17. Szűcs Jenő: VÁROSOK ÉS KÉZMŰVESSÉG A XV. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1955.
18. Teke Zsuzsa: VELENCEI-MAGYAR KERESKEDELMi KAPCSOLATOK A XIII–XV. SZÁZADBAN. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 86. Budapest, 1979.

A ZSIGMOND-KOR KULTÚRÁJA

Az 1382 és 1403 közötti viharos évtizedeket leszámítva a királyi hatalom Zsigmond haláláig megőrizte politikai vezető szerepét, és ez a tény a kor művelődésében is visszatükröződött. Fő jegyeit tekintve a Zsigmond-kori kultúra a Lajos-korinak egyenes folytatása. Elsősorban abban a tekintetben, hogy mértékadó és ízlésformáló központja továbbra is a királyi udvar; másodsorban azért, hogy megnyilvánulásait továbbra is a nyugati keresztény szellemű lovageszmény követése jellemzi. Az udvari műveltség közege, hordozója most is a királyt körülvevő nagybirtokos főnemesség, valamint a nemességnek az a viszonylag csekély hányada, amely az udvarral és a bárókkal szoros kapcsolatba került. Van azonban egy új jelenség is, amely már a következő korszak felé mutat: a mágnásvagyonok keletkezése, amely a művelődésre sem maradt hatás nélkül. Míg az Anjou-kori bárók életvitele teljesen és kizárólag az udvari szolgálathoz igazodott, a Zsigmond-kor bárói megteremtik az elsőket ama vidéki „kulturális centrumok” közül, amelyek majd a rendi korszakban elsősorban alakítják az úri osztály műveltségét. Az állandó vidéki főúri rezidenciák létrejöttével megteremtődik annak feltétele, hogy az udvari kultúra az ország egész területére szétsugározzék. Végül sajátos arculata a Zsigmond-kori művelődésnek, hogy kiemelkedő szerepet játszanak benne a királyi városok és polgárságuk, megfelelően annak a politikai szerepnek, amely kijutott nekik a zsigmondi konszolidáció megteremtésében.

Zsigmond, mint minden magyar király, a XV. század végéig, szinte állandóan úton volt, és utazásaira egész udvara elkísérte. Egy-egy helyen legfeljebb hónapokra állapodott meg, szorosan vett királyi székhelyről tehát a szó újkori értelmében ez idő tájt még nem beszélhetünk. Az Anjouk székhelyeik közül leginkább Visegrádot részesítették előnyben, Zsigmond alatt ezt a szerepet véglegesen Buda vette át. Ez abban is kifejeződött, hogy 1406–1408 között Visegrádról ide költöztek át a központi bíróságok. A budai királyi palotát Zsigmond nagyszabású rezidenciává építtette ki: a nyugati szárny és a befejezetlenül maradt Csonka torony felhúzását követően a palotaegyüttes északi szárnyán felépült az európai viszonylatban is kiemelkedő építészeti alkotás, az ún. Frisspalota. Közéletben alapította a király 1424-ben a Szt. Zsigmondról elnevezett társaskáptalant (prépostságot). A mai kutatás ezekkel az építkezésekkel hozza kapcsolatba azt a nevezetes budavári szoborleletet, amely 1974-ben került napvilágra. Uralma vége felé Zsigmond azt tervezte, hogy Budáról Pozsonyba teszi át székhelyét, ezért 1430 táján ott is nagyarányú építkezésekbe fogott. A munkálatok méreteit jól jellemzi az, hogy a király évente több ezer aranyforintot költött rájuk, és az 1434. évből

fennmaradt elszámolások szerint 220–240 fő dolgozott rajtuk. Legkedveltebb pihenő- és vadászóhelye ezekben az évtizedekben Tata volt, ahol szintén az ő nevéhez fűződik a vár felépítése.

A mag szerényebb módján a főnemesség is megpróbálta királyát követni abban, hogy birtokai központjában kényelmes, állandóan lakható rezidenciákat teremtsen. Az Árpád- és Anjou-korból öröklött várak zöme sem fekvésénél, sem méreténél fogva nem volt erre alkalmas. A legnagyobb urak ezért sorra vagy új székhelyet építtetnek maguknak, vagy meglevő váraikat alakítják át. Többek között ekkor épül fel – Diósgyőr és más királyi várak mintája szerint – a Kanizsaiak kismartoni (ma Eisenstadt, Ausztria), Maróti János bán gyulai, a Cudar család ónodi, a Kompoltiak nánai (Kisnána), az Újlakiak palotai (Várpalota) vára. Ozorai Pipo (Filippo Scolari) 1420 körül Ozorán emeltet magának pompás várkastélyt firenzei mintára. A megerősített székhely iránti igény azonban jóval általánosabb volt. A XV. század elejétől kezdve terjed el Magyarországon a kastély (*castellum*), mint úri lakóhely; először inkább a nagybirtokos nemesek, később középbirtokosok körében is. A kastélyok várszerűen megerősített építmények voltak, de építőanyaguk – legalábbis eleinte – a váraktól eltérően főleg a fa volt. Utánozták az előkelők az uralkodót abban is, hogy részint lelkiüdvükért, részint temetkezőhelyül egyházakat alapítottak, és ezeket tőlük telhetően gazdagon javadalmazták. Példa erre a Stibor vajda alapította vágúj helyi prépostság, a budai Nagyboldogasszony-templom Garai-kápolnája, Ozorai Pipo székesfehérvári temetkezőhelye a bazilika új kápolnájában, vagy Maróti János maróti prépostsága. Sem az egyházak alapítása, sem a várak vagy kastélyok építése nem jelentette azonban azt, hogy már ekkor meglazultak volna a szálak, amelyekkel a főnemesség a királyi udvarhoz kötődött. A bárók a király környezetében éltek le életük nagyobb részét, gyakran elkísérték külföldi útjaira, ha pedig itthon maradtak, akkor a kormányzás feladataiból vállaltak részt. Budán rendszerint állandó lakhelyet tartottak fenn, a Garaiaknak például két házuk is volt itt. Az egyikben, amely részben ma is áll az Úri és Országház-utca között, nem kevesebb mint húsz helyiség volt.

Az arisztokrácia – és általában az udvari nemesség – látóköre az Anjou-korhoz képest jelentősen kibővült, főleg 1410 után, amikor Zsigmond mint német király s utóbb császár az európai politika vezéralakja lett. Budán, Tatán és Pozsonyban gyakran rendeztek fényes fejedelmi találkozókat és nagyszabású ünnepségeket külföldi papok és lovagok részvételével. Ezek közül is kiemelkedett az a hetekig tartó ünnepségsorozat, amely 1412-ben Zsigmond és a lengyel király, Jagelló Ulászló kibékülését zárta le. 1424-ben Erik dán, svéd és norvég király és a török ellen segítséget kolduló bizánci császár volt a magyar király vendége, 1429-ben pedig Pozsonyban tartották meg a német birodalmi gyűlést.

A kulturális kapcsolatok szempontjából mindezeknél fontosabbak voltak Zsigmond hosszú nyugati utazásai, amelyekre mindig nagyszámú magyar főpap, főúr és lovag kísértéssel. Konstanzban a zsinat idején (1414–1418) bizonyára több ezer magyar fordult meg, hiszen még egyes nagyok is olykor száznál több csatlóssal vonultak fel. Sokan voltak, akik eljutottak Párizsba, Londonba, Milánóba és Rómába is. Mindezzel együtt járt, hogy a nemesség világot járt része tudatosan igyekezett elsajátítani, amit a nyugati lovagvilágból látott, elsősorban annak külsőségeit. A korábban csak szórványos címerhasználat az 1410-es évektől kezdve terjed el Magyarországon viszonylag széles

körben és rohamosan. A magyar utazó azonban a nyugati országok gazdagságát szemlélve ráébredhetett saját szegénységére is. Az egyik Rozgonyi, aki udvari lovag volt, 1416-ban arról panaszkodik testvéréhez írt levelében, mennyire drágák a párizsi üzletek, s mivel nincsen pénze, hát „inkább nem is nézi őket”.

Hogy a szoros érintkezés a műveltebb nyugati társadalmakkal végül is hatott-e és milyen formában a magyar nemességre, azt adatok híján nehéz eldönteni. Biztos, hogy az írni-olvasni tudás még a legelőkelőbb körökben is szerfelett ritka volt. Két főurat ismerünk kivételként, de ők minden jel szerint mindketten különcök voltak. Egyikük, Tari Lőrinc, akinek fennmaradt egy sajátkezűleg írt levele, 1408–1411 között nem mindennapi zárandokutat tett Santiago de Compostelába és onnan Írországba, Szent Patrik purgatóriumába. Ottani „pokoljárása” emlékezetes esemény volt, hamarosan monda szövődött köré, amelyet a XVI. században több költő is feldolgozott. Hazatérte után turistának álcázva Velencében járt, hogy Zsigmond nevében békétárgyalásokat folytasson. Nem kevésbé sajátos egyéniség lehetett Szécsényi Miklós, másik nevén „Salgói” Miklós, Tamás vajda dédunokája. Az előkelő és dúsgazdag főurat 1424-ben jószágvesztésre ítélték hamispénzverés vádjával, később pedig azzal gyanúsították, hogy megmérgezte a nagybátyját, Garai Jánost, akinek a feleségével viszonyt folytatott. Velencében halt meg 1438-ban száműzetésben, és a hagyatékában tiltott könyveket és szerelmes leveleket találtak.

E kivételektől eltekintve világi tárgyú irodalomra nem volt igény. Küküllei halála után – évszázadok óta először – nem akadt a kornak történetírója. Más irodalmi alkotás sem született az udvari-lovagi kultúra talaján, és amit egyáltalán a kor költészetéről tudunk, az egy udvartól távoli verbális szubkultúra meglétére utal. Hédervári „Kont” István népballadája ez, amelynek tartalmát és néhány sorát Thuróczy Jánosnak 1487 körül írt krónikája őrizte meg. Kont a Horváti-párt egyik vezére volt, és 1388-ban Zsigmond fejeztette le, a hagyomány szerint harmincegy társával. A sorsukkal nyíltan rokonszenvező, a királyt „cseh disznónak” tituláló költemény nyilván a nemesség oly rétegeiben keletkezett és terjedt el, amelyek mindvégig idegenül, sőt ellenségesen álltak szemben az udvar nyugatias szellemű műveltségével.

A Zsigmond-korban rohamosan gyarapodott a világi értelmiségi réteg, amelyet ez idő tájt az egyházon kívül az írásbeli kultúra egyedüli letéteményesének tekinthetünk. Tagjai főként két rétegből verbuválódtak: a szegényebb birtokos nemesekből, valamint a gazdag városi és mezővárosi polgárságból. Csaknem mind a kezdetleges és differenciálatlan hazai szakigazgatásban működtek: a kancelláriákon, a bíróságokon, a városi és megyei igazgatásban, a királyi és nagybirtokkormányzásban. A nagyobb egyházi intézmények is mind gyakrabban bízták a hiteleshelyi, tehát világi feladatok elvégzését világi írástudókra. Mindezek a teendők megkövetelték az alapos latin nyelvismeretet és a hazai szokásjogban való jártasságot, amit a nagyobb egyházi iskolákban lehetett elsajátítani. Aki megszerezte ezt s így alkalmassá vált hivatali munka végzésére, az a „diák” (*literatus*) elnevezést kapta.

Ennél magasabb szintű ismereteket külföldi egyetemeken volt szokás szerezni. A legjobb hírűk az itáliaiaknak volt, de oda csak a gazdagok jutottak el. A többiek azokra jártak, amelyek közelebb estek: a huszita mozgalom kitörése előtt Prágába, később Krakkóba, elsősorban pedig Bécsbe, amely ebben az időben a magyarok fő célpontja volt. Azok azonban, akik egyetemi tanulmányokat folytattak, nem a világi értelmiséget

gyarapították. Társadalmi összetételük és sorsuk azok példáján illusztrálható, akik Ung megyéből iratkoztak be 1406 és 1439 között a bécsi egyetemre. A 15 fő nagyobb része nemes volt: ketten a főrangú Pálóci család tagjai, öten jómódú középbirtokosok, ketten kismesek. Öten mezővárosi polgárcsaládokból érkeztek, és legfeljebb egy volt paraszti származású. A zömük valószínűleg papi pályára ment. Egyikük eleve pap volt, egy másiktól ungvári plébános lett, a harmadiktól leleszi prépost, míg Pálóci Györgyre, aki szepesi prépostként tanult az egyetemen, hazatérte után az erdélyi püspökség, majd az esztergomi érseki szék várt.

Zsigmond komoly erőfeszítéseket tett, hogy szülőhelyéhez, Prágához hasonlóan új székhelyét is egyetemi várossá emelje, de kísérletei rendre megfeneklettek. Első óbudai egyeteme, amelyet 1395-ben alapított, valószínűleg azért szűnt meg, mert kancellárja, Órévi Lukács váradi püspök részese volt az 1403. évi bárói felkelésnek. 1410-ben a király újból engedélyt szerzett XXIII. János pápától az egyetem felállítására. Ezúttal elismert külföldi tudósokat hívott meg, akik az egyetem küldöttjeiként a konstanzi zsinat munkájában is részt vettek. 1419 táján ez az alapítás is elenyészett, több próbálkozásra pedig már nem futotta Zsigmond türelméből.

Az egyháziakon kívül a városi polgárság – főként annak jómódú, kereskedő rétege – volt az, amely a legkevésbé nélkülözhetette az alapvető műveltséget. Számolni természetesen tudnia kellett, írni tudására pedig egyaránt szüksége volt, akár a városi igazgatásban vett részt, akár bel- és külföldi kapcsolatait ápolta. Az ehhez szükséges gyakorlati ismereteket a városi iskolák oktatták. Ezek az egyháziaktól nemcsak tananyagukban, hanem nyelvükben is különböztek. A városi igazgatásban ekkoriban vált általánossá az írás használata, és a nyelv, amit használtak, csaknem mindenütt a német volt. A tanácsok a XIV. század második felétől kezdve vezettek rendszeresen városkönyveket, készítettek számadásokat, adóösszeírásokat és különféle más rendeltetésű jegyzékeket. Írásban bonyolították le a polgárok hitel- és pénzügyleteiket is.

A városok megnövekedett politikai szerepe és ezzel járó öntudata látványos építkezésekben is kifejeződött. Ebben az időben terjedt el belső díszítésként a szárnyas oltár, és egész sor városi plébániatemplom ekkor nyerte el végleges, ma is látható alakját. Méreteit és művészeti értékeit tekintve kiemelkedik a kassai Szent Erzsébet-templom, Magyarország legnagyobb gótikus temploma, Kolozsvár, Sopron, Nagybánya, Brassó egyházai, valamint a Lajos korában megkezdett budai Nagyboldogasszony-templom. A kor hazai festészetének legkiemelkedőbb alkotása, Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltárképe azonban nem városi környezetből, hanem az itteni bencés apátság templomából maradt ránk.

A születőben levő itáliai reneszánsz hatása még épp csak érezhető volt Magyarországon. Egyedüli közvetítői maguk is olaszok voltak: Ozorai Pipó és rokonsága, köztük is főleg Scolari András váradi püspök (1409–1426). Tudjuk, hogy Pipó építkezéseit Manetto Ammannatini, Brunellesco tanítványa vezette, aki ura halála után még évtizedekig Magyarországon élt. Pipó számára dolgozott 1426 táján a kor egyik legnagyobb festője, Masolino is. Itteni alkotásaikból azonban semmi sem maradt ránk.

Tájékoztató irodalom

1. Gerevich László: BUDAPEST MŰVÉSZETE A KÉSŐBBI KÖZÉPKORBAN A MOHÁCSI VÉSZIG. Budapest története. II. Főszerk. Gerevich L. Budapest, 1973. 241–334.
2. Horváth Henrik: ZSIGMOND KIRÁLY ÉS KORA. Budapest, 1937.
3. MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET 1300–1470 KÖRÜL. I–II. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1987.
4. Mályusz Elemér: ZSIGMOND KIRÁLY URALMA MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1984. 243–272.
5. Szűcs Jenő: A KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZET MUNKASZERVEZETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ. BUDAPEST RÉGISÉGEI, XVIII. Budapest, 1958. 313–363.

A HUNYADIÁK KORA

A RENDI ERŐK GYŐZELME. HUNYADI JÁNOS KORA (1437–1457)

A RENDEK ÉS A RENDI ÁLLAM

Zsigmond halála döntő fordulatot hozott az ország politikai rendjében. Személyében eltűnt az az erő, amely a mágnásarisztokráciát a királyi hatalomhoz láncolta és megfékezte a nemesség rendi törekvéseit. Ezek a törekvések most egyszerre szabad mozgásteret találtak, és az eredmény a központi hatalom meggyengülése, majd jóformán teljes eltűnése volt. Két évvel a császár halála után, 1439-ben már a nemesség és a mágnások diktálták a feltételeket az új uralkodónak, és több mint két évtizednek kell eltelnie, amíg egy Zsigmondhoz hasonló formátumú uralkodói egyéniség, Hunyadi Mátyás hozzáfoghat majd a királyi hatalom alapjainak újjáteremtéséhez. Távolabbi kihatásait tekintve a fordulat még jelentősebb, mert az államszervezet és a politikai ideológia teljes átalakulását hozta magával. Alapjaiban ekkor formálódik ki – ha később még sokban módosul is – az ország kormányzásának az az új intézmény- és eszmerendszere, amelyet rendi államnak, illetve rendiségnek szokás nevezni. Ez határozza majd meg a magyar állam politikai kereteit az 1848-as forradalomig.

A „rend” (*ordo*) sajátos fogalom a középkori Európában. Általánosságban a társadalom különböző helyzetű csoportjait értették rajta, és kezdetben, 1000 táján a lakosság egészét három nagy rendbe sorolták: az „imádkozó” (papi), a „harcos” (nemes) és a „dolgozó” (paraszti) rendbe. A XIII. század folyamán jelentős változás következett be a szó értelmezésében, annak folytán, hogy megszületett a szűkebb értelmű „politikai társadalom” (*societas civilis*) fogalma. Kialakult az az elképzelés, hogy az ország kormányzásába az uralkodón és tanácsán kívül mindazoknak beleszólásuk van, akik az „országot” alkotják, annak „lakosai”. Ezen azonban nem a nép egészét értették, hanem csak azt az elenyésző hányadát, amely az uralkodón kívül mások uralmának nincs alávetve. Ők alkották a „politikai társadalmat”, a „rendek” összességét. A „rendek” tehát lényegében véve azokat foglalták magukba, akik földesúrnak számítottak, azaz rendelkeztek a földbirtok valamilyen formájával. Mindazok, akik földesúri hatalom alatt éltek (a függő helyzetű parasztság egésze, vagyis a lakosság zöme) kívül rekedtek a „rendek” keretein. Mivel nekik a saját sorsukba sem volt sok beleszólásuk, nyilvánvaló volt, hogy az országába még kevesebb lehet.

„Renden” ezóta a földesurak egy-egy azonos jogállású (*status*) csoportját értették. A szónak ezzel új jelentése alakult ki, amely azután a polgári forradalmak koráig fennmaradt. Az egyes országok rendi összetétele végeredményben attól függött, hogy kik a földesurai, más szóval a földbirtokon mely csoportok milyen arányban osztoznak. Ez Európa-szerte igen változatos képet mutatott, de a földterület túlnyomó része

mindenütt egyházi testületek (a papság), a nemesség és az uralkodótól függő (királyi) városok kezén volt, ezért a „rendek” zömét is mindenütt ők alkották. Melléjük néhol a parasztság is külön rendként társult, elsősorban a skandináv országokban, ahol fennmaradtak birtokosi státusú szabad paraszti közösségek.

A „politikai társadalom” kialakulásával egy időben létrejött az európai fejlődésre jellemző új államforma: az ún. rendi állam. Alapelve a rendek bevonása volt a politikai döntéshozatalba. Addig a politikai döntéseket minden országban az uralkodó egyedül hozta meg, legfeljebb tanácsa – többnyire a főpapok és főméltóságok testülete – egyetértésével. A XIII. századtól kezdve egész Európában elterjed az a vélekedés, hogy minden alattvalónak, vagyis a rendek összességének joga van beleszólni az ország irányításába, mert „ami mindenkire tartozik, azt mindenkinek jóvá kell hagynia”. Ott, ahol ez az elv meghonosodott, ezentúl minden fontos döntés a rendek közreműködésével született, és a döntéshozatal új színhelye a rendek összejövetele, az „országgyűlés” lett. Ez általában az ún. rendi képviselet elve alapján működött, ami azt jelentette, hogy a legnagyobb birtokosok személyesen jelentek meg rajta, a többieket pedig küldöttek (követek) képviselték, akiket egy-egy közösség, testület vagy csoport választott. A rendi államnak rendkívül sokféle változata alakult ki Angliától Lengyelorszáig és Magyarországtól az Ibériai-félszigetig, mivel a birtokos társadalom összetétele is eltérő volt. A helyi sajátosságok mellett azonban mindenütt megtaláljuk az új államforma két közös vonását: magát a rendi gyűlést, és ezen belül a rendi képviselet elvét.

A rendi állam e két jellemzőjében nem nehéz felismerni a mai parlament, illetve parlamenti képviselet előzményét. A rendiségnek éppen abban van az egyetemes történeti jelentősége, hogy megteremtette a modern polgári állam, a parlamentáris demokrácia elvi alapjait. Ez utóbbi végeredményben ugyanazokra az alapelvekre épült, mint a rendi állam. Újdonsága főként abban állt, hogy a rendi különbségeket eltörölve a nemzet minden tagját „állampolgárnak” nyilvánította, és rájuk is kiterjesztette mindama politikai jogokat, amelyek addig csak a rendeket illették meg. A rendiségnek rendkívül nagy szerepe van tehát abban, hogy az európai kultúra fejlődése eltérően alakult, mint más kultúráké. Mint ahogy a parlamentáris rendszer is, legalább eleinte, európai sajátosság volt, az volt a rendi állam is a maga idejében. Valamely változatát a latin (római) kereszténység minden országában megtaláljuk, rajta kívül ellenben sehol sem találkozunk vele sem az ortodox kereszténység, sem az iszlám világában.

Magyarországon a rendi állam kezdetleges formában már a XIII. század utolsó évtizedeiben jelentkezett. Ezt azonban 1320 körül I. Károly felszámolta, és ezóta sem az Anjouk, sem Zsigmond kormányzata nem volt rendi jellegű. Országgyűléseket szórványosan (1351, 1385, 1397) ekkor is összehívtak, de jobbra csak politikai válsághelyzetekben. Amennyire meg lehet ítélni, rendeltetésük sem az volt, hogy az alattvalók beleszólhassanak a politikai döntéshozatalba, hanem sokkal inkább az, hogy a király és tanácsa ünnepélyes keretek között hozhassa az ország tudomására az általa már meghozott és különösen fontosnak ítélt döntéseket.

A magyar rendi állam tulajdonképpen kezdetét Zsigmond halálától, pontosabban 1439-től számíthatjuk. Ekkor a korábbi gyakorlattal szemben két tekintetben is alapvető változás történt. Egyfelől, ami addig kivételszerű és esetleges volt, most rendszerre vált. 1439-től kezdve Mátyás trónra léptéig majdnem minden évben tartottak ország-

gyűlést (kivétel: 1443 és 1449), volt, hogy évente kettőt is. Ennél a formai változásnál sokkal fontosabb volt az, amely a gyűlés funkciójában következett be. Az egybegyűlteket nem érték be többé azzal a szereppel, hogy a királyi tanács uralmának díszleteit szolgáltassák, hanem maguk is részt kívántak venni a döntések meghozatalában. Az eredmény a legvilágosabban a törvényhozás területén figyelhető meg, mert ennek írásos emlékei fennmaradtak. A törvényeket – a legáltalánosabb érvényű és legnagyobb kihatású döntéseket – korábban az uralkodó és tanácsa hozta meg, és királyi dekrétum formájában tette közzé. Ezentúl a törvények mindig – vagy majdnem mindig – országgyűlésen születnek, és pedig nem kizárólag az uralkodó akaratából, hanem a központi hatalom és a gyűlésen megjelent rendek alkujából. Hogy melyik félnek mikor, milyen mértékben sikerül akaratát keresztülvinnie, az, miként más országokban is, a mindenkori erőviszonyoktól függ. Magyarországon az 1439 utáni két évtized mindenestre a rendek uralmát hozta meg.

A magyar országgyűlés (akkori legelterjedtebb latin nevén *congregatio generalis regni*) a rendek testülete, valamennyi „országlakos” (*regnicola*) gyűlekezete volt, az ország lakóinak összességét, „egyetemét” (*universitas*) reprezentálta. Az „országlakosok” köre, mint más országokban is, lényegében a teljes jogú birtokosok (*possessionati*) körével volt azonos. Elsősorban a nemesek és az egyházi testületek tartoztak ide, másodsorban azok az egyéb testületek, amelyeknek birtokjogát a közvélemény a nemesi birtoklással egyenértékűnek tekintette: a királyi városok (gyakorlatilag csak a fallal körülvett városok) és az erdélyi szászok közösségei. Nem számított „országlakosnak”, a szó politikai-jogi értelmében, sem a mezővárosi polgár, akár királyi, akár más földesuraság alatt élt, sem pedig a jobbágy. Őket a rendi társadalom, mint mindenütt, itt is kirekesztette a politikai jogok gyakorlásából. Bár az 1437. évi erdélyi parasztfelkelés résztvevői is, mint láttuk, *regnicolának* tekintették magukat, igényük nem talált elismerésre.

A rendi országgyűlés összetételét mindenütt a birtokosok aránya határozta meg. Európai összehasonlításban szembevetendő, hogy a magyar rendi társadalmat egyetlen összetevőjének, a nemességnek abszolút fölénye jellemezte. (Hasonló jelenséggel csak Lengyelországban találkozunk.) A XV. század közepére az ország földterületének mintegy kétharmada fő- és köznemesi családok birtokába került, és emellett eltörpült nemcsak a városok, hanem még az egyház földbirtoka is. A magyar rendiségre ilyenformán kezdettől fogva a nemesség nyomasztó túlsúlya volt a jellemző, olyannyira, hogy a rendek fogalma szinte a nemesség fogalmával azonosult. Ez tükröződik az országgyűlések összetételében is. A szokás kezdettől fogva az volt, hogy a főpapok, a bárók és az előkelőbb, de tisztséget nem viselő nemesek – akik személyre szóló meghívót kaptak – „fejenként” azaz személyesen jelentek meg, míg az ország többi része választott követekkel képviseltette magát. Ez elsősorban az anyaország megyéire vonatkozott, amelyekből négy-négy, illetve (a kisebbekből) két-két követet vártak, továbbá Erdélyre, Szlavóniára és Horvátországra, amelyek azonban nem megyénként, hanem egyetemlegesen (tartományonként) delegáltak küldötteket. A városokat politikai okokból csak 1445-től kezdve hívták meg, és beleszólásuk a döntésekbe nem sok volt. Előfordult, hogy a szokástól eltérve a nemességet is „fejenkénti”, azaz teljes számban való megjelenésre szólították fel. Ez persze szó szerint sohasem következett be, mindazonáltal ilyenkor valóban nagy tömegek vonultak fel, és a tárgyalásokat a nyílt mezőn tartották. A kijelölt hely 1446-ban – a kormányzóválasztás alkalmával –

első ízben volt a Pest melletti rákosi mező, amely ettől kezdve az efféle tömeggyűlések szokásos színtere lett.

Az egyház az országgyűlésen nem szerveződött renddé. A főpapok – a két érsek és a püspökök – a főurakkal együtt alkottak külön csoportot, a kisebb egyházi birtokosok közül pedig csak elvétve jelent meg néhány, többnyire egy-egy megye képviselőjében. Mivel a főpapok már előzőleg is a királyi tanács tagjai voltak, számukra az országgyűlés nem jelentette jogaik bővülését. A gyűlést valóban új intézménnyé a nagybirtokos nemesek és a megyék intézményes részvétele avatta. A nemesség akkor is nagy számbeli fölényben volt, ha csupán követeket küldött. 1440-ben az országos gyűlés 116 résztvevője közt mindössze nyolc főpapot találunk, 1444-ben 219 főből 11-et, 1447-ben pedig 169-ből tízet. A többiek valamennyien vagy főurak voltak, vagy nemesi követek.

Az országgyűlés politikai súlyát természetesen a nagybirtokos urak jelenléte adta meg. Váraikkal, vagyonukkal, nemes familiárisaik tömegével egyedül ők képviselték azt a társadalmi erőt, amely érdemben beleszólhatott a politika irányításába. A rendiség első évtizedeiben nem alakult ki egyöntetű gyakorlat arra nézve, hogy az országgyűlésen kiknek van joguk a személyes megjelenésre. Csupán az volt kétségtelen, hogy ennek alapja a vagyon nagysága, így a harminc-negyven legnagyobb földesurat mindig meghívták, a kevésbé gazdag előkelőket csak időnként. Az országgyűlés mindenestre kezdettől fogva a leghatalmasabb főnemesi családok irányítása alá került.

A megyék részvétele, amennyiben csak követek küldésére szorítkozott, sokkal kevésbé volt jelentős. Ez pusztán a számarányokból is kitűnik: 1440-ben 55 főúrral szemben csupán 28 megye 53 küldötte jelent meg, 1447-ben pedig 36 főúrral és előkelővel szemben 123 követ képviselte az anyaország 35 megyéjét és Szlavóniát. Mindig voltak tehát megyék, amelyek egyáltalán nem küldtek megbízottat a gyűlésekre. Ha pedig a követek összetételét vizsgáljuk, kitűnik, hogy jelentős részüket – bizonyára túlnyomó többségüket – a legnagyobb vagyonok urai delegálták saját familiárisaik vagy azok rokonai közül. Az 1447. évi megyei követek között legalább hatan voltak Újlaki Miklós belső emberei (Bács, Bodrog, Somogy és Veszprém követei sorában), és több követről tudjuk, hogy Garai László, Brankovics György, Hunyadi, a Szécsiek, a Pálóciak, a Perényiek és más nagyurak zsoldjában álltak. Ez jól mutatja, hogy a megyékben a helyi nagybirtokosok befolyása érvényesült, és a megyei követek szerepe legtöbbször annyi volt, hogy voksukat mindenkori nagyúri pártfogójuk mellett adják le.

Más volt a helyzet akkor, ha – mint néhány esetben (1441, 1446, 1456) – a megyei nemesség, az előkelőkhöz hasonlóan, szintén „fejenként” vonult fel az országgyűlésre. Ilyenkor szükségképpen érvényesülnie kellett a nemesi tömegek közhangulatának, és ez annak a főúri pártnak vagy csoportnak vált az előnyére, amelynek céljaival a nemesség zöme azonosította magát, vagy amelyet vezérként ismert el. Az érzelmi és politikai azonosulás alapja mindenekelőtt a nemesség mint osztály érdekeinek védelme volt. A gyakorlatban a nemesi tömegek azzal a párttal rokonszenveztek, amely ezeket az érdekeket is hajlandó volt képviselni, és szembefordult mindazzal, ami évtizedek óta gyűlöletes volt a szemükben: az udvari klikkek uralmával, Zsigmond nemesi „szabadságokat” önkényesen csorbító politikájával, az idegenek befolyásával és a törökök elleni háború – a várva várt diadalmas ellencsapás – halogatásával. Azzal a párttal, amely kész volt újból és újból biztosítani a nemesség „örök szabadságait”: az adó- és tizedmentességet, az ország védelmének áthárítását az uralkodóra, és a nemesi

birtok sérthetetlenségét. Kezdetben (1440–1444) a „lengyel” párt, I. Ulászló pártja felé fordult tehát a nemesi tömegek rokonszenve, a király halála után pedig párthíveinek legtekintélyesebbjét, a törökverő Hunyadit tették meg bálványukká.

A korszakra nem a fő- és a köznemesség ellentéte, hanem két politikai párt szembenállása nyomja rá a bélyegét. A két párt két különböző politikai elképzelést képviselt, és társadalmi bázisa sem volt azonos. Az egyik oldalon – ezt „udvari” pártnak lehetne nevezni – azok álltak, akik részben elvi okokból, részben saját érdekeiktől vezérelve a kormányzás korábbi rendszerét kívánták fenntartani: az udvar irányító szerepét, a főpapok és bárók intézményesült uralmát a királyi tanács keretei között, és a történeti okokból ezzel együtt járó nyugati (osztrák, cseh–morva) orientációt. Az elvi alapot a legitimizmus adta, azaz a hatalom vér szerinti öröklődése a királyi házban belül. A párt társadalmi bázisát elsősorban a főurak legelőkelőbb, legvagyonosabb csoportja alkotta, élükön a Garaiakkal és Cilleiekkal – akiket a Luxemburgi-dinasztiahoz rokon szálak fűztek –, Brankovics György despotával, Szécsi Dénes prímással és testvéreivel. Természetesen őket követték mindazok a kisebb nemesek is, akik a szolgálatukban álltak. Igen jellemző, hogy csaknem kivétel nélkül ezzel a párttal rokonszenveztek a királyi városok és a bányavárosok, polgárságuk pedig később komoly vagyonokat áldozott arra, hogy a másik párt uralmát elkerülje.

Ezen a másik párton találjuk a főurak és a nemesség zömét, a rendi szabadságok szószólóit. Az „idegen” befolyást érvényre juttató udvari párttal szemben ez a párt képviselte a sajátosan magyar „nemzeti” érdekeket, a nemességet mint rendet. Jellemző, hogy ezekben az években (1445) tűnik fel először a forrásokban a „nemzet” (*gens, natio*) fogalma, amelyen ekkor még kizárólag a nemesek összességét értették. A korabeli felfogás szerint a nemesi rendet nemcsak a közös „szabadságok”, azaz kiváltságok fűzték össze, hanem a feltételezett közös származás fiktív vérségi köteléke is. Ez volt a „magyar nemzet”, amelynek minden nemes „a vér ereje által” tagja. A nemesi-nemzeti párt programja a rendek politikai jogainak lehető legnagyobb mértékű kiszélesítése volt a királyi hatalom rovására, amihez a keretet az új rendi intézmények, mindenekelőtt az országgyűlés szolgáltatták. Elvi alapul a „hatalomátruházás” rendi tana szolgált, amelynek értelmében a hatalom végső letéteményese a „nép”, azaz a nemesség, amely ezt a hatalmat szabad akaratából, választás útján – nem öröklődően – ruházza át arra, akit az uralkodásra alkalmasnak ítélt. A pártot külpolitikailag a hagyományosnak mondható keleti–délkeleti orientáció jellemezte, a törökök elleni aktív, támadó háború programja, amelytől az Árpádok és Anjouk régi dicsőségének visszatértét remélték. Ez a párt volt a rendi ideológia letéteményese, és a Zsigmond halálát követő évtizedek a számára hoztak látványos sikereket.

A RENDI ÁLLAM KEZDETEI. HUNYADI JÁNOS FELEMELKEDÉSE

A rendi állam korszaka Albert rövid uralkodásával (1437–1439) kezdődik. Zsigmondnak nem volt fiú utódja, csak egy leánya, Erzsébet, aki 1409-ben született második feleségétől, Cillei Borbálától. Erzsébetet a király 1421-ben Ausztria hercegével, a

Habsburg-házból származó V. Alberttel házásította össze, akinek családjához tartós barátság fűzte. Országainak trónját az ifjú párnak szánta, de ez a terv csak részben vált valóra. Zsigmond halálakor a kezdeményezés nem az udvari párt, hanem a rendi törekvésekkel rokonszenvező „katonabárók” – a Rozgonyiak, Tallóciak, Gúti Országok, Pálóciak és társaik – kezébe került, ők pedig Zsigmond akaratát csak részben hajtották végre. 1437. december 18-án megválasztották Albertet királlyá, és újév napján megkoronázták, de feleségének a trónhoz való jogát nem ismerték el, a király megkoronázását pedig súlyos feltételekhez kötötték. Albertnek meg kellett ígérnie, hogy eltöröl minden Zsigmond idejében bevezetett „újítást és káros szokást”, azaz felszámolja Zsigmond reformpolitikáját, véget vet az idegenek befolyásának és az egyházak adóztatásának. Ezenfelül vállalnia kellett, hogy gyakorlatilag minden politikai döntésben – a királyi jövedelmek felhasználásától kezdve a tisztségek betöltéséig – csakis a főpapok és bárók hozzájárulásával fog eljárni. Mindez annyit jelentett, hogy a hatalom teljes egészében a királyi tanács ellenőrzése alá került.

Ezt a szűk körben kötött alkut másfél év múlva, 1439-ben rendi hatalomátvétellel követte. Albert, aki apósának a cseh és a német trónon is utódja lett, 1438 tavaszán külföldre távozott, a kormányzást pedig ezalatt feleségére hagyta, aki nagymértékben rokonaira, Garai Miklós nádor fiára, Lászlóra és a Cilleiekre támaszkodott. Ezért a közhangulat olyan mértékben fordult az udvar ellen, hogy Albert nyomban hazatérése után, 1439 májusában kénytelen volt összehívni a budai országgyűlést. Ezen a rendek oly nagy nyomása érvényesült, hogy az udvar kénytelen volt meghajolni. Az Albert neve alatt kibocsátott cikkelyek nagyjából azonos tartalmúak voltak a választási feltételekkel, csakhogy a hatalmat – a kormány fölötti ellenőrzést – most nem a királyi tanács, hanem kifejezetten a rendek kezébe adták. A rendi mozgalom jelszava „az ország régi szokásainak helyreállítása” volt, ennek jegyében intézkedett a Zsigmond által bevezetett „új szokások” ellen. Megtiltotta a királyi párnak, hogy külföldiekre tisztséget bízzanak vagy ilyeneknek birtokot adományozzanak; megtiltotta az egyházi javadalmak adóztatását és világiakkal történő kormányzását; ismét kimondta azt a régi elvet, hogy a végek védelme az uralkodó kötelessége, nemesi felkelés pedig csak végső esetben és kizárólag az országhatáron belülre hirdethető meg. A rendek joga lett egyebek között ellenőrizni a vert pénz minőségét, és dönteni a király leányainak kiházásítása felől. A választási feltételektől eltérően megengedték a királynak, hogy tanácsadóit, amennyiben a külföldieket mellőzi, szabadon válassza meg, kimondták ellenben azt a merőben új szabályt, hogy a nádori méltóságot csakis a rendek hozzájárulásával töltheti be.)

Az 1439. évi rendi mozgalom nemcsak Zsigmond reformjait tette semmissé, hanem a megmaradt királyi birtokállományra is végső csapást mért. Ennek gyarapításán Zsigmond nem keveset fáradozott uralkodása utolsó évtizedeiben, és halálakor – nem számítva az al-dunai végvárakat – mintegy 60 uradalom volt még a király és a királyné kezelésében. Most a rendi mozgalmat irányító bárók ezek nagy részét is megkaparintották, és Albert halálakor alig 35-36 maradt belőlük, többségükben a királyné birtokában. Ekkor fejeződött be az Anjou-korban oly hatalmas királyi várbirtok pusztulási folyamata, a király ettől kezdve már csak egy a legnagyobb birtokosok között.

A központi hatalom meggyengülésének külső következményei sem maradtak el. Zsigmond Magyarországát sokat szenvedett ugyan a török martalócok portyáitól,

politikai épségében azonban sohasem volt veszélyeztetve, sőt balkáni szomszédai felett is sikerült bizonyos fokú befolyást megőriznie. A császár halálával ez a korszak véget ért, és a magyar királyságnak már 1439-től kezdve új jelenséggel kellett szembenéznie: az Oszmán Birodalom nyílt hódító politikájával.

Az első magyarányú török támadás Szerbiát érte, amely évtizedek óta Magyarország vazallusa volt. II. Murád szultán 1439 tavaszán lerohanta Brankovics despota szerb tartományát, és augusztusban kéthavi ostrom után bevette székhelyét, Szendrőt. A szerb útközfőállam megsemmisült, fejedelme magyarországi birtokain keresett menedéket. A támadás kivédésére a magyar rendi állam képtelennek bizonyult. Meghirdették ugyan a nemesi felkelést, mert tartani lehetett attól, hogy Szerbia után a szultán Magyarország ellen fordul; ám mialatt Szendrő az utolsó napjait élte, a magyar sereg a távolban, Titel térségében vesztegelt, és hamarosan fel is oszlott anélkül, hogy kísérletet tett volna az ellentámadásra. Soraiban ekkor már vérhasjárvány dühöngött, amely nemsokára (1439. október 27.) a királyt is elragadta.

Albert halála súlyos következményekkel járt. A trónotódlás megoldatlansága miatt szembekerült egymással az udvari és a „nemzeti” párt, s az ellentétből hamarosan polgárháború kerekedett. Az udvar hívei Zsigmond leánya, az özvegy királyné köré tömörültek, aki gyermeket várt, és a trónt mindenképpen az ő számára kívánta biztosítani. Erről a rendek hallani sem akartak, és a tizenhat éves lengyel királyt, III. Ulászlót (Jagelló, azaz II. Ulászló fiát) hívták meg a trónra, aki el is fogadta feltételeiket, és 1440 májusában megérkezett Budára. Ekkorra azonban az országnak már volt királya. Erzsébet februárban fiút szült, akit május 15-én V. László néven megkoronáztatott. A koronázás – bár a rendek nem járultak hozzá – szabályszerűen ment végbe. Székesfehérvárott, a szokott helyen celebrálta Szécsi Dénes prímás a szent koronával, amelyet Erzsébet (udvarhölgye, Kottaner Ilona segítségével, aki mindezt megírta emlékirataiban) titokban hozatott el – a rendek szerint ellopatott – őrzőhelyéről, a visegrádi várból.

A királyné nyilván azt remélte, hogy a koronázással kész helyzet elé állítja ellenfeleit, reményei azonban nem teljesültek. A rendek függetlenségi vágya sokkal erősebb volt, mint a szent korona iránti tiszteletük, és ezt egy ideológiailag messze ható döntéssel juttatták kifejezésre. 1440. június 29-én ünnepélyesen érvénytelenítették a csecsemő László megkoronázását, kimondva azt az új alapelvet, hogy „a királyok koronázása mindenkor az országlakosok akaratától függ, a korona hatékonysága és ereje pedig az ő hozzájárulásukban rejlik”. Ezen az alapon „közös akarattal” Ulászlóra ruházták a királyi hatalmat, mint olyan személyre, aki – szemben a gyermekkirállyal – „az ország szükségében” alkalmas annak megvédelmezésére, és július 17-én Fehérvárott királlyá koronázták. Mivel a szent korona Erzsébet hatalmában volt, helyette a Szent István fejerekljetartójáról levett koronát használták, és azt ebből az alkalomból ünnepélyesen felruházták mindazzal a „misztériummal és erővel”, amely a szent koronához fűződött, arra az időre, amíg nem képesek azt visszaszerezni.

Ulászló megkoronázása ideológiailag és politikailag egyaránt nagy jelentőségű lépés volt. Ideológiai téren először deklarálta világosan a rendek felsőbbségét a királyi hatalommal szemben, és – bár még nem nyíltan megfogalmazva – megkérdőjelezte a trón legitim öröklésének addig soha kétségbe nem vont elvét. A legitimitás szempontjából vitathatatlan, hogy V. László volt nem csupán a törvényes, hanem az egyedüli

lehetséges trónutód, lévén az előző király egyetlen fia. Ulászlót ezzel szemben semmiféle vérségi kapcsolat nem fűzte egyik magyarországi dinasztiahoz sem. (Anyja nem Anjou Hedvig, I. Lajos leánya volt, hanem Jagelló Ulászló negyedik felesége.) Az ebből fakadó ellentét az országot két táborra szakította, ami hosszan tartó következményekkel járt. Nem csupán azonnali és évekig tartó polgárháborúhoz vezetett, hanem távolabbi kihatásaiban az ország két évtizeden át tartó megosztottságának is forrása lett. Az 1440-ben megbomlott egység Mátyás trónra lépéséig sohasem állt helyre, sőt még azután is éreztette hatását egy darabig.

A „cséh László” (V. László, 1440–1457) és a „lengyel László” (I. Ulászló, 1440–1444) párthíveinek harca 1440 nyarától 1445-ig folyt, és végeredményben nem hozott döntést. Az erők többé-kevésbé kiegyenlítettek voltak. Ulászló oldalán állt a bárók többsége és a nemesség zöme, viszont V. Lászlót támogatták a legvagyonosabb urak – Garai László, a Cilleiek, Szécsi érsek és testvérei, Perényi János tárnokmester – és még jó néhányan. Mögötte sorakozott fel a városok többsége is. Ulászlónak a lengyel királyság viszonylag csekély anyagi és katonai támaszt jelentett, V. László sokkal több támogatást kapott Ausztriából és a cseh tartományokból, amelyeknek uralkodója volt. Ügyét rokona, III. Frigyes német király karolta fel, aki Albert halálával a Habsburg-ház feje lett. 1440-ben Erzsébet anyakirályné őt tette László gyámjává, őrizetére bízta a szent koronát, és zálogba adta neki Sopron városát. Amikor Erzsébet 1442 végén váratlanul meghalt, Frigyes vette át László pártjának irányítását.

A polgárháború az első két évben (1440–1442) dühöngött csak teljes erővel, és főleg az ellenfél várainak megvívásában, illetve birtokainak feldúlásában merült ki. Ezen a téren a legjelentősebb sikereket Erzsébet cseh kapitánya, Giskra János (Jan Jiškra z Brandýsa) érte el az ország északi és északkeleti megyéiben. 1440-ben ő vette át Kassa védelmét, és innen kiindulva – a királyi és a bányavárosok által is támogatva – több évi szívós munkával a Szepességig és Zólyomig terjesztette ki László pártjának uralmát. Serege jórészt cseh zsoldosokból állt, akik a huszita háborúkban nevelkedtek, és az ott tanult harcmodort hozták magukkal Magyarországra. Giskra kezében ez a zsoldoshad fegyelmezett és verhetetlen haderővé vált. Anyagi alapját maga teremtetten meg egyrészt az elfoglalt terület kisajátított királyi jövedelmeiből – a bányákból, a kamarahasznából, a harmincadokból és a városi adókból –, másrészt a városi polgárság kölcsöneiből. A városok ugyanis a rendekkel szemben oltalmazójuknak tekintették, és jelentős anyagi áldozatokat is vállaltak érte.

Míg Giskra egyre-másra verte meg az ellene küldött hadakat, az ország többi vidékén Ulászló hívei kerültek fölénybe, és az ellenpárt a nyugati megyékbe szorult vissza. A harcok kiemelkedő eseménye az 1441. első napjaiban Bátaszék mellett vívott ütközet volt, amelynek elsőrendű szerepe volt Ulászló helyzetének megszilárdításában. Itt semmisült meg az utolsó számottevő haderő, amelyet Erzsébet az ország középső és déli megyéiből táborba tudott szólitani. A bátaszéki ütközet azonban nem mint hadiesemény fontos igazán. Valódi jelentősége abban állt, hogy egyszerűen híressé tette és páratlan hatalomhoz juttatta a csata két győztesét, az elkövetkező másfél évtized két főszereplőjét. A két Ulászló-párti vezér egyike Újlaki Miklós macsói bán volt, pártjának egyik leggazdagabb főura. A másik, Hunyadi János szörényi bán még alig ismerték akkor.

Hunyadi egyszerű lovagként kezdte pályafutását. Kisgyermek lehetett, amikor atyja, Vojk a románok lakta Havasalföldről áttelepedett Magyarországra, és Zsigmond király

udvari lovagja lett. 1409-ben örök adományul megkapta urától az erdélyi Hunyadvár (Vajdahunyard, ma Hunedoara) falut, amelyhez kisebbfajta uradalom tartozott, és ezzel annak a birtokosi rétegnek lett a tagja, amelyet korábban „nagybirtokos köznemességnek” nevezünk. Kezdetben Hunyadi pályája és társadalmi kapcsolatai is ennek megfelelően alakultak. Fiatal éveit különböző nagyurak udvarában töltötte; egyikük Újlaki István macsói bán volt, annak a Miklósnak a bátyja, akihez később – de talán már ettől kezdve – halálig tartó barátság és szövetség fűzte. Újlaki halála után Zsigmond szolgálatába lépett, az ő kíséretében jutott el Itáliába, ahol két évre a milánói herceg fogadta zsoldjába. Hazatérése után, amikor már udvari lovag volt, a törököktől fenyegetett déli végekre került, ahol Tallóci Frank szörényi bán oldalán működött. Valószínűleg Tallóci ajánlására bízta rá Albert 1439-ben a szörényi végek védelmét, és hamarosan a báni címet is neki adományozta. Hunyadi azonban ekkor még nem számított az első országnagyok közé. Jelentős birtokadományokban egyelőre nem részesült, és amikor 1440-ben Ulászló táborához csatlakozott, még nem a vezérek között, hanem csak a kevésbé jelentős „előkelők” egyikeként tartották számon.

Pályáján a bátaszéki diadal jelentette a fordulópontot, mert Újlakival együtt a fél ország urává tette. A csata után Ulászló – mialatt ő maga a Dunántúlon indított nagyszabású hadműveletet – őket bízta meg azzal, hogy a keleti országrészt megtisztítsák Erzsébet híveitől. A feladatot Hunyadi egyedül vállalta magára, és játszi könnyedséggel teljesítette. 1441 tavaszára egész Erdély a Tiszántúllal együtt Ulászló pártján állt. Jutalmul a király – a tisztségek addig példátlan halmozásával – kettejüket tette meg erdélyi vajdává, a székelyek és számos megye ispánjává, emellett rájuk bízta Temesvár, Nándorfehérvár és az egész déli végvárrendszer védelmét. E feladatok ellátására megkapták a sóbányákat és a teljes királyi sőjővédelem kezelését. Újlaki emellett megtartotta macsói bánágát is, Hunyadi pedig (immár Újlakival megosztva) a szörényi bánágot. Újlaki és Hunyadi ily módon 1441 végére rendkívüli hatalom birtokába jutott, és szoros barátságukat az is bizonyítja, hogy ez a hatalom sohasem vált köztük viszály forrásává. Újlaki a Tiszától nyugatra építette ki területi befolyását, ahol családi birtokai is feküdtek, a keleti részek kormányzását pedig meghagyta vezértársának. Oda csupán familiárisait küldte, akik az érdekeit képviselték és közreműködtek az óriási territórium igazgatásában. A Tiszától keletre tehát valójában Hunyadi volt az úr, és ekkor rakta le az alapjait annak a mesés családi vagyonnak, amely utóbb fiának, Mátyásnak szolgált lépcsőül a királyi trónhoz.

A „vagyon” szó idézőjelbe kívánczik, mert Hunyadi territóriumában közhatalom és magánhatalom, tisztségül bírt földek és családi uradalmak sohasem váltak szét teljesen. Uralmának alapját mindvégig azok a királyi várak szolgáltatták, amelyeket hivatalba lépésekor, 1441-ben vett birtokba *honorként*, és haláláig nem adott ki a kezéből. Ezekhez járultak az Erzsébet híveitől elfoglalt, illetve más módon megüresedett uradalmak. Ulászló néhány királyi birtokot örökbe is adományozott neki, ennek azonban nem volt különösebb jelentősége, mert a többivel is a sajátjaként rendelkezett. Székhelyéül a családi fészket, Hunyadot választotta, és itt emeltette az 1440-es években azt a pompás várat, amely átépített formában ma is látható. A vár egyformán közel esett a hatalmát biztosító két régióhoz: a temesi–al-dunai végek váraihoz és az erdélyi uradalmakhoz. Később, amikor csillaga még feljebb emelkedett, távolabbra is kiterjesztette a befolyását: 1444-ben megkaparintotta Brankovicstól a szerb despoták

végeláthatatlan uradalmait (Debrecen, Szátmárnémeti, Munkács, Nagybánya, Világosvár stb.), majd 1454-ben az ország másik végében a királynék egykori Trencsén megyei várait szerezte meg. A Dunántúlon azonban sohasem próbált terjeszkedni. Ezt a vidéket meghagyta társa, Újlaki érdekszférájának, olyan következetességgel, mintha csak titkos szerződés kötelezte volna erre.

Az ország zavaros viszonyai közepette Hunyadi territórium a rendet képviselte a rendetlenségben. Attól kezdve, hogy felszámolta a László-pártiak szórványos ellenálását, a rábízott terület belső békéjét nem zavarták meg polgárháborús események. Mialatt az ország más tájain még tombolt a küzdelem, Hunyadi teljes figyelmét egy másik gondnak szentelhette: az erősödő török nyomás elhárításának. Ez volt az a terület, ahol a hatalom mellett hamarosan világhírre is szert tett.

A török háborúk ugyanis a polgárháború éveiben is folytatódtak, sőt ekkor érte az ország területét az első nagyarányú oszmán támadás. 1440 tavaszán II. Murád szultán – bizonyára a magyar belpolitikai válság ismeretében – személyesen vette ostrom alá a királyság déli kapuját, Nándorfehérvárt, amelyet az egyik Tallóci fivér, Jovan (János) vránai perjel védelmezett. A vár Uláslótól is kapott némi támogatást, de elsősorban a Tallóciak szívós helytállásán múltott, hogy több hónapon át dacolt a szultán seregével és végül magyar kézben maradt. Jellemző az ország akkori állapotaira, hogy ez a páratlan fegyvertény úgyszólván észrevétlen maradt. Míg a vár 1456. évi ostromára – mint látni fogjuk azt – az egész világ figyelt, erről az ostromról nem jegyezték fel többet néhány szűkszavú mondatnál.

Hunyadi fellépése rövidesen fordulatot hozott a török–magyar harcokban. Már 1441-ben, a déli végek védelmének átvételekor betört Szerbiába és megfutamította a szendrői béget. 1442-ben egymás után két nagy győzelmet aratott. Március 22-én Gyulafehérvár mellett semmisített meg egy Dél-Erdélyt pusztító nagy török sereget, szeptember elején pedig a ruméliai beglerbéget (az európai oszmán hadak fővezérét) verte tönkre a Kárpátokban, a Jalomica (Iălomița) felső folyásánál. Mindezek helyi sikerek voltak, és távolról sem tették próbára az Oszmán Birodalom kimeríthetetlen erőforrásait. Magyar részről azonban eddig nem volt példa ilyen győzelemsorozatra, és Hunyadiból egyik napról a másikra a „nemzet” bálványa lett. Verhetetlen hadvezér hírében állt, aki bármilyen ellenséggel könnyedén leszámol, és mindenki számára úgy tűnt, hogy – mint később Thuróczy János megfogalmazta – az ő személyében eljött végre az a hős, aki a magyar fegyvereket ismét diadalról diadalra fogja vezetni, és az országot kiemeli szánalmas állapotából. Ettől kezdve a nemesi közvélemény rajongással fordult Hunyadi felé, és iránta való bizalmában semmi sem tudta többé megingatni. A hadvezér további sikereiben hitének újabb igazolását látta, kudarcait ellenben kivételes körülményekkel – többnyire árulással – magyarázta. Hunyadi számára ettől kezdve egyenes út vezetett a kormányzói méltóság felé, sőt fia a trónig is eljutott.

Az események úgy hozták, hogy Hunyadi mindjárt első győzelmei után a nemzetközi érdeklődés középpontjába került. A pápaság ekkor elevenítette fel utoljára a hitetlenek elleni keresztes háború több évszázados gondolatát, és terveiben Hunyadi személye egyszeriben fontos helyet kapott. Az időpont nem volt véletlen. VIII. János bizánci császár, akit Konstantinápolyban napról napra szorosabb gyűrűbe fogott az oszmán terjeszkedés, trónja megmentéséhez a keresztény nyugattól remélt segítséget, és hogy ezt megkapja, 1439-ben a firenzei zsinaton beleegyezett a latin (katolikus) és a görög

(ortodox) egyház uniójába. Róma számára ez nem jelentett kevesebbet, mint az 1054-ben végleg felbomlott keresztény egység helyreállítását saját vezetése alatt. Az unió megvalósítása azonban egyelőre megfeneklett a görög papság és a nép ellenállásán, és a megtörésükhöz fegyverrel kellett utat törni Bizáncba. A terv tehát összekapcsolódott a Balkán felszabadításának Nikápoly óta félretett tervével, és IV. Jenő pápa teljes erővel fogott hozzá a két vállalkozás együttes végrehajtásához. 1442 tavaszán Magyarországra érkezett Cesarini Julián bíboros, a római kúria akkori vezető politikusa, hogy békét teremtsen az egymással hadakozó pártok között, és az ország erejét a törökök elleni támadó háborúra mozgósítsa. Mire a küldetését teljesítette, már nyilvánvaló volt, hogy a készülő háborúban Hunyadié lesz a vezető szerep.

Az első nagyszabású hadműveletre 1443-ban került sor. Cesarini fegyvernagyvást teremtett a „két László” párthívei között, és bár az V. Lászlónak hódoló országnagyok továbbra is távol maradtak a törökök elleni küzdelmekről, nem gördítettek elé akadályokat sem. Ulászló országrésze minden erejét a balkáni háborúra összpontosíthatta, és 1443 októberében nagy magyar hadsereg nyomult be oszmán területre Hunyadi és a király vezérlete alatt. A Szófiaig előrehatoló sereget a zord időjárás visszafordulásra kényszerítette, de végül győztesen érkezett haza 1444 január végén Nándorfehérvárra. A három téli hónapon át tartó „hosszú hadjárat” nem annyira katonai, mint inkább erkölcsi sikert hozott. A magyarok nem semmisítették meg az ellenséget, és nem foglaltak vissza egy talpalatnyi földet sem, de három nagyobb és több kisebb ütközetben ők maradtak felül, és veretlenül tértek haza. A hadjárat jelentősége főként lélektani hatásában volt mérhető: a szultánt aggodalommal töltötte el, ellenfeleit viszont további vállalkozásra sarkallta, és megingathatatlanná tette a Hunyadi vezéri képességeibe vetett hitüket.

A „hosszú hadjárat” diadalainak hatására a pápa vezetésével nemzetközi koalíció alakult, amely immár a Balkán-félsziget egészének meghódítását tűzte ki célul. A koalíció tagjai közül a Velencei Köztársaság és Jó Fülöp, Burgundia hercege hajóhadat küldtek a Dardanellákba és a Boszporuszba, hogy elvágják a közlekedést az Oszmán Birodalom európai és ázsiai tartományai között. A tervek szerint az Európában rekedt török haderőt a Hunyadi vezette magyar hadseregnek kellett a tengerbe szorítania. 1444 tavaszán megindultak a hadi készülődések, és július végén, amikor a flották már kifutottak, Ulászló is mozgósította haderejét. Az invázió sikerrel kecsegtetett: nemcsak magyar csapatok vonultak fel, hanem érkeztek lengyelek és a pápa pénzen toborzott külföldi zsoldosok is, csatlakozott a sereghez a havasalföldi vajda, és biztosítva volt a bosnyák király és a Kasztrióta György vezette albán felkelők támogatása.

A nagy vállalkozást váratlan fordulat sodorta katasztrófába. II. Murád szultán annyira megrettent a keresztény koalíciótól, hogy óriási áldozatok árán is békét akart kötni. Apósát, a Magyarországon élő Brankovics Györgyöt kérte fel közvetítőnek, és felajánlotta neki Szerbia visszaadását, ha sikerül az ellenség sorait megbontania, és a háborút elodáznia. A szerb fejedelemnek kapóra jött az ajánlat, és Hunyadi személyében meg is találta a koalíció sebezhető pontját. A török–magyar békekötés jutalmául felkínálta neki a szerb despoták hatalmas magyarországi uradalmait. Ilyen előzmények után került sor az európai történelem egyik legkétesebb diplomáciai lépésére, a „szegedi” békére, amellyel kudarcba fulladt a keresztes háború ügye, s amelyet azóta évszázadokon keresztül találgatások és vádaskodások özöne követett. Tényleg békét kötött-e

Ulászló, és ha igen, miért? Ha megkötötte, miért szegte meg azonnal? Egyáltalán, mi történt valójában, és amit sokan a legfontosabb kérdésnek tartottak: kit terhel a felelősség a súlyos következményekért?

Ma már többé-kevésbé világos az események menete és motivációja. Noha a háborús készülődések egész nyáron folytatódtak, Ulászló hajlandó volt megbízólevelet adni Brankovicsnak, hogy színleg tárgyalásokat folytasson a szultánnal. Ennek eredményeképp 1444. június 12-én béketervezet született Drinápolyban, amelyet Murád ünnepélyesen ratifikált, majd elküldte a követeit Magyarországra, hogy a másik felet is megeskessék rá. A török követség augusztus 1-je körül érkezett Szegedre a „hihetetlenül” kedvező békeajánlattal, amit a királyi tanács zárt ülésen heves vita után elfogadott. Ennek értelmében a szultán vállalta, hogy egy héten belül kiűrti Szerbiát, 100 ezer arany hadisarcot fizet a magyar királynak és háború esetén 30 ezer fegyverest bocsát a rendelkezésére. A békekötés tíz évre szólt volna. Ezt követően Ulászló Nagyváradra küldte a követeket, ő maga pedig augusztus 4-én Szegeden nyilvánosan megesküdött a magyar országnagyokkal együtt, hogy a háborút a tervek szerint folytatja, a béke pedig, amelyet a törökökkel kötni készül, nem lesz érvényes, „köttessék bárhogyan, akár eskü alatt is”. Ezután, augusztus 15-én a nyilvánosság mellőzésével Nagyváradon megkötötte a békét. Magyar részről a király nevében Hunyadi tette le rá az esküt, szerb részről pedig Brankovics. A szultán teljesítette a vállalt feltételeket, a szerb fejedelem tehát 22-én birtokba vehette Szendrőt és Szerbia többi várát, egyidejűleg pedig átadta Hunyadinak a felajánlott sikerdíjat: Debrecent, (Hajdú-)Böszörményt, Szatmárnémetit, Nagybányát, Munkácsot, Beregszászt és a hozzájuk tartozó hatalmas uradalmakat. Ennek végeztével Hunyadi feloldozást kapott Cesarini bíborostól „a pogánynak tett esküje” alól, Ulászló pedig Bulgária királyságát ígerte neki oda, ha a hadjárat győzelemhez segíti őket. Szeptember 22-én Ulászló és Hunyadi seregükkel átlépték a török határt, és a Duna mentén benyomultak az Oszmán Birodalomba.

Valószínű, hogy az előre megfontolt békeszegés tervét a pápai legátus, Cesarini eszelte ki végső kétségbeesésében, hogy megpróbálja megmenteni a keresztes háború ügyét. Ez azonban nem sikerült. Brankovics és Hunyadi titkos alkujja pusztulásba sodorta a sokat ígérő vállalkozást. A drinápolyi, szegedi és nagyváradai béketárgyalások az igyekezet ellenére sem maradhattak titokban, híruk Velencén át eljutott a szövetséges hajóhadakhoz, és elbizonytalanította a parancsnokokat. A szultánnak nem esett nehezére csapataival együtt átkelni Kis-Ázsiából Európába, hogy felvegye a harcot a támadókkal. 1444. november 10-én Várnánál megsemmisítő csapást mért rájuk, Ulászló és Cesarini is a csatatéren maradt.

HUNYADI KORMÁNYZÓSÁGA (1446–1452)

A király halálával az országon olyan fokú zűrzavar lett úrrá, amelyhez foghatót Csák Máté kora óta nem ismert. Már a polgárháború éveiben is megszokott állapot lett az anarchia. A háború kezdete óta szerte az országban gomba módra szaporodtak az engedély nélkül létesített várak és erődítmények; mindez az ököljog uralmát erősítette, mellyel szemben semmilyen más jog nem nyújtott védelmet. A bíróságok

munkája 1439 óta szünetelt; a jogi viszonyokat amúgy is áttekinthetetlenné tette, hogy számos birtok jutott az ellenpárt tagjainak kezére, akik a saját uralkodójuktól adománylevelet szereztek rá.

A várnai vereség után a helyzet, ha lehet, még rosszabbra fordult. A két párt küzdelme újból fellángolt, de vezére már egyiknek sem volt. V. László gyámjaként beleavatkozott a harcokba III. Frigyes német király, és 1445 nyarán sorra elfoglalta a nyugati határszél várait, köztük Kőszeget és Kismartont. Szlavóniában a Cilleiek mérték döntő csapást a Tallóciakra, és megszállták a zágrábi püspökség és a vránai perjelség várai mellett Zágrábot is. Giskra a Felvidéken terjesztette ki hódításait a Szepességre. Az országnak mindezen felül szembe kellett néznie a szultán bosszúhadjáratának lehetőségével.

A válságos helyzetből nem volt más kiút, mint a pártok megegyezése. Az 1445. áprilisi országgyűlésen első ízben ült le tárgyalni a két tábor, és ennek eredményeképpen ideiglenes országtanácsot alakítottak. Megállapodtak abban, hogy V. Lászlót ismerik el királynak, ha Frigyes hajlandó lesz szabadon bocsátani a szent koronával együtt; ellenkező esetben új királyt választanak. Az anarchián azzal próbáltak úrrá lenni, hogy elrendelték az engedély nélkül emelt várak lerombolását, és egyelőre érvénytelenítették az Albert halála óta tett királyi adományokat. A béke helyreállítására rendkívüli hatáskörrel felruházott hét főkapitányt választottak. Hatan Ulászló volt híveiből kerültek ki (Hunyadi, Újlaki, Rozgonyi György, Bebek Imre, Gúti Ország Mihály, Szentmiklósi Pongrác), a hetedik Giskra lett. A kompromisszum egyik jele volt, hogy az országgyűlésen első ízben a városok is képviseltethették magukat.

A helyzet stabilizálása 1446-ban a központi hatalom formális helyreállításával folytatódott. Miután Frigyes nem volt hajlandó Lászlót elengedni, a rendek addig ismeretlen módon oldották meg a hatalom kérdését: László kiskorúsága idejére kormányzót (*gubernator*) választottak. A kormányzó az adott esetben nem lehetett más, mint Hunyadi, aki nemcsak pártjának – és általában a nemességnek – általános bizalmát élvezte, hanem Brankovicssal kötött alkuja óta hatalomban is az ország első emberének számított. A kormányzóválasztást nagyszámú köznemes részvételével a Pest melletti rákosi országgyűlésen tartották meg 1446. június 6-án. Az ország új feje korlátozott királyi hatalmat kapott. Nem volt joga 32 jobbágyteleknél (azaz egy nagyobb falunál) nagyobb birtokot adományozni, nem illette meg a királyok legfelső bíraskodási joga, és a királyi jövedelmek kezelésében is megkötötték a kezét. Az országtanács megmaradt, sőt hatásköre a korábbihoz képest lényegesen megnőtt. A tanács a két párt vezéreiből – főpapokból és bárókból – állt, a „nemzeti” párt számottevő túlsúlyával. A királyi jogkört tehát a kormányzó és az országtanács együttesen helyettesítette, ami abban is kifejeződött, hogy az országgyűlések törvényeit nem Hunyadi, hanem „az ország főpapjai, bárói, nemesei és előkelői”, azaz a rendek nevében tették közzé.

Hunyadi kormányzósága (1446–1452) látszólag a rendi államforma kiteljesedését jelentette, valójában a bárók uralmát intézményesítette. Az állam működésének új módját az 1447. márciusi országgyűlés szabályozta, amelyen megerősítették az előző évi rendelkezéseket is. Kimondták, hogy évente pünkösdkor országgyűlés tartandó, amelyen minden 20 jobbágnál többel bíró nemes köteles megjelenni; azt is kimondták, hogy a kormányzó és a bárók a gyűlés ideje alatt váljanak meg hivatalaiktól. Elhatározták, hogy a király halála esetén a királyválasztás joga az országnagyokat és a

megyék küldötteit közösen illeti meg, és a választásnak egyhangúnak kell lennie. Egyben érvénytelenítették az 1445-ben megválasztott hét főkapitány megbízatását. Az országgyűlés legfőbb eredménye az anarchia megfékezése volt. A bárók magánháborúinak már az 1446-os országgyűlésen sikerült véget vetni. A rend utáni vágy olyan erős volt, hogy a bárók legtöbbször alávetette magát az országgyűlés rendelkezéseinek, és visszaadták a „zavarok ideje” alatt elfoglalt idegen várakat és jószágokat. A bíróságok is megkezdték rendszeres működésüket.

A kormányzó és a rendek hatalma azonban nem terjedt ki az egész országra. Giskra és a Cilleiek függetlenítették magukat a kormánytól, III. Frigyes pedig jelentős nyugat-magyarországi területeket tartott megszállva. Hunyadi kormányzósága túlnyomórészt azzal telt el, hogy megpróbálta helyreállítani az ország egységét. Törekvései azonban rendre kudarcba fulladtak, és 1452-ben az egység éppúgy hiányzott, mint hat évvel korábban.

Először Frigyes hódításait kellett tudomásul venni. Hunyadi már 1446 őszén hadba vonult ellene, de Bécs környékének elpusztításán kívül nem ért el eredményt. Az országnagyok kénytelenek voltak 1447. június 1-jén fegyverszünetet kötni, amely szerint Sopron, Kőszeg, Kismarton több más határszéli várral és uradalommal Frigyes kezén maradt. A német király cserébe visszaadta Győrt, amelyet a polgárháború óta az ő zsoldosai tartottak megszállva, de nem adta ki a kezéből sem László királyt, sem a koronát. A fegyverszünetet nem követte béke, az osztrák háború azonban többé nem újult ki.

Bele kellett törődnie Hunyadinak a Cillei grófok szlavóniai uralmába is. A család névleges feje ekkoriban Hermann fia, Frigyes volt, Borbála királyné testvére (és így V. László nagybátyja), tényleges feje azonban Frigyes fia, Ulrik. Cillei Ulrik jóval több volt, mint a főurak egyike. Családja, amióta Zsigmond császár 1436-ban a Német-római Birodalom fejedelmei közé emelte, elvben egyenrangúnak számított a Habsburgokkal. Birodalmi fejedelemsége a mai Celje (Cilli) vidékén, Stájerország, Krajna és Karintia között terült el, emellett tekintélyes birtokai voltak az országhatár innenső oldalán. Magyarországi hatalma több mint húsz vár birtokára épült, amelyeket részben nagyatyjától örökölt, részben a polgárháború éveiben hódított meg. 1445-ben kiverte a Tallóciakat Szlavóniából, akik az elesett Ulászló hívei voltak, önhatalmulag felvette a szlavóniai bán címet, és független fejedelem módjára uralkodott a tartomány felett. Zágráb élére saját kapitányát helyezte, és a zágrábi püspökséget klerikusának adományozta, azzal a felhatalmazással, amelyet még 1440-ben kapott Erzsébet királynétól. Hunyadi eleinte megpróbált leszámolni Cilleivel, és 1446 tavaszán egészen Stájerországig hatolt be ellenfele birtokára. Az 1446. évi országgyűlés magyar főurakat választott bánná, és újból megkísérelte Szlavónia visszaszerzését, Cillei azonban szilárdan tartotta pozícióit. Végül 1448-ban – Hunyadinak egy újabb sikertelen hadjárata után – a felek szabályos békét kötöttek. Cillei forma szerint alávetette magát a rendi kormányzatnak, ennek fejében atyjával együtt jogszerűen megkapta a báni méltóságot. Megtartotta foglaltsait is Szlavóniában és a Felvidéken, ahol 1439 óta zálogjogon birtokolta Trencsént és a hozzá tartozó várakat. A békét megpecsételendő Hunyadi idősebb fia, László eljegyezte Ulrik leányát.

A legsúlyosabb kudarcok Hunyadit és a rendi kormányt Giskrával szemben érték. Giskra rendíthetetlen hűséggel viseltetett V. László iránt, és mindvégig az ő „főkapi-

tányának” címezte magát. Országnyi tartományát, amely a bányavárosoktól Kassáig és Sárosig terjedt, nem volt hajlandó átadni másnak, csak a leendő királynak. A rendekkel való ellentéte alapvetően abból eredt, hogy ő rendelkezett az ország jelentős jövedelmeivel, köztük a legértékesebb nemesfémhányakkal. A vita további tárgyát a harcok alatt megszállt főúri és nemesi birtokok jelentették, mert – ellenszegülve az 1446. évi országgyűlés határozatának – Giskra ezektől sem kívánt megválni. Mindennaposak voltak a sűrlődások a cseh zsoldosvezérek garázdálkodásai miatt is, akik felett a főkapitány igen laza ellenőrzést gyakorolt. Tartományának rendes jövedelmeiből nem futotta a nagyszámú zsoldos rendszeres fizetésére, akik ezért részben rablásból éltek, még akkor is, amikor a polgárháború véget ért. Giskra és a rendi kormány eleinte megpróbált szót érteni egymással, uralmát is legalizálták azzal, hogy megtették a hét főkapitány egyikének. 1446-ban három évre törvényesen meghosszabbították a lefoglalt királyi jövedelmekhez való jogát, de ennek fejében a zsoldosok rendszeres fizetését és az elfoglalt várak visszaadását kívánták tőle. Giskra a feltételeket részben nem tudta, részben nem akarta teljesíteni, és így hamarosan háborúra került a sor, amely megszakításokkal 1452-ig, V. László kiszabadulásáig tartott. Hunyadi maga állt a magyar hadak élére, és hat év alatt, 1447 és 1452 között négy hadjáratot vezetett a Felvidékre. A küzdelem a sok pénz- és véráldozat ellenére eredménytelennek bizonyult. Hunyadi – bizonyára felszerelés és türelem híján – nem vállalkozott arra, hogy Giskrát módszeresen kiostromolja váraiból, beérte azzal, hogy megtorlásul az ellenfél földjét pusztította, néha pedig megpróbált egy-egy faerődöt elfoglalni. Egyikük, a Losonc melletti Szentkirály ostrománál 1451-ben súlyos vereséget szenvedett a felmentésére érkező Giskrától, és több magyar országnagy is a csataterén maradt. Több ütközetre nem került már sor, és V. László kiszabadulásának hírére 1452. augusztus 24-én megkötötték a békét. Giskra megtartotta a kezén levő birtokokat és jövedelmeket, továbbá 10 ezer aranyat kapott lerontásra ítélt erődítményei fejében, 12 ezret pedig foglyaiért.

A törökök elleni harcban sem kísérte szerencse a magyar seregeket, leszámítva, hogy 1447-ben Hunyadi egy villámhadjáratral ismét magyarpárti vajdát ültetett trónra Havasalföldön. A török invázió veszélye elmúlt, de az ország és Hunyadi is szerette volna újabb diadallal elfeledtetni a várnai vereséget. Az új pápa, V. Miklós (1447–1455) is keresztes háborút szorgalmazott, és Carvajal bíboros személyében ismét legátust küldött Magyarországra. Így indult meg 1448 őszén az újabb támadó hadjárat. A Hunyadi vezette magyar sereg – román segédcsapatokkal megerősítve – Albániának vette útját, hogy egyesülni próbáljon Kasztrióta György albán felkelőivel. Ütközben, a baljós emlékű Rigómezőn került szembe II. Murád hadaival, és a háromnapos ütközetben (október 17–19.) másodszor is súlyos vereséget szenvedett. A sereg csaknem valamennyi vezérével együtt ott veszett.

A rigómezei ütközet után kiűjult és háborúhoz vezetett Hunyadi és Brankovics 1444 óta lappangó ellentéte. Ennek alapvető oka a váradi béke volt. A szerb fejedelem, miután eleget tett Hunyadival kötött alkujának, becsülettel megtartotta a szultánnal kötött békét, és sem a várnai, sem a rigómezei hadjáratban nem volt hajlandó részt venni. A magyarok emiatt árulónak tekintették, országa pedig a török–magyar harcok miatt állandó pusztításoknak volt kitéve. Brankovics mindezt – némi okkal – Hunyadit tette felelőssé, és visszakövetelte tőle a Szerbiáért átadott birtokokat. Amikor a kormányzó a rigómezei csatából hazatérőben fogságába esett, megpróbálta őt zsarol-

ni. Kiszabadulása után Hunyadi bosszút állt, 1450-ben az országgyűléssel kimondatta Brankovics hűtlenségét, elkoboztatta jószágait, és harcot indított ellene az ítélet végrehajtásáért. Az országnagyoknak csak 1451-ben sikerült békét teremteniük a két nagyúr között. Hunyadi visszaadta ellenfelének az elkobzott javakat, de 155 ezer arany zálogértékben megtartotta mindazt, amit 1444-ben kapott tőle. Brankovics unokáját – Cillei Ulrik leányát – pedig eljegyezték Mátyással, a kormányzó kisebbik fiával.

Hunyadi pozícióját mindamellet a kudarcok sorozata sem ingatta meg. A bárók között számottevő ellenzéke volt, de a nemesség változatlanul vezérének tekintette. Hatalmát ügyes politikával még növelni is tudta. 1450-ben barátjával, Újlakival együtt közös ligára lépett hajdani ellenfelével, Garai Lászlóval, akit az 1447. évi országgyűlés nádorrá választott. A Hunyadi–Újlaki–Garai-liga a saját előnyére az országtanács megkerülésével különbékére lépett III. Frigyesel. Garai visszakapta az osztrákoktól Dévényt (ez is egyike volt az 1445 körül elfoglalt határ menti váraknak), Hunyadi pedig az ország nevében beleegyezett, hogy V. László 18 éves koráig (1458-ig) Frigyes gyámsága alatt maradjon. Mivel Frigyes számára ez azt jelentette, hogy továbbra is ő kormányozhatja László osztrák tartományait, viszonzásul elismerte László nagykorúságáig Hunyadi magyar kormányzóságát. Azt is megígérte, hogy az ifjú királyt csakis Hunyadinak fogja átadni. Hunyadi az ország északnyugati részében is megvetette a lábát: 1450-ben megszerezte a Rozgonyiaktól a pozsonyi várat, Nagyszombatot és Szokolcát. Ki akarta váltani Trencsént is zálogbirtokosától, Cilleitől, de ez a terve csak 1454-ben sikerült.

Hunyadi kormányzóságának az ausztriai rendek felkelése vetett véget. Mialatt Frigyes 1452-ben Rómában járt, hogy császárrá koronáztassa magát, fegyvert fogtak ellene és László azonnali szabadon bocsátását követelték. A mozgalomhoz a cseh rendek egy része és a Cilleiek is csatlakoztak. Visszatérése után Frigyes a rendek serege Bécsűjhelyen ostrom alá fogta, úgyhogy kénytelen volt engedni, és 1452. szeptember 4-én átadta Lászlót unokabátyjának, Cillei Ulriknak. A szent koronát azonban továbbra sem adta ki a kezéből, és eredménytelenek voltak azok a tárgyalások is, melyeket a magyarok folytattak vele az elfoglalt területek visszaadásáról, illetve kiváltásáról.

V. LÁSZLÓ ÉS A HUNYADI-PÁRT (1452–1457)

László kiszabadulása végre megteremtette a legális alapot a belpolitikai helyzet oly régóta várt konszolidációjához. Albert halála óta első ízben volt az országnak olyan koronás feje, akit mindenki törvényesnek ismert el. Újbóli koronázásról nem esett szó; V. László régi párthívei már korábban keresztülvitték, hogy az 1440. évi koronázás törvényesnek tekintendő. A kormányzás új módját és a zavaros időkben kialakult állapotokat az országnagyok a Bécsben folytatott tárgyalásokon rendezték, és a döntéseket 1453 januárjában a pozsonyi országgyűlés emelte törvényre. A múlta fátylat borítottak: a király közkegyelemben részesítette mindazokat, akik annak idején Ulászló oldalán ellene fogtak fegyvert. A birtokviszonyok rendezésében részint a fennálló helyzetet, részint az 1439. évi állapotot tekintették alapnak, hatályon kívül helyezve

I. Ulászló és Erzsébet valamennyi adománylevelét. A nagyok birtokfoglalásait most új, érvényes királyi adomány szentesítette. Pártállásra való tekintet nélkül mindenki megkapta a jutalmát. Az általános megbékélés érdekében a kormány feláldozta a jogilag még létező királyi uradalmak jó részét, amelyek 1439-ben vagy később kerültek magánosok kezére. Mint az előző években már annyiszor, kimondták a jogtalanul emelt új erődítmények lerombolását és az elfoglalt idegen jószágok visszaadását. Helyreállították az 1439 után megszűnt kormány szerveket: a nagyobb kancelláriát, élén az új főkancellárral, Szécsi Dénes érsekkel, a titkos kancelláriát, amelynek vezetője Hunyadi híve, Vitéz János váradi püspök, a neves humanista lett, továbbá a személyes és a különös királyi jelenlét bíróságait. Az üresen maradt udvari méltóságok betöltésével helyreállt a hajdani királyi tanács, de mellette – forma szerint – érintetlen maradt a rendi korszakban megerősödött országgyűlés működése.

A tényleges hatalmi viszonyok azonban nem változtak, az ország igazi ura továbbra is Hunyadi maradt. A kormányzói méltóságról 1452 végén le kellett mondania, de ezért minden lehetséges módon kárpótolták. „Az ország főkapitánya” címmel a kormány élén maradt, megtartotta – Pozsony kivételével – az addig kezén levő várakat, és hivatalosan is megbízták az összes királyi jövedelem kezelésével, amiből csupán 24 ezer aranyat kellett évente a királynak átadnia az udvartartás költségeire. Azt is kiharcolta, hogy rangban kivételezett helye legyen az ország főúri családjai között. Lászlótól megkapta örökbirtokul az erdélyi szászok besztercei kerületét, és hozzá a „Beszterce örökös grófja” címet a maga és utódjai számára. Magyarországon az örökletes főúri címek addig ismeretlenek voltak, leszámítva a Cilleieket, akik Zagoria grófjainak is címezték magukat, arról a Varasd megyei kerületről, amelyet 1399-ben Zsigmondtól kaptak. Valószínűleg az ő példájuk ösztönözte Hunyadi, hogy ezt a rendkívüli kiváltságot megszerezze családjának.

Hunyadi tehát nem engedte ki kezéből az ország irányítását, ennek az ára azonban fokozatos elszigetelődése volt. Hatalmi törekvéseivel olyan útra lépett, amelyen már barátai sem tudták mind követni. A keleti országrész nemessége körében még mindig nagy tábora volt, de már csak néhány báró – Gúti Ország Mihály, Rozgonyi Sebestyén – állt mellette. Még Újlaki is eltávolodott tőle, és bár nyíltan nem szakítottak, a vajda is csatlakozott ahhoz a főúri ligához, amely – élén Cilleivel, Garaival és Pálóci László országbíróval – a királyi udvar magyarországi befolyásának helyreállítását tűzte ki célul, s így burkoltan Hunyadi ellen irányult. A ligát 1453. szeptemberben kötötték meg, és 1455-ben megújították. Még Újlaki elhidegülésénél is figyelmeztetőbb jel volt Vitéz János szembefordulása Hunyadival.

Vitéz művelt és tehetséges kancelláriai hivatalnok volt, akinek döntő szerepe lehetett az 1439-ben kibontakozó rendi mozgalom ideológiájának kialakításában. Lelkes híve volt a „nemzeti” pártnak, majd Hunyadinak, aki 1445-ben váradi püspökké tette, és rábízta fia, Mátyás nevelését. A kormányzó diplomáciájának irányítása javarészt az ő vállán nyugodott, és Hunyadi befolyásának köszönhetette 1453-ban kapott titkos kancellári méltóságát. Új hivatalában azonban ő is a központi hatalom megszilárdítását tartotta fontosnak az ország jövője szempontjából, és így szükségképpen összeütközésbe került addigi barátjával és pártfogójával. Vitéz állásfoglalása világosan jelzi, hogy az 1440-es évekhez képest a politikai színtér jelentősen módosult. Most, hogy a kormányzás rendi elveit az udvar is tudomásul vette, eltűnt a hajdani ellentét az

„udvari” és a „nemzeti” párt között. Utóbbi elvesztette korábbi országos jellegét, és megmaradt híveiből mindinkább egy politikai frakció, a „Hunyadi-párt” körvonalai bontakoztak ki. A közös nevező, amely összekötötte őket, immár nem a rendek, nem is az „ország” érdeke volt, hanem egy hatalmi csoportosulásé, amely a Hunyadi-ház hatalmának gyarapítását tekintette céljának.

Hunyadi és az udvar ellentétének középpontjában két kérdés állt: a királyi jövedelmek és a királyi várak sorsa. Amíg ezek mindegyike felett Hunyadi rendelkezett, új központi hatalmat nem lehetett kiépíteni. Ezért a király Vitéz tanácsára arra próbálta rávenni az 1454. januári országgyűlést, hogy a jövedelmek kezelését vegye ki a főkapitány kezéből. A király azonban egyelőre meg sem jelent még Magyarországon, és Hunyadi befolyására a gyűlés elvetette a javaslatot. Sokáig még azt sem sikerült elérni, hogy lemondjon a királyi várak és városok kapitányságáról. Először 1456. februárban kényszerült némi engedményre, amikor V. László első ízben Budára érkezett. Főkapitányi hatáskörét nagyrészt megtartotta, néhány megerősített helyet azonban (Nagyszombat, Buda, Diósgyőr) a jövedelmek egy részével együtt visszaadott a királynak.

A török veszély újbóli fenyegetésének nagy szerepe volt abban, hogy Hunyadi még éveken át tartani tudta kivívt pozícióját. A rigómezei vereséget rövid szélcsend követte. II. Murád szultán mással volt elfoglalva, és 1450-ben fegyverszünetet kötött a magyarokkal, amelyet utóda, II. (Hódító) Mehmed (1451–1481) is megerősített. Mehmed trónra lépte azonban az oszmán terjeszkedés új, minden addiginál sikeresebb korszakát nyitotta meg, és ennek első jeleit hamarosan Magyarországnak is tapasztalnia kellett. A keresztény világ általános megdöbbenésére 1453. május 29-én török kézre került Konstantinápoly, és ezzel megdőlt az ezeréves, öröknek hitt Bizánci Birodalom. A szultán, mintegy azt jelezve, hogy ennek örökébe kíván lépni, székhelyét Drinápolyból a volt császárvárosba helyezte át. 1454-ben, a váradai béke lejártával azonnal megtámadta Szerbiát, és ostrom alá fogta Brankovicsot Szendrőn. 1455-ben ismét Szerbia ellen vonult, és Szendrő kivételével csaknem az egész országot meghódította. Következő, 1456. évi hadjáratának célpontja már Magyarország déli határának főerődje, Nándorfehérvár volt. Ilyen körülmények között ismét előtérbe került Hunyadi országmentő szerepe. Bármennyire megtépták hajdani hírnevét az 1444 óta elszenvedett vereségek, a törökök elleni harc sikeres irányítását mégis leginkább tőle lehetett várni.

A török háború előkészítése, legalábbis papíron, már 1453-ban megkezdődött. V. Miklós pápa Bizánc eleste után azonnal keresztes háborút hirdetett meg, és 1454–1455-ben a Német-római Birodalom gyűlésein is napirendre került az oszmánok elleni harc ügye, bár érdemi határozat nem született. A pánikhangulat természetesen Magyarországon volt a legerősebb, és az 1454. januári budai országgyűlés nagyszabású intézkedéseket hozott, hogy az országos hadat talpra állítsa. Elrendelte a nemesség általános felkelését, és felhívta a Zsigmond-kori telekkatonaság intézményét. A terv minden 100 jobbágyporta után – minden korábbi mértéket meghaladóan – négy lovas és két gyalogos íjász kiállítását volt. A támadó háborúra azonban nem került sor, csupán Hunyadi nyomult be kisebb sereggel 1454 őszén Szerbiába, és Kruševacnál szétverte a szultán által hátrahagyott oszmán hadakat. 1455-ben is folytatódott a tervezgetés, de csak annyi történt, hogy az országgyűlés rendkívüli adót vetett ki.

A török háború ügyét az új pápa, III. Calixtus (1455–1458) lendítette előre, aki az egyház egész erejét a keresztes háború érdekében mozgósította. Az európai fejedelmekhez intézett felhívása süket fülekre talált, de sok helyen sikerült felélesztenie a tömegek lelkesedését. A legtöbb segítséget a ferencesektől kapta, akik rendjük népszerű prédikátorainak minden képességét a „szent háború” szolgálatába állították. Buzgalmuk nyomán 1456 nyarára tekintélyes számú, főleg németekből és csehekől álló keresztes had gyülekezett Bécs környékén, hogy útra keljen a „hitetlenek” ellen. Ez a sereg azonban már nem találkozott a szultánnal, és nem ők mentették fel Magyarország kulcsát. Ez a dicsőség Hunyadin kívül egy olasz ferencesnek, a hetvenéves Kapisztrán Jánosnak (Giovanni da Capestrano) és az általuk toborzott magyar zsoldos-, illetve parasztseregnek jutott.

II. Mehmed 1456. június végén érkezett Nándorfehérvár alá. Jöveteléről az udvarnak április eleje óta tudomása volt, és ehhez képest meglepő, hogy az ellenintézkedések mennyire hiányosak és elkésették voltak. A király elrendelte ugyan a nemesi felkelést, de sem a nemesek, sem a főpapi és főúri bandériumok nem vonultak fel a vár felmentésére. Egyedül Hunyadi tett hatékony előkészületeket, mint főkapitány és mint Nándorfehérvár egyik kapitánya (a másik Újlaki volt). A várba, amelyet a nevében sógora, Szilágyi Mihály (Hunyadi feleségének, Erzsébetnek a testvére), Újlaki nevében pedig Geszti János védelmezett, 7000 főnyi őrséget küldött, hada többi részével pedig a közelben foglalt állást. Kapisztrán is gyorsan cselekedett. Ő a pápa megbízásából 1455 nyara óta hirdette a keresztet Magyarországon különösebb eredmény nélkül. Amikor hírért vette a szultán készülődésének, a törököktől leginkább fenyegetett déli megyékbe tette át működésének színterét, és nem is eredmény nélkül. A vidék lakosságát oly mértékben fellelkesítették szónoklatai, melyekkel otthonuk és családjuk megmentésére tüzelte őket, hogy a szultán érkezésekor mintegy 25-30 ezer ember – „parasztok, kézművesek, szegény emberek”, ahogy a szemtanúk írják – ragadott fegyvert a vár megmentésére. Egy részük Nándorfehérvár alá vonult, a többiek távolabb, Szalánkeménél gyülekeztek. A szultáni had többszörös túlerőben volt, s közel 100 ezer főnyi, zömmel jól képzett, ostromgépekkel, tűzérséggel felszerelt és hajókkal ellátott harcost számlált. Hunyadinak ezzel szemben a várőrségen felül mintegy 10 ezer válogatott katonája volt, Kapisztrán harcban járatlan felkelőinek pedig a lelkesedésen kívül alig volt más fegyverük.

Ennek ellenére Nándorfehérvár ostroma Mehmed súlyos vereségével végződött. Július 14-én, tíz nappal az ostrom kezdete után Hunyadi megsemmisítette a dunai török flottát, összeköttetést teremtett a várral, és segítséget tudott küldeni a védőknek. Július 21-én, amikor a falak a kitartó ágyúzástól már romhalmazzá váltak, a szultán általános rohamot indított, de a várba nem jutott be, és gyalogsága színe-javát elvesztette. Másnap, 22-én zajlott le a döntő ütközet. A Kapisztrán vezette keresztesek főerege és Hunyadi két tűz közé szorították a törököket, és olyan súlyos veszteségeket okoztak nekik, hogy a szultán kénytelen volt menekülésszerűen visszavonulni. Nándorfehérvár másodszor is megmenekült.

A győzelem jó alkalmat kínált volna a támadó hadjáratra, hiszen a hátsórságban még jelentős erők gyülekeztek, erre azonban nem került sor. A harc folyamán a keresztesek táborában egyre nőtt az ingerültség a távol levő „hatalmasok” ellen, és a győzelmet követően annyira küszöbön állt már a zendülés, hogy Hunyadi és

Kapisztrán jobbnak látták a parasztsereget azonnal feloszlatni. A győzelmet egyikük sem élte túl sokkal. Hunyadi augusztus 11-én áldozatul esett a táborban kitört pestisnek, és október 23-án Kapisztrán is követte a sírba.

A diadal jelentősége aligha szorul méltatásra. A pápa az egész kereszténység kötelező ünnepévé nyilvánította az Úr színeváltozása (*Transfiguratio domini*) napját (augusztus 6.), amelyen értesült az eseményről. A déli harangszó, amelyet még az ütközet előtt rendelt el a harcosok buzdítására, a köztudatban napjainkig a nagy győzelem emlékeként él. A szultán és utódai 65 évig nem vállalkoztak újabb hasonló támadásra Magyarország ellen. Hunyadi viszont megszilárdította híveiben a küldetésébe vetett hitet, és jelentősen megkönnyítette fia számára a trónhoz vezető utat.

Az út rövid volt, de göröngyös. Hunyadi halálával a király és udvara elérkezettnek látta a pillanatot, hogy pártját meggyengítve felülkerekedjék. Az akciót Cillei, az udvar „erős embere” irányította, aki Hunyadi helyébe magát neveztetette ki főkapitánnyá, és céljához megpróbálta felhasználni az időközben Magyarországra érkezett idegen kereszties hadat. Hunyadi örököseitől azt követelte, hogy adják át a kezükön maradt királyi várakat és jövedelmeket, és a király kíséretében délre vonult, hogy átvegye, vagy ha kell, megostromolja Nándorfehérvárt és a többi végvárat. A Hunyadi-párt élén a kormányzó idősebb fia, a 23 éves László állt, aki atyja nagyravágását és ravaszságát egyaránt örökölte, és a válságos helyzetben merész sakkhúzásra szánta el magát. Miután a Bács megyei Futakon tartott országgyűlésen színleg meghódolt a királynak, őt és Cilleit kíséretük nélkül a nándorfehérvári várba csalta, ahol a grófot 1456. november 9-én híveivel meggyilkoltatta. A merénylettel ő lett a helyzet ura. A király, akit magával vitt Temesvárra, kénytelen volt ráruházni az országos főkapitány tisztét, és eskü alatt megfogadni, hogy nem áll bosszút Cillei haláláért.

Az apai örökséget csak rövid időre sikerült Lászlónak megkaparintania. A hitszegéssel párosult gyilkosság legelszántabb párthívein kívül mindenkit elidegenített tőle, még atyjának legkitartóbb barátja, Ország Mihály, a későbbi nádor is a Hunyadiak ellenfeleihez csatlakozott, akiknek az élén most Garai és az egykori szövetséges, Újlaki állt. Színlag ők is tudomástul vették Hunyadi László győzelmét, de megfelelő ellencsapást eszeltek ki. Ügyeltek arra, hogy László biztonságban érezze magát, és türelmesen kivárták a pillanatot, amikor öccsével, Mátyással Budán tartózkodik. 1457. március 14-én híveikkel együtt mindkettőjüket őrizetbe vették, és a királyi tanács rögtönítélő bírósággá alakult, amely a Hunyadiakat elmarasztalta árulás, felségsértés és hűtlenség bűnében. A halálos ítéletet Lászlón két nap múlva, 16-án hajtották végre a budai Szent György téren. A bosszú azonban csakis ellene irányult. Társai mind kegyelmet kaptak, és hamarosan meg is szöktek, kivéve az ifjú Mátyást, akit a király rövidesen magával vitt Csehországba.

László kivégzésére a Hunyadi-párt felkeléssel válaszolt. Élén a Hunyadi fiúk anyja, Szilágyi Erzsébet állt testvérével, Mihállyal, erejét pedig a még sértetlen óriási Hunyadi-vagyron és a familiárisok hadserege biztosította. A királyi hadak élén Újlaki és Giskra vonult fel ellenük. Hónapokon át folyt a véres polgárháború, és csak akkor ért véget, amikor megjött a hír, hogy V. László 1457. november 23-án Prágában váratlanul elhunyt. Utódot nem hagyott, hiszen még nem töltötte be a tizennyolcadik életévét, és az ország ismét uralkodó nélkül maradt.

Tájékoztató irodalom

1. A KORONA ELRABLÁSA. Kottaner Jánosné emlékirata, 1439–1490. Ford. Mollay Károly. Bibliotheca Historica. Magyar Helikon, Budapest, 1979.
2. Eckhart Ferenc: A SZENTKORONA-ESZME TÖRTÉNETE. Budapest, 1941.
3. Elekes Lajos: HUNYADI. Budapest, 1952.
4. Engel Pál: HUNYADI JÁNOS KORMÁNYZÓ ITINERÁRIUMA (1446–1452). In: Századok, 1984. 974–997.
5. Engel Pál: A SZEGEDI ESKÜ ÉS A VÁRADI BÉKE. ADALÉK AZ 1444. ÉV ESEMÉNYTÖRTÉNETÉHEZ. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Budapest, 1984. 77–96.
6. Kubinyi András: A KAPOSÚJVÁRI URADALOM ÉS A SOMOGY MEGYEI FAMILIÁRISOK SZEREPE ÚJLAKI MIKLÓS BIRTOKPOLITIKÁJÁBAN (ADATOK A XV. SZÁZADI FEUDÁLIS NAGYBIRTOK HATALMI POLITIKÁJÁHOZ), SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL. In: Levéltári Évkönyv, 4. Kaposvár, 1973. 3–44.
7. Mályusz Elemér: A KANCELLÁRIAI TEVÉKENYSÉG ALBERT KIRÁLY URALMA ALATT (1438–1439). KLASSZIKA-FILOLÓGIAI TANULMÁNYOK III. Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth. Budapest, 1978. 287–351.
8. Mályusz Elemér: A MAGYAR RENDI ÁLLAM HUNYADI KORÁBAN. In: Századok, 1957. 46–123., 529–602.
9. Székely Ottokár: HUNYADI JÁNOS ELSŐ TÖRÖK HADJÁRATAI (1441–1494). In: Hadtörténelmi Közlemények, 1919–1921. 1–64.
10. Szűcs Jenő: NEMZET ÉS TÖRTÉNELEM. Budapest, 1974.
11. Thuróczy János: A MAGYAROK KRÓNIKÁJA. Ford. Horváth János. Bibliotheca Historica. Magyar Helikon, 1978.

MÁTYÁS TRÓNRA KERÜLÉSE ÉS HATALMÁNAK MEGSZILÁRDULÁSA

A KIRÁLYVÁLASZTÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A magyar királyság bel- és külpolitikai helyzete szinte reménytelennek látszott 1457–1458 telén. Az országnak olyan uralkodóra volt szüksége, aki képes helyreállítani a belső békét, és el tudja hárítani a külső támadásokat. Amikor V. László Prágában meghalt, már polgárháború dúlt az országban. A király 1457 tavaszán megtámadta a Hunyadi fiúkat, de ezzel nem számolta fel a Hunyadi-pártot. A Hunyadi-párt vezetését a Szilágyi testvérek vették át, a Hunyadi-uralom alatt álló Kelet-Magyarországon, ahol a királypártiakat üldözték, az ő kezükben volt a hatalom. A székelyispán a szászok közé menekült, ott várta Szilágyi Mihály ostromát. Szlavóniában Cillei halála hatalmi ürt hozott létre, amelynek betöltéséért zsoldos kapitányai versengtek egymás és a szomszédos birtokosok rovására. A Felvidék nagy részét cseh zsoldosok uralták, többségük ugyan a királyhű Giskrának engedelmeskedett, hatalmukat azonban nemegyszer a törvényes birtokosok és a városok kárára érvényesítették. Nagy kérdés volt, hogy a király halála után ki mellé áll majd ez a harcedzett erő. III. Frigyes néhány várost és várat a kezén tartott Nyugat-Magyarországon.

Ez a kedvezőtlen belső helyzet valamennyi társadalmi osztálynak és rétegnek ártott. A feudális uralkodó osztály birtokjogai nem voltak biztonságban. A köznemesség, amely az elmúlt két évtized küzdelmeiben már hallatta hangját az országgyűléseken, nem volt egységes. Tekintélyes részük a Szilágyi testvéreket támogatta, vagy azért, mert Hunyadi familiárisok voltak, vagy mert még hatott rájuk Hunyadi dicsfénye. A nemesi rend természetes szövetségese volt a királynak, és V. László is számíthatott erre. *A bárók is igényelték a csehekkel és más külső ellenséggel szemben a királyi segítséget, s hasonló mondhatunk a köznemesekről is. A zűrzavarban bizonytalanná vált a kereskedelem, s ez főként a városi polgárságot sújtotta. A legtöbbet a parasztság szenvedett, hiszen ők nem tudtak a falak mögé menekülni.*

Az ország határai sem voltak biztonságban. A nándorfehérvári csata miatt tartani kellett újabb török támadástól, de féltő volt, hogy a trónjelöltek is fegyverrel kísérlék megszerezni a trónt. A trónutódlásban örökösödés címén az elhunyt király sógorai, a lengyel király és a szász herceg kerülhettek szóba. A néhai uralkodó távoli rokona, III. Frigyes császár mellett az az érv hozható fel, hogy nála volt a korona és zálogbirtokai voltak a nyugati határon. Bonyolította a helyzetet, hogy V. László egyben cseh király is volt, az új cseh király esetleges magyarországi beavatkozását pedig Giskra csapatai is elősegíthették. Ott Podjebrád György tartotta – egyelőre kormányzóként – kezében a hatalmat.

A leghatalmasabb magyar urak – Garai László nádor és Újlaki Miklós vajda – rövidesen felismerték, hogy sem a félfüggetlen tartományúri hatalom kiépítésére, sem a trón megszerzésére nincs lehetőségük. Olyan külföldi királyjelöltet sem találtak, aki mind vetélytársaival, mind a fegyverben álló Hunyadi-párttal le tudna számolni, továbbá vállalja a török elleni harc költségeit. Így csakis a néhai kormányzó Prágában fogva tartott fiával, Hunyadi Mátyással számolhattak. Mátyás apjának harcedzett katonasága bármely más királynak ellenállt volna, ő viszont megválasztása esetén bevethető volt az ország védelmére. A törökverő Hunyadi fiától el lehetett várni apja politikájának a folytatását, a kormányzó tekintélye pedig valószínűsítette a köznemesség támogatását is.

A döntő lépést Garai tette meg: 1458 elején Szegeden megegyezett a Szilágyi testvérekkel, Erzsébettel, Mátyás anyjával és Szilágyi Mihály macsói bánnal. A Szilágyiak megbocsátották neki Hunyadi László kivégzését, szövetséget kötöttek vele és a pártján álló urakkal. Garai ennek fejében hozzájárult Mátyás királlyá választásához. A Szilágyiak esküvel kötelezték magukat arra, hogy az új király feleségül fogja venni a nádor leányát, és nem fosztja őt meg tisztségeitől és birtokaitól. Az esküt a két bíborossal (Szécsi esztergomi érsek és Carvajal pápai legátus) is meg kívánták erősíteni.

A választásra nagy számban gyűlt össze a nemesség Pesten, az urak a budai várban tanácskoztak. Szilágyi sereg élén vonult fel, s ez megfelelő hatást gyakorolt a bárókra, akik hozzájárultak Mátyás megválasztásához. 1458. január 24-én a nemesek és Szilágyi Mihály csapatai a Duna jegén királlyá kiáltották ki a néhai kormányzó kiskorú (1443-ban született) fiát. Szilágyi Mihály lett a kormányzó unokaöccse mellett. Mindehhez sikerült megszerezni az egyház támogatását is. Carvajal bíboros Mátyás megválasztását abban a reményben támogatta, hogy az apja törökellenes politikáját folytatja, így Szécsi bíboros és a magyar püspöki kar nagy része is Mátyás mellé állt. (A bíborosok nem erősítették meg a Garai–Szilágyi-szerződést, s ez Mátyásnak szabad kezet adott Garaival szemben.)

A királyválasztó országgyűlés törvényt is hozott, és ezt, kormányzóként, Szilágyi szentesítette. Az uralkodók első törvényei rendszerint a választási feltételeket kodifikálják, hasonló elemeket tartalmaznak a Szilágyi-féle cikkelyek. A törvény kimondja, az ország védelme a király feladata, aki nemesi felkelést csak végső esetben hívhat össze; a király soha nem vethet ki rendkívüli adót; külföldi nem kaphat sem egyházi, sem világi tisztségeket, sem pedig birtokokat. A szövegből nyilvánvaló, hogy a törvények elsősorban a köznemesség szempontjait érvényesítették. A bárók ellen szólt, hogy a kormányzó adassa vissza a három év óta elfoglalt birtokokat, valamint intézkedett a királyi várak és városok visszaszolgáltatásáról is.

Az új király még Prágában tartózkodott Podjebrád kormányzó őrizzetében. Podjebrád – huszita eretnek lévén – a többi cseh trónkövetelővel szemben Magyarország támogatására szorult. Rávette Mátyást, hogy jegyezze el leányát, Kunigundát (nálunk Katalinnak hívták), és fizessen váltságdíjat. Az alkut a már királlyá választott Mátyás a határon fekvő Straznicén (Strassnitz) 16 nappal a választás után, a Szilágyi testvérek, Vitéz János és Szilasi püspökök, valamint hat magyar báró jelenlétében megerősítette. Utóbbiak a Felvidéken és a Dunántúlon voltak birtokosok: azaz Giskrával és a Dunántúlon hatalmas Garai–Újlaki-szövetséggel szemben az új királytól vártak védelmet. A Szilágyi testvérek a straznicei egyezmény elfogadásával felrúgták a Garai nádorral

kötött szegedi megállapodást. Ebben nyilván része volt a két püspöknek is, Podjeb-rádon keresztül hatni lehetett Giskrára, akinek katonai ereje nehezítette a királyi hatalom megerősítését.

Az új király bevonult Budára, ahol a Boldogasszony-templomban ünnepélyesen trónra ültették. Ez helyettesítette a koronázást, hiszen a korona III. Frigyes császárnál volt. A kormányzó jogköre változatlan maradt, Szilágyi továbbra is élt jogaival. Unoka-öccse azonnal nekilátott az intézkedéseknek, és ez már előrevetítette a király és a kormányzó közti ellentéteket. Egyelőre megkönnyítette a helyzetet, hogy Szilágyi Erdélybe ment, hogy eltemesse Hunyadi Lászlót, onnan pedig a török támadás hírére a végekre vonult.

Mátyás ezalatt hozzáfogott a rend helyreállításához. Hatalma ugyan még mindig elsősorban családja korábbi befolyási körzetére, azaz a Tisza és Erdély között elterülő 14 megyére, az erdélyi uradalmakra, a Szilágyi Mihály kezén levő végvárakra, valamint északnyugaton Trencsén vidékére terjedt ki, de már melléállt szinte a teljes püspöki kar, sőt a főurak egy része is. Nagyobb számban csatlakoztak hozzá a nemesség és a bárók között helyet foglaló, várakkal, kisebb uradalmakkal rendelkező rétegekből is. Mindez alapja lehetett a belső rend helyreállításának.

A kezdeti tárgyalások ellenére nem sikerült megegyeznie Giskrával. Így már tavasszal megindult a Hunyadi rokon, Rozgonyi Sebestyén főkapitánysága alatt a háború a cseh kapitány és támogatói ellen. Rozgonyit a király a visszafoglalt várakból megjutalmazta. A Mátyást támogató többi úr is nyomban benyújtotta a számlát. Ebben Ország Mihály járt az élen, aki még a nyitrai püspökség kegyuraságát is megkapta, és ennek fejében szemmel tartotta Giskrát, Újlakit vagy a szintén megbízhatatlan Szentgyörgyi grófokat. Mátyás pénzzel, birtokadományozással, birtokigényeiről való lemondással igyekezett megnyerni vagy semlegesíteni a Hunyadi családdal szemben álló bárókat, akik közé Újlaki vagy a Szentgyörgyiek sorolhatók.

Újlakinak kulcsszerepe volt. Egy személyben volt erdélyi vajda, macsói és szlavón bán. Erdélyt a király pártjára átváltoztatva Rozgonyi Jánossal, Macsót – annak kormányzóvá választásáig – elvben Szilágyival, Szlavóniát pedig Cillei volt zsoldos kapitányával, Vitovec Jánossal együtt kormányozta. Tehát három nagy területen állt módjában megakadályozni a királyi akarat érvényesülését. Szlavóniában a Cillei-vagyon nagy részét megszerző Vitovec bán ez időben kapta meg III. Frigyes császártól a zagorjei (Varasd megye egy része) grófságot. Az is élezte az ellentétet Újlaki és a Hunyadi család között, hogy Hunyadi igényt tartott az Újlaki által elfoglalt németújvári uradalomra. Erről ugyan Mátyás, úgy látszik, már 1458 tavaszán lemondott, ez – és természetesen Újlakinak a Hunyadi László kivégzésében játszott szerepe – nem járul hozzá az új király és hatalmas alattvalója közötti bizalom helyreállításához. Egyelőre Mátyás a vajdát apósához küldte, akit időközben a csehek királyukká választottak. Koronázását magyar püspökök végezték, ezen a szertartáson részt vett Újlaki is. A huszita király koronázásához nyújtott segítsége miatt a magyar király bizonyos fokig szembekerült az őt támogató pápával is. A cseh szövetségből nem sok haszna volt Mátyásnak: apósa sem tudta a lengyel trónkövetelő mellé álló Giskrát engedelmességre szorítani.

Súlyos nehézségek támadtak Szerbiában is. Meghalt Brankovics despota, gyermekei között utódlási harc tört ki. Ezt a helyzetet a török is kihasználta, és szinte az egész országot elfoglalta. Szilágyi ezért vonult a végekre, de nem sok eredményt ért el. A

pápa a törökverő Hunyadi fiától azt várta, hogy háborút indít a „pogányok” ellen. Ezért igyekezett kibékíteni a császárral. Nem Mátyáson múlt, hogy ez nem sikerült. III. Frigyes menedéket nyújtott minden magyarországi elégedetlen számára. Bár az öccsével, Albrechttel kirobbant viszálya lefoglalta, mégsem akart magyarországi igényéről lemondani, és Mátyást sem ismerte el magyar királynak.

A fiatal uralkodó országgyűlést hívott össze. 1458 júniusában terjedelmes törvényt szentesíthetett, amelyben a rendek – a Szilágyi-féle cikkelyhez hasonlóan – megerősítették a régi jogok és szabadságok visszaállításának, illetve megőrzésének kötelezettségét. Ismételten bekerült a törvények közé a külföldiek tisztség-, illetve hivatalviselési, továbbá új adók kivetésének tilalma. Az első cikkely – csekély módosítással – elismerte Albert dekrétumát. Ez volt az első olyan törvény, amely a köznemesség érdekeit figyelembe vette. Több cikkely is köznemespárti volt, mint például a nemesi felkelés korlátozott igénybeviteléről vagy a nemesek letartóztatásának tilalmáról szólóak. Az újonnan felállított királyi különös jelenlét bírósága mellé hat nemes ülnök választását rendelték el. Védelmébe vette a törvény a királyi kegyúri jogot. (Ennek az Ország Mihálynak átengedett nyitrai püspökségi kegyúri jog miatt van jelentősége!) Más cikkelyek az egyházi rend, illetve a városi polgárság érdekeit vették figyelembe.

A rendszertelenebbül összeállított cikkelyk arról tanúskodnak, hogy érdekegyeztetések eredményeként születtek. Elsődlegesen a nemesség vezető rétegének, az úgynevezett előkelőknek a kívánságait vették figyelembe, de törődtek az egyházi rend, valamint az országgyűlésen részt vett, ekkor a királyi hatalom támaszainak számító városok érdekeivel is. A törvényhozók gondoskodni akartak a királyi érdekek érvényesüléséről is. Az 1458. évi törvényekben legkevésbé a nagybirtok szempontjai érvényesültek. A dekrétum világosan megmutatja, hogy az uralkodó a főpapságon és a városokon kívül a tekintélyes köznemesség támogatására is számíthatott. Az is kiderül, hogy milyen korlátai voltak ennek a támogatásnak. Különös jelentőségű lett volna, ha a választott nemesi ülnökök bejuthatnak a kúria ítélőszékére. Ez lépcsőfokot jelenthetett volna ahhoz, hogy a nemesség képviseltesse magát a királyi tanácsban.

A KIRÁLYI HATALOM HELYREÁLLÍTÁSA

Az országgyűlés mindenki számára nyilvánvalóvá tette, hogy Mátyás jelentős társadalmi rétegek támogatására számíthatott. Nem szabad túlértékelni annak jelentőségét, hogy a tekintélyes nemesség a király mellé állt, hiszen egy része familiárisként bárói szolgálatban állt, egy jelentős csoport pedig távol tartotta magát a politikától. Az országgyűlésen részt vevők is inkább azzal törődtek, hogy magukat védjék a királyi hatalommal szemben, mintsem hogy azt erősítsék. Ennek ellenére az országgyűlésen megjelent nemesi csoportnak az volt az érdeke, hogy kiálljon a király mellett, ez pedig fontos ténynek számított.

Mátyásnak szüksége volt erre, mert az országon belül a hatalom a bárók kezében volt. A középkorban a vár jelentette a hatalmat, és az ország 360 vára közül csak 36, azaz 10%-uk volt – beleértve a Hunyadi család vagyonát – a király birtokában. A királyi kegyúri jogtól függő egyház a várak 10,3%-át, a bárók és mágnások a 48%-át, a nemesek

a 18,6%-át tartották a kezükben. A külföldiek által megszerzett várak azokkal, amelyeknek birtokosait nem ismerjük, a várak 13,1%-át tették ki. (Ide tartoznak a Giskra, illetve a III. Frigyes kezén levő várak is.) Mivel a várúr nemesek egy része nagyúri familiáris volt, a nagybirtokosok az ország több mint felét ellenőrzésük alatt tarthatták. Ha akaratát keresztül akarta vinni a király, akkor feltétlenül támogatókat kellett keresnie a nagybirtokosok közül.

A diéta sikere lehetőséget nyújtott Mátyásnak arra, hogy átalakítsa a kormányzatot, lecserélje a nem teljesen megbízható tisztségviselőket. Nem sokkal az országgyűlés után, július 26-án Szilágyi Mihály kormányzó, Garai László nádor, valamint Újlaki Miklós vajda és bán találkozott a nádor simontornyai várában, ahol szövetséget kötöttek egymással. A kormányzót sértette, hogy távolléte alatt a király gyakorlatilag teljesen megnyirbálta hatalmát, és az lényegében már csak Erdélyre korlátozódott. Az ország három leghatalmasabb emberének szövetsége nyilvánvalóan Mátyás ellen irányult, de a király megelőzte őket a cselekvésben. Már július 27-én leváltotta a nádort, utódjául pedig legtekintélyesebb támogatóját, Ország Mihály udvarmestert nevezte ki. Erdélyben Hunyadi János unokahúgának férje, Rozgonyi Sebestyén lett a vajda, aki alkalmas volt Szilágyi semlegesítésére, és aki mellett Újlaki legfeljebb csak a címét viselhette. Sikerült a nagybátyját is félreállítani: neki adományozta apja egykori beszercei grófságát és lemondatta a kormányzóságról. Egyúttal más személyi változásokra is sor került.

A volt kormányzó későn vette észre, hogy félreállították, úgyhogy ismét kapcsolatot keresett a királlyal szemben álló urakkal. A király, aki éppen a török ellen készült s ezért meghirdette a nemesi felkelést is, erőlyesen lépett fel: börtönbe vettette nagybátyját. Ez komoly figyelmeztetés volt a bárók felé: ha a király legfőbb támogatóját, legközelebbi rokonát, az ország egyik leghatalmasabb emberét is kész lefogatni, akkor mit várhat a többi hűtlen? Talán nem véletlen, hogy ugyanebben az időben – megszegve az általa is szentesített törvényt – portánként 1 aranyforint rendkívüli adót vetett ki.

A török veszély a király őszi katonai akciója ellenére sem csökkent. Időközben a szerb állam töredékét – Mátyás jóváhagyásával – Tamás István boszniai király szállta meg, és ezzel egyesítette a két délszláv államot. Mindenki várta a következő évi török támadást. Mátyás ezért 1458 decemberében új országgyűlést hirdetett Szegedre azzal, hogy azon a boszniai király is megjelenik. A nemességet megyénként négy követ képviselte, és meghívta a városokat is. Az országgyűlés lényegében csak a katonáskodás kérdésével foglalkozott. A rendek által előterjesztett cikkelyeket a király 1459. január elején szentesítette, s ezek alapján újra felállították a telekkatonaságot. A bárók jobbágysai után kiállított fegyvereket is a megye bandériumába sorolták, míg a főpapok önálló bandériummal rendelkeztek. Az összegyűlt nemesség és a főpapság változatlanul el tudta fogadtatni akaratát a királlyal, mivel az egybeesett Mátyás érdekeivel is, a bárók hatalmának gyengítésével.

Az 1459. évi dekrétum nem növelte a király népszerűségét a bárók körében. Mátyás arra kényszerült, hogy a főpapoktól és főuraktól hűségnyilatkozatot kérjen. Erre februárban került sor, és 12 főpap – egy kivétellel az egész püspöki kar –, valamint 36 főúr pecsételte azt meg. Ez csak látszólagos eredménynek számított, mivel a megjelenetek egyharmada a köznemesség felső rétegéből származott, az arisztokráciának pedig

szintén csak egyharmada képviseltette magát. A hűségnyilatkozatra szükség volt, mert az ellenzék szervezkedett, és egy hét múlva Újlaki németújvári várában, az osztrák határon, össze is gyűlt. Garai volt nádor, Újlaki és Bánfi Pál volt ajtónállómester játszotta a vezető szerepet. Egyetlen püspök és 23 úr jelent meg, egyharmaduk azonban nem tartozott a főurak körébe. A gyűlésen, amelyen szinte kizárólag a nyugati határszél bárói vettek részt, királlyá választották III. Frigyes császárt.

A császár március elején Bécsűjhelyen elfogadta megválasztását az Újlaki vezette küldöttségtől. Megkoronázására – noha idehaza ilyen hírek is elterjedtek – nem került sor. III. Frigyes azzal tisztelte meg Újlakit, hogy az akkor született trónörökös, Miksa keresztapjául választotta. A császári udvar biztos volt a dolgában. Úgy vélték, Mátyás önként le fog mondani. A Garai–Újlaki-párt azonban nem jelentette az egész országot. A nagybirtokosoknak közel fele sem Mátyáshoz, sem Frigyeshez nem csatlakozott, hanem közömbösséget színelve a kivárási taktikáját választotta.

A lázadás rövidesen összeomlott. A császár – zömében a lázadók által állított – serege ugyan április 7-én megverte Körmendnél a Szentmártoni Nagy Simon által vezetett királyi csapatokat, de öt nappal később, április 12-én, ugyanott már Nagy Simon aratott döntő győzelmet. Újlaki, a császári sereg egyik vezére ugyanis az első csata után kivonta csapatait, ezek nélkül pedig a Habsburg-párt helyzete reménytelenné vált. Időközben meghalt Garai nádor, özvegye pedig – kiskorú fia nevében is – kiegyezett a királlyal. Az év közepén létrejött a megegyezés Újlakival, amelynek értelmében a nagyúr valamennyi tisztségét és birtokát – köztük a vitatott Németújvárt is – megtarthatta. A két egyezmény létrejöttében Szécsi Dénes bíboros, Ország Mihály nádor és néhány Mátyás-párti báró működött közre.

A németújvár–körmendi közjátéknak nem becsülhetjük le a jelentőségét. A korszak egyik legravaszabb, legóvatosabb politikusa, Újlaki Miklós, Hunyadi egykori szövetségese állt mögötte, aki már az 50-es években kezdett eltávolodni egykori társától, mivel féltette tőle saját nyugat-magyarországi hegemoniáját. Mátyás 1458. júniusi országgyűlési sikerének fényében bizonytalannak látszott befolyása és birtokai megtartása, azért fordult a császárhoz. Legkésőbb azután, hogy Németújvárot megválasztotta a császárt, tapasztalnia kellett, hogy a Szentszék és Velence nyíltan Mátyás mellé állt, mert tőle várták a török elleni fellépést. Az is nyilvánvaló lett, hogy az országában is nagy nehézségekkel (például az öccse ellen) küzdő császárnak nincs sok esélye Magyarország megszerzésére. Szentmártoni Nagy Simon királyi kapitány korábban Újlaki familiárisa volt, így a két körmendi csatát nagy valószínűséggel értelmezhetjük úgy is, mint Újlaki és egykori híve közötti titkos megállapodás eredményét, ami lehetőséget nyújtott Újlakinak, hogy kedvező feltételek mellett egyezzen ki a királlyal. Az ügy távolabbi jelentőségét az adja, hogy a Habsburgok ebből a választásból vezették le későbbi trónigényüket. Ez volt az első eset, hogy egy trónkövetelő a kezdeti Habsburg-sikerek után végül kénytelen volt visszavonulni.

A hosszadalmas béketárgyalások ellenére, még évekig fennmaradt a hadiállapot a császárral. Folytatódott a felvidéki háború is, itt Giskra végül is a császárt ismerte el királlyának. Mátyás csapatai azonban egyre jobban leszűkítették a cseh kapitány hatalmi terét, úgyhogy végül 1462 tavaszán megegyeztek: az Arad megyei solymosi és lippai uradalmak és egy nagy pénzösszeg fejében Giskra átadta a kezében maradt erősségeket.

Ezzel helyreállt északon – egy-két kisebb önállósuló cseh helyőrség tevékenységét leszámítva – a nyugalom és a törvényes rend, de a birtokviszonyokban fontos változások történtek. Jelentős birtokadományokban részesültek a király oldalán harcoló bárók, például a Rozgonyiak, de a legtöbbet a Szapolyaiak kapták. A volt Hunyadi-familiáris Szapolyai Imre már 1459-ben főkincstartó lett, és testvérével, Istvánnal együtt részt vett a felvidéki harcokban. Mátyás részben családi vagyonából, részben a csehek-től visszafoglalt birtokokból jutalmazta meg őket. Így kapták meg többek közt a tokaji uradalmat, Szepes várát, Késmárkot. 1465-ben Szepes megye örökös főispánjai lettek. Azon kívül, hogy a király megjutalmazta az őt pártoló bárókat, nemegyszer a korona-javak vagy a Hunyadi-vagyon rovására apja familiárisaiból új arisztokráciát kezdett kialakítani.

A királyi hatalom fokozatosan az ország egész területére kiterjedt, és ezen az időközben szabadon bocsátott Szilágyi folytonos békétlenkedése sem változtatott. 1460 őszén a volt kormányzó török fogságba került és a szultán Konstantinápolyban kivégeztette. Más jelek is utaltak a konszolidáció kezdetére. Korábban Erdélyben sűrűn váltakoztak a vajdák és a székelyispánok. 1462 kezdetétől 1465 őszéig a király apai unokatestvére, Dengelegi Pongrác János a meghódolt Újlakival töltötte be a vajda tisztét. Pongrác egyben székelyispán is volt, 1463-tól, rövidebb-hosszabb megszakításokkal ez a *honor* a vajdai méltósággal volt összekötve. Szlavóniában változatlanul Újlaki és Vitovec János kormányoztak. 1464-ben Vitovec Jánost megerősítette Mátyás a zajorjei grófságban. A csáktornyai uradalmat egy volt Cillei familiárisnak, Lamberger Frigyesnek engedte át.

A konszolidációnak kettős következménye volt: míg az ország nagy részén a királyi hatalma érvényesült, voltak olyan részek, ahol ki kellett egyezni a nagy hatalmú urakkal. Tisztségeikben és birtokaikban megerősítette őket, és ennek fejében elismerték uruknak.

A döntő kérdés az volt: hogyan intéződik el a viszály a császárral, és hozzájuthat-e Mátyás a hatalma legitimációjához szükséges koronához. Tekintettel a török veszélyre, a pápai diplomácia is nyomatékos lépéseket tett a kiegyezés érdekében. 1462-ben a Vitéz János vezette magyar követség és a császár között létrejött egy megállapodás, de ezt csak 1463 júliusában írták alá Bécsűjhelyen. Ezt Mátyás is ratifikálta, majd a pápa is megerősítette, az 1464. évi koronázó országgyűlésen hat püspök és hét főúr is elfogadta. A megegyezés lényege: Mátyás 80 ezer aranyforint fejében visszakapja a koronát és Sopron városát, Frigyes tovább viselheti az 1459-ben felvett magyar királyi címet, de fiának fogadja Mátyást, akinek törvényes örökös nélküli halála esetén a magyar trónt Frigyes vagy fia öröklik. A két uralkodó közösen veszi fel a harcot a török ellen.

1462 tavaszán, amikor Vitéz a szerződés szövegében megállapodott, a király országgyűlést hívott össze: „mivel mindaz, ami a köz hasznára tartozik, méltó arra, hogy mindenek közös tanácsával vitatassék meg, és kerüljenek döntésre”. A király egy külső országgal kötött szerződést bocsátott a rendek elé. Az 1463. évi országgyűlés elsősorban perjogi természetű törvényeket hozott; bizonyos hatalmaskodási ügyekben már nem köznemesi bírótársakról, hanem az udvarban tartózkodó főpapokról és főurakról rendelkezett. Az országgyűlés az egyforintos rendkívüli adót is megszavazta (amelyet különböző indokkal minden évben kivetettek). 9 főpap és 18 főúr kezességet

vállalt, hogy a király nem vet ki több rendkívüli adót. Újlaki jelen volt az országgyűlésen, a bárók most már inkább támogatták Mátyást, mint uralkodása kezdetén.

1463 tavaszán Tolnavárott a török veszély miatt újabb országgyűlést tartott a király. Bár a törvényeket az ország és melléktartományai főpapjai, bárói és nemesei nevében hozták – és a király csak átírta és megerősítette azokat –, azok mégis inkább a nemesség akaratát tükrözték. Az országgyűlés elsősorban a telekkatonaság kérdésével foglalkozott; a csapatok kiállítása az ispánok vagy alispánok feladata lett és a megyei nemesség is választott melléjük egy nemest. Bíraskodással és pénzveréssel kapcsolatos cikkelyeket is hoztak.

A török kérdés 1459-ben kritikussá vált. Ez év nyarán a szultán elfoglalta Szendrőt, és ezzel Szerbia megszűnt létezni. 1463-ban II. Mehmed Bosznia meghódítására indult, ezért az országgyűlés határozatai – és Mátyás egyéb intézkedései – a magyar hadsereg mozgósítását, így István boszniai király megsegítését szolgálták. A magyar csapatok mozgósítása azonban elkésett, a szultán még júniusban elfoglalta egész Boszniát, a királyt elfogta és kivégeztette. Bosznia bukása katasztrofális hatással lehetett volna Horvátországra és Szlavóniára, ezért Mátyás megkísérelte a visszafoglalását. Szövetséget kötött a szintén fenyegetett Velencei Köztársasággal, amely pénzügyi támogatást nyújtott számára. Mátyás az őszi támadásra használta fel, a török főerő októbertől májusig rendszeren téli szálláshelyén pihent. A király ugyan elfoglalta a boszniai fővárost, Jajcát és néhány kisebb várat, de az ország nagyobb része török kézen maradt. A kialakult határ évtizedekig fennmaradt: a következő nyáron a szultán megpróbálta visszafoglalni Jajcát, de ez eredménytelen maradt csakúgy, mint Mátyás 1464. évi őszi hadjárata, amellyel Zvornik várát akarta elfoglalni.

AZ 1464. ÉVI KORONÁZÁS ÉS A REFORMOK

A korabeli felfogás szerint a teljes királyi hatalom a szent koronával történt koronázástól függ, ezért Mátyásnak – aki nem örökösödési jogon került a trónra – különösen fontos volt a koronázás. Ennek ellenére a korona hazaérkezésétől számítva majd háromnegyed év telt el, míg 1464. március 29-én Szécsi Dénes bíboros prímás megkoronázhatta a királyt Székesfehérvárott. Országgyűlést is tartottak. Nem véletlen, hogy a Frigyes császárral kötött szerződést Mátyás csak a főpapokkal és a főurakkal erősítette meg. Talán a rendek is vonakodtak, és a király sem tartotta már szükségesnek, hogy a köznemességet ilyen mértékben bevonja az országos ügyekbe. A koronázási dekrétum – feudális államokban általában az uralkodó által szentesített legfontosabb törvény – viszont formailag és tartalmilag a rendek számára kibocsátott kiváltságlevél volt. A király átírta és megerősítette Nagy Lajos 1351. évi dekrétumát (a benne átírt Aranybullával együtt) és Zsigmond 1435. évi törvényét, továbbá az országgyűlés által most hozott cikkelyeket.

Az új cikkelyek alapján kevésbé érvényesül a nemesség szerepe és megerősödik a nagyurak hatalma. Hűtlenség ügyében például a király nem ítéltet a főpapok és főurak tanácsa nélkül. Más cikkelyek a királyi önkény ellen lépnek fel, biztosítják Erdély és Szlavónia régi szabadságait is. Néhány cikkely a bíraskodással foglalkozott és

értékálló új pénz verését rendelték el. Az országgyűlés újra törvénykezett a telekkatonaság kiállításáról, de ezt adófizetéssel is meg lehetett váltani. Ismét sor került a rendkívüli adó kivetésére, amelyet a boszniai háború indokolt.

A koronázással vált teljes jogú királlyá Mátyás, mostantól kezdve állíthatott csak ki örök érvényű, azaz függő kettős pecséttel (esetleg aranybullával) megerősített okleveleket. Az országgyűlés el is rendelte, hogy V. László és Mátyás összes adományait egy éven belül megerősítésre be kell mutatni, különben érvényüket vesztik. A III. Frigyes-sel kötött egyezmény a király nemzetközi elismerését is jelentette.

A koronázás lezárta a hatalom megszilárdításért folytatott harcot, Mátyás de facto uralkodóból legitim király lett, aki ezentúl több joggal és elvileg örök érvénnyel intézkedhetett. A megkoronázott királyt köti a koronázási eskü, az általa is megerősített alaptörvények előírása. Ismerve Mátyás személyiségét, ez inkább elméleti akadálynak látszott, de ezt mégsem állíthatjuk teljes biztonsággal. Valami változás azért a törvények szövegéből is kiviláglik. A főpapok és főurak, azaz a királyi tanács szerepének kihangsúlyozása, az uralkodói önkény ellen hozott cikkelyek arra mutatnak, hogy a törvényhozásban a főpapok és a köznemesek, Mátyás eredeti támogatói mellett a bárók is nagyobb szerepet kívántak játszani. Az sem véletlen, hogy az a tíz világi főúr, aki az országgyűlésen a Frigyes-sel kötött szerződés megerősítésében szerepet játszott (hármán a követségben vettek részt, heten pedig a szerződést pecsételték meg), az ország leggazdagabb főuraihoz tartozott. Csak ketten képviselték az új arisztokráciát: a bánná kinevezett Szapolyai Imre és a király unokatestvére, Pongrácz János vajda. A főurak között volt Garai Jób, a nádor fia. Az addig ellenséges, vagy közömbös bárók is igényt tartottak tehát a hatalomban való részvételre. Erre Garai Jób a legjobb példa: a király élete végéig kizárhatta a bátyja haláláért felelős nádor fiát valamennyi tisztségből, de az ország egyik legnagyobb birtokosát nem zárhatta ki a királyi tanácsból.

A kancelláriai reformok is tükrözik az új helyzetet. A kancelláriai irodák foglalták írásba a királyi akaratot, és ez vezetőiknek jelentős tekintélyt biztosított. A kettős pecsétet őrző nagyobb kancellária már az Anjou-korban a királyi tanács, azaz a főpapok és főurak testületének befolyása alatt állt. A titkos pecsétet őrző titkos kancellária lett a királyi előjog (*praerogativa*) kifejtésének eszköze. Mátyásnak koronázásáig nem lehetett kettős pecsétje és így nagyobb kancelláriája sem, mégis kinevezte Szécsi bíborost főkancellárrá, aki azonban csak a bírói pecsét irodájára tudott hatást gyakorolni. Így a király elsősorban a titkos kancelláriával kormányzott. Második titkos kancellárja, Bodó Miklós székesfehérvári prépost volt (1459–1464). Családja Hunyadi familiáris volt, így került a bárók közé. A kialakult szokás szerint a tanácsnak nem volt befolyása a titkos kancelláriára.

A kancelláriák a királyi bíraskodással is kapcsolatban álltak. 1458-ban két királyi bíróságot, a különös és a személyes jelenlét bíróságát állították fel. A hivatal jogköre a gyakorlatban összemosódott. Az elsőt elvileg a főkancellár, a másodikat a titkos kancellár irányította. Az országgyűlés a különös jelenlét mellé hat nemesi ülnököket rendelt – amelyet elvben az arisztokrata Szécsi primás vezetett –, de a másik bíróságon is foglalkoztatták őket. A bírói pecsét a különös jelenléthez tartozott, és nem a főkancellár, hanem a különös jelenlét helytartója kezelte. Ezt a tisztelet először Csezmicei János (a költő Janus Pannonius), majd 1459–1464 között Sári Péter, Hunyadi egykori kancellárja töltötte be. Úgy látszik, hogy a bírói pecsét alatt a

főkancellár a kanonoki rangú Sári segítségével államügyekben is állított ki okleveleket. A titkos kancellár a titkos pecséttel maga vezette a személyes jelenlét bíróságát.

A koronázás teljesen új helyzetet teremtett. A király kettős pecsétet, sőt aranybullát is készíttetett, kicserélte a régi titkos pecsétet, egyedül a bírói pecsét maradt 1490-ig változatlan. Mégsem állíthatta vissza a nagyobb kancelláriát. A bírói és gyűrűs pecsétek kivételével az összes pecsétet az egységes kancellária kezelésére bízta, amelynek élére két egyenrangú fő- és titkos kancellárt állított Várdai István kalocsai érsek és Vitéz János váradi püspök személyében. Mindketten titkos kancellárok voltak V. László idejében. Úgy látszik, hogy a kancellária adminisztrációját Várdai egyedül irányította. Szécsi bíborost tehát leváltotta, és amikor az 1465 elején meghalt, esztergomi érseknek Vitéz Jánost nevezte ki Mátyás.

Egyesült a két jelenléti bíróság is személyes jelenlét néven. A bírói pecsétet ez az iroda kapta meg. Vezetői, azaz helytartói közül később többen kancellárok is lettek, vagy egy személyben töltötték be a két tisztséget. Az intézmény kettős eredetére utal, hogy itt mindvégig két ítélőmester működött. Szécsihez hasonlóan, a két jelenléti bíróság vezetőjét, Bodót és Sárít is leváltotta a király. Sárinak, úgy látszik, nem tudta megbocsátani azt, hogy Szécsi mellé állt. Ezek után egyházi előmenetele megtorpan.

A kancelláriai helyzet tehát áttekinthetőbbé vált. Az alapkérdés az volt, hogy az egyesített kancellária a fő- vagy a titkos kancellária jogutóda lesz-e, azaz beleszólhat-e munkájába a tanács – a főpapok és főurak testülete –, vagy sem. A kancellária újonnan kinevezett két vezetője más súlyt képviselt, mint Bodó prépost titkos kancellár. Vitéz és Várdai a főpapság – a királyi tanács egyik fele – hivatott vezetői voltak, így a vezetésük alatt álló iroda sem függetlenedhetett a tanácstól. A titkos pecsétet már Mátyás alatt is hívják az „ország”, azaz a rendi ország pecsétjének, a kancellárt pedig – igaz, már később, II. Ulászló alatt – a király és az ország kancellárjának. Úgy látszik tehát, hogy a kancellária összevonása, pontosabban az önálló nagyobb kancellária visszaállításának elmulasztása valamiféle kompromisszummal hozható kapcsolatba. A titkos kancellária és pecsétje átvette a korábbi nagyobb kancellária szerepkörét, és elvileg a tanácsnak lett alávetve. Ez magában hordozta az összeütközések lehetőségét. A királyi hatalom erősítése szempontjából nem tekinthető egyértelműen pozitívnak a kancelláriai reform. A bírósági reformnak is volt a megváltozott helyzetre utaló oldala: bár nem tűntek el a köznemesi bíróságok a kúriából, választásukra többé nincs adatunk.

Úgy látszik, a koronázáskor a király engedményeket tett a főuraknak. Addig az arisztokrácia egy része semleges maradt vagy éppen szemben állt a királlyal. Most létrejött az egység, és támogatásukért, egyetértésükért a király engedményekre is kész volt. Jellemző, hogy a bárói méltóságokat addig jóval gyakrabban cserélte, mint később. Az ország tekintélyes részét ellenőrző nagybirtokosok támogatása lehetővé tette, hogy a király kevésbé törődjön a köznemességgel. Nem véletlen, hogy 1464-ig háromszor hívta meg a nemességet fejenként az országgyűlésre, a koronázás után mindössze kétszer: 1471-ben a Vitéz-féle összeesküvéskor és 1475-ben, amikor a király sziléziai távolléte alatt megingott közrendet helyre kellett állítani. Hasonló történt a királyi városokkal is: 1464-ig többnyire hivatalosak voltak a diétákra, utána csak egyszer, 1475-ben jelentek meg. Az egyházzal is kevésbé törődött már Mátyás. Majd csak később derült ki, hogy ez a politika eredményes volt-e vagy sem.

A kancellária terén engedményeket is tett a király a nagyuraknak, de a pénzügyek irányításában szabad kezét biztosított magának. A kincstári reformokra csak a következő években került sor, de az első lépést már 1464 elején megtette: a boszniai kormányzóvá és horvát-szlavón bánná kinevezett Szapolyai Imre helyébe nem főkincstartót, hanem csak kincstartót nevezett ki a jelentéktelen Besenyői Bertalan személyében. Ez azt jelentette, hogy a pénzügyek irányítóját hivatalból már nem számították bárónak, közönséges hivatalnok lett, aki nem volt tagja a „prelátusok és bárók” testületének.

Tájékoztató irodalom

1. A. Bonfini: MÁTYÁS KIRÁLY. Ford. Geréb László. Bev. és jegyz. Kardos Tibor. Budapest, 1959.
2. Bónis György: A JOGTUDÓ ÉRTELMSÉG A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1971.
3. E. Kovács Péter: MATTHIAS CORVINUS. Budapest, 1990.
4. Fraknói Vilmos: MÁTYÁS KIRÁLY ÉLETE. Budapest, 1984.
5. Hunyadi Mátyás. EMLÉKKÖNYV MÁTYÁS KIRÁLY HALÁLÁNAK 500. ÉVFORDULÓJÁRA. Szerk. Rázsó Gyula–V. Molnár László. Budapest, 1990.
6. Kisfaludy Katalin: MATTHIAS REX. In: Magyar História, Budapest, 1983.
7. Kubinyi András: ERDÉLY A MOHÁCS ELŐTTI ÉVTIZEDEKBEN. TANULMÁNYOK ERDÉLY TÖRTÉNETÉRŐL. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988. 65–73.
8. Kubinyi András: BÁRÓK A KIRÁLYI TANÁCSBAN MÁTYÁS ÉS II. ULÁSZLÓ IDEJÉN. In: Századok, 1988. 147–213.
9. Mátyás király. EMLÉKKÖNYV SZÜLETÉSÉNEK ÖTSZÁZ ÉVES FORDULÓJÁRA, I–II. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, é. n.
10. MÁTYÁS KIRÁLY, 1458–1490. Szerk. Barta Gábor. Budapest, 1990.
11. Szilágyi Loránd: A MAGYAR KIRÁLYI KANCELLÁRIA SZEREPE AZ ÁLLAMKORMÁNYZATBAN. Budapest, 1930.
12. Teke Zsuzsa: MÁTYÁS, A GYŐZHETETLEN KIRÁLY. Budapest, 1990.
13. Thuróczy János: A MAGYAROK KRÓNIKÁJA. Ford. Horváth János. Bibliotheca Historica, Budapest, 1978.
14. Tóth-Szabó Pál: A CSEH HUSZITA MOZGALMAK ÉS URALOM TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1917.

BELPOLITIKA MÁTYÁS KORÁBAN

A HATALMASOK: FŐPAPOK ÉS BÁRÓK

Az a római jogból származó elv, mely szerint „ami mindenkit illet, azt mindenki által jóvá kell hagyatni”, a középkor vezérlő elve. A mindenkori erőviszonyoktól függött, hogy az uralkodó a társadalom mely rétegeinek, és milyen mértékben vette figyelembe a véleményét. Korábban a nagybirtokosok, azaz a főpapok és a bárók alkották azt a réteget, amelyet egyetlenegy uralkodó sem hagyhatott figyelmen kívül. Mint láttuk, Mátyás trónra kerülésekor az egyház a várak körülbelül egytizedét, a világi nagybirtok pedig mintegy a felét birtokolta. Érdekes, hogy a helyzet lényegében a király halálakor sem változott, annak ellenére, hogy a várak nagy része birtokost váltott. Igaz, a királyi (királynéi) várak aránya 10%-ról 18,6%-ra nőtt, de ez elsősorban a külföldi kézen levők számának csökkenésével magyarázható. Tehát az egyházi és a világi nagybirtok túlsúlya érintetlenül maradt.

Látszólag az egyház volt kettejük közül a gyengébb. Két tény azonban ellentmondhat ennek. A városok és a jelentősebb mezővárosok közül 17,4% egyházi, 30,4% pedig világi (a többi zömében királyi). Az egyházi tulajdonban levő városias jellegű települések általában gazdagabbak voltak, mint a főurak kezén találhatók. Ennél is lényegesebb, hogy a főpapok a tizedjövedelmekkel is rendelkeztek, s ez igen magas bevételeket biztosított számukra. Mohács előtt a magyarországi püspökségek évi jövedelmét 210 ezer forintra becsülték, amely igen nagy összegnek számít. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a vallás integráló szerepét sem, ami segítette egységes fellépésüket: azaz a püspökök bizonyos esetekben képesek voltak az összefogásra, ami a főurak esetében nem mondható el.

A király főkegyúri joga lehetővé tette a püspöki székek betöltését és azt, hogy az egyház hatalmát saját szolgálatába állítsa. Mátyás trónra segítésében tevékeny szerepet játszott a Szécsi primás vezette püspöki kar. Ez a püspöki kar – egyetlen lengyel származású főpap kivételével – magyar nemesekből állt, egyharmada pedig arisztokratának számított. A 11 főpapból csak kettőről nem igazolható, hogy egyetemre járt, öten – köztük a primás – kánonjogi doktorok voltak. Ez a jól képzett, tekintélyes emberekből álló püspöki kar támogatta – pápai utasításra – Mátyást, de jogaihoz ragaszkodott. A későbbiekben Szécsi primással is megromlott a király viszonya, a főkancellár ugyanis nem akart lemondani az egyházi tiszttel járó beleszólási jogáról.

Mindezt figyelembe véve érthetővé válik az a politika, amellyel Mátyás a 14 magyarországi és 2 horvátországi egyházmegye prelátusává főpapjait kinevezte. Uralkodása alatt 35 személyt nevezett ki a király, akik közül csak 18 (51,4%) járt egyetemre.

Többségük Itáliában tanult, humanista műveltséget szerzett. Kilencen kánonjogászok voltak, vagyis egynegyedük. 1458-ban a prelátusoknak majdnem a fele rendelkezett ezzel a képzettséggel. A bárók és a nemesek az új főpapok 43%-át alkották. 31%-ra nőtt a külföldiek aránya, míg 14% polgári vagy jobbágy, 11% pedig ismeretlen eredetű volt. A király gyökértelen, könnyebben függőhelyzetbe hozható főpapokkal akart kormányozni. Nem véletlen a kánonjogászok arányának csökkenése sem, hiszen a kánonjog biztosította az egyház szabadságát. Az esztergomi érsekség betöltésére különösen ügyelt Mátyás. Bár Vitéz és utóda, Beckensloer megkapták a fő- és titkos kancellári címet, a hivatal tényleges vezetése kicsúszott a kezükből. Annak ellenére, hogy Vitéz tökéletesen megbízhatónak számított, a király Várdai kalocsai érseknek járta ki a bíborosi kalapot. Uralkodása végén felesége unokaöccse, a gyermek Estei Hipolit volt a primás. Szabadon rendelkezett az egyházi vagyonnal, néha megadóztatatta. Máskor nem töltötte be a főpapi széket, hanem a kincstár számára szedette jövedelmeit. Nem véletlen, hogy a püspöki kar nagy része 1490-ben Mátyás fia, Corvin János trónra kerülésével szemben foglalt állást.

A világi nagybirtokosokat báróknak vagy mágnásoknak nevezzük. A *báró* megnevezés elsősorban „Magyarország valódi báróit”, azaz az ország azon főméltóságait jelentette, amelyeket a királyi oklevelek méltóságsorai is említenek. A gyakorlatban a főméltóság és a bárói méltóság között nem volt mindig szoros megfelelés. „Valódi bárónak” tekintették a nádort, az országbírót, a tárnokmestert, a vajdát, a székelyispánt, a szlavón, valamint a macsói bánt, az ajtónálló- (egyben udvar-), az asztalnok-, a pohárnok- és a lovászmestert, a pozsonyi, valamint a temesi ispánt és a főkincstartót (1464-ig). Bizonyos előjogokkal rendelkeztek, nekik járt ki, elvben csak őket illette a *nagyságos* megszólítás, hivatalból megjelenhettek a királyi tanács ülésein, és ezt a jogukat általában életük végéig megőrizték. A betöltött méltóság volt a fontos, ami királyi kinevezéstől függött. A kinevezés előtt az uralkodónak tanácskoznia kellett a főpapokkal és a bárókkal, akik bele kívántak szólni abba, hogy kikkel fognak együtt ülni a tanácsban.

A bárói méltóságok betöltői általában maguk is nagybirtokosok voltak. A királynak is érdeke volt, hogy egy „valódi báró” el tudjon járni tisztségben, amihez vagyonra és tekintélyre volt szüksége. A korai királyi *honor*-birtokok nagy része magánkézre került, ezért csak a vajda, a székelyispán, valamint a pozsonyi és temesi ispán rendelkezhetett királyi *honor*-birtokokkal. Ezért a király – amennyiben a méltóság betöltője nem volt nagybirtokos – igyekezett (néhány kivétellel) elősegíteni, hogy nagybirtokot szerezhessenek. Az ország leghatalmasabb világi birtokosai között egyet sem találunk, aki ne töltött volna be bárói méltóságot. Ezért már a XIV. század végétől kezdve gyakran alkalmazzák a nagybirtokosokra a *filii baronum* (bárófiak, korabeli magyar kifejezéssel: „úrfiak”) kifejezést. Ebből következik, hogy az oklevelek egyre gyakrabban *nagyságos*-nak címézik egy-egy ilyen család fejét akkor is, ha nem viselt bárói tisztelet. Később a címzést kiterjesztik a család valamennyi férfi tagjára. Ezt a réteget Mátyás korában a „valódi báróktól” megkülönböztetve, „természetes” vagy „név szerinti báróknak” kezdi nevezni, majd egyre inkább *mágnásnak*. Először az 1459-es törvény utal ennek a nagybirtokos rétegnek a nemeseknél magasabb státusára.

A mágnásréteg még nem alkotott külön rendet, amelyben a rang öröklődik. A fő szempont a nagybirtok. Itt is vannak nehézségeink: nem tudjuk, hol van az a határ,

amelytől kezdve egy jelentős birtokost mágnásnak és nem nemesnek tartottak. Századvégi adatok alapján ez a határ feltétlenül meghaladta az ezer jobbágyot. Volt egy átmeneti réteg, amelynek tagjait hol a mágnásokhoz, hol a nemesekhez sorolták. Bár valamennyi nagybirtokos „valódi bárótól” származott, nem minden „valódi báró” volt egyben nagybirtokos. Mindig akadtak közöttük olyanok, akiknek nem sikerült nagybirtokot szerezniük, mások pedig elszegényedtek (például több gyermek esetén felosztották a birtokot). A nagybirtokkal nem rendelkezők egy része mindvégig megtartotta bárói státusát, de gyermekeire már nem tudta átörökíteni azt. Voltak olyanok is, akik méltóságuk elvesztése után visszasüllyedtek a nemességbe. Ilyen volt például Mátyás asztalnokmestere: Farkas Tamás.

A mágnásréteg elkülönülésének első csírái Mátyás alatt jelennek meg. Ő engedélyezte először, elvétele, a vörös viaszpecsét használatát. Halála után néhány évtizeddel már az egész arisztokrácia élt vele. A mágnások elkülönülésének döntő dokumentuma az 1498:22. tc., amely becikkelyezte a bandériumállításra kötelezett főurak jegyzékét.

Az arisztokráciába csak királyi akarattal és bárói kinevezéssel lehetett bejutni. Mátyás báróikinevezési politikája pontosan megmutatja a király szándékait és lehetőségeit. 1458–1490 között a király 79 személyt nevezett ki, ezekből 43 fő (54,4%) bárói családból származott, vagy 1458 előtt ő maga volt az. A régi arisztokrácia többséget alkotott. Még jobban illusztrálja a király helyzetét a hivatalban lévő bárók száma. Koronázásáig 40 személy viselt méltóságot: 25 (62,5%) a régi arisztokráciához tartozott, 15 (37,5%) új ember volt. 1464-től 1471-ig, a Vitéz-féle összeesküvésig 36 báró volt hivatalban: 19 régi arisztokrata (52,8%) mellett 17 új ember (47,2%). Az 1471–1490 közötti 19 esztendő alatt 38 báró működött, az arányuk szinte pontosan megegyezik az előző korszakéval: 20 régi (52,6%) és 18 új (47,4%) báró. A hivatalban levő bárók számarányának csökkenése mutatja, hogy a király hatalma megszilárdult, ritkábban váltogatta tisztségviselőit, és kevesebb embert kellett bevonnia a kormányzatba.

A régi és az új arisztokraták aránya azonban félrevezető. Az új emberek többsége csak rövid ideig viselte méltóságát. Hosszabb ideig az 1458 előtt is hivatalban lévők működtek. Bánfi Miklós, Báthori István, Ország Mihály, Pálóci Imre és Újlaki Miklós, mind régebbi arisztokrata, 15 évnél hosszabb ideig töltötték be a bárói méltóságot. A király által kinevezett új embereknek csak egy része jutott a nagybirtokosok közé. Ide számítható a király atyafisága, a Pongrác és a Geréb család, valamint az Ernuszt, Kinizsi, Magyar, Ongor, Szapolyai, Szokoli és a Tuz családok tagjai. A régi arisztokráciából közel tíz család halt ki Mátyás idején, így végül a mágnáscsaládok száma nem nagyon változott.

A királynak számolnia kellett a mágnásokkal, akiknek hatalma birtokaiknál szélesebb körre terjedt ki. A leggazdagabb mágnások általában a legtekintélyesebb nemesek közül választották familiárisaikat, akik közül többen maguk is várurak voltak. Növelte hatalmukat az is, hogy számos olyan vár került az előző korban magánkézre, amely a *honor*-rendszer idején valamely megyéspánsággal volt összekötve, így rendszeren az új birtokost is kinevezték ispánnak. Mátyás aztán uralkodása első felében egyházi mintára (például Esztergom megye az érsek esetében) örökös főispánságokat kezdett világi uraknak adományozni, például a Szapolyaiaknak Szepeszt. A király tehát kénytelen volt a mágnások hatalmát növelni. Uralkodása második felében a korábbi

adományok nagy részét visszavonta, vagyis a megyék – néhány kivétellel – visszakérültek a király kinevezési jogkörébe.

Ez – és a hivatalban levő bárók számának csökkenése – mutatja, hogy a király és a mágnások közti hatalmi viszony – egyensúly? – a király javára kezdett elmozdulni. Mátyás gondosan ügyelt arra, hogy a bárók ellen csak akkor lépjen fel, amikor azt a körülmények is indokolták. Ezt támasztja alá, hogy az 1467. évi erdélyi lázadásban részt vevő nagyurakat nem büntette meg. Az 1471-es Vitéz-féle összeesküvésben részt vevő Tuz testvérek ellen csak 1481-ben lépett fel, amikor sereggel vonult le Szlavóniába, és ott bírósági közgyűlést tarthatott. Tanulságos az Újlaki család hatalmának megszüntetése a macsói bánságban. A bán hatalma hat magyar megyére terjedt ki. Újlaki Miklós halála után fia, Lőrinc herceg még kiskorú volt. Ezt használta fel a király arra, hogy 1478-ban országgyűlésen hozott törvénnyel szüntesse meg a macsói bán ítélőszékét, noha Újlaki Lőrincet kinevezte macsói bánná. A hat megye ezzel közvetlen királyi joghatóság alá került vissza.

A király a bárókkal szemben tehát még uralkodása második felében is csak óvatosan lépett fel. Nem szabad azonban arra gondolni, hogy a király és a bárók között valami antagonisztikus ellentét lett volna. A bárók is rá voltak utalva a királyra. Minél nagyobb birtoka volt valakinek, annál nagyobb arányban nőtt a birtokkormányzatra, a főúri udvartartásra stb. fordítandó kiadások nagysága. Ha egy mágnáscsalád akár leváltása, akár a családfő halála miatt elvesztette a bárói méltóságot, akkor familiárisai nagy része elhagyta, és éppen a legtekintélyesebbek, akik önmagukban is növelték az úr hatalmát. Ugyanis a bárói méltóság biztosította számukra az állami jövedelmek egy részének törvényes (és törvénytelen) kisajátítását. A kormányzati tisztségekből való kizárással egyes mágnásokat nehéz helyzetbe juttathatott a király (például Garai Jób), hatalmukra is szüksége volt. A méltóságok betöltése jó lehetőség volt az urak megnyerésére.

Még egy lényeges kérdés van a bárók hatalmával kapcsolatban. Csak ritka esetben alkotott egy mágnás vagyona összefüggő birtoktömböt. A főúri rezidenciák nagy része távol volt az ország központjától, a királyi hatalom akadálytalanabban érvényesülhetett a központban. Viszont különös módon a legtöbb főúri rezidencia egymás mellett, szinte egy csomóban volt. Például mind Vas, mind Zemplén megyében négy-négy mágnáscsalád tartott székhelyet, így egyrészt egymást semlegesíthették, másrészt társaikkal szemben csak a királytól várhattak segítséget. Ez lényegében lehetetlenné tette önállóságukat, kiválásukat az ország területéből. Mivel a nemesség megőrizte közvetlen kapcsolatát a királlyal, így csak ott nyílhatott esetleges önállósulásra lehetőség, ahol a bírói jogkör egy részét a király átruházta képviselőjére (Erdély, Szlavónia, Macsó). Ezt mind Mátyás, mind utódai meg tudták akadályozni azzal, hogy adott esetben leváltották a vajdákat vagy bánokat.

A RENDEK: NEMESÉK ÉS POLGÁROK

Magyarország a „sok nemes-országa” volt. Már ebben az időben is mintegy 18 ezer egytelkes és 7 ezer birtokos nemesi család tartozott a réteghez. A nemesség döntő többsége paraszti módon maga művelte meg a földjét. Hozzájuk számíthatjuk azokat

a birtokos kismemeseket, akik néhány jobbágygal rendelkeztek, s akiknek vagyoni és társadalmi helyzete nem sokban különbözött a parasztnemesekétől. Mátyás megkísérelte ezeket az egytelkeseket lesüllyeszteni a jobbágyi sorba, ezt azonban megakadályozta a nemesek szolidaritása. Csak a félforintos adó (a jobbágyadó fele) megfizetését tudta tőlük időnként kikényszeríteni.

A nemesség politizáló rétegét a birtokos nemesség alkotta, de ők sem voltak egységesek. Ha a néhány jobbágy felett rendelkezőket is a kismemesekhez számítjuk, akkor is nagy volt a különbség a tucatot és az ezer jobbágyot birtokló nemes között. A birtokos nemesség felső rétegét az úgynevezett előkelők (*proceres*) alkották, őket – akár a mágnáscsaládok ifjabb tagjait – a vitélő (*egregius*) megszólítás illette. Egy részük a mágnási és a nemesi réteg határán foglalt helyet, őket hol ide, hol oda számították. Függetlenül attól, hogy a szegényebbek vagy az előkelők közé tartozott, a birtokos nemesség tagjai közül sem vett részt mindenki a közéletben. Többségük birtokára húzódva gazdálkodott. A tekintélyesebb nemesek vagy maguk irányították birtokukat, vagy kismemes, sőt nem nemes familiárisokkal igazgatták azokat, így a mágnásoknál aránylag kifizetődöbben tudtak gazdálkodni. Mivel a nagyurak zömében a tekintélyesebb nemesek közül választották ki familiárisaikat, azokat jól meg kellett fizetni, így egy-egy várnagy valamely kisebb uradalom bevételének megfelelő bevételhez is juthatott.

A nemesség legmozgékonyabb része szolgálatot vállalt. Ezzel jelentősen megnövelhette jövedelmét. Az előmenetel lehetősége távlatilag a királyi família tagjainál volt ígéretesebb. A főúri familiárisok uruk csapataiban katonáskodtak birtokaik igazgatása mellett. Ennél is fontosabb volt, hogy az állami tisztségek betöltésénél uruk helyett a tényleges feladatot a familiárisok látták el mint alvajda, vicebán, alispán stb. Egy-egy mágnás udvarában tanács működött legtekintélyesebb familiárisaiból. A nemesek és főként a familiárisok között fokozatosan nőtt a hazai szokásjogban jártas személyek aránya, akik tudásukat ügyvédként, királyi vagy nagyúri szolgálatban érvényesítették.

A XV. század közepétől kezdve megjelenik egy látszólagos ellentmondás. Ahogy láttuk, a nemesség legmozgékonyabb, politizáló rétege szolgálatot vállalt. A megyék többségében a hatalmat a főúri rangú ispán gyakorolta, aki azt is el tudta érni, hogy a megye az ő embereit válassza meg országgyűlési követnek. Ezzel szemben az országgyűléseken általában nem a nagybirtokosok akarata érvényesült, az összegyűlt nemesség (vagy követei) a saját érdekét képviselő törvényeket hozott, sőt azzal is törődött, hogy a nagybirtokosokkal szemben bővítse a megyék hatáskörét. A többségében úri szolgálatban álló politizáló nemesség szembeszállt gazdáival. Bár személyre szóló adatok csak a következő, 1490-nel kezdődő korszakból maradtak fenn, a helyzet nem lehetett más Mátyás alatt sem.

Az ellentmondás azzal magyarázható, hogy lényeges különbségek voltak a megyék között. Voltak megyék, ahol egy nagybirtok súlya érvényesült. Másokban vagy nem volt ilyen, vagy a több, egymással rivalizáló nagybirtok mellett erős középnemesség élt, amelynek tagjai familiárisként sem voltak teljesen kiszolgáltatva egy úrnak. Ezekben a megyékben vagy Szlavóniában a nagyúr ispán vagy bán – ha eredményesen akart kormányozni – helyettesét a helyi előkelőkből választotta, akik bizonyos mértékben meg tudták őrizni önállóságukat. Nemritkán ugyanaz a személy több egymást követő és egymással nem is mindig baráti viszonyban álló nagyúr alispánjaként vagy vicebán-

jaként működött. Ennek a rétegnek az volt a célja, hogy érvényesítse saját jogait a nagyurakkal szemben, és ennek érdekében a királyi politikát is kész volt támogatni.

A királyi városokat a század közepi rendi mozgalmak óta az ország tagjának, azaz rendeknek tekintették. Politikailag azonban nem volt ehhez mérhető súlyuk. Tekintélyes részük, mint az erdélyi szász városok az úgynevezett szász nemzet vezető erejeként, önállóan lépett fel. Mátyás kezdetben nem különösebben támogatta őket, igaz, e rétegből sokan részt vettek az 1467. évi erdélyi lázadásban. Besztercét például Szilágyinak adományozta, megtörte viszont a földbirtokos gerébek hatalmát, akik a szász városokban és székekben addig vezető szerepet játszottak. A király lemondott a királybírák kinevezéséről is, és a 80-as években – főleg adózás céljából – létrehozta az szász területeket átfogó úgynevezett szász egyetemet: a Hét széket, a Két széket, Brassó a Barcasággal, valamint Beszterce földje. Ezt a szervezetet a nagyszombati királybíró mint a szászok grófja igazgatta, a felügyeletet a királyi kincstartó gyakorolta.

A királyi városállomány Mátyás alatt is csökkent. Uralkodása első felében ő is eladományozott városokat, például Késmárkot a Szapolyaiaknak, akik 1477-ben Trencsén zálogbirtokosai is lettek. Rendi értelemben városnak elsősorban a „hét szabad királyi várost”, azaz a tárnoki városokat tekintették. Egy másik város csoport fellebbezési fóruma nem a tárnokmester, hanem a személynök volt (ide tartoztak például Esztergom, Lőcse, Székesfehérvár). Rendi értelemben egy részük városnak számított, és ezek közé sorolhatjuk még az „alsó-magyarországi” bányavárosokat, valamint Kolozsvárt és Zágrábot.

Sem a király, sem a városok nem törekedtek arra, hogy a városok részt vegyenek az országgyűléseken. Mátyás csupán 1464-ig, majd 1475-ben hívta meg követeiket a diétákra. Ebben különböztek az erdélyi szász városoktól, melyek követei az erdélyi három nemzet részeként megjelentek az ottani tartománygyűléseken, és feltehetően a magyar országgyűlésen is.

Adóztatás céljából a király összehívta városait és engedményekre is kész volt. A városi gyűlések Zsigmond korára mennek vissza. Ebből kifejlődhetett volna egy adómegszavazó városi rendi kamara, amely államügyekbe is beleszólhat. Mátyás 1476-tól kezdve több ízben hívta magához vagy kincstartójához a városi követeket, de ezek sohasem tettek eleget kérésének, nem szavazták meg az adót.

A király más módon is hozzájuthatott adójához. Hadfelszerelési eszközöket, sőt katonákat igényelt városaitól az adón kívül, úgyhogy súlyos terhet jelentett a magyarországi polgárság számára. A nemességhez hasonlóan a polgárság sem volt egységes. A vezető réteg a legtekintélyesebb kereskedőkből, ingatlanbirtokosokból és néhány árukereskedelemmel is foglalkozó kézművesből állt. A városi tanácsokba szinte kizárólag ennek a rétegnek a tagjai kerültek. A népességet illetően a kézművesekből álló középréteg volt a legjelentősebb. A legszegényebb plebejus réteg a magyarországi városokban nem volt nagyon népes, a városi lakosságnak legfeljebb egyharmada számíthat ide. Az arányok természetesen városonként váltakoztak. Ebben a korszakban nem mutathatók ki jelentősebb belharcok a városokban, a vezető réteg szilárdan tartotta kezében a hatalmat.

A TÁRSADALMI ERŐK RÉSZVÉTELE A KORMÁNYZÁSBAN: A KIRÁLYI TANÁCS ÉS AZ ORSZÁGGYŰLÉS

A legfőbb államhatalmi szerv a királyi tanács volt, amely a király halála után a kormányzást is átvehette. A királyi tanáccsal egyenértékű a „főpapok és bárók” kifejezés, amely a tanács összetételére utal. Két tanács, egy szűkebb és egy tágabb vagy teljes tanács működött. A tényleges kormányzat az előbbiben történt, az utóbbit csak különlegesen fontos ügyekben hívták össze, például az országgyűléseken a királyi előterjesztés elfogadásához. A szűkebb tanács a teljes tanács képviselőjében, annak reprezentánsaként működött. Elvileg a főpapok és a bárók valamennyien jogosultak voltak ott megjelenni. A főpapok a püspöki kar, a székesfehérvári prépost és a johanniták vránai perjele voltak. Közéjük sorolták a magasabb egyházi javadalmakkal (prépostság) rendelkező királyi főhivatalnokokat is (kincstartó, királyi titkár). Báró alatt eredetileg a „valódi bárókat” és az ilyen méltóságot korábban már egyszer betöltött és a köznevelésbe vissza nem csúszott személyeket értették. A szűkebb tanács ülésén döntő többségben csak ilyen bárók jelentek meg. Más volt a helyzet a tágabb vagy teljes tanács esetében. A báró megnevezést újabb, tágabb értelemben használták, azaz valamennyi mágnásclád – akár volt báróságot viselt tagja, akár nem – megjelenhetett a tanácsban. Ezért a tágabb tanács a magyar nagybirtok testületének tekinthető.

A szűkebb tanácsban elvileg valamennyi főpap és „valódi báró” megjelenhetett, a gyakorlatban a király csak azokat engedte be az ülésekre, akikkel szorosabb együttműködésben kormányzott. Az üléseken részt vevők létszáma uralkodása második felében csökkent. 1471 mintegy cezúrárt jelent: addig 31, az ez utáni 19 év alatt 24 báró mutatható ki ebben a testületben. Az „új emberek” aránya alacsonyabb volt, mint amelyet a bárói tisztek betöltésénél lehetett kimutatni: 1471 előtt 31,2%, míg utána 41,7%.

A tanácsban való aktív részvételt illetően megállapítható, hogy a tágabb tanács rendszerint nagyobb létszámban gyűlt össze. A jogosultak zöme nem jelent meg. Nem zárható ki az arisztokrácia egy részének érdektelensége sem. Legnagyobb létszámban az 1471. évi országgyűlés idején jöttek össze, éppen akkor, amikor egy részük a Vitéz-féle összeesküvés résztvevőjeként távol maradt. A többiek ugyanis szükségét érezték, hogy bizonyítsák a király iránti hűségüket: 36 báró jelent meg ekkor. Az uralkodó a tágabb tanácsot olykor adómegszavazásra, törvények módosítására is felhasználta. A király a nagybirtok egyetértésével tudta keresztülvinni akaratát.

Bizonyos intézkedésekhez a szokásjog és a törvények megkövetelték a királyi tanács, a főpapok és a bárók hozzájárulását. A legfontosabb a főpapok és bárók kinevezése esetében mutatható ki. Megyés ispánságoknál az uralkodó nem volt a tanácshoz kötve, ezt csak az 1486. évi törvény követelte meg, addig Mátyás a tanács meghallgatása nélkül nevezte ki a megyék vezetőit. Fontos tanácsai jogkör maradt a nemzetközi szerződések jóváhagyása, döntés a háború vagy béke ügyében. Ilyen ügyekben – ha nem is mindig – Mátyás a tágabb tanácshoz fordult. Az uralkodó a királyi tanács meghallgatása nélkül is adományozhatott birtokokat. A koronázásig a birtokadományozások ügyében a püspökök és bárók tanácsának véleménye jóval fontosabb volt.

A tanács a király uralkodásának második felében veszített jelentőségéből, az viszont pontosan kimutatható, hogy 1471-től Mátyás akaratát keresztülvitelére kevesebb nagyúr támogatását igényelte. A régi arisztokrácia viszont mindig fontosabb volt környezetében.

Az egyházi rendet a főpapság képviselte, amely akaratát a tanácsban is érvényesíthette. A mágnásokat is beleértve, elvben a nemesség egységes rendnek számított, a gyakorlatban azonban erről nem beszélhetünk. Az arisztokrácia a főpapokkal együtt jelent meg a tágabb tanács ülésein, az országgyűlésekre akkor is személyre szóló meghívót kapott, amikor a nemességet megyei követek képviselték, ezért a nemesség országos ügyekben csak az országgyűléseken hallathatta szavát. Ha a király a nagybirtokosság túlnyomó többségét maga mellé tudta állítani, akkor nem volt értelme a diéta összehívásának. Ilyen esetekben az ő beleegyezésükkel tudott intézkedni. Ha a nagyurak jelentős része nem értett egyet az uralkodó szándékaival, felhasználhatta ellenük az országgyűlést és azon keresztül a nemesség támogatását. A királyi intézkedések végrehajtásának megkönnyítése mellett az országgyűlés más funkciót is betöltött; a királyi politikával elégedetlen rendek előadhatták panaszait, amelyek orvoslására a király ígéretet tett. A törvények, amelyek nem egy esetben a királyi hatalom túlzott érvényesítésével szemben foglaltak állást, gyakran nem a király, hanem a nemesség kívánságait kodifikálták. Végrehajtásuk azonban a királytól függött.

A koronázás óta – a már említett két eset kivételével – az országgyűlésen követek képviselték a nemességet. Mátyás gyakran évente tartott országgyűlést. Egy esetleges török hadjárat miatt 1466-ban elsősorban katonai kérdésekkel foglalkoztak. Sokkal fontosabb volt az 1467 tavaszán tartott diéta. Ennek elsősorban a kincstár reformja volt a célja. Eltörölték a kamarahaszna adót és a harmincadvámot, de ezeket kincstári adó, illetve koronavám néven ismét bevezették: ezzel megszűntek az előző adók mentességei. Változtattak az adó beszedési módján is: ha egy porta mögött többen laktak, arányosan többet fizettek. Ez a törvény váltotta ki az erdélyi lázadást.

Megromlott a viszony a király és volt apósa között. (Podjebrád Katalin királyné 1464 elején meghalt.) A közben kitört cseh háború miatt rendkívüli adó szedését kellett engedélyeztetni. Az 1468. szeptemberi pozsonyi országgyűlés nagyrészt a nemesi érdekeket kodifikálta, és elsősorban a királyi hatalmat megszorító, a királyi tisztviselők túlkapásait megtiltó intézkedések születtek. A nemesség érdekeit védtek az egyházi renddel és a nagybirtokosokkal szemben is. A királyi tanács tagjainak kezességet kellett vállalniuk, hogy a király nem vet ki újabb rendkívüli adót. Két év múlva, 1470 novemberében újabb országgyűlésre került sor. Hasonló intézkedések mellett megjelentek az első polgárellenes cikkelyek is (a polgárok vámmmentessége ellen). Kezdte magát megbosszulni a városi küldöttek elmaradása az országgyűlésekről. A rendek megígértették a főpapokkal és a bárókkal, hogy Mátyás nem vet ki újabb adót. Feltűnő, hogy a király korábbi támasza, a főpapság csupán néhány királyi hivatalnokkal vagy volt hivatalnokkal volt ezúttal képviselve. (1468-ban 8, 1470-ben csak 4 főpap vállalt kezességet a királyért.) Ez újabb belső ellenállásra enged következtetni.

AZ 1467. ÉVI LÁZADÁS ÉS AZ 1471. ÉVI VITÉZ-FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS

Mátyás az 1464-es koronázás után úgy látta, hogy lehetősége nyílt hatalma kiterjesztésére. A nagyurakkal kötött kompromisszum újabb arisztokratákat vont be a király támogatói közé. 1465-ben leválthatta Újlaki Miklós erdélyi vajdát és vele együtt

menesztette unokatestvérét, Pongrác Jánost is. Az új vajdák Nyugat-Magyarországból kerültek ki, korábban a Frigyes-párt nagyurai, Szentgyörgyi és Bazini János, valamint Zsigmond grófok, illetve unokafivérük, Ellerbach Bertold lettek. Újlakit királyhű társával, Szapolyai Imrével együtt a következő évben – most már katonaság felvonultatása mellett – a szlavón bánáságból is leváltotta. Ezzel szemben Vitovecet visszahelyezte a bánáságba, aki mellé a király bizalmasa, egy általa felemelt báró, Tuz János került. Újlakinak csak a macsói bánóság maradt, amelyet csupa királyhű birtokos, illetve bán vett körül.

A folyamatos adóztatás és a királyi hatalom növekedése elégedetlenséget váltott ki, amely az 1467-es törvény után fokozódott. Az új adó és vám jelentéktelen hasznot hozott volna, sok felmentés most érvényét veszítette. A súlyosabb adóterhet a kamarahasznánál ötször magasabb „rendkívüli” adó jelentette. Két esemény növelte a feszültséget. Az erdélyi jobbágyság Nagy Lajos óta fel volt mentve a rendes adó megfizetése alól, hiszen másoknál sokkal több katonai terhet viseltek, most viszont elvesztették ezt a kiváltságot. A másik esemény az adószedés módjának megváltoztatása volt, amely érvényes lett volna a rendkívüli adó esetében is. Eddig ha több család élt egy portán, együtt fizettek adót, most külön-külön kellett. A jobbágynak adójának növekedése földesuraikat is érintette – elsősorban a nemeseket –, akiknek attól is félniük kellett, hogy jobbágaik oda költöznek, ahol kisebbek a terhek.

Az 1467. évi lázadást erdélyinek szokás nevezni, valóban ott volt a központja, ám ennél jóval nagyobb területre terjedt ki: Dél-Magyarország és a Felvidék egyes részeire is. Máshol valószínűleg csak a király gyors beavatkozása akadályozta meg a felkelés kirobbanását. Az erdélyi három nemzet: a magyar megyék, a székely és a szász székek képviselői 1467. augusztus 18-án kötöttek szövetséget Mátyás király ellen, egyben előljárójukká választották a három vajdát és a Szapolyai testvéreket. Az utólagos királyi propaganda azzal vádolta az erdélyieket, hogy el akartak szakadni, és Szentgyörgyi János vajdát szemelték ki fejedelmüknek. Ez ellentmond a tényeknek. A király gyorsan cselekedett, sereggel vonult Erdélybe és csapatokat küldött a Szapolyaiak körülzárására is, így a lázadás hetek alatt összeomlott. A vajdák és a Szapolyai testvérek meghódoltak és kegyelmet kaptak. Csupán a három vajda veszítette el tisztét. Annál keményebben bánt el a király a felkelésben részt vevő nemesekkel, a székely és szász előkelőkkel. Akik nem szöktek el, azok többségét kivégeztette vagy elkobozta birtokait. Az egyetlen erdélyi mágnáscsalád, a Losonci Dezsőfi család ekkor veszítette el birtokai nagy részét. Ez azt jelentette, hogy Erdélyben a vajdai és székelyispáni *honor*hoz tartozó birtokokon kívül egyedül az egyház, valamint a Hunyadi család és rokonai (a Pongrácok és a Gerébek) maradtak nagybirtokosok. A vajdai hatalom ettől kezdve jóval jelentősebbé vált, mint például a szlavón báné, annál is inkább, mert az 1467-ben kinevezett, de a moldvai hadjáratban néhány hét múlva elesett Daróci János székelyispán után ezt a tisztelet is a vajdák töltötték be.

A királyi hatalom tehát megerősödve került ki a lázadásból. Mátyás tett ugyan engedményeket, így visszaállította az adószedés korábbi módját: bármennyien laktak egy porta mögött, csak egy porta után adóztak. A király 1468 után a cseh háborúra összpontosította erejét, ami megterhelte az államkincstárt. Ez újabb ellenállást váltott ki, ami megmutatkozott a királyért kezességet vállaló főpapok számának csökkenésében is, amint ezt az 1470. évi törvénnyel kapcsolatban láttuk. A Mátyás ellen forduló erők ekkor váratlan támaszra és vezetőre találtak.

1467-ben még látszólag felhőtlen volt a viszony a király és Vitéz János esztergomi érsek, illetve annak unokaöccse, Csezmicei János (Janus Pannonius) pécsi püspök között. Igaz, az érsek nem kapta meg az egyesített kancellária tényleges vezetését, bíborosi kinevezésre sem őt, hanem Várdai István kalocsai érseket terjesztette fel az uralkodó. Janus azonban 1467-ben főkincstartó, majd 1468 végétől az elhunyt Vitovec helyett Tuz Jánossal együtt szlavón bán lett, ami nemcsak nagy befolyást biztosított számára, de a királyi bizalom jelét is mutatta. Tuz a legfontosabb udvari méltóságot, az udvarmesterséget is ellátta. Mátyás és a Vitéz atyafiság közti viszony megromlása 1470-től mutatható ki.

Ez év elején a király leváltotta Janust és Tuzt a bán tisztéből, utóbbit az udvarmesterségtől is megfosztotta. Tuz és testvére, Osvát zágrábi püspök a költő-bán barátai voltak, és jelentéktelen Somogy megyei birtokos nemesekből lettek Mátyás kegyéből nagybirtokosok. A leváltottak utódai köznemesek lettek. Szlavónia élére a katona Magyar Balázs és a pénzügyi hivatalt betöltő Horvát Damján került, udvarmesternek pedig Parlagi Györgyöt nevezte ki a király. Janus megmaradt a király környezetében, hozzájárult az 1470-es adómegszavazáshoz is, de az ügyekbe már csak annyira szólhatott bele, mint bármelyik más püspök.

Növekedtek a prímás sérelmei is. A kancelláriában fokozatosan Matucsinai Gábor kezébe ment át a hatalom, az ügyek intézésében pedig a Vitézékkel rossz viszonyban lévő sziléziai Beckensloer János királyi titkár befolyása növekedett. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy a király a pápai nuncius hozzájárulásával megadóztatta a magyar egyházat, sőt Vitéz érseki jövedelmei egy részét is lefoglalta.

Korábban Vitéz és Janus a cseh háború szószólói voltak, most annak ellenzői lettek. Állítólag a királyi tanács ülésén Vitéz összeveszett a királlyal, aki megpofozta az érseket. Ez indíthatta cselekvésre a prímást, melyre Mátyás csehországi hadjárata adott alkalmat. A török veszély miatt az uralkodó 1471 tavaszán az ország védelmét Vitéz Jánosra, Ország Mihály nádorra, Rozgonyi János országbíróra és Ernuszt János kincstartóra bízta, a nádornak pedig Újlakival és Pongrác Jánossal mint kapitányokkal kellett együttműködnie. Rozgonyi és testvérei a család ifjabb ágából származtak, és szemben az idősebb ágbeli Hunyadi-rokon Sebestyénnel, 1458 előtt a Hunyadi-ellenes főúri klikk meghatározói voltak, de a kezdetektől csatlakoztak Mátyáshoz, befolyásuk pedig most érte el a csúcst. Rozgonyi János 1470-ben kapta meg a Pálóci László országbíró halálával megürült országbírói tiszteletet, az addig általa betöltött tárnokmesterségre pedig öccsét, Rajnáldot nevezte ki a király.

Mátyás Csehországban szembekerült a lengyelekkel. 1471. március végén meghalt Podjebrád György király, a cseh rendek Ulászló lengyel herceget mint a Luxemburgok leányági leszármazottját választották királyuknak. Vitézék úgy vélték, hogy a király és serege távolléte megkönnyíti dolgukat, a cseh példa pedig az örökösödési jog érvényesülésének sikerét bizonyítja. Így kézenfekvőnek látszott, hogy a lengyel király anyai ágon Luxemburgi leszármazott fiaiból válasszon Magyarország is királyt, aki Mátyásnál jobban fog törődni a török elleni védelemmel, hiszen a török Lengyelországot is fenyegeti. Ha hinni lehet az akkor terjedő híreknek, szinte az egész ország csatlakozott az összeesküvőkhöz, beleértve az urakat és a nemeseket is. Állítólag csupán 9 megye maradt hű a királyhoz. Feltételezhető, hogy a Szapolyai testvérek ismét Mátyás ellen fordultak, ez azonban nem igazolható, bár lehet, hogy idejekorán visszatértek a király hűségére.

Amint a király az összeesküvésről értesült, feltehetően csapatokkal együtt gyorsan hazatért. Úgy tett, mintha mit sem tudna a készülő lázadásról. Közben Krakkóban folytak a tárgyalások az összeesküvők megbízottai és Kázmér lengyel király között, aki végül hasonló nevű fiát jelölte magyar királynak. A tárgyalások és a lengyelek lassú készülődése lépéselőnyhöz juttatta Mátyást, aki – mintha semmi sem történt volna – szeptember 1-jére országgyűlést hívott össze Budára. A seregével az országban tartózkodó koronás király helyzete szükségszerűen megszilárdult, és nem is csatlakozott mindenki az összeesküvőkhöz. A nádor állítólag azért maradt a király mellett, mert úgy gondolta, még az ökröt is királyként kell tisztelni, ha megkoronázzák. Ez a mondas ugyan arra is utal, hogy ő sem volt mindenben megelégedve királyával, mégis hűséges maradt hozzá. Sokkal fontosabb volt azonban Újlaki szerepe. Az ország egyik leghatalmasabb birtokosát, harcedzett csapatok urát, eddig mintegy harapófogóba szorították a pécsi püspök és a Tuz testvérek. Mátyás nyilván azért helyezte megbízhatónak látszó híveit Pécsre és Szlavóniába, hogy közrefogják Újlaki birtokait. Most azonban megváltozott a helyzet: Janus Pannonius és a Tuz testvérek fordultak szembe a királlyal, sőt ők jelentették a lázadók fő erejét. Újlaki azonban a királyhű új kalocsai érsekkel, Matucsina Gáborral, valamint a bánokkal közösen sakkbán tarthatta őket. Állítólag – és ez erősen valószínűsíthető – Újlaki tanácsolta Mátyásnak, hogy egyelőre ne támadjon a lázadókra, mert előbb-utóbb mellé állnak, és őt fogják támogatni.

Ez tökéletesen igazolódott a szeptemberi országgyűlésen. A főpapok és főurak különösen nagy létszámban jelentek meg a diétán és a megyék is elküldték követeiket. 10 püspök és 36 főúr pecsételte meg a lengyel királynak szóló levelet, amelyben elismerik Mátyás uralmának törvényességét. Így az összeesküvés még azelőtt összeomlott, hogy a trónkövetelő lengyel herceg csapatai az országba léptek volna. A lázadók közül csupán Vitéz, Janus Pannonius és Tuz Osvát püspökök, Tuz János, Rozgonyi Rajnárd és Perényi Miklós tartott ki. (Rozgonyi János országbíró még augusztusban meghalt a regensburgi birodalmi gyűlésen, amelyen Mátyás követeként vett részt.) Az év végére azonban Vitéz is meghódolt, az időközben betört lengyel csapatokat pedig kiverték. A pécsi püspök a Tuz család várába menekült, ott halt meg 1472. március 27-én. Tavasszal rövid időre Vitézt fogságba vetette a király, majd Beckensloer felügyelete mellett szabadon bocsátotta, de a primás még a nyáron meghalt. A többi összeesküvő pedig szintén meghódolt.

Az 1471. évi összeesküvés jelezte ugyan a királyi hatalommal szembeni elégedetlenséget, de pontosan mutatta Mátyás tekintélyét, hiszen pusztá megjelenésére szinte azonnal összeomlott az ellenállás. De az is nyilvánvaló volt, hogy a király még mindig rá van utalva a bárók legalább egy részének aktív támogatására. Ezért jutalmazta meg Újlaki hűségét, s még 1471 őszén kinevezte a töröktől visszafoglalt boszniai terület királyának. Miklós „vajdát” a következő tavasszal koronázták Bosznia királyává. Magyar Balázs helyére is ő került szlavón bánnak. Ez példa nélküli eset volt: egy magyar úr hűbéres király lesz, de egyben a két legfontosabb déli bán, Macsó és Szlavónia bánja is. A boszniai várak fenntartásának anyagi terhe az új királyra hárult, aki hűséget esküdött Mátyásnak és anyjának, aki ezzel fiává fogadta. Ezáltal nem Bosznia Magyarországtól való közjogi függését emelték ki, hanem Újlaki személyes hűségét a Hunyadi-házhoz. Nemcsak Újlakit jutalmazta meg Mátyás. Maga mellé állította újra rokonait,

unokatestvéreit, a Geréb családot, akiktől korábban visszavette a nekik adott Fogaras földjét, amit 1471 szeptemberében visszaadtak nekik. Ezután Geréb Pétert nyugodtan kinevezhette a lengyelek ellen irányított sereg parancsnokának.

UDVARTARTÁS ÉS KANCELLÁRIA

Szó volt már arról, hogy a királynak csak bizonyos ügyekben volt szüksége a királyi tanács vagy az országgyűlés bealegyezésére. A királyi akarat keresztülvitelének egyik legfontosabb eszköze az udvartartás, más néven az udvari nemesség volt. Mivel a korábbi *honor-birtokok* nagy része magánkézbe került, az udvari nemesség súlya nem érte el az Anjou-koriét, de változatlanul létezett. A királyi udvartartás tagjai testületet képeztek, amelyet olykor rendnek (*ordo*) is neveztek, s külön kiváltságokkal és jelvényekkel is rendelkeztek. Bár a törvények tiltották, beszállásolásért, ellátásért, szállításért nem kellett fizetniük. A jelek szerint mozgósítás esetén nem a megyével, hanem közvetlenül a királlyal vonultak hadba. Belőlük került ki a királyi bandérium tisztikara, sőt a zsoldos kapitányok nagy része (a külföldiek is) az udvartartáshoz tartozott, úgyhogy mintegy ez a testület alkotta a királyi vezérkart. Az uralkodói intézkedések nagy részét az udvartartás tagjai hajtották végre. Hol a lázadók ellen küldte őket a király, hol birtokokat, ingóságokat foglaltatott le velük. Mások tisztségviselők elleni panaszokat vizsgáltak ki, besegítettek a kincstár tevékenységébe (például adószedőként), vagy diplomáciai feladatokat láttak el.

Az udvartartás tagjainak gyűjtőneve az *aulicus* volt, amit magyarra – úgy látszik – *palotának* fordítottak. Három csoportjuk: az udvari apródok, a familiárisok és a vitézek (lovagok) bizonyos értelemben rangot jelentettek. Nem minden esetben, de bármely csoport tagja királyi kamarás (*cubicularius*) is lehetett. Fizetségüket bizonyos számú „ló” után kapták, tehát egyben a királyi testőrség szerepét is betöltötték. Arról, hogy ki kerül az udvartartásba, nem a származás, hanem az alkalmasság döntött. Tagjai között az előkelő mágnáscsaládok, a tekintélyes köznemesi famíliák sarjain kívül a jelentéktelen kisnemesi, sőt polgári származású személyeket is ott találjuk. Igen megkönnyítette a bárói méltóság elnyerését, ha valaki az udvartartás tagja volt. A Mátyás által báróvá kinevezett „új emberek” közel egyharmada bizonyíthatóan az udvartartás tagja volt.

A királyi akarat írásba foglalása a kancellária tiszte volt, mintegy a király és tanács melletti segédhivatalként működött. Az udvartartással való kapcsolatára utal a kancellárok hivatali címében előforduló „udvar” szó: *aulae regiae cancellarius*. A király uralkodása első felében különösen gyakran bízott kancelláriai jegyzőkre olyan feladatokat, mint amelyeket az udvartartás tagjai láttak el. Látszólag az 1464. évi koronázáskor bevezetett reform élt tovább, pedig az eredeti formájában néhány év múlva szinte észrevétlenül átalakult. Mátyás igyekezett mérsékelni a tanács kancelláriai befolyását, és erre két lehetősége volt.

Érintetlenül hagyta a két egyenrangú „fő- és titkos kancellár” intézményét, akik közül az egyik mindig a kalocsai érsek volt A legfontosabb pecsétet, a titkos pecsétet egy, a főkancellároktól nem függő titkos kancellárra (vagy egyszerűen csak kancellár-

ra) bízta. Ezzel nem állt helyre a korábbi titkos kancellária, ám az új titkos kancellár tevékenységét nem befolyásolta a tanács. Bizonyos, hogy ez már a 60-as évek végén így volt, amikor Matucsina Gábor budai plébános vette át a kancellária vezetését, és aki 1471-ben kalocsai érsekké és főkancellárrá lépett elő. 1474-ben azonban vele történik meg mindaz, ami annak idején az ő közreműködésével Várdaival és Vitézzel történt. Az új titkos kancellár, Rangoni Gábor volt pápai legátus kezébe került az irányítás, ami Matucsina mellett a másik főkancellár, Beckensloer János esztergomi érsek érdekeit is sértette. Utóbbi 1476-ban III. Frigyes császárhoz szökött, és Rangoni lépett a helyére. Rövidesen azonban Váradi Péter prépost, királyi titkár személyében ismét van titkos kancellár is. 1481-ben Váradi kalocsai érsek és immár egyedüli fő és titkos kancellár. 1484-ben viszont Mátyás börtönbe veteti. A kancelláriát egyelőre Bakócz Tamás királyi titkár irányítja, majd 1486-tól Mátyás haláláig a cseh Filipec János, de csak titkos kancellári címmel.

Úgy látszik, a király gyakran elvesztette bizalmát főkancellárjaiban, melléjük általában jelentéktelen embereknek adta át az irányítást (Matucsina nemes volt, Rangoni és Filipec külföldi, Váradi és Bakóc jobbágy származású). Létezett egy másik iroda is, amelynek munkája mindentől, még a kancelláriától is független volt. 1468–1475 között működtek ilyen irodák, amelyek egy úgynevezett kisebb titkos pecsétet használtak irataikon. Ezt az irodát 1475-ben a királyi gyűrűs pecsét irodája vette át.

Az irodák élén a királyi titkárok álltak. Az 1470-es évektől kezdve egyszerre két titkár működött: az egyik feltehetően a külön irodát vezette, míg a másik – amellet, hogy esetleg besegített a kancellárián – a kérvények ügyintézésében vett részt. Az ún. *relatiós* kancelláriai jegyzetek főként a kérvényekre kiállított okleveleken olvashatók. Az összes okleveleknek legfeljebb 25%-án van *relatiós* jegyzet. Ezekből nem lehet a tanács összetételét megállapítani, mivel az ügyek többsége sohasem került a tanács elé. A *relatiós* jegyzetekben az 1470-es évek elejétől nő meg a titkári *relatio* aránya. A 80-as években a *relatiós* jegyzeteknek már 59%-a említi a titkárt, ő adta az oklevél-kiállítási parancsot a kancelláriának.

Mátyás tehát a szükségleteknek megfelelően tért el olykor még az általa létrehozott reformoktól is, amivel elérte, hogy a kancelláriából csak olyan oklevelek kerülhessenek ki, amelyek minden szempontból a saját szándékait tükrözik.

A bírói kancellária tevékenysége lényegében nem különbözött attól, ami 1464-ben létrejött. A bírói pecsétet a személyes jelenlét helytartója, egy egyházi személy őrizte, aki a nádor és az országbíró mellett a királyi kúria egyik nagybírájának számított. A kisebb (személynöki) kancellária jegyzői a másik két nagybíró irodájával közösen vettek részt a bírósági és az azzal kapcsolatos írásbeli munkában. Az ítélezést a kúria bírótársaival a négy ítélmester végezte: a személynöknek két, a nádornak és az országbírónak egy-egy ítélmestere volt. Bírótársként a királyi szűkebb tanács főpapjai és bárói szerepeltek, bár voltak nemesi bírótársak is, őket azonban 1464 után már nem választották meg. Időnként egy személy irányította a két királyi kancelláriát, Váradi és Filipec is voltak – ha rövid ideig is – egy személyben kancellárok és személynökök. 1486-ban világi személy, Drágyi Tamás volt macsói vicebán vette át a személynöki tiszteletet.

PÉNZÜGY-IGAZGATÁSI REFORM ÉS MÁTYÁS JÖVEDELMEI

Mátyás trónra léptekor a királyi jövedelmek siralmas állapotban voltak. A század közepén az uralkodó egyre gyakrabban volt kénytelen rendkívüli adót kivetni, amelyeket hol az országgyűlés, hol a királyi tanács hozzájárulásával szedettet be. A rendkívüli adó általában portánként egy forint volt. Nemritkán évente kétszer is sor került adókivetésre. Azt biztosan tudjuk, hogy nem egészen 33 éves kormányzata alatt 43-szor vetett ki rendkívüli, általában egyforintos adót. Egy jobbágyportára így évente átlagosan 1,32 aranyforint adóteher jutott. Uralkodása kezdetén nem állt rendelkezésére az adó behajtására alkalmas intézmény, és az adót csak azokon a területeken tudta beszedni, ahol hatalma már megszilárdult. Az adószedők gyakran a királyi udvartartás tagjai vagy kancelláriai jegyzők, olykor helyi nemesek voltak. Központilag az adókat a főkincstartó kezelte, de neki sem volt ehhez megfelelő szervezete.

Emellett léteztek a királyi „rendes” jövedelmek is. A legfontosabb a sómonopólium: az erdélyi és máramarosi sóbányák hozamát az országban szétszórt királyi sókamarak árúsították ki. Megmaradt a korábbi rendes adó, a kamarahaszna is, az őt portánként fizetett egy aranyforint. Fontosabb bevételi források voltak a pénzverő- és (nemesérc-) bányakamarák, valamint a külkereskedelmet elvámoló harmincadok (Erdélyben huszadok). A rendes bevételi forrásokkal az volt a baj, hogy ezek alól egyrészt mentességet lehetett szerezni (ezeket szüntette meg az említett 1467-es törvény), másrészt beszedésüket önálló szervezetük végezte, nem volt központi irányítószervük. (A pénzverő kamarak például egymástól is függetlenek voltak.) Így a bevételek egy része az adminisztrációs zavarok miatt kallódott el, a király pedig nem tudta előre meghatározni a várható bevételeket.

A kincstári reform bevezetése már a koronázáskor kezdetét vette azzal, hogy a főkincstartóságot kincstartósággá alakították át. Az új főnök már nem hivatalból báró, így a tanácstól függetlenebb volt. Rövidesen sor került a bevételi források kezelésének központosítására is: a harmincadigazgatást egy háromtagú szervezetre bízta a király. Ekkor Bajoni Lőrinc volt alkincstartó és két budai polgár, Ernuszt János és Kovács István voltak a tagjai. Ők hárman osztották fel egymás között a három legfontosabb pénzverő és bányakamara igazgatását. Ez – úgy látszik – csak kísérlet volt, a komolyabb lépés az 1467. évi országgyűlés után következett be.

Ekkor került előtérbe a már említett Ernuszt János, egy kikeresztelkedett zsidó kereskedő, a jelek szerint zseniális pénzügyi szakember. A király rábízta a kincstári adó (volt kamarahaszna) és a koronavám (volt harmincad) adminisztrációját, így a só utáni legfontosabb „rendes” bevételek központi kezelésbe kerültek. Mátyás visszaállította a főkincstartóságot is, amelynek élére az akkor még megbízható Csezmicsei János (Janus Pannonius) került. Ennek hatásköre a rendkívüli adóra terjedt ki. Különös, hogy talán ezzel egy időben Ernuszt is kincstartóvá lépett elő. Hasonló történt, mint a kancelláriában, ahol a fő- és titkos kancellár mellett tőle független titkos kancellár is működött. Ezzel Ernuszt megkapta valamennyi „rendes” jövedelem kezelését, és amikor – legkésőbb szlavón báni kinevezése után – a költő-püspök főkincstartósága megszűnt, a rendkívüli adók is az ő hatáskörébe kerültek. Így a kincstartó irányításával szakképzett pénzügy-igazgatási hivatali személyzet alakult ki, és a familiárisi rendszer megtartásával

de facto hivatali pályák keletkeztek. Az 1467-es reformnak ez volt az igazi jelentősége, nem a törvény által megszabott névváltozás. Most már arra is volt lehetőség, hogy költségvetést állítsanak össze a kincstárban.

Talán az egységes kezelés tette lehetővé, hogy a király bizonyos jövedelmi forrásokról lemondjon. 1468 után már nem került sor külön kincstári adó (azaz kamarahaszná) kivetésére, mert azt beszámították a rendkívüli adóba, amely a kincstári adóval együtt 1 forintot tett ki. A másik – elsősorban gazdasági kihatásai miatt – jelentős intézkedés az évi pénzrontás megszüntetése és a jó minőségű pénz verettetése volt. Ettől kezdve 100 ezüstdénár tett ki egy aranyforintot. (A forint pénzlába sohasem változott.)

A kincstartók befolyása igen megnőtt. Ernuszt 1473-ban kincstartóságát megtartva szlavón bán lett. Mátyás kegyeiből nagybirtokos lett, megkapta a csáktornyai uradalmat. 1476-ban egy mezővárosi polgárfi, Handó György volt alkancellár követte a kincstartóságban. Ekkor alakultak ki a hivatal adminisztrációs formái. 1478-ban kalocsai érsekké, valamint fő- és titkos kancellárrá nevezte ki a király, helyébe pedig a kisnemes (sőt esetleg jobbágy!) eredetű Nagylucsei Orbán prépost, Ernuszt volt helyettese került. Nagylucsei ezután Mátyás haláláig az egyik legbefolyásosabb ember volt az udvarban. Az egyházi ranglétrán emelkedve először győri, majd egri püspök lett, és Mátyás ausztriai kormányzata idején a bécsi egyházmegyét is kormányozta. A király kétszer a tárnokmesteri teendők ellátásával is megbízta – így ő ítélkezett a városok fellebbviteli ügyekben –, majd Szapolyai Imre nádor halála után (1487) a nádori teendőket is átvette. Ő elnőkölt az 1490. évi királyválasztó országgyűlésen is.

A kincstár élén alacsony származású tehetséges hivatalnokok működtek, akik mindezt Mátyásnak köszönhettek, így elvileg hűségesek és megbízhatóak voltak. Hatáskörük csak a királyi uradalmakra nem terjedt ki. Ezek igazgatására Mátyás már 1458-ban létrehozta a budavári udvarbíróság intézményét. Az udvarbíró a *honor-birtokok* kivételével igazgatta az uradalmakat, és rövidesen a Jászkunság ispánságát is átvette. Bizonyos szempontból – a budavári várnaggyal együtt – őt tekinthetjük az ispán nélküli Pest és Pilis megyék ispánjának is. A királyi családi uradalmak csak kisebb mértékben tartoztak alá, azok többségét a király anyja, Szilágyi Erzsébet birtokolta haláláig (1484). A királyi uradalmakból viszonylag jelentéktelen bevétel folyt be, amelyet a kincstárnak kellett pótolnia. Viszont a birtokkormányzati személyzetnek elsősorban belpolitikai jelentősége volt. Mátyás meglehetősen gyakran váltogatta udvarbíráit, és ügyelt arra, hogy hatalmasabb ember ne kerüljön ebbe a tisztbé. Így néhány közepes birtokú nemes mellett kisnemesi, polgári, sőt jobbágyi származású személy is betöltötte ezt a tiszteket.

Mátyás bevételeit nehéz pontosan meghatározni. A leghitelesebb teljes összeállítás Fontana királyi követ 1476-ban adott tájékoztatása, ami más forrásokkal összehasonlítva csak kisebb mértékben módosítható. Uralkodása második felében – egyszeri adófizetés esetén – a rendkívüli adó hasznát 250 ezer, az erdélyi szászok és a magyarországi városok adóját együtt 47 ezer, a sójövedéket 80 ezer, a pénzverő- és bányakamarák hasznát 60 ezer, a koronavámét 50 ezer, a zsidók és a román pásztorok adóját (ötvened) együtt 6 ezer forintba becsülhetjük. Ez együttvéve 493 ezer, kerekén 500 ezer forint. Kétszeri adókvetés esetén a bevétel közel 750 ezer forintba is emelkedhet.

Ez egyáltalán nem nagy bevétel. Hibásak azok a század eleji számítások, amelyek Mátyás jövedelmét az akkori Európa legnagyobb országaiéval hasonlították össze. Jóval magasabb magyar bevételekkel számolnak, összehasonlításként XV. század közepi adatokat használnak fel, holott a legfontosabb európai országokban a királyi bevétel a század második felében közel megkétszereződött. Egyetlen egykorú összehasonlító adat: az Oszmán Birodalom évi bevétele 1475-ben 1 millió 800 ezer forint volt, több, mint három és félszer annyi, mint Mátyásé.

Voltak egyéb bevételek is. Ide számíthatók az uralkodása második felében elfoglalt tartományokból származó jövedelmek. Mátyás itt nem vetett ki minden évben adót, és ha igen, ez az adó akkor is alacsonyabb volt, mint Magyarországon. Ez uralkodása végén (Ausztia elfoglalása után) évi átlagban nem tehetett ki többet 100 ezer forintnál. Számolhatunk még pápai és velencei segélyekkel, ezek főként uralkodása első időszakára esnek, és az 1470-es évek második felétől megszűntek. Mátyás bizonyos időközönként megadóztatta a papságot, és egy-egy megyére külön adót is kivetett (például azért, hogy ne tartson nádori közgyűlést a megyében, amely nagy költséget jelentett volna a megyei nemességnek). Ezek azonban kisebb bevételek voltak, ahhoz hasonlóan, amikor birtokokat, városokat adott zálogba valakinek. Igaz, erre is inkább uralkodása első felében került sor.

KATONAI REFORMOK

A bevételek jelentőségét akkor érthetjük meg, ha a király kiadásait is hasonlítjuk össze, ezek között pedig a legnagyobb tételt a katonaság fizetése jelentette. Hadsereg nélkül Mátyás sem belső, sem külső ellenségein nem tudott volna úrrá lenni, ezért kezdettől szükségessé vált a katonaság felállításának biztosítása. A király először apja csapataira számíthatott, amelyek kezdetben Szilágyi Mihály irányítása alatt álltak. A királyt támogatta a legtöbb főpap és néhány főúr bandériuma is. Ezekben az illető úr familiárisának számító zsoldosok harcoltak. Bevetésükért azonban az urak benyújtották a számlát: pénzt, birtokot, befolyást követeltek. Ez az erő nem volt elegendő az ország megvédésére, Mátyás ezért kénytelen volt a telekkatonaságot és a nemesi felkelést is igénybe venni.

A telekkatonaság ebben az időben azt jelentette, hogy bizonyos számú jobbágypénz (például 1459-ben 20 fő) után egy katonát kellett kiállítani. Ez lehetett felfegyverzett jobbágypénz vagy zsoldos. A nagybirtokosok a jobbágypénz költségére növelhették saját magánhadseregüket. Az országgyűlések – mint arról már szó volt – arra törekedtek, hogy a bárók csapatait (az 1459:9. tc. alapján még a zsoldosfogadási megbízást elnyerőket is) a megyék alá rendeljék. Csak a főpapi bandériumokat vonták ki ez alól, hiszen esetükben nem a porták számát, hanem elsősorban a tizedjövedelmet vették alapul. Ezek a csapatok katonailag magasabb minőséget képviseltek. Ezzel szemben a király már kezdettől fogva arra törekedett, hogy a telekkatonaság helyett bevételhez jusson, amelyből maga fogadhat fel zsoldosokat. Ezt a hadmentességi adót „hadakozópénznek” (*pecunia exercitulis*) hívták, és nem volt azonos a rendkívüli adóval, az úgynevezett segéllyel (*subsídium*), noha általában jobbágypénz 1 forint körül moz-

gott. Mivel mindig akadtak, akik inkább kiállították jobbágyaik után a telekkatonaságot, ennek az adónak teljes összege nem állapítható meg. 1471 után Mátyás már nem vette igénybe a telekkatonaságot, és így a hadakozópénz szedésére sem került sor, a segély viszont megmaradt.

A jelentősebb birtokosok bandériumait később is igénybe vette Mátyás. Általában a zsoldossereg fényében ezek jelentősége elhomályosodik a történetírásban. Elvileg ellenszolgáltatás nélkül csak akkor használhatta fel ezeket a csapatokat a király, ha az ellenséges betörések visszaverésére általános mozgósítást hirdetett. Kivételt talán a főpapi csapatok képeztek, ezeket a jelek szerint máskor is igénybe vehette. A világi urak csapatait elsősorban zsoldosfogadási megbízás alapján használhatta fel. Ezért pénzzel fizetett, de – elődeihez képest jóval ritkábban – előfordult, hogy a katonák zsoldjára a királyi birtokokat adták zálogba.

A vajda, a bánok, a végvidéki kapitányok és a királyi udvartartás tagjai fizetésük fejében kötelesek voltak meghatározott létszámú katonát is kiállítani. Hasonló megbízást kaphattak egyes bárók és nemesek, akik zsoldos vállalkozóknak is tekinthetők. Míg az előbbi két csoport a szokványos zsoldossághoz sorolható, ez már kevésbé igaz a következő két csoportra. A török elleni mozgósításkor fordult elő – különösen Mátyás uralkodásának második felében (például 1484-ben) –, hogy a király a tekintélyesebb nemesektől felfelé mozgósítási parancsokat küldött szét. Megadta, hogy a címzett hol és mikor jelenjen meg a parancsban meghatározott számú lovassal, hogyan kaphatja meg az érte járó zsoldot. Itt a nemesi hadkötelezettség és a fizetett zsoldosság különös keveredéséről van szó. Az úr csapatait, feltehetően felfegyverzett familiárisait vagy néhány fegyverforgatáshoz értő jobbágyát köteles volt királyi parancsra és zsoldért mozgósítani.

A török határvidékeken más jellegű katonaságot is hadrendbe állítanak. Mátyás uralkodása második felében azért kötött egyezséget a horvát grófokkal, hogy azok az ország védelmére állandó lovasságot tartanak fegyverben. A király egy „lóra” évi 8 forint zsoldot ígért. (Ez körülbelül egynegyede a lovas szokásos évi zsoldjának.) A grófok saját birtokaik védelmére kénytelenek voltak katonákat kiállítani, most ezek zsoldjába a király is besegített, és ezzel jogot szerzett felhasználásukra is. Egyik összeírás szerint a századfordulón 1276 horvát jutott így zsoldhoz. Mátyás alatt talán többen lehettek. Hasonló volt a helyzet a szerb („rác”) huszárokkal is. Szerbia eleste óta folyamatosan költöztek „rácok” az országba, olyan urak is, mint a Brankovics-dinasztia életben maradt tagjai, a Jaksicsok és mások. Ezek az urak a Délvidéken birtokokat kaptak és huszárok tartására zsoldot. Több ezer „rác” huszár állt így fegyverben. Fizetségük hasonló volt a horvát lovasokéhoz: a XVI. század elején fejenként évi 7 forintot kaptak a kincstárból, és valószínűleg adómentesek voltak. A „rácokat” nyugati hadjárataiban is bevetette a király.

A „rác” huszárokhoz hasonló zsoldot kaptak az ugyancsak huszárként katonáskodó vojnikok. Ezek katonai szolgálatra kötelezett parasztok voltak, akik mentesültek a királyi és a földesúri adó alól. Valószínűleg egyes végvárok helyőrsége soros szolgálatot teljesítő vojnikokból is állt. 1514-ben tíz délvidéki megyében éltek vojnikok, létszámuk azonban ismeretlen. Ezek a határőrparasztok földesuraik bandériumait erősítették, például a kalocsai érseket. Hasonló volt a több ezer főre tehető naszádosok helyzete, az ő zsoldjuk is adómentességük miatt volt alacsony.

A bandérium jellegű feudális úri csapatok és a királyi zsoldban álló, az uralkodói hatalmat erősítő zsoldossereg között tehát különböző csapatok foglaltak helyet. Utóbbiakat Mátyás főként a török (és uralkodása első felében a belső ellenfelek) ellen vetette be, de olykor Nyugatra is magával vitte. Zsoldosok már Mátyás előtt is voltak az országban: Szilágyi Mihály V. László ellen támadó seregében is voltak idegen zsoldosok. Nagyobb mértékű alkalmazásukra azonban valószínűleg csak 1462-ben, a Giskrával kötött megegyezés után került sor: a Felvidéken állomásozó csehek jó része királyi zsoldba lépett. A csehországi és ausztriai hadjáratokat Mátyás már nagyrészt zsoldoscsapatok élén vívta meg. A sereg fegyelme, ütőképessége már Mátyás életében legendás hírű lett, igaz, a „fekete sereg” elnevezést csak a király halála után kapta. Lehetséges, hogy csak a sereg egy részére vonatkozott. A zsoldosok között csehek, németek és magyarok is kimutathatók, mint ahogy kapitányai között is mindhárom nemzetiség megtalálható (például Černahora, Haugwitz, Tettauer, Geréb, Dávidházi stb.).

A zsoldosok létszámát nehéz meghatározni. Viszonylag pontos az 1487-es bécsújhegyi seregszemenlén személyesen részt vett Bonfini adata: itt 20 ezer lovas és 8 ezer gyalogos vonult fel. A seregben voltak főúri csapatok, nem teljes zsoldot kapó huszárok, a szabad királyi városok és Bécs által kiállított gyalogosok is. Ha Bonfini adatainak a felét, 10 ezer nehéz lovas és 4 ezer gyalogost számítunk az állandó zsoldossereghez, akkor inkább alulbecsüljük a létszámot. Ennek a seregnek a fizetsége is igen magas terhet jelentett. Bár Mátyás egy 1481-ben, Veronai (Rangoni) Gáborhoz intézett levelében magas összeget ad meg, más adatok alapján minimálisan 3 forintnak vehetjük a nehéz lovas, és 2 forintnak a gyalogos havi zsoldját. Ez évi 456 ezer forint kiadást jelentett volna. Ebben az összegben nincs benne sem a déli végvár vonal őrségének zsoldja, sem a bandériumok eltartására a királytól folyósított összegek. Az osztrák háború alatt is kellett helyőrségeket tartani és fizetni az elfoglalt osztrák, morva és sziléziai várakban, városokban. Végül nem voltak elhanyagolhatóak a dologi kiadások (fegyverek, várak karbantartása, élelmezés) sem. Ezek egy részét adó vagy kényszerkölcsön ellenében a városoktól kapta a király. Például a tűzérseget is főleg tőlük kapta. Mátyás lekicsinylően nyilatkozott a tűzérsegről, mégis gondját viselte. Főágyú mestere, a porosz Marienwerder Jakab ágyúöntéssel is foglalkozott. Jutalmul Rohonc várát és uradalmát kapta. Nem véletlen, hogy III. Iván cár 1488-ban Mátyástól kért ágyúöntőket. Ha össze tudnánk állítani a király katonai kiadásait, azok meghaladnák bevételeit. Valószínű, hogy Mátyás időnként nem fizette ki a zsoldot. Ezt adatok is igazolják, amíg azonban a katonák zsákmányolással megtalálhatták számításaikat, ez nem váltott ki lázadást.

Mátyás katonai szempontból legfontosabb intézkedése a Zsigmond által megkezdett déli végvárrendszer befejezése volt, amely aztán fél évszázadon át biztosította az ország védelmét. Uralkodása elején megszűntek a déli ütközőállamok, Szerbia és Bosznia. (Újlaki halála után 1477-ben Bosznia maradéka ismét közvetlen magyar kormányzat alá került.) A töröktől elfoglalt területen három új bánság alakult: a szabácsi, a szreberniki és a boszniai (jajcai). Így két párhuzamos végvár vonal létesült. A külső vonalhoz Szörény, Nándorfehérvár, Szabács, Szrebernik, Jajca, Knin, Klissza és Szkardona tartoztak. Ez a végvárrendszer az Al-Dunától a bosnyák hegyeken át az Adriáig húzódott. 50–150 km-rel beljebb Karánsebes, Lugos, Temesvár, a szerémségi várak, Pétervárad, Banja Luka, Bihács alkotta a második vonalat. Az első vonal

jelentősebb várai királyi kézben voltak, a másodikban nem mindegyik. Uraik azonban a katonatartásra pénzbeli támogatást kaptak a kincstártól. Sürgős esetekben a második vonal várai támogatást nyújthattak az első vonalnak, és az ő feladatuk volt az első vonalon átszivárgott ellenség továbbjutásának megakadályozása. Az érintett határszakasz biztonságáért felelős főparancsnok a második vonalban tartózkodott, és a határ háttérmegeinek katonaságával (nemesi felkelés, bandériumok, huszárok, vajnikok, naszádosok) is rendelkezhetett.

Ennek előzményei is Zsigmond-koriak. A temesi ispán Ozorai Pipo óta a szomszéd megyék ispánja is volt, a macsói bán pedig az alá rendelt megyékkel Nándorfehérvár biztonságáért is felelős volt. A szörényi bánsághoz viszont a XV. század második felében a névadó váron kívül csak néhány kisebb erődtítmény tartozott, és bár Krassó megyét, néhány temesi területet és talán a megszűnt Keve megye egyes részeit hozzákapcsolták, a bánság veszített jelentőségéből. Mátyás meg akarta szüntetni, a báni tisztelet többször is betöltetlenül hagyta, végül megmaradt egy szélesebb hatáskörű várkapitányság, de betöltőjét már nem sorolták a bárók közé. Úgy tűnik, Mátyás először Szörényt és talán Temest is Erdéllyel akarta összekötni. Ezzel szemben Boszniát Szlavóniával és Horvátországgal akarta védelmi egységbe foglalni. Ezt a célt szolgálta Szapolyai Imre boszniai kormányzósága az 1460-as évek közepén. Ezután bosnyák-horvát bánokká már nem bárókat, hanem a szlavón bánoktól függő katonákat nevezett ki. Ezt a rendszert az Újlaki-féle boszniai királyság váltotta fel. Újlaki azonban önálló politikát kezdett folytatni, ezért Szlavónia élére 1473-ban Ernuszt János kincstartó került.

Az új határvédelmi rendszer szervezeti felépítése 1476-ban kezdődött. Ernuszt halálát követően néhány hónapig Bocskai Péter töltötte be helyettesként a báni tisztséget, majd a király Egervári Lászlót tette meg utódának. Ugyanakkor elmozdította az utolsó horvát bánt, Dánfi Andrást, és egyesítette a két bánságot. Az új dalmát-horvát-szlavón bán feladata már kimondottan a határvédelem lett. Kninben horvát, Körösön szlavón vicebánokkal helyettesítette magát. 1477-ben Újlaki, boszniai király halála után a boszniai várak a királytól kinevezett jajcai bán igazgatása alá kerültek, aki katonailag a szlavón bán alá lett rendelve. A határ középső szakaszán ugyancsak Újlaki halálával történt változás. Az 1478-as törvény megszüntette a macsói bán törvényszékét, és ezzel a dél-magyarországi megyék feletti joghatósága megszűnt.

Mátyás újra felértékelte az Alsó-részek főkapitányságával összekapcsolt temesi ispánságot. A főkapitány-temesi ispán vagy maga töltötte be a szomszéd megyék ispánságát, vagy csupán katonai parancsnokságot gyakorolt ezen a területen. A hozzákapcsolt megyék időnként változtak, de az 1480–1490-es években 11 megye tartozott felügyelete alá. A főkapitányság felállítására valószínűleg 1478-ban került sor, ugyanis Kinizsi Pál 1479-ben már viseli a címet. Így ez is része volt az Újlaki halála utáni reformoknak.

1479 óta a kettős végvárvonal tehát két részre oszlott: nyugati részén a horvát-szlavón bán, a keletin pedig az Alsó-részek főkapitánya gyakorolta a főparancsnokságot. Ez a világosan kigondolt, kitűnően szervezett végvári rendszer, amely a főparancsnok által kormányzott hátországot (Szlavónia, illetve a déli megyék) is bevonta a védelembe, Mátyás után is hosszabb ideig életképes maradt, és közel fél évszázadig biztosította az ország védelmét. Nem hagyhatjuk ki a harmadik területet, Erdélyt sem. Itt nem a végvárak, hanem elsősorban a Kárpátok hegylánca biztosította a védelmet. A vajda-

- ✦ Királyi várak I. Lajos halálakor
- ✧ Egyéb várak

székelyispán saját bandériumain kívül a terület lakosságának támogatására is számíthatott: joga volt ugyanis támadás esetén felkelést hirdetni. Ez elsősorban a székelységet érintette, de a másik két nemzet sem vonhatta ki magát alóla. Az erdélyi lakosság az ország többi részéhez képest jóval harcedzettebbnek számított.

Míg Erdélyben a vajdai és székelyispáni bandériumon kívül állandó katonaság nem állomásozott, erre a másik két határterületen nagy szükség volt. Létszámadatok ugyan csak a Jagelló-korból állnak rendelkezésünkre, de a Mátyás-kori helyzet ettől nem sokban térhetett el (1513–1514-ben összesen 7817 fő). Más volt a két terület végbeli csapatainak összetétele. A horvát–szlavón–bosnyák fronton 68% volt a lovasság, 32% a gyalogosok aránya, míg az Alsó-részeken 70% lovassal, 22% naszádossal és csupán 8% gyalogossal számolhatunk. Abban is különbözött egymástól a két terület, hogy míg az előbbiben a horvát grófok lovasain kívül a katonaság egész évre kapott zsoldot, addig az utóbbiban csak a temesi ispán és a nándorfehérvári bán lovas bandériuma kapott évi fizetést. Ez körülbelül a lovasság egytizedét tette ki. A gyalogosok körülbelül félévi, a többi katona legfeljebb negyedévi zsoldnak megfelelő fizetést kapott (a vojnik, a naszádos, a rác huszár módjára adómentesek voltak). A különbségek a terepviszonyokból adódtak. A horvát–szlavón–bosnyák fronton a hegyek között több gyalogosra volt szükség, és mivel a háborúk kipusztították az amúgy sem bő terméssű hegyvidéket, itt nem lehetett fegyveres katonaparasztokat felállítani. Az Alsó-részeken viszont a nagy folyók képezték a határt, így ott nagy szükség volt naszádosokra. A gyors járású török lovasokkal szemben hasonló harcmodorú könnyűlovasságra volt elsősorban szükség.

TÖRVÉNYHOZÁS ÉS BELPOLITIKA (1471–1490)

Az 1471-es országgyűlés a lengyel betörés árnyékában a király engedékenységről tanúskodott. Csak a kamarahaszna szedését engedte meg (mintha közben nem változott volna meg az elnevezés!), igaz, az év végén már szedték a 80 dénáros „segélyt” is, ami a kamarahasznával együtt 1 forintot tett ki. A törvény a főpapok, a bárók és a nemesek korábban „nem elegendően kifejtett” szabadságait biztosította. A cikkelyek többségében a középrétegek, a kúriai jogászok által képviselt nemesség, az egyházi közép-reteg érdekei mutathatók ki.

A Vitéz-féle összeesküvés és a lengyel betörés leverése után a király 1472 tavaszán újabb országgyűlést tartott. Ez elsősorban a meglazult jogrend helyreállítását szolgálta, elfoglalt birtokokat adatott vissza. A dekrétum foglalkozott a szlavóniai nemesség jogaival, és kimondta az egytelkes nemesség adómentességét. Valószínű, hogy a birtokos nemesség Szlavóniával és az egytelkesekkel akarta a maga bázisát kiszélesíteni.

Mialatt a lengyelekkel békét kötöttek, a király pedig a cseh háborút folytatta, 1474 februárjában egy török csapat Nagyváradig tört előre, és felgyújtotta Szent László városát. Mátyás a nyár végén újra Sziléziába ment, ahol cseh–lengyel közös támadástól kellett tartania. Először a főpapokkal és a főurakkal akart új adót megszavaztatni, ez azonban nem sikerült. Végül Mátyás a kormányzást Szapolyai Imrére és Báthori István

országbíróra bízta, és szeptemberre összehívta az országgyűlést. Az országgyűlést a király hívta össze, a boroszlói jelentések szerint az uralkodó mégis megijedt az országgyűlés híréből. A magyarok a legutolsó török támadás miatt is haragudtak a királyra. Így Sziléziában, Mátyás környezetében is előre látták, hogy az országgyűlés, amelyen a királyt helytartói képviselik, nem lesz sima lefolyású.

Az országgyűlésen megszavazott dekrétum formailag is különös alkotás. Magyarországi főpapjai, bárói és választott nemesi adták ki, és a záradékban a királyi szentesítő formulát alkalmazva fogadták el a cikkelyeket, és kötelezték magukat azok betartására. Később a törvényre mint a „főpapak és bárók” által hozott cikkelyekre hivatkoztak, amelyet hat főpap és hat báró – mint valami kollektív államfői testület – pecsételt meg. A dekrétum rövid terjedelmű. Megszavazta az adót, de azt a királyi és a Szilágyi Erzsébet-féle birtokok jobbágyaitól és a szabad királyi városok polgáraitól is beszedeti. Az adó fejében sőt osztanak ki, az elosztást a bányákhoz küldött választott nemesek végzik. A király költségére az adószedőket is a megye választja. Az adót csak a törökök ellen engedik felhasználni, és egy évre felfüggesztik a jobbágyok szabad költözését. A törvény megsemmisíti a kincstári reform legfontosabb eredményeit. Nemcsak az adószedés kerül a rendek kezébe, de a legfontosabb „rendes” királyi jövedelmet is ellenőrzésük alá vonják. Mindez előképe a rendi pénzügyigazgatás bevezetésére irányuló Jagelló-kori kísérleteknek. A szabad királyi városi polgárok megadóztatása azok szabadságjogait sértette, hiszen az lesüllyesztette volna őket a jobbágyok szintjére. (A városok egy összegben fizették azt az adót, amiben a kincstárral egyeztek meg.)

A nagyurak a királyi hatalmat akarták korlátozni, és azt gondolták, hogy az előre látható sziléziai kudarc után a király rá lesz utalva a velük való együttműködésre. A boroszlói háború azonban Mátyás nagy sikerével zárult, így meglepetésre megerősödve került ki a háborúból. A fegyverszünet megkötése után Mátyás első dolga a szabad királyi városok megadóztatásának megtiltása volt. Arra vonatkozóan sincs adat, hogy a sőt kiadták volna. Ezután a király hozzáfogott a rend helyreállításához. 1475 tavaszára országgyűlést hívott össze.

Az elmúlt évi várádi veszedelem, a bárók elvetélt hatalomátvételi kísérlete, az eredményes cseh háború, egy törökellenes háború terve, valamint a király távolléte alatt megrendült közbiztonság helyreállítása a korábbinál nagyobb jelentőségű országgyűlést igényelt. A király a szabad királyi városokkal együtt a nemességet fejenként hívta meg. Az uralkodó célja az adón kívül az elégedetlenség leszerelése volt. Ez utóbbit mutatja, hogy a cikkelyeket a rendek *supplicatio*, azaz kérvény formájában nyújtották be, és a király ezeket átírva szentesítette. Az adóztatás módján kívül főként a király emberei által elkövetett kihágások orvoslása, az uralkodó távollétében elkövetett bűncselekmények megtorlása, valamint az ítélkezés szabályozása szerepelt a cikkelyekben. Újra bevezették a 32 napos rövid idézést, amivel a sértett viszonylag gyorsan, a törvénykezési időszakokon kívül is elégtételt kaphatott. Hasonló módon keletkezett és hasonló jellegű az 1478. évi dekrétum. Az országgyűlés a nagybírák mellé főpapi és bárói bírótársakat választott. (De nem nemesi származásúakat, megszűnt az 1464 előtti rendszer!) Nem volt új követelés, de jellemzően élesen fogalmazták meg azt, hogy a király ne foglaltassa el mások birtokát, a főpapak, bárók, előkelők és nemesek tanácsa nélkül senkit se száműzzön és senkit se tartóztasson le, de a rendeknek adja meg szabadságukat.

Az országgyűlések panasza volt a király önkényessége, és komoly súllyal szerepelt a bíraskodás rendjének szabályozása. A cikkelyeket valószínűleg a kúria köznemesi jogszabályai szövegezték, a nemesek elképzelései és a király intenciói szerint. Utóbbihoz tartozik például a macsói bán törvényszékének 1478-as megszüntetése, noha ez megfelelt a kúriai jogászok érdekeinek is. Öt évre előre megszavazták az adót is. Eltér a korábbiaktól az 1481. évi törvény, amely inkább a királyi akaratot tükrözte. A cikkelyek többsége az egyházi tizedfizetéssel és a bíraskodással foglalkozott. A görögkeleti rácokat például felmentette a tized alól, ami azért volt fontos, mert Kinizsi hadjárata után nagyszámú szerb menekült az országba. Ebben a törvényben már kimutatható a király és a mindenkori pápa hosszú ideig kitűnő kapcsolatának megromlása.

1484-ben meghalt Ország Mihály nádor. Az ország első világi méltóságát a főpapi-főúri tanács beleegyezésével a király nevezte ki, országgyűlési jóváhagyásra nem volt szükség. Most azonban országgyűlésen akarta megválasztatni a nádort, és jogkörét is írásba kívánta foglaltatni. Az 1485 végére összehívott, és a következő év elején összegyűlt országgyűlés Szapolyai Imrét választotta meg nádornak. A Pozsega megyei köznemes deák megszerezte az ország legmagasabb méltóságát, és mindvégig a király első számú kegyence maradt, noha többször – hol nyíltan, hol a háttérből – szembe fordult urával.

A nádori hatáskört az 1485. évi nádori cikkelyek szabályozták. A nádor hívja össze a királyválasztó országgyűlést, ahol az övé az első szavazat joga. Kiskorú király mellett a nádor a gyám. Lényegében a király után mindenben ő következik: főkapitány, legfőbb bíró, aki a király és a rendek közti ügyekben is bíraskodik. A király „rendes hatalmából” elengedheti a bírának járó bírságpénzek fizetését, a nádort illetőket viszont csak „abszolút hatalmából” engedheti el.

Mátyás az országgyűlésen nem csupán a nádort akarta megválasztatni és az adót kívánta megszavaztatni, hanem „örök időre” szóló törvénykönyvet is el akart fogadtatni. Az 1486. évi törvényt nyilvánvalóan maga a király kezdeményezte. Mátyás ezt annyira fontosnak tartotta, hogy külföldön kétszer is kinyomtatatta. A könyvnyomtatás új eszközével azt akarta elérni, hogy a bíraskodás valódi kézikönyve legyen.

A törvény bevezetése programadó. Arra utal, hogy az uralkodók ne csak fegyverekkel, hanem törvényekkel is ékeskedjenek, és inkább szilárd intézmények szigorával, mint „abszolút hatalommal” kormányozzanak. Az erősen pejoratív formában használt „abszolút hatalom” kifejezésnek semmi köze sincs a későbbi abszolutizmushoz. Ez csak azt jelenti, hogy a király túlteszi magát a törvényes előírásokon vagy a szokásjogon. A korabeli felfogás szerint ezt megtehetette, „abszolút” intézkedése érvényes volt, bár nem feltétlenül jogszerű. A korábbi törvények éppen ilyen intézkedésekkel szemben vártak el orvoslást a királytól. Az 1486. évi törvény *arengája* már a „rendes hatalmával” elégedett király képét vázolja fel. A továbbiakban visszatekint uralkodására, amely megszüntette a németek, csehek és törökök betöréseit az országba, de a békét a császár megszegte, ezért kénytelen volt vele harcolni. Távolléte alatt megromlott a közrend, de most eljött az ideje annak, hogy alattvalói nyugalmaról gondoskodjon.

A nagy terjedelmű, 78 cikkelyes dekrétum elsősorban a perjogot szabályozta, de lényeges politikai mondanivalója is volt, megerősítette a köznemességet és a nemesi

irányítású megyéket. A nádori közgyűlések helyett a megyékre ruházta a közbűntények büntetését. Birtokba iktatásokra, vizsgálatok végzésére a királyi emberek helyett a megye tekintélyes, helyben lakó nemesei közül egy évre választott esküdteket bízott meg. A hiteles helyi kiküldött csak kanonok vagy fogadalmas szerzetespap lehetett. Ez hozzájárulhatott a hiteles helyi és megyei eljárásoknál fellépő visszaélések megakadályozásához, hiszen a tekintélyes nemesek vagy a javadalmas papok esetében a megvesztegetés lehetősége kevésbé volt feltételezhető. Az örökös ispánok kivételével a törvény eltörölte a vajdai, báni és megyei törvényszékek alóli mentességeket, ami a főurakkal szemben felértékelte a megyét. A jogtalan birtokfoglalások, a katonaság által okozott károk esetében is a megyei hatóság járt el.

Vámügyekben, tolvajok megszöktetésében a megyésispán volt az illetékes. Az ispán segítségével neki kellett visszaadnia az egy év óta erőszakkal elköltöztetett jobbágyokat. A költözni kívánó jobbágy jogtalan visszatartójának büntetését 6 márkában szabták meg. A dekrétum kötelezte az egyházi és világi urakat, hogy a megye pénzübeli szükségleteihez járuljanak hozzá. A megyei országgyűlési követek költségeinek fedezéséhez csak azok nem kötelesek hozzájárulni, akiket a király személyesen hívott meg.

Olyan cikkelyek is voltak, amelyek a nagyurak érdekeit is figyelembe vették. Bizonyos – korlátozott – esetekben elismerte a földesúr bírói hatalmát nemesi familiárisai felett. Hűtlenség címén a király senkit sem ítéltethetett el a főpapok és bárók tanácsa nélkül. A dekrétum a korábbi helyzettől eltérően a megyésispáni kinevezéshez is előírta a tanács beleegyezését. Megyésispán csak báró vagy tekintélyes nemes lehetett. Voltak cikkelyek, amelyek sértették az egyháziak érdekeit: az egyháziaknak tilos birtokpereken egyházi fenytéket alkalmazni ellenfeleikkel szemben; a dézsmaügyek világi bíróság elé tartoznak, és tilos a pápához való fellebbezés.

A hosszú törvényből csak néhány cikkelyt lehet idézni. Végrehajtása esetén a dekrétum valóban alkalmasnak tűnik a jogrend és a belső biztonság biztosítására. Alapvetően törekedett – amint az idézett cikkelyek is mutatják – a megyei hatóság és a tekintélyes köznemesség erősítésére. A király – például esküdtként – be akarta vonni a megyei igazgatásba a független, a politikától magukat távol tartó nemeseket. Ezt valóban végre is hajtották, sőt a „választott és esküdt nemeseket” a megye vezetésébe is bevonták. A megyék többségénél ez a rendszer Mátyás halála után azonnal megszűnt, de helyenként 1492-ig, az intézményt eltörölő dekrétumig ragaszkodtak hozzá. Az esküdtrendszer (és ezáltal a megye által választott királyi ember) megszüntetésének talán nem annyira a bárói fellépés volt az oka, hanem az 1492:53. tc.-ben is olvasható indoklás: sok fáradsággal és költséggel járt, mivel a tekintélyes nemeseknek állandóan kiszálláson kellett tartózkodniuk.

A törvénykönyv a római jog hatásáról is tanúskodik. A római jog alkalmas a királyi hatalom erősítésére, így a dekrétum szerkesztője egy római joghoz értő, királyhű, a vezető köznemességhez tartozó köznemes lehetett. Bonfini szerint az első világi személynök, Drági Tamás játszotta a dekrétum összeállításánál a vezető szerepet. Drági azonban csak az országgyűlés után lett személynök, addig Filipec kancellár töltötte be ezt a tisztelet. Így Drági közreműködése nem igazolható, de nem is zárható ki. Bár Drági korábban nem folytatott a kúriában joggyakorlatot, bírói tevékenységet csak macsói

vicebánként végzett, de mivel ő volt a király pápához küldött követe, feltehetően jól beszélt latinul. Személynökként szorgalmasan tevékenykedett, és érdekelte az ország múltja is. Az ő biztatására írta meg Thuróczy János krónikáját.

A TRÓNÖRÖKLÉS PROBLÉMÁJA

Mátyás uralkodásának utolsó éveire a trónöröklés kérdése nyomta rá bélyegét. Podjebrád Katalinnal kötött házasságából nem született gyermek. Katalin halála után több mint egy évtizedig nem talált megfelelő feleséget. A régi dinasztiák nem adták leányaikat a parvenü királynak, pedig ilyen házasságra nemzetközi megbecsülése miatt igen nagy szüksége volt. Végül 1476 végén feleségül vehette Ferdinánd nápolyi király leányát, Beatrixot. Ferdinánd ugyan az aragóniai dinasztiából származott, de csak törvénytelen fia volt Alfonz aragón és nápolyi királynak. Ez a házasság is gyermektelen maradt.

Közben 1473 áprilisában egy Edelpeck Borbála nevű osztrák polgárnőtől Mátyásnak is született egy törvénytelen fia, aki Corvin János néven került be a történelembe. Mátyás csak 1478–1479 táján ismerte el a fiát, akit Liptó hercege és Hunyad grófja címmel ruházott fel. Eredetileg nem tekintette örökösének, mert 1480-ban győri püspöknek akarta kineveztetni. Legkésőbb 1482-től kezdve azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a király megkezdte fia örökösödésének előkészítését. Nagy uradalmakat adományozott neki, nemcsak a családi javakból, hanem a királyi kézre került birtokokból is. Hat megye ispánsága is együtt járt a birtokokkal. 1482-től kezdve megváltozik Mátyás birtokpolitikája: a koronára szállt birtokokat szinte kizárólag a fia kapja. Ebben az időben több nagybirtokostól koboz el birtokokat, így Bánfi Miklóstól, Podjebrád Viktorintól, Perényi Istvántól, és az új birtokos mindenütt Corvin János lesz.

A fattyú királyfi messze az ország legnagyobb birtokosa lett. Zálogjogon királyi uradalmakat is kapott, így Pozsonyt és Komáromot. Ezzel magyarázható, hogy a nyolcvanas évek végén Cobor Imre pozsonyi ispánt már nem számítják a bárók közé, ő ugyanis nem a királyt, hanem a zálogbirtokos herceget képviselte. Ez beleillett az uralkodó elképzeléseibe. Az uralkodása első felében adományozott örökös főispánságok nagy részét most visszavette. Egyre több olyan birtok és vár került Corvin kezébe, amelyekkel a *honor*-rendszer idején megyei ispánság járt. Ezekben (és néhány más szomszédos megyében) a királyi udvartartás néhány köznemesi tagja volt az ispán. A Felvidéken Cecei Kis Máté két tömbben nyolc megyét kormányzott, Ráskai Balázs udvarbíró a Beregtől Komáromig húzódó hosszú csíkban hat megyét igazgatott. Volt egy harmadik megyekoncentráció is, ennek élén a báróvá emelt Kinizsi Pál állt. A temesi ispán hét megyét kormányzott, köztük a püspök és örökös főispántól elvett megyéket is. Az 1480-as évek második felétől a király néhány bizalmasa rendelkezett a hatalommal a megyék csaknem felében. Ezt alátámasztja az 1486. évi törvény; ezekben a megyékben a korábban politikával nem nagyon foglalkozó tekintélyes köznemesek közreműködésével vissza lehetett szorítani a bárók befolyását, és meg lehetett szilárdítani a trónörökös helyzetét.

A király nemcsak hatalmas birtokadományokkal és megbízható megyésispánok kinevezésével készítette elő fia örökösödését. 1489 nyarán a főurakat, a megyéket, a királyi tisztségviselőket és a városokat Corvin János megválasztására eskette fel. Nyilvánvalóan ezt a célt szolgálták már a nádori cikkelyek is. Különös, hogy Szapolyai Imre nádor halála (1487) után nem választott új nádort, hanem bíraskodási jogkörét Nagylucsei Orbán kincstartóra ruházta. Vagy nem talált a király megfelelő utódot, vagy arra gondolt, hogy Nagylucsei elnöklete alatt egy királyválasztó országgyűlés jobb eredményeket hozhat, mintha valamelyik báró lenne a nádor.

Mátyás hatalma uralkodása második felében megszilárdult. A királyi tanács összetételének változása is azt mutatja, hogy jóval kevesebb nagybirtokos együttműködésére volt szüksége, mint korábban. 1481-ben a szlavóniai „rendcsinálásnál” még elengedhetetlen volt a hadsereg jelenléte, de később ilyesmiről már szó sincs. Az országgyűlés nélkül – csak a királyi tanács beleegyezésével – újra vetett ki adókat. 1483-ban Perényi István ellen hadjáratot vezetett, 1487-ben azonban a gyanússá vált – a sziléziai Sagani János herceg veje volt, aki ellen készült a király – Bánfi Miklóst egyszerűen elfogatta, és elkoboztatta birtokait. Bánfi sógorától, Podjebrád Viktorintól is elvette a korábban neki adományozott javakat. Az örökösödés kérdésében Mátyás ellenállásra számíthatott. Ezért bázisának kiszélesítése érdekében az 1486-os törvényben az előkelő nemesek érdekeit hangsúlyozta.

Tájékoztató irodalom

1. A. Bonfini: MÁTYÁS KIRÁLY. Ford. Geréb László. Bev. és jegyz. Kardos Tibor. Budapest, 1959.
2. Bónis György: A JOGTUDÓ ÉRTELMSÉG A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1971.
3. E. Kovács Péter: MATTHIAS CORVINUS. Budapest, 1990.
4. Engel Pál: A MAGYAR VILÁGI NAGYBIRTOK MEGOSZLÁSA A XV. SZÁZADBAN. EGYETEMI KÖNYVTÁR ÉVKÖNYVEI, IV. Budapest, 1968. 337–358.
5. Fraknói Vilmos: MÁTYÁS KIRÁLY ÉLETE. Budapest, 1990.
6. Fügedi Erik: A 15. SZÁZADI MAGYAR ARISZTOKRÁCIA MOBILITÁSA. Budapest, 1970.
7. Fügedi Erik: MÁTYÁS KIRÁLY JÖVEDELMEI 1475-BEN. In: Századok, 1982. 484–506.
8. Kisfaludy Katalin: MATTHIAS REX. Magyar História, Budapest, 1983.
9. Kubinyi András: BÁRÓK A KIRÁLYI TANÁCSBAN MÁTYÁS ÉS II. ULÁSZLÓ IDEJÉN. In: Századok, 1988. 147–215.
10. Kubinyi András: A KAPOSVÁRI URADALOM ÉS A SOMOGY MEGYEI FAMILIÁRISOK SZEREPE ÚJLAKI MIKLÓS BIRTOKPOLITIKÁJÁBAN. (ADATOK A XV. SZÁZADI FEUDÁLIS NAGYBIRTOK HATALMI POLITIKÁJÁHOZ). SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL. Levéltári Évkönyv, Kaposvár, 1973. 3–44.
11. Kubinyi András: A KINCSTÁRI SZEMÉLYZET A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. 1957. 25–46.
12. Kubinyi András: A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK ORSZÁGRENDISÉGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ. (KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ 1458–1526 KÖZTI IDŐRE). TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL, XXI. Budapest, 1979. 7–46.
13. Kubinyi András: A MÁTYÁS-KORI ÁLLAMSZERVEZET. II. UNYADI MÁTYÁS. EMLÉKKÖNYV MÁTYÁS KIRÁLY HALÁLÁNAK 500. ÉVFORDULÓJÁRA. Szerk. Rázsó Gyula–V. Molnár László. Budapest, 1990. 53–147.

14. Kubinyi András: A MEGYÉSPÁNSÁGOK 1490-BEN ÉS CORVIN JÁNOS TRÓNÖRÖKÖSÖDÉSÉNEK PROBLÉMÁI. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 16. Veszprém, 1982. 169–179.
15. MÁTYÁS KIRÁLY, 1458–1490. Szerk. Barta Gábor. Budapest, 1990.
16. MÁTYÁS KIRÁLY. EMLÉKKÖNYV SZÜLETÉSÉNEK ÖTSZÁZ ÉVES FORDULÓJÁRA. I–II. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, é. n.
17. Schonherr Gyula: HUNYADI CORVIN JÁNOS. 1473–1504. Budapest, 1894.
18. Szilágyi Loránd: A MAGYAR KIRÁLYI KANCELLÁRIA SZEREPE AZ ÁLLAMKORMÁNYZATBAN. Budapest, 1930.
19. Teke Zsuzsa: MÁTYÁS, A GYŐZHETETLEN KIRÁLY. Budapest, 1990.
20. Thuróczy János: A MAGYAROK KRÓNIKÁJA. Ford. Horváth János. Bibliotheca Historica, Budapest, 1978.

MÁTYÁS KÜLPOLITIKÁJA

A CSEH HÁBORÚK

A Mátyás és Podjebrád György közötti szerződés alapján létrejött magyar–cseh kapcsolatot az 1460-as évek közepére elhidegült. Podjebrád Katalin királyné 1464 februárjában meghalt. A magyar király és apósa között részben külpolitikai, részben belpolitikai eredetű ellentétek keletkeztek. Podjebrád nem támogatta megfelelően vejét a császár ellen, és más téren is ellentétbe került a magyar érdekekkel. Cseh csapatok gyakran törtek be Magyarországra, és ezeket a támadásokat a cseh király fia, Viktorin herceg nem torolta meg.

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a Szentszék fellépésre készült a huszita király ellen. Rüdeseim pápai legátus Boroszlóbból szervezte a katolikusok ellenállását. A katolikus arisztokrácia számára a vallási ideológia kitűnő alkalom volt arra, hogy a királyi hatalom erősítésére törő Podjebrád intézkedéseit megghiúsítsa. III. Frigyes, akit korábban belső ellenfeleivel szemben támogatott a cseh király, féltékenyen figyelte északi szomszédja megerősödését. A két uralkodó viszonyát beárnyékolta az, hogy a cseh király védelmébe vette a császárral szemben álló urakat.

1465-től kezdve a pápai diplomácia a cseh király letételén munkálkodott, és ebben a császár is támogatta. Örökösödés címén Kázmér lengyel király, illetve valamelyik fia lett volna a jelölt. Ez természetesen komoly veszélyt jelentett volna Mátyás számára, hiszen a Jagellók Magyarországra is örökösödési jogot formáltak. A lengyel király azonban a Német Lovagrend elleni háborúval volt elfoglalva. Mialatt a magyar–cseh ellentéteket diplomáciai síkon akarták rendezni, Mátyás egyik volt zsoldos kapitánya, a cseh Jan Svehla 1466 elejétől közel egy évig a Nyitra megyei Kosztolány várából rabolta a környéket. Mátyás csak egy év múlva tudta legyőzni. Ez a győzelem felvillanyozta a magyarokat, Podjebrádnak figyelmeztetnie kellett őket: csak azért győzhetek, mert a cseh király nem támogatta Svehlát.

Podjebrád nem tartott a volt vejéhez fűződő viszony megromlásától, ezért nem fektetett nagy súlyt a magyar panaszok orvoslására, és bízott Mátyás és Vitéz prímás pápai közvetítésében. Mátyás azonban már 1465-ben azt válaszolta II. Pál pápának, aki a csehekkel való kapcsolat megszakítására szólította fel, hogy a Szentszék kívánságára kész akár a török, akár a csehek ellen harcolni. Ez érdeke is lett volna, ha a Jagellók valóban el akarták volna nyerni a cseh trónt. A cseh király tehát nem mérte fel kellőképp a helyzetet. Podjebrád Viktorin morva főkapitány 1468 elején hadat üzent a császárnak. Azzal tisztában voltak, hogy sem az osztrák rendek, sem a Német

Birodalom nem fogja támogatni III. Frigyes, hiszen a leginkább szóba jöhető német fejedelmek, Szászország és Brandenburg urai György király szövetségesei voltak.

A császárnak tehát egyetlen szövetségese Mátyás maradt, akit korábban fiává fogadott. III. Frigyes – Podjebráddal ellentétben – már 1466-tól igyekezett megfékezni az osztrák alattvalók magyarországi betöréseit. A császár felszólította tehát a magyar királyt, hogy nyújtson segítséget szerződésük értelmében a csehekkel szemben. 1468 elején az egri tanácsülés hozzájárulásával Mátyás hadat üzent Viktorin hercegnek. A pápa és a cseh katolikus szövetség csak akkor fordult Mátyáshoz, amikor Kázmér lengyel király a Német Lovagrend támadásai miatt nem vállalkozott a cseh háborúra. Ezért 1468 tavaszán Mátyás védelmébe vette a katolikus cseh rendet.

Mátyás a cseh háborúval a császár és a pápa kívánságának tett eleget, s ennek fejében mindkettő anyagi támogatást ígért. A háborúnak belpolitikai okai is voltak. Fél éve volt az erdélyi lázadás, ezt egy sikertelen moldvai hadjárat követte, ezért a királynak valamilyen katonai sikert kellett felmutatnia. Egy nyugati hadjárat kiváló alkalom volt erre. Bonfini, a király itáliai történetírója jól érzékeltette Mátyás politikáját: „Hogy otthon nyugodtan élhessen, háborút támasztott külföldön.” Akik a király döntését befolyásolták, később ez ellen fordultak: Vitéz prímás és unokaöccse, Csezmicei János.

A háború elején Mátyás kiverte Ausztriából a cseheket, ezzel eleget tett a császár kérésének. Cseh területen már sokkal nehezebben mentek a dolgok. Hosszadalmas küzdelmek után a cseh korona katolikus többségű tartományait, Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot sikerült a magyar királynak megszállnia. Alig egyeztetési háború után a katolikus cseh rendek Mátyást Olomouchban (Olmütz) királlyá választották. (A pápa ugyanis letette az eretnek György királyt, amit a katolikusok elfogadtak.) Sikerült Viktorin herceget is elfogni. Mindez Podjebrádot a lengyel szövetség felé fordította. Korábban trónkövetelőnek tekintette Kázmért és fiait. György király most azonban fiai rovására maga ajánlotta fel nekik a cseh trónt.

1469 második felében megfordult a hadiszerencse, érzékeny veszteségeket szenvedtek a magyar csapatok. Ez arra kényszerítette Mátyást, hogy kedvező békeajánlatot tegyen Podjebrádnak, és megkérje a lengyel király lányának kezét, hogy a Jagellók trónigényét kivédje. Mindkét részről visszautasításra talált, és a nehézségeket még fokozta III. Frigyes magatartása is. A császár nem fizette ki Mátyásnak a támogatásért szerződésben megállapított összegeket, nem erősítette meg Mátyás cseh királyságát sem, és így kétségesse vált annak törvényszerűsége. (A birodalomhoz tartozó Csehországnak a császár volt hűbérura.) A magyar uralkodó hiába küldte el Vitéz Jánost a császárhoz, az nem engedett, és nem volt hajlandó lemondani a magyar királyi címről sem. 1470 elején Mátyás látogatott Bécsbe, de a csúcstalálkozó súlyos kudarcral végződött. A bécsi út alkalmat adott arra, hogy a király kapcsolatot keressen a császárral szemben álló erőkkal: Bernhard von Rohr salzburgi érsekkel vagy a félig magyar, félig osztrák alattvaló Baumkircher András volt pozsonyi ispánnal, Szalónak urával, a császárral szemben álló osztrák urak egyik vezérével.

Mindez Mátyás ellen fordította a császárt. Amikor 1471 tavaszán meghalt Podjebrád, a cseh rendek III. Kázmér elsőszülött fiát, Uláslót választották utódjául, és ezzel megnyílt az út a Mátyás ellen irányuló osztrák–cseh–lengyel szövetség előtt. Ulásló hithű katolikus volt, ezért a továbbiakban nehezen lehetett indokolni a Csehország elleni vallásháborút. Ezzel bebizonyosodott a király cseh politikájának kudarca. A nagy

anyagi áldozatokkal járó háborúban ugyan elfoglalta Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot, de szembekerült a formálódó osztrák–lengyel–cseh koalícióval. A török veszély is növekedett, segítségre pedig nem nagyon számíthatott a király. Az 1471-es regensburgi birodalmi gyűlésen sem a törökök, sem a csehek ellen nem kapott segítséget Mátyás, és az is bizonytalan volt, hogy elnyeri-e a Szentszék támogatását a katolikus Ulászlóval szemben. A kialakult helyzet a Vitéz-féle összeesküvésben is szerepet játszott, annak ellenére, hogy a cseh politika egyik kezdeményezője a prímás volt. Kázmér lengyel herceget kiverte az országból, és 1474 elején békét kötött a lengyelekkel. Várható volt, hogy Ulászló cseh király vissza akarja hódítani az elfoglalt tartományokat.

A császár beavatkozását egyelőre azzal akadályozta meg Mátyás, hogy 1472-ben védelmébe vette a császár ellen lázadó osztrák urakat, illetőleg zsoldoscsapatokat küldött Ausztria ellen. III. Frigyes először 1473-ban a birodalmi rendektől kért segítséget a magyarok ellen, majd alig két héttel a magyar–lengyel békekötés után, 1474 tavaszán a csehekkel és a lengyelekkel kötött szövetséget Mátyás ellen. Ebben a szerződésben a császár azzal vádolta a királyt, hogy átengedte a törököket Ausztria felé, és hogy védelmébe vette a lázadókat.

A császár a nyár elejére ígérte a támadást, de anyagi helyzete ezt nem tette lehetővé. Mátyás békétárgyalásokat kezdeményezett, de ezek nem vezettek eredményre. Összel Kázmér és Ulászló két oldalról megtámadta Sziléziát. Mátyás már várta a támadást, és mialatt a budai országgyűlés a királyi hatalom megnyírbálásáról tanácskozott, csapataival elpusztította Sziléziát, hogy ellenfelei ne jussanak ellátáshoz, és bezárkózott Boroszló falai közé. Közben Szapolyai Istvánt és Kinizsi Pált Lengyelország pusztítására küldte. Az eredmény: hiába volt az ellenség túlerőben, az élelmezési nehézségek és a közelgő tél fél év fegyverszünetre kényszerítette őket. A magyar királyt hadvezéri képességei segítették ki egy reménytelennek tűnő helyzetből.

Az 1470-es évek elejétől kezdve igyekezett véget vetni a cseh háborúnak Mátyás, de ezt csak tekintélye megőrzése mellett tehette meg. Biztosítékot kellett szereznie a háborús kiadások megtérítésére is. Ezért nem volt könnyű a békekötés. A magyar diplomácia elsősorban Lengyelország elszigetelésére törekedett. Sikert ért el az ermlandi püspökséggel és a Német Lovagrenddel szövetséget kötni, ami azt jelentette, hogy Mátyás szövetségesei északról fenyegették Kázmér királyt. 1478-ban megszövegezték a cseh békét, amelyet 1479 nyarán a magyar és a cseh király olomouci csúcstalálkozója alkalmából ratifikáltak. Ennek értelmében mindkét király használja a cseh királyi címet, az országot pedig lényegében a status quo alapján osztják meg: Csehország Ulászlóé, Morvaország, Szilézia és Lausitz viszont Mátyásé lett. Mátyás halála esetén Ulászló 400 ezer forintért visszaválthatja a tartományokat. 1479-ben a lengyelekkel is békét kötött Mátyás, és ennek értelmében lemondott északi szövetségesei támogatásáról.

AZ OSZTRÁK HÁBORÚK

A magyar–osztrák viszony 1464 után kezdetben barátságos volt, s ez abban is megmutatkozott, hogy Mátyás segítséget nyújtott a csehek ellen. III. Frigyesnek azonban sem anyagi, sem hatalmi helyzete nem tette lehetővé, hogy megfizesse a szerződés szerint

Mátyásnak járó pénzt, vagy vele lépjen fel a török ellen. Ausztriában a rendek és néhány báró mindenáron korlátozni akarták a mindenkori uralkodói hatalmat, és ehhez külső segítséget is kaptak. A császár ellen fellépő Albrechtet Mátyás 1463-ig támogatta, Podjebrád viszont a császár oldalán állt. Nem véletlen ez a szerepcsere, mivel elhidegült a viszony a császár és Mátyás között. Mátyás támogatta a Baumkircher-féle lázadást, amelyet a császár 1471 tavaszán azzal zárt le, hogy a lázadó főurat menlevele ellenére kivégeztette.

Nem sokkal később újabb lázadás tört ki, ezt a császár főkapitánya, Ulrich von Grafeneck – Lánzsér ura – vezette. Ezt a lázadást is támogatta Mátyás, és ennek is része volt abban, hogy a császár a magyar–cseh viszályba nem tudott beavatkozni. Az 1474-es osztrák–lengyel–cseh szövetségnek pedig anyagi nehézségein kívül azért sem tudott Frigyes eleget tenni, mert a birodalmat nyugatról támadó Merész Károly burgundi fejedelem ellen kellett fellépnie. Neuss városát sikerült felszabadítania a burgundi ostrom alól, és ez jelentősen emelte a császár tekintélyét.

A császár és Mátyás között fokozódott a bizalmatlanság, és ez lehetetlenné tette a tartós megegyezést. A császár joggal nehezményezte lázadó alattvalói támogatását, de Mátyás is a császárt gyanította az ellene kitört összeesküvések mögött. Formailag ennek ellenére sem tört ki háború. Tovább rontotta a helyzetet, hogy 1476 elején Bekensloer János esztergomi érsek és magyar főkancellár a császárhoz szökött. A primás magával vitte hatalmas vagyonát, anyagi segítséget nyújtott a császárnak. Frigyes alkalmasnak látta az időt arra, hogy leszámoljon nagyúri ellenfeleivel. Szövetséget kötött Ulászlóval, perbe fogatta ellenfeleit, a leghatalmasabbal, Grafeneckkel pedig megegyezett, aki nagy összeg ellenében lemondott ausztriai birtokairól. A költségek nagy részét Beckensloer fizette.

Mátyás mindvégig tartott a császártól, és ez a helyzet súlyosan érintette. Ha a császár felszámolja a nagyúri ellenzéket, akkor elveszti azokat a szövetségeseit, akiket rendszeren ki tudott játszani Frigyes ellen. Szükségessé vált a fegyveres harc elindítása. A cseh háború ugyan nem fejeződött még be, de éppen fegyverszünet volt. A háború kitörése előtt Mátyás diplomáciai úton, császárellenes propagandával igyekezett lépéseit igazolni. Frigyes hasonló módon válaszolt. A magyar királyi tanácsban állítólag csak a főpapok és a törökellenes háborút szorgalmazó Báthori István foglaltak a háború ellen állást. A többség a háború mellett volt nem utolsósorban az Ausztriától várható gazdag zsákmány reményében.

A király 1477 júniusában üzenté meg a háborút. Ennek több oka is volt: Frigyes nem erősítette meg a cseh királyságban és nem segítette a török ellen. A császár a magyar rendeknek válaszolva igyekezett megcáfolni a vádakát, és ő is vádolta Mátyást. Utalt a Baumkircher-ügyre, valamint arra, hogy Mátyás nem fogadta el a török elleni birodalmi segítséget – attól tartott, hogy az Magyarország ellen fordul –, végül azzal támadta a király otthoni kormányzatát, hogy adóztatásával nyomorba és pusztulásba döntötte országát.

Az 1477-es háború nagy magyar sikerrel zárult. A támadásban részt vettek a király már korábban Ausztriában tartózkodó zsoldosai, Zeleni János, Černahora és Tettauer. A király csapatai számos várost elfoglaltak, így a Bécs melletti Klosterneuburgot és Korneuburgot. A meghódított várak egy részét lázadó urak adták át. Ulászló visszavonult, mert nem tudta csapatait fizetni. A pápa – aki még nem ismerte el Ulászló cseh

királyságát – igyekezett közvetíteni, végül december 1-jén megkötötték a korneuburgi–gmundeni békét. Ennek alapján a császár Mátyásnak adta a cseh királyságot és a választófejedelmi jogokat (néhány hónappal ezelőtt Ulászló kapta ugyanezeket), 100 ezer forint hadi kárpótlást ígért, és megkegyelmezett a lázadóknak. A két uralkodó abban is megállapodott, hogy a császár hozzásegíti Mátyás egyik nápolyi sógorát a milánói hercegséghez. Ezt az egyezményt azonban nem tartotta be.

A béke nem tartott sokáig. A császár csak egy részét tudta megfizetni a hadi kárpótlásnak, de újabb ellentétek is keletkeztek. Frigyes a Mátyással szövetséges Rohr salzburgi érsek helyébe Beckensloert akarta kinevezni. Rohr 1478 végén anyagi kárpótlás ellenében át akarta adni az érsekséget, de később visszakozott. Igaz, a salzburgi rendek is ellenálltak. Az érsek régi szövetségeséhez, Mátyáshoz fordult, és 1479-ben hozzájárult ahhoz, hogy az érsekség kiterjedt stájerországi, krajnai és karintiai birtokait a magyarok szállják meg. Ezek egy része a magyar határon volt. A királyi csapatok ezután a határ menti császári városokat is elfoglalták. Így lett magyar város az érseki Potoly (Ptuj) mellett az osztrák Regede (Radkersburg) és Fölöstöm (Fürstenfeld). Rohr ennek ellenére csak rövid ideig tarthatta magát Salzburgban, és 1482-ben átadta tisztét Beckensloernek.

Bár 1479 óta hadiállapot volt a két uralkodó között, hivatalosan nem tört ki a háború, ehelyett diplomáciai erőfeszítések, szövetségesek keresése voltak napirenden. A király beavatkozott a passauai püspöki szék betöltéséért folytatott harcba is, ezért a császárellenes passauai püspök átengedte neki a püspökség Alsó-Ausztriában fekvő két városát, Sankt Pölten és Mauternt. 1482-ben Mátyás megüzente a háborút a császárnak, és hadvezérei sorra foglalták el Alsó-Ausztria legfontosabb városait és várait. Ostrom alá vette Bécsét is, ahol gazdasági érdekből jelentős magyarbarát gazdag kereskedőréteg élt. 1485. június 1-jén Bécs megadta magát. A császár kedvenc városa, Bécsújhely 1487-ben került Mátyás kezére. Mátyás rövidesen felvette az osztrák hercegi címet, és tartománygyűlést hívott össze.

A TÖRÖK–MAGYAR VISZONY

A második boszniai hadjárat kudarca (1464 vége) után Mátyás továbbra is készült a török elleni harcra. Támogatás megnyerésére diplomáciai erőfeszítéseket is tett a pápánál, Velencénél és másoknál. De csak határszéli küzdelmekre került sor, mivel a törökök is, Mátyás is mással voltak elfoglalva. A török–magyar hadviselés történetében az 1465–1466 joggal mondható korszakhatárnak, mivel ettől kezdve 1520-ig állóháború jellemzi a török–magyar viszonyt. Az állóháború kialakulásának alapja a magyar határvédelmi rendszer volt, melynek kiépítését már Zsigmond megkezdte és az 1470-es évek végére fejeződött be.

A török 1469-től 1483-ig legalább nyolc ízben tört be osztrák területre. Végigrabolták Krajnát, Stájerországot és Karintiát, ezerszámra hurcoltak el parasztokat rabszolgának. Az urak és a polgárok falak mögé húzódtak, és a parasztok önvédelemből maguk is erődítéseket emeltek. A törökök általában bántatlanul vonultak keresztül a magyar területeken, és itteni pusztításaikról viszonylag kevés adat maradt fenn. III.

Frigyes azzal vádolta Mátyást, hogy az ő tudtával történtek a török ausztriai betörései (1474). Ezt a vádat egy 1480-as adat alá is támasztja: Daud boszniai pasa az alkut megszegve, Ausztriából hazajövet magyar felségterületen is rabolt, és ezért Mátyás panaszt tett ellene a szultánnál. Magyar szempontból ez a megállapodás kettős hasznot jelentett: az ausztriai rablások miatt Magyarországot ritkábban támadták meg, és gyengültek a császár tartományai is.

Időnként Magyarországot is támadta a török. Különösen nagy elkeseredést váltott ki, hogy 1474 februárjában Nagyváradot felgyújtották a törökök. Ez ráébresztette a királyt arra, hogy a törökkérdésben komolyabb lépéseket kellett tenni. A hadiállapot változatlanul fennállt a két ország között. 1468 óta török kezdeményezésre több ízben folytak fegyverszüneti tárgyalások, de ezek nem vezettek eredményre. Nem volt béke Velence és a szultán között sem. Mivel az adriai köztársaság és a pápa anyagi támogatást nyújtott Mátyásnak a török elleni fellépéshez, Mátyásnak nem állt érdekében, hogy fegyverszünetet kössön, mert elesett volna ezekről a támogatásokról. Nagyobb török-ellenes szövetségre ezután nem nyílt lehetőség. A 70-es évek elején Törökország keleti szomszédja, Uzun Haszán türkmén fejedelem, Irán ura, zsidó származású udvari orvosát, Izsák béget Európába küldte, hogy szövetséget hozzon létre a török egyidejű, keletről és nyugatról történő megtámadásához. A lengyel király a magyarokkal való ellentéte miatt elzárkózott a tervtől, Mátyás és Velence viszont elvileg a szövetség mellett voltak. Mire a tárgyalások eredményre vezethettek volna, Uzun Haszán (a terdzsáni csatában) döntő vereséget szenvedett a töröktől (1473).

Mátyást lekötötte a lengyel és cseh háború, ezért sem tehetett eleget Uzun Haszán kérésének. Az oszmán hatalom megtörésére kevés ilyen – és kihasználatlanul maradt – alkalom kínálkozott. III. Frigyes császár komoly erőfeszítéseket tett birodalmi segély megszerzésére. Az 1471-es regensburgi és az 1474-es augsburgi birodalmi gyűlések erre a célra adót szavaztak meg, de behajtásuk nehézségekbe ütközött, Mátyás pedig joggal tartott a birodalmi seregtől, ezért egyedül kellett cselekednie. A váradi veszedelem után a hazai és a nemzetközi közvélemény előtt is bizonyítania kellett, hogy méltó fia a törökverő Hunyadinak. A török elleni támadásnak gyakorlati oka is volt, a törökök a Száva partján erődöt építettek. Szabács várából kitörve portyáztak a magyar területeken.

Mivel az 1474-es boroszlói „táborozás” után a cseh fronton szüneteltek a hadműveletek, Mátyás 1475 őszén, amikor nem kellett a szultán fő erejével számolni (a szultáni sereg csak tavasztól ősziig volt akcióképes), a cseh zsoldosokkal együtt a teljes magyar haderővel megindult Szabács ellen. Ez a hadjárat több hónapi harc után, 1476. február 1-jén a vár elestével zárult. A magyarok nagy veszteségeket szenvedtek. A magyar végvárrendszer fontos új láncszemmel egészült ki. Az ütközet a király számára is tanulsággal szolgált: híres seregével csak hosszas ostrom után tudta elfoglalni a hevenyészetten épült várat. Többé már nem is vetette be zsoldosait a török fronton.

A következő években főként a román fejedelemségek területén folytak a törökökkel harcok. Báthori országbíró hol a moldvai vajdát segítette, hol törökbarát havasalföldi uralkodó helyére állított magyarbarát uralkodót. 1479 elején Velence is békét kötött a törökökkel, Magyarország egyedül maradt velük szemben. 1479 nyarán már a Dél-Dunántúlon rabolnak a törökök, ősszel pedig Erdélybe tört be Isza bég vezetése

alatt egy nagyobb török sereg, amelyhez a havasalföldi vajda seregei is csatlakoztak. A Maros melletti kenyérmezei síkon szállt velük szembe Báthori István, és a túlerő legyőzte volna, ha nem Kinizsi Pál érkezik meg a temesi ispánság haderejével. Ez volt Mohácsig Magyarország egyik legnagyobb török–magyar ütközete a felvonult csapatok létszámát és az emberveszteséget tekintve is.

A törökök kenyérmezei csatával záruló támadásai és 1480 júliusában a szabad átvonulást biztosító megállapodás megszegése – melynek során Daud boszniai pasa Horvátországot végigralolta – magyar ellenakciókat követelt. Tavasszal Nagy István moldvai vajda erdélyi csapatokkal megerősítve támadást intézett Havasalföld ellen. Ősszel Mátyás vezetésével Boszniába, Kinizsi vezetésével pedig Szerbiába törtek be a magyarok. A király utolsó török elleni hadjárata mögött azonban más indíték is kereshető. Ekkor már elhatározta a Frigyes elleni háborút. Előzetesen sikert aratott török területen, elejét véve ezzel az esetleges hátbatámadásnak, és igazolhatta a nemzetközi közvélemény előtt, hogy ha nem kényszerül a császár elleni harcra, akkor képes szembeállni a kereszténység ősi ellenségével. A török balkáni lekötésével segíthetett volna apósának, Ferdinánd nápolyi királynak, akitől 1480 nyarán a törökök elfoglalták a dél-italiai Otranto városát. A háború alkalmat teremtett arra is, hogy rendet teremtsen Szlavóniában. A háború végén, 1481 elején ült össze a szlavóniai törvényszék, a rendek zágrábi tartománygyűlése, ahol leszámolt Tuz Jánossal. Innen a király Regedébe ment, hogy előkészítse a Frigyes elleni háborút.

1481-ben a nápolyi király magyar segítséggel visszafoglalta Otrantót, Kinizsi és a Magyarországon birtokokat kapott Brankovics Vuk címzetes rác despota pedig újabb hadjáratot vezetett Szerbia ellen. Az egymást követő balkáni magyar betörések során állítólag 200 ezer szerbet telepítettek át Magyarországra. Ezek részben a török által elpusztult falvakban telepedtek le, részben a királyi huszárok számát növelték.

A török front jelentősebb hadi eseményei az 1483. évvel zárultak le. Ekkor a magyarok szétverték az Ausztriából hazatartó török rablócsapatokat. Ezzel befejeződtek a Stájerországba és Karintiába irányuló török támadások. Ugyanebben az évben Mátyás ötéves fegyverszünetet kötött az új török szultánnal, II. Bajeziddel (1481–1512). A törökökkel kötött fegyverszünet nagy ijedelmet váltott ki a Habsburg-udvarban, úgy hírlett ugyanis, hogy a törökök segítséget ígértek Mátyásnak a császár ellen. Ennek nem volt alapja, de elképzelhető, hogy a hírt maga Mátyás terjesztette a császár megfélemlítésére. A török–magyar fegyverszüneti megállapodás természetesen nem jelentette azt, hogy a végeken elhallgattak volna a fegyverek. Mindkét oldalról gyakran csaptak át a másik területére, arra azonban ügyeltek, hogy a csatározások nyomán ne lobbanjon fel a háború. A béke, vagy talán inkább fegyverszünet lejártá után 1488-ban azt újabb két évre meghosszabbították. Eszerint a törökök a király tudta nélkül nem vonulhatnak át magyar területen, nem segíthetik meg a király ellenségeit, biztosítják viszont a két fél közti kereskedelem szabadságát. Mátyás megtartotta a lehetőséget a török újabb, Ausztria felé irányuló betörésének engedélyezésére. A kereskedelem a háborús időkben sem szünetelt teljesen a felek között: 1478-ban például Mátyás egy Rusztem nevű török kereskedőnek szabad be- és kivittelt biztosított.

A megállapodás a törökökkel reális lépés volt Mátyás részéről. Az Oszmán Birodalom már ekkor többszörös túlerővel rendelkezett. A legnagyobb létszámú és legjobb erőket felvonultató magyar hadsereg csupán arra volt alkalmas, hogy nehézségek árán

elfoglalja a nem túlságosan megerősített Szabácsot. Mátyásnak kedvezett, hogy II. Bajeziddel békeszerető oszmán uralkodó került hatalomra, akinek belső nehézségekkel is meg kellett küzdenie. Mátyás uralkodásának végén a királyi külpolitika formálásánál a törökkérdés háttérbe szorult.

KÜLPOLITIKAI KONCEPCIÓ ÉS A TRÓNÖRÖKLÉS KÉRDÉSE

Mátyás mindig aktív külpolitikát folytatott. A törökökkel, csehekkel, lengyelekkel vagy a császárral folytatott viszályok során diplomáciája szinte egész Európára kiterjedt. Külpolitikai tevékenysége Angliától Franciaországon, Burgundián, a Német Birodalmon és az itáliai félsziget államain át III. Iván moszkvai nagyfejedelemségéig és Uzun Haszán Iránjáig terjedt. E politika sokba került, a követeket meg kellett fizetni, a helybeli tárgyaló feleknek pedig az akkori szokás szerint ajándékokat, sőt rendszeres járadékokat kellett juttatni.

Uralkodása első felében a török veszély miatt a Szentszék és a Velencei Köztársaság voltak a legszilárdabb szövetségesei, annak ellenére, hogy Magyarország és Velence között Dalmácia kérdésében érdekellentétek voltak. Mindkét hatalom anyagilag is támogatta a királyt a török ellen (a pápa a huszitákkal szemben is). A velencei–magyar szövetség a velenceiek törökökkel kötött békéje után elvesztette jelentőségét, sőt Mátyás uralkodása utolsó évtizedében megromlott a két szomszéd kapcsolata. Nem teljes mértékben, de hasonló folyamat játszódott le a Szentszékkel való kapcsolatokban is.

Az ellentétek kiéleződésének egyik oka a király házassága volt a nápolyi uralkodó lányával. A házasság a régi magyar politika folytatása volt, amelyhez hozzájárult Nápoly és Bizánc ősi ellentéte is. A házasság bevonta Mátyást az itáliai belső ügyekbe. Beatrix mindvégig arra törekedett, hogy Mátyás támogassa a nápolyi politikát, és ez – bár nem minden esetben – általában sikerült is neki. Így a király az 1477-es korneuburgi birodalmi tárgyalásokon Nápoly milánói érdekeit támogatta. Fontosabb volt ennél, hogy a Nápolyi Királyság viszonya Velencével és a Szentszékkel is rossz volt. 1488-ban Mátyás kisebb csapatokat küldött Nápoly megsegítésére Ferdinánd és VIII. Ince pápa, valamint Velence konfliktusában.

Mátyás és a pápa ellentétét már komolyan elmérgesítette, hogy 1487-ben fellázadt az egyházi államhoz tartozó Ancona kikötőváros, és – hozzájárulásával – Mátyást ismerte el urának. A király nyilván úgy vélte, hogy a város hídfőállásként hasznára lehet a Velence elleni fellépésben. Az egyház fejével kialakult rossz viszonyt csak fokozta Mátyás egyházpolitikája. A király megakadályozta a fellebbezést Rómába, olykor a főpapi székek betöltésénél is szembekerült a pápával. Az sem javította a pápához fűződő kapcsolatot, hogy 1484-ben börtönbe vettette addigi kegyencét, Váradi Péter kalocsai érsek-főkancellárt. Mátyás viszont azt vethette a pápa szemére, hogy az a császárral kialakult konfliktusban egyre inkább Ferdinándot támogatja. További nézeteltérést okozott az ún. Dzsem-ügy. II. Mehmed szultán halála után 1481-ben viszály tört ki fiai között, amelyben a későbbi II. Bajezid győzött. Öccse és vetélytársa, Dzsem

herceg két éves harc után 1483-ban Franciaországba menekült. Magyarországra hozatala komoly ütőkártya lett volna Mátyás kezében Bajezid ellen, de a francia király a magyar diplomáciai erőfeszítések ellenére a pápának adta ki a herceget.

A cseh és osztrák háborúk óhatatlanul a német birodalmi politika sűrűjébe juttatták. Már a Csehországhoz tartozó tartományok megszerzésével is a Német Birodalom egyik tekintélyes fejedelme lett, és amikor 1477-ben a császártól kikényszerítette a cseh királyi és választófejedelmi rang megerősítését, elvileg ő lett a birodalom rangban első világi választófejedelme. Sziléziai és lausitzi uralma jogán hűbérura lett több, e területen birtokkal rendelkező birodalmi fejedelemnek. 1485-ben a magyar király már Alsó-Ausztria (illetve Stájerország és Karintia egy részének) ura. Komoly alapja van annak a feltevésnek, hogy a király „római királynak” akarta magát választatni. (Ez a cím feljogosítja viselőjét arra, hogy császár hiányában ő a birodalom uralkodója, akit a pápa császárrá koronázhat. A mindenkori császár életében annak helyettese és jövőbeni örököse.)

Mátyás térnyerése a birodalomban – a császár néhány ellenfelét leszámítva – nem nyerte el az ottani rendek tetszését, és a ravasz, makacs császár befolyását erősítette. Ausztria és Bécs elfoglalása volt az a lépés, amely aktivizálta Mátyás ellenségeit. III. Kázmér lengyel király egy közös birodalmi–lengyel–velencei törökellenes hadjárat megszervezéséhez a császárhoz fordult segítségért. Mivel a császári diplomácia azt terjesztette, hogy Mátyás a török szövetségese, nem kétséges, hogy a hadjárat ki ellen irányult volna. Bár a hadjáratot nem lehetett megszervezni, a császár gyorsan cselekedett. Egészen más célból a cseh királyt kivéve összehívta a választófejedelmeket. (Mivel Ulászló és Mátyás is hivatkozhatott császári megerősítésre, nem lett volna könnyű eldönteni, hogy ki illetékes a cseh szavazat leadására.) Ezután puccsszerűen, a német Aranybulla szabályait is megsértve, római királlyá választatta fiát, Miksát (1486), aki felesége jogán már Burgundia hercege volt. Ezzel Mátyás elvesztette a lehetőséget a császárság megszerzésére, sőt a birodalmi rendek nagy részét is sikerült szembeállítani vele. A magyar király ebből a diplomáciai kudarcból egyetlen hasznot húzhatott csak. Sikerült Ulászlóval elhitetnie, hogy ő lett volna jogosult megjelenni a választáson, kihagyása jogtalan és súlyos sértés volt. Ennek credményeként 1486 őszén szövetséget kötött vele. A cseh rendek viszont nem járultak hozzá királyuk császárellenes akciójához.

A harmadik tényező, amely Mátyás utolsó éveinek külpolitikáját mind nagyobb mértékben meghatározta, a trónöröklés kérdése volt. Fia hatalmának megerősítésére ugyanis nemcsak itthon tett lépéseket. A cseh koronához tartozó sziléziai hercegségen belül tucatnyi kisebb hercegség létezett. Amint Mátyás Szilézia ura lett, igyekezett a kisebb hercegségek egy részét megszüntetni és közvetlenül a koronához csatolni. Később ezeket fiának adományozta. A legfontosabb Troppau (Opava) volt. Corvin János ezt a hercegi címet viselte, és sziléziai térnyerése újabb háborút váltott ki Sziléziában. Egy megállapodás értelmében János zágaíni (Sagan) herceg glogówi (Glogau) hercegségének a herceg halála után a koronára kellett volna szállnia. A hercegséget a herceg azonban leányaira szerette volna hagyni, akik közül egyikük Bánfi Miklóshoz, a többi pedig Podjebrád fiúkhöz ment feleségül. Bár Mátyás lefogatta Bánfit, a herceg, a Podjebrád fiúkkal háborút indított a király ellen 1488-ban. A közel egy évig tartó ún. glogaui háborúban a magyar csapatoknak nem sikerült döntő győzel-

met aratniuk, de a herceg anyagi kárpótlás ellenében lemondott Corvin János javára Glogówról. A háború nyomán megszűnt a Mátyás iránti maradék rokonszenv is Sziléziában, hiszen az súlyos terheket rótt a tartományra, a fizetetlen zsoldosok pedig rengeteg kárt okoztak.

Az öröklés ügyét szolgálta az is, hogy Bécs elfoglalása után Mátyáson kívül Corvin Jánosnak is hűségeskűt kellett tennie a városnak. Az osztrák–magyar háború Bécsűjhely elfoglalása után szünetelt. Élénk diplomáciai erőfeszítések mellett fegyverszünetek követték egymást. Irreálisan magas összeg kifizetése ellenében Mátyás hajlandó volt visszaadni az elfoglalt területet. Tárgyalások folytak az új római királlyal, Miksával is, aki Burgundia miatt belebonyolódott a nyugat-európai politikába. Akár engedmények árán is érdeke volt, hogy befejeződjön a magyar háború, és az örökös tartományok erejét saját nyugati politikája javára használhassa fel. Ellentétbe került apjával, a császárral is, aki nem volt érdekelt a burgundiai politikában. Mátyás házassági ajánlatot is tett Miksának: adja leányát Corvin Jánoshoz feleségül. (Közben már lezáródtak a Mátyás fia és Bianca Maria Sforza milánói hercegleány házasságát szolgáló tárgyalások.) Ezek a tárgyalások sem vezettek eredményre, Mátyás időközben meghalt.

A legkülönösebb a király harmadik tárgyalási ajánlata volt. 1489 őszén Székely Jakab regedei kapitányt küldte a császárhoz. Annak fejében, hogy a császár Corvin Jánost kinevezi Bosznia és Horvátország királyának, és segítséget ad a törökök ellen, felajánlja az elfoglalt stájerországi és karintiai várak visszaadását, de költségei ellenében megtartja Ausztriát. Ennél is meglepőbb, hogy a magyar rendek részéről hűségeskűt ígért a császárnak és Miksának. Az eskü arra vonatkozott volna, hogy halála után ők öröklik a trónt. Frigyes elvileg elfogadta volna az alkut, de ragaszkodott Ausztria visszaadásához. Amennyiben Mátyás javaslatát komolyan gondolta, ez azt jelenti, hogy fia érdekében kész volt egész korábbi, az 1463. évi bécsűjhelyi szerződés felülvizsgálatát szolgáló politikájával szakítani. Ezzel kiszakította volna az országból Horvátországot, a magyar korona egyik fontos melléktartományát. Császári megerősítésre azért volt szükség, hogy nemzetközileg elismertesse az új ország önállóságát. Ez a javaslat azt is mutatja, hogy Mátyás tisztában volt azokkal a nehézségekkel, amelyek fia elé tornyosulnak a magyar trónöröklés ügyében.

KÖZPONTOSÍTÁS? RENDISÉG? MÁTYÁS POLITIKÁJÁNAK ÉRTÉKELÉSE

Mátyás politikájának értékelése uralkodása óta napjainkig vitatott. Még életében komoly vádakot hangoztat vele szemben a *Dubnici Krónika* (1479). Ismeretlen szerzője kiemeli a rendszeresen követett súlyos adóteher hatását, és azt, hogy ennek ellenére sem védi meg az országot a török ellen (a krónika Várad pusztulása után keletkezett). Az alapkérdés máig így szól: miért nem tett többet a törökverő Hunyadi fia a török ellen, és miért fordult helyett Nyugat felé? A török és a nyugati politika értékelésére két leegyszerűsített választ találunk az irodalomban. Az első lényegében a *Dubnici Krónikára* megy vissza: a király azáltal, hogy nyugati hadjáratokra fecsérelte el erejét, elhanyagolta a török veszélyt.

A másik nézet szerint a király világosan látta, hogy egyedül nem képes megküzdeni a törökökkel, ezért külső segítséget keresett, és mivel ez nem sikerült, maga akart egy nagyobb államot létrehozni. Közép-Európa keleti felén a fejlődés amúgy is a perszonális uniókba tömörült államszövetségek irányába haladt, és ezt ő is felismerte. Saját kísérlete azonban rövid életű volt, majd csak a Habsburgok fogják megvalósítani. Mindenesetre az így megerősödött Magyarország jobban ellenállhatott volna a töröknek.

Így különösen fontos a nyugati politika értékelése. A szakirodalom ebben se jutott egyetértésre. Előfordulnak olyan nézetek, amelyek a királynak világhatalmi törekvéseket tulajdonítanak, vagy hódító politikáját a reneszánsz uralkodó típusából vezetik le. Olyan vélemények is vannak, hogy a parvenü Mátyás célja a régi dinasztiákkal való egyenrangúságának kikényszerítése, és az 1463-as bécsűjhelyi szerződés felülvizsgálata volt. Természetesen él az az elmélet is, amely szerint hódításaival a török ellen akarta országát erősíteni.

E magyarázatok legtöbbje tartalmaz reális elemeket, a kérdés eldöntésénél azonban elsősorban Mátyás államának jellegéből kell kiindulni. Ezzel kapcsolatban leginkább két nézet uralkodik a szakirodalomban. Az egyik szerint Mátyás állama rendi (rendiképviseleti) monarchia volt, a másik nézet pedig azt vallja, hogy a király központosító (centralizációs) kísérletet hajtott végre, sőt államszervezetét központosítottnak tartjuk. (A rendiség szerepét ez utóbbi nézet sem vonja kétségbe.)

A magyarországi rendiség a Zsigmond halála utáni zavaros időszakban jutott igazán komoly szerephez, és kétségkívül erre az időre kell tenni a rendi állam kezdeteit. A gyakori országgyűlések, az ott hozott törvények és a rendi gyűlések legfontosabb joga, az adómegajánlás valóban azt mutatják, hogy a század közepétől tovább él a meghonosodott gyakorlat, sőt talán a kiteljesedés irányába mutat. A főpapok, a nemesek és a polgárok mellett a mágnások rendjének elkülönülése is ebben a korszakban kezd élesebben kirajzolódni. Vannak azonban olyan jelenségek, amelyek azt mutatják, hogy a rendi állam még nem szilárdult meg teljesen. Ezt mutatja, hogy az adómegajánlás jogát időnként a királyi tanács, azaz csak a két első rend gyakorolja. Rendi *képviseleti* államról is csak megszorítással beszélhetünk, mivel legalább öt esetben – igaz, főként a király uralkodása kezdetén – a nemesség fejenként jelent meg az országgyűlésen. A harmadik rendet, a polgárságot 1464 után mindössze egyszer hívták meg az országgyűlésre. Ennek ellenére nem vonták kétségbe, hogy a polgárság az ország rendjeinek része, és továbbra is jogosult volt részt venni a királyválasztó országgyűlésen. A városok felelősek Corvin János trónöröklésére, és részt vettek az 1490-es királyválasztáson.

Formailag tehát létezik a rendi állam, de ez nem minden esetben működik. Erre is gondolhattak a központosított állam elméletének megalkotói, amikor a királyi hatalomnak a rendeket megkerülő érvényesüléséről beszélnek. Különösen nagy szerepet tulajdonítottak az „apparátusnak”, a rendi szervektől többé-kevésbé független hivatali, bírósági és katonai szervezeteknek. E szervezetek a királyi hatalom érvényesítését segítették és a feudális szétagulódást akadályozták. Az elmélet mögött az egyenes irányú történeti fejlődés képe kereshető, amely az erős uralkodói hatalomban látja a haladó vonást. Az erős uralkodó ezek szerint megtöri vagy háttérbe szorítja a szétforgácsolódás erőit, a nagyúri csoportokat, és segíti a polgári viszonyok kialakulását. Egyesek ezt a nézetet össze tudják kapcsolni a rendiséggel: a központosítás a rendi-

ségből nő ki, a király és az alsóbb rendek szövetsége segíti a királyi hatalom kibontakozását. Van olyan kutató is, aki már abszolutisztikus tendenciákat is felfedezni vél Mátyás kormányzatában, legalábbis uralkodása második felében.

Ezekben a nézetekben tényszerű és preconcepcionális elemek keverednek egymással. Az egyik tétel szerint az alapján reakciós nagybirtokosság eleve szemben áll a közhatalommal és veszélyezteti az ország egységét is. A másik elmélet az absztrakt „haladás” fogalmát használja és a történelem folyamatát ehhez viszonyítva értékeli. Az mindig veszélyes, ha egy csoportot valamely szempontból haladónak avagy reakciónak kiáltanak ki. (Megjegyzendő, hogy az ilyesmi sokszor saját kritériumaik alapján sem igazolható.)

A nagybirtok nem állt eleve szemben a királyi hatalommal, bizonyos esetekben – például külső veszélyek vagy belső nehézségek esetén – rá volt szorulva az uralkodó támogatására, és ezért olykor még áldozatot is hozott. Az vitathatatlan, hogy többnyire valóban az volt az érdeke, hogy a hatalmat ellenőrizni és irányítani tudja. Sokkal problematikusabb a rendiség – nálunk gyakorlatilag a köznemesség – értékelése. Éppen Mátyás politikai szeleprendszerként működő törvénykezése a bizonyíték arra, hogy a királyi hatalom megkötése, anyagi lehetőségeinek megnyirbálása elsősorban az ő érdekük volt. Más kérdés, ha ez a nyugati háborúk ellen irányult, akkor úgy is értékelhető, hogy az igazi ellenséggel, a törökkel szembeni lagymatag királyi magatartást bírálták. A városok ebben az időben túl gyengék voltak ahhoz, hogy beleszóljanak az ország gondjaiba.

Nem fogadható el a centralizált monarchia, sőt a centralizációs kísérlet tétele sem. Ha a szakirodalomban annyira kiemelt „apparátust” vizsgáljuk, kiderül, hogy a „hivatalnak” tartott kancellária lényegében oklevélleíró segédhivatal volt, a tényleges befolyással rendelkező kancellárok pedig 1464 óta nagybirtokosok, akik a királyi tanács ellenőrzése alatt álltak. A kincstár ezzel szemben valóban hivatalként kezdett működni, de az ország bevételeinek Mátyás alatti jelentős növekedése sem tudta teljes mértékben fedezni a kiadásokat. Ezzel szemben létezett az állandó hadsereg. A királyi „abszolút hatalom” előfordul a forrásokban, de ez nem jelent többet más középkori uralkodók által élvezett hatalomnál. Mindazok a jogok, amelyekkel Mátyás az országgyűlés, sőt a királyi tanács megkérdezése nélkül rendelkezett, ugyancsak az uralkodó elődjeire mennek vissza. Az Anjoukhoz hasonlóan a királyi hatalom érvényesítésének legfőbb eszköze Mátyás alatt is az „udvari nemesség” volt. Ami pedig a legdöntőbb, a királyi tanács olyan feudális intézmény maradt, amilyen az évszázadok során volt. Nem lett sem az uralkodói hivatalnok-jogászok hivatala, sem pedig a rendek reprezentációs intézménye. (Utóbbi csíráit a kúria nemesi bírótársi választásának 1464-es megszűnése irtotta ki.)

Mátyás kitűnően kiaknázza a középkori uralkodói hatáskör valamennyi elemét, kivéve a korai „ami mindenkit illet, azt mindenki által jóvá kell hagyatni” elvet. Igaz, az utóbbi elvet általában betartotta. Elgondolkoztató, és egyben magyarázata is a Mátyás teljhatalmát hirdető nézeteknek, hogy egy olyan uralkodó, akinek hatalmi bázisa még Zsigmond királyét sem érte el, nem beszélve az Anjou-királyokról, hogyan tudta akarát keresztülvinni. Mert hiába vannak ősi királyi jogok, ha azok érvényesítése nem lehetséges, ha nem engedelmességek az uralkodónak. Mátyás tagadhatatlan ügyességgel mindig maga mellé tudott állítani olyan társadalmi erőket, amelyek

az adott pillanatban biztosították a királyi akarat érvényesülését. Uralkodása első éveiben a főpapság, a bárók állandóan változó kisebbsége és a nemesség támogatta. A későbbiekben bárói csoportokat egymás ellen, a bárókat a nemesek ellen, a nemeseket pedig egy-egy bárói csoport ellen játszotta ki, olykor hirtelen változtatva „koalíciós partnerein”. Közben pedig lassan, de folyamatosan bővítette saját hatalmát, megnövelte várainak számát és felállította seregét. Uralkodása vége felé folyamatosan szűkült az a kör, amelynek támogatására szüksége volt. Ennek ellenére még a 70-es években is csak kesztyűs kézzel mert bánni az arisztokráciával, Bánfi Miklóst később bebörtönöztette, de egyetlenegy nagyurat sem végeztetett ki. Mátyás „csak” köznemeseket és városi polgárokat küldött vérpadra.

A kompromisszumos és „koalíciós” jellegű kormányzás mellett egyre erősödött a királyi hatalom rendelkezésre álló katonai erő. Eredetileg a belső rend helyreállítása és a török elleni védekezés – főként Bosznia 1463-as elfoglalása – szükségessége indokolta a hadsereg felállításának kényszerét. Később a katonaság már-már nyomást gyakorló eszközzé lépett elő, amellyel befolyásolni lehetett a királyi hatalommal szemben álló erőket. A Mátyás uralkodása óta állandóan visszatérő kérdés, hogy miért nem használta fel a hadsereget a török ellen, miért nem kísérelte meg felszabadítani a Balkánt. Az 1464-es boszniai és az 1475–1476-os szabácsi hadjárat azonban kellő magyarázatot ad erre. Az eredmények azt mutatják, hogy Mátyás hadereje nem volt többre képes. Az uralkodó aktív védelemre rendezkedett be, e tekintetben a déli végvárvonal végleges felállítása volt a török elleni legnagyobb eredmény. A kérdés csak az, hogy miért nem élt békében nyugati szomszédaival, hiszen a nyugati háborúk felemésztették az ország jövedelmét. Emiatt emelkedett oly mértékben az adóteher, az ország elszegényedett, aminek kára a Mohács felé vezető történelmi úton mutatkozott meg. A nyugati háborúk indoklásában sok igazság van, felvethető azonban még valami. Ezek a hadjáratok tették lehetővé, hogy Mátyás zsoldosseregét az 1460-as évek végétől folyamatosan foglalkoztassa. Amikor a cseh fronton a béke már kézzelfoghatónak látszott, megkezdte a császárral való háború előkészítését. Bár Mátyás történetírói kiemelik a sereg fegyelmét, a törvények folyamatosan megemlítik katonái fosztogatását. Ez a sziléziai és osztrák panaszokkal együtt azt mutatja, hogy a katonák nem kapták meg mindig zsoldjukat, rablásra kényszerültek. Kiszámítható, hogy az állandó zsoldossereg fizetése, továbbá az udvartartás és a király kulturális mecénási tevékenységének fedezése Mátyás birodalma bevételeiből szinte lehetetlen volt.

A zsoldossereg nemcsak felépítésében volt alkalmatlan a török elleni harcra, ami Szabács esetében be is bizonyosodott, hanem a déli fronton állandó zsoldot is igényelt volna. Itt nem volt rablási lehetőség, mint Nyugaton, ahol „a háború eltartja a háborút” elve alapján foglalkoztathatta a katonákat. Azt azonban Magyarországon is mindenki tudhatta, hogy a sereg az országon belül is bármikor bevethető volt. Nem is találunk Mátyás utolsó éveiben hazai ellenállásra vonatkozó adatokat, legfeljebb parasztok ragadtak időnként fegyvert az adószedők ellen, mint 1490 elején Zalában. A háborús állapot nem volt örökké fenntartható. Ezért az 1480-as évek közepétől a király igyekezett a királyi hatalom támaszait erősíteni. Minden jel arra mutat, hogy a király hatalma tetőpontján maga is érezte, hogy ez a rendszer hosszabb ideig már nem tartható fenn. A helyzetet bonyolította az örökösödési probléma. Mátyásnak nemcsak országáról, hanem fiáról is gondoskodnia kellett, és a két feladattal kapcsolatos

teendők nem estek szükségképpen egybe. Ha a bécsújhelyi szerződés (a Habsburg-örökösödés) hatálytalanítása sikerül, akkor biztosíthatóvá válik fia örökösödése. Ha még életében sikerül királlyá választatnia, akkor idegen trónkövetelőkkel is kevésbé kell számolnia. Így létrejöhet a béke, és az ország megyéinek felét kezében tartó Corvin János, mint a dúsgazdag milánói herceglány férje, talán kisebb hadsereggel is fenn tudná tartani hatalmát.

A király azonban reálpolitikusként tervei kudarcával is számolt. Ezért vetette fel minimális tervként Corvin János bosnyák–horvát királyságát, és emellett a Habsburgok magyar trónörökösödését. Ez esetben már 1490-ben létrejöhetett volna a magyar–oszt-rák perszonálunió, viszont Corvin bosnyák királyként és Magyarország legnagyobb birtokosaként bármikor megakadályozhatta volna egy Habsburg-uralkodó intézkedéseinek érvényesülését.

Tájékoztató irodalom

1. Fraknói Vilmos: MÁTYÁS KIRÁLYÉLETE. Budapest, 1890.
2. Karl Nehring: MÁTYÁS KÜLPOLITIKÁJA. Történelmi Szemle, 978. 427–439.
3. MÁTYÁS KIRÁLY. EMLÉKKÖNYV SZÜLETÉSÉNEK ÖTSZÁZ ÉVES FORDULÓJÁRA. I–II. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, é. n.
4. Rázsó Gyula: II. UNYADI MÁTYÁS TÖRÖK POLITIKÁJA. Hadtörténelmi Közlemények, 1975. 305–345.
5. Rázsó Gyula: MÁTYÁS ZSOLDOSREGÉNEK HADMŰVÉSZETÉRŐL. Hadtörténelmi Közlemények, 1958. 117–147.
6. Schönherr Gyula: II. UNYADI CORVIN JÁNOS. 1473–1504. Budapest, 1894.
7. Szakály Ferenc: A KENYÉRMEZEI CSATA (1479. OKTÓBER 13.) ÉS A TÖRÖK–MAGYAR ÁLLÓHÁBORÚ A HATÁROK MENTÉN (1465–1520). Budapest, 1979.
8. Szakály Ferenc: A TÖRÖK–MAGYAR KÜZDELEM SZAKASZAI A MOHÁCSI CSATA ELŐTT (1365–1526). MOHÁCS. TANULMÁNYOK A MOHÁCSI CSATA 450. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL. Szerk. Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 11–57.
9. Tóth Zoltán: MÁTYÁS KIRÁLY IDEGEN ZSOLDOSREGE (A FEKETE SEREG). Budapest, 1925.

A KULTÚRA MÁTYÁS KORÁBAN

Mátyás korát a köztudat a magyar kultúra egyik fénykorának tekinti. Valóban, európai viszonylatban is hamar jelentkezett Mátyás udvarában az olasz reneszánsz és humanizmus hatása, ez azonban még csak egy szűk körre hatott. Ez nem jelenti azt, hogy más áramlatok, a korábbi középkorból átvett kulturális és művészeti elemek ne éltek volna tovább. A püspöki kar zöme Mátyás trónra léptekor kánonjogi doktorokból állt, ez a réteg feltétlenül magasan képzettnek tekinthető. Ez azonban nem volt feltétlenül jellemző az egész országra.

Az ország kulturális színvonalára változatlanul rányomta bélyegét a hazai egyetem hiánya. A pécsi és óbudai egyetem megszűnése után az 1460-as évek közepén került sor új egyetem alapítására. Bár az engedélyeztetésért Mátyás fordult II. Pál pápához, a valódi alapító Vitéz János érsek volt. 1467-ben Pozsonyban indult meg az oktatás. Jó külföldi tanárokat is hívtak, hallgatói főként a nemesek és egyháziak voltak. Uralkodása vége felé Mátyás immár Budán, az ottani domonkos rendi főiskolából akart egyetemet kifejleszteni, ez sem sikerült. Az ország tanulni vágyó ifjai változatlanul külföldi egyetemekre jártak, elsősorban Bécsbe és Krakkóba. A magyarországi hallgatók döntő többsége városi és mezővárosi polgárfi volt, és nagy részük valószínűleg nem is akart egyetemi fokozatot szerezni, inkább nyelvismeretre, később kamatoztatható ismeretségekre törekedett. (A pozsonyi egyetem fennállása idején például nem csökkent a Bécsben beiratkozott pozsonyiak száma.) Az Academia Istropolitana (a pozsonyi egyetem hivatalos elnevezése) azonban a 70-es évek elején, nem sokkal Vitéz bukása után, megszűnt.

Az egyetemi hallgatók egy része továbbment Itáliába, és valamely ottani egyetemen tanult tovább. Ők lettek a humanizmus itthoni terjesztői. Az egyetemi fokozatig eljutók legnagyobb része csupán az *artes* (filozófiai fakultás őse) fakultásán lett *baccalaureus*, esetleg *magister*. akik az *artesen* tanultak, papként vagy iskolamesterként helyezkedtek el itthon, amennyiben értelmiségi képzettségüket akarták kamatoztatni. Igen kevés a magyarországi hallgatók száma az orvostudományi karokon. Csak nagyon kevés orvos működött ekkor az országban, többségük valamelyik nagyúr vagy a király idegen származású háziorvosa volt. Teológiát elsősorban a kolduló rendek tagjai tanultak. Számuk azonban nem volt magas, hiszen tanulmányaik a rendi főiskolák tanári karának képzésére szolgáltak. Valamivel magasabb volt a jogi karok magyar hallgatóinak száma, bár egyetemen képzett jogászra az

egyházi Szentszékeken (bíróságokon) kívül nem volt nagy igény. A királyi kancellária is csak néhány jogászt foglalkoztatott.

Az ország értelmiségét zömében a hazai iskolák képezték ki. Értelmiséginek tarthatjuk a papok és az iskolamesterek mellett a királyi, városi, megyei kancelláriák személyzetét, a gazdasági értelmiséget (a pénzügyi tisztviselőket, a birtokigazgatás adminisztrációjában részt vevőket). Az iskoláknál meg kell különböztetni a káptalani, a városi és a falusi plébániai iskolákat. Az előbbieken is különvált az alsóbb és a felsőbb iskola (*schola minor és maior*). A falusi iskolák színvonala alacsonyabb volt. A káptalani és városi iskolákban sok esetben magas színvonalú oktatás folyt, hiszen az iskolamesterek – ha egyetemet végeztek – azt tanították, amit az egyetemen tanultak. A hivatalnokréteg és a jogászok elsősorban a hiteles helyek melletti iskolákban tanulták meg a hazai szokásjog elemeit. A bírósági személyzet a deákoknak nevezett réteg tagjaiból állt. Feltehetően a káptalani és városi (mezővárosi) iskolák színvonala is hozzájárult ahhoz, hogy az egyházi középréteget nagyrészt a városi és mezővárosi polgárfiak alkották. A bírósági személyzet inkább kisnemesekből tevődött ki.

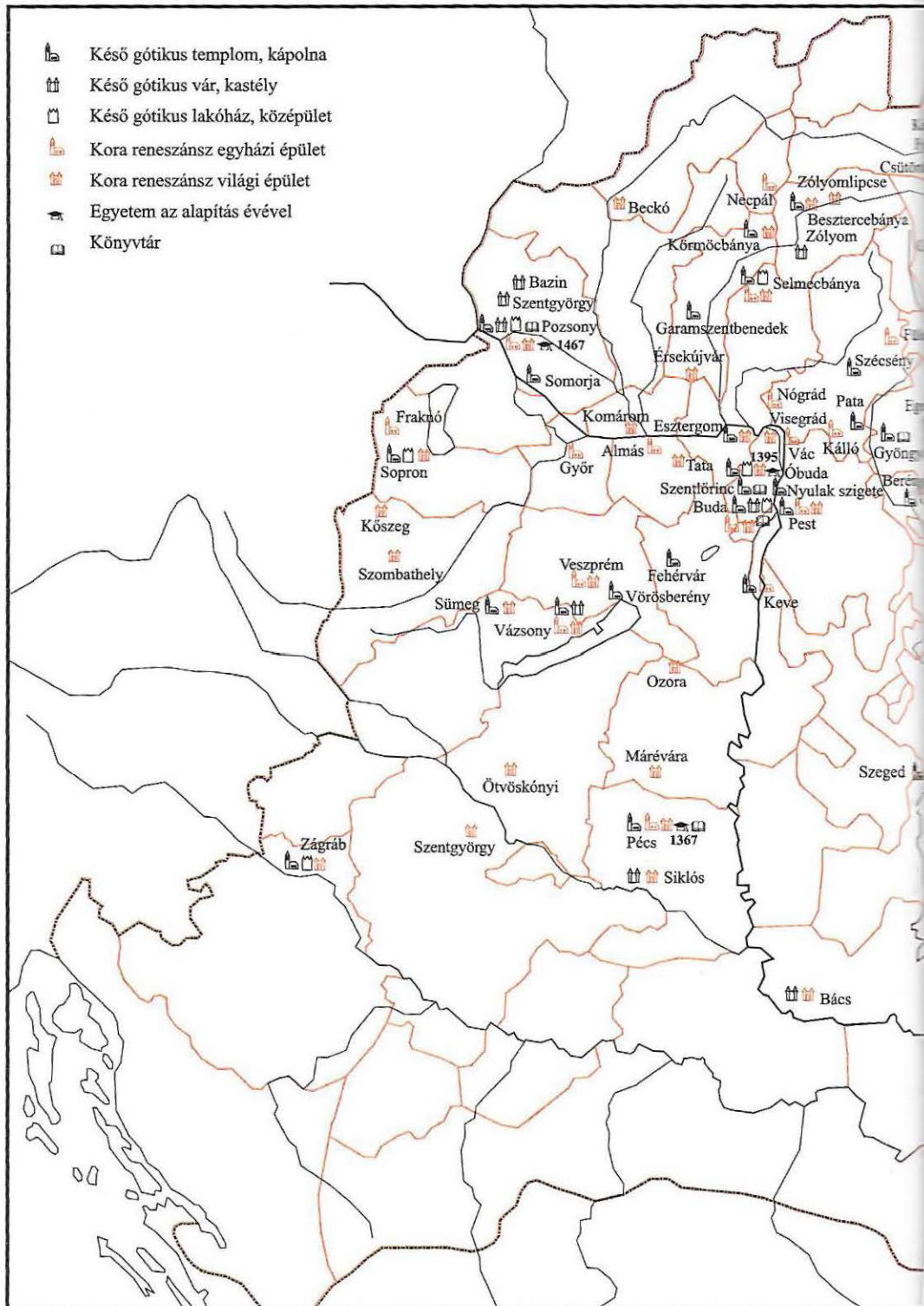
A köznemesség tagjai közül egyre többen szereztek valamilyen képzettséget, bár ezt legfeljebb jogászként kamatoztatták. Az ügyvédeknek csak egy kisebb része volt hivatásos jogász, mások alkalomadtán, rokonaik, uraik vagy familiárisaik megbízottjaként érvényesítették jogászként megszerzett tudásukat. Az értelmiségi végzettségű, sőt az értelmiségi pályán tevékenykedő nemesek nagy része sem képzelte magát tovább. Jellemző, hogy igen ritka a nemesi hagyatékokban a könyv, a polgároknál olykor előfordul. Ha mégis voltak, mint például Söptei Péter kúriai jegyző birtokában (1488), azok általában teológiai és vallásos témájúak, de Söpteinek birtokában volt a *Magyarok krónikája* is.

A nemesi értelmiség körében alakul ki a hun–szittya eredet mítosza, amelynek egyik képviselője a krónikaíró Thuróczy János, személynöki ítélőmester, aki művében elsősorban az „előkelőknek”, a nemesség vezető rétegének nézeteit képviseli. Thuróczy művében egyesítette a régi magyar krónikákat, és elmondása szerint társaival sokat beszélgetett a magyarság történetéről. Bár felismerhetők benne a reneszánsz hatások, krónikája nem humanista alkotás. Nem ő vagy kúriai társa, Söptei Péter volt az egyetlen, akit érdekelt a történelem. Elöljárójuk, Drágyi Tamás személynök birtokában is volt egy történeti kompendium (összefoglalás), és talán az sem zárható ki, hogy azt maga Drágyi írta, amikor még macsói vicebán volt. Az érdeklődést, mutatja, hogy Hess András krónikája (1473) és Thuróczy műve is megjelent nyomtatásban. Változatlanul készültek kéziratos krónikavariánsok is: az 1470-es években íródott a már említett ún. *Dubnici Krónika*, befejezésében a váradi török pusztítás miatt éles Mátyás-ellenes bírálattal.

Átmenetet mutat a nemesi és a városi polgári értelmiség között a tiszántúli birtokos nemesi családból származó Magyi János *Formuláskönyve*. Magyi, aki pályája végén Pest városa főjegyzője volt, oklevélminták gyűjteményét másolta le könyvébe, elsősorban saját jegyzői tevékenységéből. Ezeken kívül jogi szabályokat (magyarul is), latin verseket is találunk könyvében. Művében szintén fellelhetők reneszánsz hatások, de találhatók benne erősen középkorias szövegek is, mint például a XII. századi *Archipoeta* egyik híres versének átköltése.

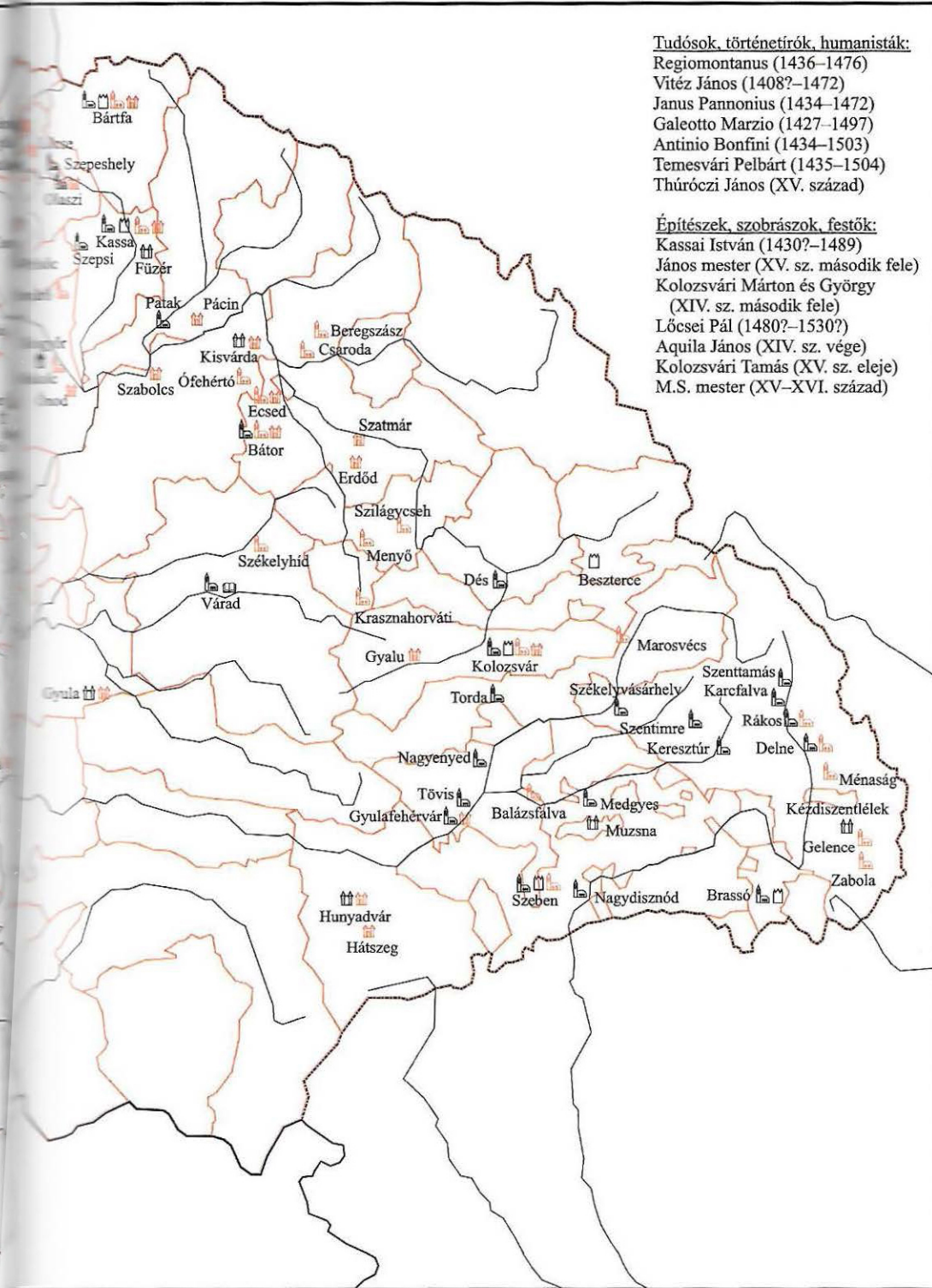
A városi, sőt mezővárosi polgárság körében a tanultak aránya magasabb volt, mint a nemesség körében. Ezt bizonyítják az említett polgári tulajdonban levő könyvek, de

- Késő gótikus templom, kápolna
- Késő gótikus vár, kastély
- Késő gótikus lakóház, középület
- Kora reneszánsz egyházi épület
- Kora reneszánsz világi épület
- Egyetem az alapítás évével
- Könyvtár

Tudósok, történétírók, humanisták:
 Regiomontanus (1436–1476)
 Vitéz János (1408?–1472)
 Janus Pannonius (1434–1472)
 Galeotto Marzio (1427–1497)
 Antinio Bonfini (1434–1503)
 Temesvári Pelbárt (1435–1504)
 Thúróczi János (XV. század)

Építésszek, szobrászok, festők:
 Kassai István (1430?–1489)
 János mester (XV. sz. második fele)
 Kolozsvári Márton és György (XIV. sz. második fele)
 Lőcsei Pál (1480?–1530?)
 Aquila János (XIV. sz. vége)
 Kolozsvári Tamás (XV. sz. eleje)
 M.S. mester (XV–XVI. század)

az sem véletlen, hogy plébániai könyvtárakra maradtak adatok. Ezek elsősorban a papság számára álltak rendelkezésre, de bizonyára hatottak a polgárookra is. A könyvgyűjtést elősegítette a könyvnyomtatás, ami a papság és a polgárság számára is olcsóbb olvasnivalót biztosított. A nyomtatott könyv elsősorban behozatali cikk. (Egyelőre az irodalom inkább középkorias, de nő a reneszánsz hatás.)

Mátyás korában az itáliai reneszánsz műveltség még elsősorban egy szűk körben talált visszhangra. Az itáliai egyetemeken tanult főpapok jártak az élen, bár a „magyar humanizmus atyja”, Vitéz János nem tanult Itáliában. Elsősorban a ferrarai egyetemnek volt e téren jelentősége: itt taníttatta Vitéz János unokaöccsét, Janus Pannoniust. Az itáliai egyetemeken szerzett humanista műveltség a klasszikus ókor irodalmának, gondolatvilágának ismeretét követelte meg. Az itt tanulók kitűnő latin stilszták, akik szóban és írásban az antik auktorokat utánozták, és nem voltak érzéketlenek a filológiai problémák iránt sem. Hatott az antik filozófia is, amelyet olykor csak nehezen lehetett az egyház teológiájával összeegyeztetni. Sokan tanultak a firenzei Marsilio Ficino környezetében létesült platonista akadémián.

Magyarországon is létrejöttek ilyen akadémia típusú körök, ahol a humanista műveltséggel rendelkezők összejöttek, és baráti beszélgetés során vitattak meg irodalmi, filozófiai stb. problémákat. Ide tartozik a Vitéz János környezetében kialakult csoportosulás, melynek működése a 40-es évekre nyúlik vissza. Később Váradról Esztergomba települt át. Itt nemcsak a hazaiak, hanem a Magyarországon tartózkodó külföldi tudósok, például Galeotto Marzio, Regiomontanus, Bylica de Ilkusz és mások is megjelentek. Jellemző, hogy természettudományos kérdések iránt is mutatnak érdeklődést. 1476-ban Marsilio Ficino egyik barátja, Francesco Bandini került Budára, ettől fogva a királyi udvarban működött egy neoplatonikus kör. A királyon és a hazai humanistákon kívül – mint például Váradi Péter – itt is megtaláljuk az udvarban élő külföldi tudósokat. Az itáliai hatás Mátyás Aragóniai Beatrixszel kötött házassága (1476) után csak erősödött.

A hazai humanisták közül a költő Janus Pannonius volt a legjelesebb. Klasszikus mintákat követő latin költészete az akkori Európa legjelentősebb alkotói közé emeli. Később a Vitéz–Janus-féle összeesküvés bizonyos mértékig rontotta a humanisták előmenetelét. Az 1471 utáni két főkancellár, Matucsinai és Beckensloer egyike sem sorolható a humanisták közé. Kérdés, hogy ez valóban az összeesküvés hatása volt-e, hiszen mindketten már az összeesküvés előtt a király legbefolyásosabb tanácsadói közé tartoztak. Nem sokkal később újra az Itáliában tanult humanista kancellárok kerülnek az előtérbe, Handó György és Váradi Péter. A főpapságot elnyert humanisták gyakran neveltettek olasz egyetemeken tehetséges ifjakat, Váradi is Vitéz költségén tanult. A humanista kultúra támogatói között azonban egyetemre sohasem járt főpapok is találhatóak, mint például Mátyás kincstartója, Nagylucsei Orbán. Az Itáliában tanult főpapok között találunk arisztokrata, nemes, polgári, sőt jobbágy származásúakat is. Handó György, Váradi Péter, Bakócz Tamás például mezővárosi jobbágyfiak voltak.

A humanizmus terjedésével együtt humanista könyvtárak is létrejöttek. Főként Vitéz és unokaöccse, Janus könyvtárai említésre méltók, amelyekben fellelhetők mind a latin, mind a görög klasszikusok. Mátyás könyvtárának ezek lehettek a mintái. A király budai várában létesítette a *Bibliotheca Corvinát*, a Corvin-könyvtárat. A könyvtárból főként a Beatrixszel kötött házasság után lett az itáliaiakhoz hasonlítható reneszánsz

könyvtár. A király és könyvtárnoka, a firenzei Taddeo Ugoletto megbízásából a legjobb olasz könyvmásolók és díszítők készítették a ma csak töredékeiben is csodálatra méltó kódexeket. A mintegy 2000–2500 kötetből álló könyvgyűjtemény kétnyelvű, latin–görög könyvtár volt. A könyvtárban filozófiai, történeti, filológiai, retorikai, költészeti, csillagászati, orvostudományi, teológiai, hadtudományi, építészeti és földrajzi művek is megtalálhatók voltak. Kevés nyomtatott könyv volt a könyvtárban, de ez nem csupán esztétikai, illetve reprezentációs okkal magyarázható, hanem azzal is, hogy az általunk ismert köteteknek több mint a fele Mátyás életében még nem jelent meg nyomtatásban.

A Mátyás-kori humanista kultúra egyelőre csak szűk körre terjedt ki. Nem véletlen, hogy a királyi tanácsülésre váró urak kigúnyolták a várakozás közben Cicerót olvasó Báthori Miklós váci püspököt, aki székhelyén humanista kört igyekezett létesíteni. Arról már volt szó, hogy az értelmiség nagyobb részét, az olyan gyakorlati jogászokat, mint Thuróczy János is vált, csak alig érintette meg a humanizmus szele. Mátyás nem kizárólag a humanistákat támogatta. Az országába hívott számos külföldi, főként olasz humanista tudós mellett, mint például Galeotto, Bandini, Bonfini vagy Ugoletto, egészen más irányzatoknak is teret adott. 1481-ben Magyarországra hívta a domonkos rendi Petrus Nigrit, a késő skolasztika egyik jeles képviselőjét, sőt a budai domonkos rendi főiskola, az alapítandó egyetem régensségét is rábízta. A király támogatta az egyes szerzetesrendek belső reformtörekvéseit is. A király gondolt az egyházmegyei breviáriumok nyomtatásban való megjelentetésére is. Az esztergomi breviárium esetében maga adott erre utasítást (1479). A kiadásban megtaláljuk a királyt dicsőítő szöveget, valamint az Attila- és hun hagyomány kiemelését is. A zágrábi egyházmegye és a pálos rend részére is készült breviárium. Megjelentek egyéb egyházi kiadványok is. (A többségében polgári eredetű egyházi középréteg tehát átvette Mátyás és a birtokos nemesség által is hangoztatott hun–szittyai elméletet.)

Hasonló kettősséget mutat a képzőművészet is. Mátyás uralkodása a késő gótika virágkora. Az építészetben a 70-es évekig az osztrák hatás uralkodott. Ekkor fejeződik be a vajdahunyadi vár építése, Szapolyai Imre felépíti a csütörtökhelyi kápolnát, és több városi templomban folynak munkálatok. Az 1470-es években a változás jelei mutatkoznak. A király csehországi hadjáratai után előtérbe kerül a sziléziai–szász építészeti hatás. Ez kimutatható királyi és nagyúri megrendelések esetében is. (Például Báthori István nyírbátori, Kinizsi nagyvázsonyi építkezésein.) A bajor építészet is hatott (például Egerben és Miskolcon), északon pedig a lengyel. A század utolsó negyedére jellemző egy új szárnyas oltártípus megjelenése: a táblaképfestészet összekapcsolása a faszobrászattal (például a kassai dóm főoltára). A késő gótikus stílusjegyek mindenütt jelen vannak, az udvari műhelyektől a városokig és a mezővárosokig. Feltűnő, hogy különösen Mátyás uralkodása második felétől kezdve nőnek a városi és a mezővárosi megrendelések. Ez a jelenség egyaránt kimutatható az építészetben, az oltárképek készítésénél, és a következő korszakban tovább is fejlődik. A megrendelések számának növekedése egybeesik egyes polgári rétegek gazdasági emelkedésével.

A reneszánsz először a két nagy humanista püspök környezetében hatott. Vitéz könyvtárának könyveit már olasz művészek díszítették: ez tovább él a *Bibliotheca Corvina* kódexeiben. A 70-es évektől kezdve itáliai mesterek az építészetben, a szobrászatban és az iparművészetben is elterjesztik a reneszánsz művészetet. Elsősorban a firenzei reneszánsz *all'antica* karakterét veszik át, amely képeretszerűen elválasztotta az épí-

tészeti tagozatokat a falsíkoktól. Különös jelentőségre tett szert az e tagozatokat díszítő faragott szobrászat, amely a gótikus mesterekétől egészen eltérő tudást követelt meg. Mátyás reneszánsz építkezései közül a budai palotát kell első helyen említeni. Chimenti Camicia mester nevét kell kiemelni.

Toszkán és dalmát szobrászok is dolgoztak a király építkezésein. A legjelentősebb, Giovanni Dalmata (Johannes Duknovich de Tragurio) Trauból származott. Budán gyártották a Mátyás és Beatrix emblémáival díszített majolika padlótegélakat. Visegrádon is fellelhetők a reneszánsz jelei, bár itt a késő gótikus elemek sem hiányoznak.

Mátyás alatt a reneszánsz elsősorban udvari művészet volt. Pedig már helyi mesterek is voltak, akik megtanulták a reneszánsz kőfaragás mesterségét. Budai mesterek dolgoztak Báthori Miklós váci építkezésein. Bár a sírkőszobrászat még inkább gótikus jellegű, itt is kimutathatók reneszánsz stílusjegyek. Például a gótikus betűket kezdi az antikva (a ma is használt latin nagybetű) felváltani, sőt megindul a hexameterekből álló sírversek készítése is.

Mátyás korának kulturális fejlődésében megkülönböztethető a királyi udvar reneszánsz kultúrája az ország nagy részében uralkodó középkoriatól, bár utóbbi az udvarban is megtalálható volt. E korszakban nemcsak az udvari kultúra fejlődése jelentős, hanem a kultúra alapjának érzékelhető kibővülése, a nemesi világi értelmiség térnyerése, valamint a városi és mezővárosi polgárság növekvő képzettsége is. A mátyási reneszánsz bizonyos mértékben a politikai reprezentációt szolgálta: a király jól tudta, hogy a fényes udvar, magas szellemi kultúra, modern építészet itthon és külföldön egyaránt politikai propagandaeszköz is. Az már más kérdés, hogy ennek költségei jelentősen megerhelték a kincstárat.

Tájékoztató irodalom

1. A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-IG. Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1964.
2. Aradi Nóra–Feuerné Tóth Rózsa–Galavics Géza–Marosi Ernő: A MŰVÉSZET TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON. A HONFOGLALÁSTÓL NAPJAINKIG. Budapest, 1983.
3. Balogh Jolán: MÁTYÁS KIRÁLY ÉS A MŰVÉSZET. Budapest, 1985.
4. Bónis György: A JOGTUDÓ ÉRTELMSÉG A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1971.
5. Horváth János: AZ IRODALMI MŰVELTSÉG MEGOSZLÁSA. Magyar humanizmus, Budapest, 1944.
6. Kardos Tibor: A MAGYARORSZÁGI HUMANIZMUS KORA. Budapest, 1955.
7. Klaniczay Tibor: PALLAS MAGYAR IVADÉKAI. Budapest, 1985.
8. MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET 1300–1470 KÖRÜL. I–II. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1987.
9. Mályusz Elemér: A TIHURÓCZY-KRÓNIKA ÉS FORRÁSAI. Budapest, 1967.
10. Mályusz Elemér: EGYHÁZI TÁRSADALOM A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1971.
11. Tarnai Andor: „A MAGYAR NYELVET ÍRNI KEZDIK”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 1984.

GAZDASÁGI ÉLET ÉS TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS A KÖZÉPKOR VÉGÉN

GAZDASÁGI ÉLET A MÁTYÁS- ÉS A JAGELLÓ-KORBAN

TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI BEVEZETÉS

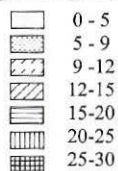
Nagyon nehéz feladat a középkori demográfia megírása. Nincsenek népesség-összeírások, a népszámlálást pedig még nem ismerték. Leginkább adóösszeírások maradtak fenn, ezek azonban csak az adózó háztartásfőket tüntetik fel, és hiányosak is. A középkori források nagy része elpusztult Magyarországon, ezért a magyar kutató még nehezebb helyzetben van, mint nyugati kollégája. Egyetlen olyan forrás maradt fenn, amely a királyi adó összesítését – 14 megye kivételével – megyénként tartalmazza. 1494-ben és 1495-ben ugyanis az országgyűlés sikkasztással vádolta Ernuszt Zsigmond királyi kincstartót, ezért a kincstár számadásait ebből a két évből egy kötetbe másolták. Így maradtak fenn a megyei adóösszesítések. Mivel 14 déli megye adóját akkor Kinizsi Pál, (ill. utóda, Somi Józsa) az „Alsó-részek” főkapitánya szedte be, ezek az adatok hiányoznak a forrásból.

Ebből a két évből megállapítható az összes adózó száma. Amennyiben ismerjük az adókulcsát, valamint azt, hogy egy adóegységre hány személy számítandó, megállapítható az ország nagy részét kitevő jobbágylakosság száma. A kimaradtak becslése már kisebb hibaszázalékkal jár. Bár a kutatók nézetei eltérőek, a szakirodalom is ezt vette alapul. A leginkább elfogadott álláspont Szabó Istváné, aki szerint Magyarország lakossága a XV. század végén három és fél-négymillióra tehető.

A kutatók abból indultak ki, hogy az adóalap a kapu, a porta volt. Egy porta után pedig egy forint adót vetettek ki, így a kivetett adó összege megadja a porták számát. A portát a jobbágytelekkel, a jobbágygazdaság egységével azonosították. A telekaprózódás következtében egy jobbágy országos átlagban fél telken gazdálkodott, a porták számát kettővel beszorozva megkapjuk a jobbágyháztartások számát. Még a háztartási szorzószámot kell megállapítani. Ezt általában ötnek veszik, ezért ezzel megszorozva a jobbágygazdaságok számát előtűnk áll a jobbágyság összlétszáma. A baj csak ott van, hogy az 1980-as évek történetírása bebizonyította, hogy az adót nem a telekre, mint külső tartozékokkal rendelkező gazdasági egységre, hanem a háztelekre vetették ki, ami lényegében a háztartásnak felel meg. Az 1494–95-ös számadáskönyv meg sem említi a portát. Szlavóniában – ahol az adó korábbi kiváltságnak megfelelően csak fél forint volt – „füstnek” nevezték, azaz a háztartást értették alatta. Ezért elvileg felével csökkentendő a jobbágyok száma, és ezzel az ország népessége. Volt is olyan kutató (Fügedi Erik), aki ennek alapján az ország népességét minimálisan 2 239 000-re becsülte.

A népesség száma azonban ennél magasabb volt. A jobbágyokon kívül az adózók között szerepelnek az ingatlant birtokló zsellérek, valamint az egytelkes paraszt-

A magyarországi, az erdélyi és a szlavóniai megyék
népsűrűsége a XV. század végén (fő/km²):

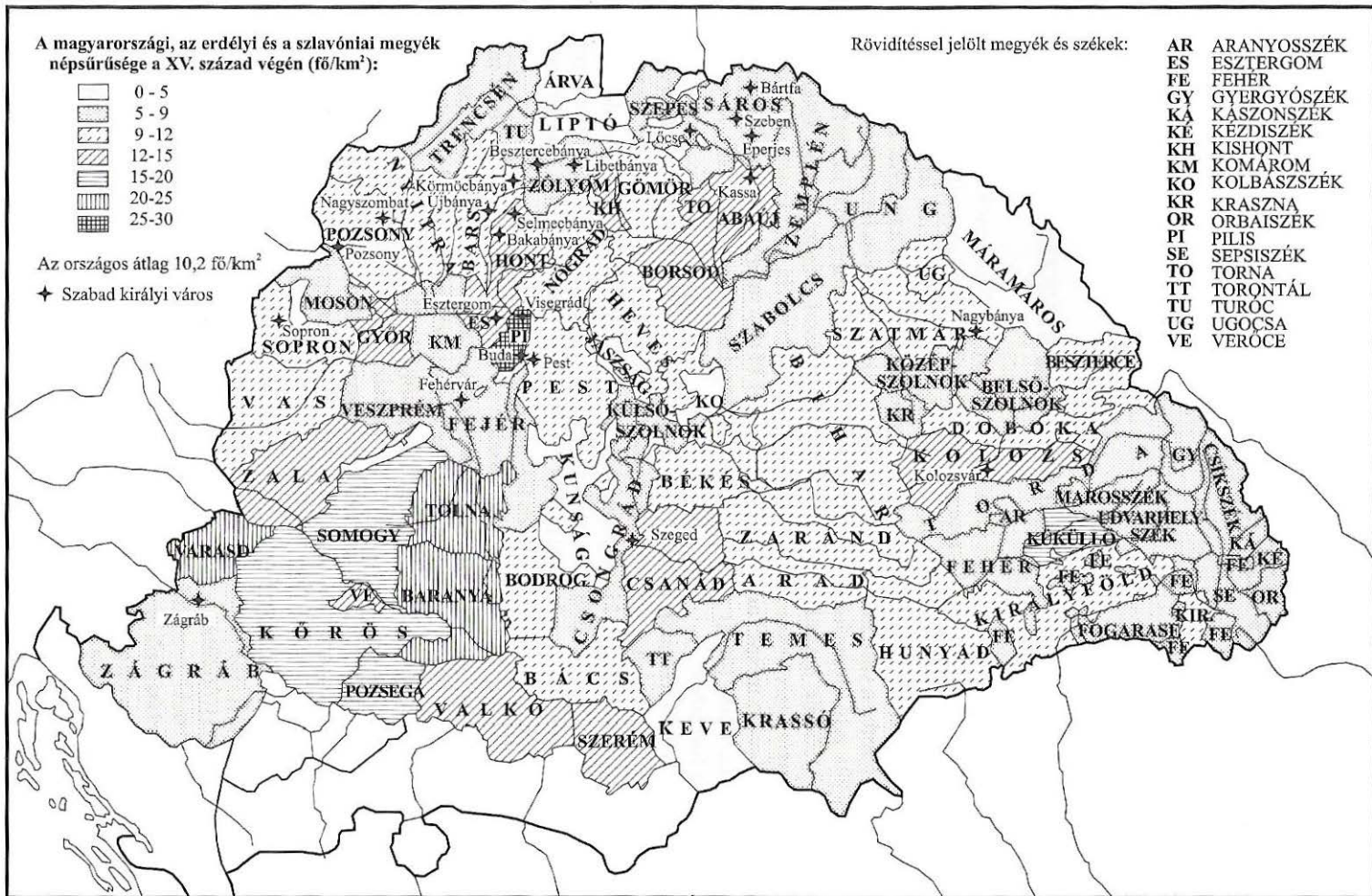

Az országos átlag 10,2 fő/km²

✦ Szabad királyi város

Rövidítéssel jelölt megyék és székek:

AR	ARANYOSSZÉK
ES	ESZTERGOM
FE	FEHER
GY	GYERGYÓSZÉK
KA	KASZONSZÉK
KE	KEZDISZÉK
KH	KISHONT
KM	KOMAROM
KO	KOLBASZSZÉK
KR	KRASZNA
OR	ORBAISZÉK
PI	PILIS
SE	SEPSISZÉK
TO	TORNA
TT	TORONTÁL
TU	TURÓC
UG	UGÓCSA
VE	VERŐCE

Magyarország népessége a XV. század végén

nemesek is. Ez a két réteg azonban csak fél forint adót fizetett, így az általuk befizetett adó összegét meg kell szorozni kettővel, hogy megkapjuk háztartásaik számát. Erre azonban nincs vagy alig van adat a számadáskönyvben, úgyhogy más módszer alkalmazására van szükség.

Azt is tudjuk, hogy éppen az adószedés miatt nem volt ritka a parasztok közös fedél alá költözése, valamint számolni kell azokkal, akikre nem vetették ki az adót (szabadosok vagy egyes iparosok, például a molnárok). Alacsonynak tűnik a háztartási szorzószám is. Három olyan összeírás maradt fenn a XVI. század első feléből, amely feltünteti egy település összes lakóját, melynek alapján a legalacsonyabb érték is háztartásonként 6,3 fő. Ennél minimálisan kevesebbel, 6,2 fővel lehet számítani az átlagosan egy háztartásra jutó személyek számát.

Mindezek alapján a legutolsó számítás Szlavónia nélkül 2 651 375 főre, Szlavónia Kulpától északra fekvő részével együtt 2 911 190 főre becsülte az ország lakosságát. Ez a minimális számítás, a maximális szerint 3 012 930, illetve Szlavóniával 3 307 225 fő lehetett Magyarország népessége, azaz mintegy 2 millió 900 ezer és 3 millió 300 ezer között ingadozhatott. Ebben az értékben benne foglaltatnak a jobbágyságon kívül a nemesség, a szabad királyi, vagy ahhoz hasonló jogállású városok lakossága, valamint a kiváltságos területek is. A nemesség létszáma 130 és 145 ezer közé tehető. A birtokos nemesség az ország lakosságának 1,5%-a, az egytelkes parasztnemesek pedig minimálisan 2,9%-át teheték ki. Valószínű, hogy a nemesség számaránya nagyobb volt ennél a 4,4%-nál, és az 5%-hoz közelített.

A városok közül azokat a királyi városokat emelhetjük ki, amelyek polgársága egy összegben, nem pedig, a jobbágyokhoz hasonlóan, háztartásonként fizette az adót. 23 ilyen város volt Magyarországon, s ezek lakosságát együttesen legkevesebb 86 500 főben, az össznépesség 3%-ában határozhatjuk meg. Volt még hét ilyen város a kiváltságos erdélyi szász területen is, együttvéve 23 500 lakossal. A 30 királyi város lakossága (a szász városokkal együtt) az ország 3,8%-át tette ki. Ez a kimutatható polgárosodási arány azonban félrevezető, hiszen a jogi helyzetből indul ki, és nem veszi figyelembe a fallal övezett gazdag földesúri (például Pécs vagy Késmárk), valamint az erődítés nélküli városokat (például Debrecen vagy Pápa).

A mezővárosi lakosság aránya (beleértve a fent említetteket) a jobbágynépességhez viszonyítva Szabó István becslése szerint 16–20%. Ez a 30 királyi város nélkül az ország általa meghatározott népességének 13–14,5%-át jelenti. Nyilvánvaló, hogy ilyen mértékű polgárosodásról nem beszélhetünk a középkori Magyarországon (Szabó sem tartotta annak), de mindenképpen számításba kell venni a „mezővárosok” felső rétegét. A középkor végén mintegy 150 földesúri várossal vagy városi feladatkört ellátó mezővárossal számolhatunk. Ezek lakossága 130 ezerre tehető. Így – együtt a 30 királyi várossal – a középkor végi városi lakosságot 240 ezerre, az ország népességének 8,2%-ára becsülhetjük. (Ugyanakkor Németországban a lakosság 10-15%-a élt városokban, más nyugati országokban olykor még több.)

A középkor végi Magyarország népessége egyenlőtlenül oszlott meg. Az ország átlagos népsűrűsége 10,2 fő volt km^2 -enként. Az ország legsűrűbben lakott részei – leszámítva a törpe Pilis megyét (ahol Buda, Óbuda és Visegrád városok miatt 32,9 fő/ km^2 volt a népsűrűség) – a Dél-Dunántúl, a Szerémség és Szlavónia voltak. A népsűrűséget tekintve Erdélyben a szőlőtermelő Küküllő megye vezetett. A hegyvidé-

keken (a Felvidék északi megyéi) kívül a Nagy- és Kisalföld alacsony, gyakran víz áztatta megyéi voltak a legritkábban lakottak, amelyekben ezért nagy volt az állattenyésztés szerepe. A népsűrűség alakulása tehát egyrészt a földrajzi környezettől, másrészt az ezzel kapcsolatos mezőgazdasági művelési ágtól függött. Nem véletlen, hogy a szőlőtermelő Dél-Dunántúl és a Szerémség volt a legsűrűbben lakott országrész (Szlavóniában meghatározó volt a török elől menekülők egyre magasabb száma is).

A VÁROSFEJLŐDÉS

Ha az említett 30 királyi város földrajzi elhelyezkedését vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a Zágráb–Székesfehérvár–Buda–Kassa–Nagybánya vonaltól délkeletre és Erdély között, azaz az ország területének kétharmadán, mindössze egyetlen királyi város, Szeged található. Elvileg tehát az ország legsűrűbben lakott részén nem volt város. Ez képtelenségnek tűnik, ezért jobban meg kell vizsgálnunk a városiasodás kérdését: melyek a városok (*civitas*) és a mezővárosok (*oppidum*). A fallal övezett városok a *civitas*ok. Bár Szegednek nem volt városfala – legalábbis 1498-tól – mégis a királyi városok közé számították. Ezzel szemben a városfallal ellátott és többnyire *civitas*nak nevezett települések egy részének, például a püspöki székhelyek lakói jobbágnak számítottak.

A „mezőváros” ellentéte a „kulcsos” vagy „kerített” város volt, azaz a mezőváros kifejezés nem a mezőgazdaságra utal, hanem az erődítés hiányára. A magyar nyelvi tudat tehát városnak tartotta az *oppidum*okat is. A szlovák történetírás a felvidéki mezővárosokat kisvárosnak (*mestěčko*) nevezve, ugyancsak a városhálózathoz sorolja. A hazánkhoz annyira hasonló fejlődésű Lengyelországban a kortársak a városokat négy csoportra osztották: 1. főbb városok (*civitas principalis*; mindössze 6); 2. másodrendű *civitas*ok és *oppidum*ok; 3. évi és hetivásárral rendelkező *oppidum*ok; 4. vásár nélküli *oppidum*ok. A 689 lengyel város több mint fele (363) esik az utóbbi csoportba. Átlag 400 lakója volt egy ilyen *oppidum*nak.

A magyar történetírás hagyományosan csak a 30 királyi várost tartja valódi városnak. Ez a megítélés Werbőczy *Hármaskönyvére* megy vissza. Werbőczy csak a királyi városok lakóit tekintette polgároknak, az ő különleges jogait ismerte el. A többi város és mezőváros népessége a falvakhoz hasonlóan jobbágy volt. Hiba lenne a kisebb, még vásártartási joggal sem rendelkező mezővárosokat városnak tekinteni, ennek ellenére tagadhatatlan szerepük volt a városhálózatban. A kisebb vagy nagyobb önkormányzattal járó mezővárosi kiváltság és a vásártartási jog nálunk sem járt szükségképpen együtt. Voltak vásár nélküli *oppidum*ok, és falvak is rendelkezhetek heti, sőt évi vásártartási joggal. Ezek a falvak egy terület gazdasági centrumai voltak, a központ szerepét töltötték be.

A magyar történetírás – Csánki *Dezső* történeti földrajzi munkáját alapul véve – általában 800–900 várossal és mezővárossal számol. Csánki ide sorolta az évi vásárt (országos vásárt) tartó falvakat, valamint azokat a helységeket is, amelyeket csak egyszer is annak neveztek. Ha ezeket a helységeket figyelmen kívül hagyjuk, mintegy 500 mezővárossal számolhatunk. Ide számítva a kihagyottakat, valamint a heti piacot

tartó falvakat, kb. 1200–1250 „központi hely” lehetett az országban. Minden városnak, mezővárosnak és piachelynek megvolt a szűk piackörzete, amely egy kb. 15 km sugarú kört jelentett. A jelentősebb városias települések körül ennek többszörösét kitevő gyűrűk alakultak ki: a kisebb piackörzetek ezekbe a nagyobb piaci gyűrűkbe tagozódtak be. Leszámítva Erdélyt és Szlavóniát, az ország gazdasági központját jelentő főváros mellett hat regionális központ állapítható meg: Pozsony (amely régiójában Sopronnal megosztva gyakorolta a központi szerepet); a bányavárosok Kőrmöcbánya központtal; Kassa, Nagyvárad, Szeged és Pécs. Nagyvárad és Pécs püspöki városok voltak, így lakói jobbágyoknak számítottak. Ebbe a piackörzeti rendszerbe egyaránt beletartoztak a városok, a mezővárosok és a falvak. A tágabb piaci gyűrűk központját azonban csak a városok és a jelentősebb mezővárosok alkották, főként az említett kb. 150 földesúri város, illetve mezőváros.

VÁROSFEJLŐDÉS A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

Történetírásunkban a városfejlődés kérdése vitatott. A leggazdagabb és hosszú ideig egyedül ismert forrásadottságú Pozsony és Sopron történetéből kiindulva elterjedt az a nézet, hogy a magyarországi városok fejlődése a XV. században elakadt, esetleg még vissza is fejlődött (Szűcs Jenő). Kétségtelen, hogy a két nyugati város esetében a népesség a legjobb esetben stagnált a középkor végén, de ez nem mutatja az országos trendet. A főváros (Buda) és testvérvárosa Pest folyamatos fejlődése bizonyított, hasonlóképp Szegedé is, amelyből ekkor vált az ország öt legnépesebb városainak egyike. Egyes erdélyi városok valamelyest visszafejlődtek, mások azonban annál nagyobb fejlődést mutattak. Nem hanyatlásról vagy stagnálásról, hanem inkább bizonyos átrétegződésről beszélhetünk.

A városfejlődés megakadásának bizonyítására a kereskedelem történetéből levonható tanulságokat szokták felhasználni. Minthogy az ország külkereskedelmi mérlege passzív volt (még látni fogjuk, hogy ez sem egyértelmű), városainkban gyenge volt a kereskedelmi tőke, és ami volt, az is a délnémet tőkéktől függött, amely tőke áruhitelek formájában befolyása alatt tartotta a hazai üzletembereket. Az országba nagy mennyiségben jutott be viszonylag olcsó és jó minőségű külföldi iparcikk, ami a hazai kézművesség visszafejlődéséhez vezetett. Ez elsősorban a posztó- és késgyártásra jellemző, más szakmákra már kevésbé. Állítólag a mezővárosok kialakulása is rontotta városaink gazdasági helyzetét, ezért közreműködött hanyatlásukban is. A mezővárosok a városok piackörzetét szűkítették. E nézet mögött nem nehéz felismerni a jogi értelemben vett városfogalom elfogadását: azaz városnak csak a megfelelő privilégiumokkal rendelkező települések tekinthetők. A földesúri városok (például Pécs) és a jelentősebb mezővárosok középkor végi fejlődése azonban nem ronthatta a „valódi városok” helyzetét az ország „városmentes” területén, ahol egyedül Szeged számított városnak, amely éppen a késő középkorban indult fejlődésnek. A „valódi városok” körzetében kimutatható mezővárosok sem szűkítették azok piacait, hiszen felemelkedésük valószínűsíthetően az erőteljesebb árutermelés és forgalom következménye. A város uralta tág piackörzeten belül több szűknek bizonyuló piackörzet számára a

mezővárosok az alközpont szerepét töltötték be. (Az egyetlen fennmaradt középkori üzleti könyvet hátrahagyó Mórítz Pál soproni kereskedő például kapcsolatban állt a város körzetében lévő mezővárosok polgáraival, így többek között Csepreg, Kismarton, Nagymarton vagy Sárvár lakóival.)

Kétségtelen azonban, hogy néhány kivételtől eltekintve a jelentősebb városias külsőt öltött mezővárosok a XV. század közepétől erőteljesebben fejlődtek. 1390–1440 között 17, 1440–1490 között 21, 1490–1526 között 29 olyan mezővárosról maradt adat, amelyekben – Bácskai Vera számításai szerint – 400-nál több lakos élt. Ezek átlagos lélekszáma 670, 740 és 735 volt. A német felosztás szerint nagy részük a közepes és a jelentős kisvárosok kategóriájába tartozik. (A német „valódi” városok között voltak ugyanis 200 lakos alatti törpevárosok, 200–500 lélekszám közötti „kis” kisvárosok is!) Nőtt a mezővárosi céhek száma is: 1390–1440 között mindössze három mezővárosban alakultak céhek (a „valódi” városokban sem mindenütt), 1440–1489 között kilencben, 1490–1526 között már 17-ben.

A belső áruforgalom növekedését nem annyira az új vásárhelyek engedélyezése igazolja, bár ilyenekre is maradtak adatok, hanem a többségében a Zsigmond-korban vásártartási engedélyt nyert helységeekben tartottak a korábbinál több heti- és évi vásárt. A középkor végére az ország nagy részén nem volt olyan falu, ahonnan egy-két nap alatt nem lehetett volna hetipiacot találni.

A Mátyás- és főleg a Jagelló-korban a növekvő belső forgalom központjaiban fekvő városok fejlődése, beleértve a földesúri városokat, valamint a mezővárosok felső, városfunkciót ellátó részét, nem szakadt meg. Ez nem jelenti azt, hogy nem történt átrétegződés közöttük, egyesek fejlődése megakadt, másoké inkább előrelendült. Csak az 1510-es években mutatható ki egy széles körű megtorpanás, ami leginkább a külföldi egyetemekre beiratkozó városi és mezővárosi származású magyarországi hallgatók létszámának zuhanásában érhető tetten. Ez nyilvánvalóan kapcsolatban állt többek között az 1514-es parasztháború leverésével – amely után megnehezült a jobbágyok városba költözése –, valamint a növekvő török veszéllyel, és a század első évtizede végén mutatkozó európai gazdasági válságjelenségekkel.

A POLGÁRSÁG MEGÉLHETÉSI FORRÁSAI

Külkereskedelem

A határszéli városoknak Zsigmond király árumegállító jogot engedélyezett, és ezzel elősegítette bekapcsolódásukat a külkereskedelembé. Különösen Pozsony járt az élen. Polgárai többnyire a közvetítő kereskedelemből éltek: átvették, majd az ország belseje felé közvetítették a külföldi kereskedő által behozott árut, esetleg maguk szállították Budára. A Magyarországon termelt árutak is ők adták át a külföldi kereskedőknek. A budaiai és a kassaiak javára Zsigmond megszüntette a határszéli városok árumegállító jogának érvényességét. Mátyás tovább szűkítette a határszéliek kiváltságait, sőt, rövid bécsi kormányzata idejében felmentést adott a bécsiek árumegállító joga alól is. 1490-ben Miksa császár helyreállította a bécsiek kiváltságát, később azonban – nyilván a délnémet városok nyomására – visszaállította a Mátyás-féle rendelkezést.

1457–1458-ból fennmaradt a pozsonyi harmincad- (határvám-) számadása, amely igen magas külkereskedelmi hiányra utal. A vámérték 89,4%-át a behozatal tette ki, ezzel szemben a kivitel 10,6% volt. A behozatal nagy része iparcikk, elsősorban posztó- és késfélék, a kivitel pedig elsősorban állatokból és más nyers termékekből állt. Az a Duna menti kereskedelmi út, amely Pozsony után hagyta el az országot, egyike volt a legfontosabb külkereskedelmi útvonalaknak. A magas külkereskedelmi mérleghiányt magyar aranyforinttal elégítették ki, és ennek forgalma ténylegesen ki is mutatható a nyugati országokban. Ebből az következik, hogy a Magyarországra árut szállító, főként délnémet kereskedő tőkések – elsősorban nürnbergiek – vezető szerepet játszhattak a magyar gazdasági életben.

1542-ből is fennmaradt egy harmincadkönyv, amely Pozsonyon kívül a környék harmincadjainak forgalmát is tartalmazza. Ez viszont jelentős kiviteli többletről tanúskodik: a vámérték 69,5%-a esett a kivitelre! Ebből arra lehetne következtetni, hogy 1457–1458-tól megváltozott a trend a kivitel javára. A Jagelló-korban ezt támasztják alá a harmincadok bérbevételi szerződésai, amelyekben főként a kivitt elvámoló központi, budai és székesfehérvári harmincadok bevételeinek ugrásszerű növekedésével találkozunk. A harmincadok bérbeadásánál nem csupán a várható gazdasági hasznot, hanem más, egyedi szempontokat is figyelembe vettek, így ez nem teljesen használható fel bizonyítékként.

A magyar kivitel túlnyomó részét kitevő szarvasmarháknak csupán 7,05%-át vámolták el 1542-ben Pozsonyban, Szempcen 55,2%-át, Nagyszombatban pedig 30,8%-át. E két utóbbi vámhely hiányzik az 1457–1458. évi harmincadkönyvből, így nem biztos, hogy valóban akkora volt a kiviteli hiány, mint amekkorát a harmincadkönyv alapján feltételezték. Azt sem lehet megállapítani, hogy egyáltalán beszélhetünk-e külkereskedelmi mérleghiányról a XV. század közepén. Ettől függetlenül, külkereskedelmünk szerkezete nem mutat egészséges képet: nyersteleket (állatok, állati termék, bor, róz) vittünk ki, és iparcikkeket, valamint fűszert hoztunk be. A rézkivitel fő útja északnyugat felé vezetett. A Duna menti útvonal fontosságát megközelítette a délnyugati, amely a déli osztrák tartományokkal és Itáliával kötötte össze az országot. Ennek az útvonalnak a jelentősége hosszú ideig fennmaradt. A Kassán át Krakkóba vezető út a XV. század utolsó évtizedéig alapvető szerepet töltött be, ezután valamelyest csökkent a jelentősége. Fontos volt még az Erdélyből a román fejedelemségekbe irányuló kereskedelem. Ennek egy – nagyobb – része tranzitáru volt, hihetetlen mennyiségű osztrák eredetű kést exportáltunk Keletre. Onnan is jött be áru az országba. Végül – a háborús viszonyok ellenére – virágzott a magyar–balkáni kereskedelem. Többek közt sót és késeket vittünk ki, és még („rác”) textília is érkezett onnan. Mátyás király például 1478-ban egy Ruztem nevű török kereskedőnek engedélyezte a magyarországi üzletelést. A késő középkori török–magyar fegyverszünetek rendszeresen szabályozták a két terület egymás közötti kereskedelmét is.

Mátyás uralkodásától kezdve erősödött Buda országos kereskedelmi központ jellege: a budaiak kapcsolatot tartottak fenn valamennyi várossal. A külkereskedelemben korábban jelentős szerepet játszó pozsonyi olyan tőkeerős cégek, mint a Gailsamok és a Kochaimok, a század végével áttelepültek Budára. A fővárosban folyamatosan jelen voltak a külföldi kereskedelmi tőke képviselői, az olaszok közül főleg a firenzeiek és velenceiek, a németek közül pedig a nürnbergiek. A XV. század közepének zavaros

belpolitikai viszonyai kissé csökkentették a külföldi hatást, amely aztán a hatvanas évektől ismét növekedett. Gyakori volt, hogy egy külföldi cég valamely megbízottját – gyakran egy cégtárs rokonát – Magyarországra küldte és egyre gyakrabban Budára, aki rendszeren felvette a polgárjogot, így nem vonatkoztak rá a külföldiek kereskedelmét akadályozó szabályok. Az olaszok esetében Mátyás érvénytelenítette ezeket a korlátozásokat, így számukra nem volt szükségszerű a polgárjog megszerzése.

A budai vezető polgárság tagjai között ezért nem volt ritka az olyan külföldi, aki tulajdonképpen egy nyugati kereskedelmi cég tagja. Az 1440–1470-es évek között ilyen volt például a sokszoros bírói tisztet viselt bambergi Münzer János, akinek családja szerte Németföldön működött. Őt a századforduló évtizedeiben veje, a nürnbergi patrícus Haller Ruprecht budai tanácsstag követte, akinek családja (és cége) Németalföldtől Magyarorszáig üzletelt. A bajorországi (felső-pfalzi) Pemfflinger családból egyszerre többen érkeztek Keletre. A két unokatestvér közül Kristóf Bécsben, János Budán lett városhíró, egy harmadik rokon a magyar határon fekvő stájer Radkersburg kereskedővárosban telepedett le. A Pemfflingerek Mátyás uralkodásának utolsó évtizedétől kezdve játszottak nagy gazdasági szerepet. Említhető még a svájci Vogelweider család, amelynek tagjait a XV–XVI. század fordulóján Budán, Kassán és Krakkóban találjuk meg.

Míg Mátyás uralkodásáig a kereskedők egyaránt foglalkoztak kivitellel és behozattal, később az export és az import elvált egymástól. A bevitel túlnyomó többségben a német és olasz, illetve a tőlük függő s általában szintén német anyanyelvű hazai kereskedők kezében volt. A nagy volumenű – zömében szarvasmarhából álló – állatkivitelben pedig a hazaiak voltak érdekelték, és pedig főként a magyarok. A szarvasmarha-kivitel zömében nyugatra és délnyugatra irányult: a középkor végén a német területeknek a Nürnberg–Frankfurt–Köln vonaltól délre eső részét, valamint Észak-Itáliát, főként Velencét Magyarország látta el hússal. Ennek oly nagy volt a gazdasági jelentősége, hogy amikor valamilyen ok miatt (marhavész, kiviteli tilalom) akadózott a magyar marhakereskedés, a német városokban felmentek az árak és a bérek. A magyar állatkivitel már a XIV. század végén jelentős volt, az 1420-as években hosszabb időre visszaesett, majd az 1470-es évektől újra emelkedett. (Az 1457–1458-as harmincadkönyv a visszaesés idejében készült!)

Az export és az import szétválásának az volt az eredménye, hogy a külföldi importőr főként a magyar aranyforintot kereste és vitte ki, a magyar marhaexportőr pedig külföldi ezüstpénzt hozott be. Ezért a Jagelló-korban olykor törvényekkel akarták a magyar kereskedőket arra kényszeríteni, hogy marháikat még az ország határain belül, magyar pénzért adják el a külföldieknek. Nyugat-Magyarországon már elsősorban amúgy is a rossz minőségű német pénz forgott. Az 1514:66. tc. meg is indokolja ezt a törekvést: a rossz pénzeket az állatokat külföldön eladó magyarok szokták behozni. A kereskedelem szétválása azzal magyarázható, hogy Mátyás az 1460-as években fogantatott pénzreformjával leértékelte az aranypénzt az ezüstrrel szemben, ezzel a külföldieket a kivitel csökkentésére szorította, és megerősítette a hazai marhakereskedő réteget. Ezt az állapotot a Jagelló-kori, különben sem nagyon sikeres törvények sem módosították. Csak az 1520-as évek elején bevezetett pénzrontás hozott változást.

A magyar marhakereskedelemben és -kivitelben részt vettek a mezővárosi polgárok, sőt a falusi jobbágyok is. A legegyszerűbben ebbe az üzletágba kapcsolódhatott be a feudális urak kezén felhalmozott tőke. Sok kereskedőről tudható, hogy egyes urak

(sőt, Mátyás idején olykor a király) tőkéjét fektették be a marhakereskedelembé. Korszakunkban még ritkán, de korántsem elszigetelten találkozunk olyan urakkal és nemesekkel is, akik maguk is részt vettek a marhakereskedelemben (mint például Sárkány Ambrus országbíró vagy Hidasi Rácz Fülöp óbudai várnagy). Az urak olykor gazdaságon kívüli eszközökkel is növelni tudták a hasznot: marhakitelti tilalmat eszközöltek ki, társaiknak kiviteli engedélyt szereztek, így olcsóbban jutottak az állatokhoz, majd azokat a kiviteli tilalom miatt drágábban adhatták el külföldön.

Hasonló szerepet játszott a borkivitel is, bár csak bizonyos területeken. Az Ausztriába irányuló kivitel ugyanis nem volt könnyű, mivel a szőlőtermelő osztrák városok akadályozták a külföldi bor behozatalát. Így a borkivitel elsősorban Lengyelországra, a cseh királyság tartományaira és az északnémet területekre korlátozódott.

Réztermelés és -kivitel. A Thurzó–Fugger cég

A behozatalban a külföldi tőke vált az uralkodóvá, amely ugyan lehetőségeket adott a hazai polgárságnak, de a haszon nagy része az országon kívül keletkezett. Az állati és mezőgazdasági termékek kivitelében a hazai kereskedelmi tőke – amely a feudális urak pénzét is igénybe vette – élvezett elsőbbséget. Magyarország gazdag volt rézben, így a rézkivitel is jelentős szerepet játszott a hazai exportban. A rézkivitelben először – még a XIV. században – az olaszok voltak érdekelve. A XIV–XV. század fordulóján a délnémet kereskedelmi tőke (főként a nürnbergiek) is felismerte ennek a jelentőségét, és bekapcsolódott a rézkivitelbe, annál is inkább, mivel az Észak-Magyarországon bányászott nyersrész ezüstöt tartalmazott, de az ezüst kivonásának módszerét Magyarországon akkor nem ismerték.

A XV. század közepén mintha csökkent volna a külföldiek érdeklődése a magyar réz iránt, amelyet Budán keresztül Velencébe vagy északnyugatra exportáltak. A bányavállalkozásokban budai polgárok is részt vettek, így Ernusz János, Mátyás későbbi kincstartója vagy Edlasperger-Junckherr Péter, aki később Bécs felé is kiterjesztette tevékenységét.

A rézüzet három tevékenység megoldását követelte: ki kellett bányászni a rezet, amihez tőke kellett; el kellett juttatni a külföldi fogyasztóhoz; végül finomítani kellett az ásványt, azaz ki kellett vonni belőle az ezüstöt. Ez utóbbi a Thurzók megjelenéséig csak külföldön történt. A XV. században a vízbetörés a legtöbb hazai ércbánya használatát megnehezítette, olykor lehetetlenné tette, de mindenképpen megdrágította. (Ez persze nemcsak a rézre vonatkozott.) Új technikai eljárás bevezetésére volt szükség ahhoz, hogy a bányászat gazdaságossá váljon. Ilyen technikai eljárásokkal a németek kísérleteztek, és köztük igen jelentős szerepet játszott egy krakkói városi tanács tag, a magyar birtokos nemesi családból származó Betlenfalvi Thurzó János. Thurzó részt vett több külföldi bánya víztelenítésében, majd Magyarországon is engedélyt szerzett erre a tevékenységre.

Thurzó nem elégedett meg a műszaki jellegű feladat elvégzésével, hanem a magyarországi rézmonopólium megszerzésére törekedett. Fokozatosan kézbe vette a kisebb bányákat Besztercebánya környékén, majd 1494-ben sikerült bérbe vennie a legjelentősebbet. Ez Ernusz János egykori bányavagyonra volt, melynek tulajdonjoga felett a birtokos fia, Ernusz Zsigmond, pécsi püspök és Corvin János pereskedett. Thurzónak

sikerült mindkettővel megegyeznie. Thurzó kétségkívül tőkeerős üzletember volt, de célja eléréséhez – beleértve a bányák víztelenítését is – nyilván nem volt elegendő ereje. Jó megérzéssel nem a nürnbergiekkel szövetezett, hanem a XV. század végi Európa talán legtőkeerősebb cégével, az augsburgi Fuggerekkel.

1495-ben alakult meg a Thurzó–Fugger közös vállalkozás, ezután még többször megújították és módosították a szerződést, egészen addig, míg fel nem bontották az 1520-as évek közepén. A Fugger-tőke tehát bekapcsolódott a magyarországi bányauzletbe, a haszon pedig a két társtulajdonos család egyenlően osztozott. A „magyar üzlet” (*ungarischer Handel*) elvben külön cég maradt, azonban gyakorlatilag a nagy Fugger cég része volt – a Thurzókra tekintettel – önálló elszámolással. Ez a megoldás mindenkinek megfelelt, ugyanis hiába volt Thurzó krakkói polgár, magyar nemesként az ország lakosának számított, ezért olyan lehetőségei voltak, amelyekkel egy külföldi nem rendelkezhetett. Rövidesen Thurzó és legidősebb fia, György körmöcbányai kamaraispánok lettek, azaz nemcsak hogy ők gyakorolták az állami ellenőrzést a bányák felett, de ők álltak a legjelentősebb körmöcbányai pénzverde élén is. György, miután beházasodott a Fugger családba, később Augsburgba költözött. A kamaraispáni tisztelet apjuk halála után öccsei vették át, akik közül az országos méltóságokat betöltő Elek a bárók közé emelkedett, és a húszas években több ízben volt kincstartó, azaz a királyi pénzügyigazgatás feje. Nem kétséges, mekkora haszonnal járt ez a cégnek.

A Thurzó–Fugger cég vagyona nem hasonlítható a legtőkeerősebb hazai vagy Magyarországon kereskedő külföldi cégek vagyonához sem. A Fugger cég 1527-es leltárában – a Thurzók kiválása után, amikor a magyar üzlet nagy veszteségeket szenvedett – a „magyar üzlet” 217 083 forint aktívummal szerepel 53 952 forint passzívummal szemben. (Korabeli könyveléstechnikai okok miatt hiányzik ebből a behajthatatlan és kétes követelések összege, noha természetesen azokat is nyilvántartották.)

Több olyan ok volt, amely a cég számára a katasztrófát jelentette. Sokak számára visszás volt, hogy Thurzó Elek kincstartóként azt a céget ellenőrzi, amelynek egyik vezetője. Hozzá kell tenni, hogy felesége Szatmári György főkancellár és esztergomi érsek unokahúga volt. Ez a rokonság további segítséget jelentett számára. A primás 1524-ben meghalt, utóda, Szalkai támogatása pedig már nem feltétel nélküli. A körmöci kamara Mária királyné érdekkörébe tartozott, aki növelni szeretne volna az onnan származó bevételeit. Végül egy nürnbergi kereskedőcsoport és a vele kapcsolatban álló budaiak szerették volna rátenni kezüket a rézügyletre. Az eredmény: 1525-ben letartóztatták a Fugger cég budai fiókjának személyzetét, és elrendelték a bányák elkobzását. Thurzót (és a fiók főnökét) arra kényszerítették, hogy a cég számára káros szerződést írjanak alá. Jakob Fugger, a cég augsburgi főnöke diplomáciai úton próbálkozott a „magyar üzlet” megmentésével. A bányákat és a kamarát egyelőre mégis közvetlen állami kezelésbe vették. Nem egészen egy év múlva, 1526-ban II. Lajos, aki a török elleni hadjárat miatt rá volt utalva a Fugger-bank kölcsönére, visszaadta a „magyar üzletet” a Fuggeréknek. A Thurzók ekkor már kiváltak a cégből.

Belkereskedelem

A belkereskedelem az árutermelés fejlődésének fokmérője. A sűrű piaci és vásárhálózat elsősorban a belkereskedelem igényeit hivatott kielégíteni. A vásárokon vásárolták

fel a kivitelre szánt állatokat és borokat, és adták el az importcikkeket. A sok száz, évi vásárt tartó helyből kiemelkedett néhány, amelynek jelentősége egy-egy országrészre kihatott. Tanulságos ebben a vonatkozásban egy, a XVI. század második feléből származó, még a középkori állapotot visszatükröző német kereskedelmi kézikönyv. Magyarországon jelentős vásártartó helyként a következőket említi: Bába, Buda, Eger, Nagyvárád, Pest, Pozsony, Székesfehérvár és Tata. Ezek között négy királyi város, két püspöki székhely és két mezőváros fordul elő. A Tolna megyei Bába, amely egyben híres búcsújáró hely is, más adatok szerint is fontos sokadalom volt. A legjelentősebbek a viszonylag központi fekvésű Nagyvárád és Székesfehérvár, Szent László és Szent István zárandokhelyei voltak.

A XVI. század kezdetén Magyarországon járt gazdag német kereskedő, Hans Paumgarten feljegyzésében Budát és Pestet már gazdasági egységnek tartotta, de leírta azt is, hogy a pesti sokadalmak jelentősebbek a budaiaknál. Pest ugyanis – hasonlóan a fent említett nyolc hely többségéhez – nem annyira a külkereskedelemre, hanem a belföldi piacra támaszkodott. A belföldi árucserében a hazai városok és mezővárosok magyar polgársága járt az élen. Jellemző, hogy az 1440-es évektől kezdve Buda városa akkor állt ki, olykor a többi várost is mozgósítva, a belkereskedelem szabadsága védelmére, amikor magyar bírót állt a város élén. (Budán 1439 óta évente felváltva választottak magyar és német bírót.)

Az áruforgalomban nemcsak a külkereskedelmi cikkek cserélődtek. Egyes városok gabona-behozatalra szorultak, például Budát főleg a Kisalföldről látták el gabonával. Nem egy esetben gabonára volt szüksége a szőlőtermelő vagy főként állattenyésztő területeknek is. A gabona szállítása nem volt mindig egyszerű feladat, mivel tengelyen a viszonylag kis mennyiségű, nem drága árut lehetett szállítani. A szállítási költségek növelték a búza árát. Hajón olcsóbban juttathatták el a fogyasztóhoz a kenyérgabonát, de ez csak akkor volt kifizetődő, ha a víz folyásának irányában szállították. Ezért volt az, hogy Budára a távolabbi Kisalföld és nem a Nagyalföld szállította a gabonát. A kenyérgabonán kívül mindenütt szükség volt az elsősorban lótakarmányozásra szánt zabra, amelyre a déli határvárak közelében mutatkozott nagy igény.

Belkereskedelmi szempontból a bornak nagyobb volt a jelentősége, mint a gabonának. Az, hogy Magyarországon sok és jó bor terem, mindenki előtt ismeretes volt. A német Cochlaeus, aki „Németország rövid leírása” címmel 1512-ben tankönyvet írt, a szomszédos Magyarországot röviden így említette: „Magyarország nagy kiterjedésű terület, gazdag borban, gabonában, szarvasmarhában, takarmányban és aranyban... Nagy kiterjedéséhez képest nem népes, mint ahogy Lengyelország sem az.” A bor jelentőségét kiemeli a kortárs Oláh Miklós is, aki szerint a legfontosabb borvidékek a Szerémség, Somogy, Baranya, Pozsony és Sopron megyék, Eger környéke, Borsod, Abaúj, Veszprém és Zala megyék, Erdély és Szlavónia. A borra nagy szükség volt, mert a középkori ember is tudta, hogy a víz nem elég tiszta a városokban, ezért főleg bort ittak. A szőlősgazdák (miután megfizették az egyháznak a tizedet, a földesúrnak pedig általában a kilencedet) borukat otthon kimérhették. Nagyobb termés esetén a bor kereskedelmi forgalomba került, és mint láttuk, kiviteli cikk lett belőle. A dél-dunántúli és szerémségi – kiváló minőségű – bor nagy része Budán és főleg Pesten cserélt gazdát. Az északkelet-magyarországi városok, Kassa és környéke, borszükségletüket főként a Hegyaljáról fedezték.

Az élelmezési cikkek között a halat kell még említeni, amelyet olykor exportáltak is. Az import fűszerfélék is az ország elszórt piachelyein kerültek szétosztásra. Feltűnő, hogy az urasági számadáskönyvekben sem ritka az élelmezési cikkek vásárlása, noha az uradalom természetbeni juttatás formájában jobbágyaitól is hozzájuthatott ezekhez. A városokon belül kimért hús- és pékarúfélékkel is számolhatunk.

A belkereskedelem biztosította a fogyasztók számára az iparcikkeket is. Az importcikkek, a különféle posztófélék (beleértve a részben hazai gyártású olcsó szürke posztót is) és a kések mellett nincs olyan ruházati vagy munkaeszköz, amelynek piaci forgalmát ne igazolnák forrásaink. Kiemelkedő az épületfa, a deszka, a gerenda forgalma, ezek különösen gyakran fordultak elő forrásainkban.

A belkereskedelem a sűrű piachálózaton keresztül bonyolódott. Az évi vásárokat a parasztok – a mezővárosok esetében is – még viszonylag távolról is felkeresték. Nem ritka a 10–20 kilométeres távolság, de sok adat maradt jóval távolabbiakra is. Például a nagyszőlősi vásárokon megjelentek a 45 kilométerre eső Barkaszból, Salamonváron az 55–60 kilométerre fekvő Bozsokról, Nagytúron (Mezőtúr) a 140–150 kilométerre eső Nyírbátorról, (Nyírbátor esetében, amely maga is mezőváros, e távolság magyarázható lenne ezzel is), a hatvani vásárt csallóköziek is látogatták. A távolság nem függött attól, hogy milyen jellegű településen lakott a vásároló: a bánhegyesi Kis testvérek a 180–200 kilométerre fekvő Pestre hajtották fel marháikat eladni.

A piacokon nemcsak hivatásos kereskedők árultak. A mezőgazdasági termékeket elsősorban a termelők bocsátották áruba, beleértve az esetlegesen csak jobbágyaitól terményjáradékban részesülő birtokosokat is. Az pedig teljességgel bizonytalan, hogy az üzletbe mikor kapcsolódott be egy hivatásos közvetítő. A kézművesek saját áruikkal kereskedtek. A hús kimérésén kívül a mészárosok szarvasmarha- és borkereskedelemmel, a gabona eladása mellett a pékek malomiparral is foglalkoztak. A kereskedelemben megvolt a hierarchia: a nagyobb városok üzletemberei a kisebb városokban, illetve mezővárosokban lakó társaik közvetítésével adták el áruik egy részét, mint ahogy azt Mórítz Pál esetében láttuk.

A városokban meg kell különböztetni a kis- és a nagykereskedelmet. A középkorban a nagy hasznót a kicsiben történő árusítás jelentette, ezért a legtöbb város féltékenyen ügyelt arra, hogy kis tételben a vásárok kivételével csak saját polgáraik árusítsanak. E tekintetben a polgárok között is volt különbség: iparcikkeket csak az azt gyártó városi kis vagy szakma mesterei adhattak el kicsiben, míg egyes árucikkek esetében bizonyos kereskedőrétegeket illetett meg a kiskereskedés joga. Ki lehetett játszani a rendelkezéseket: például egy külföldi cég elküldi családtagját vagy üzleti megbízottját, aki polgárjogot szerezve már szabadon adhatja el akár kicsiben is a cég nyugati származású áruit – ahogy ezt már előbb is láttuk. Budán a három legfontosabb kereskedői kategória bécsi mintára különült el egymástól. Az élen az úgynevezett „boltos urak” álltak, akik csak bolthajtásos üzletekben árulhattak. Kis tételben csak ők adhatták el a drága selyemszöveteket, más áru (például fűszer, vászon, olaj) esetében meg volt adva az a mennyiség, amely alatt nem árulhattak. A posztó kiskereskedelmi forgalma a posztómetők vagy „kamrás urak” (kamrákban árulták) kiváltsága volt. A harmadik csoportot a kalmárok alkották, akik főként kőből vagy fából készült bódékban árultak a piacokon (ezt akkor németül „Kram”-nak nevezték, ebből lett a német „Kramer” és a magyar „kalmár” szó). Sokféle áruval kereskedhettek, még olcsó selyem- és posztó-

félékkel is, amelyek nem estek a boltos urak és a posztómetők kiváltsága alá, ezenkívül fűszerrel. Vagyonban és tekintélyben nem érték el az előző két csoport tagjait, mégis bekerülhettek a városi vezető rétegbe. Mórítz Pál is kalmár volt. Még megemlítendők a hites alkuszok, akik az árumegállító joggal rendelkező városokban az idegenek és a helyiek közötti kereskedelem lebonyolításával (és ellenőrzésével) foglalkoztak.

Ezek a kereskedő „szakmák” megvoltak vidéken is: például 1513-ban a Somogy megyei Szentpál mezővárosban egy hatalmaskodás alkalmával egy kalmár testvérpár áruit elvették, többek közt 60 forint értékű süveget és kést. Egyre jelentősebb lehetett az a nemesekből, mezővárosi polgárokból és gazdag jobbágyokból álló réteg, amely nem vallotta magát hivatásos kereskedőnek, de jövedelme egy része a kereskedésből származott. A legfelsőbb körökben, a főpapok és a főurak között is megtaláljuk őket, de nem állítható, hogy többségben lettek volna a nagyurak között. Egyesek csak hitelt nyújtottak, mások megbízottaik útján maguk is kereskedtek. Hasonló volt a helyzet a nemességnél: sokan részt vettek elsősorban az állat- és borkereskedelemben vagy egyéb üzleti vállalkozásban (például a tizedbérletben), de nem mondható, hogy ez lett volna a jellemző a nemesség többségére. Már létezett egy olyan nemesi réteg, amely nem vetett meg semmiféle üzletet, bármely árut megvásárolt, gyakran hitelben, hogy azt máshol jó áron eladhassa. Ilyen volt például Inárcsi Miklós deák, aki többek között borral, épületfával, posztóval stb. kereskedett, és a XVI. század elején Pest megye országgyűlési követeként is szerepelt.

A XVI. század elejéig a nagyurak és a nemések kereskedelmi érdeke csak kismértékben ütközött a polgárok és a jobbágyok érdekeltségével. Sőt bizonyos esetekben az előbbiek hozzájárulhattak az utóbbiak üzletének fellendítéséhez, amennyiben csendstársként részt vettek abban. A városi polgárokon kívül főleg a mezőgazdasági cikkeket termelő mezővárosi és falusi lakosságból – elsősorban a szőlővidékeken és az alföldi szarvasmarha-tenyésztő tájon – alakult ki egy viszonylag tőkeerős, a kereskedelembe intenzíven bekapcsolódó réteg. Ide tartozott az Oláh Miklós által megnevezett debreceni Bíró Mátyás, aki állítólag rendszeresen tízezer szarvasmarhát tenyésztett eladásra. Sok adat maradt gazdag falusi jobbágyokról is. A Pilis falui Mód Mihály 1510-es végrendeletéből tudjuk, hogy ménese és marhái is voltak, adószai közül egyesek a bor árával tartoztak. Nyilvánvaló, hogy Mód is kereskedett. A szarvasmarha-kivitel ezt a réteget erősítette.

A kézművesség

A fennmaradt harmincadnaplók alapján nem következtethetünk a hazai kézművesség általános hanyatlására ebben a korszakban, bár a leginkább tőkeképző szövőipar fejlődését erősen gátolta a külföldi posztóbehozatal. Posztón és késeken kívül legfeljebb süvegekből érkezett olyan mennyiségű külföldi áru az országba, ami gátolhatta a hazai mesterek munkáját. A fentieket leszámítva az ország iparcikk-szükségletét a hazai kézművesség látta el, tehát a hazai kézműipari termékek csekély exportja nem jelenti azt, hogy az ország nem biztosított volna elegendő piacot a hazai mestereknek.

A legnagyobb városoktól a közepes falvakig megtalálhatók a kézművesek mindennütt. A település gazdasági jelentőségétől függött, hogy a lakosságon belül mekkora volt a kézművesség aránya, hány szakmára vált szét, azaz mennyire differenciálódott.

Pontos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre, a foglalkozási statisztikák általában a foglalkoztatást jelentő vezetéknevek alapján készülnek (azaz a Szabó vezetéknevet szabó foglalkozásúnak tekintjük). A módszer sok hibalehetőséget rejt magában: nem biztos, hogy minden Szabó valóban szabó volt és még kevésbé biztos, hogy csak a Szabó vezetéknevűek számíthatók a szabók közé. További nehézséget jelent, hogy nem tudjuk bizonyítani, hogy a kézművesség az ipart űző főfoglalkozása lett volna, nem pedig esetleg csak télen művelte, nyáron pedig gazdálkodott.

Mindezt tekintetbe véve, a jelek szerint a legiparosodottabb részek Buda, valamint az erdélyi szász városok voltak. Buda esetében 1505-ből és 1510-ből fennmaradt a város bordézsma-jegyzéke, 683, illetve 648 névvel, melyek között 31,7%, illetve 33,5% volt a kézműves foglalkozású. A mészáros céhnek 39, illetve 43 tagja volt, közülük 20, illetve 21 fordul elő a szőlőbirtokosok közül. Miután a mészárosok a legvagyonosabb kézművesek közé tartoztak, valószínű, hogy az iparosok nagy része nem birtokolt szőlőt, így a kézművesség fenti aránya elfogadhatónak látszik. A Nagyszebenből, Brassóból, Segesvárról és Medgyesről 1451 és 1518 között a bécsi egyetemre beiratkozó 311 hallgató közül 129, azaz 41,5% született kézműves családban. Ez az arány jól mutatja a kézművesség jelentőségét a szász városok esetében, mivel ugyanekkor a budai hallgatóknak csak 11,8%-a, a pozsonyiaknak 9,4%-a, a soproniaknak 13,3%-a volt iparos fia. A királyi városokban – elsősorban Nyugat-Magyarországon – a kézművesek alkották az adózó polgárság egynegyed-egyötöd részét.

A mezővárosok esetében – közéjük számítva a városias településeket is – nőtt a kézművesség aránya. 1400–1450 között 16,7%, 1451–1490 között 18,5%, 1491–1526 között 20,4% volt az iparosok aránya a családfők között. Az élen a ruházati (főként a szabó és a varga) ipar állott, ezt követte a vasipar és az élelmezési ipar. Hasonló volt az iparágak megoszlása a jogi értelemben vett városoknál is, ahol a három kiemelkedő iparág mellett (főként a szőlőtermelő városoknál) a faipar (Sopron 1523: 19,1%, Pozsony 1434, 12,8%), az építőipar (Pest 1440–1529: 10,8%, Szeged 1522: 11,6%, Sopron 1523: 11,9%), valamint a bőripar (Pest 1440–1529: 14,6%) említendő, hogy csak a 10%-nál magasabb arányú iparágakat említsük. A faipar a hordógyártást takarja, ugyanis az ácsokat az építő- és agyagiparhoz sorolják. (A fazekasok is ide tartoznak.) A bőripar elsősorban a tűmárokat jelenti, mivel a vargákat és a szűcsöket általában a ruházati iparban tartja számon a szakirodalom.

A leginkább differenciálódott, több szakmára oszló iparág a vas- és fémipar volt. Budán, ahol 1440–1529 között 79 mesterségről maradt fenn adat, a vas- és fémipar 27 szakmára oszlott. Az egyszerű kovács is több mesterséget jelentett: kovács mellett például a kardcsizárt, késgyártót, lakatost stb. A falvakban és kisebb mezővárosokban valamennyi vasipari tevékenységet a kovács látta el. Az erős külföldi verseny ellenére a szövőipar sem tűnt el. Sopronban például 1466-ban az iparosok 9,5%-a, 1523-ban 7,9%-a űzte ezt a szakmát, a csökkenés azonban nem jelentős. Hasonló arányú a változás Budán, ahol 1440–1490 között 8,5%, 1490–1529 között 7% végzett szövőipari tevékenységet. A mezővárosokban is megközelítőleg azonos a takácsok aránya, 1400–1450 között összességében 8% volt, míg 1450–1526 között 5% körül stabilizálódott.

Az adatok azt tükrözik, hogy leginkább a szolgáltató jellegű iparágak virágoztak, közülük is főként azok, amelyek viszonylag drága árut is kereskedelmi forgalomba

juttattak. Az ilyen mesterségek gyakorlói közül a leggazdagabbak bejutottak a városi vezető rétegbe is. Az üzleti forgalom hatására megindult a tőke-felhalmozódás is, a tőkét azonban többnyire a kereskedelembe forgatták vissza. Például Szabó Benedek budai polgár, akitől a kincstár drága szöveteket vásárolt, 1495-ben Miksa római királytól németországi kereskedelmi kiváltságot kapott.

Az ország lakosságát elsősorban ez a kézműves réteg látta el iparcikkkel. Néhány iparág esetében a külföldi behozatal csökkentette a hazai mesterek üzleti lehetőségeit. Az üzleti hasznot, amennyiben nem fordították ingatlan, főként szőlővásárlásra, elsősorban a kereskedelemben kamatoztatták tovább: a kereskedelmi tőke Magyarországon gyakorlatilag nem nyomult be az iparüzésbe. Az olyan kísérletek, mint a kassai barhent- vagy a bártfai vászonszövés vagy nem voltak eredményesek, vagy nem számítottak jelentős vállalkozásoknak. Nem nőhetett ki fontosabb tőkés vállalkozás a budai pékek tevékenységéből sem, zsemlesütők ugyan szereztek malmokat, de ez a lépésük a gabona- és lisztkereskedelembé való bekapcsolódásukat szolgálta. Egyedül két esetben jött létre nagy létszámot és több iparágat mozgató együttműködés: az építőiparban és az ágyúgyártásban. A felhasznált tőke mindkét esetben feudális eredetű volt, nagyobb építőipari vállalkozásokat csak a király vagy a nagybirtokosok, esetleg a városi tanácsok pénzelhettek. Nagyobb mennyiségű ágyút ugyancsak az említettek tőkéjével készíthettek. Sok ágyút általában egy bizonyos hadjárat számára gyártottak le (például 1494–95-ben az Újlaki Lőrinc ellen indított háborúban), nem pedig üzleti célból. A Magyarországon űzött és a külföldi konkurenciától nem veszélyeztetett kézműipari ágazatok nem tudtak úgy a kereskedelmi tőkéhez kapcsolódni, mint a nyugati országokban. Ez önmagában még nem tekinthető károsnak, az már inkább, hogy az egyre erősödő hazai kereskedelmi tőkének nem volt egyeduralma az ország gazdasága felett.

CÉHFEJLŐDÉS A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A céhszervezet kettős-célt szolgált. A hatóság – legyen az a városi előjáróság vagy a település földesura, esetleg a király – általában a céheken keresztül felügyelt a kézműipari termékek minőségére, amely iparrendészeti feladatot látott el, és ellenőrizhette a kézművesség tevékenységét. A céh egy, esetleg több egymással szövetkező szakma iparosainak érdekvédelmét is szolgált: meg kellett akadályozni, hogy más rokon szakmák vagy a céhen kívüli, esetleg más városban lakó mesterek versenytársként léphessenek föl. Ez jól illeszkedett a középkori városok általános, helyi érdekeket képviselő gazdaságpolitikájába (például a vásárokon kívül csak helyi iparos adhat el kicsinyben árut). A céhnek kellett megakadályoznia, hogy idegen áru a városba kerüljön.

Az érdekvédelem feladatkörének ellátásával kapcsolatban a késő középkorban egyre erőteljesebben érvényesülő új szempontok mutathatók ki. Korábban jóval ritkábban léptek fel a céhen kívüli kézművesek, az úgynevezett kontárok ellen. Mostanra ez lett a céh egyik fő feladata. Emellett egyre több céhlevélben megtalálható a céhbe való belépés megnehezítésére utaló törekvés. A mestervizsga a „remek” elkészítéséből állt, minél bonyolultabb és nyersanyagigényében drága „remeket”

követeltek meg. A remek elkészítése után, amennyiben a mesterek azt elfogadták, ki kellett fizetni a céhbe való belépést, valamint a legtöbb céhben meg kellett vendégelni a mestereket. Ennek mértéke céhenként változott, volt, hogy az új mester köteles volt valamennyi céhtagot feleségével együtt gazdag lakomára (előírt bormennyiséggel) meghívni, sőt esetleg még másik kisebb étkezést is biztosítani. Másutt megelégedtek csak a mestereket érintő vendégeskedéssel. Budán, ahol a német mészároscéh taglétszáma 40 körül mozgott, egy ilyen lakoma anyagi katasztrófába kergethette az új mestert.

Mentességet szerezni lehetett a megszorító intézkedések alól. Egy céhbeli mester fiának általában elengedték a díjat, esetleg a megvendéglést is, vagy pedig csökkentették annak mértékét. Az a legény, aki feleségül vette egy mester leányát vagy annak özvegyét, az hasonló felmentést kapott, vagy az anyagi terheket a felére csökkentették. A céhtagok családjuk érdekében nehezítették az idegenek bejutását a céhbe. A céhet családi monopóliumokká kívánták átalakítani, a mestergyerek vagy a benősült legény műhelyt és szerszámokat örökölt, amivel jobb helyzetbe jutott társainál. Ez a gyakorlat demográfiai következménnyel is járt: a mesterözvegy és a valószínűleg jóval fiatalabb legény házasságából nem vagy csak kevés gyermek születhetett. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a középkori város állandóan igényelte az új beköltözőket. Ezzel a ténnyel a kortársak is tisztában voltak.

Már a XV. század közepe előtt is alakultak céhek, számuk Mohácsig állandóan bővült. Budán például legalább 26 céhbe tömörült 37 mesterségre következtethetünk. Az első céh Pesten csak 1444-ből mutatható ki (vargák), Mohács előtt azonban már 11 céhbe 27 iparág tömörült. Valószínűleg mindkét városban több céh működött, mint ahányra az adatokból következtetni lehet. A kisebb városokból – mint például Sopron és Bártfa – kilenc-kilenc céhre maradt adat. A mezővárosokban általában kevesebb céh működött, de például Debrecen esetében nyolcról tudunk. A mezővárosokban és a kisvárosokban gyakran több iparág alkotott egy céhet, de a nagyobb központokban sem volt ez ritka. Budán például közös céhük volt a harangöntőknek, a bádgosoknak, a lakatosoknak, a sarkantyúgyártóknak, a dróthúzóknak és a tűgyártóknak, illetve a pintéreknek és az esztergályosoknak vagy az erszénygyártóknak, a kelmefestőknek és a kesztyűsöknek. Pesten 1446-ban alakult meg az íj-, a pajs-, a szíj-, a nyíl-, a tegez- és a nyereggyártók, 1482-ben az ácsok, a kőfaragók, a kötőrők, a kerégyártók, az asztalosok és a pintérek közös céhei. Közös céhük volt a festőknek, a gyöngyfűzőknek, az aranyfüstverőknek, a szobrászoknak és az üvegeseknek is. (1529-ben már ötvöscéh is alakult.) A vegyes lakosságú városokban gyakran a céhek is tükrözték az etnikai megoszlást, például külön német és magyar mészáros-, tímár-, szabó- stb. céh működött. Egyre több iparág igyekezett céhbe tömörülve biztosítani a jogait, ott, ahol viszonylag kevés mester tartozott egy szakmához, más mesterségekkel egyesültek.

A céhszervezet nemcsak a külső konkurenciával, hanem a belső differenciálódással szemben is védte tagjait. Igyekeztek azonos beszerzési lehetőségeket biztosítani a mestereknek, maximálták a felvehető legények és inasok számát, nehogy egyes mesterek kiemelkedjenek a többiek közül. Ez a szabályozás szűkítette a tőkeképzési lehetőségeket. Ennek ellenére ebben a korszakban még túlnyomóan pozitív szerepet játszottak a céhek, javították az áru minőségét, a mestereknél lehetett legjobban

kitanulni a szakmát, még a falusiak is a városba mentek mesterséget tanulni. Egyre csökkent azonban annak lehetősége, hogy a városban mester váljon belőlük, ezért több esetben a legények saját érdekeiket képviselő társulásokot alapítottak. Ezek a társulások formailag vallási jellegűek voltak (a céheknek is külön oltáraik voltak a templomban), és egyben a temetkezési segélyegylet szerepét is betöltötték.

SZŐLŐTERMELÉS A VÁROSBAN, A MEZŐVÁROSBAN ÉS A FALVAKBAN

Azokban a városokban, amelyek környékét szőlők borították, mint például Budát és a nyugati határszél városait, a polgárságnak is fontos megélhetési forrást nyújtott a szőlő. A szőlőművelés mezőgazdasági tevékenység, ugyanakkor a szőlészetnek az iparhoz hasonló szerepe miatt szinte mezőgazdasági iparnak is felfogható. Igen munkaigényes, szakértelmet kívánó tevékenység, amely szerszám- és tárolóedény- (például hordó-) szükséglete miatt több iparág számára is munkát ad. A bor – miként láttuk – fontos kereskedelmi árucikk is. A szőlőtermelés gyakran kiszorítja a gabonatermelést, ezért gabonabehozatalra van szükség. Munkaigényessége miatt a szőlőt általában nem számították a jobbágy telki állományához, ezért szabadon adhatta-vehette, és ezzel hozzájárult a jobbágyok szabadságjogainak fejlődéséhez.

Mivel a szőlőtermelő városokban nemegyszer a lakosság több mint felének volt szőlője, felmerülhet a kérdés, hogy nem ez jelentette-e a fő megélhetési forrásukat, és mellette a kézműipar, a kereskedelem csak másodlagos volt. Adatainkból világosan kiderül, hogy erről – a kevés gazdag szőlősgazdát, illetve a szőlőkben dolgozó napszámosokat leszámítva – nem beszélhetünk. 1505-ből és 1510-ből fennmaradt a budai bortized-kerület összeírása. 1505-ben 683 szőlő 603 birtokos kezében volt. Közülük 58,9%-nak termett száz budai köbőlnél kevesebb mustja. Száz köből must ára akkor 12,5–14 forint volt, amelyből fizetni kellett az egyházi tizedet és az ismeretlen összegű városi adót. Azt is figyelembe kell venni, hogy a szőlőtermesztés költségigényes tevékenység. Amikor egy gyalogos katona havi zsoldja 2 forint volt, száz köből termés csak a családi szükségletek kielégítésére volt elegendő. 1505-ben igen jó termés lehetett, mert összesen 84 000 köből must termett Budán, öt év múlva azonban csak 59 000 köből.

A városi szőlők esetében gyakori tulajdonosváltás figyelhető meg. Ezt igazolja az említett két budai dézsmalajstrom is. 1510-ben a szőlősgazdáknak mindössze 41,7%-a művelte meg ugyanazt a szőlőparcellát, mint 1505-ben. Azaz: öt év alatt a szőlőtulajdon több mint fele kicserélődött. Hasonló adatokat más városoknál is találunk. A szőlőből származó haszon függ az időjárástól stb., ezért általában tíz év alatt válik kifizetődővé. A szőlőbirtok mobilitása azt bizonyítja, hogy a polgárság elsődlegesen nem a szőlőből akart megélni, hanem a szőlőtulajdont tőkebefektetésnek tekintette, amit bármikor jó áron el is tudott adni.

Arra már kevesebb az adat, hogy mekkora volt a mezővárosi és falusi szőlőtermelők-nél az ingatlanmozgás. Valószínűleg a gazdagabb kereskedők és kézművesek itt is tőkebefektetésnek tekintették a szőlőt. Mivel a jobbágy is szabadon rendelkezhetett

szőlőingatlanával, ez esetben különösen gyakran találkozunk úgynevezett *extraneus* („vidéki”) birtokosokkal (azaz az illető nem abban a helységben lakik, amelynek határában a szőlő volt). Például a Pető család hat Tolna megyei falujában 1484-ben 124 jobbágy élt, ugyanakkor 73 *extraneus* szőlőt írtak össze. Más szempontból is érdekes a Batthyányak Fejér megyei Battján faluja 1502-ből. 22 jobbágy gabona és bor után egyaránt adózott urának, 5 jobbágy kizárólag gabonát termelt, ezzel szemben 63 helybeli és 6 *extraneus* csupán bor után adózott. Eszerint telkes jobbágynak kizárólag a 27 gabonatermelőt tekinthetjük, a helyiek 70%-a kizárólag szőlőtermelő – elvileg – zsellér.

A szőlőtermelés haszna hamarosan felkeltette az urak érdeklődését is. A szőlők (és a gabona) után termelője tizeddel tartozott az egyháznak, és elvileg kilenceddel a földesúrnak, bár akadt még olyan birtokos, aki a kilenced helyett – a törvény tiltása ellenére – megelégedett más járadékkal (például a csöböradóval). Az egyház gyakran bérbe adta tizedeit: a bérlők között valamennyi társadalmi réteg kimutatható, de egyre nőtt a nemesi bérlők aránya. A tizedbérlő és az egyház ha maga szedte a tizedet, a bort jó áron akarta eladni, és a borkereskedés nemegyszer állította szembe a szőlőtermelő városokkal. A városok azzal a kiváltsággal rendelkeztek, hogy nem lehetett városukban idegen bort eladni. Buda például gyakran viszálykodott a tizedborait árusító püspökökkel, különösen a veszprémiel. Miután a kilencedbirtokos földesúr kocsmáztatási joggal rendelkezett, a helyi termelők csak az év egy részében adhatták el saját borukat. Természetesen a tizedbirtokos egyház is kocsmáztatott. Ez hatalmas bevételi forrásnak számított. A kalocsai érsekség 1521. évi bevételéből több mint 1000 forint esett csak a kocsmáztatásra, ami az érsekség bevételeinek csaknem egyharmadát jelentette. Az 1510-es évek végén az ónodi uradalom pénzbevételének is közel 30%-át tette ki a borkilenced és a kocsmáztatás.

A földesurak tehát komoly versenytársai voltak a szőlőtermelőknek, mivel őket nem terhelte a drága művelési költség. A XV. század végétől nehézségbe ütközött a királyi városokban az *extraneus* szőlőbirtoklás. A polgárok a város határain belül nem tartoztak járadékfizetéssel. A városi polgárok ugyan fizettek járadékot a határaikon túl eső szőlők után, de a kilenced alól fel voltak mentve. Ez azt eredményezte, hogy egyes helyeken elnéptelenedtek a város melletti falvak, miután a szőlőt telepítő jobbágyok eladták földjüket a városi polgároknak, ők maguk pedig a városba költöztek. Így néptelenedett el Óbuda mellett Óbudaörs a XIV. század második felében, száz évvel később pedig a Buda melletti Sasad. Ez állandó viszály forrása volt a birtokos és a közeli város között. Már Mátyás király a Szentgyörgyi grófok javára ítelt egy Nagyszombat városával szembeni perben, és eltörölte a város kilencedmentességét a grófok földjén. Az 1498:41. tc. a kilencedmentesség eltörlését rendelte el, Buda, Székesfehérvár és Szalánkemén városokat pedig név szerint említette. Más kérdés, hogy a törvényt nem tudták teljes mértékben végrehajtani, a törvény meghozatala után – erősen felemelt bérösszeg fejében – a Szentgyörgyiek is lemondtak a nagyszombatiak kilencedfizetéséről.

A szőlő annyira fontos volt a városi polgároknak, hogy a nagyobb városok – ha nem volt elegendő szőlő saját határukban – szereztek maguknak földet a várostól távolabb. Például a törvényben említett Székesfehérvár már az Árpádok óta foglalkozott a somogyi borok kereskedelmével, Pest és Szeged pedig főként a Szerémségben szerzett

szőlőt, és az ottani borral kereskedett. Az északkelet-magyarországi városok elsősorban a Hegyalján vásároltak szőlőt. Ugyanezt látjuk a mezővárosoknál is: a pápai polgárok például többek közt a Somló-hegyen rendelkeztek *extraneus* szőlőkkel.

GABONATERMELÉS, KERTÉSZET, HALÁSZAT-VADÁSZAT

A jobbágytelek legfontosabb tartozékai a szántóföldek voltak. A jobbágy változatlanul gazdálkodhatott az irtásföldeken, illetve bérbe vett pusztákon vagy a pusztá telkeken. Egyes alföldi mezővárosok határában valószínűleg már a középkor végén megjelentek a puszták gazdasági hasznosítására az úgynevezett mezei kertek, amelyek nem tartoztak a telki állományhoz. A földesúr saját kezelésében lévő *allodiumok* (majorságok) száma és nagysága még nem jelentős. Ezeket napszámosokkal és néha jobbágysai robotjával művelteti meg. A XVI. század elejéig az uradalmakban egy-két majorság volt, amelyek nagysága nem sokkal haladta meg egy jobbágytelekét. Ezekben a majorságokban inkább állatokat tenyésztettek, ezért gabonából több zabot termeltek a paraszti gazdaságokban.

A kevés adat, valamint a külföldi párhuzamok is azt mutatják, hogy az évi termés ritkán haladta meg a felhasznált vetőmagot. Bár javult az agrotechnika, többször és jobb minőségű ekével szántottak, a jobbágy termése – amelyből tized és kilenced formájában az egyház és a földesúr is részesedett, és hasznából az adókat is fizetni kellett – szinte alig biztosította a család élelmiszer-ellátását. A paraszt más bevételekkel is számolhatott az említett szőlőkön, irtásföldeken, bérleteken és az állattenyésztésen kívül. A házi veteményeskertek is általában hasznot hoztak.

Magyarország közismerten gazdag volt halban – ezt Oláh Miklós is feljegyezte, és a földművelés mellett sokaknak jelentett megélhetési forrást. Halászból éltek a folyók és a nagyobb vizek mentén, ezt tükrözi a Garai birtokok 1478-as siklósi becsűjegyzéke is. Sok volt a mesterséges halastó is, ezek azonban leginkább az egyház birtokában voltak. Mivel Magyarországon a XVI. század elejéig nem korlátozták a jobbágyok vadászati jogát, sokak számára ez jelentette a megélhetés forrását, az ország területe gazdag volt vadban. Az 1504:18. tc. különös indokolással tiltotta el először a jobbágyok vadászatát: a parasztok abbahagyják a szőlőművelést és a földművelést, ünnepnap is vadásznak, és mivel nem gazdálkodnak, elszegényednek és rablókká válnak. A jogszállító a szarvas, őz, nyúl, vadkan, fácán és császármadár vadászatát tiltja el. A vadászó jobbágynak bírságot kell fizetni. Ha a földesúr kedvez jobbágynak és a bírságot nem hajtja be, akkor a megye vele fizettesse meg. Nyilvánvaló, hogy a paraszti vadászat hasznából a földesúr is részesült. Az említettek mellett az erdők is jövedelmeztek a parasztok számára.

ÁLLATTENYÉSZTÉS

Bár a magyar szarvasmarha-kivitel az 1420–1470-es évek között lehanyaglott, a század végére az állattenyésztés újra fontos bevételi forrást jelentett. Elsősorban a szarvasmarhát kell említeni, ennek húsát a délnémet területekre és Észak-Itáliába szállították.

Fontos volt a lótenyésztés, bár a ló kivitelét gyakran tiltották, és jelentős volt a juhtenyésztés és a disznótartás is. A szarvasmarha a középkori nagymértékű húsfogyasztáson túl (figyelembe véve természetesen a tejtermékeket is) nagy szerepet játszott igavonó állatként is. Földesúri majorságokban, paraszti gazdaságokban mindenütt megtaláljuk – bár viszonylag nem nagy számban – a mindennapi szükségletek ellátására szolgáló ökröket és teheneket. Kereskedelmi célra elsősorban az alföldi pusztákon tenyésztettek marhát. A marhatenyésztés a mezővárosi polgárok és a falusi parasztok üzletága volt, amelybe olykor a városi kereskedőtőke és a – mint láttuk – feudális urak is bekapcsolódtak.

Az állattenyésztő és kereskedő jobbágyságok vagyonáról tájékoztat a Battonyáról Bánhegyesre költözött Kis család esete. 300 forint értékben hajtottak marhákat Pestre, otthon is több száz forinttal rendelkeztek, amelyet volt földesuruk elvett tőlük. A marhák mellett ménesbeli lovakat is tartottak.

Az említett Kis családon kívül például egy gazdag pilisi jobbágnak, Mód Mátyásnak is volt ménese, de nagyobb számú lovat elsősorban a nemesek tartottak. Nemesi végrendeletekben gyakran van szó hátaslovakról és kocsiba fogható lovakról, de nem hiányoznak a ménesekre vonatkozó adatok sem. Mivel a nemeseknek a lótarthatáshoz több zabra volt szükségük, a csekély számú *allodiumban* általában több zabot termeltek, mint a jobbágyföldeken. A ló a hadviselés és a közlekedés eszköze, bár már vannak adatok arról, hogy lóval szántanak. Különösen Erdély számított lótenyésztő területnek, ahová gyakran küldtek lovat vásárolni Kelet-Magyarországról. A fennmaradt adatok szerint a parasztságnak is szüksége volt a lóra.

A földesúri majorságokban gyakran találunk juhokat is. Hangácsi Mihály alnádor 1500-ban kelt végrendeletében egyedül Hangácson 550 juhát említi, a tállyai vár alatt 250 juhot tartott. (Tállya Szapolyai-birtok volt, Hangács az ő szolgálatukban állott, így ura földjén legeltetett.) A jobbágy is tartott birkákat, Erdélyben és a Felvidéken pedig az úgynevezett Vlach hegyi pásztorok legeltettek juhnyájukat.

Középkori számadáskönyvekben elsősorban a marhahúsfogyasztásra maradtak fenn adatok. Sertéshús ritkábban fordul elő, kivéve a szalonna, amely alatt a jelek szerint a sózva-füstölve tartósított (fél)sertést értették. Sertést nagyobb számban ott találunk, ahol erdei makkoltatással hizlalhatták a kondát. A tavaszi-őszi makkoltatásra a síkvidéki területekről a hegyekbe hajtották a disznókat. Erre elsősorban Kelet-Magyarországon találunk adatokat (például Várdai Ferenc erdélyi püspökségi birtokain az 1510-es években). Erdős vidéken a még viszonylag szegényebb nemesnek is szép számban lehetett disznója (az 1491-ben végrendelkező Veszprém megyei Koromlyai Miklósnak például 70 darab).

BÁNYÁSZAT

A színesfémbányászatról és ennek tökevonzatáról a Thurzó–Fugger céggel kapcsolatban már volt szó. A bányászat bér munkásokat igényelt: ismeretes Mohács előtről a besztercebányai bányászfelkelés, amelyet végül Werbőczy István nádor vert le.

A nemesfémhez hasonlóan királyi monopóliumnak számított a só is. Leszámítva a Soós család Sáros megyei Sóvár birtokát, valamennyi sóbánya mind az erdélyi, mind

a máramarosi bányavidéken a királyi kincstáré volt. A király az általa fizetett bányászokkal termeltette ki a sókockákat, majd az ország sókamara-hálózatán keresztül értékesítette. A kincstár érdeke volt a külföldi só behozatalának megakadályozása, mivel például az osztrák Salzkammergutban kitermelt só a Dunán hajón leúsztatva olcsóbb volt Pozsonyban, mint a magyarországi só. Északkelet-Magyarországhoz pedig a lengyel sóbányák közelebb voltak, mint a máramarosi magyar bányavidék. Bár a csempészetet nem lehetett megakadályozni, a kincstár monopóliuma nagyjából érvényesült, ezért a sómonopólium változatlanul a kincstár legfontosabb bevételi forrásai közé tartozott.

A kincstár a sót gyakran fizetőeszközként is felhasználta, ami azt jelentette, hogy a kamarán kívül is kereskedhettek a sóval. Birtokosok – ha vámszedési joggal rendelkeztek – eladhatták a vámként beszedett sót is (például Perényi Imre nádor az 1510-es években). A kincstári kezelés növelte a költségeket. A máramarosi sókamarának 1494-ből fennmaradt számadása szerint több mint félmillió sókövet bányásztak ki, és a kezelési költségek a só árának 43,8%-át tették ki. (Ha a költségek fedezésére fordított, majd a királyi utalványra kifizetett vagy a helyszínen hitelben eladott sómennyiséget leszámítjuk, kiderül, hogy a kibányászott sónak kereken csak az ötöde jutott el a Máramaros alá rendelt vidéki sóelosztó kamarákba.)

Nem véletlen, hogy gyakran születtek a sóügy rendezését szolgáló reformelképzelések, ezek azonban vagy nem valósultak meg; vagy nem soká tartottak. A sóbányászok harcai nehézségeket okoztak, például az 1490-es évek elején a máramarosi bányászok sztrájkja bénította meg egy időre a máramarosi sókamara-ispánság tevékenységét. A só nemcsak monopóliumként, hanem tőkeképző erőként is működhetett volna, a török veszély árnyékában a pénzügyi nehézségekkel küzdő államkincstár számára – a központi kezeléssel járó minden nehézség ellenére – mégis biztos bevételi forrást jelentett. Sóból az Oszmán Birodalomba is jutott exportra.

A középkori Magyarország jelentős vaslelőhelyekkel is rendelkezett. Az Árpád-korban még az ország több részén kimutatható gyepvasérc-feldolgozás a késő középkorban megszűnt, és a vashányászatnak adta át a helyét. Különösen fontosak voltak a Gömör-Szepesi Érchegység vashányái, például Csetnek, Rudabánya, illetve az erdélyi Torockó és a Hunyad megyei bányák. A kibányászott vasércet a XIV. század közepétől egyre inkább elterjedő, a vízi erőt is alkalmazó vashámorokban dolgozták fel, és sínvas formájában bocsátották áruba. A vas egy részét Lengyelországba is exportálták. Jelenléte mértékű vasimport nyomait találjuk Nyugat-Magyarországon.

Mivel a fémfeldolgozó ipar a legdifferenciáltabb mesterség volt az országban, és a munkaeszközök, fegyverek stb. többsége vasból készült, forgalma mindenütt kimutatható az ország kereskedelmében. Ennek ellenére nem vált komoly tőkeképző erővé. A vashányák nagy része a földesurak kezében volt, akik időnként bekapcsolódtak a vaskezelésbe (a Corvin János Hunyad megyei birtokait öröklő Brandenburgi György őrgróf vagy a Csetnekiek). A hámorok is részben földesúri kézen voltak. Ha együttműködött a földesurakkal, a bányák közelében fekvő városok polgársága is kivette a részét a vas előállításából és forgalmazásából. Brandenburgi György Hunyad megyei bányájának 1517. évi bevétele kevéssel haladta meg a 300 Ft-ot. Ennek az összegnek valamivel több, mint a fele a kiadásokat fedezte (a kiadások között nem szerepel a szállítási költség Nagyszebenbe, valamint a bányászok természetbeni ellátása).

A vashányászat és -kereskedelem hasznában a földesurakon és polgári vállalkozókon kívül mások is részesültek. Az országban sűrűn található helyi vámokon – hacsak valaki nem rendelkezett a vámmentesség kiváltságával – a vas után is vámot kellett fizetni. Ez lehetett már darabvám, például 100 sínvas után 1 vagy 2 darab, akár szekerenként megszabott összeg. Amennyiben egy-egy vámhelyen nagy mennyiségű vas fordult meg, a vámbirtokos jelentős vasmennyiséghez juthatott. (Az 1510-es évek második felében Perényi nádor tiszaluci vámján sok száz sínvasat kapott, amelyet részben ónodi uradalmában használt fel, részben pedig eladott.) A vashányászat és a vaseladás haszna elsősorban a birtokosokat és csak másodsorban a polgári vállalkozókat gazdagította.

Tájékoztató irodalom

1. Bácskai Vera: MAGYAR MEZŐVÁROSOK A XV. SZÁZADBAN. ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL. 37. Budapest, 1965.
2. Fügedi Erik: A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁJA. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 10. Budapest, 1992. 7–60.
3. Kubinyi András: A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK XIV–XVI. SZÁZADI FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE. TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL. XIX. 1972. 39–56.
4. Kubinyi András: BUDAPEST TÖRTÉNETE A KÉSŐBBI KÖZÉPKORBAN BUDA ELESTÉIG (1541-IG). BUDAPEST TÖRTÉNETE II. Főszerk. Gerevich László. Budapest, 1973. 7–240.
5. Kubinyi András: A KÉSŐKÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGI VÁROSI FEJLŐDÉS VITÁS KÉRDÉSEI. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. Régészeti és várostörténeti tudományos konferencia. Pécs, 1991. 15–31.
6. Kubinyi András: BUDA ÉS PEST SZEREPE A TÁVOLSÁGI KERESKEDELEMBEN A 15–16. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Történelmi Szemle XXXVI. 1994. 1–52.
7. Kubinyi András: A MAGYAR KIRÁLYSÁG NÉPESSÉGE A XV. SZÁZAD VÉGÉN. Történelmi Szemle XXXVIII. 1996. sajtó alatt.
8. Pach Zsigmond Pál: NYUGAT-EURÓPAI ÉS MAGYARORSZÁGI AGRÁRFEJLŐDÉS A XV–XVII. SZÁZADBAN. Budapest, 1963.
9. Paládi-Kovács Attila: A MAGYAR ÁLLATTARTÓ KULTÚRA KORSZAKAI. Budapest, 1993.
10. Paulinyi Oszkár: A KÖZÉPKORI MAGYAR RÉZTERMELÉS GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE. EMLÉKKÖNYV KÁROLYI ÁRPÁD SZÜLETÉSE NYOLCVANADIK FORDULÓJÁNAK ÜNNEPÉRE. Budapest, 1933. 402–439.
11. Szabó István: MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGE AZ 1330-AS ÉS AZ 1526-OS ÉVEK KÖZÖTT. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁJA. Szerk. Kovácsics József. Budapest, 1963. 63–113.
12. Szabó István: A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG TÖRTÉNETE A XIV. SZÁZADTÓL AZ 1530-AS ÉVEKIG. Budapest, 1975.
13. Szűcs Jenő: VÁROSOK ÉS KÉZMŰVESSÉG A XV. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1955.

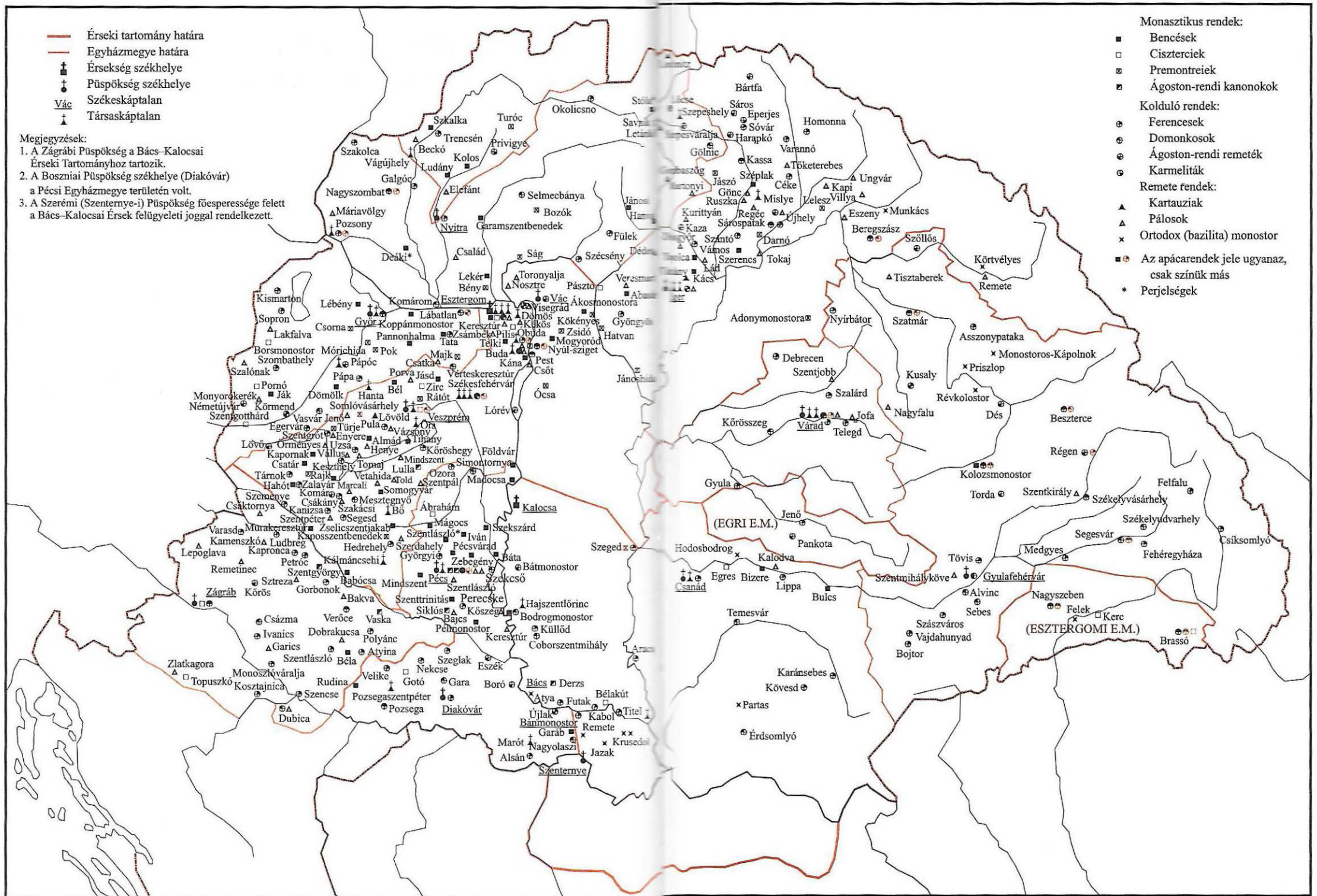
TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS A KÖZÉPKOR VÉGÉN

AZ EGYHÁZI REND: A PRELÁTUSOK

16 magyar és horvát megyésfőpásztor, valamint a székesfehérvári prépost számított a prelátusok közé, a bárókkal együtt a tágabb királyi tanácsot alkották. Az országgyűléseken személyes jogon jelentek meg. Ebben a Jagelló-kor sem hozott lényeges változást. A főpapokat továbbra is az uralkodó nevezte ki, noha egyházjogilag csak bemutatta jelöltjét kinevezésre a pápának. A valóságban a király jelöltje „választott” főpapként azonnal átvette egyházmegyéje kormányzását. Püspökké csak pápai kinevezés (ténylegesen: megerősítés) esetén szenteltethették magukat, a Jagelló-korban azonban erre egyre ritkábban került sor. 1508-ban a főpapok közül három „választott és megerősített”, további három csak „választott” püspök volt: azaz hárman pápai jóváhagyás ellenére sem szenteltették fel magukat, a másik három pedig nem is szerzett ilyen engedélyt. A mohácsi csatában elesett Szalkai László prímás több mint tízévi püspökség után már esztergomi érsekként és csak a pápai nuncius sürgetésére szenteltette fel magát papnak és püspöknek. Három püspök elhagyta a főpapságot és megnősült: megtehették, hiszen nem voltak papok. Ennyiben mégis volt változás a Mátyás-korhoz képest.

Mátyás korához képest csökkent az arisztokrata püspökök, és erősen megnövekedett a magyar nemesi eredetű egyházi tisztségviselők (Mátyás alatt nem egészen egyötöd, a Jagellók idején több mint 50%) száma. A polgári és jobbágy származásúak aránya lényegében változatlan maradt (a Jagelló-korban 16%). A külföldiek aránya a Mátyás-kori 30%-ról 10%-ra módosult. Az egyetemre beiratkozottak száma a főpapok között változatlanul nagyjából 50% körül mozgott. Kevesebben értek el valamilyen egyetemi címet, csökkent a kánonjogászok száma is. Mátyás korához képest megnőtt a hivatalnok főpapok aránya, közel 60%-uk a kancelláriában, a kúriában vagy a kincstárban működött, egyházi javadalmaik fizetésekiegészítést jelentettek vagy tekintélyüket növelték.

A főpapok kinevezéséhez az uralkodó és a királyi tanács, tehát a többi főpap és báró beleegyezésére volt szükség. A prelátusoknak egyaránt figyelembe kellett venniük a király, a vezető nagybirtokosok és a Szentszék érdekeit. Ez a sokoldalú egyeztetés gyakran bonyolult politikai egyensúlyérzékét követelt. A Jagelló-korban többnyire a kancellári tisztet betöltő főpap irányította az országot. Közéjük sorolható a jobbágy származású Bakócz Tamás, a polgári eredetű Szatmári György és az ugyancsak jobbágy fiú, Szalkai László. Mindhárman megszerezték az esztergomi prímási széket. A gyenge királyok mellett nem robbantak ki olyan nézetkülönbségek, mint Mátyás és legtöbb kancellárja között.

A prelátusok tekintélyét növelte vagyonuk is. A püspöki nagybirtok jelentéktlenebb volt a világinál, noha a püspöki városok és mezővárosok az ország legtekintélyesebb helységei közé tartoztak. Az ország váruradalmainak is csak 10%-a volt egyházi kézen, ennek 75%-a püspökök kezelésében. A főpapok gazdagságukat elsősorban a tizedszedésnek köszönhették. A főpapi végrendeletek a legtekintélyesebb főurak vagyonát is felülmúló gazdagságról tanúskodnak. Például Szatmári primás 60 000, Bakócz 40 000, Tuz Osvát zágrábi püspök 32 000 forintot hagyott az államra vagy a végvárak fenntartására. A püspöki vagyon tehát a főpap halála után általában a kincstárat gazdagította. A nemességet egyre jobban ingerelte a főpapság vagyona, ezért törvényekkel is fel kívánt lépni ellenük.

Már az 1492-es nagy törvénykönyvben szabályozni akarták a dézsmaszedést, valamint az egyházi javadalom betöltését, de akkor ezeket a törvényeket nem tudták megszavaztatni. A későbbi törvények viszont részletesen foglalkoznak a tizedfizetéssel, természetesen inkább az egyház kárára (például 1495:37–45. tc., 1498:49–54. tc.). Gyakran szerepel a külföldiek egyházijavadalom-szerzésének tilalma (például 1495:30–31. tc.), a javadalomhalmozás eltiltása (1498:56. tc.), leginkább azonban az egyházi bíróságok hatáskörének megnyirbálása, a római fellebbezés vagy a pápai legátusok bírói tevékenységének megakadályozása (például 1492:45–56. tc.; 1495:10. tc.; 1498:60–63. tc.). Ezeknek a törvénycikkeknek voltak előzményeik, a támadások most már azonban rendszeressé váltak. A Mohácsot megelőző időszakban ez a nemesség és a főpapság csaknem teljes szakításához vezetett. Az 1525. évi tavaszi rákosi országgyűlés jutott el a legmesszebbre: a 48. tc. felfüggesztette a dézsmafizetést, amelynek összegét valószínűleg a végvárak fenntartására akarták fordítani azzal a megkötéssel, hogy majd a június végére Hatvanba összehívott újabb országgyűlés fog dönteni. A főpapi csapatoknak – a tizedre tekintettel – addig is a végeken kellett állomásozniuk. Végül Szalkai primás a hatvani országgyűlésen megakadályozta, hogy elvonják a tizedet az egyházaktól.

A főpapságot – akár az arisztokráciát – katonaillesztési kötelezettség is terhelte. A világi uraktól eltérően nem jobbágyaik, hanem valószínűleg jövedelmeik alapján állítottak ki előre megszabott számú katonát. Az 1498:20. tc. szerint 13 püspöknek együtt 4400, a johannitáknak és a hat legnagyobb monasztikus monostornak 1350, hét székes- és társaskáptalannak pedig 1000 lovast kellett a királyi seregbe küldeni. A listán nem szereplő egyházak, amelyek egyenként ötvennél kevesebb embert tudtak volna kiállítani, jobbágyaik „hadakozópénz” nevezetű adóját a vármegyének fizették be, és az állította ki a katonákat. Az 1498. évi törvényben meghatározott egyházi bandériumok a legjobb csapatok közé tartoztak, a Mohács előtti években egy részük állandóan a végeken tartózkodott. Ez persze nem jelenti azt, hogy a főpapok állandóan fegyverben tartották volna a törvényben előírt létszámot. Az egri püspökről tudjuk, hogy sohasem állította ki azt a 800 lovast, amelyre kötelezve volt. (Az is igaz, hogy 400 nehézlovas és 400 huszár egyévi zsoldja 25 000 Ft lett volna, az egri püspökség bevételeit pedig 1525-ben 22 000 Ft-ra becsülték).

AZ EGYHÁZI KÖZÉPRÉTEGEK ÉS AZ ALSÓPAPSÁG

Az egyházi társadalom középrétegét elsősorban a székes- és társaskáptalanok kano-noksága alkotta. A középkor végén 626 kanonoki javadalom volt az országban, de ennél kevesebb volt a kanonokok száma, mert nem volt ritka eset a javadalomhalmozás. A kanonoki javadalmak között nagy különbségek voltak. Egy székeskáptalan vagy egy nagyobb királyi társaskáptalan (Székesfehérvár, [Ó]Buda stb.) kanonokja jóval gazdagabb volt, mint például a hántai társaskáptalané. A középrétegekhez kell még sorolni a gazdagabb plébánosokat, elsősorban azokat, akik városokban, nagyobb mezővárosokban működtek. A vidéki plébánosoknál, egyházi javadalmasoknál sem volt ritka, hogy javadalmukhoz jobbágytelkek tartoztak, azaz a pap földesúri jogokat élvezett.

A kanonokok részesültek a káptalanok birtokjövedelméből, valamint a székeskáptalan tizedkerületek bevételéből is. A nagyobb káptalanok mellett hiteles helyek is működtek, a kanonokok részt vettek a hiteles helyi eljárásban is, és ez ugyancsak növelte bevételeiket. A városi plébániák rendszeresen részesültek a hívek kegyes adományaiból, szőlő- és egyéb ingatlantulajdonuk is volt. A városok és nagyobb mezővárosok plébániái nem tartoztak a megyéspüspöki vagy a főesperesi joghatóság alá, ezért alsó fokú egyházi bírászkodási jogot is élveztek. Mindezek alapján elmondható, hogy az egyházi középréteg vagyoni szintje a tekintélyesebb birtokos nemesekének felelt meg.

Az egyházi középréteg kinevezése úgy történt, hogy a kegyúr „prezentálta” a jelöltet az egyházi felsőbbségnek, aki aztán kinevezte. A székes- és a nagyobb társaskáptalanok a király kegyurasága alá tartoztak. A király vagy maga gyakorolta a kegyuraságot, vagy átengedte a megyéspüspöknek vagy a társaskáptalan prépostjának. A kisebb társaskáptalanok többsége felett magánkegyuraság állt. A középkor végére gyakorlatilag valamennyi város, a mezővárosok többsége, sőt számos falu is papválasztási joggal rendelkezett. (Ez természetesen nem jelentette azt, hogy időnként ezt a jogot a király vagy más földesúr ne szegje meg. A németek plébániájaként működő budai, Boldogasszonyról nevezett főplébánia, más néven Mátyás-templom élén az 1460-as évek végén a magyar Matucsinai Gábor, Mátyás király kancellárja állt, addig, amíg át nem vehette a megürült kalocsai érsekséget.) Tehát a jól fizető javadalmak megszerzéséhez a kegyúron keresztül (legyen az akár a városi tanács) vezetett az út.

A kanonoki stallumok, főként az úgynevezett méltóságok (prépost, olvasó-, ör- és éneklőkanonokok, főesperesek) gyakran egy-egy királyi hivatal fizetségéül szolgáltak. (Négy dunántúli káptalanban – beleértve Pozsonyt – a Mátyás- és Jagelló-korban a kanonokok 9%-a viselte ezért tisztét). Gyakran személyes kapcsolatok segítettek a kanonoki tiszt elnyerésében. Az említett négy káptalanban származás szerint 26% volt báró és nemes, 37% városi és mezővárosi polgár, 10% falusi jobbágy, 8% külföldi. Az egyházi középréteg másik csoportjában, a jelentősebb helységek plébánosai között még nagyobb arányú lehetett a polgári elem, kimutatható, hogy a javadalmat élvező pap gyakran a városi tanács egyik tagjának családjából származott. Tehát e tekintélyes és a gazdagabb birtokos nemések vagyoni szintjén élő réteg jelentős része nem tartozott a nemességhez.

Az említett négy dunántúli káptalan tagjainak 39%-a járt rövidebb-hosszabb ideig valamelyik külföldi egyetemre. Ez önmagában jelentős szám, de csökkenti értékét,

hogy ezek általában rövid ideig tartózkodtak az egyetemen, és nem is mindig szereztek egyetemi címet. (Láttuk, hogy a püspököknél az egyetemre jártak aránya valamivel jobb volt, mintegy 50% körül mozgott.) A hiteles helyi eljárásban közreműködő kanonokoknak elsősorban nem az egyetemeken megtanulható tudományra volt szükségük, inkább a szokásjog ismeretére, ezt pedig itthon, a gyakorlatban sajátúthatták el. A kanonokok esetében sem volt kötelező a pappá szentelés. Ismerünk olyan kanonokokat, akik – a főpapokhoz hasonlóan – később megnősültek, és világi emberként éltek tovább életüket. Pontos adat csak a győri káptalanból áll rendelkezésünkre, ahol 1511-ben 24 volt a felszentelt papok száma, egyesek már kanonokként szenteltették fel magukat, nyolcan pedig nem.

A nagyszámú és ugyancsak nem egységes alsópapságról kevesebbet tudunk. Közéjük sorolhatók a gyengén fizetett javadalmak birtokosai (például oltárigazgatók), székes-egyházi karpapok és főként a káplánok, akik előljárójuktól, a plébánosoktól kapták fizetségüket. Az ő helyzetük volt a legrosszabb, mivel a javadalmasoktól eltérően bármikor elbocsáthatták őket. Ide számíthatjuk még a vidéki plébánosok többségét is. A sok ezer fős alsópapság többsége jobbágyszármazású volt. Azonos anyagi színvonalon állhattak velük az iskolamesterek, akik általában világiak voltak, de gyakran felvették az alsó egyházi rendeket, ezért annak ellenére, hogy megházasodtak, a klerikusok kiváltságaival rendelkeztek. A XVI. sz. elején a pásztói tanító meggyilkolásáért kiközösítették a földesurat, mert a tanító, lévén *acolylthus* (a legalsó egyházi rend tagja), klerikusnak számított. Nagy volt a különbség egy káptalani vagy egy városi iskolát irányító, jól fizetett mester és egy falusi tanító között, tehát a tanítók sem alkottak egységes réteget.

A SZERZETESSÉG

Szervezetileg jelentős eltéréseket mutatnak a viszonylag nagy vagyonnal rendelkező úgynevezett monasztikus (nálunk főként a bencések, ciszterciek és premonstreiek), a remete (nálunk a pálos), illetve a kolduló rendek (ferences, domonkos, Ágoston-rendi „remete” és karmelita) is. A monasztikus rendek monostorai függetlenek voltak egymástól, a szerzetes nem a rendbe, hanem annak egy meghatározott monostorába lépett be. A monostor feje, az apát (a premonstreieknél a prépost) életfogytiglan „atyai hatalommal” kormányozta monostorát. A kolduló rendek (és a pálosok) esetében a jövődi szerzetes a rendbe lépett be, így bármikor áthelyezhető volt egy másik kolostorba. A belső szervezet jóval demokratikusabb volt. Az apátokat és a prépostokat elvileg választották, de a valóságban ebben az esetben is a kegyúri jog érvényesült, a kegyúr döntötte el, ki irányítja majd monostorát. A többi rendnél gyakran csak megbízott házfőnököket (perjelt vagy gvárdiánt) választottak. A kolduló rendi kolostorok rendtartományba szerveződtek, élükön a tartományfőnökök álltak, akik mellett az egyes kolostorok által választott tartományi káptalan döntési joggal rendelkezett. A karmeliták kivételével a rendi tartomány megegyezett Magyarország területével, a karmeliták a délnémet rendtartományhoz tartoztak.

A monostorok között is nagy volt a különbség. A főként királyi kegyuraság alá tartozó nagy monostorok birtokai egy-egy tekintélyes nemes nagybirtokának feleltek meg, de

szép számmal találunk az országban csekély birtokkal rendelkező apátságot is, gyakran jelentéktelen nemesi kegyúrral.

Mint láttuk, az 1498. évi törvények a hat legnagyobb apátságot a bandériumot tartó egyháziak között cikkelyezték be: a pannonhalmi, a pécsváradi, a szekszárdi és a zobori bencés, a péterváradai ciszterci apátokat, a lövöldi kartauzi perjelt. (A kartauzi remeterend a bencés regulát alkalmazta, ezért monasztikusnak számított.) Az olyan nem különösebben jelentős monastoroknak is, mint a szentgotthárdi ciszterci a XVI. század elején 415 lakott jobbágytelke volt. A szlavóniai bélai bencés apátság pedig 1494-ben 313 füst után mulasztotta el az állami adó megfizetését. (Ennél nyilván több volt a birtokukban.)

Vagyonuk révén a monasztikus rendek monastorai elvileg jelentős szerepet játszhattak volna az ország életében. Feltűnő, hogy ez mégsem volt így. A XV. század közepétől indul az a folyamat, és Mátyás alatt éri el tetőfokát, amelynek során a monastorok nagy részének irányítása kicsúszik a rendek kezéből. Ennek az volt az oka, hogy a kegyurak – élükön a királlyal – nem rendtag apátokat, és egyre gyakrabban úgynevezett kommandátort, kormányzót állítottak a monastor élére. A kommandátor világi személy is lehetett. Tehát a kegyúr valakinek átengedte a monastor jövedelmét, természetesen azzal a feltétellel, hogy biztosítania kell a szerzetesek ellátását, és meg kell őriznie az épületek állagát. Mátyás például a legfontosabb monastorokat – hat bencést és két premonstreit – Vitéz Jánosnak adta. Kétségtelenül volt rá eset, hogy a kommandátorok valóban törődtek a rájuk bízott monastorral, de ez korántsem volt általános.

A monastorok tehát elsősorban a királyi kincstár és politika eszközei voltak, a királyt követte a többi kegyúr. Ennek a szerzeti fegyelem lazulása, a monastorok szinte teljes elnéptelenedése volt a következménye. A szerzeteseket a közvélemény sem becsülte sokra. A nagy számban fennmaradt késő középkori végrendeletekben alig találunk adományokat monasztikus rendek javára, annál több a kolduló rendek vagy a pálosok, valamint a plébániák és kápolnák javára rendelkező végakarat. Amikor 1508-ban 17 bencés apátság ellenőrzésére, vizitációjára került sor, ezekben az apátokon vagy a kommandátorokon kívül mindössze 46 szerzetest, egy klerikust és két világi papot találtak. Tehát monastoronként átlagosan 3 szerzetes sem volt!

Ez a helyzet hatott az uralkodók lelkiismeretére is; már Mátyás, aki a kommandátor-rendszerrel leginkább ártott a szerzetesi életnek, kísérletet tett a reformra. 1478-ban a ciszterci rend generális káptalanjától nagyszámú szerzetest kért, hogy benépesítsék a hazai üres monastorokat. A kérésre sok német ciszterci szerzetes érkezett Magyarországra. 1489-ben Pecchinoli pápai legátus segítségével a bencés rendet szerette volna megreformálni. A tényleges reform azonban csak II. Ulászló alatt következett be. Tolnai Máté, aki királyi hivatalnok volt, nyugellátásként kapta meg a pannonhalmi apátságot, elhatározta a bencés rend megreformálását. Maga is belépett a rendbe, és immár törvényes apátként, kihasználva kapcsolatait a királyi udvarban, az ország legtöbb apátságát alávetette Pannonnhalmának, és főapátként hozzálátott a szerzetesi élet helyreállításához. A premonstreieknél Majtényi Uriel és Fegyverneki Ferenc nevéhez fűződik a reform. Időnként mindkét reformelképzelés számíthatott a királyi udvar támogatására is. Eredményeik nagy részét azonban megsemmisítette a török hódítás és a reformáció.

A kolduló rendeknek általában nem volt földbirtokuk, legfeljebb – mint a pálosoknak – szőlők, halastavaik és házingatlanai. Mivel a négy kolduló rend jobban kötődött a polgári élethez, ezért kolostoraik a városokban és mezővárosokban találhatók. A monasztikus rendek esetében ritka volt az egyetemre járás, a kolduló rendek viszont gondoskodtak tagjaik taníttatásáról, rendi főiskolákat tartottak fenn, gyakran küldték egyetemre a fiatalokat. Teológiailag jól képzett, a szónoklatban, a pasztorációban gyakorlott szerzeteseik nagy szerepet játszottak a városok életében, olykor feltűnnek a nagyurak gyóntatóiként is. Ez az alulról demokratikusan építkező, de a rendi nagykáptalan által választott római generális kezébe nagy hatalmat biztosító szervezet kitűnő eszköz volt a pápaság kezében. (A magyar alapítású pálos rend generálisának székhelye Budaszentlőrincen volt, noha Lengyelországtól Portugáliáig voltak kolostorai.)

A kolduló rendek – ahogy az nevükből is kitetszik – az apostoli szegénység követését tűzték célul maguk elé, ennek ellenére fokozatosan kisebb javakat szereztek. Ezért állandó volt a harc a rendek eredetileg szigorú szabályainak megtartását hirdető (az úgynevezett obszervánsok) és a kisebb javakkal rendelkezők között. A ferenceseknél ez szakadáshoz is vezetett. A XV. század közepén egyre több hazai kolostor vette át az obszervanciát (a budai és a pesti is), mégpedig gyakran a király vagy a földesúr támogatásával, vagy új obszerváns kolostor alakult. A középkor végi Magyarországon egymás mellett létezett mind az obszerváns, mind pedig a konventuális (a rendi regulát kevésbé szigorúan értelmező) ferences rendtartomány.

A XVI. század eleji Magyarországon az obszerváns rendtartomány 70 kolostorában 1700 szerzetes élt. Ez az adat is mutatja, hogy a kolduló rendek és a pálosok nagy létszámot és többnyire szellemileg is komoly erőt képviseltek. Szerzeteseik többsége városi és mezővárosi polgárfi volt. Tanultságuk, a nép körében végzett pasztorációs tevékenységük erősítette bennük a hajlamot az ellenzéki áramlatok befogadására. Nem véletlen, hogy az 1514. évi parasztháború ideológusai között ferences obszervánsokat lehet kimutatni.

Máig nincs magyarázat arra, miért jött létre Magyarországon a nyugat-európainál jóval kevesebb apáca kolostor. A legtöbb monasztikus rendhez apáca kolostorok is tartoztak, de ezek száma nem érte el a férfimonostorokét. A domonkosok és a ferencesek (klarisszák) is hoztak létre apáca kolostorokat. Az ország két legnagyobb női kolostora a margitszigeti domonkos és az óbudai klarissza zárda volt. Mindkettőt a királyi család alapította, ezért az apácák között sok volt a nemesi származású, de egyikből sem lett kifejezett nemesi intézmény, mint külföldön oly gyakran. 1511-ben Bakócz Tamás bíboros erkölcstelen életmódjuk miatt a somlóvásárhelyi monostorból eltávolította a bencés apácákat, és Fegyverneki Ferenc rendi vizitátor segítségével a szegedi premontrei apácáknak adta azt át. Az ide átköltözött húsz apáca közül csak öten lehettek nemesi származásúak, a fejedelemszony, Szegedi Katalin is polgár volt.

A városokban és a mezővárosokban találunk még úgynevezett beginaházakat. A beginák az apácákhoz hasonló életmódot folytattak, de nem tettek apácafogadalmat. Gyakran özvegy polgárasszonyokból, olykor nemesi leányokból lettek beginák. Leginkább a ferencesek lelki vezetése alá tartoztak.

A NEMESI REND

Az arisztokrácia elkülönülése: a mágnások

A Mátyás-kori politikával kapcsolatban már szó volt arról, hogy az úgynevezett valódi bárókon (az ország főméltóságain) kívül kialakulóban van a „természetes”, illetve „név szerinti bárók”, bárófiak egyre inkább mágnásoknak nevezett rétege. Őket a király név szerint hívta meg a tágabb királyi tanács ülésére, valamint az országgyűlésekre is. Ez a réteg még nem vált szét teljesen az „előkelőktől”. Olyan nagy hatalmú urakat, mint egy Ujlaki vagy egy Garai, a király nem hagyhatott ki a meghívottak sorából. A náluk kisebb hatalommal rendelkezők esetében bizonytalan volt a helyzet, birtokainak nagyságán kívül számításba kellett venni az illető család előkelőségét is.

A Zsigmond király halála utáni zűrzavaros két évtized múltán a nagybirtokosokat rendszeresen meghívták az országgyűlésekre, illetőleg ettől kezdve tekintik őket a király tágabb tanácsának. Hogy ki kerül ebbe a körbe, az két feltételtől függött. Mivel a királyi tanács kifejezés megegyezett a „prelátusok és bárók” megnevezéssel, ezért akit az uralkodó „valódi bárói” méltóságra emelt, tagja lett a „prelátusok és bárók” testületének. Egy-két esettől eltekintve, az ilyen személy akkor is megőrizte a bárósággal járó jogait (személyes meghívás, igény a „nagyságos” megszólításra), ha megvált méltóságától. Ebből azonban nem következett automatikusan, hogy fiait is a „természetes bárókhoz”, a mágnásokhoz számították volna. Itt lépett be a másik feltétel: a „bárófi” (magyarul „úrfi”), azaz a „valódi báró” leszármazottja csak abban az esetben számított mágnásnak, ha egyben nagybirtokos is volt. Ez azt jelenti, hogy gyakorlatilag alig találunk olyan nagybirtokost, aki nem valamelyik báró egyenes ági leszármazottja (ilyen kivétel a Szerbiából menekült Nagylaki Jaksic család). A legtöbb hivatalban lévő báró méltóságviselése ideje alatt lett nagybirtokos.

Királyi támogatás nélkül nem lehetett bejutni az ország irányításában nagy szerepet játszó nagyurak közé, hiszen a „valódi bárókat” az uralkodó nevezte ki, és örökjogon csak királyi adomány vagy királyi beleegyezés formájában lehetett nagybirtokot szerezni. A bárói kinevezésekbe beleszólási jogot igényelt a királyi tanács. Mátyás nagy számban nevezett ki „új embereket” valódi báróvá, elsősorban azonban ő is régi mágnáscsaládok tagjait emelte bárói méltóságba. II. Ulászló alatt csökkent a bárói réteg létszáma, közülük 53,8% tartozott a Mátyás előtti, 13,5% a Mátyás-kori „új” arisztokráciához, 32,7% volt az Ulászló által felemelt „új ember”. Az „új emberek” nagy része az 1500-as évek első évtizedében – amikor a király együtt kormányzott feleségével, Annával – jutott be a vezető rétegbe. II. Lajos alatt ismét nőtt a „valódi bárók” száma. (Tíz év alatt 35 fő.) A régi arisztokrácia tagjain kívül 22,9% II. Ulászló alatt jutott a bárók közé, 25,7% pedig II. Lajos „új embere” volt. Az utóbbiak kizárólag 1521 után, miután a király feleségül vette Habsburg Máriát, jutottak a bárók közé. (A királyi hatalom erősítését szolgáló intézkedések a Jagelló-korban azokra az évekre estek, amikor a királyné is a budavári palotában lakott. Ennek a politikának része volt a bárói réteg megújítása is.) Nem sikerült minden „új bárónak” örökös jogon megkapaszkodnia a mágnások között, de többségük szorgalmasan szerezte a birtokokat. II. Lajos három legkedveltebb emberét, Batthyány Ferencet, Móré Lászlót és Thurzó Eleket adományaival tette nagybirtokosokká.

Mindennek ellenére cseppfolyós maradt volna az átmenet a mágnások és a nemesség vezető rétege, az előkelők között, ha az 1498. évi törvények szinte észrevétlenül meg nem húzták volna a választóvonalat. A török veszély miatt szükség volt a könnyen mozgósítható hadseregre, amelynek eltartására azonban a királyi jövedelem nem volt elegendő. Úgy döntöttek, hogy az országgyűlés által megszavazott „rendkívüli” adó, az úgynevezett segély felét katonaaállításra fordítják. A legnagyobb egyházi birtokosok, akiknek többsége birtokjövedelmein kívül a tized felett is rendelkezett, kötelesek voltak meghatározott számú katonát a királyi seregbe küldeni.

Az 1498:22. tc. név szerint 39 urat sorolt fel, továbbá a horvát Frangepán és Korbáviai grófokat, akiknek jobbágyaik száma alapján kellett katonát állítaniuk. Ennek fejében ők szedhették be jobbágyaik állami adójának felét, a katonákat pedig saját zászlójuk alatt vezethették a táborba. A törvény 16. tc.-e 11 dél-magyarországi megye kivételével 36 jobbágyporta, a 11 megyében pedig 24 porta után rendelte el egy-egy lovas kiállítását. A 20. tc.-ben felsorolt egyházi bandériumokban a legkevesebb 50 lovas volt, így azon urak kerülhettek a 22. tc.-be becikkelyezettek közé, akik 50 vagy annál több lovast állíthattak ki. Ezek szerint a 11 déli megyében legalább 1200, a többiben pedig 1800 jobbágyporta felett rendelkezhetek. Az arisztokráciának számító urak ezernél több, a legtekintélyesebb birtokos nemesek pedig ezernél kevesebb család felett gyakoroltak földesúri hatalmat.

Az 1498. évi törvény önmagában még nem teremtette meg az arisztokráciát, a hatása azonban egyértelműen a nemesség felső rétegének kialakulásához vezetett. Az a földesúr, akinek nevét nem vették fel a 22. cikkelybe, nem rendelkezett jobbágysággal állami adójának felével, azt – akár a kisebb egyházi birtokosok esetében – a vármegye szedte be és fogadott fel rajta katonákat. Azaz: a be nem cikkelyezett nagybirtokosok a megyének lettek alávetve. A prelátusokhoz és az arisztokratákhoz hasonlóan a megye jogosultságot nyert katonaság tartására. A megye által kiállított csapatokat a megye vezetői nemegyszer az országgyűlésre is felvonultatták. Amennyiben valakinek a neve kimaradt az 1498. évi törvényből, azaz birtokai nagysága nem tette lehetővé önálló csapat kiállítását, rövidesen kikerült a mágnások sorából. A törvény jelentősége az volt: a birtok nagysága döntötte el, hogy egy báró leszármazottja megmaradhat-e a mágnások között. Mivel a birtokállomány változhatott, a listát folyamatosan módosították.

Ez természetesen nem jelentette azt, hogy „valódi báróvá” kinevezett köznemes ne számított volna a bárók közé. Ha méltóságviselésének ideje alatt nem sikerült elegendő vagyont szereznie, akkor ő is és utódai is kikerülhettek az arisztokrata rétegből. Ezt megakadályozandó – és külföldi példákat követve – a Jagelló-korban egyes családok már az öröklődő bárói kinevezésre törekedtek. Addig – amennyiben néhány nyugati határszéli családot leszámítunk, akik külföldi mintára egyszerűen csak felvették az arisztokrata címet, mint például a Szentgyörgyi vagy a Frangepán grófok – ilyen gyakorlat nem létezett Magyarországon. Többen „szabad bárói”, azaz öröklődő bárói címet szereztek, mint például a Podmaniczkyak, Sárkány Ambrus, az Enyingi Törökök stb. Ez ekkor még ritkaságnak számított, és a vitán felüli arisztokratákból csak a Drágffyak birtokoltak ilyen címet (amelyet különben nem is használtak).

Az arisztokrácia külsőségeiben is igyekezett elkülönülni a nemességtől. Néhány úrnak már Mátyás engedélyezte a vörös viaszpecsét használatát. A Jagelló-kor végére gyakorlatilag a teljes arisztokrácia vörös viaszpecséttel látta el iratait. Míg korábban

csak a hivatalban lévő, vagy volt „valódi bárókat”, legfeljebb valamely nagybirtokos család fejét nevezték „nagyságosnak”, az ifjabb fiakat pedig, akár a nemesi előkelőket „vitélzőnek” (*egregius*), most már az arisztokrata családok szinte minden férfi tagja nagyságosnak számított.

A mágnás nagyúr volt. Többségük valamelyik uradalmi központját állandó székhellyé alakította. Itt állt viszonylag kényelmes lakhelye, többnyire egy vár, mellette egy mezőváros, kolduló rendi vagy pálos kolostor, amely egyben az úr és családja temetkezőhelye is volt. Az állandó székhely volt a család lakhelye, hiszen a családfő igen gyakran a királyi udvarban vagy másutt tartózkodott. Innen igazgatták a birtokokat is. A nagyúr vezető familiárisaiból, az uradalmait kormányzó várnagyokból, udvartartásának vezetőiből és – amennyiben állami tisztséget töltött be – helyetteseiből (alvajda, vicebán, alispán) álló tanács működött mellette, amelynek véleményére ügyelnie kellett. Egy nagyúr környezete kicsiben a királyi udvarnak felelt meg, megvoltak benne az udvari méltóságok, a kancellária stb.

A mágnás és familiárisai. A familiaritás átalakulása

Minél hatalmasabb volt egy úr, annál inkább lehetősége volt arra, hogy a nemesség vezető rétegéből, az előkelőkből válassza familiája tagjait. Ezáltal akár sok száz jobbbágygal rendelkező nemesek is szolgálatába állhattak. Rajtuk keresztül a nagyúr befolyása birtokainál nagyobb területre is kiterjedhetett. Ott, ahol különösen erősen érvényesült a báró hatalma, akár erőszakkal is kényszeríthette a tekintélyes nemeseket arra, hogy familiárisai legyenek. Ez igazolható például a későbbi boszniai király, Újlaki Miklós esetében. Minél gazdagabb volt egy familiáris, annál jobban meg kellett fizetni. 1505-ben például Csáktornyai (ifj.) Ernuszt János egy évre leszerződött a gazdag, közel ezer jobbbágyot tartó Batthyány Boldizsárral szentgyörgyvári, prodavizi és kaproncai várnagyságra. Többek között 800 Ft-ot, 2000 köből bort, 600 köből zabot ígért neki. A várnagnak átadott uradalom a földesúr számára ugyan csekély bevételt jelentett, de az ily módon megszerzett tekintélyes támogató ezt ellensúlyozta. Azok a mágnások, akik nem viseltek állami tisztséget, szinte csak „ráfizetéssel” gazdálkodhattak: a birtokok igazgatási költsége, a bandériumok fenntartása, valamint a nagyúri reprezentáció felemésztette bevételeik nagy részét. Az uralkodó valódi bárói és megyésispáni kinevezésekkel befolyásolhatta arisztokráciáját.

Természetes következmény, hogy jól járt az a köznemes, aki familiárisi szolgálatot vállalt, hiszen egy nagyúri uradalom várnagyaként nagyobb jövedelemre tehetett szert, mint amennyit saját birtoka hozott. Ahol nagy volt az előkelők száma és hatalma, rá tudták venni a mágnást, hogy belőlük válassza familiárisait. Ebben az esetben ők diktálták a feltételeket. Nem véletlen, hogy Szlavóniában például a vicebánok közül nem egy több, egymást követő bánt is szolgált. Ugyanez kimutatható a megyék egy részénél is az alispánokat illetően. Az alapkonfliktus tehát az volt, hogy míg a mágnás maga szeretne volna eldönteni a familiáris felvételét, és azt, hogy az meddig marad szolgálatában, addig a nemesi előkelő pedig azt kívánta, hogy maga választotta urát bármikor otthagyhassa.

A legsúlyosabb ellentétet azonban nem ez jelentette. Elvileg a nemes felett csak a király ítélkezhetett, különösen birtokügyekben. Mi a helyzet azonban akkor, ha a

familiáris szolgálata során valamilyen vétséget követ el, például ura ellen fordul, vagy elsikkasztja a rábízott bevételeket. Az úr ebben az esetben maga kívánt ítélkezni hűtlen szolgálja ügyében, a nemesség pedig – ahogy ezt Werbőczy *Hármaskönyve* is igazolja – az úri ítélkezés ellen harcolt. A jelek szerint a Jagelló-kor első feléig az úri érdek érvényesült, később a nemesség – országgyűlési segítséggel – konkrét ügyekben is védelembe vette az úr által letartóztatott familiárist: megnehezült tehát az úri hatalom érvényesítése.

Ez a folyamat csaknem egybeesett a familiárisi rendszer egyre jobban érvényesülő belső átalakulásával. Azt ugyanis, aki valaki szolgálatában állt, a XVI. század első negyedéig gyakran neveztek familiárisnak, azaz a szó eredeti jelentése alapján mintegy a családdhoz tartozónak. A XV. század utolsó negyedétől azonban ezt a kifejezést fokozatosan kezdi felváltani a *servitor*, vagy – magyarul is – szolga, jámbor szolga elnevezés. Tekintélyes előkelőket neveznek valamely nagyúr szervitorának, szolgájának. Ez a terminológiai változás nyilvánvalóan szemléleti váltást is tükröz, a megjelölés egyrészt az úr hatalmát, másrészt a korábbi, bensőségebb kapcsolat megszűnését jelenti. Ez feltehetően a familiárisi feltételek változásával áll kapcsolatban. A határozatlan idejű szolgálatvállalás helyett egyre gyakoribb a határozott, gyakran egy évre szóló szerződés és a pénzbeli fizetség. Így tehát úr és szolga viszonya tárgyiasabbá, személytelenebbé vált, ami persze nem jelenti azt, hogy egyes családok nemzedékeken át ne szolgáltak volna ugyanannak az úrnak.

Az úr helyzetét nehezítette az arisztokrácia önállóságát megalapozó 1498. évi törvény. Amennyiben a bandériumot tartó urak közé csak a nagybirtokosok kerülhettek, gondosan ügyelniük kellett arra, hogy megőrizték birtokállományukat. Ha egy úrnak 1800 jobbágya és mondjuk három fia volt, ezek pedig osztoztak a birtokon, egynek csupán 600 jobbágy jutott, és ez azzal a veszéllyel járt, hogy kikerülnek a bandériumot tartók közül. Ezt elkerülendő, általában kétes értékű stratégiát alkalmaztak. Minél hosszabb ideig fenntartották – legalábbis jogilag – az osztatlan birtokközösséget, valamint későn (vagy egyáltalán nem) nőültek, legfeljebb akkor, ha gazdag hozományra volt kilátás. Erre jó példa a Báthoriak csesdi ága.

Az 1444-ben meghalt István országbíró hat fia közül Miklós püspök lett, és csak ketten nőültek meg. Agglegényként halt meg az ifjabb István országbíró és erdélyi vajda, a kenyérmezei győztes is. Gyermeke is csak az egyik testvérnek, Andrásnak maradt. A testvérek közül a legifjabb nőült meg először, és vitte tovább a családot. Két bátyja már negyvenéves elmúlt, amikor megházasodott. István nádor egy mazóviai hercegnőt vett el. A két bátyinak pedig nem született gyermeke. Megmaradt az osztatlan birtokközösség is, noha a legidősebb testvér, György lovászmester, Babócsa székhellyel a dél-magyarországi birtokokat igazgatta. Nem osztoztak és Mohácsig nem nőültek meg a Szapolyai testvérek sem. János már ötvenévesen, királyként házasodott meg. Ez a stratégia pedig könnyen a családok kihalásához vezethetett.

Mi minnek az oka és következménye? Felmerül a kérdés, hogy mennyiben jelentett mindez veszélyt az ország egysége és a tartományuraságok kialakulása szempontjából. Ilyen veszély – részben külső okok miatt – kétségkívül fennállt az 1440–1450-es években, gondolva például Giskra felső-magyarországi uralmára. 1490–1492 között sem volt kizárható, hogy II. Ulászló mellett Miksa és János Albert felosztják az országot.

Ez azonban nem jelentette volna azt, hogy a magyar arisztokrácia tartományúri hatalmat alakít ki. A mágánások előszeretettel rendezték be székhelyeiket az ország határvidékén, de ez sem jelentett veszélyt, mivel a nagyúri rezidenciák egymás közelében voltak: a szomszédok megakadályozták volna társuk törekvéseit. A mágánások anyagi szempontból rá voltak utalva a királyra, a köznemességet pedig nem tudták kiszakítani az uralkodó ítélkezése alól. Elvileg csak az erdélyi vajda és a bánok voltak azok, akik tartományukban a nemesek felett is ítélkeztek, ezért csak ők hozhattak volna létre tartományaikból saját fejedelemségeket.

Erre volt is kísérlet az 1467. évi úgynevezett erdélyi lázadás idején. Ennek a veszélyét Mátyás is felismerte, amikor 1478-ban Újlaki Miklós halála után megszüntette a macsói bán nyolcados törvényszékét, és ezáltal az Újlakiak gyakorlatilag öröklődő hatalmát néhány dél-magyarországi megye felett. Azt pedig még a gyenge Jagellók is el tudták érni, hogy a túlzottan nagy hatalomra szert tett Báthori István vajdát 1493-ban elbocsássák. (Igaz, a XVI. század első évtizedének végén Both András szlavón bán menesztése már nem ment ilyen egyszerűen.) A végeredményt illetően azonban megállapítható, hogy az ország területi egységét belülről senki sem veszélyeztette.

A nemesség rétegződése

Egy közvetlen Mohács előtti forrás szerint a nemesség előkelői megyénként csak egy-két családot jelentenek, őket vitézlő (*egregius*) címmel illették. Ez a címzés a XV. század első felétől kezdett elterjedni, előtte ugyanennek a rétegnek a tagjait *magisterek*, mesternek hívták. (A magyar „vitézlő” kifejezés a lovag értelmű „vitéz” szóval függ össze, azokat értették alatta, akik képesek voltak drága lovagi fegyverzetet szerezni, lovag módjára élni.) „Egregius” néven nemcsak a nemesi előkelőket (*proceres*) nevezték, hanem eredetileg a mágánáscsaládok „valódi bárói” méltóságot be nem töltő tagjait is, akiket azonban Mohácsig már „nagyságosnak” címeztek. A vitézlő megszólítás járt ki valamennyi tekintélyes tisztségviselőnek vagy hivatalnoknak, amennyiben nem tartoztak az egyházi rendhez vagy – a korszak vége felé – nem voltak mágánások. (Megyésispánok, királyi várnagysok, pénzverő-, sókamara- vagy harmincadispánok, ítélőmesterek stb. származásuktól függetlenül „vitézlők” voltak, noha esetleg polgári, sőt jobbágycsaládból eredtek. Igaz, ezek fizetése megfelelt egy „előkelő” birtokjövedelmének.)

A nemességet illetően az „előkelőkhöz” tartozó vitézlőknek, azaz a legfelsőbb rétegnek van jelentősége. Számuk nem volt nagy, alig néhány száz család, szemben a mintegy 40 mágánáscsaláddal. Burgio pápai nuncius 1525-ben a magyar nemességet jellemezve, három csoportra osztotta azt. Ez a három csoport elsősorban az előkelőkön belül mutatható ki. E szerint az első az urak zsoldjában a végeken harcol, nekik engedelmeskedik. A második csoport vidéki birtokán gazdálkodik, az országgyűlésekre sem jár el, legfeljebb leszavaz a követekre. Végül a harmadik csoport tagjai a közéletben részt vevő gazdag, köztisztletben álló nemesek, akik azonban ugyancsak a nagyuraktól függenek. Az első és a harmadik csoport bizonyos értelemben össze is kapcsolható, mivel igen sok köznemesei politikusról kimutatható, hogy élete egy szakaszában a végvárakban szolgált. Mindezekből kitetszik, hogy a nemesség nagy része általában nem vett részt a politikai életben. Akik viszont politizáltak, sőt a nemesi

érdekeket az országgyűlésen képviselték, azok az urak *familiárisai*, illetve most már *szervitorai* voltak. A nuncius fenti jellemzése a forrásokkal pontosan igazolható, és megmutatja azt a különös jelenséget, hogy a nemesség a nagyurak elleni harcot az úri szolgálatban álló vezérek irányítása alatt vívta. Ez is mutatja az úr és szervitora közti kapcsolat válságát a Mohácsot megelőző évtizedekben.

Bár a politikában, és a jelentősebb familiárisi-szervitori tisztségek betöltésénél elsősorban az előkelők jöttek számításba, de az alsóbb nemesi rétegek előtt sem volt elzárva a lehetőség. A mágnások közé is jutottak be szép számmal „új emberek”, és ez az út alulról felfelé nyitva állt. Itt is a szolgálat volt a döntő, de a mágnásokkal szemben, akik közé szinte kizárólag a királyi udvartartáson keresztül vezetett az út, a nemes mint a nagyurak familiárisa juthatott előre, de csak az előkelők rétegéig. Nem véletlen, hogy a Jagelló-korból az ismert közel 500 megyei követ, illetve a királyi tanácsba választott köznemesi ülnök egyötöde alispán volt, azaz a megyésispán familiárisa. Köztük azonban nem csupán „előkelők”, hanem még vitatott nemességű személyek is találhatók (mint Péterfalvi Nagy Albert ugocsa alispán és országgyűlési követ, aki Perényi Gábor ispán nyalábvári várnagya volt).

A nemesség túlnyomó többségét az egytelkes és a néhány jobbággyal rendelkező nemesek alkották, ők képezték a nemesség kétharmadát. Az 1459:11. és az 1463:2. tc. katonáskodás szempontjából megkülönböztette mind az egytelkeseket, mind az 1459-ben tíz jobbágynál kevesebbel rendelkező „alsóbb nemeseknek” nevezetteket. Minden jel szerint a birtokos nemesség többsége ezekhez az „alsóbb” nemesekhez tartozott. (Veszprém megye 1488-as adólajstroma szerint a megye 532 nemesi birtokosának 80,8%-a egytelkes, 1–10 jobbágyportája van 13,7%-nak, 11–100 4,9%-nak, 100 felett 0,6%-nak. Utóbbiak mind mágnások.) Ebben a megyében feltehetően különösen sok szegény nemes élt. Az biztosnak látszik, hogy az „alsóbb nemesség” (a tíz jobbágynál kevesebbet birtoklók) volt az egytelkesek után következő réteg. Egy jobbágytelek után a földesúri járadék általában egy-két forint volt, ezért az „alsóbb nemesek” maximálisan évi 20 Ft jövedelemmel rendelkezhettek, hacsak nem gazdálkodtak maguk is, hasonlóan az egytelkes parasztnemesekhez. (Egy gyalogos katona havi zsoldja ebben az időben 2 Ft volt, ez jól mutatja, milyen szegény volt a nemesség nagy része.)

A nemesség középső rétegét a 10–200 jobbágyot birtoklók tették ki. Utánuk már az előkelők következtek, akiknek akár ezer jobbágyuk is lehetett. (A Derencsényi család egyik ágának 1499-ben 40 faluban 201, a Forgáchoknak 1525-ben 37 helységben 683 lakott jobbágytelke volt. Két példánk közül az első az „előkelők” alsó rétegére vonatkozik ugyan, mégis miután 40 faluban voltak földesurak, viszonylag nagy területen érvényesült befolyásuk.)

A nemesi rétegek közötti átmenet megmerevedése

Az 1498. évi törvény a mágnások sorából kizárt egy réteget, amelyet vagyona és nem utolsósorban bárói ősei révén alkalmanként a nagyurakhoz soroltak. Az 1498:2. tc. elrendelte, hogy 16 nemest ülnöknek válasszanak be a királyi kúriába, és azon keresztül a királyi tanácsba. Nem véletlen, hogy az először megválasztott 16 ülnök közül hét a mágnások sorából újonnan kikerült személy volt, akik ily módon visszajutottak a királyi tanácsba. Személyükben tekintélyes, a mágnásokkal házassági kapcsó-

latokat fenntartó, politikai tapasztalatokkal is rendelkező vezető réteg állt a nemesség élére, a politikai hangadók zömében közülük kerültek ki. Ez azonban nem volt elégséges ahhoz, hogy visszajussanak a bárók közé. A forrásokból ismert 54 köznemesi királyi tanácsi ülnök közül mindössze hárman kaptak „valódi bárói” méltóságot, közülük kettő családjában már korábban is voltak bárók (Buzlai Mózes és Pető János). II. Lajos uralkodása idején már csökkent a nemesség vezetői között a „lecsúszottak” aránya.

A nemesi politikában való részvétel tehát nem segítette a társadalmi emelkedést. Ennek ellenére kialakult az a módszer, amelynek segítségével egy „új ember” a bárók közé juthatott. Az 1500:21. tc. ugyanis a hivatalban lévő kincstartónak, valamint a király tíz, név szerint felsorolt „palotásának” (*aulicus*, azaz az udvartartás tagja) birtoknagyságtól függetlenül a mágánásokhoz hasonlóan megadta a bandériumtartás jogát. Azaz: maguk szedhették be jobbágyaiktól a „hadakozópénzt”, és az ennek alapján felfogadott katonákat saját zászlajuk alatt vihatték a királyi seregbe. Ezt a jegyzéket Mohácsig rendszeresen bővítették. A jelek szerint a fiú örökölhette apja jogát (nyilván, amennyiben udvari szolgálatot vállalt, különben más kapta a királytól ezt a jogot). Az első „tíz személy” közül négy, valamint kettőnek a fia kapott Mohács előtt „valódi bárói” méltóságot. Nehezebbé vált a társadalmi mobilitás, és a fenntartott keskeny ösvény elsősorban a királyi udvartartás tagjai számára volt járható. Ez maradt az Anjou- és Zsigmond-korban oly nagy szerepet játszó „udvari nemességből”.

A királyi *honor*-birtokok zömének eladományozása miatt már Mátyás sem adhatott ilyen birtokokat udvartartása ellátására, sőt – leszámítva az erdélyi vajdai, székelypozsonyi és temesi ispáni *honorokat* – a megmaradt vagy visszaszerzett királyi uradalmakat ugyanúgy igazgatta, mint bármely földesúr. Az udvari nemességnek nevezhető udvartartási személyzet hatalma és befolyása ennek ellenére megmaradt. Ők alkották az elit katonaságnak tekinthető királyi bandérium tisztikarát, őket használta fel az uralkodó a belső rend fenntartására, a bírósági eljárást nem igénylő vizsgálatok elvégzésére. Különösen fontos volt a király személyes szolgálatát ellátó kamarások (*cubicularii*) szerepe, akiktől a kancellária is elfogadta az oklevél-kiállítási parancsot. Az udvari nemesség összetétele vegyes volt. Voltak köztük mágánások és előkelők, de a közép-, sőt alsóbb nemesség tagjai, valamint néhány városi polgárfiú is. Érthető, hogy a társadalmi emelkedés ennek a viszonylag nagy létszámú rétegnek nyújtott leginkább lehetőséget. Még közvetlenül Mohács előtt, legszegényebb uralkodónk, II. Lajos is több mint 200 „udvari nemesnek” adott fizetést, akiknek egyharmada kamarás volt. Mivel mind Mátyás, mind a két Jagelló más országokban is uralkodott, tekintélyes részük, közel a felük származásukat tekintve külföldi (cseh, lengyel, német) volt.

Nemcsak a mágánások és a nemesség között húzódó válaszfal lett áthatolhatatlanabb, és nehezítette meg – leszámítva az udvari nemességet – a társadalmi mobilitást. Hasonlót tapasztalunk a nemesség és az alsóbb néprétegek között is. Nemesítések – birtokadománnyal vagy anélkül – természetesen továbbra is voltak. Korábban létezett egy kiskapu, amelyen át – a jelek szerint – viszonylag nagy számban bővült a nemesség. Ez a lehetőség összefüggésben állt a leánynegyed intézményével. A leányok az apa ősi birtokának csak egynegyedére tarthattak igényt, s ennek közbeeső értékét pénzben kellett megkapniuk. Kivétel volt, ha a leány nem nemeshez ment férjhez. Ekkor – hogy

ne kelljen „idegen tetők alatt bujdosnia”, ahogy az oklevelek mondják – a leány-negyedet természetben kellett kiadni. Mivel az adománybirtok nemesítettnek számított, különös helyzet állt elő: egy nem nemes férj felesége családjának nemesi jogú birtokán gazdálkodhatott, amelyet utána fiai örökölhettek. Amennyiben ez ellen senki sem lépett fel, valamennyiüket nemesnek tekintették: a férjet „felesége utáni”, a fiút „anya utáni” nemesnek. A XVI. század elejéről arra is van adat, hogy egy birtokos nemes nem nemes sógorának több jobbágytelket ad át, és ezzel nemesíti. Minderről egy hiteles hely oklevelet is kiállított (s az így „nemesített” sógor később ismételt nemesként szerepelt az iratokban). (Gyáli Kenderesi Mihály, aki a XVI. század elején a köznemesség egyik vezetője, választott királyi tanácsi ülnök volt, például egy ilyen „anya utáni nemes” családból származott. A már említett Péterfalvi Nagy Albert ugoccai követ és alispán is „anya és felesége utáni nemes” volt.)

Werbőczy a *Hármaskönyv* I. rész 7. címében nem ismeri el az ilyen nemességet, hacsak a király nem fiúsította a nemes asszonyt. Werbőczy álláspontja annyiban helyes volt, hogy a nemesség a férfiági öröklés gyakorlatát követte, ami ebben az esetben ellentétbe került a nemesi birtokon való gazdálkodás tényével. Minden jel szerint az egytelkes és az „alsóbb” nemességnél lehetett gyakori, hogy nem nemeshez mennek férjhez nemes nők, hiszen az egész telkes jobbágy gyakran jobb anyagi helyzetben volt a kismemeseknél. Ily módon szükségszerűen nőtt azok száma, akik kiskapun át jutottak a nemességbe. A szabálytalan nemesítések ellentámadáshoz vezettek. (Péterfalvi Nagy Albert ellen a királyhoz fordultak, hogy nem nemes léteire hogyan lehet alispán, a kihallgatott tanúk többsége azonban elismerte nemességét, meg is maradt az alispáni tisztben.) Feltűnő, hogy 1514 után például a Buda környéki kismemesi falvakban eltűnnek az addig nem ritka „feleség utáni nemesek”, megmaradnak azonban az „anya utáni nemesek”. Ennek ellenére nyilvánvaló a folyamat: megszűnőben van a nemességbe jutásnak ez az útja.

A nemesi atyafiság

A nemességbe jutás kerülő útját úgy is lehet értelmezni, hogy a nemesi atyafiság befogadta egyik nőtagjának nem nemes férjét és annak leszármazottait. A középkori nemességnél ugyanis igen nagy szerepe volt az atyafiságnak. (Az egy közös nemesi őstől leszármazottak összességét okleveleink „*generatio*”-nak, nemzetségnek nevezik, amivel kapcsolatban csak az jelent gondot, hogy összetéveszthető a XIII–XIV. században szereplő úri nemzetségekkel.) Az ősi birtok erre az ősré megy vissza, a birtokra valamennyi fiági leszármazott férfinak joga van (a leányoknak pedig a leánynegyedre). Ezért a leszármazottak nemzetségi atyafiak (*fratres generationales*) vagy osztályos atyafiak (*fratres condivisionales*) elnevezést kapnak. Az atyafiság tagjai akkor sem veszítik el igényüket az ősi birtokra, ha azt a leszármazottak között már felosztották, mivel az egyik ág kihalása után a többi osztályos atyafi örököl. Ha valaki el akarja idegeníteni birtokrészét, akkor az atyafiság tagjainak elővételi joga van. (A késő középkori „*generatio*”-t Bónis György jogtörténész nevezte el atyafiságnak, hiszen az „atyafi” szó gyakran előfordul okleveleinkben. *Fügedi Erik*, aki a legrészletesebben foglalkozott ezzel a kérdéssel, a *klán* elnevezést használja – a külföldi klán kifejezés nem teljesen azt jelenti, amit a *generatio* latin szó jelent.)

Az atyafiságnak a középkori nemesség életében igen nagy szerepe volt. A közös érdek bizonyos szolidaritást fejlesztett ki az atyafiság között, így nemegyszer nem a biológiai kiscsaládot alkotó nemesekkel, hanem a teljes atyafisággal kell számolni. Amennyiben valaki akár adományozott, akár szerzett birtokhoz jutott, új birtokával már nem volt része az atyafiságnak, még ha az ősi birtok révén továbbra is tagja maradt annak. Másképp történt a vásárolt birtok örökösödése. Itt a leányok is részesültek a birtokban, ezzel viszont nem járt együtt a nemesség.

A nemesek számára igen lényeges volt a megfelelő házasságkötési stratégia kidolgozása. A házasság erősíthette az atyafiság kapcsolatait, a gazdag feleség hozományt hozott, végül az egy rétegen belüli házasságok erősíthették az összetartozás tudatát. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy a birtokos nemesség elsősorban ugyanabból a rétegből házasodott. Gyakori a „visszatérő” házasság: azaz majd minden nemzedékben találunk házassági kapcsolatot ugyanazon két atyafiság között. Ezek a kapcsolatok többnyire azonos megyén belül jöttek létre.

Más volt a helyzet az előkelőknél. Igazolhatóan ugyan csak a Jagelló-korban válik általánossá, ami nem jelenti azt, hogy korábban ilyen nem létezett volna. Feltűnő ugyanis, hogy az „előkelőkhöz” tartozó családoknál a szokványos megyebeli vagy tájegységi családi kapcsolatok mellett kialakul egy, az egész királyságot átszövő házasodási kör. Nem ritka, mondjuk, a dunántúli és a tiszántúli vagy felvidéki előkelő családok közötti házasság. Ez megmutatja, hogy az előkelők kapcsolatrendszere országos kiterjedésű volt, s viszonylag csekélyebb számuk miatt – csakúgy, mint a mágnások esetében – szélesebbre kellett vonniuk a családi kapcsolatok határát, ha saját rétegükön belül kívántak maradni. Ez összefügg az egyre gyakoribb országgyűlésekkel, részben talán a királyi kúria bírósági ülészakaival is, ahol az előkelők Szlavóniától Erdélyig és a Szerémségtől a Felvidékig összejöttek, megismerték egymást, a leányos apák pedig – ahogy erre forrás is utal – megkezdhették a jövődöbéli vő kiválasztását. Az így kialakult rokoni kapcsolatok összekötötték az egész királyság előkelőit, hozzájárultak a közös gondolkodásmód és a politikai együttműködés kialakulásához.

Egytelkes és nem teljes jogú nemesek

A nemesség kétharmada lényegében nemesi jogokat élvező paraszt volt, annyiban volt jobb a helyzetük a jobbágyokénál, hogy nem fizettek járadékot a földesúrnak. Az egytelkesek többsége külön falvakban élt, bár olyan településekről is tudunk, ahol együtt éltek a nemesi és a jobbágyi állapotú parasztok. A nemesi telek osztódása következtében a töredéktelkeken élők anyagi helyzete meglehetősen nehéz volt: olyan nemesi telekről is tudunk, amelyhez csak négy hold szántó tartozott. Ezek a nemesek familiárisként tekintélyesebb nemesek szolgálatába állhattak, ami felemelkedési lehetőséget biztosított számukra, elmehtettek katonának vagy kézműves mesterséget folytathattak. Igen sok szabó, kovács, varga vagy mészáros élt a nemesi falvakban. Jóval ritkábban fordult elő, hogy értelmiségi foglalkozást űzzenek. Volt olyan nemesi falu, ahonnan több ügyvéd is származott: valószínűleg egy helybéli ügyvédkedő nemes nevelt ki magának utánpótlást. Mások kúriai jegyzőnek vagy hiteles helyre mentek. A legnagyobb jelentősége ez utóbbi rétegnek lehetett, ugyanis az ő közvetítésükkel találkoztak az egytelkesek problémái a többi nemesével. Végül egy részük a városba

vagy mezővárosba költözött, ahol iparosként, esetleg kereskedőként polgári foglalkozást űzött.

E nagyszámú szegény nemes az előkelőkhöz hasonló nemesi jogokat és kiváltságokat élvezett. Megjelenhettek a megyei ítélőszékeken és a közgyűléseken, szavazhattak az országgyűlési követekre és – amennyiben a nemességet fejenként hívták meg – részt vehettek az országgyűléseken. Birtokügyeikkel is a királyi kúria foglalkozott. Egyetlen nemesi kiváltsággal nem rendelkeztek maradéktalanul: az adómentességgel. Még a Mátyás-kori törvények (1467, 1468, 1478, 1482) elismerik az egytelkesek állami adómentességét, a törvények megismétlése azonban arra utal, hogy Mátyás őket is meg akarta adóztatni. 1483-ban „örökre” felmenti a szlavóniai egytelkeseket az adófizetési kötelezettség alól. Az 1487. évi adószedési utasítás viszont kimondja az egytelkes nemesek adófizetési kötelezettségét. Az 1488. évi Veszprém megyei adójegyzékből, valamint a Jagelló-kori adatokból tudjuk, hogy ez a kötelezettség az egyforintos „rendkívüli” adóra vonatkozott, azonban a jobbágyságtól eltérően ők csak fél forintot fizettek. Mindez arra utal, hogy Mátyás hajlamos lett volna e nagy tömegű nemesi réteget jogaitól (részben vagy egészben) megfosztani, a birtokos nemesség azonban kiállt mellettük, és ezért végül fél forintban egyeztek meg.

A nemesség és a jobbágság között számos különböző jogállású réteg foglalt helyet. Ide számíthatók az úgynevezett egyházi nemesek, az Árpád-kori egyházi lovas jobbágyok leszármazottai. Nemességük csak helyi jellegű volt, állami adóra és bizonyos földesúri járadékokra is kötelezték őket, de több esetben megyéhez hasonló szervezettel és függetlenséggel rendelkeztek, úgy, mint az országos nemesek. Több püspökségnek és nagyobb monostornak volt egyházi nemes széke. Ehhez a csoporthoz sorolhatók még az úgynevezett várnemesek, a prediálisok is, akik – elsősorban a Felvidéken és Szlavóniában – bizonyos feltétellel (gyakran katonáskodással) kaptak birtokot. Amennyiben nem voltak született országos nemesek, nemességüknek csak helyi érvénye volt.

A VÁROSI POLGÁRSÁG RÉTEGZŐDÉSE: VÁROSI VEZETŐ RÉTEG

A városi tanács tagjait általában egy szűkebb rétegből választották. Ezen a téren a XIV. század közepétől a XV. század közepéig tartó időszakban következett be a változás. Korábban a tanácstagok az „ispán” címet viselték, gyakran birtokaik voltak a város környéki falvakban, lovagok módjára katonáskodtak. Emellett pénzügyekkel is foglalkoztak, kereskedtek, tehát polgári foglalkozást is folytattak. Később kizárólagosan vállalkozással foglalkoztak, ezért már nem hasonlítanak a birtokos nemességhez. A szakirodalom általában *patricius* névvel illeti ezt a réteget. A patriciusság kevés ismérve jellemzi őket. Nem öröklődött a patriciusi rang.

A XIV–XV. század fordulóján a legtöbb városunkban kicserélődött a városi vezető réteg: a régi vezető réteg tagjai vagy kiköltöztek nemesi birtokaikra és nemesként éltek tovább, vagy hasonultak az új vállalkozókhöz. Egyedül az erdélyi szászoknál mutatható ki még egy ideig a régi tanácsurak hatalma. Itt ennek a rétegnek *geréb* a neve, de

legkésőbb az 1467. évi erdélyi lázadás leverése után ők is eltűnnek (Mátyás ekkor több gerébet kivégeztetett).

Az ispáni vagy gerébréteg esetében gyakran négy-öt generáción át is ki lehet mutatni a családi befolyás öröklődését a tanácson belül, ez a réteg hasonlít a leginkább a külföldi patríciusokra. Miután városaink nagy részének polgársága német volt, a tanácsstagok helyére többnyire külföldről bevándorolt, az illető várossal üzleti kapcsolatban álló polgárok kerültek, akik kereskedők voltak, de a városban ingatlanokat (házakat, szőlőket) is szereztek. Itt is kimutatható a befolyás öröklődése, azonban nem annyira fiágon, mint nőágon. Ritka volt az a család, amely három nemzedéknél hosszabb ideig lett volna a város politikai résztvevője. A legfőbb szempont a vagyon volt, ez tette lehetővé, hogy a vegyes (Buda, Kolozsvár), illetve a zömében magyar lakosságú (Pest, Szeged, Székesfehérvár) városokban magyarok is bejussanak a vezető rétegbe. A magyar származású polgárok is elsősorban kereskedtek (főként állattal és borral), esetleg királyi hivatalnokok, értelmiségiek voltak. Ezt a vezető réteget nevezték mindenekelőtt polgárnak (ez a polgár szó szűkebb jelentése, de később a tágabb értelemben: „a polgárjoggal rendelkező személy” jelentés terjedt el). Megszólításban is megkülönböztették őket az átlagpolgártól.

Mindez nem jelenti azt, hogy a városi tanácsokba kizárólag ez a réteg jutott volna be. Bár a XV. század közepe után alig maradt fenn adat belső városi küzdelmekre, korábban nemegyszer a középpolgárság, elsősorban a gazdag kézművesek is részt kértek a hatalomból. A késő középkorban ez a harc értelmetlenné vált, mivel a vezető réteg tagjai rendszeresen bevásárlattak néhány kézművest is a tanácsba. Elsősorban gazdag, részben kereskedőnek is számító árutermelő mesterek jutottak így be a tanácsokba, főleg ötvösök, szűcsök, mészárosok stb. Olykor még bíró is lehetett belőlük.

A városi vezető réteg összetétele szempontjából igen lényeges szerepet töltött be a házassági kapcsolat. A vezető réteg tagjai többnyire egymás közt házasodtak, ez a házassági kör azonban nem szűkült le az adott városra, hanem valamennyi olyan város vezető rétegére kiterjedt, amellyel üzleti kapcsolatban álltak. A hazai német városok polgárai egymással, illetve az egész délnémet területtel rokonságban álltak. Nagyon ritka volt, még Budán is, a német és a magyar vezető réteg közti házasság. 1439-től a két nemzetiség között paritásos alapon osztották meg a tanácstagi helyeket. A magyar vezető réteg rokonsági köre kiterjedt a többi magyar város és tekintélyes mezőváros hasonló társadalmi rétegére, illetve a nemességre is. Gyakran polgárjogot szereztek a szegényebb, de még birtokos nemesek is, és karriert futottak be egy-egy városban. Ilyen volt Mikolai Angyal István Fejér megyei birtokos nemes esete, aki a XV. század közepén legalább négyszer volt Buda főbírája. Ezzel szemben a tanácsba bekerülő kézművesek, legyenek azok németek vagy magyarok, egymás között házasodtak, feleségüket nem a vezető rétegből választották. A házassági kapcsolatok tehát a gazdasági és a politikai összeköttetéseket tükrözték.

A természetes népszaporodásban bekövetkezett visszaesés a késő középkorban nemcsak a vezető rétegre, hanem a városi polgárság egészére jellemző. Szinte teljesen hiányoznak a három generációnál hosszabb életű családok. (Budán például a középkor végén az apa halálakor átlag 1,4 gyermeke volt csak életben.) Ez azt jelenti, hogy belátható időn belül természetes úton ki kellett volna halni a városoknak, azaz a

városok bevándorlásra szorultak. Valószínű, hogy – szemben a nemességgel és a jobbágysággal – a polgárok idősebb korukban házasodtak, így kevesebb gyermekük született, és a középkori városok higiénés viszonyai kedveztek a járványok terjedésének. Így azután – ellentétben a XIV. századdal – rendszeresen és gyorsan cserélődött a városi vezető réteg.

KÖZÉPPOLGÁRSÁG

A városi népesség jelentős részét az egyszerűség kedvéért középpolgárságnak nevezett réteg alkotta. Ide tartoztak a szegényebb kereskedők, a kézművesek, valamint a kisebb ingatlanbirtokosok. Ez a réteg a XV. század első felében több helyen is be akart jutni a város vezetőségébe, ez azonban néhány gazdag iparos esetétől eltekintve – mint láttuk – nem sikerült. Az előbb vázolt demográfiai jelenség rájuk még jelentősebb mértékben vonatkozik. A városi örökösödési jog és a céhszabályok is szerepet játszottak a városok demográfiai arculatának kialakulásában. Az elhalt házastárs javaiból az özvegy, valamint a gyermekek egyenlő mértékben részesülhettek. A mesterjog elnyerését egyre inkább nehezítő céhszabályok mester családtagjai esetében könnyítéseket tartalmaztak. A mester fiát általában felmentették a céhbe lépéskor fizetendő díj vagy a mesterasztal megrendezése stb. alól. Az a legény, aki egy mester leányát vagy özvegyét vette el, többnyire feleannyival tartozott, mint a többi legény. Ez a kedvezmény kívánatossá tette a házasságot az akár évtizedekkel is idősebb mesterözvegyekkel, és így nemcsak örökölhettek (például műhelyt is!), hanem a mesterjogot is könnyebben megszerezhették. Ez az örökösödési rend azt eredményezte, hogy egy-egy polgárnő új férje nemegyszer az előző férj vezetéknévét is felvette. Ez a szokás a városi vezető réteg esetében is kimutatható.

A középpolgárság és az alsóbb rétegek közötti határ megállapítása nehezebb feladat, mint a felső rétegtől való elhatárolás. Elvileg a polgárjog lehetne a választóvonal, mivel a városlakók egy része nem rendelkezett polgárjoggal. Egy város polgára csak az lehetett, akinek ingatlanulajdona volt, vagy aki kezes állított a városi adó fizetéséhez. A kézműves legények többnyire nem rendelkeztek polgárjoggal, ám amennyiben mesterek akartak lenni, meg kellett szerezniük. Mindez nem jelenti azt, hogy a polgárok között ne lettek volna az alsóbb rétegekhez sorolható személyek. A városi lakosság vagyoni szempontból erősen differenciálódott. Erre számos adatot lehetne idézni a fennmaradt adójegyzékekből. (A XV. század második felében [1459] Sopronban az adózók fele az adó 10%-át, Kassán [1480 körül] 7%-át, Bátfán [1484] 21%-át fizette be. Ezzel szemben az adó negyedét Sopronban az adózók 3%-a, Kassán 2%-a, Bátfán pedig 4%-a fizette meg. Kassán az adózók 65%-a fizetett 1 forintnál kevesebb adót, négyen viszont 10 forintnál többet, a legtöbbet Szatmári Ferenc: 35 forintot. Mindez arra utal, hogy egy szűk, bár városonként változó, vezető réteggel kell számolni. Sopronban 1459-ben nem adózott 3,9%; fél forint alatt fizetett 51%; fél forint és öt forint között 42,1%; öt forint felett 3%. Nem valószínű, hogy a fél forintnál kevesebbet fizető 51%-ot az alsóbb rétegekhez kell számítanunk, és a fél és öt forint között fizető 42,1%-ot a középrétegekhez. A határ a fél forintnál kevesebbet fizetők felénél húzódhatott meg.)

A középpolgárságot nem tarthatjuk egységes rétegnek, az összeírások igen nagy vagyoni különbségeket mutatnak. Az összekötő kapocs az, hogy valamennyiüknek volt polgárjoga, és így élvezhették az ezzel járó kiváltságokat. Helyzetük a nemességéhez hasonlítható, ahol a túlnyomó többséget a kevesebb mint tíz jobbággal rendelkezők alkották. Ahogy a megyében az „előkelőké” volt a szó, a városban a vezető rétegé. A nagy tömeget jelentő közpolgárság legfeljebb azt tudta elérni, hogy bejuttatta néhány tehetősebb tagját a városi tanácsba.

A VÁROSI ALSÓBB NÉPRÉTEGEK. A ZSIDÓSÁG

A városban élő alsóbb rétegek közé számíthatók – bizonyos megkötésekkel – az adóalappal nem rendelkező, adót nem fizető polgárok, a legszegényebb adófizetők, továbbá a polgárjoggal nem rendelkező városlakók. Ez a réteg sem volt egységes, és nagysága, valamint a város összlakosságához viszonyított aránya források hiányában megállapíthatatlan. Elsősorban a mesterlegények és inasok tartoznak közéjük, akik általában csak akkor szereztek polgárjogot, amikor mester lett belőlük. Ez a viszonylag nagy létszámú, mozgékony réteg részben legényszállásokon, részben a mestereknél lakott. Az egy céhhez tartozó legények gyakran alapítottak egyletet, amelyek egyben a segélyegylet szerepét is ellátták, amennyiben hajlandóak voltak együttműködni a mesterekkel, a legények fegyelmezését is magukra vállalták. A legényegyletek szabályzataiból ismeretes, hogy a legények gyakran kocs máztak, kártyáztak, kockáztak, s ezt szerették volna korlátok közé szorítani. Ezen túl a tagok érdekvédelmével is foglalkoztak.

Ez a nagyszámú, szervezett réteg elvben a városok életébe is képes volt beleszólni, de ezt akadályozta, hogy az egyletek tagjai gyakran cserélődtek, mert néhány éven belül a legényből mester lehetett. A középkor végén már jelentősen megnehezedtek a mesterré válás feltételei, s igen gyakori volt, hogy valaki hosszabb ideig legényként dolgozott. Nekik sem volt érdekük, hogy elrontsák a mesterekkel való jó viszonyukat, hiszen ezzel előrejutásukat akadályozták volna meg. Így a legények komolyabb megmozdulásáról még nem beszélhetünk.

Az alsóbb városi réteghez tartoztak még a napszámosok, a házicselédek, valamint a „nem tisztességes foglalkozást” űzők. Nagyobb számban napszámosok a szőlőtermelő városokban találhatók: a szőlőkapások komoly tömeget alkottak. Voltak kapások, akiknek sikerült kisebb szőlőbirtokhoz is jutniuk, és így megkísérelhették a polgárjog megszerzését, de bizonyára nem ők voltak többségben. Buda szőlőbirtokosai közül 1505-ben 14,3% szőlőkapás volt (igaz, többségüknek 50 köböl bornál kevesebb termett).

Meg kell még említeni a viszonylag nagy számban előforduló, úgynevezett „tisztességtelen” foglalkozásúakat. Az ilyen családból származók nem lehettek céhtagok vagy polgárok, mert a polgárjog megszerzéséhez okmányokkal kellett igazolni, hogy valaki tisztességes szülőktől származik. Ebbe a rétegbe tartoztak a nagyobb városokban jelentős számban élő kéjűk, akikkel városi jogkönyveink is foglalkoznak, a hóhérok, valamint a vándorzenészek és a mulattatók. Ez utóbbiak egy része letelepedett és

ingatlant is szerzett. Minden városban találunk – olykor a polgárok között is – ház- vagy szőlőbirtokos lantosokat, hegedűsöket, síposokat. Budán, amennyiben volt szőlőjük, többnyire abban a házban laktak, ahol a csapláros, azaz lényegében megtelepedett, hivatásos kocsmai zenészek lehettek.

A városokban éltek a polgárjoggal nem rendelkező zsidók is. Eddig 12 szabad királyi városban, 5 püspöki székhelyen és 19 földesúri városban, illetve mezővárosban mutatható ki zsidó lakosság. Ez gyakran csak egy-két személyt jelent, mégis bizonyos mértékig tükrözi az illető település gazdasági fejlettségét. Más megítélés alá esik, amennyiben hitközséget alkottak és zsinagógájuk is volt. A zsidóságon belül is megvolt a különbség a gazdag és a szegény között, bár gazdasági rétegzettségükről nincs elegendő adat. A zsidókat a rendelkezések általában eltűntették a legtöbb, a városi polgárság által üzött tevékenységtől, s ez kényszerítette őket arra, hogy pénzügyletekkel foglalkozzanak.

A középkor végén a törvényes zsidókamat heti 2% (azaz évi 104%!) volt. Más esetben, amennyiben az adós nem fizette meg határidőre adósságát, azután kétszerezésével, majd újabb határidő elmulasztása esetén annak kétszerezésével – és így tovább – tartozott. Minderre azért volt szükség, mert a király gyakran úgynevezett „levélölést” rendelt el, és ezzel eltörölte a kamatfizetési kötelezettséget. Zálogba is tehettek náluk tárgyakat, és ha nem váltották ki azokat, akkor a zsidók szabadon kereskedhettek velük, erre hivatkozva megkerülhették a kereskedési tilalmat.

Ott, ahol zsidó közösség élt a városban, a keresztényekkel folytatott pereiket a helyi zsidóbíró intézte. Ezt a tisztelet mindig valamelyik tekintélyes városi polgár, rendszerint tanácstag, töltötte be, aki együtt ítélkezett a zsidó és keresztény ülnökökkel. Erről a fórumról az országos zsidóbíróhoz lehetett fellebbezni, aki többnyire a királyi tárnokmester volt. A városi zsidóbíró rendszerint a város választotta, de előfordult, hogy az országos zsidóbíró nevezte ki. A zsidó közösségek autonómiával rendelkeztek, egymás közti ügyeik nem kerültek keresztény bíró elé. Attól kezdve, hogy Mátyás király a budai zsidó Mendel család tagjaiból örökletes zsidóprefektúrát létesített, a királyi városok zsidó közösségei a prefektusnak voltak alárendelve.

A JOBBÁGYSÁG RÉTEGZŐDÉSE

A jobbágyság az ország népességének több mint kilenctizedét alkotta. Természetesen ők sem voltak egységesek. Jogi értelemben hozzájuk számítandók a mezővárosi polgárok, a földesúri fallal övezett városok lakosai is. A valóban városi feladatkört ellátó mezővárosok belső rétegződése feltehetően a királyi városok társadalmi tagozódásához hasonlított. Nem mutat azonban egységes képet a kisebb mezővárosok, valamint a falvak lakossága sem.

Elvileg a földesúri adóegységnek számító jobbágytelek, a telki állomány tükrözi leginkább a parasztság differenciálódását.

8089 jobbágy adatának vizsgálatából az derült ki, hogy 27,4% egész vagy annál nagyobb telken; 41,2% fél telektől egy telekig, 28,3% negyedtől fél telekig, 3,1% negyed teleknél kisebb területen gazdálkodott. Az országos átlag fél telek lehetett.

A fentiek csupán a telkes jobbágyság megoszlását mutatják, hiányoznak a házas és házatlan, tehát jobbágytelekkel nem rendelkező falusiak.

Nem voltak azonosak a parasztság megélhetési lehetőségei, a jobbágytelek nagysága változott, jobb minőségű föld esetén a töredéktelkes jobban élhetett az egésztelkesnél.

A zsellérek is jelentős tömeget képviseltek. Az eddigi kutatások szerint 100 jobbágyra mintegy 25 zsellért lehet számítani, közülük 10 volt a házas és 15 a házatlan.

A jobbágyság vagyoni helyzetét az is befolyásolta, hogy viszonylag nagy számban éltek közöttük szabadosok, akik mentességet élveztek a földesúri, sőt az állami adó alól is. 100 jobbágyra legalább 4,5 szabados lehet számítani. Ezeken kívül voltak még a délvidéki megyékben hadi szolgálattal tartozó katonaparasztok: a *vojnikok* és a naszádosok. A szabadosok rétege sem homogén: vannak a földesúrnak (vagy az uralkodónak) tett szolgálatért felmentett, többnyire igen gazdag parasztok, a földesúrnak szolgáló iparosok (például a molnárok) és egyéb szolgáltatók. Végül a falusi lakosság közé számítandók a földesurak és a gazdagabb jobbágyság béresei, a házi és a gazdasági cselédek is.

Az irtásföldek és a szőlők nem tartoztak a telki állományhoz, pedig ezek jelentős jövedelmet biztosítottak művelőiknek. A pusztákon, illetve a falvakban található pusztatelkek tartozékait is általában a jobbágyság és a zsellérek hasznosították a jobbágytelkek után fizetendő földesúri járadéknál alacsonyabb bérért. Mindez tovább bonyolítja a képet. Előfordult, hogy a jobbágy eredeti telekhányadának csak egy része után tartozott járadékkal, másik részét annál alacsonyabb bérlet fejében művelte meg. Ezzel az engedménnyel tarthatta meg jobbágyságát a földesúr, megakadályozhatta, hogy más földesúrhoz költözzön (az úr még így is jobban járt, mintha a jobbágya másik földesúrhoz költözött volna). Ez jól mutatja, hogy esetenként még jogi értelemben vett zsellér is vagyonosabb lehetett egy telkes jobbágytól.

Viszonylag kevés forrással rendelkezünk a falusi (és mezővárosi) népesség vagyoni helyzetét illetően. A dézsmajegyzékek megyénként komoly eltéréseket mutatnak. (Bereg megyében például a jobbágyság több mint fele 400 kéve gabonánál kevesebbet termelt, míg 2800 kévéénél többet alig 1%-uk. Bács megyében viszont 400 kévéénél kevesebbet alig több, mint 15% aratott, de majdnem ugyanannyiuknak volt a termése 3200 kévéénél több.)

A baranyavári uradalom 1469-es rendkívüli adó lajstroma egyike azoknak a ritka forrásoknak, amelyek pontosan mutatják a parasztság vagyoni megosztottságát. Fél forintig fizetett a jobbágyság 18%-a, fél és egy forint között 16%, egy forinttól másfél forintig 35%, kettő–négy forint között 28,9%; öt forint felett 2,1%.

Kiemelkedően volt tehát egy szűk, igen gazdag réteg. Ezt mutatják a kárbecslések is.

A szlavóniai vasmegyericeai uradalomban a XVI. század elején egy hatalmaskodásnál 187 jobbágy szenvedett kárt. 52,9%-uk kára nem érte el a három forintot, 34,8%-uké három és tíz forint között váltakozott; 12,3%-nak pedig tíz forintnál nagyobb volt a kára.

Azoknak nem kellett állami adót fizetniük, akik ingóságainak értéke nem érte el a három forintot. Bár a kár nem mutatja a jobbágyság ingóságainak tényleges értékét, az arányok mégis jeleznek valamit: a jobbágyság vagyoni helyzete különbözőt egymástól.

A PUSZTÁSODÁS

A XV. század végére az állami adóegységek száma egyharmaddal csökkent Zsigmond korához képest. A jelenség mögött a növekvő adóprésszel szembeni ellenállás is fellelhető (az adóztatás elől összeköltöznek a parasztok, vagy nagycsaládos rendszerben több nemzedék együtt műveli meg telkét). Ugyanakkor nem zárható ki a pusztásodás mértékének növekedése sem (amire igen sok adat maradt fenn). A falu teljes pusztásodása, amikor a település teljesen lakatlanná válik, elsősorban nem erre a korszakra jellemző, inkább a XIII–XIV. századra, mégis ebben az időszakban is kimutatható. A késő középkorra inkább a részleges pusztásodás a jellemző, azaz nem a teljes falu veszíti el népességét, csak a telkek egy része válik lakatlanná.

A valóságban ennek volt a nagyobb hatása. Míg a XIII–XIV. századi falupusztásodás következtében elsősorban a kisebb települések néptelenedtek el, addig a középkor végi telekpusztásodás mindenütt éreztette hatását. Az összeírások tanúsága szerint a Mátyás- és a Jagelló-korban a jobbágytelkek kerekén 60%-a található pusztán. A telekosztódás eredményeként országos átlagban fél telken ült egy jobbágy, és egyre nőtt a zsellérek száma is. Ez még akkor is nagy szám, ha a valóságban az arány valószínűleg jelentéktlenebb volt.

A Garai család birtokain az 1478. évi összeírás szerint a telkek 62,6%-a található pusztán. Ugyanebből az összeírásból az is kiderül, hogy a töredéktelkekhez „puszta” töredéktelkek tartoznak, ahol az összeírók – eltérően a többi lakatlan telektől – nem adják meg az utolsó lakó nevét. Így ebben az esetben azt állíthatjuk, hogy a telek egy részét jobbágyi járadékkal, másik részét pusztaként kisebb bérrel terhelték meg. Ezeket a töredéktelkeket is a „lakottakhoz” számítva azonban a Garai uradalmakban a telkeknek még mindig 55,3%-a volt lakatlan.

A pusztásodás okai sokrétűek. *A gazdasági okok:* a település életképtelensége (ez éppen a Garai-összeírásban mutatható ki. A sűrűn lakott Valkó megyei félszáznyi uradalmi faluban csak 3 hold szántó tartozott egy egész telekhez, ennek az lett a következménye, hogy a telkek nagy része lakatlanná vált.) *A városba és mezővárosba költözés:* a falvakhoz képest a mezővárosokban általában kisebb a pusztta telkek aránya. *A hatalmaskodások,* az urak egymás közötti harcai is hozzájárulhattak a pusztuláshoz, valamint a *külső ellenség betörései.* Mind a délvidéki török támadások, mind a Mátyás halála utáni külföldi betörések (Miksa római király a Dunántúlon, János Albert lengyel herceg a Felvidéken) kimutathatatlan pusztásodással jártak. Gondolnunk kell a *járványokra,* az elemi csapásokra, az *éhínségekre* is. Sokan az elköltözéssel próbálták szabadulni a földesúri teher alól, hiszen a jobbágyok terhei uradalmanként változtak. Az okok közé sorolhatók a királyi adó miatti *összeköltözések* is.

Bár a középkor végére a nagyarányú pusztásodás a jellemző, nem biztos, hogy a telkeknek több mint a fele valóban üresen állt, és ezért nagyarányú műveletlen területekkel kell számolnunk. A pusztákat és a lakatlan telkek tartozékait gyakran bérbe adták, ez lehetőséget biztosított a parasztság leggazdagabb rétegének a földek növelésére, és a további gazdagodásra. Egyik oldalon tehát nő a töredéktelkek és a zsellérek száma, a másikon az egyre gazdagodóbb parasztoké: azaz nő a falvakon belüli vagyoni különbség. 1514-ig a parasztok költözködési joga – leszámítva egy-két háborús esztendő, amikor adóztatási szempontból felfüggesztették a költözést – maradéktala-

nul érvényesült. Amennyiben a paraszt kifizette földbérét és tartozását, a falusi bírónak nem volt módjában megtagadni a költözési engedélyt, még ha esetleg a földesúrnak ez nem is tetszett. Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatos perekben a megyei hatóság is többnyire a költöző javára döntött. Tekintettel a szabad költözésre, valószínű, hogy a lakatlan telkek aránya kisebb volt az összeírásokból meghatározottnál (hiszen lehet, hogy az egyik összeírásban pusztának felvett telken a másik összeírás idejében már laktak).

A pusztásodás lehetőséget nyújtott a kereskedelem szempontjából oly fontos rideg állattenyésztésre; nem csupán a mezővárosok, de a falvak esetében is. A pusztásodás mögött a parasztság vagyoni differenciálódása is keresendő: egy részük elszegényedett, ugyanakkor mind a falvakban, mind a mezővárosokban megjelent egy dúsgazdag réteg is. Egy részük – élve a költözködés jogával – városokba költözött, ahol gyakran azonnal a vezető réteg tagja lehetett (mint például Ferenczi Gergely, aki a XV. század második harmadában gubacsi állattenyésztő és kereskedő jobbágyként kezdte pályáját, és mint Pest város főbírája fejezte be). Ezt a gazdag paraszti réteget sújtotta leginkább a földesurak bekapcsolódása az árutermelésbe, akik velük szemben politikai hatalmukat is felhasználhatták.

Tájékoztató irodalom

1. Bónis György: HÜBÉRISÉG ÉS RENDISÉG A KÖZÉPKORI MAGYAR JOGBAN. Kolozsvár, é. n.
2. Engel Pál: A MAGYAR VILÁGI NAGYBIRTOK MEGOSZLÁSA A XV. SZÁZADBAN. 2. KÖZLEMÉNY. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1971. 291–314.
3. Fügedi Erik: A 15. SZÁZADI MAGYAR ARISZTOKRÁCIA MOBILITÁSA. Budapest, 1970.
4. Fügedi Erik: Az Elefánthyak. A KÖZÉPKORI MAGYAR NEMES ÉS KLÁNJA. Budapest, 1992.
5. Granasztói György: A KÖZÉPKORI MAGYAR VÁROS. Budapest, 1980.
6. Köblös József: AZ EGYHÁZI KÖZÉPRÉTEG MÁTYÁS ÉS A JAGELLÓK KORÁBAN. (A BUDAI, FIEHÉRVÁRI, GYŐRI ÉS POZSONYI KÁPTALAN ADATTÁRÁVAL.) TÁRSADALOM- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 12. Budapest, 1994.
7. Kubinyi András: BUDAI ÉS PESTI POLGÁROK CSALÁDI ÖSSZEKÖTTETÉSEI A JAGELLÓ-KORBAN. Levéltári Közlemények 1966. 227–291.
8. Kubinyi András: A KIRÁLYI TANÁCS KÖZNEMESI ÜLNÖKEI A JAGELLÓ-KORBAN. TÁRSADALOM- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. MÁLYUSZ ELEMÉR EMLÉKKÖNYV. Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik–Maksay Ferenc Budapest, 1984. 257–268.
9. Kubinyi András: AKÖZÉPBIRTOKOS NEMESSÉG MOHÁCS ELŐESTÉJÉN. MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA A TÖRÖK KIÜZÉSÉNEK IDEJÉN. DISCUSSIONES NEOGRADIENSES 1. Szerk.: Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. 5–24.
10. Kubinyi András: A PARASZTSÁG HÉTKÖZNAPI ÉLETE A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 1984. 221–231.
11. Kubinyi András: A MAGYAR ÁLLAM BELPOLITIKAI HELYZETE MOHÁCS ELŐTT. MOHÁCS (TANULMÁNYOK). Szerk.: Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 59–99.
12. Kubinyi András: A NAGYBIRTOK ÉS JOBBÁGYAI AZ 1478-AS GARAI-SZÉCSI BIRTOKFELOSZTÁS ALAPJÁN. Veszprém megyei múzeumok Közleményei 1986. 197–226.

13. Kubinyi András: AZ EGYHÁZ SZEREPE AZ ORSZÁGOS POLITIKÁBAN ÉS A HONVÉDELEMBEN A KÖZÉPKOR VÉGÉN. EGYHÁZAK A VÁLTOZÓ VILÁGBAN. Szerk.: Bárdos István és Beke Margit. Esztergom, 1991. 19–27.
14. Kubinyi András: NAGYBIRTOK ÉS FŐÜRI REZIDENCIA MAGYARORSZÁGON A XV. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL MOHÁCSIG. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1991. 211–228.
15. Kubinyi András: KÖLTÖZÉS, HELYVÁLTOZTATÁS, UTAZÁS A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON. (A HORIZONTÁLIS MOBILITÁS KÉRDÉSEI). A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1991. 229–242.
16. Kubinyi András: A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN. Soproni Szemle 1995. 2–27.
17. Kubinyi András: MÁTYÁS KIRÁLY ÉS A MONASZTIKUS RENDEK. MONS SACER 996–1996. PANNONHALMA 1000 ÉVE. I. Pannonhalma, 1996. 539–544.
18. Maksay Ferenc: A MAGYAR FALU KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSRENDJE. Budapest, 1971.
19. Maksay Ferenc: „ASOKNEMES ORSZÁGA.” TÁRSADALOM- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. MÁLYUSZ ELEMÉR EMLÉKKÖNYV. Szerk.: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Budapest, 1984, 277–295.
20. Mályusz Elemér: EGYHÁZI TÁRSADALOM A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1971.
21. Solymosi László: VESZPRÉM MEGYE 1488. ÉVI ADÓLAJSTROMA ÉS AZ ERNUSZT-FÉLE MEGYEI ADÓSZÁMADÁSOK. TANULMÁNYOK VESZPRÉM MEGYE MŰLTJÁBÓL. A Veszprém megyei Levéltár kiadványai. Veszprém. 1984, 121–239.
22. Szabó István: A FALURENDSZER KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON. X–XV. SZÁZAD. Budapest, 1966.
23. Szabó István: A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG TÖRTÉNETE A XIV. SZÁZADTÓL AZ 1530-AS ÉVEKIG. Budapest, 1975.
24. Szabó István: JOBBÁGYOK-PARASZTOK. ÉRTEKEZÉSEK A MAGYAR PARASZTSÁG TÖRTÉNETÉBŐL. Budapest, 1976.
25. Szűcs Jenő: VÁROSOK ÉS KÉZMŰVESSÉG A XV. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1955.

**A JAGELLÓK
URALKODÁSA
1490–1526**

A KIRÁLYVÁLASZTÁSTÓL

II. ULÁSZLÓ HATALMÁNAK

MEGSZILÁRDÍTÁSÁIG

MÁTYÁS HALÁLA ÉS A TRÓNJELÖLTEK

Kétnapos agonizálás után Mátyás király 1490. április 6-án halt meg a bécsi Burghban. A király már hosszabb ideje betegeskedett, de a halál pontos oka nem állapítható meg. Valószínűtlen az az egykori hír, hogy megmérgezték. Sokan számoltak az eshetőséggel, mégis túl hirtelen következett be a halál, és általános zűrzavart keltett. Az országban éppen folyt az adószedés, de ennek összege már nem futott be a kincstárba. Országszerte felbomlott a rend: a gyengébbek a hatalmasok támaszát keresték. A megszállt tartományokban mozgolódás indult a magyar uralom ellen: Boroszló például azonnal lemondatta, majd kivégeztette Mátyás városkapitányát, Heinz Dompnigot. Georg von Stein alsó-sziléziai helytartó elmenekült, felső-sziléziai társát, Bieliczet elfogták.

A hatalmat – régi szokás szerint – a prelátusokból és a bárókból álló királyi tanács vette át, az rendezte meg az elhunyt uralkodó székesfehérvári temetését, intézkedett országos ügyekben, és hívta össze május 17-ére, Rákos mezejére a királyválasztó országgyűlést. Erre az országgyűlésre a városokat is meghívták, noha részvételükre 1475 óta nem került sor. Az országgyűlési meghívók – különösen a bárók részére kiküldöttek – komor képet festenek az ország helyzetéről, és a rend fenntartásának szükségességét hangsúlyozzák. Miután a megválasztandó király személye bizonytalan volt, fennállt annak a veszélye, hogy a választás belháborút von maga után.

A jelöltek között első helyen az elhunyt uralkodó fia, Corvin János herceg állt. Apja számos urat, tisztségviselőt és várost esküvel kötelezett fia megválasztására. Kezén volt az 1480-as években felduzzasztott Hunyadi-vagyon, több sziléziai hercegség. Az ország megyéspánságainak felét tömbökben összevonva Corvin vagy familiárisai igazgatták. Számos királyi vár élén az ő hívei álltak, sőt zálogként birtokát képezték. Többek között Budát, Visegrádot, Pozsonyt és a délvidéki határvárak többségét is ő ellenőrizte. Ez biztosította számára a harcedzett végvári katonaság támogatását. Mátyás a III. Frigyesnek tett ajánlata tanúsága szerint 1489-ben nem volt biztos fia megválasztásában.

Királyjelöltként számításba jöhetett még Miksa római király, a császár fia. A Habsburgok anyagi helyzete és hatalma 1490-ben megerősödött. A római királynak tavasszal sikerült lemondatni Tirolban uralkodó rokonát, így ő lett a leggazdagabb osztrák tartomány ura. Kiskorú fia gyámjaként ő kormányozta a burgundi hercegséget (beleértve a németalföldi területeket). Ez időben tárgyalt a Bretagne örökösneőjével kötendő házasságról. A Habsburgok trónigényeinek alapja a pápa által is megerősített

1463-as bécsújhelyi egyezmény volt. A császár és fia azonnal bejelentették a trónigényt, megkezdték a felkészülést az elfoglalt területek visszaszerzésére és Miksa magyar királlyá választására. Birodalmi ügyek akadályozták Miksát a beavatkozásban.

Végül örökösödési joggal érvelhettek a Jagelló testvérek is. Édesanyjuk ugyanis Zsigmond unokája, Albert király leánya, V. László testvére volt. A baj csak ott volt, hogy mindkét testvér felléphetett trónkövetelőként. A legidősebb, II. Ulászló már cseh király volt, ezért apja, IV. Kázmér lengyel király, a másodszülöttet, János Albert herceget támogatta. II. Ulászlót személyesen ismerte a magyar urak többsége, az ő megválasztása biztosíthatta volna – legalábbis elvben – a Mátyás által elfoglalt tartományok: Morvaország, Szilézia és Lausitz megtartását, mivel ezek a területek vissza akartak kerülni a cseh korona alá. Ulászló mellett szólt az is, hogy nem állt erőskezü uralkodó hírében. Mátyás utolsó kancellárja, a cseh Filipecz János is szinte azonnal hívéül szegődik. Talán mindennél lényegesebb, hogy a külföldi trónigénylők közül a cseh király „ébredt fel” leghamarabb: ő szerelt fel először – részben kölcsönpénzből – hadsereget, sőt szolgálatába vette Mátyás kifizetetlen zsoldosai jó részét is.

János Albert jó hadvezér hírében állt, eredményesen harcolt a törökök ellen, s ez népszerűvé tette a magyar nemesség körében. Királlyá választásával a „lengyel megoldás” érvényesült volna, hiszen Nagy Lajos és I. Ulászló idején létezett már perszonálunió Magyarország és Lengyelország között. Nem sokkal bátyja fegyverkezése után apja segítségével a nyáron már neki is volt hadserege.

Igényt tartott a trónra az özvegy királyné, Aragóniai Beatrix is. Ez az igény ugyan minden alapot nélkülözött, ám hatalmas birtokai és nagy vagyona segítségével beavatkozhatott a választásba.

A király halála érvénytelenítette a fennálló magyar–török fegyverszünetet, így a várható német, cseh és lengyel támadás mellett délről számolni lehetett a török fenyegetéssel is.

A KIRÁLYVÁLASZTÓ ORSZÁGGYŰLÉS ÉS A CSONTMEZEI CSATA

Az országgyűlésre csak lassan szállingóztak a rendek. A nagyurak egy része el sem jött, megtartotta semlegességét. Az országgyűlés levezetése – miután nem volt nádor – Nagylucsei Orbán kincstartó püspökre, a nádor előtt folyó perek bírájára esett.

Corvin János és mostohaanyja között szinte azonnal kitört az ellentét: Beatrix kiköltözött a budai palotából, ahol a herceg volt az úr. Hamarosan világossá vált, hogy Corvin János kisebbségben maradt. A püspöki kar túlnyomó többsége ellene foglalt állást. Ez egyenes következménye Mátyás egyházpolitikájának, valamint annak, hogy nem állt a főpapok élén hasonlóan erőskezü primás, mint amilyen a Mátyást támogató Szécsi Dénes volt 1458–1459-ben. Elfordultak Corvintól apja főbb hivatalnokai, Nagylucsei Orbán, Filipec János és Bakócz Tamás királyi titkár is. A megjelent főurak – köztük a legbefolyásosabb hadvezérek: Báthori István és Kinizsi Pál, valamint unokatestvérei, a Geréb testvérek – nem álltak a herceg mellé. Kezdeti tétovázás után csatlakozott hozzájuk Ausztria főkapitánya, Szapolyai István is.

Ezt a magatartást nem kell feltétlenül az elhunyt uralkodó elárulásaként értékelni. Mátyás sem állt soha egyszerre négy külső ellenséggel szemben, Corvin János megválasztása valószínűleg kilátástalan harcot vont volna maga után, és ez az ország feldarabolásával végződhetett volna. (János Albert például hajlandó lett volna Erdély átengedése fejében visszalépni.) Az urak – feltehetően a három főpap felvetésére – ezért először Corvint akarták kielégíteni, majd az egyik külhoni jelöltet megválasztani, aki könnyebben felléphetett volna a többi jelölttel és a törökek szemben. A prelátusok és a bárók ezért június 17-én kötelezettséget vállaltak arra, amennyiben nem választják meg a herceget, akkor boszniai királlyá és szlavón herceggé teszik, és Buda, Visegrád és Nándorfehérvár kivételével megtarthatja várait (Pozsonyt is beleértve). Mivel ez lényegében megegyezett a Mátyás által 1489-ben III. Frigyesnek előterjesztett javaslattal, úgy látszik, az elhunyt király tanácsosai uruk minimális tervével akartak egy Corvin vezette polgárháborút megakadályozni.

A tervet keresztezte, hogy nem sokkal ezután a déli végvárakból kivont csapatok kíséretében az országgyűlésre érkeztek a Corvin-párt hívei. Újlaki Lőrinc herceg, a szerb despota, az Ernuszt testvérek, és más nagyurak nem akarták elfogadni a Corvinnal kötött egyezményt: Újlaki magának szerette volna apja boszniai királyságát, az Ernusztok pedig az apjuktól elkobzott és Corvinnak adományozott birtokokat és bányákat várták vissza a királlyá választandó hercegtől. Még az így megerősödött Corvin-párt sem volt elég ahhoz, hogy Mátyás fiát megválassza, ezért rávették a herceget, hogy a birtokában levő szent koronával és apja kincseivel hagyja el Budát. Nem zárható ki, hogy végső céljuk Corvin puccsszerű megkoronázása lett volna, de a nagyúri tanács ezt megakadályozandó, Székesfehérvárra küldte Kálmáncsehi fehérvári prépostot.

Végül a herceg híveivel és seregével délnek indult, ahol legtöbb hívének birtoka volt, és ahol újabb erősítésre számíthatott. A tanácsbeli urak Mátyás legjobb katonáit, Báthori vajdát és Kinizsi Pált csapataikkal Corvin után küldték. Több báró is csatlakozott hozzájuk. Július 4-én a Tolna megyei Szabaton falu melletti Csontmezőnél találkozott a két sereg. Véres küzdelem után Báthoriék győztek, Mátyás kincseinek nagy részét megszerezték. Ezzel Mátyás fia végleg kiesett a trónjelöltek közül.

A súlyos vereség ellenére az országgyűlés hangadói változatlanul érvényben levőnek tartották a Corvinnak adott ígéretet: nyilván nem kívánták a herceget kétségbeesett ellenállásba, esetleg egy alkalmatlan trónkövetelő támogatásába kergetni. Most már sor kerülhetett a gondosan előkészített királyválasztásra. Beatrixnak ígéretet tettek arra, hogy a cseh király megválasztása esetén nőül veszi őt. Július 15-én végül megválasztották II. Ulászlót. Ugyanaznap Corvin követé, Ráskai Balázs bejelentette ura meghódolását, és a szent koronát is visszavitette Visegrádra.

Az országgyűlés küldöttsége július 31-én a Pozsony megyei Farkashidán fogadta a sereg élén az országba érkezett Ulászlót, és miután elfogadtatták vele az országgyűlés által megszavazott választási feltételeket, hódoltak az új királynak. A választási feltételek megkövetelték, hogy szakítson Mátyás politikájával: törölje el újításait, s mondjon le a rendkívüli adóról. Elsősorban a prelátusok és a bárók érdekeit tartották szem előtt. Igaz, ezek a feltételek lényegében megfeleltek a régebbi hasonló jellegű államokmányoknak, amelyeket aztán az uralkodók később nem vettek figyelembe. Ez esetben azonban elmondható, hogy a választási feltételek alapozták meg – bizonyos megszo-

rításokkal – a Jagelló-kor közjogi helyzetét. A feltételek részét képezték a Corvinnak ígért engedmények is. Ezeket Ulászló külön oklevélben erősítette meg. A herceg boszniai királysága – bizonyára pártja felbomlása miatt – nem valósult meg, de a szlavón hercegséget megkapta, és birtokaiban is megerősítették. (Az más kérdés, hogy ezek egy részét később elperelték tőle, hiszen Mátyás nemegyszer jogtalanul elfoglalt javakat adományozott fiának.)

Szeptember 21-én Székesfehérvárott királlyá koronázták Ulászlót. Ekkor már háborúban állt az ország: bekövetkezett az, amitől tartottak, az alulmaradt trónkövetelők nem nyugodtak bele kudarcukba, és fegyverrel akarták megszerezni az országot.

HÁBORÚK A TRÓNIGÉNYLŐKKEL

János Albert röviddel bátyja megkoronázása után betört az országba. Jelentős támogatók álltak mögötte az országgyűlésen. A királyválasztó országgyűlés első szakaszában őt támogatták a Báthori testvérek és Magyar Balázs is. A lengyel herceg – választott magyar király címmel – gyors hadmozdulattal az ország központját szeretne volna elfoglalni. Augusztus 8-án már Pest alatt állt, de nem kockáztatta a csatát, mivel bátyja a következő nap seregével bevonult Budára. Utána Erdély irányába fordult, csapatai át is keltek a Tiszán. Időközben Báthori István erdélyi vajdát átcsalogatták Ulászló táborába, így ebben az irányban sem próbálkozhatott. Nem maradt más hátra, mint megkezdni a Lengyelországgal szomszédos észak-magyarországi terület módszeres meghódoltatását. Szeptember végén övé lett Eperjes, amelyet ideiglenes székhelyének tekintett. Együttal megkezdte Kassa ostromát is.

Komoly veszélyforrást jelentettek a Habsburgok is. A nyár második felében Miksának sikerült sereget gyűjteni. Alsó-Ausztriában szétszórva állomásozott a magyar haderő. Szapolyai István főkapitány számára két megoldás kínálkozott: vagy kivonja Alsó-Ausztriából a sereget és megkísérli a csatát, vagy bevárja a morvaországi és sziléziai csapatokat, melyek közben Ulászló oldalára álltak. Mivel Ausztriában élelmezési nehézségekkel is meg kellett küzdeni, a főkapitány a második lehetőséget választotta. Miksa így viszonylag gyorsan foglalhatta el a Duna melletti városokat, amelyek polgársága azonnal melléje állt. Ez történt Bécsben is, ahol a várórség rövid ellenállása után augusztus végére már ő volt az úr. Elfoglalta Bécsújhegyt is. Szapolyai megkapta a várt segítséget, ezért a római király nem folytatta Ausztria visszafoglalását. Nem a dévényi kapun át próbált meg Magyarországra jutni, hanem apja 1459-es hadműveletéhez hasonlóan délnyugatról, a Rába völgyén feljutva igyekezett elfoglalni az országot.

Ez azért is indokolt volt, mert a Corvin-párt egy része, amely ezen a vidéken volt birtokos, Ulászlóval szemben Miksa mellé állt. Különösen jelentős volt Mátyás egyik kiváló hadvezérének, Székely Jakab radkersburgi és varasdi kapitánynak az átállása, mert vele az elfoglalt stájerországi várak ismételtén Habsburg kézre kerültek. A római király – többek között – elfoglalta Kőszeget, Veszprémet, majd november közepén Székesfehérvárt is. Miksa kezére került a Dunántúl nagy része, mások névleg hódoltak neki. Majdnem sikerült Budát is elfoglalnia, a hadjárat közben azonban elfogyott a pénze, ezért fizetetlen zsoldosai Fehérvár és Buda között visszafordultak.

1490 végén tehát Északkelet-Magyarország egy része János Albert kezén volt, aki éppen az egyik legfontosabb magyar várost, Kassát ostromolta. Bár számos dunántúli várban, a koronázóvárosban, Székesfehérváron is Miksa helyőrsége állomásozott, seregét azonban anyagi nehézségek miatt már kivonta az országból. Délen török támadás fenyegetett, és ez lekötötte az új szlavón herceg, Corvin János erejét. Ausztria Dunától északra fekvő területein, valamint a Bécsújhely körüli várgyűrűben változatlanul ott volt a magyar fennhatóságú – zömében cseh nemzetiségű – helyőrség.

Ulászló számára visszaütöttek a nyár eleji sikerek. Ő mozgósított először, neki is fogyott el először a pénze. Annak ellenére, hogy távházasságot kötött Brandenburgi Borbálával, október 2-án titokban feleségül vette Mátyás özvegyét, aki egy időre kisegítette anyagilag. Részben a királyi jövedelmek (és birtokok) elzálogosításával, részben – megszervezve a választási feltételeket – a félforintos rendkívüli adó kivetésével akarta fenntartani seregét és megszervezni az ellenállást. Az adó beszedésére azonban nem volt hatalma. Az év végére annyi pénz mégis összegyűlt, hogy megkísérelhette az ország felszabadítását. Először a Kassát fenyegető János Alberttel kellett leszámolni.

1490–1491 telén folyt a János Albert elleni hadjárat, amelyet Mátyás volt hadvezérei kitűnően irányítottak. Januárban is az országgyűlés jóváhagyása nélkül egyforintos adót vetett ki a király, amelyet a hatalma alá tartozó területen be is hajtatott. A lengyel király diplomáciai közvetítése miatt Kassa alatt mégsem került sor magyar–lengyel ütközetre: sziléziai birtokok és évi pénzjáradék fejében János Albert lemondott trónigényéről. Zálogként mindaddig megtarthatta Eperjest és Kisszebent, amíg a sziléziai hercegségeket meg nem kapta.

Ezután következhetett a Miksa által megszállt dél-dunántúli terület visszafoglalása. A kivitelezés nem volt könnyű, mivel a legtöbb várat ostrommal kellett bevenni. 1491 őszére felszabadult a Dunántúl nagy része, a legtöbb Miksához átállt úr – Vitéz János veszprémi püspök, Székely Jakab és még néhány más úr kivételével – visszatért a korona hűségére. Közben sűrűsödtek a török támadások: az egyik török portya megközelítette Nagyváradot, támadták Nándorfehérvárt, Szabácsot és Jajcát is. Koszorúvár, Jajca egyik elővára el is esett. Mindennek következtében 1491 nyarára újból kiürült a kincstár, ezért a király július 25-én a visszafoglalt Székesfehérvárról, csak a prelátusok és a bárók jóváhagyásával, megint egyforintos adót vetett ki.

1491 őszén megvolt a lehetősége annak, hogy a hadszínteret kiterjesszék Ausztriára, ahol a folyamatosan állomásozó magyar helyőrségek aktivizálásával akár Mátyás hódításait is vissza lehetett volna foglalni. A nyáron azonban János Albert felrúgta a vele kötött megállapodást, új sereget gyűjtött, és szeptemberben ismét megkezdte az előnyomulást. A török és a németek mellett megnyílt a harmadik front, amellyel szemben a megelőző másfél éves háború és az ennek nyomán megnőtt adóterhek miatt nehéz lett volna az ellenállás. Egyetlen lehetőség maradt: kiegyezni a Habsburgokkal és leverni János Albertet. A november 7-i pozsonyi béke lehetőséget adott az osztrák helyőrségekben állomásozó csapatok Északkelet-Magyarországra irányítására, Szapolyai István és Jan Haugwitz 1491. december 24-én véres csatában tönkrevérték a lengyel herceg csapatait, majd 1492 elején Eperjest is visszafoglalták.

A POZSONYI BÉKE ÉS AZ 1492. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

1491. november 7-én Pozsonyban megkötötték II. Ulászló, valamint III. Frigyes császár és fia, Miksa között a békét. Egy katonai szempontból „főlényben levő” állam ritkán kötött ennyire kedvezőtlen feltételek mellett szerződést. A békekötés alkalmából megerősítették az 1463. évi szerződést, ami azt jelentette, ha Ulászló törvényes leszármazott nélkül hal meg, a Habsburgok öröklik Magyarországot. Most ezt a magyar rendeknek is meg kellett írásban erősíteni. A magyar–cseh fél arra is kötelezte magát, hogy átadja a még kezükben levő, Mátyás által elfoglalt területeket, azaz Mátyás hódításainak több mint egyharmadát. Ezenfelül Ulászlót nagy összegű kárpótlás fizetésére kötelezték. Bármennyire létkérdés volt is a béke, a kárpótlás hosszú időre megterhelte a kincstárat. A Habsburgok örökösödése pedig új jogi alátámasztást kapott.

A több mint másfél éves háborúban az ország tekintélyes része elpusztult. Ez együtt járt az állami adóalap további csökkenésével is: Zsigmond óta az adózó porták száma egyharmaddal csökkent. A háború egyetlen haszonélvezője az a többnyire bárókból álló katonai vezető réteg volt, amely annyi forgótőkével rendelkezett, hogy a királyi zsold elmaradása esetén is fizesse katonáit. Utólag természetesen benyújtották a számlát a királynak, aki királyi birtokok és jövedelemforrások adományozásával vagy elzálogosításával elégítette őket ki. A bárók egy része így vagyonában megerősödött. A hatalmas Hunyadi–Corvin-vagyon, amely Mátyás alatt a koronát erősítette, most a szlavón herceg kezében volt, igaz, egy részét ő is kénytelen volt fizetetlen hívei közt szétosztani. II. Ulászló tehát igen rossz körülmények között kezdhette meg uralkodását.

1492. február 2-án került sor az első országgyűlésre, amely szokás szerint becikkelyezte a választási feltételeket. Alig módosítottak rajtuk, és ahol igen, ott a korona rovására. A feltételek 13. §-a csupán azt írta elő, hogy birtokokat az uralkodó csak a korona alattvalóinak adhat. Az 1492:9. tc. növelve a királyi tanács hatáskörét, kimondta, hogy a király száz jobbágyig saját tetszésére, azon felül csak a prelátusok és bárók jóváhagyásával adományozhat.

Az országgyűlés más módon is igyekezett szembefordulni a mátyási politikával. Mátyás „örök érvényűnek” tartott 1486. évi törvénykönyve – amelyet nyilván „újíjtásai” közé sorolván elvetettek – pótlására alkották az újat. Az 1492. évi törvény hivatkozás nélkül, lényegében szó szerint átvette az 1486-os rendelkezéseket. Csak azokat hagyták ki, amelyek a nagyurak érdekeit sértették vagy végrehajtásuk nehézségekbe ütközött. Ezek közé tartozott a „királyi emberek” feladatát is ellátó megyei esküdt intézmény, amely túl sok elfoglaltsággal járt, ezért visszaállították a királyi ítélkezést.

Az igen terjedelmes, 108 cikkelyből álló törvényekhez szokatlan módon függeléklet is csatoltak: „Szlavónia regnum nemeseinek cikkelyeit”, összesen 11-et. A magyar országgyűlésen megszavazott szlavón cikkelyekre Mohácsig más példa nem maradt fenn. Nincs szó a tartomány örökös hercegéről, Corvinról, ezért valószínű, hogy éppen vele szemben hozta a törvényt a magyar országgyűlésen megjelent szlavón nemesség.

Az országgyűlés feladata lett volna a Habsburgokkal kötött szerződés elfogadása is. Ezt nem sikerült elérni. Az egyes csoportok külön oklevelekben adták beleegyezésüket. Gyakorlatilag az egész főpapság elfogadta a szerződést. Hetven magyar világi úr –

Corvin vezetésével – és külön a Szentgyörgyi grófok ugyancsak írásban ismerték el a pozsonyi békét. A legtöbb mágnás szerepel az oklevélben, valamint – tőlük el nem különítve – az „előkelők” egy része is. Hatvanhárom horvát és szlavón mágnás, illetve előkelő szintén oklevélben bizonyította beleegyezését.

Az országgyűlés nem döntött minden ügyben. A törvény méltóságsora után – ahová már semmit sem szoktak írni – újabb függelék került: mivel a rendek nem tudtak dönteni a dézsámák, az egyházi javadalmak betöltése, valamint az (örökös) meggyesipánságok ügyében, ezeket a kérdéseket a következő országgyűlésre halasztották. Ezen az országgyűlésen választották nádorrá Szapolyai Istvánt.

Az 1492. évi országgyűlés a konszolidáció jegyében zajlott le. A királyi hatalom ugyan a nagybirtokkal szemben meggyengült, a megyei nemesség befolyása is csökkent, de rendeződtek a viszonyok, egyszóval létrejött a béke. II. Ulászló – talán nem is alaptalanul – ezt tartotta saját legnagyobb érdemének, amelyre még későbbi törvényeiben is hivatkozott. Az 1492-es törvény szentesítésekor utal arra, hogy az országot „nem kevésbé óhajtjuk törvényekkel és statútumokkal, mint békével és fegyverekkel” kormányozni. A béke, a nyugalom és a jog kifejezések ezentúl gyakran szerepelnek a királyi oklevelekben. Az oklevelek nyelvezete hangsúlyozni kívánta, hogy Mátyással ellentétben Ulászló uralkodása fegyvernyugvást hozott, ami a lakosság békevágyával találkozott. Ekkor még semmi sem dőlt el. Korábbi királyaink közül nem egy még rosszabb helyzetben vette át a kormányzást, és végül mégis jelentős hatalommal rendelkezett. II. Ulászló (és tanácsadói) érdeme, hogy viszonylag rövid idő, nem egészen két év alatt helyreállították a rendet az országban. Ugyanakkor a király hatalmi bázisa meggyengült, a belső egyensúly a világi nagybirtok javára billent. A kérdés az volt, hogy sikerül-e újra megerősíteni a korona pozícióit, vagy inkább a mágnások növelik hatalmukat, esetleg a nemesség tör előre.

Tájékoztató irodalom

1. Fraknói Vilmos: II. ULÁSZLÓ KIRÁLYLÁ VÁLASZTÁSA. In: Századok, 1885. 1–20., 97–115., 192–211.
2. Kubinyi András: A KIRÁLYI TANÁCS AZ 1490. ÉVI INTERREGNUM IDEJÉN (II. ULÁSZLÓ VÁLASZTÁSI FELTÉTELEINEK LÉTREJÖTTE). In: Levéltári Közlemények, 1977. 61–79.
3. Kubinyi András: KÉT SORSDÖNTŐ ESZTENDŐ (1490–1491). In: Történelmi Szemle, 1991. 1–54.
4. Kulcsár Péter: A JAGELLÓ-KOR. Budapest, 1981.

A KÜLPOLITIKA

II. ULÁSZLÓ KORÁBAN

EURÓPA A XV–XVI. SZÁZAD FORDULÓJÁN

1492-ben meghalt IV. Kázmér lengyel király. Lengyelországot János Albert, a litván nagyhercegséget öccse, Sándor örökölte. Ezzel a három Jagelló testvér kezében hatalmas terület összpontosult, együttműködésük esetén jelentős mértékben beleszólhattak az európai politikába. Magyarország és Lengyelország egyaránt érdekelt volt a törökök elleni harcban. A Moldva feletti hűbéruraság kérdése – János Albert trónkövetelésének leverése után – volt az egyetlen, amely viszályt szíthatt a testvérek között. A török mellett a Német Lovagrend is fenyegetést jelentett a lengyel uralkodóház számára. IV. Kázmér elérte, hogy a rend nagymestere hűbéresköt tegyen neki, de ezt később megtagadták. Majd birodalmi hercegeket választottak nagymesternek, hogy kellő támogatást szerezzen a lengyelek ellen. A lovagok fő támasza a Német-római Birodalom volt. Miksa 1490-ben szövetséget kötött a moszkvai uralkodóval, így a Jagellók, akik orosz területek felett is uralkodtak, orosz támadással is számolhattak.

1493 nyarán meghalt III. Frigyes császár, fia, Miksa most már egyeduralkodóként (később császári címmel) igazgathatta a Szent Római Birodalmat. Az Ausztriát oly gyakran sújtó török betörések miatt Miksa egész életében törökellenes háborúra készült, erre azonban végül sohasem került sor. Mindvégig számolt az 1491-es pozsonyi béke végrehajtásával, ezért először meg akarta akadályozni II. Ulászló házassági terveit, majd amikor ez nem sikerült, gyermekeit unokáival akarta összeházasítani, hogy biztosíthassa a Habsburgok magyarországi és csehországi örökösödését. A burgundi hercegség miatt már kezdettől fogva ellentétei voltak a Francia Királysággal. A kilencvenes évek elején Burgundiát át kellett adnia egyetlen törvényes fiának, Szép Fülöpnek, akit Johanna spanyol hercegnővel házasított össze (1496). Az Ibériai-félsziget két legnagyobb állama élén házaspár uralkodott: Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella. Mivel fiuk meghalt, Johanna (és vele Fülöp) számíthatott arra, hogy örökli a spanyol királyságokat. Ez komoly veszélyt jelentett Franciaország számára.

VIII. Károly francia király az európai egyensúlyt fenyegető akcióba kezdett. Miután rendezte kapcsolatait a spanyol királyokkal és a Habsburgokkal, az Anjou-örökség jogcímén 1494-ben Itáliába tört. Firenzében közreműködött a Mediciek elűzésében, majd elfoglalta a nápolyi királyságot. Ez a lépés hívta életre a nyugat-európai hatalmak Franciaország-ellenes ligáját. Igaz, 1495-ben VIII. Károly kénytelen volt visszavonulni, de utóda, XII. Lajos, aki örökösödés címén Milánóra is igényt tartott, ismét betört az Appenini-félszigetre. Elfoglalta Milánót, elűzve onnan a Sforzákat, majd Ferdinánd aragón királlyal szövetségben újra bevette Nápolyt. Ezzel megszűnt az önálló Nápolyi

Királyság (1501). Két év múlva, 1503-ban a spanyolok elűzték onnan francia szövetségeseiket, de Milánó 1512-ig a kezükön maradt. I. Ferenc francia királynak 1515-ben újból sikerült Milánót elfoglalni.

1494-től kezdve külső hatalmak játékszere volt Itália, ahol a franciákon és a spanyolokon kívül rendszeresen beavatkoztak a németek is, hiszen a félsziget északi része a birodalomhoz tartozott. A külső hatalmak és az itáliai államok között változó összetételű szövetségek jöttek létre. A két legerősebb, függetlenségét megőrző itáliai állam, Velence és az Egyházi Állam önvédelemből volt kénytelen részt venni ezekben a szövetségekben.

Amerika felfedezése és a granadai emirátus felszámolása (1492) után a spanyol „Katolikus Királyok” is nagyhatalommá lettek, akik Nápolyt birtokolva az itáliai politika is beleszóltak.

II. Bajezid személyében 1481–1512 között békésebb uralkodó kormányzott az Oszmán Birodalomban. Ez lehetőséget adott apja hódításainak megszilárdításához. Mivel 1495-ig trónkövetelő öccse, Dzsem herceg a pápa kezében volt, nem fenyegethette Itáliát. 1495-ben azonban a pápa kénytelen volt Dzsemet kiszolgáltatni az Itáliába betörő VIII. Károly francia királynak, akinek fogságában a herceg rövidesen meghalt. A viszonylag békeszeretőbb szultánt Szelim nevű fia (1512–1520) buktatta meg, aki 1514-ben, a csaldiráni csatában legyőzte Ismail perzsa sáhot, majd 1517-ben a mamelukok egyiptomi szultánságát. Ezzel birodalmához csatolta Szíriát és Egyiptomot. Az Oszmán Birodalom ereje megkétszereződött.

A JAGELLÓ-EURÓPA GONDOLATA

János Albert, az új lengyel király (1492–1500) érdekében állt a kibékülés bátyjával. A két testvér már 1492 végén titkos szerződést kötött, amelynek lényege nem az ott említett törökellenes összefogás, hanem a lázadó alattvalókkal szembeni kölcsönös segítségnyújtás volt. 1494 tavaszán a Jagelló testvérek: Ulászló, János Albert és Sándor, valamint Frigyes bíboros és a semmit sem örökölt Zsigmond, továbbá sógoruk, Frigyes brandenburg-ansbachi örgróf összejöttek Lőcsén. Egyik céljuk Zsigmond elhelyezése volt, de lényeges eredményt nem értek el. A moldvai fennhatóság miatt keletkezett magyar–lengyel viszályt sem tisztázták.

Az energikus lengyel király, úgy látszik, „huszárvágással” akarta a helyzetet a maga javára fordítani. 1497-ben nagy sereggel tört be Moldvába, azonban Nagy István vajda török segítséggel legyőzte, majd a következő évben Lengyelországot pusztította a török. 1497-ben a magyarok a moldvaiakat támogatták. János Albert kudarcra intő jel volt a lengyelek számára, így – hasonlóan 1490–1491-es szerepléséhez – végeredményben Magyarországnak ártott.

A katasztrofális lengyel vereség Európa-szerte izgalmat keltett, egyben biztosította a két Jagelló-államtömb közötti szorosabb kapcsolat lehetőségét. II. Ulászló a hűségére visszatért Vitéz János veszprémi püspök vezetésével követséget küldött öccséhez, akivel 1498 nyarán sikerült szövetséget kötnie, és ebbe a magyarok Moldvát is belevették. Ez lehetővé tette a Jagelló testvérek államainak együttműködését. Azzal a ténnyel min-

denkinek számolnia kellett, hogy Európa területének közel egyharmada volt uralmuk alatt. A lengyel történetírásban nem véletlenül játszik komoly szerepet a Jagelló-gondolat felvetése. Ez elsősorban a Habsburgok irányában jelentett fenyegetést, hiszen Miksa igényt tartott egyrészt II. Ulászló országaira, másrészt kötelességének érezte a Német Lovagrend támogatását.

Az 1498-as szerződés eredményeként a Jagellók a francia szövetséggel akarták bebiztosítani magukat. 1500 augusztusában II. Ulászló Budán – testvére, János Albert nevében is – megkötötte a francia–magyar–lengyel szövetséget. Ez formailag a törökök ellen irányult. Egyben igazolta, hogy a Jagellók által kormányzott államtömb a hatalmi küzdelemben az egyik nyugat-európai nagyhatalom partnere. A francia adut II. Ulászló rövidesen ki is játszhatta. Miksa beavatkozása ellenére a pápa 1500-ban érvénytelenítette a meddő Beatrixszel kötött házasságát, majd a Brandenburgi Borbálával kötött névházasságot is. Korábban a császár a magyar király német házassági terveit igyekezett megakadályozni. Végül 1502-ben Ulászló feleségül vehette XII. Lajos rokonát, Anne de Foix-t (Candelle-i Anna).

János Albert halála gyakorlatilag véget vetett a Jagelló-államtömb közös politikájának. Az új király Sándor, az eddigi litván nagyherceg lett (1501–1506). Őt jobban lekötötték a lovagrenddel és a moszkvai állammal folytatott harcok, Moldva kérdése pedig újra vizályforrást jelentett a két testvér között. Rövid uralkodása után öccse, I. Zsigmond követte a trónon (1506–1548). Zsigmond éveket töltött bátyja, II. Ulászló udvarában, így ismét lehetőség nyílt a kapcsolatok felújítására. 1507-ben szövetséget kötött bátyjával a törökök elleni közös fellépésre, valamint változatlanul Habsburg-ellenes politikát képviselt. Ezt csak alátámasztotta, hogy 1512-ben feleségül vette Szapolyai János erdélyi vajda hűgát, Borbálát. (A Habsburgok a vajdát tekintették első számú ellenségüknek.)

Miksa a szokásos módon járt el: a lovagrendet és az orosz cárt játszotta ki ellenük. Bonyolította a helyzetet, hogy a lovagok egy birodalmi fejedelmet, Brandenburgi Albrecht őrgrófot (az ansbachi ágból), a magyar és a lengyel király unokaöccsét választották 1511-ben nagymesternek, aki nyilvánvalóan megtagadta a hűbéreskűt; bízhatott a császár és a birodalom támogatásában. Magyarország a török támadások miatt igényelt osztrák segítséget, II. Ulászló pedig belpolitikai okokból is jó kapcsolatokra törekedett a császárral. Az eredmény a lengyel politikát is módosító 1515-ös bécsi csúcstalálkozó volt, kettős házasságkötéssel.

A Habsburg–Jagelló házassághoz Zsigmond, a jövődő II. Lajos király nagybátyja és egyik gyámja is hozzájárult, ennek fejében pedig Miksa császár lemondott a lovagrend támogatásáról. Ez a találkozó II. Ulászló halála esetén kilátásba helyezte a császár és a lengyel király gyámságát a kiskorú magyar király és országai felett. Az egyetlen vesztes a nagymester lett, aki a következő évtizedben a legkülönbözőbb módszerekkel igyekezett Poroszországot Lengyelországtól függetleníteni. A császárral történt kiegyezés ellenére Zsigmondot folyamatosan lekötötték a porosz ügyek, illetve a lovagrenddel szövetséges orosz cárral szembeni ellenállás.

MAGYARORSZÁG ÉS A HABSBURGOK

Miksa még apja életében egy törökellenes nagy nemzetközi háború tervét dolgozta ki, amelyet a horvát bán 1493 őszén bekövetkezett, törökökkel szembeni katasztrofális veresége időszerűvé is tett. A jövőendő császár valóban fontosnak tartotta a törökök elleni háborút. Még 1493 nyarán felajánlotta Ulászlónak, hogy átengedi neki a Német-római Birodalom kormányzatát, aminek fejében átveszi Magyarországot. Ulászló – természetesen – nem fogadta el ezt az ajánlatot. Miksa 1519-ben bekövetkezett haláláig több törökellenes háborús tervvel lépett elő, de egyik sem valósult meg. A déli osztrák tartományok Horvátország védelmében gyakran együttműködtek Szlavóniával és az ottani hatóságokkal.

A császár uralkodása alatt – néhány kivételt leszámítva – általában barátságos volt Magyarország és a birodalom kapcsolata. Miksa az osztrák tartományok miatt jó viszony kialakítására kényszerült a magyarokkal. Keleti szomszédja fogta fel a török betöréseket, ezért arra törekedett, hogy a törökkel kötendő magyar fegyverszüneti egyezményekbe a birodalmat is foglalják bele. Mindvégig szem előtt tartotta a magyar trónörökösödés kérdését, azaz a pozsonyi béke végrehajtását. Igyekezett megakadályozni II. Ulászló házasságát, valamint a Habsburg-érdekeket képviselő híveket toborzott a magyar udvarban. Nemegyszer kísérletet tett arra, hogy beavatkozzon a magyar politikába. Mindazokat, akik a Habsburg-örökösödés potenciális ellenfeleinek számítottak, elsősorban Szapolyai János, 1510-től erdélyi vajda, Miksa és diplomatái ellenségnek tekintették.

A magyar király hasonlóképpen mindvégig szorgalmazta az együttműködést a császárral. Közvetlen nyugati szomszédjától várhatott leginkább segítséget egy török támadás esetén. A magyar rendekkel szemben ugyancsak számított Miksa támogatására. (E célból jött létre a János Alberttel kötött első szerződés is.) A XVI. század elejéig a magyar–Habsburg kapcsolatokat beárnyékolta Miksának II. Ulászló házasságkötési terveivel szembeni akciói. Ez – és a Jagelló-szolidaritás – vezetett a század elején a francia szövetséghez. Mivel a magyar király házasságából először csak egy leány, Anna született (1503), ez felvetette az örökösödés problémáját. Az ország legnagyobb birtokosa, Szapolyai János már 1505-ben fellépett az Annával kötendő házasság érdekében, majd ugyanebben az évben a rákosi országgyűlés határozatot hozott, hogy idegen nem választható meg magyar királynak. Ez a pozsonyi béke megsértését jelentette, és Ulászló tetszését sem nyerte el. 1506 márciusában szerződést kötött Miksával, hogy annak unokája, Ferdinánd (Szép Fülöp és a spanyol „Őrült” Johanna fia) vegye majd feleségül Annát. A magyar rendek viszont háborút kényszerítettek ki Miksa ellen. A háború német sikerrel kezdődött. Mivel 1506. július 1-jén II. Ulászlónak fia született, Lajos, így a háború tárgyalanná vált, és békét kötöttek.

A XVI. század első évtizedében Magyarország ismét az európai diplomácia fókuszába került. 1508 decemberében Miksa császár, XII. Lajos francia és Ferdinánd spanyol király létrehozta Velence ellen a cambrai-i ligát, amelyhez a következő év májusában II. Gyula pápa is csatlakozott. Ez a potenciális ellenfelek közötti szövetség nagyon fontosnak tartotta volna Magyarország csatlakozását, ezért felajánlották a velencei uralom alatt álló Dalmácia megszerzését. Az adriai köztársaság Magyarországon tartózkodó diplomatái mindent megtettek Magyarország csatlakozásának megakadályo-

zására. A pápa 1510 elején kivált a ligából, ennek ellenére a magyar rendek végül a csatlakozás mellett döntöttek, és ez év őszén a szerződés aláírására magyar követeket küldtek a császárhoz. Mire ez megtörtént, addigra a magyar vezetők ismételten a Velence-barátság mellett döntöttek.

A magyar–Habsburg viszony II. Ulászló uralkodásának utolsó évtizedében alapjában véve barátságosnak volt mondható. Ehhez az uralkodók személyes érdekein kívül a közös török fenyegetettség is hozzájárult. A szomszédokkal élénk volt a diplomáciai kapcsolat, amelynek kiemelkedő eseménye lett az 1515. júliusi bécsi csúcstalálkozó II. Ulászló, Miksa császár és Zsigmond lengyel király részvételével. Azt már láttuk, hogy a lengyel király hozzájárulása fejében a császár ekkor adta fel a Német Lovagrend támogatását. A szerződés lényege a Jagelló–Habsburg kettős házasság volt: Annát Ferdinánd (esetleg nagyapja [!]) Miksa) venné majd feleségül, Lajos pedig Ferdinánd húgát, Máriát kapta. Miksa örökbe fogadta Lajost, és ez elvben lehetőséget nyújthatott a birodalmi örökösödésre. Ulászló halála esetén a császárt és Zsigmond lengyel királyt jelölték ki gyámként. Ezáltal a Jagellók önálló erőt képező kelet-közép-európai állam-szövetségi politikája lényegében megszűnt. Ulászló – gyermekei érdekében – addig is a Habsburg-kapcsolatokat szorgalmazta. Lengyelország lazán kapcsolódott a Habsburg-szövetséghez, Magyarország a Habsburg-politika jármába került.

KAPCSOLATOK AZ ITÁLIAI ÁLLAMOKKAL

Az itáliai államok elsősorban azért tartották fontosnak a Magyarországgal való kapcsolatot, mert az határos volt a számukra is fenyegetést jelentő törökökkel. A törökök elleni védekezés ügye a Szentszéket még ennél is inkább érintette. A pápa nemcsak az Egyházi Állam, hanem elsősorban a katolikus egyház fejeként rendszeres diplomáciai kapcsolatban állt a magyar királysággal. A II. Ulászló trónra lépése utáni első évtizedben a király Beatrixszal kötött házassága állt a tárgyalások középpontjában, míg végül a házasságot fel nem bontották.

A török háború ügyét VI. Sándor pápa (1492–1503) is szorgalmazta. A horvát bán 1493-as katasztrofális veresége után külön nunciust küldött Zenggbe, és az anyagi segítség is szóba került. 1499 végén a Szentszék közös pápai–francia–velencei szövetségen munkálkodott a törökök ellen, amelybe Magyarországot és Lengyelországot is be akarta vonni. A szövetséget Isvalies bíboros pápai legátus meg is kötötte 1501 májusában Budán, VI. Sándor 1501-ben és 1502-ben 106 773 forinttal támogatta Magyarországot. 1500 őszén már fegyveres országgyűlést tartottak Bácsón, de a török-ellenes háborút nem indították meg. (A magyarok – Hunyadi és Mátyás is – előszere-ttel folytattak téli háborút a törökök ellen, mert akkor nem kellett tartani a szultáni sereg beavatkozásától.)

A szentszéki–magyar kapcsolatok az 1510-es évek elejéig az állandóan változó itáliai szövetségesek függvényében alakultak. A cambrai-i ligával kapcsolatban Grassis pápai követ 1510-ben már inkább Velence oldalán állt. 1511 őszén aztán a pápa, Velence és Spanyolország franciaellenes „Szent ligát” hoztak létre, amelybe Magyarország is belépett. Majd II. Gyula pápa (1503–1513) halála az akkor Rómában tartózkodó és a

pápai trón megszerzésére törekvő Bakócz Tamás bíboros prímás személyét előtérbe állította. Az új pápa azonban Giovanni de Medici bíboros lett (X. Leó, 1513–1521).

X. Leó kezdettől fogva szorgalmazta a törökellenes háborút, ezt azonban megakadályozták az itáliai viszonyok. Ezért megbízta Bakóczot egy keresztes hadjárat megszervezésével, amely viszont az 1514-es magyar parasztháborúba torkollott. Feladata lett volna még Lengyelország és a Német Lovagrend ügyének rendezése (amire nem került sor, bár a magyar prímás ez ügyben a lengyelek oldalán állt).

Állandó diplomáciai képviselőről a Szentszék és Magyarország között II. Ulászló idejében nem beszélhetünk, de gyakran, olykor évekig is, tartózkodtak pápai legátusok Magyarországon. Ugyanez mondható el a római magyar követekről.

Itália államai közül Velence tartotta fenn a legszorosabb kapcsolatokat Magyarországgal. Földközi-tengeri gyarmatai miatt az adriai köztársaság gyakran került szembe a törökökkel, ezért Magyarország természetes szövetségésének számított. A Velence kezére került Dalmácia miatt ellentétek is voltak a két szomszéd között – ezt akarta a cambrai-i liga kihasználni –, de ezek nem vezettek komoly viszályhoz. 1499-ben a franciákkal szövetséges Milánó felbízta a törököket Velence ellen, és a török flotta szét is verte a velenceieket, majd megszállt a köztársaság kezén levő területeket.

Ebben a helyzetben felértékelődött a magyar kapcsolat, így 1500-tól állandó velencei követség működött Budán. Ennek élén 1504 és 1509 között titkár állt. 1503-ban Velence megkötötte a török békét. 1509-ben pedig a cambrai-i liga tervei miatt kellett újra követet küldeni. Magyarország rendszeresen küldött követeket Velencébe. Az 1500-as követség feladata a török elleni szövetség létrehozása volt, amelyet 1501-ben siker koronázott. E szerint Velence, ha az ország hadban áll a törökkel, 100 000 aranyat fizet, békében 30 000-et. A század eleji háború idején több mint 188 000 forintot kapott Magyarország Velencétől.

MAGYARORSZÁG ÉS A TÖRÖKÖK II. ULÁSZLÓ IDEJÉN

Bár II. Bajezid szultán elődeinél és utódainál is békeszeretőbb uralkodó volt, háborúkra az ő uralkodása alatt is sor került. Mátyás halála véget vetett a török fegyverszünetnek, és ezután évente támadták az országot. Katasztrófális eredménnyel járt Jakub boszniai pasa győzelme 1493. szeptember 11-én Udbinánál Derencsényi Imre horvát bán felett, amelynek során maga a bán is odaveszett. 1495-ben, VIII. Károly francia király nápolyi sikerei nyomán a szultán békekövetséget küldött. Meg is kötötték a fegyverszünetet három évre, és Magyarország nem vett részt János Albert törökellenes háborújában. 1498-tól kiújult a hadiállapot, törökök és magyarok kölcsönös betörésekkel pusztítottak egymás területein. Miután Magyarország 1501-ben csatlakozott a törökellenes szövetséghez, jelentős magyar támadások érték a Balkánt. 1503. február 22-én Magyarország is fegyverszünetet kötött a törökkel. A fegyverszünetbe a keresztény hatalmakat is belefoglalta. A béke augusztus 20-án lépett életbe és hét évre szólt. Ennek ellenére továbbra sem szűntek meg a kölcsönös határ menti csatározások.

1510-ben török követ érkezett a fegyverszünet meghosszabbítására. Éppen akkor tárgyalt a cambrai-i liga küldöttsége a magyar udvarnál. Miután a liga terveiben szerepelt a törökellenes hadjárat, Ulászló csak rövid időre szóló fegyverszünetet ajánlott a törököknek. 1511-ben újabb török követség járt Magyarországon, de mivel a magyarok Lengyelországot és Velencét is be akarták foglalni a fegyverszüneti szerződésbe, elhúzódtak a tárgyalások, és csak 1511 októberében kötötték meg Isztambulban. Ez a fegyverszünet öt évre szól. 1512-ben azonban Bajezid fia, Szelim (1512–1520) megbuktatta apját, és átvette a hatalmat az Oszmán Birodalomban. Ez új szerződést tett volna szükségessé. Szelim trónra kerülésével új szakasz kezdődött a magyar–török kapcsolatokban. Míg az elmúlt időben elsősorban török követek jöttek békeajánlattal Magyarországra, most megfordult a helyzet, egyre inkább a magyar követségek keresték fel Isztambult. A végeken egymást követték a korábbiaknál hevesebb török támadások. 1512-ben elesik a szreberniki bánság, de a magyarok is értek el sikereket. Még ebben az évben Báthori István temesi ispán, 1513 nyarán Beriszló Péter, az új horvát bán, és Sárkány Ambrus nándorfehérvári bán arat győzelmet a törökök felett. 1514 elején a törökök eredménytelenül ostromolták Knint. Közben az Isztambulba küldött magyar követet, Bélai Barnabás szörényi bánt a szultán házi őrizetben tartotta, sőt ázsiai hadjárataira is magával hurcolta.

II. Ulászló uralkodását végigkísérte a török fenyegetés. Bár a törökellenes európai összefogás terve változatlanul tovább élt, a pápák és Miksa császár többször kezdeményezték, de az általános európai helyzet ezt nem tette lehetővé. Elsősorban a francia, a Habsburg és a spanyol hatalmi törekvések akadályozták ezt. Magyarország – leszámítva a pápaság erkölcsi és nemritkán anyagi támogatását – a török által fenyegetett államoktól, Velencétől, a császártól és Lengyelországtól várhatott el kézzelfogható segítséget. Velence rendszeres pénzbeli támogatást nyújtott az országnak, de a századfordulón a törököktől elszenvedett katonai veresége után békés viszony kialakítására törekedett a szultánnal. Ausztria többször nyújtott kisebb segítséget a horvát végeknek, de a császárt túlságosan lefoglalták az európai és a birodalmi ügyek. Lengyelország moldvai kudarcra óta ugyancsak békére törekedett a törökökkel, annál is inkább, mert a Német Lovagrend és Oroszország is fenyegette. Így a Jagelló-országok közös politikájának összehangolása csak átmenetileg sikerülhetett.

Az európai nagyhatalmi politika azonban még számolt Magyarországgal, igyekeztek sűrűn bevonni a váltakozó szövetségekbe.

Bár a korszak nagy részében fegyverszünet volt életben az Oszmán Birodalom és Magyarország között, a határon sohasem nyugodtak a fegyverek. Ennek következtében elpusztult a Mátyás által felállított végvárok környéke. (Igaz ez a török várakra is, de a törökök a Balkánról mindig tudtak élelmezést biztosítani.) Az 1510-es évektől számos végvár, így a fontos Jajca ellátása szinte már csak hadjáratokkal volt lehetséges, és az ország egyre nehezebben bírta a török nyomást.

Tájékoztató irodalom

1. Balogh István: VELENCZEI DIPLOMATÁK MAGYARORSZÁGRÓL (1500–1526). Szeged, 1929.
2. Főgel József: VELENCEI DIPLOMATÁK BUDÁN A XVI-K SZÁZAD ELEJÉN. Budapest, 1912.
3. Fraknói Vilmos: MAGYARORSZÁG ÉS A CAMBRAI-LIGA, 1509–1511. In: Századok, 1882. 177–201., 366–387., 705–727., 793–811.
4. Fraknói Vilmos: MAGYARORSZÁG EGYHÁZI ÉS POLITIKAI ÖSSZEKÖTTETÉSEI A RÓMAI SZENTSZÉKKEL A KONSTANCZI ZSINATTÓL A MOHÁCSI VÉSZIG. II. k. Budapest, 1902.
5. Kosáry Domokos: MAGYAR KÜLPOLITIKA MOHÁCS ELŐTT. Budapest, 1978.
6. Kulcsár Péter: AJAGELLÓ-KOR. Budapest, 1981.
7. Szakály Ferenc: A TÖRÖK-MAGYAR KÜZDELEM SZAKASZAI A MOHÁCSI CSATA ELŐTT (1365–1526). In: MOHÁCS. TANULMÁNYOK A MOHÁCSI CSATA 450. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL. Szerk. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 11–57.
8. Szakály Ferenc: VIRÁGKOR ÉS HANYATLÁS 1440–1711. Budapest, 1990. (Magyarok Európában II.)

BELPOLITIKAI VÁLTOZÁSOK, 1490–1516

A KÖZPONTI KORMÁNYZAT: KANCELLÁRIA ÉS KINCSTÁR

A Jagellók korában a király személyes hatalma erősen meggyengült: az uralkodó a trónviszályok idején számos királyi várat és várost kénytelen elzalogosítani, sőt eladományozni. 1526-ban az ország várainak már csupán 5%-a volt a király és mintegy 2%-a a királyné kezén. Ezzel szemben a világi nagybirtokosok, az arisztokrácia csaknem a várak felét, 47,1%-át birtokolta. A helyzet tehát lényegesen rosszabb volt, mint Mátyás trónra lépte idején. Mindkét Jagelló-király könnyen befolyásolható volt, és olyan kormányzati tehetséggel sem rendelkeztek, mint Mátyás. A korábbi időszakhoz képest nagyobb befolyáshoz jutott környezetük, elsősorban a kancellária feje. Ő állította ki a király nevében az okleveleket. A király közjogi helyzete nem sokat változott, így ezt is ki lehetett használni. II. Ulászló és II. Lajos idejében ezzel a lehetőséggel elsősorban a kancellár élhetett: valószínű, hogy az általa megpecsételt oklevelek jó része az ő és nem a király szándékát tükrözte (amennyiben nem a királyi tanács döntött). Nem véletlen, hogy a források a Jagelló-kor három legbefolyásosabb kancellárját gyakran „második királyként” emlegetik, mivel az ő kezükben volt a tényleges hatalom.

II. Ulászló trónra lépte után lemondott Filipec János, és ferences szerzetesnek állt, a Corvin János által börtönéből kibocsátott Váradi Péter kalocsai érsek-főkancellár pedig nem kapta vissza tisztét. Az új kancellár Bakócz Tamás győri, majd egri püspök (1491–1498), esztergomi érsek (1498–1521) és bíboros (1500-tól) lett. Bakócz királyi titkárként már Mátyás uralkodása végén vezette a kancelláriát a gyakran külföldön tartózkodó Filipec helyett. Bakócz előbb titkos, 1491-től pedig fő- és titkos kancellárként irányította a kancelláriát. 1497 őszén az országgyűlésen felléptek ellene, ekkor visszaadta a királynak a nála levő pecsétet. A következő évi országgyűlésen ismétlen támadták, elsősorban Corvin János. A tényleges kancelláriai irányítást Szatmári György királyi titkár vette át, akit 1499-ben már kancellárnak neveztek, noha a király csak 1503-ban nevezte ki és adta át neki – hivatalosan – a titkos pecsétet. Közben Bakócz továbbra is viselte a fő- és titkos kancelláriai címet, és az államügyek intézésébe is beleszólt. Így különös párhuzamos kormányzás alakult ki a két kancellár között.

Szatmári György gazdag kassai polgárcsalád fia volt. Olaszországban tanult, és 1494-től királyi titkár. Emellett prépost, majd 1497-től 1505-ig erdélyi, veszprémi, majd váradi püspök. 1505-ben szerezte meg a pécsi püspökséget, és ezt a tiszteletet 1522-ig töltötte be, amikor átvette a Bakócz halálával megürült esztergomi érsekséget. 1524-ben halt meg. 1514 végén vagy 1515 elején azonban tőle is elveszik a pecsétet, és a

király gróf Frangepán Gergely kalocsai érseket nevezte ki kancellárrá. Kérdéses, hogy nem az történt-e, mint II. Lajos alatt, amikor Szalkai László veszi át a kancellárságot, de Szatmári (és Bakócz) is viseli a címet. Valószínűbb azonban, hogy Szatmárit valóban félreállították egy időre. Legkésőbb II. Lajos trónra lépésével viszont visszakapta a pecsétet.

Frangepán 1503-tól volt kalocsai érsek. Egy ideig a bécsi és a krakkói egyetemen tanult arisztokrata Anna királyné kancellárja volt. Az 1510-es évek elején a lengyel politikai orientáció híveként Szapolyai Jánost támogatta. Többször viselt követséget a császárnál, ezért elképzelhető, hogy kancellári kinevezése ezzel állt kapcsolatban. Az 1515-ös csúcstalálkozón idején ő vezette a kancelláriát, bár a tárgyalásokon elődje, Szatmári is részt vett. Miután a kancellárságot csak rövid ideig viselte, nagyobb befolyást nem építhetett ki magának.

A kancellárok tehát minden hatalmuk ellenére nem lehettek biztosak abban, hogy a politikai viszonyok nem követelik meg leváltásukat vagy ideiglenes félreállításukat. A kettős kancellárság sem volt szerencsés megoldás: a nem mindig azonos politikai álláspontot képviselő Bakócz és Szatmári egyaránt kénytelen volt bizonyos mértékben figyelembe venni társa nézeteit.

Megnövekedett-e korszakban a királyi titkárok szerepe és létszáma is. A titkárok elvileg nem tartoztak a kancelláriához, közvetlenül a királytól függtek, a királyi tanácsban is helyet kaptak, de gyakran kisegítettek a kancelláriában is. Elsődleges feladatuk a kérvények ügyintézése volt, de tanult szakemberként a diplomáciában vagy a belső kormányzatban is foglalkoztatták őket. Először a Mátyás-kor végén Bakócz öccse, Szatmári (Bakócz) Ferenc töltötte be az egyetlen kancelláriai titkári helyet, noha ezt megelőzően ketten voltak. Őt a már említett Szatmári György követte. Mivel a kancellária vezetése Szatmárit lefoglalta, 1500-tól Thurzó Zsigmond személyében második titkár is működött. Még Szatmári kancellári kinevezése előtt, 1502-ben változás következett be: egyszerre négy személy titkárkodik. Számuk 1509-ben hatra emelkedett. Nemesi származásúak voltak, többségük egyetemre járt. Többen az előkelők közé tartoztak, bár Szeremlyéni Ferenc és Szalkai László jobbágyfiúk voltak és egyetemre sem jártak. Hárman külföldiek voltak: a trogiri (dalmát) Beriszló Péter, aki rokonságot tartott fenn a hasonló nevű magyarországi mágnáscsaláddal, unokaöccse, Statileo János és az olasz származású Balbi Jeromos.

II. Ulászló 17 titkárából tizenhárman püspökök lettek (Balbi külföldön). Közülük kerültek ki a legjelentősebb feladatokat ellátó diplomaták. Hárman: Várdai Ferenc, Beriszló Péter és Szalkai László később kincstartóvá léptek elő, utóbbi ezután kancellár, majd Szatmári Györgyhöz hasonlóan főkancellár és esztergomi érsek lett. Miután a titkárok száma megnőtt, kezdtek hasonló szerepet betölteni, mint a külhoni uralkodói tanácsok szakemberei. Többségük jogász volt, noha egyetemet végzett jogász alig akadt közöttük. A titkári státusz volt a legbiztosabb lépcsőfok a magasabb egyházi vagy kormányzati tisztségek elnyeréséhez. Bár a titkárok befolyása jelentős lehetett, önálló politikai szerephez csak előléptetéssel juthattak. Politikai tekintetben egy részük Bakócz, másik részük pedig Szatmári vonalát képviselte. Ugyanez igaz a püspök-titkárokra is.

A Mátyás reformjai óta fontos kincstartóság annak ellenére megőrizte tekintélyét, hogy a kincstár jövedelmei erősen lecsökkentek. Sőt a világi kincstartókat – akár 1464 előtt – a XVI. század elejétől újra nagyságosnak címezték, mintha „igazi bárók” lettek

volna. II. Ulászló első kincstartójának Tuz Osvát zágrábi püspököt, Mátyás első kincstartója testvérét nevezte ki. Őt 1492 tavaszán rövid időre egy báró, Baumkircher Vilmos követte. Ősszel már Szegedi Lukács püspök irányítja a pénzügyeket, és 1494. január végén Ernuszt Zsigmond pécsi püspöknek, a Mátyás-kori kincstári reform végrehajtója fiának adja át hivatalát. Az új kincstartót – az ország egyik leggazdagabb emberét – az 1496. májusi országgyűlés sikkasztással vádolta. Mivel a vizsgálat igazolta a vádat, leváltották és letartóztatták, és csak jelentős összeg megfizetése ellenében szabadult.

Utódja Szegedi Lukács alkincstartója, Vémeri Zsigmond leleszi prépost lett. Vémeri kisnemesi származású volt, és vele új szokás vette kezdetét. Ezentúl a kincstartóság nagy tekintélye miatt, ha a hivatal vezetője még rangban jelentéktelen személynek számított, nem kapta meg azonnal a kincstartói címet, hanem a „királyi jövedelmek adminisztrátora” elnevezéssel vette át a pénzügyek irányítását. Vémeri csak 1498-ban vehette fel a kincstartói címet, majd 1500 januárjában zágrábi püspök lett, ám néhány nappal ezután meghalt. Őt világi kincstartók követték, akik a tisztség elnyerésével a bárók közé kerültek: Bornemissza János, Nagylucsei Orbán egykori alkincstartója (1500–1504), majd Telegdi István volt erdélyi alvajda (1504–1506). Az ő helyettese volt Szalkai László deák, a későbbi királyi titkár, kincstartó és kancellár. Telegdit Batthyány Benedek követte (1506–1509, 1510–1511). 1509–1510-ben Várdai Ferenc királyi titkár töltötte be ezt a tiszteket, akit kincstartóként rövidesen váci püspöknek neveztek ki. 1511–1513 között a kisnemes Herendi Miklós irányította – először adminisztrátorként – a pénzügyeket, majd az irányítást a veszprémi püspöknek és horvát bánnak is kinevezett Beriszló Péter királyi titkár veszi át. Beriszló II. Ulászló haláláig volt kincstartó, de mivel zömében a végeken tartózkodott, valójában helyettesei, Várdai Pál prépost és Pemfflinger Márk vezették a kincstárt.

A kincstartók többsége szakembernek számított és már korábban is dolgozott a pénzügyigazgatóságban. Többen királyi titkárok voltak: alkincstartóból lehetett valaki titkár, titkárból kincstartó. Baumkircher Vilmost leszámítva arisztokratát nem neveztek ki kincstartónak, de világi ember kincstartóként bejuthatott a bárók közé. Míg Mátyás alatt 32 éven át heten, addig II. Ulászló 26 éves kormányzása alatt tizenegyen – tizenkét alkalommal – töltötték be a kincstartóságot. Mátyás alatt átlag 4,5, II. Ulászló idején csak 2,2 év esett egy-egy kincstartó működésére. Ez önmagában is mutatja, hogy nehézségek voltak a pénzügyigazgatásban. Előfordult, hogy a rendek által megszavazott adók beszedését az országgyűlés által választott ún. országos kincstartókra bízták, és a királyi kincstartó csak a rendes koronajövedelmeket kezelte. 1511-ben a bárónak számító Telegdi István (volt királyi kincstartó) és a nemesi előkelő Szentpéteri László voltak az első országos kincstartók.

A KIRÁLYI JÖVEDELMEK

Az Ernuszt Zsigmond ellen emelt sikkasztási vád miatt fennmaradtak a kincstár egy kötetbe másolt 1494–1495-ös számadásai, amelyek pontos képet nyújtanak a királyi bevételek és kiadások alakulásáról. A két év alatt a kincstár – kerekítve – 310 ezer

forintot szedett be, amelyből közel háromnegyed, pontosan 74% esett a mindkét évben kivetett egyforintos adóra. Igaz, ebben nincs benn a dél-magyarországi 14 megye adója, amelyet a temesi ispán – aki egyben az Alsó-részek főkapitánya is volt – szedett be és fordított a végeken felmerült szükségletekre. A többi megye adójának is csupán 54%-a került a kincstárba. Az urak egy része birtokai adóját – katonaaállítás címén – a maga számára hajtotta be.

A kincstár bevételei tehát jelentős mértékben csökkentek Mátyás óta, és ez visszahatott a királyi hatalom gyakorlására is. Valószínűleg az 1492. évi országgyűlésre terjesztette be Tuz Osvát kincstartó a király rendes bevételeinek tervét. A határvámok közül csak az erdélyi huszaddal számolható, feltehetőleg a magyarországi harmincadok nagy része el volt zálogosítva. A bányavárosok Beatrix özvegy királyné, Szeged Kinizsi Pál kezén volt. Nem említik a körmöci kamarát és a máramarosi sókamarákat, ezek is Beatrix kezén voltak. Mindez szükségessé tette a „rendkívüli”, azaz az egyforintos adó visszaállítását, noha ezt a választási feltételek és az azt megerősítő 1492:1. tc. tilalmazták. Ennek ellenére – mint láttuk – 1491-ben kétszer is kivetették.

A kilencvenes években évente került sor az adó kivetésére, és nem minden esetben országgyűlési határozat alapján. 1494 tavaszán például a királyi tanács döntése alapján szedték be. Igaz, az adó 31%-a magánkézbe került. (Ezenfelül kb. 15% mentességek, kezelési költségek stb. címén nem jutott be a kincstárba.) Nyilvánvaló, hogy az ország kiadásait, a végvárok fenntartását és őrzését még a „rendkívüli adó” sem fedezhette, mivel az 1498–1500 közötti katonai reformoknak megfelelően ennek felét az urak és a megyék által kiállítandó zsoldoscsapatok fizetésére fordították. Bár Vémeri kincstartó 1497-ben lefoglalta az addig Beatrix kezén levő máramarosi sóbányákat, és a király számára kedvező válóper befejezése után a többi királynéi vagyon is visszajutott, a koronáé lett, a kincstár mégis állandó hiánnyal küszködött.

A nehézségeket a szokott módon próbálták megoldani. Állandó bevételi forrásokat, például harmincadokat, sókamarákat stb. zálogosítottak el, s ennek a folyamatnak az lett a következménye, hogy egy idő után már ezek sem álltak rendelkezésre. Ilyen esetekben magasabb zálogösszegért és azzal a feltétellel ajánlották fel másnak, hogy az előző zálogbirtokostól váltsa ki, a különbözetet pedig adja át a királynak. Ez harmincadhivatalok esetében azt jelentette, hogy a zálogbirtokos törvénytelen vámok kivetésével akarta visszaszerezni a királynak kölcsönzött pénzét. Az uralkodó a katonai parancsnokoknak (vajda, bánok, várnagyok) is tartozott, akik gyakran nem kapták meg zsoldjukat. A parancsnokok sokszor lemondtak követelésük egy részéről, és ezért egy, a koronára szállt uradalmat kaptak cserébe. Időnként komoly segítséget jelentettek a pápai és velencei segélyek, valamint az elhunyt főpapok vagyona. Az 1499-ben meghalt Tuz Osvát zágrábi püspök például végrendeletében 32 000 forintot hagyott a végvárok munkálataira, 10 000 forintot a királyra, és elengedte a király 3500 forintos adósságát is. Ettől függetlenül az uralkodók általában több pénzt vettek igénybe a főpapi hagyatékokból, mint amennyit rájuk hagytak.

HADÜGYI REFORM

A pozsonyi béke után az Ausztriában állomásozó zsoldosokat vezényelték Magyarországra, akik legyőzték János Albertet, de egyre több nehézséget jelentett zsoldjuk kifizetése. Az addig szinte kizárólag Nyugaton foglalkoztatott sereg maradékát most megkísérelték a törökök ellen bevetni. Mivel fizetni nem tudták őket, a zsoldosok Dél-Magyarországon raboltak, míg végül Kinizsi Pál 1492 őszén szét nem verte őket. Ezzel megszűnt az ún. „fekete sereg” (a „fekete” Haugwitzról nevezték ekkor így Mátyás zsoldosait), és az ország elveszítette mozgatható „mezei hadseregét”. Már az 1492:18–22. tc. megtette az első lépést ennek pótlására. A katonaaállítás (telekkatonaság) a jobbágyok száma alapján (ekkor húsz porta, vagyis telek után egy) rendelte el. A nagybirtokosok saját bandériummal szállnak hadba. Ezt a sereget azonban a határokon kívül nem lehetett bevetni.

Már 1493 tavaszán felmerült, hogy a főpapok és a bárók állandóan tartsanak katonát, és ennek fejében maguk szedhessék be birtokaik királyi adóját. Az őszi országgyűlés elfogadta ezt a tervet. Eszerint a főpapok és a „bandériumot tartó bárók” csapatainak készen kell állniuk – Derencsényi bán horvátországi veresége után vagyunk –, a birtokosoknak a jobbágyok huszadrészét kell kiállítani, ezeknek hat hónapig kell katonáskodniuk. Akiknek csapatait mozgósítják, azok a most kivetett egyfórintos adót maguk szedhetik be, és fordíthatják csapataik eltartására. A nagybirtokosok bandériumai, azaz azok a csapatok, amelyek az úr zászlója (bandérium) alatt vonultak hadba, többé-kevésbé rendszeresen katonáskodtak: az erdélyi püspök csapatait 1491 és 1494 között például évente mozgósították. (Bizonyára később is, erre azonban nincs adat.)

A korábbiakhoz hasonlóan az 1493-as őszi határozatok sem voltak eléggé egyértelműek. Nem volt teljesen világos, hogy kinek kellett bandériumot tartani, és ezért kik foglalhatták le maguknak a királyi adót. Ez jelentős mértékben csökkentette a kincstár bevételeit. Az 1495. évi török fegyverszünet egyelőre szükségtelenné tette a hadügy részletes szabályozását. Miután ez 1498-ban lejárt, az ez évi országgyűlés feladata volt a hadügy rendezése. A reformot a 15–22. cikkelyek iktatták törvénybe. Ezek szerint 11 dél-magyarországi megye kivételével 36 jobbágyporta után egy nehézlovast, a déli megyékben pedig 24 után egy huszárt kellett kiállítani. Az egyháziaknál szám szerint is megismerhetjük a csapatok létszámát: 13 püspök, 7 apát, illetve szerzetesi előjáró, valamint 9 székes- és társaskáptalan 7000 nehézlovassal tartozott hadba vonulni. A bárók esetében a porták alapján állt össze a bandérium. A 22. cikkely név szerint sorolja fel a bandériumállításra kötelezetteket: 39 főt, valamint a keresztnévvel nem említett Frangepán és Korbáviai grófokat. Corvin Jánost tévedésből kifelejtették a törvényből.

Az 1498. évi törvény társadalmi hatásáról már volt szó. Katonailag azt jelentette, hogy a telekkatonaság (a telkek-porták alapján kiállított katonaság) zsoldosokból állt, és ezért az ország határain kívül is fel lehetett használni. A nemesi felkelést azonban változatlanul csak itthon volt szabad bevetni. A törvény csak a legfontosabb ügyeket szabályozta. Végrehajtási utasítások, valamint egyéb oklevelek alapján azonban többet is megtudhatunk. A legfontosabb, hogy a bandériumtartók általában csak a királyi adó felére tarthattak igényt. Ez azt jelenti, hogy a királyi adórovók összeírták az adóegységek számát, majd a kivetett adónak többnyire a felét beszedték a kincstár számára

(amennyiben azt a király nem utalványozta már előre ki), a másik felét pedig a törvényben felsorolt egyházi és világi bandériumtartók saját jobbágyaik után a maguk számára szedték be. A törvényben fel nem soroltak jobbágyai után a megyéknek kellett csapatokat kiállítani. Ezekben az esetekben a vármegye szedte be a maga számára az adót. Az 1500:21. tc. Bornemissza János hivatalban levő kincstartónak valamint tíz felsorolt királyi aulicusnak (palotás, azaz udvari nemes) megadta a bandériumtartó urak kiváltságát. Katonai téren – birtokaik nagyságától függetlenül – ezáltal őket is kivették a vármegye hatásköréből.

Az 1498–1500-as határozatok egy jelentős létszámú, állandóan bevethető, bár valószínűleg csak részben hivatásos hadsereget teremtettek, amelyet veszély esetén bárhová elküldhettek. A baj csak az volt, hogy a bandériumokat általában sohasem állították ki a törvényben megszabott létszámban. Ezt elsősorban az egyházi csapatoknál lehet igazolni, és ennek oka is megállapítható. Ha például az egri püspök fegyverben tartotta volna az 1498-as törvény által előírt 800 lovast, fizetésükre többet kellett volna költenie, mint amennyi bevétellel rendelkezett. Ennek ellenére épp az egyházi bandériumok, ha nem is teljes létszámban, de szinte állandóan a végeken tartózkodtak, ami nem mondható el az úri, és még kevésbé a megyei csapatokról. Ennek a rendszernek nem is annyira katonai hibái voltak, hiszen hosszú ideig ellátták feladatukat, hanem társadalmi következményei voltak károsak: az adózók pénzén legális magánhadsereget biztosítottak az uraknak és a megyéknek. Azt is meg kell jegyezni, hogy az esetek többségében csak mozgósítás esetén állt össze a sereg. A bandérium katonái rendszeresen kaptak egyévi összeget, például 10 forintot, és ezért kötelezettséget vállaltak, hogy mozgósításkor hadba vonulnak. Amíg fegyverben álltak, a szabályos zsoldot kapták meg. Ha nem volt – vagy csak rövid időre – szüksége a bandériumokra, a bandériumtartók az állami adóból kapott részesedésüket saját hasznukra is fordíthatták. Ez a haszon kevésbé érintette az egyházi urakat, hiszen főleg a korszak végén az ő bandériumaik – mint ahogy már szó volt róla – szinte állandóan fegyverben álltak.

A bandériumok tehát elsősorban a könnyen mozgatható mezei hadak szerepét töltötték be. A királynak nemcsak karban tartania és ellátnia kellett végvárait, de fizetnie is azok őrségét. Ez nem csekély kiadás volt. 1504-ből és 1511-ből rendelkezésünkre áll a kincstár kiadási előirányzata a végekre, valamint egy jegyzék 1513–1514 tájáról is. Utóbbi alapján – Erdélyen kívül – 7517 katona kapott zsoldot, ebből az „Alsó-részekben” 5090, a horvát bán főparancsnoksága alá eső területen pedig 2427. Ebben a létszámban benne foglaltatnak a horvát grófok lovasai, a szerb despota és más szerb urak huszárai is, akik a királytól csak zsoldkiegészítést kaptak, azonban az uralkodó ezért mozgósíthatta a csapatokat. Nem kaptak teljes zsoldot az Alsó-részekben szolgáló huszárok – más néven vojnikok – sem: ők ugyanis adómentességet élvező katonaparasztok voltak. A naszádosok szintén adómentesség miatt kaptak kevesebb zsoldot. Ha állandó zsoldot kaptak volna, akkor a kincstárnak valamivel több, mint 230 000 forintot kellett volna kifizetni. Ezzel szemben az 1511-es költségvetés az Alsó-részekhez, illetve a horvát bánshoz tartozó végeken kereken 116 000 forint személyi kiadással számol. Ide számítható az erdélyi vajda (egyben székelyispán) 12 000 forintos fizetése is, mivel neki 800 lovast kellett kiállítania. (Az általa tartott bandériumok zsoldját a fizetése kétszerese sem fedezhette, hiszen a vajda-székelyispán *honor-birtokos* is volt.)

Ez tehát azt jelenti, hogy Erdéllyel együtt csak a végvárok személyi költségei minimálisan évi 128 000 forintot tettek ki. Ebben az összegben nincsenek benne a „dologi” kiadások, elsősorban az építési és várjavítási költségek, valamint az ellátás sem. Az 1511-es költségvetés említ ugyan építkezéssel kapcsolatos előirányzatokat: 13 000 forintot a horvát végeken, és csupán 1000 forintot az Alsó-részeken. Ha ezt vesszük alapul, akkor – Erdély nélkül – a személyi kiadásokhoz még mintegy 12% építkezési költséget is hozzá kell számítani. Ez valószínűleg túl alacsony becslés, mert 1494–1495-ben a Jajcán kifizetett személyi és dologi kiadások egymáshoz viszonyított aránya 4:1 volt. Így 150 000 forintra becsülhetjük a teljes végvidékre évente fordítandó kiadásokat.

Mint láttuk, ebben nincsenek benne a bandériumok „mozgó csapatainak” kiadásai, amelyekre 1498 óta a „rendkívüli” adó felét fordították. Ez pedig azt jelenti, hogy az egyforintos adó fenntartása ellenére a végvárakra békében is kifizetendő összegek valamivel még is haladhatták azt az összeget, amennyi az adóból végül is befolyt a kincstárba.

A végek katonai rendszere a Mátyás-kori folytatása volt. A török elleni végek három „főkapitányságra” oszlottak: Erdély, az Alsó-részek és a horvát-bosnyák végek. A Kárpátoktól védett Erdélyben nem volt szükség királyi végvárakra: a tartomány védelméért a vajda (egyben székelyispán) volt a felelős. 1504–1507 között Tárcai János személyében újra kineveztek egy, a vajdától független székelyispánt. A temesi ispán (egyben az Alsó-részek főkapitánya) jogköre változatlanul kiterjedt az Al-Duna és a Száva menti bántságokra. Szörény, Nándorfehérvár, Szabács, Szrebernik, ezen kívül Temes mellett több délvidéki megye ispánságát is ellátta. A horvát bán a boszniai és a horvát várakért felelt.

Mind az Alsó-részek, mind a horvát-bosnyák végek kettős végvárrendszert alkottak. A külső vonal Szörénytől Nándorfehérváron és Jajcán át Klisszáig húzódott, míg a belső vonal legfontosabb várai Lugos, Temesvár, Pétervárad, Bihács és Zengg voltak. A külső vonalon át betörő törököket a belső vonal váraiból, az Alsó-részek megyéiből, illetve a bán alatt álló szlavón csapatokkal lehetett megállítani, erősebb támadás esetén az ország bandériumait, elsősorban az egyháziakat kellett mozgósítani.

Ez a rendszer nem volt rossz, és 1521-ig, Nándorfehérvár elestéig meg is védte az országot. A baj azonban kettős volt. Védelmi szempontból egyetlen európai ország sem volt kénytelen ilyen nagy létszámú és költséges hadsereget állandóan fegyverben tartani. A hadsereg fizetése még abban az esetben is nagyon megterhelte a kincstárt, ha az gyakran adós maradt a zsolddal. A hadsereg fenntartása hozzájárult az ország elszegényedéséhez. Ha a katonák nem kaptak zsoldot, minden tiltás ellenére még fegyverszünet idején is betörték török területre. Mindkét oldal végvári vitézeinek rendszeres jövedelemforrásává vált a foglyok váltságdíja. 1492-ben például 21 török fogoly 2300 forintot fizetett ki váltságdíjként. A kölcsönös betörések következtében mindkét oldalon pusztult a végvárak környéke. Ez viszont az ellátási költségeket növelte.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSEK

A teljes tanács, valamennyi főpap és főúr egyetértése esetén még mindig hozhatott olyan határozatokat, amelyeket a király végre is hajthatott: mint láttuk, az 1490-es évek elején többször vetettek ki rendkívüli adókat. Ennek ellenére a Jagelló-kort a gyakori országgyűlések jellemzik, itt születtek a legfontosabb, az egész országot érintő döntések.

Láttuk, hogy az 1492. évi országgyűlés bizonyos ügyekben a döntést a következő alkalomra halasztotta. Erre csak 1493 szeptemberében került sor, ez az országgyűlés viszont eredmények nélkül zárult. 1494 tavaszán az újabb adó kivetését csak a tágabb királyi tanács határozata alapján rendelték el. Az 1495. május 8-ára összehívott országgyűlésen történt meg az 1492-es országgyűlés kiegészítése. Ezt formailag is így kell érteni: a király előbb teljes szövegében átiratta az 1492. évi törvényt, az új cikkelyekkel pedig – módosítás esetén – az előző dekrétum megfelelő cikkelyeire utaltak. Ismerjük a törvény megmegfogalmazóit is: Kálmáncsehi Domonkos királyi személynök, a korona hűségére visszatért ifj. Vitéz János jogi doktor, veszprémi és bécsi püspök, valamint a négy ítélmester.

A törvény azt tükrözi, hogy az elégedetlen nemesség megerősödik a mágnásokkal szemben, és összefog a világi urakkal az egyházi rend ellen. Az országgyűlés először foglalkozik a királyi tanács ügymenetével, kiemelve az ajtónállómester (azaz az udvarmester) elnöki szerepét. Az ő feladata a „józanabb rész” (tehát a tekintélyesebb urak) határozatának kihirdetése (25. tc.). A nemesség fejenként jelenjen meg az országgyűlésen, ne követek képviseljék (akiket az urak befolyásolni tudnak, 26. tc.), ezt azonban nem mindig tartották be. A későbbi, 1498-as törvény előzményeként felkérlik a királyt, hogy a nyolcados törvényszékekre küldjön három-három főpapot, illetve bárót, valamint 14 tehetősebb nemest bírótársul (8. tc.). Három év múlva ezeket az „ülönköket” már választják. Erősíti a törvény a megye és ezen belül a megye közönségének hatalmát (az ispán nem járhat el a megye kiküldetése nélkül, 15–17. tc.). Súlyosan büntetik azokat, akik a szökött jobbágyot nem adják vissza (18. tc.). Részletesen tárgyalnak az 1492-ben meg nem szavazott egyházi ügyekben: szentszéki bírászkodás a külföldiek egyházi javadalomszerzése, a tizedszedés ellen (6., 10., 30–32., 37–45. tc.). A 31. tc.-nél – szokatlan módon – a törvény püspök szövegezői meg is említik, hogy a határozatot a világiak hozták a főpapok és az egyházi személyek ellenállásával. Az országgyűlés az adót is megszavazta, de ez nem került be a törvénybe.

1495 őszén újabb országgyűlést tartottak Szegeden. A jelek szerint ez eredménytelenül zárult, bár a király az országgyűlés határozatára hivatkozva vetett ki 1496 elején adót. Az 1496. évi tavaszi országgyűlésen robbant ki Ernuszt Zsigmond püspök kincstartó sikkasztási ügye, ugyanitt a rendek élesen tiltakoztak az egyforintos adó ellen. Az országgyűlés idején zavargás tört ki a fővárosban, amely végül a zsidók elleni támadáshoz vezetett. A következő, 1497. novemberi országgyűlés Bakócz Tamás kancellár ellen fordult.

Bizonyára nem véletlen, hogy az 1493–1497 között tartott öt országgyűlés közül csak egynek maradtak meg törvényei: valószínűleg az adó – többé-kevésbé viharos – megszavazásán kívül semmi másban nem sikerült a megegyezés. Az 1495. évi dekrétum tükrözi a köznemesség megerősödését, és a belső zűrzavarra utal Ernuszt és Bakócz

(időleges) megbuktatása is. Jóval eredményesebb volt az 1498. évi Szent György-napi országgyűlés. A törvény bevezetőjében a király megint előadja, hogy feladata gondoskodni alattvalói nyugalomáról, s erre visszatér a törvény záradékában is. A törvény bevezetője másról is árulkodik. A királytól kérték, hogy állítsa helyre az ország II. Andrástól kapott szabadságait (azaz az Aranybullát), ezt állítólag azok akadályozták meg, akik „inkább magánhasznukra, semmint a közjóra törekedtek”. Itt nyilvánvalóan a nemességnek az urak ellen hangoztatott vádjairól van szó. A törvény jelentőségét mutatja, hogy szemben az 1492. évi is magában foglaló 1495. évi „nagyobb dekrétumnal”, ezt később „kisebb dekrétumnak” nevezték.

Ez a törvény döntött – mint már említettük – a köznemesi ülnökök választásáról, a hadügyi reformról, és elindította a mágnások önálló renddé válását. A törvény első cikkelye előírja, hogy a következő négy évben évente, utána pedig háromévenként kell országgyűlést tartani. Ezek az országgyűléseken a nemesség büntetés terhe mellett személyesen vegyen részt (tíz egytelkesből pedig egy). A köznemesség megerősödéséről tanúskodik a 26. tc. is. Az 1492:9. és az 1495:2. tc. szerint a király csak száz jobbágyig adományozhat birtokot a főpapok és a főurak tanácsa nélkül. Ezt most eltörölték, mert nem akarták a király hatalmát megszorítani. Addig a főurak dönthették el, kiből válhat hozzájuk hasonló nagybirtokos, most – elvileg – a király egyedül határozhatott, amivel megkönnyítették a társadalmi mobilitás érvényesülését.

Részletesen foglalkozik a törvény kereskedelmi kérdésekkel (29–34. tc.). Kimondja a kereskedő nemesek vámmentességét (35. tc.), városellenességről tanúskodik. Ez a törekvés még világosabban tükröződik a 38. és a 41. tc.-ben. Az előbbi a városok és a polgárok birtokaival kapcsolatos pereket a megyei törvényszék elé bocsátja. A nemesi földbirtokon szőlőt vagy más ingatlant birtokló polgárok ezzel kapcsolatos ügyeiben, akár csak a jobbágyok esetében a földesúr az illetékes bíró. Ugyanez a törvény előírja ezeknek a földeknek, szőlőbirtokoknak kilencedfizetési kötelességét.

A törvény a köznemesség érdekeit emeli ki az egyházi renddel, az arisztokráciával és a városi polgársággal szemben. Az egyház és a polgárság ügyében a nemesi érdekek általában egybeestek a mágnásokéval. A nemesek viszont hajlandók voltak az arisztokráciával szemben a királyi hatalmat támogatni. Maradandó hatást váltott ki a mágnási és megyei magánhadseregek törvényesítése.

Az 1499 nyarán tartott országgyűlés törvényei nem maradtak fenn, viszont megszavazták az adót. Ez a diéta megnyitásakor szinte a lázadás képét mutatta: a Pest mellett összegyűlt fegyveres nemesség akasztófákat állíttatott, és az urak is bandériumaikkal együtt vonultak fel. A Budán maradt király és tanácsa csak akkor csatlakozott a gyűléshez, amikor a várakozást megunt nemesek jó része már eltávozott.

Az 1500. évi Szent György-napi országgyűlés törvényei élén II. Ulászló ismét utalt arra, hogy helyreállította a nyugalmat. Ez a törvény, annak cikkelyeire utalva, az 1498-as ún. „kisebb dekrétum” kiegészítéseként szolgált. Ez az első országgyűlés, amelyen Werbőczy biztosan szerepelt (korábban vele hozták kapcsolatba az 1498-as törvény megalkotását is). Werbőczy Nógrád megye követeként vett részt az országgyűlésen, és valószínűleg ő írta a nemesek felségfolyamodványát, amelyben néhány ügy törvénybe iktatását kérték. A tervezetben az alábbi pontok is szerepeltek: bandériummal nem rendelkező urak a megyéknek vannak alávetve; az egyházi ügyészek intézményének eltöltése; a kilencednek a tized előtti beszédése (akkor ugyanis a birtokos

valóban kilencedet és nem a kilencedik tizedrészt kapja). Ezek a pontok bekerültek a törvénybe, és jól mutatják a nemességnek az egyháziakkal való szembenállását. Az 1500:21. tc. Bornemissza János királyi kincstartóval és tíz királyi palotással bővítette a bandériumtartók körét.

A század elején gyakran tartottak országgyűléseket, amelyek többségében vagy nem hoztak törvényt, vagy azok nem maradtak fenn. Így 1500 őszén a török elleni harcra utalva fegyveresen jelentek meg az urak és a nemesek Bácsón. 1501-ben, Szent György napján Pesten, szeptemberben pedig Tolnán gyűltek össze. 1502-ben ugyancsak megtartották a Szent György-napi gyűlést. 1503. május 25-én Rákos mezején tartották meg az országgyűlést. Ez ratifikálta a hét évre szóló török–magyar fegyverszüneti szerződést.

Fennmaradtak az 1504. évi Szent György-napi diéta törvényei, amelyet szintén Rákos mezején tartottak. Ez a dekrétum az előbbieknél is teljesebben fejezte ki a nemesség érdekeit. Eltiltotta az országgyűlés nélküli adókimetéseket (1. tc.: az elhúzódo tárgyalások miatt gyakran határozat nélkül oszlott szét a nemesség, ezért az adót az urak szavazták meg és utólag fogadtatták el a megyékkel). Tiltja az örökös ispánságok ajándékozását (3. tc.). Külföldieknek ne adjanak egyházi javadalmat (10. tc.). A jobbágyságok költözését a szolgabírák engedélyezzék (16. tc.). A jobbágyságoknak megtiltják a vadászatot (18. tc.). A városok ne akadályozzák a bort exportáló nemeseket (19. tc.). Állatokat csak külföldiek vihessenek ki az országból (28. tc.). Végül a 31. tc. elrendelte a király összes törvényének egységes kiadását. Az egyháziak ellen irányuló törvényeket is hoztak. 1504-ben tehát az egyháziakon és a világi urakon kívül a városok és a jobbágyságok ellen hozott határozatok száma megnövekedett: a törvényhozók elsősorban az üzletelő nemesek érdekeit tartották szem előtt.

1505 februárjában újabb diétára került sor. Ezen túl kevesen vettek részt, viszont felmerült a trónutódlás kérdése. II. Ulászlónak ekkor még csak egy leánya volt, Anna, akit a leggazdagabb főúr, Szapolyai János szeretett volna eljegyezni. Az országgyűlés június végére fegyveres országgyűlést hirdetett Hatvanba, és az urak Zsigmond lengyel herceggel együtt a király és Szapolyai között megpróbáltak kapcsolatot teremteni. II. Ulászló szeptember 28-ára békés országgyűlést hirdetett meg Rákos mezejére, amelyen a megjelent főpapok, főurak és megyei követek, amennyiben Ulászlónak nem születne fia, nemzeti király választására hoztak határozatot. Ez nyíltan a Habsburgok örökösödése ellen irányult: Miksa az országgyűlés előtt fegyverkezni kezdett Magyarországon. Az országgyűlés kapunként 2 dénárt szavazott meg Werbőczynek, amiből következtetni lehet szerepére.

1500–1505 között kilenc országgyűlést tartottak, viszont csak két törvény született, legalábbis a ránk maradt forrásokból erre lehet következtetni. Valószínű, hogy nem született sok törvény. A gyakori országgyűléseknek kizárólag az elégedetlenség leszerelése volt a célja, hiszen – mint azt az 1504. évi törvény is mondja – az adót is gyakran az országgyűlés szétoszlása után szavazta meg a királyi tanács, legfeljebb utólag egyezkedett a megyékkel. Ha a nagybirtokosok egyetértettek, és maguk mellé tudták állítani a tanácsba választott köznemesi ülnököket, mindent el tudtak érni. Bizonyára hatott II. Ulászló „békepropagandája” is. A trónöröklés kérdése és Szapolyai János, az ország legnagyobb birtokosának hatalmi törekvései az 1505-ös mozgalomhoz vezettek. Az ebben az évben kelt ún. rákosi határozat nem vált törvénné, a király nem szentesítette.

Feltűnő, hogy a határozat szerint a főpapság, a mágnások, az előkelőkhöz tartozó tisztségviselők és főhivatalnokok, valamint a megyék követei is egyetértettek a határozathozatalban.

A szabad királyválasztás elvének kimondásával a rákosi végzések háborút váltottak ki Miksával annak ellenére, hogy a császár titokban megegyezett Ulászlóval annak leánya és saját unokája házasságában. Áprilisban országgyűlést vagy tágabb királyi tanácsülést tartottak, ahol elhatározták, hogy június végén Székesfehérváron tartanak fegyveres országgyűlést. Ezen valamelyik egyházi vezető tisztsége ellen tüntettek (a velencei követ nem tudta, hogy Bakócz vagy Szatmári ellen). A király fiának megszűletése – amint azt már említettem – végül nyugalmat teremtett.

Ezután a király fő célja fia örökösödésének biztosítása lett, amit megkoronázásával akart elérni. 1507 elején a cseh országgyűlés elfogadta Lajos örökösödését, ezt akarta Ulászló az itthoni, Szent György-napi országgyűlésen is elérni. Ez meghiúsult, sőt a rendek által megszavazott törvény gyengítette volna a királyi hatalmat. Most ugyanis a királyi tanács hatáskörét – ahová már a választott nemesi úlnökök bejuthattak – akarták emelni, így mindenfajta tisztségre a király csak a tanács tudtával nevezhetett ki valakit (5. tc.). A választott tanácsstagoknak fizetést biztosítottak, amelynek fedezésére portánként 3 dénárt szedtek volna be (3. tc.). A bírósági ítéletek végrehajtását a megyei és az úri bandériumoknak kellett volna biztosítani, szükség esetén pedig az országos főkapitánynak. Ezt a tiszteket ekkor Perényi Imre nádorral együtt Szapolyai János töltötte be (1. tc.). Végül határoztak az állatkivitel tilalmáról is (10. tc.). Mindezek a határozatok inkább csak jelzésértékűek: a köznemesség kívánságait tükrözik, belőlük nem lett törvény, ezeket a végzéseket a király nem szentesítette.

A király kiskorú fiának esetleges megkoronázása ügyében a nyár végén tartott tágabb királyi tanácsülés nem foglalt állást, az őszre meghirdetett országgyűlésen pedig nem jelent meg a nemesség. Az év végén viszont sikerült Ulászlónak a főpapok és bárók tanácsával Lajos megkoronázását elfogadtatni, amit az 1508. évi tavaszi országgyűlés is megszavazott. A király ezzel kapcsolatban ismét utalt az ország békéje és nyugalma érdekében tett erőfeszítéseire, megígérte – fia nevében is – az ország szabadságának megtartását, végül kötelezte magát arra, hogy nem bízza fia nevelését és gyámságát idegen uralkodóra. 1508. június 4-én Lajost még apja életében megkoronázták Fehérvárott.

A következő két esztendőben elsősorban a cambrai-i ligához történő csatlakozás ügyében folytatott megbeszélések álltak a rendi tárgyalások homlokterében. 1509-ben a király Csehországban tartózkodott, ahol Lajost szintén megkoronázták. Az 1510-es székesfehérvári és tatai gyűlések lényegében csak a cambrai-i ligával összefüggő kérdésekről tanácskoztak. Az 1511. évi Szent György-napi rákosi országgyűlésről nem maradt fenn törvény, talán nem is született. Határozatát viszont a tágabb királyi tanács 36 tagjának pecsétjével ellátott oklevél tartalmazza. Ez a határozat új rendszert vezetett be az adóztatásban. A „rendkívüli adót” kivonta a királyi kincstartó hatásköréből – ezt a tiszteket ekkor a kiskisnemes Herendi Miklós töltötte be –, és országos kincstartókat választott, akik nem a királynak, hanem a rendeknek voltak felelősek.

Országos kincstartónak a bárók részéről Telegdi Istvánt, a nemesek részéről a Valkó megyei Szentpéteri Lászlót választották meg. Telegdi maga is „új ember” volt a mágnások között, korábbi királyi kincstartósága révén jutott be a nagyságosok közé.

Az adószedés rendi kezelése nem volt szerencsés gondolat, rövidesen vissza is tértek a régi rendszerhez.

1508 bizonyos szempontból választóvonalként is értelmezhető. Mátyás 1464 után csak egyszer, 1475-ben hívta meg a városi követeket az országgyűlésekre, ezzel szemben II. Ulászló idején 1508-ig – kihagyásokkal – általában a városok is kaptak országgyűlési meghívót. 1508 és 1526 között ismét elmaradt a városok meghívása, és hogy ez nem volt véletlen, azt egy dolog bizonyítja. Mint ismeretes, a királyi városok nem portánként, hanem egy összegben fizettek adót a királynak. Az uralkodói adókérő levelek már Mátyás uralkodása végétől rendszeresen azzal indokolják a kérést, hogy a városok is a (rendi) ország részei: azaz elismerik országrendiségüket. 1508 után – leszámítva egy nem egészen egyértelmű 1511-es szövegezést – ez megszűnik, pontosan akkor, amikor az országgyűlésekről is kiszorulnak. Ahogy a törvényekben is nő a polgársággal szemben hozott cikkelyek száma, úgy igyekszik a nemesség a városokat a rendi keretből is kizárni.

ERDÉLY ÉS A MELLÉKTARTOMÁNYOK A JAGELLÓ-KORBAN

A késő középkorban csak Erdélyben és a Horvát–Szlavón Bánságban működött külön, tartomány jellegű kormányzat. A macsói bán több dél-magyarországi megyére kiterjedő ítélőszékét – és így joghatóságát – Mátyás már 1478-ban megszüntette. A szörényi bán néhány dél-magyarországi román kerületben tartott bírói széket, ebből azonban nem alakult ki külön tartományi szervezet. A bán katonai szempontból általában a vajdának vagy a temesi ispánnak volt alárendelve, és ebben a korszakban már nem is nevezték nagyságosnak, ezért az átlagnál szélesebb jogkörű várparancsnoknak tekinthető.

Más a helyzet Erdély esetében. Elvileg a Meszesen túli tartomány az ország integráns részének számított, amely csak a központtal való távolsága miatt rendelkezik külön kormányzattal. Hivatalosan az „ország erdélyi részeinek” nevezték, még az 1467. évi lázadás szövetséglevelében is ez a fordulat található. Ennek ellenére egyre inkább terjedt a jogilag nem szabatos, de a valós helyzetet tükröző elnevezés: „Erdélyország” (*Regnum Transsilvanum*). Feltűnő, hogy az erdélyi ítélőmesteri tisztelet is betöltött Werbőczy Erdélyt *regnum*nak nevezi, csak a székelyekkel kapcsolatban tér vissza a szabatos „erdélyi részekre”.^{*} Az országon belül Erdélynek ugyanaz volt a státusa, mint Szlavóniának. Mindkettőben a kormányzó – Erdélyben a vajda, Szlavóniában a bán – volt a legfőbb bíró, ő nevezte ki a helyi megyék ispánjait, hívta össze rendszeresen a tartománygyűléseket. Mindkét bíróságtól az országbíróhoz lehetett fellebbezni. A magyarországitól eltért azonban a nemesek vérdíja: egy magyar nemes megöléséért 200, egy szlavónért 100, egy erdélyiért csak 66 forintot kellett a tettesnek fizetnie. Erdélyben ezt a vérdíjsökkentést Mátyás csak 1467-ben, az erdélyi lázadás leverése

^{*} *Hármaskönyv*, III. rész, 1–3. cím; 4. cím.

után vezette be. Korszakunkban az erdélyi nemesnek nem voltak a magyarországgal azonos jogai.

Erdély külön jogi állása megmutatkozott az 1498-as törvény után választott királyi tanácsi ülnökök esetében is: ezeket ugyanis az ország négy negyedéből kellett választani, de Erdélyt és Szlavóniát nem számították be a negyedekbe. Ha egy nemesi előkelő szeretne volna magát megválasztatni a tanácsba, vagy egy rendi tisztség megszerzésére törekedett, valamelyik magyarországi megyéből kellett országgyűlési követséget szereznie. A Jagelló-kori köznemesség egyik vezetője Szobi Mihály volt. Legfontosabb birtokai Erdélyben voltak, de nem véletlen, hogy Nógrád vagy Hont követeként vett részt az országgyűlési küzdelmekben. Hasonló példákat lehetne Szlavóniából is idézni.

Erdély mégis rendszeresen képviseltette magát a magyarországi országgyűléseken, mégpedig mindhárom rendi „nemzet” (magyar megyék, szász és székely székek) által. Kevesebb forrás alapján, de minden jel arra mutat, hogy ez elmondható Szlavóniáról is, de sokkal nehezebb igazolni Horvátország esetében. Erdély státusa a középkori magyar királyságban inkább Szlavóniáéhoz hasonlított, mint Horvátorszáéhoz.

Bár az erdélyi vajda hatalma csak bizonyos esetekben (például honvédelem) terjedt ki a szászokra, akik élén az általuk választott (olykor a király által kinevezett) „szászok grófja” állt, mégis az ország egyik leghatalmasabb emberének számított. 1468-tól kezdve egy személyben ő volt a székelyispán is, leszámítva az 1504–1507 közötti időszakot, amikor Anna királyné kegyence, Tárcai János volt az utolsó önálló székelyispán. A vajda változatlanul rendelkezett a vajdai és székelyispáni *honor*hoz tartozó uradalmakkal (például Déva vagy Görgény). Ő volt Erdély legnagyobb birtokosa annál is inkább, mert az 1467. évi felkelés megfosztotta hatalmától az erdélyi arisztokráciát. A vajda hatalmát pontosan mutatja Mátyás utolsó és Ulászló első vajdájának, Báthori Istvánnak a példája. Báthori a vajda-székelyispánsággal együtt országbíró is volt, így maga ítélkezhetett a törvényszékétől fellebbezett perekben. Báthori megkísérelte a székelységet jobbként a vajdai fennhatóság alá helyezni, és szinte teljhatalommal kormányzott. A székelyek végül fellázadtak, ezért 1493 elején II. Ulászló leváltotta Báthorit. A királynak még mindig megvolt az ereje ahhoz, hogy leváltsa a túl erőssé vált vajdát.

A vajdaság intézményének Jagelló-kori története némileg eltér a korábbiakétól. Korábban gyakran előfordult, hogy a tisztséget két vagy több személy látta el. Báthori leváltása után látszólag erre tértek vissza: Losonci László és Drágffy Bertalan közel két évig együtt kormányoztak, majd 1495-től Drágffy egyedül töltötte be a vajda tiszttét. Őt 1498-ban Szentgyörgyi Péter gróf, az 1467-ben fellázadt vajdák öccse követte, aki – Báthorihoz hasonlóan – 1500-tól országbíró is volt. Ezt a méltóságot 1510 után is betöltötte, amikor a vajdaságot Szapolyai Jánosnak adta át, aki a tiszttét 1526-ig, királlyá választásáig viselte. Noha Szentgyörgyit néhány évre megfosztották a székelyispánságtól, ő és Szapolyai szokatlanul hosszú ideig kormányozták Erdélyt.

Számottevő magánvagyonnal egyik vajda sem rendelkezett Erdélyben, ezzel szemben – Szentgyörgyi kivételével – jelentős nagybirtokosok voltak Erdély határán. A vajda alatt általában két alvajda volt tisztségben, akik közül az egyik Erdélyben, a másik Erdélyen kívül volt „honos”.

Alapvetően különbözött a helyzet Szlavóniában. Itt gyakorlatilag hiányzott a királyi birtok, a báni *honor*hoz nem tartoztak várak. Miután Mátyás 1476-ban egyesítette a

horvát és a szlavón bánok tisztségét, a bán rendelkezhetett a horvát végváarak őrségével is. Szlavónia területén – Erdélytől eltérően – jelentős volt a világi nagybirtok és szokatlanul tehető volt a nemesi előkelő réteg. Mindez nehezítette a tartomány kormányzását.

Szlavónia 1490-ben Corvin János örökös hercegsége lett, de változatlanul megmaradt a horvát–szlavón báni tisztség, 1492-ben pedig a király szlavóniai törvényt hozott – mint láttuk –, amelyben szó sincs a hercegről. Elképzelhető, hogy Corvin végül lemondott és csak a címet tartotta meg. 1495-ben azonban elérte, hogy II. Ulászló őt nevezze ki bánnak. Bár eleinte kiállított olyan oklevelet is, amelyben magát Szlavónia hercegének és horvát–dalmát bánnak nevezte, eltűnt a hercegi cím. 1496-ban Corvin János apósával, Frangepán Bernát gróffal közösen lázadást kísérelt meg Ulászlóval szemben, ezért leváltották a bánságokról. Corvin csak 1498-ban egyezett ki a királlyal, és visszakapta a bánságokat is, amelyeket haláláig, 1504-ig kormányzott. A herceg nagybirtokos volt Szlavóniában, újabb bánsága idején ennek megfelelő tekintéllyel tartotta kezében a hatalmat. Azt is megtehetette, hogy 1495-ben a vicebánságot Baranya megyei familiárisának, Gyulai Jánosnak adja, de el kellett fogadnia, hogy a jövőben csak szlavóniai birtokot nevezhet ki vicebánná.

Corvin halála után azonnal fény derült a bánság kormányzati nehézségeire. Az 1504-ben kinevezett új bánok közül Balassa Ferenc kénytelen volt visszalépni, így társa, Both András mellé Mislenovics Horvát Márkot nevezték ki. Utóbbi halála után Both nem volt hajlandó tudomásul venni leváltását, az új bánoknak, Kanizsai Györgynek és az ifjabb Ernuszt Jánosnak nem sikerült teljes mértékben átvennie a hatalmat. Bár Bothot Perényi nádor legyőzte, végül – valószínűleg a siklósi uradalom átadásáért – visszakapta a bánságot, és haláláig, 1511-ig bán maradt. (A király nagy összegű zsolddal tartozott neki, ezért özvegye zálogbirtokul megkapta a diósgyőri uradalmat.) Az új bán maga a nádor, Perényi Imre lett, aki vicebánjaival helyettesítette magát. 1513-ban a kincstartónak is kinevezett Beriszló Péter veszprémi püspök lett a bán, aki a méltóságot 1520-ig tartotta a kezében. Ekkor elesett egy törökök elleni csatában. Őt Korbáviai János gróf, horvát főúr követte a bánságban. A Mohács előtti években két „új ember”, Tahi János és Batthyány Ferenc lettek a bánok. Az előbbi a szlavón rendek nem fogadták el, ezért Batthyány egyedül kormányzott.

A bánok névsorának változása is mutatja, hogy hatalmuk a vajdánál jelentéktelenebb volt. Csak azok a bánok kormányozhattak viszonylag akadálytalanul, akiknek Szlavónián kívül is megfelelő hatalmuk volt, így Corvin János – főként utolsó bánsága idején –, Perényi nádor és Beriszló püspök. Utóbbi rokonságban volt a szlavón mágnás Grabarjai Beriszló családdal. A báni hatalom azonban az ő esetükben is tekintettel volt a szlavón rendekre, főként az előkelőkre. A bánnak Szlavóniában (akár a vajdának Erdélyben) két helyettese volt, akik Magyarország legnagyobb megyéjének, Kőrösnek az ispáni tisztségét is betöltötték. Gyulai kivételével mind helyi nemesek voltak, akik többnyire az egymást követő bánoknak is szolgálatában álltak. Így, bár formailag familiárisként kötődtek a bánhoz, a valóságban az utóbbi volt kénytelen őket megbízni. Egy részük Szlavónián kívül, a Dunántúlon is rendelkezett birtokokkal. Alapi Boldizsár például Corvin, Perényi és Beriszló, Batthyány Boldizsár pedig (a későbbi Batthyány Ferenc bán apja) Both, Perényi és Beriszló vicebánja volt.

Egészen más volt a helyzet Horvátországban (pontosabban a dalmát–horvát bán-ságban, bár Dalmácia nagy része ekkor Velence birtokában volt). Ez lényegében csak a tengermellékre terjedt ki, hiszen Zágráb megye még Szlavóniához tartozott. Bár Horvátország Werbőczy szerint azonos jogi helyzetet élvezett Szlavóniával és Erdéllyel, államjogilag más kategóriát jelentett. Leszámítva az arisztokráciát, a horvátok jóval ritkábban jelentek meg a magyar országgyűléseken. Egyes horvát urak, sőt maguk a horvát rendek, hol a bán vezetésével vagy anélkül, gyakran önálló külpolitikai akciókba fogtak. Ez az őket különösen fenyegető török veszély miatt érthető is volt, hiszen elsősorban Krajnától, Ausztria déli tartományától várhattak segítséget. A bánnak külön horvát vicebánja volt, aki gyakran Kninben székel.

Horvátországban a grófi címet viselő mágnáscsaládok, különösen a Frangepánok és a Korbáviaiak játszottak nagy szerepet. Említhetők még a Blagaji és a Zrínyi grófok. Főként az előbbi két család tagjai játszottak szerepet a magyarországi politikában is. Mivel bandériumtartó főurak voltak, magyar bárónak is elismerték őket. Egy-két horvát püspök, például a tinnini (kníni) a királyi tanács prelátus tagjai között is kimutatható. A horvát nemesek bejuthattak az „udvari nemességbe”, kaphattak tisztségeket, vállalhattak familiárisi szolgálatot magyar vagy szlavón uraknál, de a magyar rendiségben csak akkor játszhattak szerepet, ha Magyarországon szereztek birtokot.

BELPOLITIKAI HARCOK II. ULÁSZLÓ KORÁBAN

A magyar történetírásban hagyományosan kialakult nézetek szerint a Jagellók korában belpolitikailag két párt küzdött egymással. Leegyszerűsítve a kérdést: az egyik az udvari vagy főúri párt, amely a korszak második felében a Habsburg-barát politika híve, a másik a köznemesi vagy nemzeti párt, amelyet a XVI. század első évtizede közepétől Szapolyai János vajda irányít, és ez a párt nemzeti király mellett állt ki. A valóság ennél sokkal bonyolultabb volt, ezért a fenti nézet ebben a formában nem fogadható el.

A magyar hagyományok, de különösen Mátyás nádori cikkelyei óta az ország politikai irányításában a nádor döntő szerepet játszott. Az ország első világi főméltósága volt az egyetlen az „igazi bárók” közül, akit 1486 óta az országgyűlés választott, s ez nagyobb függetlenséget biztosított számára, mint a többi méltóság viselőjének. Más kérdés, hogy a nádori cikkelyek betartása ellenére a két Jagelló-uralkodó óvakodott elismerni ezek jogi érvényességét, mivel sértették a király jogkörét. 1486 óta például a király távolléte idején helytartója (majdnem királyi hatalommal) a nádor volt. II. Ulászló és II. Lajos csehországi távollétük idején a hivatalban lévő nádorra bízta a helytartóságot. A kinevező oklevelek kivétel nélkül óvakodnak a nádori cikkelyekre való hivatkozástól: például a király nem azért bízta meg Perényi Imrét a helytartósággal, mert ő a nádor, hanem mert benne bízta meg.

II. Ulászló első nádorát, Szapolyai Istvánt az 1492. februári országgyűlés választotta meg. Mátyás utolsó nádorának öccse Ausztria helytartója, Tescheni Hedvig sziléziai hercegnő férje, egyike volt az 1490–1491-es trónviszály legnagyobb haszonélvezőinek: jelentősen gyarapította birtokállományát, és az ország legnagyobb birtokosának szá-

mított. Annak ellenére nagy politikai befolyása volt, hogy gyakran tartózkodott a birtokain. (Ugyanez elmondható legtöbb utódáról is.) Szapolyai 1499 végén halt meg.

Az 1500. februári országgyűlésen Vingárti Geréb Péter országbíróvá választották meg utódnak, aki Mátyás király unokafivére volt. Bár Mátyás alatt – érthetően – testvéreivel együtt jelentős befolyással rendelkezett, 1490-ben nem támogatta Corvin János királyságát. Geréb nádorsága Szapolyaiétól eltérő politikai irányvonalra enged következtetni. Az előző nádor – Bakócz kancellárral együtt – általában Corvin János visszaszorítására törekedett, mivel így maga is részesült az eladósodása miatt birtokai nagy részét elidegeníteni kényszerülő Corvin birtokaiból. Ő verte le a herceg 1496. évi lázadását is.

Geréb nádorrá választása rokonának, Corvinnak kedvezett, aki 1501-ben megkapta apja másik unokatestvére, az utód nélkül meghalt Dengelegi Pongrácz Mátyás birtokait. A nádor – mint családjának utolsó sarja – szintén unokaöccsére hagyta saját vagyonát. Geréb Péter nádor 1503 februárjában halt meg. A herceg valóban örökölte a Geréb-birtokok nagy részét, de a nádorságot is meg akarta szerezni. Most már az ország leghatalmasabb embere (Szapolyai János még túl fiatal), horvát–szlávón bán, aki több törökellenes hadjáratot is vezetett. A király (illetve valószínűleg felesége és a herceggel szemben álló Bakócz) a Mátyás által élete utolsó éveiben alkalmazott módszerre tért vissza: nem töltötte be a nádorságot, hanem a nádor elé tartozó perek bírójaként Ráskai Balázs tárnokmestert bízta meg. A nádorválasztásra 1504 tavaszán került sor, amikor a királynénak sikerült Corvinnal szemben Perényi Imre asztalnokmestert megválasztatnia. Bár Perényi Szapolyaitól és Gerébtől eltérően a régi arisztokráciához tartozott, vagyonra és tekintélyre nem érte el a herceget, aki ez év őszén meghalt. Nem sokkal később Kristóf fiával, majd néhány év múlva leányával kihalt a Hunyadi család.

Perényi nádor, aki 1519-ben halt meg, nem szólt bele jelentősebb mértékben az ügyekbe. A valódi kormányzati hatalom az egyházi rendhez tartozó kancellárok kezében volt. A Jagelló-kori törvényhozásban végig kimutatható, hogy az egyházellenesség nagymértékben a kancellárok hatalmával függ össze. A kancellári hatalom tüske volt a bárók és a nemesek szemében, annál is inkább, mert Bakócz jobbagy, Szatmári pedig polgári családból származott.

Nem állíthatjuk, hogy a mágánások és az előkelők közül mindenki egyformán érdeklődött az országos politika iránt. Az 1498:22. tc.-ben név szerint felsorolt 39 bandériumállításra kötelezett úr közül például hét nem jelent meg a tágabb királyi tanács egyik általunk ismert ülésén sem. Mivel ez a testület készítette elő az országgyűléseket, az említettek nyilván oda sem mentek el. Az is tény, hogy a többiek jelenléte is csak olykor-olykor mutatható ki a tanácsban. Ahogy az 1490. évi királyválasztó országgyűlésről is több arisztokrata távol maradt, kevésbé lényeges ügyekben sem kívántak személyesen dönteni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy érdekeiket senki sem képviselte. Amikor a nemességet fejenként hívták meg a diétákra, a távol maradt urak nemesi familiárisai jelentek meg, követválasztás esetén pedig módjuk volt a beleszólásra.

Hasonló a kép az előkelők esetében. Az ismert megyei követjegyzékekből kimutatható, hogy több tekintélyes, a nemesi előkelőkhöz tartozó atyafiság közül senki sem jelent meg követként valamely Jagelló-kori országgyűlésen. A nemesség egy részének politikai érdektelenségére Burgio pápai nuncius hívja fel a figyelmet egyik jelentésében. Ez a jelentés Mohács előtt készült el. Feltűnő, hogy a követek között jelentős

mértékben mutathatók ki a nagyurak szervitorai. A közel 500 ismert Jagelló-kori megyei követ mintegy egyötöde alispán is, mások várnagyi vagy egyéb tisztségben szolgálták urukat. Mindez jól tükrözi a kor fő ellentmondását: a politizáló nemesség vezetőinek tekintélyes része úri szolgálatban állt, de az országgyűléseken nem az urak érdekében léptek fel.

Az országgyűlésen a nemesek a hangadókat a királyi kúria ülnökeivé és a királyi tanács tagjaivá választották. 1498-tól II. Ulászló haláláig a tanácsba választott 33 ülnökből 11 mágnásnak számított (ám az 1498:22. tc.-be nem cikkelyezték be), vagy váruradalom birtokosa volt. Így családjuk és vagyonuk tekintélyével mindenképpen az előkelők legfelsőbb, a mágnásokat megközelítő rétegének számítottak. A 33 ülnökből 4 a királyi kúria jegyzője vagy ítélmestere volt, mint például Horváti Ádám, akit még Werbőczy előtt bíztak meg a törvények összegyűjtésével. Szobi Mihály és Dombai Pál folyamatosan a tanács tagjai voltak. Szobi apja horvát bán volt, és elsősorban Erdélyben jelentős birtokokkal rendelkezett. Dombai is várúr volt (Dombóvár), apja Mátyás idejében a lovászmesteri méltóságot töltötte be. Szobi és Dombai a köznemesség vezetői voltak II. Ulászló uralkodásának idején. Nem véletlen, hogy a *Hármaskönyv* felülvizsgálatával megbízott, 1514-ben kiküldött bizottságba éppen Szobit és Dombait választották be az ülnökök közül.

A nemesség politikai vezetői miután kikerültek a bárók közül, saját tekintélyüket szerették volna elsősorban visszaszerezni. A királyi kúriai tanácsba beválasztott szakemberek az ott kialakult „szittya” ideológiát képviselték, amely már Thuróczy János ítélmester krónikájában felbukkan, és Werbőczynél is kimutatható. A négy kúriai ítélmesternek külön választás nélkül, hivatali joga volt megjelenni a királyi tanácsban. Például Werbőczy ítélmesterként támogathatta mentorát, Szobi Mihályt. A kúriai jogászok és a nemesi vezetők elmélete a nemesi egyenlőség elvét hirdette – azaz arisztokráciaellenes volt –, vallotta a szabad szolgálatvállalást, és tagadta az úrnak a familiárisa feletti bárói hatalmát. Hiába állt vezetőinek többsége úri szolgálatban, ezekben az elvekben egységes volt.

E kérdésekben szembeállíthatjuk az urakat és a nemeseket. Nem ilyen egyértelmű, ha az urakat az udvar híveivel azonosítjuk, és a Habsburgok híveit az úgynevezett „nemzeti”, azaz németellenes külpolitikai irányzattal állítjuk szembe. Az egész korszakban megvolt a lehetősége annak, hogy egy jelentős hatalmú báró céljai érdekében megkísérelje maga mellé állítani a nemességet. Erre már Corvin János is törekedett, Szapolyai esetében pedig nyilvánvaló. Szobi Mihály egy ideig szolgálatában állott, Werbőczy 1502 végétől Szentgyörgyi Péter gróf országbírói és erdélyi ítélmestere volt. Utóbbi megbízatását 1510-ben is megtartotta, amikor Szapolyai lett a vajda. Az országbírói ítélmesterségtől csak 1515 első felében, az erdélyitől 1515–1516 fordulóján vált meg. István mester azonban csak látszólag szolgált két urat az 1510-es évek első felében, mivel ekkor az országbíró a vajda legszorosabb szövetségese volt.

Bármennyire megrendült a hatalma, külön erőnek kell tekintenünk a királyt. A királyi felségjogok nem változtak, és ezekkel a Jagellóknál tehetségesebb uralkodók is élni tudtak volna. Nem véletlen, hogy az erélyesebb királynék (Anna, 1502–1506, Mária, 1521–1526) meg is kísérelték a királyi hatalom megerősítését. Támasz maradt az udvari nemesség, amely még mindig a társadalmi emelkedés első számú lehetősége volt. Az „új emberként” az arisztokráciába kerültek többsége az egész korszakban

udvari alkalmazott volt. Tíz „palotás” az 1500:21. tc. alapján elnyerte a bandériumtartók kiváltságát. Közülük négy rövidesen báró lett, kettőnek pedig a fia nyerte el ezt a méltóságot. Az „udvari nemesek” jelentőségét mutatja, hogy a királyi kancellária elfogadott tőlük – főként a királyi kamarásaitól – oklevéladási parancsot. Ennek jelentőségét az mutatja, hogy az ilyen parancsok többségét – a kancelláron kívül – a titkárok, illetve a kincstartó adták.

Ha a királyi szolgálatában álló nemesek be akartak jutni az arisztokrácia soraiba, az uralkodó bizalmának megnyerésén kívül jó kapcsolatokat kellett kialakítaniuk a királyi tanácsban hangadó nagyurakkal is, mivel az „igazi bárói” méltóság elnyeréséhez ki kellett kérni a királyi tanács véleményét. Ezért az udvartartás tagjai jobban kötődtek a mágánásokhoz, mint a nemességhez, de ez nem jelenti azt, hogy az „udvar” és a mágánások ugyanabba a politikai érdekszférába tartoztak volna.

A hatalmi harc a főpapok és a főurak állandóan változó csoportjai között dőlt el. A különböző csoportosulások igyekeztek a nemességben is támogatókat találni. A Jagelló-kor tele van nagyúri ligákkal, konföderációkkal, amelyek időnként írásban is szövetséget kötöttek egymással, hogy közösen befolyásolják az ország irányítását. Az 1505-ös „rákosi határozatok” egyöntetűsége mögött az egy nappal előbb, október 12-én Bakócz, Perényi nádor, Frangepán kalocsai érsek, Szapolyai János, Újlaki Lőrinc herceg, Szatmári kancellár, Thurzó Zsigmond püspök királyi titkár, Somi Józsa, az Alsó-részek főkapitánya által szervezett liga áll. A kancellárok, a leghatalmasabb főméltóságok, a legtekintélyesebb püspökök és az ország legnagyobb világi birtokosai ligájával szemben senki sem léphetett fel.

Az urak egyes csoportjai közötti ellentétek mögött a személyes versengésen kívül gazdasági okok is kereshetők. Azok a mágánások és nemesek, akik már bekapcsolódtak az üzleti életbe, vetélytársaiknak tartották a városi polgárokat és az árutermelő parasztokat. Ők álltak a növekvő számú polgár- és jobbágyellenes törvény mögött, más urak viszont támogatták jobbágaik kereskedelmét, amelyből maguk is hasznot húztak.

Fokozódó ellentéteket szült a külpolitika is. A külpolitikai irányvonal meghatározásában elsősorban a kancellároknak és a titkároknak volt befolyásuk, de a döntésekbe a királyi tanács többi tagja is beleszólhatott. Bakócznak és Szatmárinak nem volt mindig azonos a nézete, és saját álláspontjukon is többször változtattak. Bakócz kezdetben a Habsburg-barát irányvonalat képviselte. Az 1491-es pozsonyi béke Magyarországra kedvezőtlen cikkelyeiért ő volt a felelős. 1493-ban a III. Frigyes temetésén Bécsben tartózkodó magyar kancellárt Miksa követként küldte a pápához. Később Velencéhez fűzte szoros kapcsolat, amelynek élvezte is a hasznát. 1500-ban az adriai köztársaság járta ki számára a bíborosi rangot, majd 1507-ben a konstantinápolyi pátriárka címét. Bakócz akadályozta meg, hogy a cambrai-i ligához történő csatlakozás kérdésében nem következett be Velence-ellenes magyar támadás. A tízes évek elején, római tartózkodása alatt, Lengyelország és a Német Lovagrend viszályában az előbbi mellett foglalt állást, és biztosította a maga számára Zsigmond lengyel király támogatását. Az 1515-ös bécsi kongresszuson ismét a Habsburg-érdekek érvényesülését segítette, és mivel a királytalálkozó során Miksa császár és Zsigmond kibékültek, mindketten hálájukat mutatták ki irányában.

Szatmári kancellár a század első évtizedeiben többnyire Szapolyaiban látta fő ellenfelét (ahogy a kilencvenes években Bakócz Corvint tekintette annak), és vele

szemben Perényi nádorral szövetezett. Miután a cambrai-i liga kérdésében Velencével szemben foglalt állást, viszályba keveredett a prímással. Zsigmond lengyel király Szapolyait támogatta, sőt 1512-ben feleségül vette annak húgát, Borbálát. Ezt Szatmári nem tudta megakadályozni, ezért nehéz helyzetbe került. Bakócz 1511 végén két évre Itáliába távozott, visszatérte bizonytalan volt, és már hivatalának betöltése is felmerült. A vajda egyik szövetségese, Frangepán Gergely kalocsai érsek volt a lengyel király jelöltje a kancellári és a prímási méltóságra. A helyzetet bonyolította II. Ulászló gyenge egészségi állapota, fia kiskorúsága, ami szükségessé tette, hogy belátható időn belül kijelöljenek egy gyámot vagy kormányzót. A kérdés csak az volt, hogy Miksa császár, vagy kormányzóként Szapolyai János vajda legyen a gyám. Szapolyai a gyermek Lajos király nagybátyjának sógora.

Szatmári a Habsburg-vonalat képviselte. A lengyel követeken keresztül javasolta a Miksával való kibékülést, hogy a császár ne támogassa a Német Lovagrendet.

Frangepán – valószínűleg – 1515 elején elérte egyik célját, elnyerte a kancellárságot, az 1515-ös bécsi szerződések idején már együttműködött elődeivel, Szatmárral és Bakóczcal.

AZ 1514-ES PARASZTHÁBORÚ

A HÁBORÚ KITÖRÉSE ÉS LEFOLYÁSA

A nagy magyar parasztfelkelés kitörését külső tényezők tették lehetővé. 1513. március 15-én megválasztották – Bakóczcal szemben – a Medici családból származó X. Leó pápát, aki a török elleni háború híve volt, és keresztes hadjáratot tervezett. Július 15-én pápai legátusi minőségben Bakóczot bízta meg a hadjárat szervezésével, majd szeptember 3-án kibocsátotta a keresztes hadat összehívó bullát is. A megbízatással a pápa meg is szabadult a Rómában letelepedni szándékozó volt vetélytársától. Bakócz a nép között élő kolduló barátokra, az obszerváns ferencesekre bízta a keresztes had hirdetését. A ferencesek ideológiáját vették át később a fellázadt parasztok.

A keresztes hadjárat terve ellen többen tiltakoztak a királyi tanácsban, a hazaérkezett Bakócz 1514. április 9-én mégis kihirdette a pápai bullát Budán. Székely Dózsa Györgyöt, a nándorfehérvári várban szolgáló lovastisztet, nevezték ki a sereg parancsnokának. Pest és a nagyobb központok körül kezdtek gyülekezni a keresztesek. Igen rövid idő múlva, május 15-én Bakócz már arra kényszerült, hogy felfüggeszse a keresztesek toborzását. Kiderült, hogy a parasztok megtagadták az állami és a földesúri adók fizetését, sőt nemesi kiúriakat támadtak meg. Az uralkodó a hadjárat leállítását akarta, és május 24-én a prímás feloszlatta a keresztes hadat, a király pedig védelmébe vette a hazatérőket. Valószínű, hogy a fegyverre kelt parasztok féltek visszatérésük esetén uraik megtorlásától, ezért vált szükségessé az uralkodói védelem.

A nagyrészt jobbágyságból álló sereg valóban a török ellen akart indulni, hiszen dél felé, a végek irányába menetelt. A bűnbocsánatot, búcsút hirdető pápai bullára összegyűltek szeme előtt szent cél lebegett, de nem egy esetben uraik megakadályozták, hogy a sereghez csatlakozzanak. Ehhez járult az adóztatással való szembenállás és a jobbágyság kereskedelmét akadályozó törvények. Ennek ellenére – minden jel szerint – nem beszélhetünk olyan fokozódó földesúri elnyomásról, amelynek szükségszerűen a jobbágyság felkeléséhez kellett vezetnie.

A kutatás mai állása szerint a mezővárosi polgárság és a gazdag, árutermelő falusi parasztréteg alkotta a parasztháború bázisát. Nem véletlen, hogy a marhakereskedelem és a bortermelés központját jelentő mezővárosok csatlakozásáról maradt fenn a legtöbb adat. A szarvasmarhacsordákat hajtó hajdúk fontos katonai szerepet játszottak a felkelésben, ami ismét csak a marhakereskedelem körüli konfliktusokra utal. Tudni kell, hogy a földesurát, Ravazdi Pétert, karóba húzó Kis Gergely bánhegyesi jobbágytól és testvéreitől korábban a pesti vásárra hajtott 300 forint értékű marhát, valamint összesen 600 forintot vett el ura.

Amikor a keresztesek vezetői előtt nyilvánvalóvá vált, hogy az urak meg akarják akadályozni a keresztes háborút, amelyet pedig pápai parancsra, vallási okokból kívántak folytatni, sérelmeik kerültek az előtérbe. (Meg kell jegyezni, hogy az 1510-es évek elején Európa-szerte gazdasági válságjelenségek mutatkoztak. A válság nálunk is éreztette hatását. A válsághelyzetben a marhakereskedelemben egyre inkább érvényesülő úri konkurencia még nehezebb helyzetbe hozta a jobbágyokat.) Az urak ellen forduló marhakereskedők átvették az obszerváns ferences hitszónokok társadalomkritikáját, például az igazságtalan adók és vámok elleni fellépésüket. Egyes esetekben talán érvényesült a huszitizmus hatása is. A székely származású Dózsa pedig a „székely szabadságot” akarta volna kiterjeszteni a jobbágyságra. A jobbágyok megtartották a király iránti hűséget, de a nagyurak hatalmát meg akarták törni: Dózsa maradt volna az egyetlen úr a király után. Allítólag a püspökségeket is – egyetlen kivételével – meg akarták szüntetni.

Székely Dózsa György a Pestnél gyülekező keresztes főerővel már május 10-én, a toborzás leállítását megelőzően megindult délkeleti irányba. Bizonyára a vajda seregéhez kívánt csatlakozni, akinek hadai akkor indultak el a Török Birodalom részét képező Bulgáriába. Báthori István temesi ispán és Csáky Miklós csanádi püspök csapatai a keresztesek előhadát Apátfalvánál megverték, de május 24-én Nagylakon Dózsaék hatalmas győzelmet arattak felettük. A temesi ispán-főkapitánynak sikerült elmenekülnie, de a foglyul ejtett urakat: Csáky püspököt és a már említett Ravazdit karóba húzták. Közben már mindenfelől gyülekeztek az úri csapatok a felkelők ellen.

Nagyobb parasztseregek állomásoztak és hadakoztak az Északi-középhegység szőlővidékein, Nagyvárad környékén, Pest mellett, valamint a Szerémségben. A Váradi környéki felkelőket pedig Lőrinc pap váradi szerzetes Erdélybe vezette. A keresztesek nagy pusztítást végeztek: nemesi kúriákat raboltak ki, várakat foglaltak el, földesurakat öltek meg, nemes nőket erőszakoltak meg, és különös gonddal égették el a jogbiztosító okleveleket. Voltak olyan esetek is, amikor a nemesek nem álltak ellen, sőt csatlakoztak a parasztsereghez. Ez történt például a várát átadó Szakolyi Jánossal, Becse vár urával is (a felkelés leverése után természetesen másként adja elő a történeteket), de más nemesek és főként kismemesek is együttműködtek a keresztesekkel.

Báthori István, aki temesi ispánként az Alsó-részek főkapitánya, a török elleni végvárak egyik főparancsnoka volt, ellenállt a parasztnak. Ezért Dózsa Temesvár ellen indult. Az ostrom végül sikertelen volt, mivel időközben a vajda visszatért török portyájáról, és csapatai nagy részével Báthori segítségére sietett. Július 15-én Dózsaék kénytelenek voltak letenni a fegyvert. Szapolyai Erdélyben maradt csapatai Kolozsvár környékén Lőrinc pap seregét verték meg, majd a többi, önállóan működő keresztes sereget is sorra legyőzték. 1514. július végére helyreállt a rend az országban.

Dózsa seregének nagy része katonailag tapasztalatlan, rosszul felfegyverzett parasztokból állt, szemben az úri és megyei bandériumokkal. Ezért a keresztesek bukása lényeges kárt nem okozott az ország védelmében. Az is tény, hogy még azokon a vidékeken sem csatlakozott hozzájuk egyöntetűen az egész jobbágyság, ahol a felkelők megfordultak. Várdai Ferenc erdélyi püspök például saját jobbágyságát is mozgósította az Erdélybe betört keresztesekkel szemben. Nagyobb kárt jelentett a háború okozta nagy embervesztés, az anyagi javak pusztulása, ami egyaránt írható a felkelők, illetve az úri megtorlás számlájára.

A MEGTORLÁS

Az úri bosszú komoly megtorlást vont maga után. Közismert, hogy milyen állati kegyetlenséggel végezték ki Dózsát és vezértársait. Meg kell azonban különböztetnünk az egyedi és a kollektív büntetéseket. A keresztesek legyőzését követő embertelenségeket leszámítva, a résztvevők nagy része elkerülte a komolyabb megtorlást. A király is gyakran élt kegyelmi jogával, a földesurak még gyakrabban vették védelmükbe saját fellázadt jobbágyaikat. A Ravazdit megölő Kis család Brandenburgi György birtokára költözött, aki megvédte a gyilkost. Érthető, hogy a birtokosok nem akarták elveszteni legtekintélyesebb jobbágyaikat. A legelterjedtebb büntetés a keresztesek által okozott kár megtérítése volt. Akinek a jobbágjai egy más birtokosnak kárt okoztak, az kénytelen volt kártérítést adni. A kártérítés ellenértékét a földesúr jobbágyaitól szedte be.

Nagyobb hatása volt a parasztok által elszenvedett kollektív büntetésnek. A megtorlásról az október 18.–november 19. közötti országgyűlés határozott. A hosszú diéta is jelzi, mennyire zűrzavaros volt a helyzet. A vajda sikerei a keresztesek ellen növelték tekintélyét a nemesek előtt, a bosszún kívül felmerültek más, lényeges belpolitikai kérdések is. Feltűnő, hogy fennmaradt egy, a törvény szentesített szövegétől lényegesen eltérő szövegvariáns is. A törvény szentesítése nagyon későn, a jelek szerint nemesi kompromisszum alapján történt meg. Werbőczynek korábban az volt a véleménye, hogy a megyék tagadják meg az adófizetést, amíg a király nem szentesíti a törvényt. 1515. július 20-án (egy időben a bécsi királytalálkozóval) viszont a nádor valpói várából hívja fel Bihar megyét az adófizetés teljesítésére. Szükség volt az adóra Jajca várható török támadása miatt. Úgy látszik, a bécsi megállapodások és a vajda sikertelen zsarnói törökellenes támadása után a nemesek beleegyeztek az enyhített törvényszövegbe, amelyet a király valószínűleg szentesített is.

A döntő különbség a tervezet és a szentesített törvény között az országos főkapitányi tisztség felállítása volt, és a főkapitánynak külön adót is megszavaztak. Igaz, a főkapitányt a király nevezte volna ki, de a főpapok, a bárók és a nemesek beleegyezésével. A nemesek a vajdát akarták a tisztségben látni. A tervezet szerint ott, ahol a megyének nincs kellő végrehajtó hatalma, a főkapitánynak, a szentesített változat szerint a királynak kell fellépnie. Nem egy esetben a tervezet szigorúbban intézkedik a jobbágyokkal szemben. A földesúrnak járó cenzust 1 forintra emelték; bevezették a heti egy nap robotot, és – ami ennél is lényegesebb – eltörölték a jobbágyok szabad költözködési jogát; tiltották a fegyverviselést (ha egy hajdúnál egy kopját is találnak, azt súlyosan büntetik, a paraszt csak akkor kap büntetést, ha puskája van). A bizonyítható bűnöket elkövetett parasztok ellen is igen szigorú cikkelyeket hoztak, ám ezeket csak ritkán hajtották végre.

A törvény nemcsak a megtorlással foglalkozott. Először került sor a koronajavak összeírására; előírta, hogy a személynök ezentúl világi személy legyen (Werbőczyt akarták már ekkor e tisztségbe); megtiltotta az idegen pénzek behozatalát és az állatok kivitelét magyarok által, mivel a marhakereskedők szoktak idegen pénzt behozni.

WERBŐCZY ÉS A HÁRMASKÖNYV

Werbőczy országbírói és erdélyi ítélmester – aki, mint láttuk, rövidesen mindkét tiszteréről kénytelen volt lemondani – ezen az országgyűlésen mutatta be a „Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve”, latinul röviden a *Tripartitum* szövegét. A *Tripartitum* a nemesi Magyarország több mint három évszázadon át legfontosabb jogi kézikönyve. Bár a király az országgyűlés zárónapján, november 19-én oklevélbe foglalva megerősítette István mester munkáját, azt nem küldte szét, így a kihirdetés elmaradt, és nem vált törvényerejűvé.

Werbőczy Ugocsa megyei kisnemesi családból származott, és ekkor valószínűleg fiatalabb volt, mint korábban hitték. 1492-ben rövid ideig járt a krakkói egyetemre, de már ez év végén a királyi kúria jegyzője. Szobi Mihály környezetéhez tartozott, aki fiának fogadta. Jegyzői, majd ítélmesteri pályafutása során alaposan megismerte a korabeli jogszokásokat, és hamarosan ő lett a Szobi vezette politizáló előkelők fő ideológusa.

A *Hármaskönyv* széles műveltségről tanúskodik. Jogelméleti bevezetése római és kánonjogi, illetve teológiai szakirodalomból merít. Ismerte, de nem kizárólag alkalmazta a *Summa legum Raimundi* néven ismert középkori jogi kézikönyvet is. Werbőczy jogilag művelt szerző, habár sohasem tanult egyetemen jogot. A *Hármaskönyv* elnevezés a munka három részére utal. Az első, legbővebb rész a nemesi magánjoggal foglalkozik. A második rész fő tárgya a perjog. A harmadik rész a legkevésbé egységes, itt foglalkozik például a partikuláris jogokkal: Erdéllyel, Horvátországgal, Szlavóniával, a városokkal és a jobbágysággal.

Werbőczy feladata egy szokásjogi kézikönyv elkészítése volt. Az ítélmester saját gyakorlatából, a kúria határozataiból, jogi feljegyzésekből viszonylag jól használható munkát állított össze, amely ma is fontos forrásunk a késő középkori jogi élet rekonstrukciójához. A mű azt is tükrözi, hogy István mester nemcsak kiváló jogász, hanem politikus is volt, aki a köznemesség érdekében hol a valóságot elhallgatva, hol azt kissé meghamisítva pártpolitikai nézeteket terjesztett. Bizonyára ezért nem került sor országos kihirdetésére, és ezáltal törvénné emelésére. A királyi kúria II. Ulászló életében, valószínűleg 1515-ben módosította egyik cikkelyét, és elismerte a jobbágy jogát szőlejére. A *Hármaskönyv* nem véletlenül került bemutatásra az 1514-es országgyűlésen, mivel megtalálhatók benne a megtorló, jobbággyellenes határozatok is.

Már a munka elején (I. rész, 2. cím) sem a valóságos helyzetet tükrözi: itt mondja ki Werbőczy a nemesség egy és ugyanazon szabadságának elvét, amit a következő 3. címben a kúriai jogászok történelemértelmezésével támaszt alá. Eszerint a Szittyaföldről Magyarországra jött hunok maguk választottak előljárót, majd Szent Istvánt is királlyá választották, így a királyi hatalom és a nemesség összefügg egymással: a nemesség átruházta a hatalmat a királyra, akinek egyedül van joga nemességet adományozni. Noha valamennyi magyar Hunor és Magor leszármazottja, de akiket megbüntettek, azok elvesztették szabadságukat (ez tehát a jobbágyság eredete). Az egy és ugyanazon nemesi szabadság elve nem kapcsolható össze a familiaritás meglévő jogintézményével. Az sem zavarta jogászsunkat, hogy kénytelen volt elismerni a bárók-

nak a nemeseknél magasabb vérdíját, mégis azt hirdeti, hogy az urak szabadsága nem nagyobb, mint a nemeseké. Nem tagadhatta a szabad királyi városok és azok polgárainak létét, a mezővárosokat azonban nem említi meg, mivel azok polgárai jogilag jobbágyoknak számítanak.

Tájékoztató irodalom

1. Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: PARASZTIÁBORÚ 1514-BEN. Budapest, 1973.
2. Bónis György: A JOGTUDÓ ÉRTELMSÉG A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1971.
3. Fraknói Vilmos: A HUNYADIÁK ÉS A JAGELLÓK KORA (1440–1526). A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE. Szerk. Szilágyi Sándor. IV. k. Budapest, 1896.
4. Fraknói Vilmos: ERDŐDI BAKÓCZ TAMÁS ÉLETE. Budapest, 1889.
5. Hermann Zsuzsanna: AZ 1515. ÉVI HABSBERG–JAGELLÓ-SZERZŐDÉS. ADALÉK A HABSBERGOK MAGYARORSZÁGI URALMÁNAK ELŐTÖRTÉNETÉHEZ. Budapest, 1961. (ÉRTÉKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL. Új sorozat, 21.)
6. Hóman Bálint és Szekfű Gyula: MAGYAR TÖRTÉNET. II. K. Budapest, 1936.
7. Kubinyi András: A JAGELLÓ-KORI MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA. In: Századok, 1994. 288–319.
8. Kubinyi András: A KIRÁLYI TANÁCS KÖZNEMESI ÜLNÖKEI A JAGELLÓ-KORBAN. TÁRSADALOM- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. MÁLYUSZ ELEMÉR EMLÉKKÖNYV. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 257–268.
9. Kubinyi András: AKÖZÉPBIRTOKOSNEMESSÉG MOHÁCS ELŐESTÉJÉN. MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA A TÖRÖK KIŰZÉSÉNEK IDEJÉN. (DISCUSSIONES NEOGRADIENSES I.) Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. 5–24.
10. Kubinyi András: BÁRÓK A KIRÁLYI TANÁCSBAN MÁTYÁS ÉS II. ULÁSZLÓ IDEJÉN. In: Századok, 1988. 147–215.
11. Kulcsár Péter: A JAGELLÓ-KOR. Budapest, 1981.
12. MAGYAR TÖRVÉNYTÁR. 1000–1526. ÉVI TÖRVÉNYCIKKEK. Fordították és jegyzetekkel ellátták Nagy Gyula, Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Budapest, 1899.
13. Szabó Dezső: KÜZDELMEINK A NEMZETI KIRÁLYSÁGÉRT, 1505–1526. Budapest, 1917.
14. Szakály Ferenc: VIRÁGKOR ÉS HANYATLÁS, 1440–1711. (MAGYAROK EURÓPÁBAN, II. K.) Budapest, 1990.
15. Székely György: FÖLDESÚRI TÖREKVÉSEK A JOBBÁGSÁG KÖLTÖZÉSI JOGÁNAK FELSZÁMOLÁSÁRA MAGYARORSZÁGON – KELET-EURÓPAI TÍPUSÚ TÁRSADALMI FOLYAMAT AZ 1514 ELŐTTI ÉVTIZEDEKBEN. In: Agrártörténeti Szemle, 1972. 261–278.
16. Szűcs Jenő: A FERENCES OBSZERVANCIA ÉS AZ 1514. ÉVI PARASZTIÁBORÚ. In: Levéltári Közlemények, 1972. 213–261.
17. Tóth-Szabó Pál: SZATMÁRI GYÖRGYPRÍMÁS (1457–1524). Budapest, 1906.
18. Werbőczy István: TRIPARTITUM. A DICSŐSÉGES MAGYAR KIRÁLYSÁG SZOKÁSJOGÁNAK HÁRMASKÖNYVE. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Budapest, 1990.

II. LAJOS ÉS A MOHÁCSI KATASZTRÓFA KÜLPOLITIKAI ELŐZMÉNYEI

EURÓPAI KÜLPOLITIKA ÉS MAGYARORSZÁG: 1516–1526

A tízéves II. Lajos trónra lépésével megnyílt az út a korábbinál erősebb idegen befolyás előtt Magyarországon. II. Ulászló fia gyámjainak Miksa-császárt és Zsigmond lengyel királyt jelölte ki azzal a megszorítással, hogy a gyakorlatban Bakócz prímás, Bornemissza János volt kincstartó, budai várnagy és pozsonyi ispán, valamint Brandenburgi György gyámkodjon fia felett. György örgróf a brandenburg-ansbachi ágból II. Ulászló és Zsigmond király nővérének a fia volt. Miután Corvin meghalt, felesége révén az örgróf örökölte a Hunyadi-vagyont, és az ország egyik legnagyobb birtokosa lett. Bonyolítja a helyzetet, hogy testvére volt a Német Lovagrend nagymesterének, Brandenburgi Albrechtnek, aki az 1515-ös bécsi csúcstalálkozó nagy veszteseként élesen szemben állt a császárral, mivel az kiegészített nagybátyjával, a lengyel királlyal. Bár a magyar rendek nem fogadták el a külföldi gyámságot, a közös német-lengyel befolyást nem lehetett teljesen kiküszöbölni.

A császár unokája, Károly, 1515-ben nagykorú lett, átvette Burgundia kormányzását, és eleinte nagyapja franciaellenes politikájával szemben a franciákkal való kiegyezés híve volt. 1516-ban meghalt Károly másik nagyapja, Katolikus Ferdinánd aragóniai király, így a fiatal Habsburg-uralkodó a Spanyol Birodalom kormányzását is kézbe vehette, amelyhez ekkor már Nápoly is hozzátartozott. Ez súlyosan érintette Franciaországot, amelynek az északi és a déli szomszédja is ugyanaz az uralkodó lett, aki Itáliában is bármikor szembekerülhetett vele. Talán az ellentétek kitörésének elkerülésére vetődött fel újra a törökellenes keresztes hadjárat terve. Ez régi terve volt X. Leó pápának, az idős Miksa is mindig készült a török ellen, és 1518-ban ez az elképzelés közel járt a megvalósuláshoz. A császár – szokása szerint – konkrét tervekkel dolgozott ki, és az 1518-as augsburgi birodalmi gyűlésen a pápai legátus, De Vio (más néven Cajetanus) bíboros is a keresztes háború szükségességét hirdette.

Az augsburgi gyűlésen már Miksa utódlása is szóba került. A császár már 1517-ben megkezdte unokája, Károly megválasztásának előkészítését és a választófejedelmek e célból való megvesztegetését. Zsigmond lengyel király – mint Lajos gyámja, aki cseh királyként választófejedeleme is volt – meg is ígérte, hogy unokaöccse nevében Károlyra szavaz. Az erőfeszítések azonban kudarcot vallottak, mivel a pápa – követve a Szentszék évszázados politikáját – nem látta volna szívesen Nápoly és a Német-római Birodalom egy kézben történő egyesülését.

A császár 1519. január 12-én meghalt, és ez azonnal komoly problémákat okozott. Károlyon kívül I. Ferenc francia király is fellépett császárszármazésként, aki így akart

szabadulni a Habsburgok fenyegető körbekerítésétől. Mindkét jelölt igyekezett követi által megnyerni a választófejedelmeket, ami a gyakorlatban szavazataik megvásárlását jelentette. Különös közjáték következett be. Mivel 1515-ben a Jagelló–Habsburg házassági szerződés alkalmával Miksa fiává fogadta, sőt birodalmi vikáriusának is megtette Lajost, a császárság várományosának nyilvánította, és a cseh (egyben magyar) király birodalmi trónra jelölése is szóba került. Ennek a tervnek első hirdetője a kétkulacos Brandenburi György őrgróf volt. (Bátyja, a nagymester a realisabb francia választás mellett állt, onnan inkább várhatott támogatást a lengyelek ellen.) A török-ellenes háború vagy esetleges béke ügyében Velencébe és a pápához küldött magyar rendi követség vezetője, Werbőczy utasítást kapott, hogy kísérelje meg elérni a Miksa-féle oklevél alapján a magyar jelöltség diplomáciai támogatását. Bár a magyar szakirodalom II. Lajos császárválasztási tervét naivnak tartja, annak mégis volt – ha nem is számottevően – reális alapja. Például a szász választó – bizonyos feltételek esetén – egy időben hajlandó lett volna azt támogatni.

Werbőczyekkel Itáliában közölték, hogy a Miksa-kötelezvénynek nincs jogérvénye – a pápa inkább a francia jelöltség mellett volt –, az osztrák követek pedig Budán a magyar vezetőket lefizetve elérték, hogy Lajos Károly támogatása mellett kötelezze el magát. Bár a cseh rendek követsége ismét Lajos megválasztásának tervével állt elő, és főként azzal, hogy ők szavazzanak, végül Lajos cseh király nevében Brandenburi György Károlyra voksolt. Zsigmond gyámként nem szavazhatott, mivel nem volt birodalmi fejedelem. A választófejedelmeket a Fugger-bankház által folyósított pénzekkel győzték meg Károly emberei.

A Német Birodalom új ura kezében akkora hatalom összpontosult, mint korábban senkiében, ennek ellenére számos nehézséggel kellett szembeszállnia. Ezek egyike a lutheri reformáció volt. Már az 1518-as augsburgi birodalmi gyűlés foglalkozott a kérdéssel, és azóta is visszatérő problémát okozott. V. Károly Miksától természetesen a Habsburg törzsbirtokokat, az osztrák örökös tartományokat is örökölte, ahol viszont a császár halálakor a rendek átvették a hatalmat, és elkergették a fejedelmi tisztségviselőket. X. Leó először a franciákkal együtt egy új, a császárral szemben álló tömb kiépítésén munkálkodott, 1521-ben azonban kiegyezett Károllyal. A francia–Habsburg ellentétek 1521 nyarán értek meg annyira, hogy kiújultak az ellenségeskedések – bár először csak mellékhadszíntereken. Az év tavaszán sikerült egy spanyol lázadást leverni, amely a császár édesanyját, Őrült Johannát akarta visszaültetni a trónra. Állandó nehézségekkel kellett számolnia Károlynak a Földközi-tenger nyugati medencéjében is. Bár Afrika északi partjain számos spanyol támaszpont volt, az algéri és tuniszi muszlim kalózok állandóan fenyegették a spanyol és a délolasz tengerpartot. Hajreddin Barbarossa kalózvezérnek sikerült Észak-Afrikában egy török hűbéres államot is létrehoznia.

Ferdinánd a bécsi szerződés értelmében feleségül vette Jagelló Annát, II. Lajos nővérét. A császárt túlzottan lefoglalták a spanyol és itáliai konfliktusok, ezért átadta öccsének az örökös tartományokat és rábízta helyettesítését is a Német Birodalom ügyeiben. Ferdinánd az 1522-es bécsűjhelyi vértörvényszék ítéletével kivégeztette az osztrák rendi vezetőket, és helyreállította a fejedelmi hatalmat. Károly és Ferdinánd között nem volt nagyon harmonikus a kapcsolat, Ferdinánd később – a francia háború során – Itáliában szeretett volna királyságot kapni, esetleg megszerezni a római királyi címet, de ezt bátyja egyelőre nem támogatta.

Kelet-Közép-Európában a Német Lovagrend és Lengyelország viszálya jelentett folyamatos konfliktusforrást. Mivel 1515-ben a nagymester elvesztette a birodalom támogatását, 1517-ben Moszkvával kötött szövetséget a lengyelek ellen. Végül Brandenburgi Albrecht hosszas előkészítés után 1519–1520 telén háborút indított Lengyelország ellen. A háborúban a lengyelek eredményesebbek voltak, de nekik sem sikerült döntő győzelmet aratni, végül 1521-ben négyéves fegyverszünetet kötöttek. Ennek ellenére a lengyelek állandóan tarthattak a lovagok támadásaitól. Közben a Habsburgok lengyelbarát politikája kivívta a nagymester nemtetszését. A lengyelek és a lovagrend viszályában kulcsszerep jutott Magyarországnak. II. Lajos éppúgy rokona volt a lengyel királynak, mint a Brandenburgi testvéreknek. A nagymester egyik öccse nemcsak a magyar király legbizalmasabb embereihez tartozott, hanem nagyon jó kapcsolatba került Lajos feleségével, Habsburg Máriával is. Mária a harmadik testvért, Brandenburgi Vilmost nevezte ki udvarmesterévé. Felmerült, hogy Brandenburgi Albrecht legyen a török ellen indítandó háború főkapitánya. Albrecht 1524-ben sikertelen akciót indított II. Lajos római királlyá választásáért. A cím elnyerésére Habsburg Ferdinánd is törekedett. Időközben megszilárdult a császár helyzete, mivel 1521 végén meghalt X. Leó pápa, és utódján V. Károly nevelőjét választották meg (VI. Adorján, 1522–1523). A németalföldi származású pápa hamar meghalt, őt X. Leó unokaöccse, VII. Kelemen követte (1523–1534). Az új Medici-főpapot – Firenze miatt is – inkább az itáliai belügyek érdekelték. VI. Adorján csatlakozott egy császári–angol–velencei–pápai franciaellenes koalícióhoz, utóda azonban, akit császárpárti bíborosként választottak pápának, a béke érdekében vetette latba tekintélyét. 1524 végén I. Ferenc kezdeti sikerei a pápát a vele való szövetségre kényszerítették. A francia eredmény azonban csak kérészerű volt: az 1525. februári paviai csatát Ferenc nemcsak elvesztette, de maga is a császári hadak fogságába esett.

V. Károly Spanyolországban értesült hadvezérei győzelméről, rövidesen a fogoly francia királyt is Madridba szállították. A császár mégsem tudta kihasználni a győzelmet. Anglia – pénzübeli ellenszolgáltatásért – nyomban különbékét kötött Franciaországgal, hogy megakadályozza Károly túlzott megerősödését. I. Ferenc aláírta a madridi békét, amelynek értelmében a császárnak kellett volna átadnia Francia-Burgundiát, de hazaérkezve megtagadta ennek végrehajtását, sőt 1526. május 22-én a pápával, Velencével, Firenzével, valamint Sforza milánói herceggel megkötötte a császárellenes cognaci ligát.

Európa államai még a századfordulóhoz képest is jobban el voltak foglalva az egymás elleni ellentéteikkel, így nemigen gondolhattak a török veszélyre. Lengyelország 1525-ben megszabadult ősi ellenfelétől, a Német Lovagrendtől. A magyar diplomácia tevékeny közreműködésével létrejött a béke Lengyelország és Poroszország között: Brandenburgi Albrecht nagymester Poroszország világi hercegeként letette a hűbér esküt nagybátyjának, a lengyel királynak, és ezzel Poroszország egyházi államból világi hercegség lett. Albrecht herceg áttért az evangélikus hitre és megnősült. Nem véletlen, hogy Lajos király és Szalkai László magyar prímás gratuláltak házasságához. A szigorúan katolikus Habsburgok sem az áttérést, sem a lengyel hűbéresküt nem látták szívesen.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM A MOHÁCSI HADJÁRATIG

Szelim szultánt túlzottan lefoglalták a perzsa sah és az egyiptomi mameluk szultán elleni háborúi. A határszéli török parancsnokok gyakran támadták Magyarországot. Igaz, ezt a magyarok is megtették. Többször folytak béketárgyalások a két ország között, mivel azonban X. Leó törökellenes háborút akart, mindig megakadályozta a fegyverszünetet. Közben Bélai Barnabás szőrényi bán magyar követet a szultán őrizetben tartotta, sőt hadjárataira is magával hurcolta. Válaszul a magyarok a náluk tartózkodó török követet vették őrizetbe. Végül 1519. március 28-án II. Lajos megkötötte Szelimmal a fegyverszünetet április 1-jétől számítva hároméves időtartamra. A fegyverszüneti egyezménybe belefoglaltak más keresztény hatalmakat: Károly spanyol királyt és öccsét, a lengyel királyt stb. Az egyezmény értelmében a többi ország egy éven belül csatlakozhat a fegyverszünethez. Amennyiben ez nem történne meg, és a török támadást akarna ellenük megkísérelni, csapatai a király tudta nélkül nem vonulhatnak át magyar területen.

A fegyverszünet ellenére sem szűntek meg a harcok. 1520 tavaszán egy török csapattal harcolva esett el Beriszló Péter püspök horvát-szlavón bán is. Rövidesen hivatalosan is megszakadt a fegyverszünet, mivel 1520. szeptember 22-én meghalt Szelim szultán, akit fia, I. Szulejmán (1520–1566) követett a trónon. A szerződésköthő halála érvénytelenné tette a fegyverszünetet – ezzel Lajos király is tisztában volt. A szultán követet küldött a szerződés megújítására, aki decemberben érkezett meg Budára. Behrám császár nem kapott választ, és mivel a szultán Bélait elfogta, őt is őrizetbe vették. A szultán 1521 májusában teljes seregével megindult Magyarország ellen.

Pontos adataink sajnos nincsenek, mégis a következő lehetőséggel számolhatunk. Valószínű, hogy a fegyverszüneti feltételek nem tértek el a Szelimmal kötött szerződéstől, és így a török hadsereg átvonulásának engedélyezése és adófizetés nem szerepelt köztük. Gondolni kell arra is, hogy a fegyverszünet nem akadályozta meg a török támadást, hiszen néhány hónapja így esett el Beriszló is. Magyarországon azzal is tisztában voltak, hogy a hosszú fegyverszünetek idején pusztult el a végvárak környéke: ekkor már csak katonai közreműködéssel lehetett a várakat, főként Jajcát élelemmel és fegyverrel ellátni. Az esetleges segítség miatt is halogathatták a Behrámnak adandó választ. A török májusi hadba szállása viszont arra utal, hogy Szulejmán a hadjáratra való felkészüléssel töltötte a telet, ezért elképzelhető, hogy nem is akart fegyverszünetet kötni, csak a magyarok éberségét kívánta elaltatni.

A török már július elején körülfárta Nándorfehérvárt. Egyes csapatok elfoglaltak több környékbeli várat, Szabácsot, Zimonyt stb., majd augusztus 1-jén elkezdték Nándorfehérvár módszeres ostromát. Augusztus 29-én az őrség kénytelen volt feladni a várat, és a szultán rövidesen hazavonult. Nándorfehérvár elestének katasztrofális hatása volt. A Mátyás-féle határvédő rendszer külső védvonalának legjelentősebb erőssége került török kézbe, ezáltal széttört az országot fél évszázadon át megvédő végvárlánc, megnyílt az út az ellenség előtt.

Kétségtávol történtek hibák a magyar haderő mozgósításánál. A bandériumokon kívül a nemesi felkelésnek is össze kellett jönnie, és így csak augusztus utolsó hetére

állt fel a magyar haderő, úgyhogy már nem is juthatott el Nándorfehérvárra. Lényegében ugyanott állt a sereg, Bába és Mohács vidékén, ahol majd öt év múlva, 1526-ban. Ennek valószínűleg gyakorlati oka is volt: egy nagy hadsereg mindig élelmezési nehézségekkel küzd, az aratás befejezése előtt az ellátás szinte megoldhatatlan. Mivel az ellenség visszavonult, elvileg megkísérelhették volna az összegyűlt sereggel Nándorfehérvár visszafoglalását, ezzel azonban járvány miatt nem próbálkoztak.

A frissen nősült II. Lajos és felesége 1522 tavaszán a király másik országába, Csehországba mentek, Magyarország védelmét Báthori István nádor és az Alsó-részek főkapitánya, valamint Szapolyai vajda vette kezébe. A nádor igyekezett a megmaradt kisebb dél-magyarországi erősségeket megerősíteni és katonával ellátni. Az 1521. évi országgyűlés és a pénzreform következtében több pénz állt rendelkezésre, ezért 1522-ben egy időre biztosítani lehetett az országot. Szulejmán le volt kötve Rodosz, a johannita lovagok központjának ostromával, amelyet 1522 végén el is foglalt. A török még Nándorfehérvár eleste után, 1521 őszén beavatkozott a havasalföldi román fejedelemség belviszályaiba. Végül Mehemed bégnek sikerült az országot elfoglalnia, és török szandzsákká alakítania. Majd Szapolyai erdélyi vajda beavatkozott a harcokba, és Radu de la Afumați román trónkövetelőt ültette a havasalföldi vajdai székbe. A következő években a törökök már nem kísérelték meg Havasalföld elfoglalását, hanem a magyarbarát vajdákkal szemben török pártiakat állítottak. Folyamatos kötélhúzás alakult ki a két párt között.

1523-ban újabb közvetlen török támadással számolt az ország. Most új szervezeti keretben akarták megoldani a védekezést. 1523 elejétől az egykori katonából obszerváns ferencssé lett Tomori Pál kapta meg a kalocsai érsekséget. Az érseké volt Pétervárad, amely Nándorfehérvár eleste után a legfontosabb végvárrá lépett elő. 1523 tavaszán kinevezték az Alsó-részek főkapitányává. Ez a tiszt korábban a temesi ispánsággal volt összekötve: a temesi ispán (1523-tól Drágffy János) ugyan megtartotta a címet, de a tényleges főparancsnok Tomori lett. Az új főkapitánynak rögtön bizonyítania is kellett. Ez év nyarán a szultán sógora, Ferhád pasa és Bali bég vezetésével nagy sereg támadt a Szerémségre. Tomorinak sikerült a végvárak és a közeli birtokosok csapatait mozgósítania, akik augusztus elején Szávaszentdemeter és Nagyolaszi között megverték a három oszlopban külön-külön felvonuló törököket. A török sereg gyakorlatilag megsemmisült, a magyar elit alakulatokból 700-an estek el, ami túl nagy veszteségnek számított.

A szávaszentdemeteri győzelmen kívül más magyar credmények is születtek (Klissza és Jajca felmentése 1524, illetve 1525-ben). Szőrény várát, a legfontosabb magyar kézen maradt Al-Duna melletti végvárat 1524-ben többszörös ostrom után végül mégis elfoglalta a török. Ezek a Nándorfehérvár után folytatott török–magyar harcok azonban nem a szultáni főerővel, hanem csupán a török végvárak őrségével folytak (csak Szávaszentdemeternél találkoztak a birodalom belsejéből érkezett csapatokkal). A magyar védelem a legjobb esetben is csak visszaverni tudta a támadást, Jajca 1525. évi felmentése is csak a dunántúli megyék nagy részének mozgósításával sikerülhetett. Így egyre kétségesebbé vált az ország további sorsa.

Ezért különös jelentőséget kap a forrásokban megjelenő hír, mely szerint 1524 elején a török békeajánlatot tett Magyarországnak. Ennek az ajánlatnak a híre külföldön elterjedt, itthon viszont a császári követ sem hallott róla, csak Ferdinánd főherceg

utasítására tudta meg a feltételeket. Eszerint a török adófizetés és szabad átvonulás fejében hajlandó lett volna fegyverszünetet kötni.

Az elmúlt évtizedek magyar történetírásában élénk vita folyt erről. Leegyszerűsítve: amennyiben Magyarország nem köti magát a Habsburg-szövetséghez, akkor biztosíthatta volna az országot, hiszen a török nem Magyarországot akarta elfoglalni, az ő ellenségei a Habsburgok voltak.* Ezzel szemben, mivel semmi adat nincs arra, hogy 1524 elején török követ jött volna az országba, lehetővé válik egy másik feltevés is. A magyar diplomácia szándékosan terjesztette a török ajánlat álhírét, hogy így provokálja ki a külföldi támogatást. Ez időben egybeesett azzal, hogy a pápai legátus megtagadta a pápai segélypénzek átadását, mert a magyarok azt állították, hogy 60 000 emberük van. A török átengedése magyar területen veszélyt jelentett volna az egész kereszténységre. Függetlenül attól, hogy az ajánlat valószínűtlen, annak valódisága esetén is katasztrófát jelentett volna. A korábbi fegyverszünetek idején sem szűntek meg a török támadások, a végvárakat akkor is fizetni kellett, amire az ország anyagi ereje már nem volt elegendő. Emellett az adófizetés a töröknek túl nagy megterhelést jelentett volna az országnak, a török átengedése pedig a külföldi segítség minden reményét szertefoszlatta volna.

DIPLOMÁCIAI AKCIÓK A SEGÍTSÉGSZERZÉSRE

A külpolitikai helyzet nem sok reménnyel kecsegtetett. A nyugati nagyhatalmak közül a Habsburg Birodalom és Franciaország egymással voltak elfoglalva. A harc színtere Itália volt, a pápaságnak nem sikerült köztük békét teremteni, és a Szentszék maga is belesodródott az összeütközésbe. A török támadástól közvetlenül fenyegetett államok közül Velence már korábban fegyverszünetet kötött, tőle legfeljebb minimális pénzbeli segítyt lehetett várni. 1525-ig a Német Lovagrend által lekötött Lengyelország szintén fegyverszünettel biztosította be magát a török támadások ellen: Zsigmond nem is volt hajlandó segíteni unokaöccsének, és inkább fegyverszünetet javasolt. Maradtak az osztrák örökös tartományok, amelyek védőpajzsa Magyarország volt, ezért innen valamilyen segítség várható volt annak ellenére, hogy 1521 után az új uralkodó, Ferdinánd főherceg is érdekelt volt az itáliai fronton zajló Habsburg–francia összecsapásban.

Volt egy másik nehézség is. V. Károly spanyol királyként került szembe a törökökkel, főként az észak-afrikai török hűbéres kalózzokkal. Az öccsének átadott osztrák tartományok sorsa érthető okokból kevésbé érdekelte, mint a Nápolyt és Spanyolországot veszélyeztető támadások. I. Ferenc fogságba esése Magyarország számára is fontos volt. A fogoly király anyja, Savoyai Lujza mint Franciaország régense a császár elleni török szövetségben gondolkodott. 1525-ben el is küldte követként a magyar alattvaló Frangepán János grófot. Ettől kezdve az Oszmán Birodalom és Franciaország többnyire jó kapcsolatban állt egymással, a szultán pedig fontos figurájává vált az Európa feletti hegemóniáért folytatott játszmának.

* Perjés Géza: Mohács. Budapest, 1979.

Magyarország helyzete külpolitikailag kettős értelemben romlott. Szelim szultán hódításai délen és keleten eljuttatták a törököket hódításuk végső határához, a legegyszerűbb északnyugati támadási irány Magyarország volt. Másrészt a keresztény szolidaritás igénybevétele soha nem volt ennyire lehetetlen, hiszen immár még a „legkeresztényibb király” (azaz a francia) is a törökök szövetségésévé vált.

A magyar diplomácia igyekezett eljárni a nyugati hatalmak közötti békekötésben – akár a lengyel–lovagrendi viszályban –, de erőfeszítései nyilvánvalóan eredménytelenek voltak. A legkitartóbban a német rendek támogatásának megszerzésére törekedett. Gyakran jelentek meg magyar követek a Miksa-kori birodalmi gyűléseken is. Már Miksa császár életében a birodalmi gyűlések visszatérő témája volt a török elleni háború, a pénzbeli és katonai támogatás kérdése. Ennek meg is volt az oka. A Magyarországot ért török támadások rendszeresen sújtották a déli osztrák tartományokat, elsősorban Krajnát, azaz a birodalom területét. Ahogy korábban Miksa, most unokája, Ferdinánd is szívesen igénybe vette volna a birodalmi rendek segítségét. Az nyilvánvaló volt, hogy a török megállítása magyar területen kisebb pusztulással jár a Német Birodalom számára.

A Szulejmán trónra lépése után tartott 1521-es áprilisi worms birodalmi gyűlésen a Balbi Jeromos királyi titkár és Werbőczy vezette magyar követség eredménytelenül kísérelt meg segínyt szerezni: ezalatt Szulejmán már fegyverkezett. Nándorfehérvár eleste után a helyzet annyiban változott, hogy a magyar politikai vezetés egy támadó hadjáratához szeretne volna megnyerni a külföldi hatalmakat, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy visszaszerezze Nándorfehérvárt, és ezáltal helyreállítsa a déli védelmi rendszert. Ennek volt bizonyos realitása, és valóban, az egymást követő birodalmi gyűlések a magyar követségek szónoklataira többnyire pozitív választ adtak. Az más kérdés, hogy jóval kevesebb katonát szavaztak meg, mint amennyit a magyarok igényeltek, ezek kiállítását pedig feltételekhez kötötték.

Az 1522 tavaszán Nürnbergben tartott birodalmi gyűlés ugyan 3000 gyalogost szavazott meg azzal, hogy egy kitűzött napon Bécsben a német, osztrák, magyar–cseh és lengyel követek állapotadjanak meg a részletekben. A német rendek ragaszkodtak ahhoz, hogy magyar és cseh részről is legyenek jelen a rendek követei. A magyar követség késve érkezett, és mivel közben nem tartottak magyar országgyűlést, a rendi megbízottak is hiányoztak. Erre a német követek a magyarok állítólagos hibája miatt nem engedték a csapatok felhasználását. II. Lajos ez idő alatt Prágában tartózkodott, ami megnehezítette a döntéseket. Az 1522. évi őszi – ugyancsak nürnbergi – birodalmi gyűlésen már a magyar rendi követek is megjelentek. Tavaszra újra megszavaztak egy kisebb segítséget, de ennek elküldésére szintén nem került sor. Hasonló történt az 1524. évi tavaszi nürnbergi birodalmi gyűlésen. Valamennyi tárgyaláson nehézséget jelentett a magyarok részéről megnyilvánuló németellenesség: a birodalmi rendek attól féltek, hogy esetleg megtámadják a német zsoldosokat. Ugyancsak a rossz magyar pénz. Minden erőfeszítés ellenére sem kapott német segínyt az ország: a birodalmi rendeket jobban érdekelt a lutheri reformáció kérdése, majd a nagy német parasztháború, és nem utolsósorban a franciákkal vívott háború.

II. Lajos sógora, Ferdinánd főherceg Ausztria uraként a birodalmi fejedelmek közül leginkább érdekelve volt a törökök elleni védelemben. Bár neki is voltak anyagi nehézségei, a rendek segítségével mégis évente sereget állított fel. A sereg az oszt-

rák–horvát határon állomásozott, hogy megakadályozza a török betörést Krajnába. (Az osztrák tartományi rendek nem engedélyezték csapataik határon túli felhasználását, így erre csak igen ritkán került sor.) Ettől függetlenül, Ferdinánd pénzzel és hadianyaggal támogatta a horvát urakat, sőt egyeseket zsoldjába is vett. Az viszont a történeti legendák körébe tartozik – amit egyes magyar történészek is átvettek –, hogy Ferdinánd 1522 végén megállapodott sógorával, és ennek értelmében 1523 elején átvette több horvát végvár védelmét. 1526-ig az osztrákok nem állomásoztattak katonákat sem Horvátországban, sem a szent korona egyéb tartományaiban.

Nagyobb eredménnyel kecsegtetett az 1523. október végén Bécsújhelyen tartott királytalálkozó, ahol Lajos és Ferdinánd megjelentek feleségeikkel (két-két testvér), Zsigmond lengyel király képviselőjében pedig főkancellárja, Krzysztof Szzydłowiecki. A török elleni közös fellépéssel foglalkoztak. A lengyelek – most a tatár veszélyre hivatkozva – nem ajánlottak fel segítséget. Magyarország – nyilván beleértve Lajos másik országát, Csehországot is – 60 000 embert és 100 ágyút, az osztrák főherceg 10 000 embert és 30 ágyút ígért egy támadó hadjárat céljára. Mondanunk sem kell, hogy az ígéretek végrehajtására nem került sor.

Máshonnan Magyarország legfeljebb pénzbeli segítséget várhatott. Velence adott is valamit, de nem kívánta megszegni a törökkel kötött fegyverszünetet, ezért többre nem volt hajlandó. 1523-ban az adriai köztársaság csökkentette a budai diplomáciai képviselő rangját (mai fogalmak szerint ügyvivői szintre). Ebből nem kell feltétlenül Magyarország tekintélyének csökkenésére következtetni. Már a század elején, II. Ulászló alatt is volt olyan időszak, amikor nem rendes követ képviselte Budán Velencét, s akkor sem állt fenn formális szövetség a két ország között, és éppen béke volt az adriai köztársaság és a török között.

A pápaság – itáliai lekötöttsége ellenére – fontosnak tartotta Magyarország támogatását, és ellenezett minden kiegyezést a törökkel. Mivel Magyarországon a köznemesség volt a legharciasabb, a Szentszék követei gyakran támogatták őket. 1518 elején Schönberg pápai követ nem csak a törökkel való békekötés ellen lépett fel, hanem – a német és lengyel követek nagy megrökönyödésére – országos főkapitány állítását szorgalmazta, ami Szapolyai számára lett volna hasznos. Nándorfehérvár után mind VI. Adorján, mind VII. Kelemen jelentős anyagi támogatást nyújtott az országnak. (1524 elején a legátus éppen a magyar 60 000 fős hadsereg-felajánlásra hivatkozva nem akarta kifizetni az összeget.) Pápai legátusként De Vio és Campeggio bíborosok pénzzel érkeztek az országba. Mellettük egy világi, Burgio báró működött nunciusként. Mohácsig tehát állandó szentszéki képviselő működött Budán. Burgio a szentszéki pénzekkel segített Tomori érsek-főkapitánynak, pápai pénzen felfogadott katonák harcoltak a végeken. Burgiót erősen szubjektív szempontok vezették. Halálosan gyűlölte Mária királynét és Szalkai prímást, és mivel módja volt beavatkozni az ország ügyeibe, tevékenységével olykor kárt is okozott. Tevékeny szerepe volt abban, hogy Szalkai érsektől elvették a kancellárságot, és azt egy jelentéktelen emberre, Brodarics István római magyar követre ruházták. Mindentől függetlenül a Szentszék volt az egyetlen hatalom, amely lényeges anyagi támogatást nyújtott Mohács előtt az országnak.

A BELPOLITIKA

II. LAJOS URALKODÁSA IDEJÉN

A KÖZPONTI KORMÁNYSZERVEK

1516. március 13-án meghalt II. Ulászló, és ez csaknem zűrzavart vont maga után. Miksa császár és Zsigmond lengyel király élni kívántak gyámi jogaikkal, Szapolyai vajda pedig egyedül akart kormányozni. A Szent György-napi országgyűlés ugyan a tízéves király nevelését Brandenburgi Györgyre és Bornemissza Jánosra, azaz Ulászló jelöltjeire bízta, de nem választotta be őket az új kormánytanácsba, amelybe Bakócz és Frangepán érsekek, Szatmári, Várdai Ferenc és Szalkai püspökök, Perényi nádor, Újlaki Lőrinc herceg, Szentgyörgyi Péter gróf országbíró, Szapolyai György, a vajda öccse, Buzlai Mózes főudvarmester, Báthori András és Drágffy János, valamint 16 köznemes kerültek. Nem került a tanácsba a korábban Habsburg-barát Beriszló püspök és bán sem, Szapolyai György és Báthori András pedig nyilván távol levő bátyjaikat, a vajdát, valamint a temesi ispán-főkapitányt helyettesítették. Azaz a kiskorú uralkodó nevében korábbi politikai irányultságuktól függetlenül az ország leghatalmasabb birtokosai vették át a kormányzatot.

A királyi tanács kijelölésénél sokkal fontosabbak voltak a hivatali változások. A három hadsereg felett rendelkező főméltóság: Szapolyai vajda, Báthori István főkapitány és Beriszló bán megtartotta tisztét. A kancellárságról leváltották Frangepán érseket, és újra Szatmárit nevezték ki e tisztre. A bírósági kancellária élén is változás történt. Bakócz unokaöccse, Erdődi János zágrábi püspök helyére – az 1514-es törvény szellemében – világi ember, mégpedig Werbőczy került személynökként. Beriszló bántól is elvették a kincstartóságot, aki a végeken volt lekötve, és eddig is helyetteseivel végeztette el feladatát. Utóda a jobbágy eredetű Szalkai László váci püspök, királyi titkár lett, aki korábban már alkincstartó is volt.

Szalkai a korábbinál nagyobb jogkörrel kapta meg a kincstartóságot, és meg is kísérelte a pénzügyek rendezését. Az 1517. évi Szent György-napi országgyűlés alkalmával azonban a pénzügyek irányítását Beriszló volt helyettesére, Várdai Pálra bízta. Nem biztos, hogy ezzel Szalkai elvesztette korábbi befolyását, bár van rá adat, hogy Szalkai Szatmári Györggyel együtt szemben állt a vajdával. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy annak idején Bornemissza János alkincstartója volt, így feltehetően jó viszonyban volt a királyt nevelő budai várnaggyal. 1518 elejétől Szalkait királyi kancellárnak nevezik, de kinevezésének időpontja nem ismeretes. Nem zárható ki, hogy 1517 májusában a kincstartóságból a kancellárságba lépett át, bár Bakócz még mindig viselte a fő- és titkos kancellári címet, Szatmári is megmaradt (titkos) kancellárnak, a kancellária irányítását azonban Szalkai vette át. A pécsi püspök tekintélye változatlan

maradt, az ő kezében volt a fő hatalom. Valószínűnek látszik, hogy Szatmári a kancelláriai munka alól akarta tehermentesíteni magát szövetségesével, hogy jobban tudjon az ország irányításával foglalkozni. A zavaros kancelláriai helyzetből következik, hogy a fontosabb ügyekben mindhárom kancellár véleménye számított. Nem véletlen, hogy 1519-ben a császárválasztási szavazat ügyében a Habsburg-követek együtt tárgyaltak Bakóczcal, Szatmárral és Szalkaival.

Bakócz Tamás primás-főkancellár 1521-ben meghalt. Utóda főkancellárként és rövidesen érsekként is Szatmári György lett, aki fokozatosan átvette elődei tekintélyét és jogkörét. Gyakorlatilag az új primás végleg kiszorult a kancelláriából, de nem a befolyásból. Szatmári György 1524. áprilisban halt meg. Utóda mindkét tisztségben Szalkai László lett, aki megtartotta a kancellária tényleges irányítását is. Mivel az 1525. évi hatvani országgyűlés leváltását követelte, a királyi pecsétet (de nem a kancellári címet) átadta bizalmasának, Szalaházi Tamás királyi titkárnak. Végül 1526 elején a pápai diplomácia elérte a már említett Brodarics kancellári kinevezését.

Megnőtt ebben az időben a királyi titkárok száma. Mohács előtt már egy tucat „titkár és tanácsos” működött az udvarnál. A nagyúri és nemesi tanácsstagok mellett ők képviselték a szakértelmet. Bizonyára most is egy titkár állt a királyi gyűrűspecstét iredája élén, de nem tudjuk, hogy ki. A kancellárok, különösen Szalkai nagy hatalma miatt az uralkodó az ő megkerülésükkel csak gyűrűspecstéses okleveleket állíthatott ki. Az 1523-as bécsi helyi királytalálkozó alkalmával tiltakozott is ez ellen a kancellár a lengyel főkancellár előtt.

A kincstár helyzete a korábbinál is zavarosabb lett. Egymást váltogatták a kincstartók: Várdai Pál háromszor (1517–1519, 1520–1521, 1523–1524), Thurzó Elek, a Thurzó-Fugger cég tagja ugyancsak háromszor (1522–1523, 1525, 1526) állt a kincstár élén. Kincstartó volt még a korábban ezt a tisztelet már kétszer betöltő Batthyány Benédék (1519–1520), Báthori István nádor öccse, András (1521) és a köznemesi származású Szapolyai familiáris, Szegi Dóczy János (1525–1526). A gyakori kincstartóváltások jól mutatják az udvar rossz anyagi helyzetét.

A rendek ezzel szemben az adószedésre ismét rendi kincstartókat (*thesaurarius regni*, azaz ország kincstartója) akartak választani. Az 1518-as bécsi országgyűlés Szobi Mihályt és a hozzá hasonlóan az egykori bárói családból az előkelők közé lecsúszott Paksi Jánost, választott tanácsi ülnököt választotta meg országos kincstartónak. Ők egyben kapitányi címet is viseltek, ezért őket akarták az adóból felfogadott katonák parancsnokainak is. Az adó azonban nem folyt be teljes mértékben, a kincstartók pedig állítólag több pénzt fordítottak a katonák fizetésére, mint amennyit beszedtek. Nándorfehérvár eleste után az 1521. évi Erzsébet-napi országgyűlés különleges adót szavazott meg, amely a füstökön kívül az iparúzó műhelyeket, kereskedelmi jövedelmeket stb. is meg akarta adóztatni. Most négy országos kincstartót választottak, mégpedig két bárót és két előkelőt. A bárók Kanizsai László és Ráskai Gáspár voltak, az előkelők Essegvári Ferenc és Werbőczy István. Minden jel szerint azonban a régi módon szedték be az adót, és bár jelentős összeget tett ki, az adófizetés mértéke nem érte el a királyi adóztatásnál szokásosat. Mivel a megyei adóíkvétők és adószedők szintén választott nemesek voltak, úgy látszik, ezeket jobban meg lehetett vesztegetni, mint a királyi kincstartó adószedőit.

A kincstár bevételeinek emelését szolgálta a pénzreform is. Ezt 1521 nyarán, a nándorfehérvári veszedelem árnyékában, azaz Várdai Pál második kincstartósága idején vezette be a kincstár. Ennek lényege az volt, hogy a Mátyás pénzreformja óta azonos értékben vert ezüstdénár helyett egytized grammal kisebb súlyú pénzt vertek, a színezüst tartalma pedig a réginek csupán 41,6%-a volt. Visszaállították a budai és a kassai kamarát is, 1524 óta pedig Nagyszébenben is vertek ezüstpénzt. Pénzverde működött Visegrádon és Zágrábban. Ez egy időre jelentősen megnövelte az ország bevételeit, hiszen a régi, jobb pénzt 1:1 arányban váltották át. Az 1523:34. tc. szerint 100 régi dénárt 110 újjal kellett beváltani, de még így is megmaradt a kincstár haszna. Rövidesen azonban nyilvánvalóvá vált az új pénz értéktelensége. Ez nemcsak a német segédcsapatok esetleges Magyarországra küldését, hanem az üzleti életet is nehezítette. Később már a kincstárnak is ártott, hiszen az adó – hivatalos árfolyamon – új pénzben folyt be, az üzleti életben viszont rosszabb árfolyamon váltották át. Amikor 1525 nyarán a kincstár megszüntette az új pénz verését, beváltását 2:1 arányban határozták el. A valóságban a pénz akkorra már annyira elértéktelenedett, hogy tényleges nemesfémtartalmánál alacsonyabb értékben forgott. Az 1526:34. tc. már tekintetbe vette ezt, és a „rézpénz” beváltásánál a 3:1 arányt fogadta el. Igaz, a beváltást királyi monopóliummá akarta tenni, így a kincstárnak valami haszna lehetett volna ebből.

1523 áprilisából fennmaradt Thurzó Elek, decemberéből Várdai Pál kincstartó költségvetése. Ezek természetesen nem tartalmazzák a rendkívüli adót, amelyet az országgyűlésnek kellett megszavazni. Thurzó Elek kerekén 190 000 forint bevétellel számolt, amelynek kétharmadát a pénzverés haszna tette ki annak ellenére, hogy a kincstartó szerint ez kevesebb lesz, mint az előző évi. Az év végén Várdai már nem számolt a pénzveréssel, és 88 500 forint bevételt irányzott elő. Thurzó 237 000 forint kiadással számolt, amelyből 106 000 forintot tett ki a végvárak zsoldjának kiadása. A pontosabb Várdai-féle költségvetés csak az utóbbit tüntette fel, mégpedig 150 000 forintot. Egyik költségvetés sem számolt a végvárak dologi kiadásával (építkezés, ellátás), pedig épp 1521 után maradtak fenn adatok kisebb végvárakra fordított jelentős építkezési költségekről. Mindezek alapján azt lehet mondani, hogy a pénzverésből származó bevételek elapadásáig, kb. 1523-ig a rendkívüli adóval együtt éppen hogy csak fedezni lehetett a legszükségesebb kiadásokat, utána azonban már ezeket sem.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSEK

A király kiskorúsága, vagyis a kormányzat bizonytalansága, majd a nándorfehérvári katasztrófa felértékelte az országgyűléseket: itt zajlottak le a legfontosabb politikai csatározások. Változatlanul igaz, hogy mind az urak, mind a nemesség egy része teljesen vagy időlegesen távol tartotta magát. Részben ennek is köszönhető, hogy a változó összetételű diétákon egymással ellentétes határozatok születtek. 1516-tól 1526-ig 16 országgyűlést tartottak, azaz minden évben volt diéta, 1518-ban háromszor, 1517-ben, 1521-ben és 1525-ben két-két alkalommal. Az országgyűléseken hozott határozatokból azonban csak a három 1518. évi, a második 1521. évi, az 1522. évi, az

1523. évi, a két 1525. évi és az 1526. évi diétáé maradt fenn. Elképzelhető az is, hogy nem is minden országgyűlés hozott törvényt. (A fennmaradt 1519. évi bácsi országgyűlési törvények az 1518-as bácsi határozatok egy másik változatát tartalmazzák, 1519-ben ugyanis Bácsott nem tartottak gyűlést.)

Különösen tanulságosak az 1518. évi budai Szent György-napi országgyűlés végzései. A nemesség elhagyta az országgyűlést, és így a tágabb királyi tanács, a főpapok és a főurak hoztak törvényt, amely pontos képet ad politikai szempontjaikról. Felemelték a nemesek által megszavazott félforintos adót 1 forintra; a kancelláron, a kincstartón és az udvarmesteren, valamint a király más tanácsosain kívül egy négy főpapból és négy báróból álló tanácsot választottak (azaz kihagyták a köznemesi ülnököket); növelték a tanács hatáskörét mind a pénzügyek ellenőrzésében, mind pedig a kancelláriával szemben, a kancellárnak és a titkárnak minden ügyet be kell vinni a tanácsba). Feltűnő az urak teljes egyetértése. A főpapok közül ugyan hiányzott Frangepán érsek, de jelen volt Bakócz, Szatmári, Beriszló bán, Szalkai kancellár. A 33 úr között testvéri egyetértésben Perényi nádorral az élén megjelent a vajda és Báthori temesi ispán, illetve Brandenburgi György és Bornemissza János.

Rövidesen kiderült, hogy ezt az oligarchikus, a nagyúri frakciók koalícióját képező kormányzat tervét a nemesség nem fogja elfogadni, és a július 25-én Tolnára összehívott országgyűléssel válaszolt. Szent Mihály napjára fegyveres országgyűlést határozott el Bácsra. Részben ezért, részben az ülnökök hiánya miatt a bírósági ülésszakokat is elhalasztották. (A Szent György-napi országgyűlés – mint láttuk – csak főpapokat és bárókat választott a tanácsba.) A tolnai országgyűlésen határozatot hoztak még egy félforintos adóról, valamint a királyi kincstartó számadási kötelességéről azzal, hogy Szalkai kancellárnak is el kell számolnia kincstartóságáról.

A bácsi gyűlésre felvonult az ország hadereje. Háborúra azonban nem került sor, sőt békétárgyalást határoztak el, és ennek lett az eredménye az 1519. évi fegyverszünet. A már említett országos kincstartó-választásokon kívül számos fontos törvényt hoztak itt. Mivel sok királyi jövedelemforrás, köztük még szabad királyi városok is, el volt zálogosítva, elrendelték, hogy a királyi kincstartóval történő utólagos elszámolás után adják vissza azokat. Egyedül a Szapolyai vajdánál levő zálogokkal tettek kivételt. A zálogok visszaváltására külön adót vetettek ki. Ennek a törvénynek volt előzménye (1514), de akkor nem tartották be ezt a rendelkezést. Bakócz prímás Esztergom, Perényi nádor pedig Szeged és Eperjes városokat adta vissza a királynak. Egyébként is sokat foglalkoztak Bácsott a királyi jövedelmekkel. Újra felsorolták azokat a királyi birtokokat, amelyeket törvényileg is a budavári udvarbíró rendelkezése alá vontak. Új tanácsot is választottak: négy-négy főpapot és bárót, valamint 16 köznemest. A főpapok Bakócz, Szatmári, Frangepán és Várdai Ferenc voltak, Szalkai kancellár tehát kimaradt, akárcsak Beriszló bán. Az urak Perényi Imre nádor, Újlaki Lőrinc herceg (az új országbíró), a vajda és Báthori temesi ispán lettek, igaz, a törvényt elismerte a többi úr és tanácsos jogait is.

Az 1521. évi Erzsébet-napi országgyűlés a már említett új típusú adón és az országos kincstartók választásán kívül egy vagy két főkapitány kijelölését határozta el, akiknek az adón felfogadott zsoldosokkal készenlétben kell állniuk. Foglalkoztak az elszökött vagy átköltöztetett jobbágyok visszaadásával (azaz az 1514-es törvényt nem hajtották teljesen végre), az Ulászló halála óta elkövetett hatalmasko-

dások ügyében folytatandó eljárásokkal (ezt végre is hajtották!). Az országgyűlés utólag elfogadta az új pénzt, és teljesen szokatlan módon engedélyezte a külföldi pénzek forgalmát is. Kimondták, hogy meg kell büntetni a Nándorfehérvár és Szabács elvesztéséért felelősöket.

A király csehországi távolléte idején az 1519-ben nádorrá választott Báthori István érdekes módon nem helytartói, hanem nádori minőségében részleges (partikuláris) országgyűlést hívott össze. Ez részben a nürnbergi birodalmi gyűlésre küldendő rendi követtséggel, részben az 1521-ben megszavazott adó behajtásával foglalkozott. Elhatározta, hogy a főkapitányok (az 1521-es dekrétum alapján a király a nádort és a vajdát nevezte ki) az adón felfogadott csapatokkal vonuljanak a végekre, hasonlóan járjanak el az egyházi bandériumok is. Az országgyűlés a főkapitányok feladatává tette az elköltöztetett jobbágyok visszaköltöztetését is. (1522)

Az 1523. évi országgyűlés legfontosabb eseménye Báthori nádor leváltása volt, azonban utódot nem választottak. A törvény hasonló volt az előzőkhöz, az adószedés és a katonáskodás. Az elköltöztetett jobbágyok ügyén kívül kimondta a lutheránusok fej- és jószágvesztését. Az állatkivitel megint csak a külföldieknek engedélyezte, és teljes lókviteli tilalmat rendelt el, nyilván katonai okokból.

Az 1524. évi országgyűlésről csak osztrák követjelentések állnak rendelkezésre. A források szerint az országgyűlésen a nemesség király- és idegenellenességről tett tanúságot. Kormányzót akartak választani. Végül visszahelyezték a nádort. A tanácsba Szalkai primás kancellárt, Várdai Ferenc erdélyi és Erdődi Simon zágrábi püspököket, Várdai Pál kincstartó egri püspököt, továbbá a nádort, a vajdát, Drágffy Jánost és még egy urat (nevét nem tudta az osztrák híradás) választották. (Várdai Pál nem volt Várdai Ferenc rokona, Somogy megyei kismemesi családból származott, míg az erdélyi püspök a bárók és az előkelők határára álló Kisvárdai Várdai család sarja volt.) A király és a királyné környezetéből el akarták távolítani a németeket, csak a magyarokat és cseheket (Lajos cseh király is) akarták megtartani. A császár és Ferdinánd követeit ki akarták tiltani a tanácsból. (A szövetséges államok követei ugyanis általában megjelenhettek az uralkodó tanácsában.) Elhatározták még a rossz pénz eltörlését és a következő évre egy Nándorfehérvár elleni támadást. (Kiderül még – többek között – ebből a jelentésből, hogy a nemesek árulónak nevezték és megverték a királyné által kedvelt köznemesi vezetőt, Ártándi Pált, amire nagy zűrzavar támadt, és a püspökök – Erdődi Simon kivételével – elmenekültek. Az elnöklő Erdődinek aztán mégis sikerült helyreállítani a rendet.)

A CSEHORSZÁGI KÖZJÁTÉK. MÁRIA ÖNÁLLÓ POLITIKÁJÁNAK KEZDETEI

A Mohácsot megelőző országgyűlések nehezen érthetők a királyné szerepének ismerete nélkül. II. Lajos 1522. február 8-án adományozta feleségének a szokásos királynéi uradalmakat: a hét alsó-magyarországi bányavárost a zólyomi uradalommal és Korpónával, az óbudai, a Csepel-szigeti, a diósgyőri, munkácsi és huszti uradalmakat a máramarosi sókamarával. Ezzel a királyné az ország egyik legnagyobb birtokosa lett,

és mivel birtokkezelő személyzete és familiárisai vele mint úrnőjükkel magánjogi kapcsolatban álltak, jobban számíthatott rájuk, mint a király a saját embereire. A királynéi birtokok és a királynéi hatalom már Zsigmond óta jelentős szerepet játszott az ország történetében, igaz, viszonylag ritkán élt királyné a budai udvarban.

Csehországban és Morvaországban is jelentős birtokai voltak Máriának, ezeket csehországi útja idején vehette kézbe. A magyarországi uradalmak megszervezése egyelőre elmaradt a királyi pár 1522-es cseh útja miatt. A királyi hatalom Csehországban még kevésbé érvényesült, mint Magyarországon. 1490 óta ritkán lakott a király a prágai Hradzsínban, hiszen fontosabbnak tartotta magyar királyságát. Ezzel gyakorlatilag egy bárói klikk kezébe adta Csehország kormányzását. A cseh királyságból alig jutott jövedelemhez az uralkodó, mivel ott is zálogban volt számos koronabirtok. Úgy látszik a királyi pár a cseh úttal akarta kezdeni a rendcsinálást, hogy siker esetén Magyarországon folytassa azt.

Meg kell jegyezni, hogy Mária – feltehetően ő állt a rendezés terve mellett – családjából példát láthatott erre. V. Károly a spanyol rendek (*Comuneros*) lázadását 1521-ben Juan de Padilla kivégzésével zárta le. Ferdinánd 1522-es vértörvényszékéről már volt szó. Testvérük férje, II. Keresztély dán és svéd király Dániában már 1517-ben megszüntette a főpapok és bárók tanácsát, majd 1520-ban a stockholmi vérfürdő alkalmával kivégeztette a teljes svéd rendi vezetést. Erre 1521-ben Svédországban, 1523-ban Dániában tört ki lázadás, és Keresztély elvesztette trónját. Egyelőre azonban még csak 1522-ben járunk.

II. Lajosnak 1523 elején sikerült Lev Zdeněk z Rožmitálu prágai várgrófot – a nádorhoz hasonló jogkör – és a teljes cseh vezetést leváltania. Minden jel szerint Mária, Szalkai László magyar kancellár, valamint Andrea dal Burgo császári követ álltak az akció mögött. A leváltott vezetők ellen bírói eljárás is indult, amelyet azonban nem fejeztek be. II. Keresztély bukása – ami elgondolkoztatta a királyi párt –, a magyarországi hasonló próbálkozás kudarca, valamint az akuttá váló török veszély miatt néhány év múlva visszakerültek tisztükbe.

Egyelőre azonban úgy tűnt, hogy II. Lajosnak – sógoraihoz hasonlóan – sikerül úrrá lennie a rendi erőkön. Amikor 1523 tavaszán a királyi pár hazatért Budára, mindenki, beleértve a nádort és vajdát is, ijedten várta az eseményeket. A magyar főúri vezetők egyben a törökkel szemben álló hadsereg parancsnokai is voltak, és hadiállapotban gondot jelent a parancsnokváltás. A vezetés teljes leváltása, ahogy az Csehországban bekövetkezett, azért sem történhetett meg, mert akkor Szalkai kancellárnak, a személycserék egyik ösztönzőjének is le kellett volna mondania. Így felemás megoldás született: Báthorit leváltották a nádorságból és a temesi ispánságból, a vajda azonban maradt, igaz, megrendült hatalommal.

Mária ezután kezdte meg birtokigazgatási szervezetének kiépítését. Hatalma tovább nőtt: megkapta a hatalmas magyaróvári uradalmat, amellyel együtt járt Moson megye ispánsága. (Birtokai révén a királyné, illetve várnagyai már Zólyom, Borsod, Bereg és Máramaros megyék ispánjai voltak.) A magyaróvári uradalom a Szentgyörgyi grófok zálogbirtoka volt, a család Óvárt birtokló ága azonban Szentgyörgyi Péter országbíró 1517-es halálával kihalt. 1520-ban II. Lajos ostrommal elfoglalta Óvárt a gróftól, majd később feleségének adta. Mária 1524-ben megvásárolta Brandenburgi György őrgróf szlavóniai birtokait, többek között Varasdót. Ezzel megsértette bátyja politikai

érdekeit, aki a Habsburgok oldalán álló Korbáviai János gróf horvát–szlavón bán számára akarta megvásárolni. Feltűnő, hogy birtokai élére Mária köznemesi vezetőket, köztük Szapolyai vajda híveit helyezte. Somlyai Báthori István sógorával, Ártándi Pállal együtt a királyné beregi és máramarosi ispánja lett. A vajda szövetségesei közé tartozó Szentgyörgyi Péter gróf alsószázbírója, Amadé István – különben Ártándihoz hasonlóan a bácsi országgyűlésen megválasztott királyi tanácsai ülnök – a királyné óvári várnagya és mosoni ispánja lett.

A királyné tehát, aki nyilvánvalóan céltudatos hatalomkiépítésre törekedett, tisztviselőit mind a köznemesi vezetők közül, mind a nagyurak familiárisaiból válogatta, ezzel nagymértékben megnövelt beleszólási lehetősége az ország ügyeibe. Ez azonban nem növelte népszerűségét. Mivel a XV. század közepe óta igen ritkán tartózkodtak a királynék a budai várban, egy külföldi királyné megjelenése az évtizedek óta női udvartartással nem rendelkező királyi udvarban olyan újításokat hozott magával, amelyekkel a konzervatív magyar urak nem tudtak megbarátkozni. Növelte ellenállásukat a megnövekedett királynéi hatalom és befolyás, amellyel a politikusoknak már számolniuk kellett. Beatrixhoz hasonlóan Máriát sem kedvelték a magyarok, úgyhogy nem keltették jó hírét a kortársak között. Ez a későbbi történetírásra is hatott, főként Burgio pápai nuncius jelentései miatt, aki híreit a királyné ellenségeitől – például Bornemisszától – szerezte, és aki Máriának lutheranizmus iránti rokonszenvét is kifogásolta. A királyné uralkodói tehetsége később, németalföldi kormányzósága idején bizonyosságot nyert.

Van azonban egy lényeges kérdés. A magyar történeti irodalom teljesen logikusan Máriát a Habsburg-politika hazai szószólójának tartotta, akárcsak a vele gyakran együttműködő Brandenburgi György őrgrófot. Brandenburgi azonban – már csak bátyjára való tekintettel is – nem mondható egyértelműen a Habsburgok hívének, és azt, hogy időnként szemben állt velük, arról még a császári követek is tudtak. Mária esetében az tapasztalható, hogy amennyiben nem ütközött magyar királynéi érdekeivel, akkor igyekezett testvérei javára fellépni. Így például, amikor sógorát, II. Keresztélyt elűzték a dánok, anyagi támogatást nyújtott számára. Mások, így Varasd megszerzésénél, vagy a hazai Fugger-vagyon elkobzásánál, nyíltan a Habsburg-ház érdekei ellen dolgozott. Bizonyos mértékben számára szerencsésen alakultak az események, ugyanis Burgo utódjául 1523 végén Hans Schneitpöck érkezett császári követként Magyarországra. Ez a magyar kapcsolatokkal is rendelkező úr Miksa császár osztrák kancellárja volt, akit az osztrák rendi mozgalom 1519-ben elcsapott, és aki a rendek elleni 1522-es bécsi helyi vértörvényszéken a közvádlo szerepét játszotta. Rossz diplomata volt, akit Mária úgy irányított, ahogy akart.

Az 1524. évi országgyűlés idején az osztrák követtel szemben Schneitpöck a királynéval együtt, szövetkezve a visszahelyezett Báthori nádorral, szembefordult a Habsburgok embereivel, Bornemisszával és Thurzóval. Máriát tehát csak nagy fenntartásokkal lehet a Habsburg-ház képviselőjének tartani.

AZ EGYMÁSSAL SZEMBEN ÁLLÓ BELPOLITIKAI ERŐK MOHÁCS ELŐTT

A Mohácsot megelőző pártharcok áttekintésekor elsőnek a különösen nagyhangú köznemességet, a korábban nemzeti vagy „Szapolyai-pártnak” nevezett csoportosulást kell kiemelni. A köznemesség politikai vezetői változatlanul a királyi tanácsba választott ülnökök voltak, akiknek összetétele azonban II. Lajos idejére megváltozott. A 23 ismert ülnökből csak hatnak voltak báró ősei vagy rendelkeztek várbirtokkal. Közülük csak ketten – Pogány Zsigmond és Szobi Mihály – voltak II. Ulászló alatt is a tanács tagjai. A nemesség tehát új, gyakran az „előkelők” alsó rétegéhez tartozó ülnököket választott a tanácsba. A volt alorságbíró Amadén és Szapolyai volt alvadjáján, Thuróczy Miklóson kívül még 11-en alispánkodtak. A többi ülnök nagy részéről is kimutatható, hogy időlegesen nagyurak familiárisai voltak, és uraik különféle bárói csoportosulásokhoz tartoztak, de Szapolyai emberei kisebbségben voltak köztük. Az ülnökök testületében tehát jóval kevesebb volt a független köznemes, ennek ellenére nőtt a nemesség politikai aktivitása. A politikai gyakorlat szerint a megyegyűléseken valószínűleg az alispáni réteg játszotta a döntő szerepet, hiszen nekik kellett a főispán és a megyei nemesség között egyensúlyozni.

Mindez nem jelenti azt, hogy a királyi tanács ülésein az ülnökök érvényesíthették volna a nemesi érdekeket. Sárközi Albert királyi jogügyigazgatónak fennmaradt néhány 1519-es tanácsülésről vezetett jegyzőkönyvszerű feljegyzése. Ezek a feljegyzések azt mutatják, hogy a név szerint felsorolt ülnökök meg sem szólaltak az üléseken, és csakis a nagyurak kértek szót. Kivétel volt az országgyűlés ideje, amikor Ártándi Pál nem ülnöki minőségében, hanem mint az összegyűlt nemesség szószólója beszélt a tanácsban. Ennek ellenére az ülnökök jelenlétének megvolt a súlya, hiszen amennyiben az urak a nemesség érdekei ellen szóltak, azt az ülnökök tudathatták nemes-társaikkal.

A korszak országgyűléseire gyakran fejenként hívták meg a nemességet, ez azt jelentette, hogy a nemesi politika már nem a mánások és az előkelők közötti keskeny nagybirtokos réteg érdekével volt azonos: sokkal jobban figyelembe kellett venni a nagyszámú kisnemesség kívánságait. Ezért az országgyűlés szónokainak (*orator regnicolarum*) megnőtt a szerepe. 1519-ben Ártándi Pál, az 1525. évi hatvani országgyűlésen Werbőczy István volt a szónok. Valószínűleg 1518-ig Szobi Mihály irányította a nemességet – a háttérben Werbőczyvel mint tanácsadóval. Az alapjában véve sikertelen 1518-as rendi kincstartóság után, talán öregsége miatt is, Szobi visszavonult a nemesség vezetésétől. Werbőczy most már személyenként (és az időközben megszerzett birtokai által) elegendő tekintélyt szerzett, ezért Szobi szerette volna fogadott fiának átjátszani a nemesség irányítását. Gyakori diplomáciai küldetése miatt Werbőczy ezt nem mindig tudta teljesíteni, így Ártándi és még néhány más ülnök (például Glésán Miklós) vehette át a vezető szerepet. Ártándi, aki eredetileg Perényi familiárisa (és kúriai jegyző) volt, 1524-ben, amikor átállt a királynéhoz, maga ellen hangolta a nemességet, ennek ellenére 1526-ig feltétlenül a rendek egyik vezetőjének számított.

A nemesség vezetőinek – köztük nem utolsósorban Werbőczynek – saját politikai elképzeléseik voltak. A jogász Werbőczy 1514 előtt még pénzügyi reformtervezetet is készített. A nemesi elképzelésekhez tartozott az ország védelmének jobb megszerve-

zése úgy, hogy a terhek elsősorban a nagybirtokokat, a városokat, az erdélyi szászokat sújtásák. Élesen szemben álltak a törökkel kötendő fegyverszünet tervével, hiszen békeidőkben pusztult el a végvárak környéke, és jutott számos erősség török kézre. Bármennyire elgondolkodtatók voltak a nemesi reformtervek, rendre csúfos kudarccal végződtek. A nemesek nemegyszer összefogtak Szapolyaival, a vajda azonban, amikor a nagybirtokos és a nemesi érdekek keresztezték egymást, mindig az urak pártján maradt.

A „nemzeti pártról” szőtt elképzelés egyrészt a nemesség idegengyűlöletében gyökerezett, amelyet nemcsak az 1524-es országgyűlés tanúsított, de az is, hogy az idegen zsoldosok féltek Magyarországra jönni. Ezt erősítette a köznemesi ideológusok által terjesztett hun–szittya legenda is. Komikus módon az 1524. évi országgyűlés előtt „kapitányokat akarnak választani a nagy Attila módjára”,* ahogy azt a krónikákban olvasták. Ez végül nem történt meg, de az ötlet felvetődése elgondolkodtathatta a külföldi követeket. Mindez nem jelenti azt, hogy a főpapok és a bárók mentesek lettek volna az idegenellenes nézetektől.

A nemesség tehát bizonyos mértékben „nemzeti” pártként értelmezhető, de az urakra már jóval kevésbé jellemző, hogy egységesen léptek volna föl. Az urak politikai magatartását továbbra is a ligák, a konföderációk, a változó összetételű szövetségek jellemezték. Lajos uralkodása első szakaszában a Habsburg-pártinak számító nagy intrikus Bornemissza János, a király nevelője budai várnagyként kizárta a királyi palotából a neki nem tetsző urakat. Ez elsősorban a vajdát érintette. Az 1518. évi Szent György-napi országgyűlés előtt a vajda a nádorral, Báthori temesi ispánnal és Várdai Ferenc erdélyi püspökkel alkotott ligát, elsősorban a budai várnagy ellen. Ez nem akadályozta meg őket abban, hogy az országgyűlésen a főpapok és a bárók érdekében a szemben álló felek közösen foglaljanak állást a nemességgel szemben. Egy évvel később, Perényi nádor halála után és a nádorválasztás előtt Szapolyai Frangepán érsekkel, Szatmárral, Várdai Ferencel és Báthori Istvánnal kötött szövetséget. Ebben Szatmári az új szereplő, hiszen a többiek addig is együttműködtek. A ligák meghatározott alkalmakkor tömörítették az egymással szemben álló urakat – általában egy bizonyos cél elérésére.

Perényi nádor utódlása az 1519. évi májusi országgyűlésen komoly zavart keltett. A nemesség a vajdát akarta nádornak, a király Szapolyai legfőbb szövetségesét, Báthori temesi ispánt – talán így akarták leválasztani a vajda pártjáról. Szapolyai meg sem jelent az országgyűlésen, úgyhogy Báthorit választották meg. A nádor és a vajda szövetségének jelentősége Nándorfehérvár eleste és főkapitányi kinevezésük óta még nagyobb volt. Jellemző, hogy Várdai Pál veszprémi püspök, a volt és jövőendő kincstartó szabályos hűségnyilatkozatot tett mind a kettőjüknek 1522. február 15-én.

A király csehországi útja idején a két úr gyakorlatilag teljhatalomra tett szert, és ez félelmet keltett a nagyurak körében. 1522. augusztus 22-én Várdai Ferenc erdélyi püspök három püspöktársával, valamint tíz, az ősi, Mátyás előtti arisztokráciához tartozó mágnással véd- és dacsövetséget kötött, bármelyikük ellen fellépne a király vagy a királyné, akkor is közösen – ebben az esetben békésen – kell eljárniuk. Ez a

* Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Grosse Correspondenz 8, fol. 80.

konföderáció, amelynek egyik fő szervezője a nádor öccse, Báthori András volt, valójában a nádor és a vajda ellen irányult. Várdai Ferencet ugyanis felmentették az alól, hogy fegyveresen keljen fel azok ellen, akiknek korábban szövetségese volt. Az ő feladata az volt, hogy közvetítsen a két fél között. Azt már láttuk, hogy az erdélyi püspök tagja volt a Báthori–Szapolyai-féle ligának. Itt tehát lényegében a régi arisztokrácia (beleértve a nádor öccsét és a vajda sógorát, Homonnai Ferencet) és a királyi hivatalt (például titkárságot) nem viselő arisztokraták és előkelő püspökök jelentették be igényüket az ország irányítására, folytatva ezzel az 1518-as Szent György-napi országgyűlésen megkezdett politikát. Az ellenfelek, a két főkapitány, ekkor valóban el voltak foglalva az ország védelmével, hiszen az új konföderáció megalakulása egybeesett azzal, hogy a kisebb déli végváratok igyekeztek katonasággal ellátni. A nádor és a vajda az államhatalom képviselőit az ország érdekében járt el, ami sértette a nagyurak érdekeit.

A nádor és a vajda az egyik oldalon, a nagyurak a másikon, és mindkettővel szemben a nemesség. Ez volt a belpolitikai helyzet, amikor 1523-ban a királyi pár megérkezett Csehországból, és hozzáfogott a királyi hatalom helyreállításához. A nádor megbuktatása és a vajda hatalmának korlátozása megrendítette kettejük kapcsolatát, és Báthorit az arisztokrata párt felé fordította, ki is egyezett öccsével, Andrással. Ekkor kellett eldölnie, milyen lehetősége van a késő középkori Magyarország harmadik politikai erejének, a királyi hatalomnak arra, hogy megszerezze az irányító szerepet. Nem egységesek a még el nem kötelezett urak és azok, akik különféle okokból szorosabban kötődtek a Habsburgokhoz. Elsősorban az V. Károlyt pénzelő Fuggerek üzlettársa, Thurzó Elek (1521-től kamarásmester, 1523-tól tárnokmester, többször kincstartó), a külpolitikailag kétkulacos taktikát folytató Bornemissza János budai várnagy és pozsonyi ispán, valamint Sárkány Ambrus számítható ide. Sárkány személyében köznemes került a bárók közé, felesége oldaláról polgári volt a rokonsága, ő maga pedig annak ellenére, hogy nádorfehérvári hánként korábban győzelmet aratott a törökök felett, elsősorban kereskedő, üzleti vállalkozó volt. Gyakori diplomáciai küldetése során a Habsburgok ügynöke volt, de szoros kapcsolatban állt a vajdával is, 1523-ban pedig Habsburg-barátságáért hazaárulással vádolta meg Korbáviai János bánt. A pártállást illetően még az olyanokkal kapcsolatban sem egyértelmű a helyzet, mint az Ausztriába jelentéseket küldő Habsburg-barát Sárkány. Azt ismét hangsúlyozni kell, hogy a császári érdekeket szolgáló urak – beleértve Korbáviai Jánost bánt is – nem tartoztak a Mária királyné körüli csoportosuláshoz.

A királynak még mindig megvolt az a lehetősége, hogy új bárók kinevezésével megváltoztassa az arisztokrácia összetételét, és segítségükkel próbálja meg hatalmát kiterjeszteni. Ez annál is könnyebb volt, mert több ősi arisztokrata-család, mint például az Újlaki és a Rozgonyi, éppen II. Lajos uralkodása alatt halt ki. Talán az sem véletlen, hogy a Jagelló-korban a legtöbb új, nem mágnás-családból származó „valódi bárói” méltóság kinevezésére éppen Anna és Mária királynék idején került sor. II. Lajos uralkodása alatt 33 személy viselt országos főméltóságot, közülük kilenc volt új ember. (II. Ulászló 26 éves uralkodása alatt 12 új ember került az urak közé.) Nem véletlen, hogy 1522-ben az ősi arisztokrácia szövetkezett egymással.

A legnagyobb szerepe az udvari nemességnek, az uralkodó közvetlen szolgálatában álló rétegnek maradt. Az udvar rossz anyagi helyzete ellenére 1525-ben a budai

udvartartás 650 személyből állott, nem számítva ide a királyné udvarát. Ezen belül a királlyal közvetlenül érintkező kamarások száma 73 volt. Tőlük is elfogadott a királyi kancellária oklevél-állítási parancsot, de az udvartartás fele csehekből, lengyelekből, németekből állt, akik törvényesen nem avatkozhattak be a magyar ügyekbe. A palotásokra, akik e posztról a bárók közé kerülhettek, az uralkodó jobban számíthatott, amint azt a Mohácsot megelőző esztendőben látni fogjuk.

A királyi hatalom esetleges támaszának számított a hivatalnokság, elsősorban a kancellár és a titkárok, és bizonyos mértékben a kincstár. A bírói kancellária, valamint az ítélmesterek és kúriai jegyzők már kevésbé jelentették a király támaszát. A bírói pecsétet 1516 óta a személynök Werbőczy őrizte, a bírói személyzet amúgy is mindenkor a köznemesség érdekeit képviselte. A gyakori kincstartóváltozások következtében a pénzügyek élén egymással ellentétes politikát képviselő kincstartók váltogatták egymást. Thurzó a Habsburg-irányzatot, Dóczy Szapolyait követte, Báthori András pedig, a nagyúri kormányzás híveként, a bárói ligák nem megvetendő ügyességű szervezőjeként tűnt ki.

Számolni kellett a kancellárral és a megnövekedett számú titkárral. Csatlakozhattak valamely bárói csoportosuláshoz, kiszolgálhatták a prelátusok és bárók testületét, de a király nevében önálló politikát is folytathattak. Bakócz, Frangepán és Szatmári általában az előbbi csoporthoz tartoztak, Szalkairól ez nem mondható el. A mátészalkai varga fia szinte észrevétlenül építette ki a hatalmát, még a külföldi követek is az ország teljhatalmú irányítójának tartották. Ez a valóságban nem egészen így volt, mivel ügyelnie kellett a klikkekre, olykor szövetségesekre is szüksége volt, mégis félték tőle, sőt igen népszerűtlen volt. Az anyagias és önző primás jól tudta, hogy hatalma és befolyása a királlyal való együttműködéstől függ, ezért érdekelve volt az uralkodói hatalom helyreállításában. Származása miatt a „varga püspököt” nemcsak a nemesség, hanem az arisztokrácia is gyűlölte, ahogyan erre a legintelligensebb nagyúri politikus, Báthori András is utalt.

Végeredményben Mária királyné és Szalkai kancellár akarták a nagyúri klikkektől és a nemesi befolyástól független erős királyi hatalmat. Szükségképpen egymás vetélytársai voltak, mivel mindkettő a gyenge Lajos király nevében akart uralkodni. Kettejük együttműködésétől függött az uralkodói hatalom helyreállítási kísérletének eredménye. Amikor 1524-ben – részben Mária királyné segítségével – visszahelyezték hivatalába Báthori István nádort, Szalkai a második főméltóság, az országbírói hivatal betöltésével válaszolt. Pályája első felében, kincstári tisztviselő korában Szalkai Sárkány Ambrus üzlettársa volt. Sárkány korábban Várdai Pállal, a hivatalban lévő kincstartóval is üzleti kapcsolatban állt. (Mint láttuk, Várdai követte Szalkait a kincstartóságban, amikor az kancellár akart lenni.) Újlaki Lőrinc országbírót 1524. évi halála után nem egy régi arisztokrata család sarja, hanem Sárkány követte az országbírói székben. Ez ügyes taktikai lépésnek bizonyult, mivel Sárkány mind a Habsburgokkal, mind a vajdával jó viszonyban volt. Ennek eredményeképpen az országot egy ideig a Szalkai, Várdai, Sárkány triumvirátus kormányozta.

A királyi tanács összetétele II. Lajos uralkodása idején változik először. A tágabb királyi tanácsot csak fontos ügyekben (és országgyűlések idején) hívták össze, nagy létszáma miatt nehézkesen lehetett vele kormányozni. A szűkebb tanácsban sem csak az országgyűlések által beválasztott főpapok és főurak és az ülnökök jelentek meg. Az

ülésein részt vettek a vezető királyi hivatalnokok és a szakbírák, beleértve a titkárokat is, akiknek száma folyamatosan nőtt. Egy ilyen nagy létszámú testület, amelyben különböző érdekek képviselői foglaltak helyet, szintén akadályozta a kormányzati munkát. A fontos ügyek előkészítését a legbizalmasabb tanácsosaival tárgyalta meg az uralkodó. Ebben az újabb tanácsban is megjelent néhány báró, a kancellár, valamint a baráti államok képviselői, elsősorban a pápai és a császári követ. Kezdetét vette a nyugatihoz hasonló titkos tanács kialakulása.

Összefoglalva: nem beszélhetünk két „párttól”: udvari, azaz Habsburg- és nemzeti, azaz Szapolyai-párttól. Létezett egy „udvari” csoportosulás (Mária és Szalkai), amely azonban nem volt azonos a Habsburg-iránnyal annak ellenére, hogy néha együttműködtek a Habsburg-barátokkal. Semmi esetre sem lehet az udvarral összekötni a főleg világi nagyurakból álló csoportot. Az arisztokrácia egy része kizárólag saját hatalma megőrzésére gondolt, egyes tagjai – időnként – méltóságok elnyerése vagy birtokadományok fejében az udvar oldalára álltak, mások a köznemesekkel fogtak össze. Az 1520-as években a vajda többször változtatta álláspontját, hol az udvar oldalán, hol a bárói csoportban, hol a köznemesség mellett találjuk. A köznemesség valóban hangoztatott „nemzeti” jelszavakat, mindvégig szemben állt a nagyrúri csoporttal, de nem akart lemondani a familiaritás előnyeiről sem, ugyanakkor harcolt az urak érdekeit képviselők ellen. Olykor csatlakozott egy ellenzéki nagyrúrhoz (Szapolyai), máskor pedig a király mellé állt. Mindez a legvilágosabban az 1525–1526. évi országgyűléseken, és főként a hatvani diétán mutatkozott meg.

AZ 1525. ÉVI RÁKOSI ÉS HATVANI ORSZÁGGYŰLÉSEK

1525. május 7-én Rákos mezején gyűlt össze az országgyűlés. A nemesség úr- és idegenellenessége ezúttal a szokottnál erőteljesebben érvényesült. Kitiltották az idegen követeket a tanácsból, törvényt hoztak a Fuggerek, valamint a kikeresztelkedett spanyol zsidó, Szerencsés Imre ellen, aki üzletember és kincstári tisztviselő is volt (valamint Szalkai primás üzletfele). A királyra bízták, hogy főpapokat és bárókat jelöljön a tanácsba, de változatlanul elismerték a korábbi tanácsstagok hozzászólási jogát, azonban ők nem szavazhattak, külföldiek pedig nem kaphattak tisztséget. A katonáskodásra vonatkozó cikkelyek a köznemesek érdekét képviselték. E szerint a megye által választott kapitánynak kell az urak vagyonát is összeírni. Közvetlenül Szalkai ellen irányult az a cikkely, amely szerint a király adja a megfelelő kancellárnak a pecsétet, a gyűrűpecsétet pedig kapja egy magyar titkár. A cikkelyek között van ismét a szökött jobbágyok visszaadása, az állatkivétel tilalma, a rossz pénz eltörlése. A tizedfizetés felfüggesztése a püspökök ellen irányult. A leglényegesebb azonban az volt, hogy június 24-ére fegyveres országgyűlést hívtak össze Hatvanba.

A rákosi határozatok egyaránt sértették a király, a püspöki kar és az egész arisztokrácia érdekeit. A király nem is erősítette meg a törvényt, és megtiltotta a hatvani diéta megtartását. A politikai támadás összehozta az ellenfeleket. Az országgyűlés berekesztése napján, május 22-én összegyűltek a főpapok és a bárók, az ülésen a primással az élen részt vett tíz püspök és a fehérvári prépost is. (Tomori érsek a végeken maradt.)

A mágnások közül tizenheten jelentek meg, élükön Báthori nádorral. Az Erdélyben tartózkodó vajdát öccse, Szapolyai György képviselte. Feltűnő, hogy Sárkány országbíró, Thurzó tárnokmester és kincstartón, Korlátkövi Péter udvarmesteren és Erdődy Péteren, a néhai Bakócz primás unokaöccsén kívül csupa született arisztokrata jelent meg. Bornemissza például hiányzott, de Sárkányék az ország vezető méltóságviselői közé tartozva, nem hiányozhattak. A liga, amely a „két rend”, a főpapok és a mágnások között létrejött, 1522-höz hasonlóan véd- és dacsövetséget jelentett a ligán – pontosabban a két renden – kívül állókkal szemben. Nem zárták ki annak lehetőségét, hogy az arra alkalmasak bárói méltóságra emelkedhessenek, de csak abban az esetben tartották elfogadhatónak, ha közülük lévőről van szó. Ezen kívül kívánták, hogy az ősi családok elszegényedett tagjait vegye fel a király az udvarába. A közülük kinevezett bárók kapjanak megfelelő birtokot is a királytól. Nyíltan nem beszélnek a nemesség ellen, nyilvánvaló azonban, hogy elsősorban ellenük és a régi arisztokrácia érdekében szövetkeztek. Feltűnő, hogy a másik „rend”, a főpapság érdekei nem mutathatók ki – hacsak nem tekinthető annak, hogy a szövetkezők végrendeleteit tartsák tiszteletben. (A király a főpapok végrendeleteit semmibe véve, többnyire lefoglalta az örökség nagy részét.) Szalkai nyilvánvalóan azért vállalt közösséget a ligával, hogy segítségével biztosítsa a tizedet saját „rendjének”.

A hatvani országgyűlés hátterében lezajlott események ellentmondóak, mert az uralkodó ellentétes nyilatkozatokat tett. Ez érthető is, mivel polgárháborús helyzet volt. Annyi megállapítható: az udvar (itt elsősorban a királynéra kell gondolni) úgy vélte, a főpapok és a mágnások új ligájával szemben a fegyveres köznemességre támaszkodva tudja megszilárdítani hatalmát. Ezért – a királyi tanáccsal szemben – a király engedélyezte az országgyűlés megtartását, és elhatározta, hogy megjelenik rajta. Ebben a helyzetben jutott kulcsszerephez az országgyűlés vezérszónoka, Werbőczy. Őt szemelték ki arra, hogy a király elképzeléseit keresztülvigye. Az uralkodó közölte kívánságait Batthyány Orbán királyi útkár útján, és a már Hatvanban tartózkodó személynökkel. A király éles támadást intéz a főpapok és a főurak ellen, támadja Szalkait és a vajdát (majd később Bornemisszát) is. Szapolyai ugyanis nem adta ki a nála lévő királyi jövedelmeket, és egy örökösödési szerződés alapján igényt tartott a hatalmas Újlaki-vagyonra. A későbbi események alapján feltehető, hogy Szalkai primás maga is kereste a kapcsolatot a nemesség vezetőjével.

II. Lajos korából maradtak fenn először nagyobb mennyiségű írásos propaganda-iratok. Ilyen röplapokat ismerünk a hatvani gyűléssel kapcsolatban is. Egy kúriai tisztviselő, Bácsi Ferenc hosszú, kézíratos latin röpiratában a legélesebb szavakkal támadja az urakat, és szabadsága érdekében felkélésre hívja fel a nemességet. Magát Werbőczyt sem kíméli, hiszen azt állítja róla, hogy pénzzel megvesztegették. Végül – hatásos szónoki fogással – a közös édesanyának, a megszemélyesített Magyarországnak adja át a szót, aki azt kéri, hogy ne engedjék az urak zsugorisága és gyávasága miatt török kézre juttatni az országot. Magyar nyelvű verset írt a hatvani gyűlésre Geszti László deák, aki valószínűleg Szalkai azonos nevű familiárisával megegyező személy volt. A dézsmá kiszolgáltatására hív fel – a püspökök kívánsága! –, majd így folytatja:

*Isten, Szűz Mária háborútól védjen,
hatvanban gyűléstek hogy jó végre legyen,
jó Lajos királyonk diadalmat vegyen,
minden tanácstokban ő jó véget tegyen.**

Megjegyzendő, hogy a Szalkai érdekében verselő Geszti az egyetlen, aki a király mellett is felszólal, szemben a nagyúri ligával vagy Bácsival.

A gyűlés, ahol a tízezernyi fegyveres nemes katonai pompával fogadta a királyt, az uralkodó hadiszemléjével kezdődött. Werbőczy és társai nagy rendet, szinte katonai fegyelmet tartottak a táborban, ezt ellenfelek is elismerték. Annál viharosabb volt a tárgyalások lezajlása. A felszólaló nádort, Thurzót, és különösen Sárkányt lehurrogták, az országbíró – aki marha- és bőrkereskedő volt – csaknem meglincselték, úgyhogy végül el kellett menekülnie. A nemesség felvetette a főméltóságok leváltását, ami 1523-ban csak felemásan sikerült Mária királynénak. Leváltották a nádort, Szalkai kancellárt, az országbíró, Thurzó kincstartót. Új nádornak Werbőczyt, kancellárnak és esztergomi érseknek (!) Várdai Pált, országbírónak Drágffy Jánost, kincstartónak Kanizsai Lászlót, a Tahi János leváltásával megürült egyik horvát báni tisztre pedig Bodó Ferenc tanácsi ülnököt választották meg.

A király egyedül Werbőczy választását ismerte el, noha a kiváló jogász semmiképp nem akarta elfogadni a megválasztását. Drágffyt az uralkodó a maga nevében, királyi hatalmából valóban kinevezte országbírónak. Szalkai valóban átadta a királyi pecsétet Szalaházi titkárnak, akit azonban nem neveztek ki kancellárnak. Thurzót csak hetek múlva cserélte le a király Dóczy Jánossal. Batthyány Ferenc horvát bánnak azonban nem adott társat. A rendek valószínűleg nem készültek fel a személycserékre, ugyanis jelöltjeik személyében semmi rendszer sem mutatható ki. Kanizsai például tagja volt mind az 1522-es, mind az 1525-ös ligának, Drágffy pedig a nagyúri érdekek egyik legharciasabb támogatójának számított. Hacsak az nem köti össze őket, hogy Drágffy temesi ispánként (1523–1525), sógora, Kanizsai pedig apja horvát bánsága idején harcolt a törökkel. Bodó az egyik legismertebb végvári parancsnok volt. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy a nemesség valóban katonákat akart a kormányba helyezni, hiszen Werbőczy távol állt a vitézkedéstől.

Az országgyűlés által elfogadott törvények túlnyomó többsége megismétli a tavaszi rákosi határozatokat. Újra elrendelték viszont az egyházi tized fizetését. Megszavazták a százdénáros (azaz egyforintos) adót azzal, hogy ebből 25 dénár – teljesen szokatlan módon – a királynét illeti. A törvény előírta azt is, hogy a vajda adja vissza a zálogban nála lévő királyi javakat, de ennek fejében kapja meg Újlaki Lőrinc herceg birtokait. A király természetesen most is óvakodott szentesíteni a törvényt, egyes határozatait azonban – például a rossz „új pénz” eltörlését, vagy a budai mértékek országos érvényesítését – végrehajtatta.

* Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest, 1962. 95.

WERBŐCZY NÁDORSÁGA ÉS BUKÁSA

Werbőczy érdeme volt, hogy megakadályozta a polgárháborút annak ellenére, hogy a Bácsihoz hasonló radikálisok őt is árulónak tekintették. A kérdés csak az volt, hogy – noha egy pillanatra a királyi pártól kezdve egészen a nemességig általános népszerűségnek örvendett – tud-e élni az ország első világi méltóságából adódó tekintélyével, össze tudja-e fogni az egymással szemben álló erőket. Meg kell állapítani, hogy volt önkritikája, amikor nem akarta elvállalni a nádorságot, ugyanis tökéletesen alkalmatlan volt erre a tisztre. Az új nádor jó tanácsadó lehetett, arra is alkalmas volt, hogy a háttérből irányítva megegyezéseket hozzon létre, de felelős vezetőként képtelen volt a döntésre.

A korábban oly mozgékony politikus egyszerre nem tudta, mit is tegyen. Elhanyagolta a királyi tanács üléseit, nyilván félt Báthori István híveitől, elődje ugyanis törvénytelennek tartotta leváltását. Nem állt a vajda mellé sem, akinek korábban erdélyi ítélőmestere volt, hanem teljesítve a királyi pár kívánságát, nádorként az Újlaki-örökség feletti perben a korona javára ítélt Szapolyai ellen. Igyekezett mindenben Szalkait követni. A primás melletti nyílt kiállása arra utal, hogy már Hatvan előtt is együttműködtek, így mentette meg az érsek a tizedet. Az már nem az új nádor hibája volt, hogy nem tudta megakadályozni a „varga püspököt” gyűlölő nemesség Szalkai leváltására irányuló határozatát. Werbőczy bizonyára örült, amikor 1526. március 27-én a király megbízta azzal, hogy Ráskai Gáspárral együtt a helyszínen számolja fel a beszercebányai bányászfelkelést. A nádor ítélete április 13-án kelt, nem egész két héttel a tavaszi országgyűlés előtt. Ez nem olyan ügy volt, amelyben az ország első méltóságának kellett volna dönteni, távolléte Budáról viszont lehetővé tette leváltásának előkészítését.

Megdöbbenő volt, hogy a közelgő török veszély ellenére (nem egészen egy évvel a mohácsi katasztrófa előtt), sem tekintéllyel rendelkező nádora, sem kinevezett kancellárja nem volt az országnak. 1526. március 11-én ugyan végre kinevezték Brodaričs kancellárt, de neki ugyancsak nem volt tekintélye. Még különösebb, hogy a rendcsinálás egy titkos társaságtól indult ki, az 1525 novemberében Kecskeméten megalakult „Kalandos Szövetség”-től, amely az egykorú és közel egykorú forrásokban egymással ellentétes módon tűnik fel. (Az 1980-as években előkerült a szövetség alapszabálya és tagnévsora, úgyhogy mára már sokkal pontosabb képünk van róla.)

A szövetség alapszabálya szerint – a bárói ligákhoz hasonló – véd- és dacsövetség volt, és a nemességet tömörítette. A szövetség célja az árvak elnyomásának megszüntetése, birtokaik védelme. Az alapszabály kimondta, hogy a törvényes jogorvoslat híján ilyen esetben kapitányaik vezetésével fegyveresen is fellépnek. Elvileg tehát az uraké- hoz hasonló önbíráskodó szervezet jött létre, amely azonban erőteljesen hangsúlyozta a király iránti hűségét. Akár az 1522-es és 1525-ös bárói ligák, ez a köznemesi társulás is az egymással való összefogásban bízik és nem az államhatalomban. Mintha az ország a teljes belső összeomlás előtt állna.

A névsorban a 200 főre tervezett szövetség első 91 tagja szerepel. Négy kapitányuk volt: Balassa Ferenc, Tárcai Miklós, Paksi János és Pöstyéni Gergely. Balassa az udvari huszárok, Tárcai a királyi kamarások kapitánya volt, előbbi 1504-ben kinevezett horvát bánként gyakorlatilag nem tudta elfoglalni a bánságot. Paksi királyi tanácsi ülnök,

1518-ban Szobival rendi kincstartó, Pöstyéni köznemesi politikus, királyi tanácsos. A tagok egyharmada a király vagy a királyné udvartartásának tagja, köztük található Mária egyik udvarmestere, a köznemes Lengyel János is. Természetesen nem hiányzik Ártándi Pál és sógora, Somlyai Báthori István vagy Amadé István sem: azaz mind ott vannak, akik köznemesi vezetőből a királyné szolgálatába álltak. Nem hiányoztak a nagyúri familiárisok sem: Báthori nádor volt temesi alispánja, egyben rokona, Macedóniai Miklós és ítélmestere, Ellyevölgyi János. Ennek ellenére a szövetség eredetileg nem Werbőczy-ellenes, hiszen az új nádor alnádora, Kátai Mihály és ítélmestere, Bekényi Benedek is belépett a szövetségbe. Szalkait Geszti László, feltehetően a költő, képviselte.

Az udvari nemesek és a velük kapcsolatban álló köznemesi politikusok hozták tehát létre a titkos társaságot, amelynek valódi célja a királyi hatalom helyreállítása volt. Szomorú és egyben veszélyes helyzet. Az uralkodó egy titkos szövetség segítségével, törvénytelen eszközökkel akarja törvényes hatalmát helyreállítani. Az már a sors különös fintora, hogy a királyi pár (és Szalkai) ezt a szövetséget végül is annak a személynek a megbuktatására használta fel, akit nem sokkal több, mint fél évvel azelőtt maguk neveztek ki.

Az 1526. évi Szent György-napi országgyűlésen Ártándi és főként Tárcai beszélt a „kalandosok” nevében. Werbőczy lemondott, Báthorit harmadszor is visszahelyezték nádori tisztebe, majd a nagy jogászt és nevelőapját, Szobi Mihályt bírói ítélettel árulónak nyilvánították. Ami aztán a legkülönösebb: az 1526-os törvények a királyi hatalom megerősítését szolgálták. Soha ilyen hatalmat nem adtak a királynak. Megszűnt a választott ülnökök intézménye: a királyra bízták, hogy maga válasszon ki nyolc nemeset. A háborús készülődést szolgáló törvényeket is hoztak. Kimondták – tanulva Báthori István esetéből –, hogy a nádori méltóság életfogytig tartson. Egyéb méltóságokat a király saját tetszése szerint váltson le vagy nevezzen ki.

Mindenben komoly szerepe volt Mária királynénak. Kiderült, hogy az egymással szemben álló két tömb, az urak és a nemesség kielezett ellentétét nem lehet valamelyik fél győzelmével lezárni. Így a harmadik erő, az udvar, maga mellé állította a szemben álló felek egy részét, és velük együtt állította vissza hatalmát. Az nehezen állapítható meg, hogy mennyire lett volna ez tartós, hiszen jött Mohács. A tragédia az volt, hogy a rendcsinálás csak 1526-ban sikerült, nem pedig 1523-ban, az utolsó évek pedig polgárháborús hangulatban teltek el.

MOHÁCS

Amikor április 24-én összegyűlt a magyar országgyűlés, már egy napja úton volt Szulejmán szultán serege Isztambulból Magyarország felé. Magyarországon már áprilisban sejtették a török támadást, de a nagyobb felkészülést csak júniusban kezdték meg. Elhatározták, hogy a nemesfémből készült kegytárgyak felét pénzverés céljára lefoglalják, valamint döntöttek a mozgósításról. A mozgósításnál – akárcsak 1521-ben – kezdetben több adminisztratív hiba történt, így – többszöri előzmény után – csak a június 23-án szétküldött parancstól számítva lehet valóban mozgósításról beszélni. Az

más kérdés, hogy az első, június 1-jei rendelkezés szétküldése és megtartása esetén sem jött volna össze az aratás vége előtt a sereg.

Végeredményben Tomori végvári vitézei, a dél-magyarországi bandériumok és az esztergomi érsek csapatainak egy része állt szemben először a török sereggel. A török július elején érte el a Szávát. Július 13. és 27. között megostromolta és elfoglalta az új magyar végvár vonal központját, Péterváradot, augusztus 1. és 8. között ugyanez történt Újlakkal. Augusztus közepére a többi Duna menti vár megszállása után a törökök eljutottak az eszéki révig. Itt sem a korábban Bácsott tartózkodó Tomori, sem pedig az előre küldött Báthori nádor nem kísérelte meg az ellenállást.

Július 20-án néhány ezer emberrel Budáról megindult a királyi sereg, és útközben egyre többen csatlakoztak. Augusztus elején két hétig Tolnán táborozott II. Lajos, és várta a csapatok megérkezését. Jellemző, hogy Batthyány Ferenc bán a szlavón erőkkel csak augusztus 29-én, a csata délelőttjén érkezett meg. A többi hadtest: Brandenburgi György és a cseh–morva csapatok, a német zsoldosok még távol voltak, a csata idején valahol Győr táján lehettek, és a Frangepán Kristóf vezette horvát erők még csak Zágrábot érték el. A vajda az erdélyi sereggel Szegedig jutott el. A sereg döntő többségének távolmaradása kezdettől sok kérdést vetett fel. Az közismert, hogy a vajda ellentmondó parancsokat kapott a királytól: csatlakozzon a királyi sereghöz, illetve törjön be a török területekre is. Mivel az utolsó, a csatlakozást elrendelő utasítás későn érkezett, a vajda nem is jelenhetett meg a mohácsi csatatéren. Ez valóban így is van. Radu de la Afumați havasalföldi román vajda dolgozta ki azt a tervet, hogy a török sereg távollétekor törjenek be Szapolyaival a birodalomba. Közben Radu fiát kezésként elvitte a török, Radu ezért lemondott a háborúról. A mozgósítás ezzel szemben Erdélyben éppolyan lassan folyt, mint Magyarországon, ha nem lassabban. Szapolyai így csak augusztus közepén tudott elindulni, úgyhogy az ellentétes parancsok lényegében mit sem változtattak ezen a helyzeten.

Mint ismeretes, az 1523-as bécsűjhelyi királytalálkozón II. Lajos országai katonai potenciálját 60 000 főre becsülte. Ez a valóságnál kedvezőbb kép, de tudunk az 1526-os hadjáratban részt vevő külföldi zsoldosokról, lehet, hogy a hiányzó csapattestekkel 60 000 embert ki is állíthatott volna az ország. Ezzel szemben a legelfogadhatóbb becslés szerint az 1526. augusztus végi mohácsi táborba kb. 25 000 ember érkezett, akik meglehetősen vegyes katonai értéket képviseltek. A külföldi zsoldosok, a végvári vitézek, a végeken rendszeresen hadakozó bandériumok jó katonák lehettek, ami nem mondható el a nemesi felkelésről vagy a felfegyverzett parasztokról. A török sereg létszáma is bizonytalan. Vannak irreálisan magas becslések (150 000), mások 50–60 000, illetve 75 000 fővel számolnak. A törökök reguláris ereje valószínűleg az alacsonyabb értéket mutató becsléssel lehetett azonos.

Katonai szempontból logikus lépés lett volna, ha a magyar sereg visszavonul, és a nagyobb siker reményében csak akkor áll ki a csatára, ha már mind a három hiányzó hadtest megérkezett. Ezt a javaslatot nem lehetett a tanácsban keresztülvinni, a legjobb katonák, a végvárakból összevont csapatok pedig lázadással fenyegetöztek. Szubjektív okokból is nehéz lett volna a visszavonulás végrehajtása. Mátyás óta nem gyűlt össze ilyen létszámú magyar hadsereg. Nehezen kivitelezhető lett volna a visszavonulás az ország legsűrűbben lakott megyéin, Baranyán és Tolnán keresztül, miközben a lakosságot kiszolgáltatták az ellenségnek.

Európa országai 1526 után

Dönteni kellett a hadsereg fővezérletéről. II. Lajosnak nem voltak katonai tapasztalatai, utána rangban a nádor, Báthori István következett volna. Ő volt már országos főkapitány, és temesi ispán korából is szerzett katonai tapasztalatokat. Köszténye miatt azonban nem vállalta a főparancsnokságot. Érthetetlen okból nem került szóba a rangban második legfontosabb személy, Drágffy János országbíró, aki pedig szintén tapasztalt volt a seregvezetésben. Őt az ország zászlótartójának tették meg. Végül Tomori – mint az Alsó-részek főkapitánya – és Szapolyai György lettek a parancsnokok. Szapolyainak csak bátyja, a vajda megérkezéséig szolgált a megbízatása. Ez csak visszavonulás esetén következett volna be. Tomori jó lovas tiszt lehetett, de ilyen nagy seregnek sohasem parancsolt, Szapolyainak pedig egyáltalán nem volt katonai tapasztalata. A vezérkari főnök szerepét egy lengyel zsoldos tiszt, Lenart Gnoiński töltötte be mellettük, aki már évek óta szolgált Magyarországon.

A csatára augusztus 29-én került sor. A hadrendbe állított magyar sereg a mohácsi tábor előtt két vonalban várta a török megérkezését. A jobbszárny vezetését az éppen megérkezett Batthyány Ferenc bánta, a balszárnyét az új temesi ispánra, Perényi Péterre, a néhai Imre nádor alig felnőtt fiára bízta. Egyiküknek sem volt nagy katonai tapasztalata, parancsnoki megbízatásuk betöltött méltóságukból következett. Míg a magyar sereg a tűző napon várta az ellenséget, a szultáni sereg még menetelt. Közben az egyik szárnyon török lovasokat észleltek, mire Tomori ellenük küldte a király személyes védelmére rendelt lovasokat, akiket Ráskai Gáspár volt temesi ispán, Kállai Vitéz János, az utolsó szörényi bán, valamint Török Bálint vezettek.

Délután érkezett meg az ellenség, amely a hosszú menetelés alatt felbomlott rendben kezdett újrarendeződni. Tomori felismerte a kedvező alkalmat, és rohamot vezényelt. A magyaroknak sikerült mélyen behatolniuk az ellenség hadrendjébe, még a szultánt is megközelítették, mikor megérkeztek a leszakadt török csapatok, amelyek tökéletes győzelmet arattak.

II. Lajos, akinek testőrségét elküldték, menekülés közben a Csele-patak mocsaraiba fulladt. Elesett Szalkai és Tomori érsek, valamint öt püspök, nagyszámú úr, köztük Drágffy országbíró és elődje, Sárkány Ambrus, Szapolyai György, Korlátkövi és Trepka udvarmesterek, nem említve a közembereket sújtó veszteségeket. Elsősorban a király pusztulása jelentett tragédiát az országnak, noha a csatavesztés a vezető réteget is megtizedelte. Szabaddá vált az út a török számára Buda felé.

✱

Moháccsal kapcsolatban mindig felmerül a felelősség kérdése, különösen, ha a Jagelló-kort a fényes Mátyás-korral vetjük össze. Csakhogy számításba kell venni, hogy Mátyás háborúi kimerítették az országot, amely amúgy is alig tudta kiheverni az 1490 körüli trónharcokat. II. Ulászlónak valóban érdeme volt, nemhiába hivatkozott állandóan rá, hogy megteremtette a békét, biztosította a gazdasági élet fellendülését, amelynek hasznát a városi és mezővárosi polgárság és a gazdag, árutermelő parasztság élvezte. Ezzel szemben a XV–XVI. század fordulója minden szempontból átmeneti korszak. A birtokos réteg anyagi nehézségekkel küzd, ezért egy részük be akar kapcsolódni az árukereskedelembé, ahol a polgárokkal, az árutermelő jobbággyokkal találja magát szemben.

Társadalmi változások is bekövetkeztek. Megszilárdult a válaszfal az arisztokrácia és a nemesség között, a patriarchális úr–familiáris viszonyt a ridegebb úr–szervitor kapcsolat váltja fel, amely hihetetlenül kiélezte a mágnások és a nemesek közti ellentéteket. Ugyanakkor gyengék az uralkodók, II. Lajos pedig 1516-ban tízévesen kerül a trónra.

Ez az átalakuló magyar társadalom nehezen tudta megvetni a lábát a zűrzavaros nemzetközi helyzetben. Európában ez a nagyhatalmak közötti versengés legsúlyosabb időszaka, megingott a korábbi egyensúly. Idegen segítségre tehát nem lehetett számítani.

Sem a bel-, sem a külpolitikai helyzete nem volt kedvező az országnak, amikor az Oszmán Birodalom addig sohasem látott hatalmat szerzett. Még jobb államszervezet esetében sem lett volna képes Magyarország saját erejéből ellenállni a török támadásnak. Így a magyar államvezetés és a politikai vezető rétegek nehezen tehetők felelőssé a katasztrófáért, noha – különösen a II. Lajos alatti, olykor polgárháborús állapotok idején – akár a főurak, akár a nemesek önzése valóban akadályozta a védelem jobb megszervezését. A veszéllyel tisztában voltak, és ahogy erre már rámutattak, a török uralom a feudális uralkodó osztályok számára végveszélyt jelentett, ezért érvényesült az önvédelem természetes reflexe.* A köznemesi politikusok ki is dolgoztak különböző reformterveket, amelyek azonban olykor naivak voltak, olykor kivitelezhetetlenek, mint a rendi adóztatás. A legtöbbet az udvar tette, elsősorban Mária királyné és Szalkai prímás. Az 1526-ra helyreállított királyi hatalom azonban már nem tudott érvényesülni.

Kérdés: ha végre lehetett volna hajtani a visszavonulást Mohácsról – ami egyáltalán nem biztos –, akkor vajon bekövetkezett volna a csatavesztés? Egyetlen esetleges magyar győzelem ugyanis nem oldott volna meg semmit. Az Oszmán Birodalom ekkor még felemelkedőben volt, a szultán rövid idő múlva hasonló erőket tudott volna mozgósítani. A magyarok olyan veszteségeket szenvedtek volna, hogy új háború vagy támadás esetén már képtelenek lettek volna hasonló sereget kiállítani. A magyarok összes elkövetett hibái ellenére elmondható, hogy csak kitolódott volna a katasztrófa, de nem lett volna elkerülhető.

Tájékoztató irodalom

1. Bónis György: A JOGTUDÓ ÉRTELMSÉG A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1971.
2. Fraknói Vilmos: MAGYARORSZÁG A MOHÁCSI VÉSZ ELŐTT. Budapest, 1884.
3. Hermann Zsuzsanna: ÁLLAMHÁZTARTÁS ÉS A PÉNZ ÉRTÉKE A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON (MEGJEGYZÉSEK THIURZÓ ELEK KÖLTSÉGVETÉSI ELŐIRÁNYZATÁHOZ). In: Századok, 1975. 301–336.
4. Hóman Bálint és Szekfű Gyula: MAGYAR TÖRTÉNET. II. K. Budapest, 1936.

* Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest, 1975.

5. Kosáry Domokos: MAGYAR KÜLPOLITIKA MOHÁCS ELŐTT. Budapest, 1978.
6. Kubinyi András: A JAGELLÓ-KORI MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA. In: Századok, 1994. 288–319.
7. Kubinyi András: A MOHÁCSI CSATA ÉS ELŐZMÉNYEI. In: Századok, 1981. 66–107.
8. Kubinyi András: A SZÁVASZENTDEMETER–NAGYOZLASZI GYŐZELEM 1523-BAN. In: Hadtörténeti Közlemények, 1978. 194–222.
9. Kubinyi András: AZ 1525. ÉVI „KALANDOS SZÖVETSÉG”. ÜNNEPI TANULMÁNYOK SINKOVICS ISTVÁN 70. SZÜLETÉSNAPIJÁRA. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 1980. 141–153.
10. Kulcsár Péter: A JAGELLÓ-KOR. Budapest, 1981.
11. MAGYAR TÖRVÉNYTÁR. 1000–1526. ÉVI TÖRVÉNYCZIKKEK. Fordították és jegyzetekkel ellátták Nagy Gyula, Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Budapest, 1899.
12. MOHÁCS. TANULMÁNYOK A MOHÁCSI CSATA 450. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL. Szerk.: Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest, 1986.
13. Nemeskürty István: ÖNFIA VÁGTA SEBÉT. KRÓNIKA DÓZSA GYÖRGY TETTEIRŐL. EZ TÖRTÉNT MOHÁCS UTÁN. ELFELEJTETT ÉVTIZED. Budapest, 1975.
14. Perjés Géza: MOHÁCS. Budapest, 1979.
15. Szabó Dezső: A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEK TÖRTÉNETE II. LAJOS KORÁBAN. Budapest, 1909.
16. Szakály Ferenc: A MOHÁCSI CSATA. Budapest, 1975.
17. Szakály Ferenc: VIRÁGKOR ÉS HANYATLÁS, 1440–1711. (MAGYAROK EURÓPÁBAN, II. K.) Budapest, 1990.

A JAGELLÓ-KORI KULTÚRA. A REFORMÁCIÓ KEZDETEI

A MŰVELTSÉG TERJEDÉSE

Amikor az 1491. évi pozsonyi béke megkötésekor a tárgyaló delegációknak aláírásukkal kellett volna megerősíteni a szerződést, kiderült, hogy a magyar küldöttek nem tudnak írni. Báthori István országbíró és vajda helyett unokaöccse, György, Ország László és Rozgonyi László helyett pedig Bakócz írta alá az egyezményt. Más magyar urakról tudjuk, hogy nem voltak írástudatlanok, az mégis különös, hogy ez a három tekintélyes úr analfabéta volt. II. Lajos idejében ilyesmi már nem fordulhatott elő, valamennyi úr tudott írni, például Báthori mindhárom unokaöccse, György lovászmester, István nádor és András kincstartó. Ez utóbbi már levelek segítségével politizált, igaz, nem kifogástalan latinsággal. Ugyanezt lehet tapasztalni a nemességnél. Itt – a vitézlk, a nemesi előkelők esetében – van adat arra, hogy házitanítót fogadtak fel, feltehetően ez előfordult a báróknál is.

Vannak számítások arról, hogy az országban potenciálisan mintegy 700 értelmiségi hivatal betöltésére volt lehetőség (világiak esetében). Ebbe a számba nem tartoznak bele az ügyvédek. A Jagelló-korban már közel száz hivatásos ügyvéd működhetett, nem beszélve azokról, akik alkalmanként barátaik, rokonaik javára ügyvédkedtek. Ebben az esetben nemesi értelmiségről beszélünk. Jóval nagyobb számban voltak iskolamesterek, de közöttük sok volt a polgári vagy jobbágy származású. Mindenesetre Mohács előtt már nemcsak azok a nemesek tudtak (latinul) írni és olvasni, akik valamilyen értelmiségi pályán működtek, hanem jóval többen. Csak úgy érthető az írásos politikai propaganda terjedése, ha viszonylag széles olvasni tudó réteggel lehet számolni.

Házitanítót csak a bárók és a vitézlk előkelők alkalmaztak, a többiek nyilvános iskolába és egyetemre járhattak. Egyetem változatlanul nincs az országban, a leginkább látogatott felsőbb oktatási intézmények a szomszédos bécsi és krakkói egyetemek voltak. Akik Itáliába mentek ismereteiket gyarapítani, először egy közeli főiskolán még valamit tanultak. Itáliában továbbra is a humanista műveltség megszerzésére volt lehetőség. Egyes hazai főpapok, különösen Szatmári kancellár, anyagilag is segítette az ott tanulókat. Ő támogatta például Kretschmer Lőrincet, a későbbi fehervári prépostot, Brodaricsot, Magyi Sebestyén és Hagymási Bálint írókat.

Nem lehet azt állítani, hogy a magasabb műveltséghez feltétlenül szükség volt az egyetem elvégzésére. A hazai városi iskolák színvonala is megfelelő volt ekkor. Az 1480-as években Briccius Cilliensis bécsi professzor a pestisjárvány idején Laai Rorbeck Pongrác budai iskolamesterhez küldte tanulni hallgatóit, az ugyancsak Budán tanító Tobriacher Ulrikot pedig az 1510-es évek elején kiváló humanistaként ismerték.

Krakkóban az *artium magisteri* címet (az *artes* fakultásán a második fokozat) szerzett Budai Kakas János az egri iskola irányítását vette át, majd jogi tanulmányok végzésére Itáliába ment, és jogi doktorként hazatérve Szatmári pécsi püspök kanonoknak nevezte ki. A sárospataki városi iskolában végzett Szalkai érsek is humanista műveltséggel rendelkezett.

A fejlett városi és mezővárosi iskolákból kerültek ki a polgári származású tanult emberek. Az egyházi középrétegben ők alkották a többséget. Bizonyára tanultak ezekben az iskolákban nemesek is, bár ők valószínűleg inkább a kancelláriák és a hiteleshelyek mellett végezték tanulmányaikat, ahol a gyakorlatban szerezhették meg mindazokat a szokásjogi ismereteket, amelyekre a hazai hivatalokban és bíróságokban elsősorban szükség volt. Werbőczy, aki csak egy fél évig járt a krakkói egyetemre, bizonyára itthon és nem az egyetemen szerezte meg tiszteletre méltó tudását.

Több polgári és egy nemesi végrendelet (Hangácsi Mihály alnádoré) tesz említést könyvekről. Nemesi könyvvásárlásra – elsősorban is vallási tárgyúakról – több számadáskönyvben találunk adatot. (Az egyik közülük a pápai búcsúik ellen szólt, lehet, hogy Luther művéről van szó.) Végeredményben megállapítható, hogy a Jagelló-korban mind az urak és a nemesek, mind a városi és a mezővárosi polgárság között nőtt a tanultabbak száma, s ez majd a reformáció terjedését is segíteni fogja.

AZ IRODALOM

A Jagelló-korban nem szűnt meg a Mátyás-kori humanista érdeklődés, sőt talán még inkább elterjedt. Az 1490-es években a bécsi Dunai Tudós Társasághoz (*Sodalitas Literaria Danubiana*) kapcsolódó tudós társaság alakult Budán. A társaság vezetője ifj. Vitéz János veszprémi és bécsi püspök volt. Ebbe a körbe tartoztak a király budai kancelláriájának cseh titkárai, Olmützi Ágoston, Jan Šlechta és Georg Neydecker, valamint az egyik ugyancsak Budán tartózkodó cseh főúr, Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic. A magyar kancellárok és titkárok között is voltak szép számban humanisták, köztük költők is. Váradi Péter kalocsai érsek humanista levelei már a Jagelló-kor termékei, és Szalkai kancellártól is maradtak ránk humanista latin költemények. A titkárok közül megemlíthetjük Thurzó Zsigmondot, Csulai Móré Fülöpöt, a későbbi pécsi püspököt, a Párizsban tanult Gosztonyi János püspököt, a Janus-rokon Megyericsi Jánost, aki költő és az antik feliratok gyűjtője volt, a kiváló költőt és diplomatát, Piso Jakabot, a sokoldalú irodalmi tevékenységet kifejtő későbbi esztergomi érseket, Oláh Miklóst, a mohácsi csatát leíró Brodarics István kancellárt, Kálnai Imrét és másokat.

A kancelláriába tömörült humanistákon kívül sem ritka a kanonokok, iskolamesterek és mások között a humanista hatás. Terjesztésében nagy szerepet játszottak a reneszánsz sírkövekre szánt klasszikus verselésű latin nyelvű költemények. Ezek az úgynevezett *epitaphiumok* kéziratban is terjedtek, de van olyan, amely csak sírkövön maradt fenn, mint például az 1500-ban elhunyt Vémeri Zsigmond kincstartó, zágrábi püspök sírköve. A kúria sem volt érzéketlen a humanizmus iránt. Werbőczy maga is humanista műveltségű volt. Pártfogoltjának, a Bécsben tanuló Bekényi Benedeknek

Janus Pannonius-verseket küldött kiadásra. Az elégiákat kiadó Johannes Cramer vele íratja meg az ajánlólevelet a patrónusnak, ő lesz majd Werbőczy nádori ítélőmestere.

A korszak jelentősebb világi irodalmi alkotásai közül Taurinus István 1519-ben nyomtatásban kiadott *Stauromachia* című munkája említendő. Ez az öt énekből álló latin nyelvű eposz az 1514-es parasztháborút írja le. A mű élesen szemben áll a lázadókkal, bizonyos mértékig a nemesek érdekeit szolgáló propagandaalkotásnak is felfogható. Már nyíltan propagandasztikus Nagyszombati Márton 1523-ban Bécsben megjelentetett és Szalkai kancellárnak ajánlott, közel 2000 sorból álló *Magyarország előkelőihez* címzett verses munkája. A műben a bencés apáttá is választott, polgári származású szerző a nemességhez fordul, felhívja a figyelmet a török veszélyre, utal az ősi dicsőségre és a viszályokra. Nagyszombati szerint követni kell a régieket, akik közül kiemeli – nem véletlenül – Attilát és Mátyás királyt, és ő is elítéli a parasztháborút. Vágyálma a „nyugodt békesség”, amelyre annak idején II. Ulászló annyit hivatkozott. Megemlítendő még Hagymási Bálint kanonok és latin költő, akinek az iszákosság ellen írt prózai műve 1517-ben jelent meg. Ebben a részeges papokat és a részeges fellázadt jobbágyokat is orszorozza.

Bizonyára nem véletlen, hogy az írók származásától függetlenül a korszak irodalmában ilyen nagy szerepet kapott a parasztháború, éspedig negatív előjellel. Az irodalom (és nemcsak a Bácsi Ferenc-féle pártpolitikai röpiratok) tehát komoly szerephez jutott az egyre terjedő olvasóközönség meggyőzésében. Külpolitikai célja volt a mohácsi csatáról rendelkezésünkre álló legfontosabb forrásnak, Brodarics István kancellár 1527-ben megjelent munkájának. A korszak szellemi óriásával, Rotterdami Eras-musszal is – sok más magyar humanistához hasonlóan – kapcsolatot tartó utolsó magyar kancellár főként Zsigmond lengyel király tudósítására szánta művét, amelyben Bodarics több kérdésben is vitatkozott a nagy osztrák humanistával és diplomatával, Johannes Cuspinianusszal. Cuspinianus 1526 végén jelentette meg a birodalmi fejedelemekhez intézett, a mohácsi csatával kapcsolatos röpiratát, amelyben a török elleni harcra és Magyarország megsegítésére buzdít. Cuspinianus élesen támadta Luthert, kipellengérezte a németek részegségét, és a magyar vezető körökről sem nyilatkozott barátságosan. Ez utóbbi váltotta ki Brodarics válaszát.

A korszak latin nyelvű vallásos irodalma élén két szellemi óriás, Temesvári Pelbárt (1440–1504) és Laskai Osvát (1450–1511) állt. Mindketten obszerváns ferencesek voltak, Temesvári rendi iskolákban tanított teológiát, akárcsak Laskai. Utóbbi kétszer is elérte rendje tartományfőnöki tisztét. Pelbárt prédikációgyűjteményeket, valamint egy teológiai összegzést adott közre. Teológiai műve utolsó kötetét már Laskai fejezte be, aki szintén adott ki prédikációs gyűjteményt. Munkáikat többnyire az elzászi Hagenauban nyomtatták ki a XV–XVI. század fordulóján több ízben is. A két ferences szerző – főként Temesvári – a beszédek színesítésére gyakran alkalmazott novellisztikus elemeket. Obszerváns ferencesek lévén, bizonyos mértékű antifeudális irány is kimutatható náluk. Laskainál a nemesi hun–szittya ideológia hatása is megállapítható. Talán a kúria nemesi jogászainak sikerült elméletüket bevinni a szélesebb köztudatba.

Időközben megindult a rendtörténetírás is. Szalkai Balázs, az obszerváns ferencesek tartományfőnöke már a XV. század közepén megkezdte a rendi krónika írását, amelyet utódai – beleértve Laskait is – folytattak. A Mohács körüli években írta meg Gyöngyösi Gergely (1472–1545) pálos generális a magyar alapítású rend történetét. Tudóshoz

illően először össze akarta gyűjteni a forrásokat, és ezért – bizonyára vizitációs körútjai alkalmával – az országban szétszórta pálos kolostorok levéltáraiban kivonatolta az ott őrzött okleveleket. Ez az *Inventarium* (leltár) önmagában is fontos forrás, hiszen nem egy kolostor levéltára elpusztult azóta. Munkájához felhasználta az előzményeket is, az anyaggyűjtést egyik elődje, Zalánkemeni János kezdte meg, az íráshoz pedig Dombroí Márk zágrábi házfőnök fogott hozzá, Gyöngyösi kéziratát folytatták.

Gyöngyösi más munkákat is írt. Latin nyelvű fő művének címe: *Első Remete Szent Pál rendjében levő remete testvérek életrajzai*.^{*} A rendi generálisok (rendfőnökök) sorrendjében ismerteti a rendfőnökök életrajzát, a rendet érintő eseményeket és nevezetesebb rendtagok életrajzeit. Nagyon életszerű képet festett az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend életéről. Komoly írói tehetséggel rendelkezett, és érezhető nála mind a humanizmus, mind a *devotio moderna* (új ájtatosság) szellemi áramlat hatása. Más pálos írókról is értesülünk művéből, akiknek művei elvesztek; rendtársának, Csanádi Albertnek két latin nyelvű himnuszát szintén leírja könyvében. Azt is tőle tudjuk, hogy Csanádi és más pálosok is, egymás között magyarul írtak, csak a nyilvánossághoz fordultak latinul.

A Jagelló-kor a magyar nyelvű irodalom nagymérvű terjedésének kora. Csak kevés világi témájú alkotás maradt ránk, de tudjuk, hogy a gyakran politikai célzatú magyar nyelvű líra néhány alkotása ekkor keletkezett. A hatvani országgyűléssel kapcsolatban már szó volt *Gesztai László énekéről*. Említhetnénk még a Szabatkai Mihály által 1515-ben írt *Beriszló Péter énekét*, amely talán az 1515. évi szlavón tartománygyűlés előtt, a törökverő püspök-bánról akart kedvező képet nyújtani. A Balassi által megénekelte végvári vitézi élet itt jelenik meg vers formában először.

*Ahol vinak hü huszári, ott vigan osztznak,
ü szolgál az morháért csak meg sem bántatnak,
gyakor helen vigan laknak, mind magyaról szólnak.*^{**}

Két-három évvel Mohács előtt írhatta Apáti Ferenc *Cantilenáját*, a satirikus hangvételű vagáns versét. Ez a nyilvánvalóan köznemesi igényű és politikai célzatú költemény a nemességet és a papságot, az egész nemesi társadalmat kigúnyolja, a legdurvább hangon pedig a lázadó parasztokról szól.

Szerelmes versek, azaz virágénekek, táncversek csak töredékesen maradtak fenn a korból. Érdekes, hogy egyet 1490-ben a soproni, egy másikat 1505-ben a kőrmöcbányai városi jegyző másolt be magyarul a német nyelvű városkönyvbe. A német jegyzők tehát tudtak magyarul, és ezért örökítették meg a valahol hallott, nekik tetsző verstöredéket.

A kor irodalmának legnagyobb részét azonban a különböző kéziratok kódexekben megőrződött magyar nyelvű legendák, prédikációk és más vallásos tárgyú szövegek alkotják. Többségüket a latinul nem nagyon tudó apácák számára írták. A legtöbbjüket a ferences, illetve a domonkos rendhez lehet kötni, de a premontreiek is készítették két kódexet a somlóvásárhelyi apácák részére. A kódexeket többnyire az apácák

^{*} *Vitae Fratrum Hieremitarum Ordinis Sancti Pauli primi eremitae* (1525–1528).

^{**} Gerézdi, i. m. 68.

maguk másolták. Ráskai Lea margitszigeti domonkos apáca 1510–1522 között öt kódexet másolt, köztük a Margit-legendát.

A magyar nyelven írók közül a korszak legjelentősebb és legtermékenyebb írói egyénisége az úgynevezett Karthauzi Névtelen volt. Tőle származik az 1524–1527 között keletkezett úgynevezett *Érdy-kódex*. Ez a prédikáció- és legendagyűjtemény részben szintén a női szerzetesek számára készült. Egy-egy prédikáció elé magyarra fordította az aznapi evangéliumi részletet is. A valószínűleg a lövöldi (Városlőd) karthauzi kolostor barátja volt a Névtelen, Temesvárihoz és Laskaihoz hasonló nagy tudású szerző, aki élesen szemben állt a reformációval.

Az oklevelek és levelek nyelve is egyre gyakrabban magyar volt. A Mohács előtt keletkezett magyar nyelvű írásos emlékek túlnyomó többsége Jagelló-kori, de legfeljebb félszáz maradt csak fenn közülük. Különösen lényeges, hogy nemcsak *missilisek*, azaz levelek, hanem oklevelek is készültek már magyarul, ami a magyar jogi nyelv terjedésére is utal. A magyar nyelvű írásoknak közel egyharmada attól a román eredetű arisztokrata Drágffy Jánostól származik, aki országbíróként esett el Mohácsnál. Drágffy bár kitűnően írt latinul is, szinte tűntető gyakorisággal használta a magyar nyelvet. Magyar nyelvű szövegek fennmaradtak – többek között – Corvin János hercegtől, Szalkai László prímástól és Batthyány Ferenc horvát-szlavón bántól is.

A MŰVÉSZETEK

II. Ulászló egy ideig még folytatta – kisebb anyagi ráfordítással – elődje budai építkezéseit. Valószínűleg ő építtette Nyéken is, ahol reneszánsz királyi vadászkastély épült a vadaskert mellett. Nem zárható ki, hogy a solymári várban a XV–XVI. század fordulójáról kimutatható építkezések is arra az időre esnek, amikor a király volt itt a földesúr.

Mint ahogy Mátyás korában sem a reneszánsz építési stílus uralkodott, úgy a Jagelló-kori építkezések nagy részét is a késő gótikus stílus jellemezte. A városi templomi építkezéseknél is a késő gótikus stílust alkalmazták, mint például Kassa, Eperjes vagy Besztercebánya esetében. Feltűnő, hogy a XV. század utolsó negyedében és a XVI. század elején a városokban és főképpen a mezővárosokban nagyarányú templomépítkezések folytak: a már meglévő egyházi épületeket bővítik, gyakran csarnoktemplommá építik át, és díszítik. Ez azt jelzi, hogy a városias települések gazdasági fejlődése lehetővé tette az építkezéssel járó anyagi megterhelést, a polgárság pedig igényelte a díszesebb templomokat.

Ugyanezt mutatja az 1470-es évektől megjelenő új szárnyas oltártípus is. Hatalmas, több táblából álló, összecuszkható oltárok készülnek, amelyekre képek és szobrok egyaránt kerülnek. Bár itt is elsődleges a városok és mezővárosok szerepe, számos faluba is került szárnyas oltár. Különösen fontos a Lőcsei Pál mester által a lőcsei Szent Jakab-templomban 1508–1519 között készített főoltár. Kiemelkedik az Északnyugat-Magyarországon működő MS mester tevékenysége, aki a század első két évtizedében festette oltárképeit.

A birtokos nemesség terjesztette el a reneszánsz stílust vidéken. Kimutatható, hogy olasz mesterek is működtek Magyarországon, voltak, akik Lengyelországba mentek át,

ahol Magyarország irányából terjedt el a reneszánsz. A források számos hazai kőfaragót is említene, csak sajnos, a legkritább esetben lehet egy műalkotást név szerint ismert mesterhez kötni.

A főpapi építkezések közül a legépebben fennmaradt és művészileg is a legkiemelkedőbb az esztergomi Bakócz-kápolna, amelynek építése 1519-re fejeződött be. A világi urak is egyre gyakrabban alkalmazzák váraikban, lakóépületeikben az új olasz építési divatot. Példaként említhetjük a Perényiek siklósi és Buzlai Mózes királyi udvarmester simontornyai várát. A köznemesre is a reneszánsz stílus volt a jellemző. Liptai László királyi tanácsi ülnök 1503-ban egyházasgergei birtokán reneszánsz szentségházat készített a templomban. A szilágysági Menyő templomában Dészázi István építtet ebben a stílusban. Az esztergomi érsek szolgálatában állt, majd rövid tinnini (knini) választott püspökség (1523) után 1525-ben a Kalandos Szövetség tagja lett, és házassága révén az arisztokráciába jutott.

A polgárság sem csak a késő gótika iránt volt fogékony. A bártfai városházát 1501–1509 között az új olasz stílusban építik. A század első évtizedében a pesti (belvárosi) plébániatemplomban két reneszánsz szentségház készült. Az egyiket Nagyréi András felszentelt püspök, plébános, a másikat a városi tanács rendelte meg. A példáinkat még szaporíthatnánk, amelyek azt mutatják, hogy a reneszánsz udvari művészet egyre inkább a vagyonosabb társadalmi réteg általánosan használt művészeti stílusává vált. A nagyarányú építkezések, legyenek azok késő gótikusak vagy reneszánsz stílusúak, azt jelzik, hogy a II. Ulászló által annyira emlegetett „béke és nyugalom” valóban érvényesült, legalábbis az 1490-es évek elejétől az 1510-es évek végéig, s ez lehetővé tette a nagyobb építkezéseket is.

A reneszánsz stílus a sírkőszobrászatban is felismerhető. Ezzel függ össze a már említett humanista latin nyelvű sírversek megjelenése is. A sírverseket többnyire úgy helyezték el, hogy a sírkő egyik felén a címer, a másikon a vers látható. Ez a gyakorlat a nemeseknél, a papoknál és a polgároknál egyaránt megtalálható. Alakos sírköveket inkább a felső társadalmi rétegek készíttettek. A sírfeliratoknál a gótikus betűformákat fokozatosan a humanista antikva (a mai nagybetűkhöz hasonló) formák váltják fel, sőt ezek válnak uralkodóvá.

A reneszánsz hatás a címer- és a könyvfestészetben is kimutatható. A korszak címeres levelei magas művészi igényűek, és a reneszánszra nemcsak a díszítőelemek, a címer-tartóként használt puttók utalnak, hanem a címerképek is. A magyar címerek naturalisztikus ábrázolásmódja lehetővé tette, hogy egész jeleneteket fessenek meg, például vadászatot vagy a törökkel folytatott harcot. Bár Mátyás könyvfestő műhelye feloszlott, a királyok pedig a könyvtárból inkább eladományoztak, mint bővítették volna, maradtak még bibliofil urak, mint például Bakócz vagy Szatmári érsek, akik egyházi könyveket is díszítették.

Számos olasz asztalosról maradt fenn adat, akik gyakran alkalmaztak intarziákat. Jelentős alkotás a nyírbátori stallum. Az ötvösművészet remekeiként különösen szép kegytárgyak, ékszerek, öv- és ruhadíszek, valamint evőeszközök maradtak fenn. A városi polgárság is készíttetett ilyen tárgyakat, és el lehet mondani, hogy egy bizonyos vagyoni vagy társadalmi szinttől felfelé már általános volt az ezüst étkészlet használata. Drágffy Mária magyar nyelvű kelengyelajstromában például 10 tányér volt 2,46 kg súlyban, valamint 25 kanál (öt aranyozott), amely 1,15 kg ezüstöt tartalmazott. Buzlai

Mózes királyi udvarmesternek volt egy öve, amelyet 1500 aranyforintból öntetett, hogy csak néhány példát említsek. A nemesfém ilyen típusú felhasználása egyrészt státuszszimbólumot, másrészt – talán – pénzbefektetést is jelentett. Kétségtávol a nemesi előkelők az arisztokráciát utánozták, ami megnövelte a pénz iránti igényüket.

A REFORMÁCIÓ KEZDETEI

Viszonylag nagy számban látogatták Magyarországról a külföldi egyetemeket. A diákok főként városi, illetve mezővárosi polgárok gyermekei voltak. A külföldön jártak egy része itthon mint pap vagy iskolamester kamatoztatta tudását. A külföldi szellemi áramlatok aránylag gyorsan terjedtek Magyarországon, ezt a könyvnyomtatás egyre gyorsabb fejlődése segítette. Viszonylag olcsón lehetett már – nemegyszer a vásárokon is – könyvekhez jutni. Az írni-olvasni tudás terjedése növelte ezeknek a könyveknek az olvasótáborát is, elsősorban a papság és a polgárság körében. Tény, hogy az egyházi rend tagjai nem mindig éltek az elvárásoknak megfelelően, a főpapok, még ha el is látták egyházkormányzati feladataikat (bár ezt sem mindig), inkább világi nagyúrként, mintsem Krisztus apostolainak utódaiként viselkedtek.

Az egyik oldalon – főként a humanistáknál – felpogány szellemi áramlatok hatottak, mint például az újplatonizmus. A katolikus vallástól el nem szakadt és a korszak értelmisége által leginkább ismert Rotterdami Erasmus tanítása vallásilag inkább közömbösnek mondható. Nézetei erősen hatottak. Minden jel arra mutat, hogy nőtt a vallásosság és a hit kérdései iránti érdeklődés. Virágoztak a városi vallásos társulatok, egyes esetekben hatott a már említett „devotio moderna” bizonyos miszticizmussal keveredve.

Ebben a közegben a lutheri reformáció könnyen táptalajhoz juthatott. A Luther-el-lenes pápai bullát Szatmári primás már 1521-ben kihirdettette, ami persze még nem bizonyíték arra, hogy a tiltott tanok elterjedtek volna Magyarországon, hiszen az esztergomi érseknek kötelessége volt betartani a pápai utasításokat. A lutheri tanok terjedésének kezdetben két központja volt. A királyi, illetve talán még inkább a királynéi udvarban élő, főként német származású udvaroncok még a birodalomban ismerték meg az új vallási tanokat, az erasmista hatás pedig megkönnyítette a lutheri reformáció befogadását. Az egyik Erasmus-követő, Piso Jakab királyi titkár és diplomata – különben II. Lajos volt házitanítója – élesen megkülönböztette a németalföldi tudós és a wittenbergi reformátor tanítását. A királyné udvari papja, Henckel János is erasmista volt, és nagyon közel állt Lutherhez, úgyhogy a szakirodalom gyakran evangélikusnak is tartja – talán tévesen. Henckelen keresztül Mária királynéra is hatott a wittenbergi tanítás, bár végül a királyné katolikus maradt. Környezetéből azonban többen átvették a lutheri tanokat, például Brandenburgi György vagy Schneitpöck császári követ.

A tanok másik befogadója a német városi polgárság volt. A külföldi egyetemekről visszatért német polgári származású diákok magukkal hozták a Wittenbergből terjedő új hit szellemét, és annak nyomtatott dokumentumait. Ami ennél is fontosabb: Luther egykori egyeteme, Wittenberg éppen ebben az időben válik népszerűvé a hazai tanulni

vágyók előtt. A Mohács előtti időszakban már a legtöbb hazai német anyanyelvű városban mind a papok, mind a polgárság körében kimutatható a lutheri tanok hatása. Feltűnő, hogy a magyar városok és mezővárosok, még kevésbé a nemesség körében erről még nem beszélhetünk.

Budán a helyi tekintélyes polgárcsaládból származó Kresling János, a Szent György-templom papja, Frankfurter Bertalan iskolamester, valamint az osztrák Cordatus Konrad hitszónok, illetve Grynaeus Simon és a windsheimi Oertel Vid iskolamesterek voltak a reformáció első hirdetői. Kresling és Frankfurter a Szatmári püspök köré tömörülő humanista körhöz tartoztak. A tízes évekből maradt fenn Kreslingnek egy Szatmárihoz intézett dicsőítő szónoklata. Frankfurter két latin nyelvű humanista színdarabot írt: az egyiket Szatmárinak, a másikat Brandenburgi Györgynek ajánlotta. Kresling, Cordatus és Frankfurter a húszas években áttelepültek a bányavárosokba, és ott hirdették az új hitet.

Megemlítendő még a lutheri tanok hatása Sopron városban, ahol külön bizottság vizsgálta az ügyet. E szerint a polgárok között is találtak Lutherrel rokonszenvezőket. Az 1524-ben tartott vizsgálatból kiderült, hogy a gazdag Mórítz Pál kalmárnak is voltak lutheránus könyvei, amelyeket kénytelen volt ekkor beszolgáltatni. Az összegyűjtött könyveket elégették. Nagyon erős volt az evangélikus tanítások hatása az erdélyi szász városokban. A papság egy része fellépett ellene, de nagy számban voltak támogatóik is: Pemfflinger Márk, az erdélyi szászok grófja védelmébe vette az új hitvallást.

A nemesség szembenállása a lutheri tanításokkal részben azzal magyarázható, hogy azt „német” hitnek tartották, részben pedig a köznemesi vezetőknek a pápasághoz fűződő kapcsolatával. Világos volt számukra, hogy egyedül a pápa nyújtott jelentősebb anyagi támogatást a török ellen. Werbőczy római követsége idején baráti kapcsolatba került Medici bíborossal, a későbbi VII. Kelemen pápával. Az 1521-es wormszi birodalmi gyűlésen Werbőczy magyar követként vett részt. Meghívta ebédre Luthert, akit megkísérelt megtéríteni – természetesen hiába. A birodalmi gyűlésre utazva Bécsben Werbőczy kinyomatta Ambrosius Catherinus olasz domonkos Luther-ellenes munkáját.

A nemesség törvényekkel is igyekezett visszaszorítani az új vallási tanításokat. Az 1523-as országgyűlés Luther híveire mint nyilvános eretnekekre és Szűz Mária ellenségeire fej- és jószágvesztés kimondását kérte a királytól. 1524-ben már a máglya is szóba került. Ezt az 1525-ös rákosi országgyűlés oly módon fogalmazta meg, hogy az összes lutheránust ki kell az országból irtani, és szabadon el kell őket égetni. Néhány szórványos esetről tudunk, gyakorlatilag azonban nemigen üldözték őket. Különösen Szalkai primás állt ki a katolicizmus védelmében. A büntetlenség érthető, hiszen a királyi udvarban viszonylagos védelmet élvezhettek a lutheri tanok követői, a szabad királyi és a szász városokban pedig az evangélikus tanításokkal rokonszenvező városi vezetőség nem volt hajlandó szigorúan fellépni velük szemben.

Tájékoztató irodalom

1. A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-IG. Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1964.
2. Aradi Nóra–Feuerné Tóth Rózsa–Galavics Géza–Marosi Ernő: A MŰVÉSZET TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON. A HONFOGLALÁSTÓL NAPJAINKIG. Budapest, 1983.
3. Feuerné Tóth Rózsa: RENESZÁNSZ ÉPÍTÉSZET MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1977.
4. Gerézdí Rabán: A MAGYAR VILÁGI LÍRA KEZDETEI. Budapest, 1962.
5. Hermann Egyed: A KATOLIKUS EGYHÁZ TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1914-IG. München, 1973.
6. Horváth János: A MAGYAR IRODALMI MŰVELTSÉG KEZDETEI. SZENT ISTVÁNTÓL MOHÁCSIG. Budapest, 1931. Reprint kiadás.
7. Horváth János: AZ IRODALMI MŰVELTSÉG MEGOSZLÁSA. MAGYAR HUMANIZMUS. Budapest, 1944. Reprint kiadás.
8. Klaniczay Tibor: A MAGYARORSZÁGI AKADÉMIA MOZGALOM ELŐTÖRTÉNETE. Budapest, 1993.
9. Klaniczay Tibor: PALLAS MAGYAR IVADÉKAI. Budapest, 1985.
10. Kubinyi András: A JAGELLÓ-KORI ÉRTELMISÉG. AZ ÉRTELMISÉG MAGYARORSZÁGON A XVI-XVII. SZÁZADBAN. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 7–21.
11. Tarnai Andor: „A MAGYAR NYELVET ÍRNI KEZDIK”. IRODALMI GONDOLKODÁS A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON. Budapest, 1984.
12. V. Kovács Sándor: ESZMETÖRTÉNET ÉS RÉGI MAGYAR IRODALOM. Budapest, 1987.
13. Zoványi Jenő: A REFORMÁCIÓ MAGYARORSZÁGON 1605-IG. Budapest, 1922. (Reprint, 1986.)

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

- 1301. január 14. III. András király halála.
- 1301. május 13. előtt. Károly Róbert első megkoronázása.
- 1301. augusztus 27. Vencel (László) megkoronázása.
- 1301–1303. Boccasini Miklós pápai legátus Magyarországon.
- 1302ősz. Károly Róbert támadása Buda ellen.
- 1303. május 31. VIII. Bonifác pápa állásfoglalása Károly Róbert mellett.
- 1304 nyara. László király távozása Magyarországról.
- 1304 augusztus 24. Károly Róbert szövetsége Habsburg Rudolf osztrák herceggel.
- 1304 ősz. Károly Róbert hadjárata Csehországba.
- 1305. december 6. Ottó megkoronázása.
- 1306 tavasza. Károly Róbert hadjárata Észak-Magyarországon.
- 1307. május. Udvardi zsinat.
- 1307. június 1. Buda Károly Róbert hűségén.
- 1307 nyara. Ottó Kán László fogságában.
- 1307. október 10. Rákosi országos gyűlés.
- 1308. november 10. Kékesi egyezség.
- 1308. november 27. Pesti országos gyűlés.
- 1308. december. Budai zsinat.
- 1308–1311. Gentilis pápai legátus Magyarországon.
- 1309. június 15. Károly Róbert másodszori megkoronázása.
- 1310. augusztus 27. Károly Róbert harmadszori megkoronázása.
- 1311. Károly Róbert hadjárata Csák Máté ellen.
- 1312. június 15. Rozgonyi csata.
- 1313. Püspökök budai tanácskozása.
- 1314. Károly Róbert szövetsége Habsburg Frigyes osztrák herceggel.
- 1314–1317. Károly Róbert harcai a Kőszegiek ellen.
- 1315. János cseh király háborúja Csák Máté ellen.
- 1316. Károly Róbert védlevele külföldi kereskedők számára.
- 1317. Szerbiai háború, Macsó elfoglalása. Sikerek a tartományurak ellen: debreceni csata, dévai csata, Adorján, Visegrád, Komárom, Nyevicek elfoglalása.
- 1318. február. Püspökök kalocsai tanácskozása.
- 1318 nyara. Topai csata.
- 1319. Szalafői csata, Kőszeg elfoglalása. Szerbiai hadjárat.
- 1320. Bonchidai csata.
- 1320. július 6. Károly Róbert házassága Erzsébet lengyel királyleánnyal.
- 1320. november. Püspökök és nemesek székesfehérvári tanácskozása.
- 1321. március 18. Csák Máté halála.

1321. Ősze. Csicsó elfoglalása.
1322. Subics Mladen foglyul ejtése. Mühldorfi csata.
1323. január 6. Új, jó pénz verése. február A magyar–osztrák szövetség megújítása.
1323. nyár vége. Babonics János legyőzése.
1324. Az erdélyi nemesség terhek alóli mentesítése.
1325. Aranyforint verése, a nemesérc-monopólium bevezetése.
1326. április 24. A Szent György-lovagrend megalapítása.
1326. A Kőszegiek és a Babonicsok lázadása.
1327. február 13. Nagyszombati királytalálkozó.
1327. május 17. Károly Róbert intézkedése a bányászat fejlesztésére.
1328. A magyarok és csehek győzelme a Lajtánál az osztrákok ellen, brucki béke. Úriszék tartásának engedélyezése.
1329. Ezüstgaras verése.
1330. április 17. Záh Felician merénylete. Magyar fegyveres segítség Lengyelországnak. Havasalföldi hadjárat, poszadai vereség.
1331. Magyar–osztrák szövetség Csehország ellen.
1332. Béke a csehekkel.
- 1333–1334. Károly Róbert Nápolyban.
1335. november 1. körül. Visegrádi királytalálkozó.
1336. A Kőszegiek és a Babonicsok átállása az osztrák hercegek szolgálatába. A pénzűjítás részleges megszüntetése, a portális adó kivetése.
- 1336–1337. Károly Róbert osztrákellenes fellépései.
1338. Károly Róbert szerződése Károly morva őrgróffal. Károly Róbert intézkedései a valutareformról és a nemesérc-monopóliumról. Magyarországi főpapok panaszai Károly Róbert ellen XII. Benedek pápához.
1339. Lengyel trónöröklési szerződés. A macsói és a kucsói bánság elvesztése.
1341. Az első ismert pallosjog-adományozás.
1342. július 16. Károly Róbert halála.
1342. július 21. I. (Nagy) Lajos megkoronázása. A macsói és a kucsói bánság visszaszerzése. A nádori bíraskodás kúriába helyezése. Királyi utasítás megyegyűlések tartására.
- 1343–1344. Erzsébet királyné Nápolyban.
1344. Havasalföld meghódolása. Hadjárat Horvátországba a Nelipicsek ellen.
- 1344–1345. Keresztes hadjárat a litvánok ellen.
1345. Visszatérés az ezüstvalutához. Hadjárat a lázadó horvát urak ellen. I. Lajos segítségnyújtása III. Kázmér lengyel királynak.
1345. szeptember 18/19. András herceg meggyilkolása. I. Lajos szövetsége a Habsburgokkal.
- 1345–1346. Zára ostroma és eleste. Székelyek becsapásai Moldvába a tatárok ellen.
- 1347–1348. Első nápolyi hadjárat.
1348. Nyolcéves fegyverszünet Velencével. Szövetség Genovával.
1349. június. Egyéves magyar–nápolyi fegyverszünet. Pestisjárvány Magyarországon.
1350. Második nápolyi hadjárat.
1351. Első litván hadjárat.
1351. november–december. Országgyűlés, dekrétum.
1352. Második litván hadjárat, Belz vára meghódolása. Halics és Lodomeria Lengyelországhoz kerülése. Magyar–nápolyi béke. Szövetség Genovával.
1353. I. Lajos házassága Kotromanics Erzsébettel, a boszniai bán leányával.
1354. Harmadik litván hadjárat.
- 1354–1355. Hadjáratok Szerbia ellen, Hercegovina és Klissza elfoglalása.
1355. I. Lajos segítése II. Albert osztrák hercegnek.

1356. I. Lajos szövetsége II. Alberttel.
1356–1358. Magyar–velencei háború.
1358. február 18. Zárai béke.
1359. Háború Szerbia ellen, a kruseváci csata.
1360. Nagyszombati királytalálkozó.
1361. I. Lajos szövetsége IV. Rudolf osztrák herceggel.
1362. Feszültség IV. Károly császár és I. Lajos között.
1363. Boszniai hadjárat.
1364. Brünni béke. Kis Károly herceg Magyarországra kerülése.
1365. Toldi Miklós Itáliában zsoldosvezér. Hadjárat Bulgáriába, Vidin elfoglalása. Magyarországtól függő román vajdaság alakulása Moldvában.
1366. A bizánci császár budai tárgyalása.
1366–1369. Bolgár bánság fennállása magyar uralom alatt.
1367. A pécsi egyetem alapítása.
1368. Magyar–lengyel kereskedelmi egyezmény. Havasalföldi hadjárat, Szörényvár elfoglalása.
1369. Pozsonyi királytalálkozó. Az első magyarországi céh írásbeli felbukkanása.
1370. november 17. I. Lajos lengyel királlyá koronázása.
1371. I. Lajos és az osztrák hercegek egyezsége.
1372. Mária és Zsigmond eljegyzése. Magyarországtól függő orosz vajdaság alakulása Halicsban és Lodomériában.
1372–1373. Magyar csapatok harca Velence ellen Padova oldalán.
1373. Kassai lengyel rendi gyűlés.
1374. A titkos kancellária létrejötte.
1375. Havasalföldi hadjárat (I. Lajos „török” háborúja). Udvari igazságügyi panaszfelvevő hivatal felállítása.
1375–1376. A nagypecsét megosztása.
1376. Magyar–lengyel incidens Krakkóban.
1377. Negyedik litván hadjárat, Lodomér, Belz, Helm elfoglalása.
1378. A városbíróság a tárnokmesteré.
1378–1381. Európai koalíció háborúi Velence ellen.
1379. Mária a lengyel trón örököse.
1381. Kis Károly Nápoly trónján. Torinói béke. Remete Szent Pál testének Magyarországra szállítása.
1382. szeptember 10. I. Lajos halála.
1382. szeptember 17. Székesfehérvárott Magyarország uralkodójává koronázzák Nagy Lajos idősebb leányát, a 11 éves Máriát (1382–1395). Jegyese, Luxemburgi Zsigmond a leendő király. Mária nevében anyja, Erzsébet uralkodik Garai Miklós nádor támogatásával. A lengyel trón öröklése függőben marad.
1384. augusztus. Bárói felkelés tör ki Erzsébet uralma ellen, aki Máriát Zsigmond helyett a francia király öccsével kívánja összeházasítani. A felkelők egy része III. (Durazzói) Károly nápolyi királyt, az Anjou-dinasztia egyetlen élő férfitagját hívja meg a magyar trónra.
1384. október 15. Nagy Lajos ifjabb leányát, Hedviget Krakkóban lengyel királlyá koronázzák. A lengyel–magyar perszonálunió megszűnik.
1385. szeptember. Károly nápolyi király partra száll Dalmáciában. Erzsébet kibékül Zsigmond híveivel, aki nőül veszi Máriát.
1385. november. Károly-párti országgyűlés Budán a köznemesség tömeges részvételével. Zsigmond Csehországba menekül, Mária lemond a trónról.
1385. december 31. Károlyt Székesfehérvárott királlyá koronázzák (II. Károly, 1385–1386).

1386. február 7. Erzsébet hívei merényletet követnek el II. Károly ellen. A király február 24-én belehal sebeibe. Hívei, élükön Horváti János bánnal és testvéreivel, Károly kiskorú fiát, László nápolyi királyt („Nápolyi” Lászlót) ismerik el a magyar trón örökösének, és a délvídeken fellázadnak Mária uralma ellen.
1386. február 18. Hedvig lengyel királynő férjhez megy Jagelló litván nagyfejedelemhez, akit lengyel királlyá koronáznak. A Jagelló-dinasztia 1572-ig uralkodik Lengyelországban. Halics 1387-re lengyel uralom alá kerül.
1386. április. A királynők Vencel cseh király követelésére visszafogadják az udvarba Zsigmond őrgrofot. Az északnyugati megyék Zsigmond unokatestvérei, Jodok és Prokop morva őrgrofok kezén maradnak zálogul.
1386. július 25. A nápolyi párt vezére, Horváti János Garánál foglyul ejti Máriát és Erzsébetet. Garai Miklós elesik.
1387. január. Horváti megfojtatja Erzsébetet a dalmáciai Novigrád várában.
1387. március 31. Zsigmondot Székesfehérvárott királlyá koronázzák. Előtte kénytelen ligát kötni az őt megválasztó főurakkal.
1387. június 4. Zsigmond hívei kiszabadítják fogságából Mária királynőt.
1388. tavasz. Zsigmond kivégezteti a nápolyi párt néhány elfogott vezetőjét, köztük Hédervári „Kont” Istvánt.
1388. május 22. Zsigmond elzalogosítja a brandenburgi őrgrofságot unokatestvérenek, Jodok morva őrgrofnak.
1389. január 1. Jodok őrgrof visszabocsátja magyar uralom alá a zálogban bírt Pozsonyt. A Prokop őrgrof kezén maradt Pozsony és Nyitra megyei várakat Zsigmond fegyverrel szerzi vissza 1390-1394 között.
1389. június. A rigómezei csata. Szerbia török vazallusállam lesz. 1389–1392 között Zsigmond négy hadjáratot vezet a szerbek és törökök ellen.
1390. Az első török betörés Magyarország területére.
1394. július. A nápolyi párt bukása. Horváti János Boszniában Zsigmond fogságába esik, és Mária királynő Pécsen kivégezteti. Horvátország és Dalmácia újból elismeri Zsigmond fennhatóságát.
1394. Havasalföld első ízben kerül török uralom alá. Az első török betörés Erdély területére.
1395. május 17. Mária királynő halála.
1395. nyár. Zsigmond kiveri a törököket Havasalföldről. Helyreállítja Mircse vajda uralmát, aki haláláig (1418) Magyarország vazallusa marad.
1395. október 6. Az óbudai egyetem alapítása. (1419 körül megszűnik.)
1396. szeptember 28. I. Bajezid szultán a bulgáriai Nikápolynál megsemmisíti Zsigmond lovagseregét.
- 1396–1397. Nápolyi párti felkelés Szlavóniában Zsigmond ellen a két Lackfi István vezetésével.
1397. február 22. a Lackfiakat meggyilkolják, a mozgalmat elfojtják.
1397. október. A temesvári országgyűlés. Kimondja a telekkatonaság felállítását, és elrendeli az egyházi vagyon megadóztatását.
1399. Velence megtagadja a torinói békében (1381) vállalt évi adó fizetését.
1401. április 28. Az országnagyok Visegrádon letartóztatják Zsigmondot.
1401. október 29. Zsigmond Garai Miklós közvetítésével kiszabadul fogságából.
- 1401–1402. Dalmácia Horvátország nagy részével együtt László nápolyi királynak hódol.
1402. július 14. Timur Lenk az ankarai csatában legyőzi és foglyul ejti I. Bajezid szultánt. Az oszmán birodalom válsága 1413-ig tart.
- 1402–1403. Magyar népmozgalom Budán a német kereskedőpolgárság uralma ellen.
1402. augusztus 16. Zsigmond IV. (Habsburg) Albert osztrák herceget teszi meg örökösévé, és ezt szeptember 21-én elfogadtatja az előkelők pozsonyi gyűlésével.

1403. január–október. A bárók felkelése Zsigmond ellen Kanizsai János érsek és Bebek Detre volt nádor vezetésével. László nápolyi királyt hívják meg a trónra, és augusztus 5-én Zárában megkoronázzák.
1403. október. A felkelő bárók amnesztia fejében meghódolnak.
1403. november. László hazatér Nápolyba.
- 1403/04. Lazarevics István szerb fejedelem Zsigmond vazallusa lesz.
1404. április 6. Zsigmond királyi hozzájáruláshoz (placetum regium) köti a pápai bullák kihirdetését, mivel a pápa a nápolyi pártot támogatja.
1405. április 15. Zsigmond törvénye a királyi városok és a pénzügyek szabályozására („városi dekrétum”).
1405. november. Zsigmond nőül veszi a stájer Cillei Hermann gróf leányát, Borbálát.
- 1406–1408. A központi bíróságok Visegrádról Budára költöznek.
1408. Zsigmond két hadjáratban hódolatra kényszeríti a boszniai nagyokat.
1408. december 12. Zsigmond a Bosznia feletti győzelem alkalmából megalapítja a Sárkányos Társaságot („Sárkányrend”).
1409. július 9. László nápolyi király dalmáciai birtokait és jogait eladja a velencei köztársaságnak, amely 1410-ben háborút indít Dalmácia elfoglalásáért.
1410. Zsigmond kibékül XXIII. János pápával.
1410. szeptember 20. A német választófejedelmek egy része római királlyá választja Zsigmondot.
1411. július 21. A német választófejedelmek egyhangúlag elismerik Zsigmondot a birodalom uralkodójának („római királynak”).
1411. július. Zsigmond nagy birtokokat adományoz Magyarországon a szerb fejedelemnek.
1412. november 8. A szepességi 16 város elzáróztatása Lengyelországnak.
- 1412–1419. Zsigmond első nyugati útja.
1413. április 17. Zsigmond fegyverszünetet köt Velencével, amely megtarthatja dalmáciai hódításait.
- 1413–1421. I. Mehmed szultán újból megszilárdítja az oszmán birodalmat.
1413. Hervoja „nagyvajda” bosnyák főúr a törökökhöz pártol. Megszűnik a magyar befolyás Boszniában.
1414. Az első török betörés Szlavóniába.
- 1414–1418. A konstanzi egyetemes zsinat.
1414. december 24. Zsigmond megérkezik Konstanzba.
1415. július 6. A konstanzi zsinat máglyahalálra ítéli Husz Jánost.
1415. július. A magyar országnagyok veresége a boszniai Dobojnál.
1415. július–1417. január. Zsigmond aragóniai, párizsi és londoni diplomáciai körútja az egyházszakadás felszámolására.
1417. szeptember 19. A konstanzi zsinaton a bíborosi kollégium bullában megerősíti a magyar királyok főkegyúri jogát.
1417. november 11. V. Márton pápa megválasztásával véget ér az 1378 óta tartó egyházszakadás.
1418. január 31. Meghal Mircse havasalföldi vajda. Országá hamarosan a magyar és török párt harcának színhelyévé válik.
1418. április 19. Feloszlik a konstanzi zsinat.
1418. május 21. Zsigmond hazaindul Konstanzból.
1419. augusztus 16. Meghal Vencel cseh király, Zsigmond bátyja. A husziták átveszik az uralmat Csehországban.
1419. Ősz. Zsigmond Magyarországhoz csatolja Szörény várát. Ezt követően (1419–1428) végvárak sora épül az Al-Duna mentén a török támadások elhárítására.
1420. március 17. Zsigmond a sziléziai Boroszlóban kihirdeteti a husziták elleni keresztes háborút elrendelő pápai bullát.

1420. június. Az újabb velencei–magyar háborúban (1418–1420) velencei kézre kerül Trau és Spalató. A dalmáciai magyar uralom megszűnik.
1420. július 28. Zsigmondot a prágai várban cseh királlyá koronázzák.
1420. november 1. Vereséget szenved a huszitáktól a Prága melletti Vyšehradnál.
1421. október 28. V. Albert osztrák herceg nőül veszi Zsigmond leányát, Erzsébetet.
- 1421–1451. II. Murád szultán.
1426. május. A tatari szerződés. Zsigmond elismeri Brankovics Györgyöt Szerbia örökösének, de kiköti, hogy Nándorfehérvár és Galambóc magyar kézre kerül.
1427. október. Zsigmond birtokba veszi Nándorfehérvárt. Galambócot a törökök foglalják el.
1427. A legkorábbi adóösszeírások.
- 1428–1434. Huszita hadjáratok Észak-Magyarországon.
1428. június. Zsigmond veresége Galambóc ostrománál II. Murád szultántól.
1429. Zsigmond a Német Lovagrendre bízta a szőrényi bánságot.
- 1430–1434. Zsigmond második nyugati útja.
1431. március 3. Megnyílik a bázeli egyetemes zsinat.
1431. november 28. Zsigmondot Milánóban Itália királyává koronázzák.
1432. Zsigmond javaslata a hadsereg megreformálására.
1433. május 31. IV. Jenő pápa Rómában császárrá koronázza Zsigmondot.
1433. november 30. A bázeli zsinat békét köt a husziták mérsékelt szárnyával, a kelyhesekkel („prágai kompaktátát”).
1434. május 30. A huszita taborítók veresége Lipanynál a kelyhesektől és a katolikusoktól.
1435. március. A pozsonyi országgyűlés. Zsigmond dekrétumai a hadügy és a bírászkodás reformjáról.
1436. január. Zsigmond Székesfehérvárott kiegészíti a cseh rendek követivel.
1436. augusztus 23. Zsigmond cseh királyként bevonul Prágába.
1437. Az erdélyi parasztfelkelés.
1437. december 9. Zsigmond meghal a morvaországi Znojmban.
1437. december 18. Az országnagyok Pozsonyban királlyá választják Zsigmond vejét, Albert osztrák herceget (1437–1439).
1438. január 1. Megkoronázzák.
1439. május. Országgyűlés Budán, egyúttal felkelés az idegen kereskedők ellen.
1439. május 29. Albert dekrétumában kénytelen visszavonni Zsigmond reformjainak nagy részét.
1439. augusztus 18. Szendrő török kézre kerül. A szerb fejedelemség megszűnik, Brankovics magyarországi birtokaira menekül.
1439. október 27. Albert halála.
1440. április. II. Murád szultán több hónapon át sikertelenül ostromolja Nándorfehérvárt.
1440. március 8. A magyar rendek küldöttsége III. (Jagelló) Ulászló lengyel királyt hívja meg a magyar trónra.
1440. május. Ulászló bevonul Budára.
1440. május 15. Albert özvegye, Erzsébet királyné megkoronáztatja három hónapos fiát, Lászlót (V. László, 1440–1457).
1440. június 29. A rendek érvénytelenítik V. László koronázását.
1440. július 17. Ulászlót egy alkalmi koronával magyar királlyá koronázzák (I. Ulászló, 1440–1444). Polgárháború tör ki V. László és I. Ulászló hívei között, amely megszakításokkal 1445-ig tart. Giskra János cseh zsoldosvezér László főkapitányaként a Felvidék jelentős részét hatalma alá hajtja.
1440. november 22. Erzsébet III. Frigyes római király felügyeletére bízta V. Lászlót és a szent koronát.

1441. január. A bátaszéki győzelem után Ulászló Újlaki Miklósról és Hunyadi Jánosra bízta Kelet-Magyarország kormányzását. Innen számítható Hunyadi politikai karrierje.
1442. március 22. Hunyadi győzelme Gyulafehérvárnál Meződ bég felett.
1442. szeptember. Hunyadi győzelme a Jalomica (Ialomița) folyónál a ruméliai beglerbég felett.
1442. december 17. Erzsébet királyné meghal. Pártjának vezetését III. Frigyes veszi át V. László gyámjaként.
1443. október–1444. január. A „hosszú hadjárat”.
1444. április 24. Ulászló és a magyar rendek a székesfehérvári országgyűlésen csatlakoznak a pápa vezetete koalícióhoz, amelynek célja a törökök európai uralmának megdöntése.
1444. augusztus 4. I. Ulászló szegedi esküjében megfogadja, hogy a szultánnal kötendő béke érvénytelen lesz.
1444. augusztus 15. A váradi „hamis” béke. Brankovics visszakapja Szerbiát a szultántól, ennek fejében magyarországi birtokainak nagy részét Hunyadinak engedi át.
1444. november 10. A várnai csata. Ulászló elesik.
1445. április V. László és Ulászló hívei kibékülnek, elismerik Lászlót magyar királynak, és hét főkapitányt választanak.
1445. nyár. III. Frigyes elfoglalja az ország nyugati határvárait (Kőszeg, Kismarton). Párthívei, a Cilleiek uralomra jutnak Szlavóniában.
1446. június. A rákosi országgyűlés kormányzóvá választja Hunyadit.
1447. június 1. A radkersburgi fegyverszünet osztrák kézen hagyja III. Frigyes hódításait.
- 1447–1452. Hunyadi négy sikertelen felvidéki hadjárata Giskra ellen.
1448. június. Hunyadi és a rendek békét kötnek Cillei Ulrikkal, aki megtartja szlavóniai hódításait.
1448. október 17–19. Hunyadi veresége a szerbiai Rigómezőn II. Murád szultántól.
1451. Hunyadi veresége Giskrától a Losonc melletti Szentkirály erődnél.
- 1451–1481. II. („Hódító”) Mehmed szultán. A török birodalom nagyarányú terjeszkedésbe kezd a Balkánon.
1452. szeptember 4. Az osztrák rendek kiszabadítják V. Lászlót III. Frigyes gyámsága alól.
1452. december 31. Megszűnik Hunyadi kormányzói megbízatása.
1453. január. Pozsonyi országgyűlés. Hunyadi Beszterce grófja és az ország főkapitánya lesz.
1453. május 29. II. Mehmed elfoglalja Konstantinápolyt.
1454. október 2. Hunyadi győzelme Kruševacnál a törökök felett.
1455. június. Szerbia nagy része újból török uralom alá kerül. Kapisztrán János Magyarországra érkezik, hogy keresztesháborút hirdessen a törökök ellen.
1456. július 4. II. Mehmed megkezdte Nándorfehérvár ostromát. Július 22. döntő vereséget szenved Hunyaditól és a vár felmentésére érkezett kereszteselektől.
1456. augusztus 11. Hunyadi halála.
1456. október 23. Kapisztrán János halála.
1456. november 9. Hunyadi László törbe csalja és meggyilkoltatja Cillei Ulrikot, és hatalmába keríti V. Lászlót, akivel országos főkapitánnyá nevezeti ki magát.
1457. március 16. Az országnagyok halálra ítélik és kivégeztetik Hunyadi Lászlót. A Hunyadi-párt nyílt felkeléssel válaszol.
1457. november 23. V. László Prágában meghal.
1458. január 12. A Szilágyi testvérek és Garai László nádor Szegeden megegyeznek Hunyadi Mátyás királlyal választásában. (Mátyás feleségül venné Garai leányát.)
1458. január 24. Mátyás királlyal választása Budán.
1458. január 24. után. Szilágyi Mihályt kormányzóvá választják, az új kormányzó szentesíti a megszavazott törvényeket.

1458. február 8. Az országhatár közelében lévő Morva Stražnicen Podjebrád György cseh kormányzó megállapodik Mátyással és a Szilágyi testvérekkel: Mátyást szabadon engedik, az pedig megígéri Podjebrád leánya feleségül vételét.
1458. február 14. Mátyást trónra ültetik a budai Nagyboldogasszony templomban, ezzel jogilag átveszi a királyi hatalmat.
1458. június 8. Mátyás szentesíti a pesti országgyűlés törvényeit.
1458. július–augusztus fordulója. Szilágyi Mihály lemond a kormányzóságról.
1459. január 5. december 6-ára Szegedre összehívott országgyűlés törvényeit Mátyás szentesíti.
1459. február 10. 10 főpap és 36 világi úr hűségnyilatkozata Mátyás iránt.
1459. február 17. Újlaki Miklós németújvári várában a Garai–Újlaki párt királlyá választja III. Frigyes császárt.
1459. április 7. és 12. Körmenten kétszer vív csatát III. Frigyes és támogatói serege a Szentmártoni Nagy Simon vezette királyi csapatokkal. Az első Frigyesék nyerik meg, majd Újlaki kivonja csapatait a császári seregből, így a második csatát a királyi csapatok nyerik meg. Ezzel megszűnt az inváziós veszély.
1459. június 29. A török elfoglalja az al-dunai Szendrő várát, ezzel Szerbia török kézre kerül.
1460. április 19. előtt. Budai országgyűlés. Végzeménye nem maradt fenn, csak annyit tudunk, hogy adót szavazott meg.
1461. május 1. Mátyás budai házassága Podjebrád Katalinnal.
1462. április–május fordulója. Giskra János Maros-menti uradalmak átengedése fejében kiegyezik Mátyással. Ezzel gyakorlatilag megszűnik a Felvidéket pusztító huszita háború.
1462. május 28. Országgyűlést tartottak Budán, törvényeit a király szentesíti.
1463. március 29. Mátyás szentesíti a Tolnavárott tartott országgyűlés törvényeit. Ezek főleg a tervezett törökellenes hadjárattal foglalkoznak.
1463. július 19. Bécsújhelyi béke a magyar király és III. Frigyes közt. A császár visszaadja a nála levő Szent Koronát, amennyiben viszont Mátyás törvényes örökös nélkül halna meg, Magyarország III. Frigyesre, illetve leszármazottjaira száll.
1463. ősz. Mátyás megkísérli a nyáron török kézre került Bosznia felszabadítását. December 25-én elfoglalja Jajcát, Bosznia fővárosát.
1464. február. Meghal Podjebrád Katalin magyar királyné.
1464. március 29. A székesfehérvári országgyűlés alkalmával megkoronázzák Mátyást a megszerzett Szent Koronával.
1464. április 6. A székesfehérvári koronázási cikkelyek, amelyek mintegy alaptörvénynek számítottak. Átírja az 1222-es Aranybullát, az 1351-es törvényeket, és az 1435. március 8-akat is. A koronázással kezdődnek Mátyás igazgatási, bírósági és pénzügyigazgatási reformjai.
1464. utolsó hónapjai. Mátyás újabb boszniai hadjárata nem különösen eredményes.
1466. február 23-án Budán összegyűlt országgyűlés törvényei nem maradtak fenn: a török és „más ellenségek” elleni hadjárattal foglalkoztak.
1467. márciusában országgyűlést tartottak Budán. Ez többek közt az adóval és a harmincadvámval foglalkozott. Megszüntette az utóbbit, valamint a kamara haszna nevű adót, de új néven – koronavám és királyi kincstár adója – visszaállította, így a korábbi mentességek érvényüket veszítették.
1467. július 20. Megalakul az új pozsonyi egyetem (Academia Instropolitana). Fő támogatója Vitéz János esztergomi érsek (1465–1482) volt, halála után elenyészett.
1467. augusztus 18. Főleg az 1467-es törvény miatt az erdélyi három nemzet (a hét magyar megye, a szász és a székely székelyek) Kolozsmonostoron szövetkeznek Mátyás ellen. Elöljárójukká választják a három erdélyi vajdát: Szentgyörgyi és Bazini János és Zsigmond grófokat, valamint Ellerbach Bertoldot, továbbá Szapolyai Imrét és Istvánt. Ezzel kítör az erdélyinek nevezett lázadás, noha az kiterjedt Északkelet- és Dél-Magyarországra is.

1467. szeptember. Mátyás erdélyi hadjárata során felszámolja a lázadást, a vezetőknél megkegyelmez, de több magyar, székely és szász előkelőt kivégeztet.
1467. december 15. Mátyás vereséget szenved Nagy István moldvai vajdától. Elesik Daróci János székelyispán is.
1469. március 31. A magyar király a császár szövetségeseiként hadat üzen az Ausztriába betört Podjebrád Viktorinnak, György cseh király fiának.
1468. április 8. A cseh katolikus rendeket Mátyás oltalma alá fogadja a huszita Podjebrád György cseh király ellen.
1468. április vége. A magyar és császári csapatok kiűzik a cseheket Ausztriából. Mátyás a pápa biztatására megindult Csehország ellen.
1468. szeptember 29. A király szentesíti a pozsonyi országgyűlés törvényeit.
1469. május 3. A cseh katolikus rendek Olomouchban (Olmütz) Mátyást királyukká választják, aki felveszi a cseh királyi címet.
1470. február 11–március 11. III. Frigyes császár és Mátyás csúcstalálkozója Bécsben. Eredménytelensége végleg megrontja a két uralkodó kapcsolatát.
1470. november 24. után az uralkodó szentesíti a budai országgyűlés által megszavazott cikkeket, ezek elsősorban adó- és hadügyi vonatkozásúak.
1471. május 27. A Kutna Hora-i cseh országgyűlés a március 21-én meghalt Podjebrád György király helyére nem Mátyást, hanem Jagelló Ulászlót, IV. Kázmér lengyel király legidősebb fiát választja meg.
1471. július–augusztus. Vitéz János esztergomi érsek, Janus Pannonius pécsi püspök, a Tuz testvérek, Rozgonyi Rajnárd és mások vezetésével összeesküvés szerveződik Mátyás ellen. Az erről értesülő uralkodó hadsereggel visszatér a cseh harcterről.
1471. szeptember 18. A király szentesíti a budai országgyűlés törvényeit. Ezek enyhíteni igyekeznek a rendek sérelmein.
1471. szeptember 20. Az összeesküvők által behívott trónkövetelő, Kázmér lengyel herceg (Ulászló cseh király öccse) hadat üzen Mátyásnak.
1471. szeptember 21. Tíz magyar főpap és 36 főúr hűségnyilatkozata Mátyás iránt.
1471. november 10. előtt. A király az összeesküvéshez nem csatlakozó és az összeesküvők ellen az uralkodót támogató Újlaki Miklósnak adja Boszniának a töröktől visszaszerzett részét királyi címmel. (Újlaki Miklós haláláig bosnyák király: 1471–1477.)
1471. december 26. Kázmér lengyel herceg elhagyja az országot. A Vitéz összeesküvés összeomlott.
1472. március 27. A Tuz család kezén levő szlavóniai Medvevárban meghal az összeesküvés egyik vezetője, a költő Janus Pannonius.
1472. március 1. A király lefogatja az összeesküvő Vitéz János prímást. (Később kiengedi, de Vitéz augusztus 8-án meghal.)
1472. május 1. Mátyás szentesíti a budai országgyűlés törvényeit.
1473. június 5. Budán Hess András nyomdájában megjelenik a *Chronica Hungarorum* (Budai Krónika).
1474. február 8. A törökök betörnek az országba és felgyújtják Nagyváradot.
1474. március 11. Ulászló cseh király Nürnbergben szövetséget köt III. Frigyes császárral Mátyás ellen. Két nap múlva apja, IV. Kázmér lengyel király is csatlakozik a szövetséghez.
1474. augusztus 1. Mátyás csapataival Sziléziába indul a várható cseh–lengyel és esetleges osztrák támadás kivédésére.
1474. október 2. A budai országgyűlés – a király távollétében – törvényt hoz. Megszavazza ugyan az adót, de csorbítani igyekszik a király befolyását a rendes királyi jövedelmek felett. Az adózás rendi ellenőrzés alá kerülne.

1474. december 8. Mátyás és Ulászló fegyverszünetet köt. A Mátyást korábban Boroszlóban ostromló lengyel–cseh hadak élelmezési nehézségek miatt kénytelenek voltak visszavonulni.
1475. május 29. A király szentesíti a budai országgyűlés cikkelyeit. Erre a diétára nemcsak a nemességet hívta meg fejenként Mátyás, hanem több mint tíz éve először újra a városokat is.
1475. október 15. A király teljes hadseregével török elleni hadjáratra indul.
1476. február 15. Mátyás hosszú ostrom után elfoglalja a török által nemrég felépített Száva-parti Szabács várát. A nagy támadó hadjáratnak ez volt az egyetlen eredménye.
1476. február 19. táján. A király távollétében összegyűlt budai országgyűlés ugyan megszavazta az adót, de cikkelyei megerősítését az uralkodó elhalasztotta.
1476. október 15. A Pécsen tartott országgyűlés törvényeit megerősítette a király, azok azonban nem maradtak fenn.
1476. december 12. Székesfehérvárott megkoronázzák Mátyás új menyasszonyát, Aragóniai Beatrixot, a nápolyi király leányát.
1476. december 22. Mátyás és Beatrix esküvője Budán.
1477. június 12. A király hadat üzen III. Frigyes német császárnak.
1477. december 1. Gmunden–korneuburgi béke. (A császár az előbbi, Mátyás az utóbbi városban írja alá.) A magyar király visszaadja az elfoglalt osztrák területeket, a császár viszont hűbérúrként beiktatja Mátyást a cseh királyságba és a választófejedelemségbe, valamint hadikárpótlást fizet.
1478. március 29. A király szentesíti a budai országgyűlés törvényeit. Ez szünteti meg a macsói bán úgynevezett nyolcados törvényszékét, ezzel feltucatnyi délmagyarországi megye visszakerül közvetlen királyi igazgatás és törvénykezés alá.
1479. április 2. Magyar–lengyel békeszerződés. Mátyás lemond szövetségesei, a Német Lovagrend és az ermlandi püspök támogatásáról.
1479. július 21. Az olomouci (olmützi) csúcstalálkozón Mátyás és Ulászló cseh király ratifikálják a már az előző évben megkötött cseh–magyar békét. Mindkét király megtartja a cseh királyi címet, Ulászló hatalma a tulajdonképpeni Csehországra, Mátyásé Morvaországra, Sziléziára és Lausitzra terjed ki. Ezeket a tartományokat Csehország Mátyás halála után 400 000 aranyforintért visszaválthatja.
1479. október 13. Báthori István országbíró és Kinizsi Pál temesi ispán Kenyérmezőnél megveri a törököket.
1479. október 21. Mátyás birtokokat adományoz az 1473. április 2-án Edelpeck Borbála nevű steini (Ausztia) polgárnőtől született törvénytelen fiának, a későbbi Corvin János hercegnek. Ezzel megkezdődik a herceg esetleges trónutódlásának kiépítése.
1480. július 1. Daud boszniai pasa, aki Mátyás engedélyével Magyarországon áthaladva az osztrák tartományokat támadta, visszamenet magyar felségterületen is pusztít. Mátyás a szultánnál tiltakozik.
1480. szeptember. Mátyás Daud pasa támadását megbosszulandó hadjáratot indít a török ellen.
1480. november–december. A háború során Kinizsi Szerbiából nagyszámú szerbet telepít át a töröktől pusztított dél-magyarországi területre.
- 1480–1481. Hadüzenet nélkül, a gyakori békétárgyalások mellett folyik a magyar-osztrák háború, a magyarok több határszéli várost megszállnak.
1481. július 15. Mátyás szentesíti a budai országgyűlés törvényeit. Ezek főként az egyházi tizeddel foglalkoztak.
1481. szeptember 10. I. Ferdinánd nápolyi király (Mátyás apósa) magyar katonai segítséggel visszafoglalja a törököktől az előző évben elfoglalt Otranto városát.
1481. november. Kinizsi Pál újabb szerb hadjárata.

1482. március 29. Az ekkor befejeződött budai országgyűlésnek csak az adószedést szabályozó rendelkezése ismert.
1482. április közepe. Mátyás hivatalos hadüzenete III. Frigyesnek, mint osztrák hercegnek.
1482. Ötéves török–magyar fegyverszünet.
1484. nyár. Mátyás lecsuktatja Váradi Péter kalocsai érsek főkancellárt, csak a király halála után szabadul, noha a pápa is közbenjár érte.
1485. június 1. Mátyás bevonul a hónapok óta ostromolt Bécsbe.
1485. június 4. előtt. A Vácott tartott országgyűlés határozataiból csak az adószedésre vonatkozót ismerjük. Az országgyűlésről távol maradó király ezen a napon rendeli el Bécsből a megszavazott adó behajtását.
1486. január 25. A király ekkor adja ki a budai országgyűlés által megszavazott és örök érvényűnek szánt nagy törvénykönyvét. Ugyanezen az országgyűlésen fogadták el az ún. nádori cikkelyeket, amelyek a nádori jogkört szabályozták, egyben pedig megválasztották Szapolyai Imrét nádorrá. (1487-ben meghalt.) A nádori cikkelyeket régen 1485-re keltezték.
1487. március 20. A Bécsújhely ostroma idején Ebenfurtban tartott osztrák tartománygyűlés alkalmával veszi fel Mátyás az osztrák hercegi címet.
1487. augusztus 17. Mátyás elfoglalja Bécsújhelyt. Ezzel – Krems kivételével – egész Alsó-Ausztria, valamint Stájerország és Karintia egyes részei a magyar királynak engedelmeskednek.
1488. május 9. János ságani (Szilázia) herceg hadat üzen Mátyásnak. Megkezdődik a következő év tavaszáig tartó ún. glogauai háború.
1488. szeptember. Két évvel meghosszabbítják a magyar–török fegyverszünetet.
1489. második fele. Békétárgyalások Mátyás és III. Frigyes, illetőleg annak fia, Miksa római király között.
1489. június 23. A király megesketi a városokat (és másokat is) Corvin János trónöröklésére.
1489. október. Mátyás felajánlja III. Frigyesnek, hogy amennyiben Corvin Jánost elismeri boszniai és horvát királynak, elfogadtatja a császár magyarországi királyságát.
1490. április 6. Bécsben meghal Mátyás király.
1490. április 25. Mátyás temetése Székesfehérvárott.
1490. május 28. Gyűlekezik a királyválasztó országgyűlés. (Az urak Budán, a nemesek a Rákos mezején.)
1490. június 17. A főpapok és főurak írásba foglalják a Corvin Jánossal történt megegyezést: boszniai király és szlavón hercegi cím ellenében lemond a trónigényről.
1490. július 4. A megegyezés után érkeztek meg Corvin hívei. A herceg velük együtt elvonult, de Báthori István és Kinizsi Pál a Tolna megyei csontmezei csatában megverték Corvin seregét, aki ezzel végleg kiesett a trónjelöltek közül.
1490. július 15. Az országgyűlés Jagelló II. Ulászló cseh királyt választja meg Magyarország uralkodójának. Ellenjelöltjei, akik fegyverrel kísérlik meg igényeik érvényesítését: saját öccse, János Albert lengyel herceg és Miksa római király.
1490. július 31. II. Ulászló a határszéli Farkashidán elfogadja a királyi hatalmat korlátozó választási feltételeket, valamint a Corvin-egyezséget is. (A herceg azonban nem lesz bosnyák király.)
1490. augusztus 31. Miksa visszafoglalja Bécsset.
1490. szeptember közepe. II. Ulászlót királlyá koronázzák Székesfehérvárott.
1490. október 4. II. Ulászló titokban feleségül veszi Beatrix özvegy királynét.
1490. november 19. Miksa elfoglalja Székesfehérvárt.
1490. december közepe. Miksa visszavonul, mert csapatait nem tudja fizetni.
1491. február 20. II. Ulászló megegyezik öccsével, János Alberttel.
1491. ősz. Miután a Dunántúl nagy részét a királyi csapatok megtisztították Miksa csapataitól, északkeleten János Albert újra támad.

1491. november 7. Pozsonyi béke Ulászló és a Habsburgok között. A magyar király elismeri a Habsburgok örökösödését.
1491. december 24. János Albert seregét szétverik.
1492. február 2. Összeül az országgyűlés Budán. Az itt elfogadott törvénykönyv becikkelyezi a választási feltételeket, majd módosításokkal átveszi Mátyás 1486-os törvénykönyvének nagy részét is. A király ugyanakkor Szlavónia számára is szentesít törvényeket. Az országgyűlés alatt (március 7.) a főpapok, főurak, előkelő nemesek és számos város elfogadja a pozsonyi békét.
1493. szeptember 11. A boszniai pasa az udbinai csatában megsemmisíti a horvát bánok hadseregét.
1493. szeptember 28. A budai országgyűlésnek csak az adószedéssel kapcsolatos rendelkezéseit ismerjük.
1494. április 19. A Jagelló-testvérek lőcsei találkozása.
- 1494–1495 fordulója. II. Ulászló legyőzi a lázadó Ujlaki Lőrinc herceget.
1495. március 16. Az augsburgi Fugger cég szerződése a Thurzókkal a magyarországi réz kitermelésére.
1495. április. Hároméves török–magyar fegyverszünet.
1495. június 8. II. Ulászló szentesíti a budai országgyűlés törvényeit. Ez az 1492-es törvénykönyv kiegészítésének számított.
1495. október vége. Országgyűlés Szegeden. Nem maradt fenn a végzemény.
1496. május 13. Országgyűlés kezdődik Budán, végzései nem ismertek.
1497. november. Rákosi országgyűlés, nem hoznak végzeményt.
1498. június 2. II. Ulászló szentesíti a budai országgyűlés végzeményét. Ez név szerint becikkelyezi a bandériumtartásra köteles bárókat, így hozzájárul az arisztokrácia elkülönüléséhez, viszont engedélyezi 16 nemesnek bírósági ülnökké választását, ezek a nemesek a királyi tanácsba is bekerülnek.
1499. augusztus 6. A budai országgyűlésnek csak adózási határozata maradt fenn.
1500. május 8. A király szentesíti a rákosi országgyűlés törvényeit.
1500. július 14. II. Ulászló (öccse, János Albert lengyel király nevében is) csatlakozik a pápa, a francia király és Velence törökellenes szövetségéhez.
- 1500 szeptember vége–november eleje. Fegyveres országgyűlés Bácsott. Háború nem indul, határozata ismeretlen.
1501. május 3. körül. Pesti országgyűlés, végzeménye nem maradt fenn.
1501. szeptember eleje. Tolnavári országgyűlés. Határozatai ismeretlenek.
1501. október–november. Somi Józsa temesi ispán és Corvin János herceg eredményes török elleni hadjáratai.
1502. április 24. körül. A budai országgyűlés végzeménye nem maradt fenn.
1502. szeptember 29. II. Ulászló feleségül veszi Anne de Foix-t (Candale-i Annát) Székesfehérvárott.
1502. október. Újabb magyar hadjárat a Balkánon.
1503. február 22. Hétéves magyar–török fegyverszünet.
1504. május 8. A király szentesíti a rákosi országgyűlés törvényeit.
1504. október 12. Meghal Corvin János.
1505. február 22. A budai országgyűlés eredménytelenül oszlik szét.
1505. október 13. Az ún. „Rákosi végzés”. A rákosi országgyűlés döntése alapján külföldit nem szabad magyar királlyá választani. A király nem szentesíti.
1506. június 24. Székesfehérvárott fegyveres országgyűlést tartanak. A Miksa császár elleni háborúról van szó, amit a rákosi végzés váltott ki.

1506. július 1. Megszületik II. Ulászló fia (a későbbi II. Lajos, 1516–1526). Ez tárgytalanná teszi a Miksa-ellenes háborút. Július 26-án meghal Anna királyné.
1507. április 24. A Rákosmezőn összegyűlt országgyűlés határozatait a király nem szentesíti.
1508. május 27. A rákosi országgyűlés hozzájárul Lajos megkoronázásához.
1508. június 4. Lajos székesfehérvári koronázása.
1510. június 30. előtt Székesfehérvárott országgyűlés kezdődik, ami július 2–5. között Tatán folytatódik. Magyarország csatlakozik a Cambrai-i ligához (Miksa császár és a francia követ Velence-ellenes szövetségéhez).
1510. október 31. A török fegyverszünet meghosszabbítása 1511. augusztus 1-ig.
1511. május 10. A rákosi országgyűlésen 36 főpap és főúr pecsételi meg az adómegajánló oklevelet. Az adó beszedésére rendi kincstartókat választottak.
1511. szeptember. Újabb öt éves fegyverszünet Magyarország és a török között. A szerződés szövegébe hibák csúsztak, így a király nem erősíti meg.
1511. december. Magyarország csatlakozik a pápa, Velence és az aragón király franciaellenes „Szent szövetségéhez”.
1512. január 26. Bakócz Tamás esztergomi érsek megérkezik Rómába, ahol részt vesz a lateráni zsinaton. Komolyan szóba kerül az 1513. február 21-én meghalt II. Gyula pápa utódként, azonban a konkláve Giovanni de' Medici bíborost (X. Leó) választja meg 1513. március 9-én.
1512. ősze. A török több végvárat – így Szreberniket is – elfoglal.
1512. november 22. előtt. Báthori István temesi ispán Illadiánál győz egy török sereg ellen.
1513. július 15. A pápa Bakóczot legátusként küldi Magyarországra és Lengyelországra azzal a feladattal, hogy törökellenes hadjáratot szervezzon.
1513. augusztus 16. Beriszló Péter veszprémi püspök és horvát bán Dubicánál győzelmet arat a török ellen.
1513. augusztus. Sárkány Ambrus nándorfehérvári bán legyőz egy török sereget Nándorfehérvár közelében.
1513. szeptember 3. X. Leó keresztes hadjáratot hirdet a török ellen.
1514. április 9. Bakócz kihirdeti a keresztes hadjáratot.
1514. április 24. Bakócz kinevezi a keresztes had vezérét.
1514. május 15. A prímás Esztergomból betiltja a keresztesek toborzását.
1514. május 24. Ugyanazon a napon a király elrendeli a keresztesekhez csatlakozó parasztok hazamenetelét, Bakócz bíboros pedig felfüggeszti a keresztes hadjáratot.
1514. május 28. Székely Dózsa György, a keresztesek vezére kivégezteti Csáki Miklós csanádi püspököt és több nemest.
1514. július. A különböző keresztes csapatokat sorra megverik.
1514. július 15. Székely Dózsa György serege Temesvárnál megadja magát Szapolyai János erdélyi vajdának. A vajda utána néhány napra kivégezteti Dózsát.
1514. október 18–november 19. A budai országgyűlés bosszútörvényeket fogalmaz meg a lázadó parasztok ellen. A király az eredeti végzeményhez képest enyhébb törvényt szentesít jóval később, november 19-re keltezte.
1514. november 19. A király jóváhagyja Werbőczy István ítélmesternek az országgyűlés alatt benyújtott Hármaskönyvét, de nem hirdeti ki, így ez a jogi kézikönyv nem válik törvényerejűvé.
1515. április 24. táján. Szapolyai vajda és a végvári parancsnokok Zsarnónál vereséget szenvednek a törököktől.
1515. július 19. Miksa császár, II. Ulászló magyar és öccse, Zsigmond lengyel király bécsi találkozója alkalmából megállapodás születik, hogy II. Ulászló gyermekeit, Annát és Lajost összeházasítják a császár unokáival, Ferdinánddal és Máriával.

1516. március 13. II. Ulászló Budán meghal. Székesfehérvárott temetik el, a trónt fia, II. Lajos – tíz évesen – foglalja el.
1516. április 24. Budai országgyűlés. II. Lajos mellé tanácsot választanak.
1517. május 3. Az ekkor összegyűlt budai országgyűlés a király gyámjai (Miksa és Zsigmond lengyel király) jogkörével foglalkozik.
1517. szeptember 29. Az újabb budai országgyűlés eredménytelen.
1518. április 24. A rákosi országgyűlés határozat nélkül szétoszlik, azonban a tágabb királyi tanács Budán saját jogait megerősítő végzeményt fogad el.
1518. augusztus eleje. Befejeződik a tolnavári országgyűlés.
1518. szeptember 29.–október 29. közt. Fegyveres országgyűlés Bácsott. Rendi kincstartókat választanak, akik egyben az adóból felfogadott csapatok kapitányai is.
1519. április 1. Magyar – török fegyverszünet három évre. (Mivel I. Szelim szultán 1520. szeptember 22-én meghal, a szerződés érvényét veszti.)
1519. május 28. A budai országgyűlés nádorrá választja Báthori Istvánt.
1520. február 6. Országgyűlés kezdődik egy dunai szigeten.
1520. április 24. Az újabb országgyűlés határozatai – akár az előbbi – sem maradtak fenn.
1520. december. Az új szultán – I. Szulejmán – Budára érkező követét, Behrám csauoszt őrizetbe veszik.
1521. április 24. A rákosi országgyűlés határozatai nem ismertek.
1521. május 18. Szulejmán serege elindul Magyarország ellen.
1521. július 7. A török beveszi Szabács várát.
1521. július 11. Zimony várát feladják a töröknek.
1521. augusztus 5. II. Lajos elindul Budáról a török ellen.
1521. augusztus 22. Az „új pénz” (a korábbinál alacsonyabb pénzlábú ezüstdénárok) verésének megkezdése.
1521. augusztus 29. A török elfoglalja Nándorfehérvárt.
1521. november 19. Ekkor ül össze a budai országgyűlés, amely új típusú adót vet ki, beszédére újból rendi kincstartókat választ.
1521. december 11. Habsburg Mária királyné megkoronázása Székesfehérvárt.
1522. január 13. II. Lajos és Habsburg Mária királyné házassága.
1522. február – március fordulója. A török elfoglalja Orsovát.
1522. március–1523. tavasz. II. Lajos – aki cseh király is – feleségével Csehországban tartózkodik, ahol leváltja a cseh rendi kormányt. Magyarországon Báthori István nádor a helytartó.
1522. augusztus 22. Főúri liga alakul a nádor és Szapolyai vajda ellen.
1522. augusztus 28. Báthori helytartóként elfogadja a részleges budai országgyűlés határozatait.
1523. május 19. előtt. Befejeződik a budai országgyűlés. Ez leváltja Báthorit, de nem választ új nádort. Elrendeli a lutheránusok megbüntetését.
1523. augusztus 6–7. A magyar végvári csapatok a szávaszentdemeter–nagyolaszi csatában megverik Ferhád pasa hadseregét, de nagy veszteségeket szenvednek.
1524. szeptember 8. Rákosmezei országgyűlés. Báthorit már előtte visszahelyezték.
1524. szeptember. A török elfoglalja Szörény várát.
1525. május 7. Országgyűlés kezdődik a Rákoson. Fegyveres országgyűlést határoznak el Hatvanba, felfüggesztik az egyházi tized fizetését.
1525. május 22. A főpapok és a főurak szövetsége a nemességgel szemben.
1525. június 24. A király lefoglalja a Fugger cég vagyonát.
1525. július 6. Befejeződik a hatvani országgyűlés. Határozatait a király ugyan nem szentesíti, de hozzájárul Báthori nádor leváltásához és Werbőczy István nádorrá választásához. Szalkai esztergomi érsektől elveszik a kancellárságot. Sárkány Ambrus helyett Drágffy János lesz az országbíró, Thurzó Elek helyett pedig Dóczy János a kincstartó.

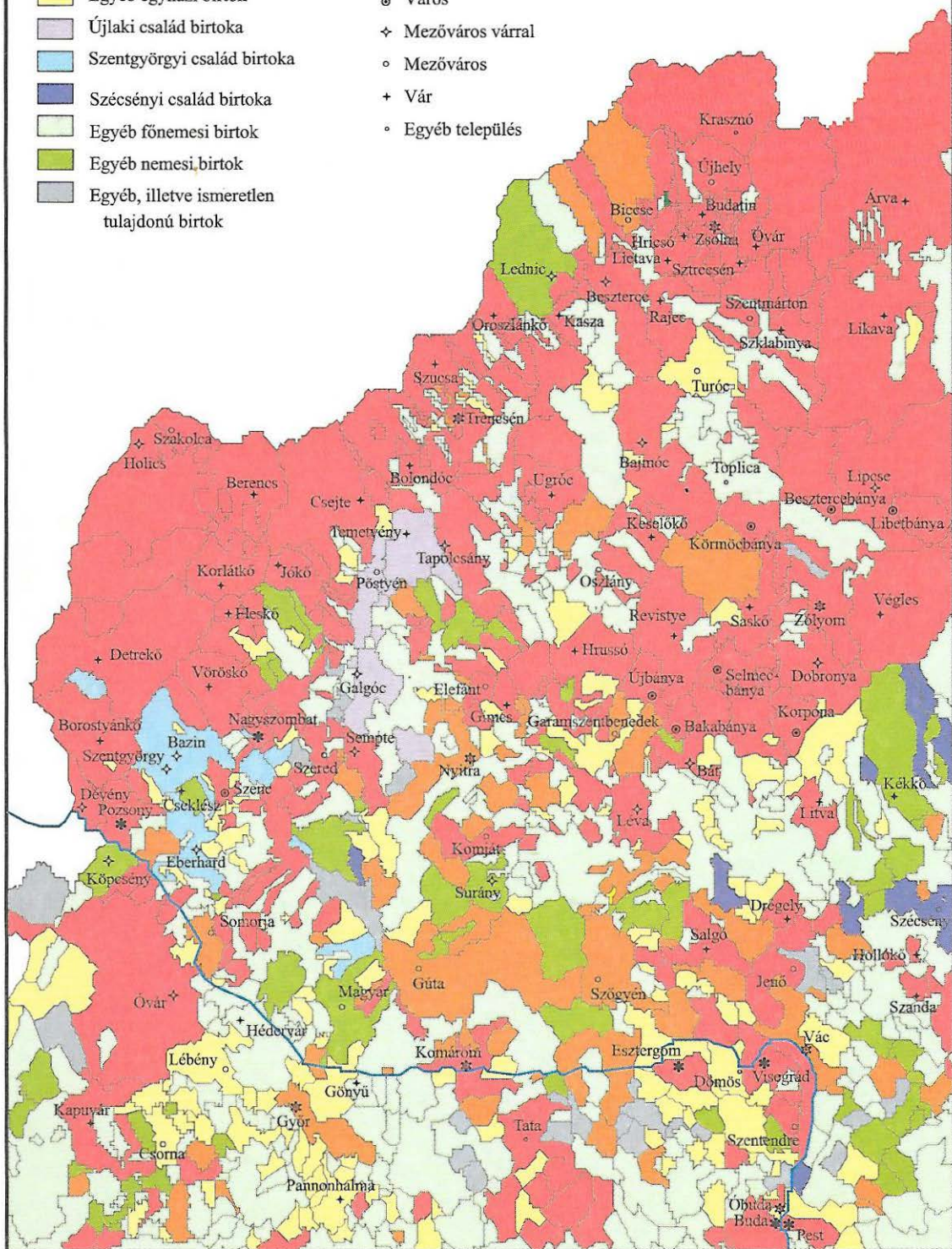
1525. nyara. Megalakul a „Kalandos szövetség”, amely a királyi hatalom helyreállítását tűzi ki célul.
1525. szeptember 1. A király megszünteti az 1521-es „nova moneta” verését, amely gazdasági nehézségeket okozott az országban.
1526. március 11. Szalkai helyében a pápa jelöltje, Brodarics István lesz az új kancellár.
1526. április 13. Werbőczy nádorként a helyszínen ítélkezik a felvidéki, 1525 őszén kitört bányászfelkelés ügyében.
1526. április 23. Szulejmán szultán elindul Magyarország ellen.
1526. április 24. Összeül a rákosi országgyűlés. Ezen a kalandosok hatására a királyi hatalmat helyreállító intézkedéseket szavaznak meg. Werbőczyt leteszik, eljárást indítanak ellene, Báthorit újra visszahelyezik.
1526. július 20. II. Lajos elindul a török ellen.
1525. július 27. A török elfoglalja Péterváradot.
1526. augusztus 8. Újlakot beveszi a török.
1526. augusztus 29. Mohácsi csata.

1525. nyara. Megalakul a „Kalandos szövetség”, amely a királyi hatalom helyreállítását tűzi ki célul.
1525. szeptember 1. A király megszünteti az 1521-es „nova moneta” verését, amely gazdasági nehézségeket okozott az országban.
1526. március 11. Szalkai helyében a pápa jelöltje, Brodarics István lesz az új kancellár.
1526. április 13. Werbőczy nádorként a helyszínen ítélkezik a felvidéki, 1525 őszén kitört bányászfelkelés ügyében.
1526. április 23. Szulejmán szultán elindul Magyarország ellen.
1526. április 24. Összeül a rákosi országgyűlés. Ezen a kalandosok hatására a királyi hatalmat helyreállító intézkedéseket szavaznak meg. Werbőczyt leteszik, eljárást indítanak ellene, Báthorit újra visszahelyezik.
1526. július 20. II. Lajos elindul a török ellen.
1525. július 27. A török elfoglalja Péterváradot.
1526. augusztus 8. Újlakot beveszi a török.
1526. augusztus 29. Mohácsi csata.

Birtokviszonyok Északnyugat-Magyarországon 1382-ben

Királyi város, királyi uradalom	Érseki, püspöki birtok	Egyéb egyházi birtok	Újlaki család birtoka	Szentgyörgyi család birtoka	Szécsényi család birtoka	Egyéb főnemesi birtok	Egyéb nemesi birtok	Egyéb, illetve ismeretlen tulajdonú birtok
Szabad királyi város	Város várral	Város	Mezőváros várral	Mezőváros	Vár	Egyéb település		

Birtokviszonyok Északnyugat-Magyarországon 1439-ben

